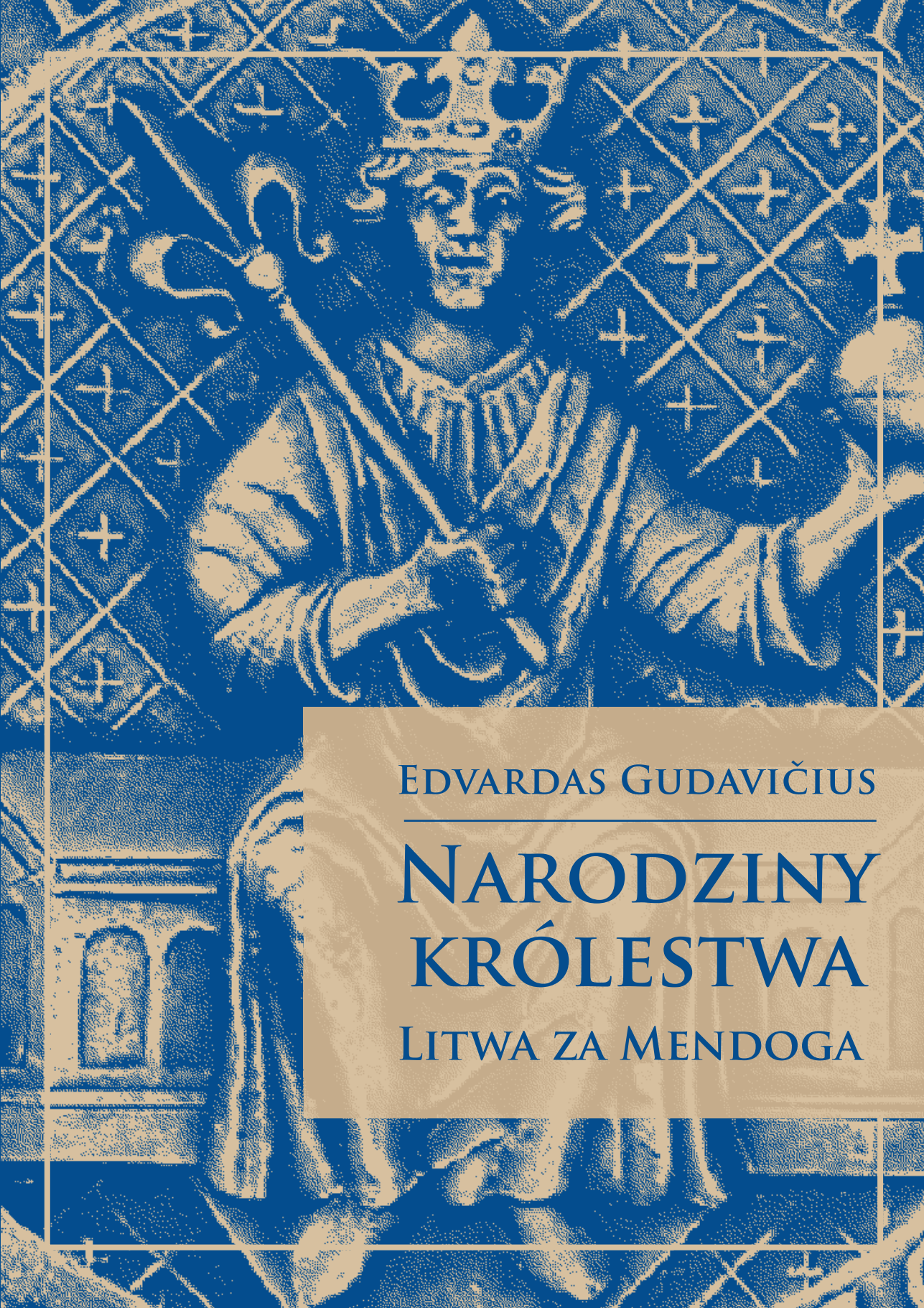

Edvardas Gudavičius

Narodziny królestwa

Litwa za Mendoga

NARODZINY KRÓLESTWA – LITWA ZA MENDOGA

Edvardas Gudavičius

Narodziny królestwa – Litwa za Mendoga

Z języka litewskiego tłumaczyła
Katarzyna Korzeniewska

Redakcja naukowa
Lidia Korczak
Inga Leonavičiūtė

Kraków 2024

Tytuł oryginalny
Mindaugas

Pierwsze wydanie: Vilnius, Žara 1998

© Copyright by Edvardas Gudavičius, 1998

© Copyright for the Polish translation by Katarzyna Korzeniewska
& Księgarnia Akademicka, 2024

© Copyright by individual authors, 2024

Recenzenci
prof. dr hab. Alfredas Bumblauskas
dr Vytautas Ališauskas

Przekład
Katarzyna Korzeniewska

Redakcja naukowa
dr hab. Lidia Korczak, prof. UJ
dr Inga Leonavičiūtė

Opracowanie redakcyjne
Klaudia Król-Kiełbowicz

Projekt okładki
Paweł Sepielak

Na okładce wykorzystano wizerunek awersu medalu przedstawiającego króla Mendoga
autorstwa Petrasa Repšysa (2009)

Zdjęcie prof. Edvardasa Gudavičiusa autorstwa Jonasa Staselisa (1999)

ISBN 978-83-8368-180-1 (druk)
ISBN 978-83-8368-220-4 (PDF)
https://doi.org/10.12797/9788383682204

Wydanie niniejszej książki zostało sfinansowane przez Litewską Radę Nauki
w ramach projektu nr S-LIP-23-19
Projekt został zrealizowany przez Wydział Historii Uniwersytetu Wileńskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
https://akademicka.pl

Spis treści

Od redaktorek naukowych 9

Edvardas Gudavičius i jego koncepcja powstania państwa litewskiego (Rimvydas Petrauskas) 11

Przedmowa 27

I. Mendog znany i nieznany 29

1. Wizerunek Mendoga w późnych kronikach 29
2. Mendog w historiografii XIX-wiecznej 31
3. Od Latkowskiego i Totoraitisa do Łowmiańskiego i Stakauskasa 60
4. Odejście od Łowmiańskiego 94
5. Zenonas Ivinskis: sześć nierozwiązanych problemów dotyczących Mendoga 116

II. Zagadnienie powstania państwa litewskiego 119

1. Pojęcie feudalizmu 119
2. Alodyzacja na Litwie 125
3. Niewolnictwo patriarchalne z elementami towarzyszącymi 130
4. Drużyna 133
5. Daniny i świadczenia 143
6. Struktura polityczna 148

III. Znaczenie i rola Litwy jako państwa 163

1. Litwini wśród Bałtów 163
2. Bałtowie w Europie 167
3. Litwa w obliczu kolonizacji niemieckiej 174

IV. Mapa polityczna Litwy początku XII wieku 181

1. Plemiona i ich ziemie 181
2. Ziemia Litewska i jej „starsi" książęta 182

3. Prawy brzeg Wilii 188
4. Dziawołtwa 189
5. Nalszczany 191
6. Woruta. Pytanie o siedzibę Mendoga 200
7. Ziemia upicka 211
8. Ziemia wilejska 213
9. Litewski brzeg w dolnym biegu Niemna 214
10. Szawle 218
11. Ziemie Wykinta 220
12. Ziemia Erdywiła (Gerdywiła) 223
13. Korszów 224

V. Jednoczenie Litwy 227

1. Trzy spokojne dekady konfederacji ziem 227
2. Bitwa pod Szawlami 232
3. Kwestia konfrontacji z Tatarami w latach czterdziestych XIII w. 246
4. Pierwsze przekazy źródłowe o działalności Mendoga 253

VI. Od „najstarszego" księcia do króla 265

1. Ostatni bratankowie 265
2. Chrzest 269
3. Koronacja 283

VII. Król chrześcijański 299

1. Panowanie Mendoga jako króla 299
2. Najazd Burundaja 315
3. Plan Alemana 322

VIII. Bałtowie a Europa 345

1. Decydujący zwrot 345
2. „...niedługo jednakowoż trwał ten radosny dla Litwinów i Żmudzinów dzień" 363

Zakończenie: powrót do szóstego problemu Ivinskisa 371

Aneksy 373
Aneks 1. Porównanie trzech opowieści: w *Słowie o pułku Igora*, w latopisie hipackim i w *Zadońszczynie* 373
Aneks 2. Wiadomości na temat Bałtów, zawarte w dziele szwajcarskiego historyka Johannesa Heroldta o wyprawach krzyżowych (kontynuacja pracy Wilhelma z Tyru) 407

Aneks 3. Pogrzeb Mendoga w Agłonie a kwestia autentyczności kroniki Jana Fryderyka Riviusa 408
Aneks 4. Drzewo genealogiczne Mendoga (według E. Gudavičiusa) 410
Aneks 5. Mapa. Litwa w roku 1219 411
Aneks 6. Mapa. Litwa w okresie wojny domowej (1248-1252) 412
Aneks 7. 6 lipca – dzień koronacji Mendoga 413

Mistrz litewskiej mediewistyki (Inga Leonavičiūtė) 415

Summary 429

Wykaz skrótów 431

Bibliografia 435

Indeksy. Zasady zapisu nazw osobowych i geograficznych 497

Indeks osób 499

Indeks nazw geograficznych i etnicznych 513

Od redaktorek naukowych

Ze względu na długotrwały dialog (czasem – trudny) historiografii litewskiej i polskiej oraz na wartość dzieła uczniom prof. Edvardasa Gudavičiusa – nestora litewskiej mediewistyki – zależało na wydaniu jego najważniejszej pracy, książki *Mindaugas*, po polsku. Oto ona.

Od powstania litewskiego oryginału tej monografii minęło ponad ćwierć wieku. Dla średniowieczników to może krótko, ale w naszych czasach jest to okres na tyle długi, że aby zapewnić czytelność polskiego przekładu, nawet odbiorcy dobrze przygotowanemu do lektury, konieczne były uzupełnienia bibliograficzne i wyjaśnienia w postaci komentarzy. Umieściłyśmy je w przypisach, zaznaczając je gwiazdką (*). W oryginale było ponad 2500 przypisów. Zdajemy sobie sprawę, że dodanie nowych treści nie ułatwi odbioru tekstu, jednak rzeczywistość wydawnicza nie zostawiła nam tu zbyt wielu możliwości.

Przekład cytatów, które przywołał Autor, wykonała tłumaczka – Katarzyna Korzeniewska, a jeśli było inaczej – zostało to odnotowane. Tłumaczenia z języków źródeł (łaciny, staroruskiego, średnio-górno-niemieckiego) sprawdziła redaktorka naukowa – dr hab. Lidia Korczak.

Konieczne do zrozumienia tekstu wtrącenia poczynione przez tłumaczkę zostały zaznaczone jej inicjałami – K.K. Te, które w cytowanych źródłach wprowadził sam Autor, są zaznaczone jego inicjałami – E.G.

Dr Inga Leonavičiūtė przygotowała dodatkowe aneksy, specjalnie do niniejszego wydania: genealogię Mendoga, opracowaną na podstawie prac prof. Gudavičiusa, dwie orientacyjne mapy oraz artykuł Autora, w którym sprecyzował on datę koronacji Mendoga.

Prof. Gudavičius opatrzył swoje dzieło tylko krótką przedmową o bardzo osobistym charakterze, dlatego w celu przedstawienia kontekstu historiograficznego monografii na końcu zamieściłyśmy artykuł dr Ingi Leonavičiūtė. Książkę otwiera wstęp napisany do polskiego wydania przez prof. Rimvydasa Petrauskasa. Jest to wypowiedź historyka o dorobku innego historyka, rektora Uniwersytetu Wileńskiego o dziele wybitnego naukowca, wreszcie – ucznia o mistrzu.

To dobre miejsce, by podziękować dr Lorecie Skurvydaitė – dziekan Wydziału Historii Uniwersytetu Wileńskiego i uczennicy Autora. Zachętą i konkretną pomocą wspierała projekt wydania tej książki. Za wskazanie artykułu Gudavičiusa, zamieszczonego w aneksie 7 tej książki, serdecznie dziękujemy dr. Antanasowi Petrilionisowi z Uniwersytetu Wileńskiego.

Na końcu dziękujemy dr Katarzynie Korzeniewskiej – tłumaczce, której kompetentny wkład w powstanie tej publikacji dalece przekracza zakres translatorski.

Życzymy owocnej lektury, choć zdajemy sobie sprawę, że raczej nie będzie ona łatwa.

Redaktorki naukowe wydania polskiego
dr hab. Lidia Korczak, prof. UJ
dr Inga Leonavičiūtė

Rimvydas Petrauskas
Uniwersytet Wileński

Edvardas Gudavičius i jego koncepcja powstania państwa litewskiego

Problematyka genezy państwa litewskiego była jednym z kluczowych zagadnień litewskiej historiografii narodowej na etapie jej powstawania. Właśnie królowi Mendogowi była poświęcona pierwsza dysertacja obroniona przez Litwina historyka (stało się to we Fryburgu)[1]. W okresie międzywojennym w świadomości historycznej niepodzielnie panował kult Witolda[2]; 8 września, dzień niedoszłej koronacji tego wielkiego księcia, był jednym z najważniejszych świąt państwowych[3]. Jednak nawet wtedy powstało kilka monografii poświęconych czasom Mendoga. Wśród nich na odnotowanie zasługuje książka napisana przez Juozapasa Stakauskasa w Wiedniu na podstawie pracy doktorskiej – *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*[4]. Jej tytuł można przełożyć: „Litwa a Europa Zachodnia w XIII wieku"[5].

Mediewistyka na Litwie ma skomplikowaną historię. Wczesny okres istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego przez długi czas był najmocniej ze wszystkich

---

1 J. Totoraitis, *Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263*, Freiburg: St. Paulus-Druckerei 1905.

2 A. Nikžentaitis, *Witold i Jagiełło. Polacy i Litwini we wzajemnym stereotypie*, tłum. I. Fedorowicz, K. Korzeniewska-Wołek, K. Linka, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2000, *Mała Biblioteka*, t. 2; D. Mačiulis, *Vytauto Didžiojo metų (1930) kampanijos prasmė*, „Lituanistica" 2001, nr 2, s. 54-75.

3 V. Sirutavičius, *Tautos šventės „išradimas" tarpukario Lietuvos Respublikoje*, „Akiračiai" 1999, t. 10, s. 8-10. O okolicznościach niedoszłej koronacji Witolda patrz: R. Petrauskas, *Korona Witolda. Niedoszła koronacja i jej późniejsza legenda historyczna*, [w:] *Tradycja – metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim, XV – pierwsza połowa XIX wieku. Materiały XIX Konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 21-22 września 2010*, red. U. Augustyniak, Warszawa: Instytut Historii PAN 2011, s. 13-23.

4 R. Petrauskas, *Juozapas Stakauskas ir medievistikos pradžia Lietuvoje*, [w:] J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Vilnius: Aidai 2004, s. 283-286.

5 J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Kaunas: Šviesa 1934 (wyd. 2, Vilnius: Aidai 2004).

epok zakorzeniony w świadomości historycznej społeczeństwa litewskiego, co tłumaczy, dlaczego w przedwojennej Litwie tak licznie powstały poświęcone mu prace[6]. Za Sowietów było dokładnie odwrotnie – problematyka dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w żadnym razie nie była preferowana[7]. Możliwe jest jednak wskazanie cech wspólnych dla historiografii średniowiecza powstałej przed wojną i po niej. Większości ówczesnych prowadzonych na Litwie badań nad średniowieczną Litwą nie można nazwać mediewistycznymi w ścisłym znaczeniu tego słowa. Kontekst europejski tej długiej epoki, wnioski i doświadczenia płynące z najnowszych badań nad nią przenikały do litewskich prac najczęściej przy okazji analiz polityki zagranicznej wielkich książąt[8]. Rzadkością było jednak formułowanie problemów dotyczących społeczeństwa średniowiecznego, wizji świata, która w nim dominowała, charakterystycznych dla niego struktur społecznych i politycznych. Do ostatniej dekady XX w. badaniom mediewistycznym na Litwie brakowało ciągłości i spójności. Wspomniana monografia Stakauskasa stanowiła w tym względzie wyjątek: czasy pierwszego i jedynego króla litewskiego zostały tam przedstawione w kontekście europejskiej ideologii monarchicznej. Autor pokazał, w jaki sposób ludy zamieszkujące nad Bałtykiem znalazły się na horyzoncie poznawczym Europy Zachodniej. Rozpoznał okoliczności, które umożliwiły Litwinom wytrzymanie naporu militarnego trwającego kilka wieków. Wyjaśnił, w jakim sensie chrześcijańska doktryna polityczna przyczyniła się do utrwalenia się monarchii na Litwie. Sam Stakauskas podsumował te procesy następująco: „Zabiegi wielkiego księcia, których celem było […] ukształtowanie jednolitego państwa, znalazły jeszcze dodatkowe bodźce i głębsze ugruntowanie, gdy został on namaszczony na króla Litwy, bo korona oznaczała nie tylko przyjęcie zobowiązań, ale też prawną sankcję urzeczywistnienia jedności państwa. Korona była symbolicznym i prawnym wyrazem tej jedności”[9]. Niewątpliwie dzieło Stakauskasa było jednym z najważniejszych impulsów, które skłoniły Edvardasa Gudavičiusa do ujęcia oraz interpretacji średniowiecznej litewskiej monarchii poprzez jej odniesienie do kontekstu europejskiego[10].

---

6 A. Gieda, *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883-1940 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2017.

7 O sowieckiej historiografii na Litwie: A. Švedas, *In the Captivity of the Matrix: Soviet Lithuanian Historiography, 1944-1985*, Amsterdam: Rodopi 2014.

8 O epoce Mendoga patrz: K.A. Steponaitis, *Mindaugas ir Vakarai, vokiečių militarinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma*, Kaunas: [s.n.] 1937.

9 J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, 2004, s. 248.

10 „[P]raca Stakauskasa *ex aequo* z monografią Łowmiańskiego stanowi szczytowy punkt rozwoju badań nad problematyką Mendoga” (E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius: Žara 1998, s. 49), w niniejsze książce s. 76.

Wśród historyków międzywojennych (później – emigracyjnych) trzeba przypomnieć postać Zenonasa Ivinskisa, który podjął próbę analizy wybranych kwestii dotyczących okresu Mendogowego z punktu widzenia średniowiecznych koncepcji i pojęć. Zaprezentował swoje badania w kilku artykułach, z których najwartościowszy poświęcony jest właśnie koronacji Mendoga[11]. Zarówno na nią, jak i na chrzest władcy historyk patrzy jak na problem polityczny, w odniesieniu do sytuacji w regionie, szczególnie – stosunku sił w Inflantach, na linii Zakon Krzyżacki – arcybiskup ryski. Ivinskis pytał o podmioty, które wywierały naciski, a tym samym – wpływy na to wydarzenie. Bodaj jako pierwszy tak wyczerpująco odtworzył przebieg obrzędu koronacyjnego, który odbył się na Litwie, poprzez jego odniesienie do innych koronacji europejskich. Wykazał, że Mendog musiał zostać koronowany zgodnie z wymogami tego rytuału (*ordo coronationis*), a chociaż źródła nie dają wglądu w przebieg uroczystości, to jednak zastosowane przez Ivinskisa podejście badawcze, oparte na zestawieniu, do pewnego stopnia umożliwiło jej rekonstrukcję i – co najważniejsze – uchwycenie jej wagi symbolicznej dla utrwalenia władzy Mendoga jako monarchy.

Konstantinas Avižonis w Berlinie opublikował dysertację na temat litewskiej arystokracji we wczesnym okresie jej kształtowania się, dotykając tym samym pewnych aspektów funkcjonowania tej warstwy społecznej w czasach Mendoga[12], podobnie jak zrobił to Ivinskis dla warstwy chłopskiej[13]. Tymczasem inny przedwojenny historyk – Konstantinas Jablonskis – swoje badania kontynuował na Litwie sowieckiej. Najbardziej interesowała go historia prawa, jednak poprzez twórcze wykorzystanie metody retrospektywnej „docierał" aż do początków państwowości na Litwie. Wkład Jablonskisa w rozpoznanie epoki Mendogowej polegał na dokonaniu dość skomplikowanych rekonstrukcji wybranych zjawisk z obszaru prawa zwyczajowego w wyodrębnionych kategoriach społecznych. Badał je i odnajdywał archaiczne litewskie wyrażenia oraz słowa, których nie potrafili przełożyć ruscy kanceliści w dokonywanych po rusku zapisach Metryki Litewskiej[14]. Zanalizował w ten sposób np. słowa: *kojmincy* (lit. *kaimynai*) czy

---

[11] Z. Ivinskis, *Mindaugas und seine Krone*, ZfO 1954, Bd. 3, s. 360-386; na uwagę zasługuje także praca źródłoznawcza Ivinskisa: *Eiliuotinė Livonijos kronika ir jos autentiškumas*, „Židinys" 1936, nr 10, s. 289-302.

[12] K. Avižonis, *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385*, Berlin: Verlag dr. Emil Ebering 1932.

[13] Z. Ivinskis, *Geschichte des Bauernstandes in Litauen: von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts: Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung des Bauernstandes in Litauen im Mittelalter*, Berlin: E. Ebering 1933, *Historische Studien*, Hf. 236.

[14] K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius: Mokslas 1979; idem, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, D. 1: *Tekstai*, Kaunas: Lietuvos istorijos draugija 1941.

posiad' (lit. *pasėdis*). Odczytanie ich znaczenia było istotne, ponieważ badane przez Jablonskisa słownictwo odzwierciedlało ówczesne zróżnicowanie społeczne i kształtowanie się powinności chłopskich. Procesy te niemal nie znajdują odzwierciedlenia we współczesnych sobie źródłach pisanych.

W międzywojniu zaczęła powstawać litewska szkoła mediewistyczna, ale przeszkodziło temu nastanie władzy sowieckiej. Jego skutkiem była przymusowa ideologizacja, dokonywana w warunkach drastycznego ograniczenia możliwości uczestnictwa litewskich naukowców w międzynarodowej społeczności akademickiej. Pojedynczy uczeni podejmowali jednak trudne zadanie choćby częściowego wypełnienia powstałej w ten sposób badawczej pustki[15].

* * * * *

Edvardas Gudavičius (1929-2020) i jego praca naukowa wyraźnie odcinają się od ogólnego tła późnosowieckiej historiografii na Litwie. Jego doktorat poświęcony był znaczeniu wybranych pojęć w Pierwszym Statucie Litewskim (1529), ale później historyk skierował swą uwagę na zagadnienia z okresu początku litewskiej państwowości. Pierwszy jego artykuł, będący owocem tych nowych zainteresowań, był poświęcony bałtyjskiemu alodium. Ukazał się w 1979 r.[16] W tamtym okresie powstały na Litwie tylko bardzo nieliczne prace poświęcone wczesnej historii kraju. Wśród nich można odnotować: monografię Juozasa Jurginisa dotyczącą wprowadzenia pańszczyzny[17], studium Rokasa Varakauskasa o stosunkach litewsko-inflanckich[18] oraz badania archeologiczne i lingwistyczne nad okresem plemiennym w dziejach Litwinów[19]. W historiografii początku litewskiej państwowości niemal niepodzielnie panowało dzieło rosyjskiego historyka Władimira Paszuty, uznawane za wzorcową pracę dotyczącą tej tematyki[20].

Gudavičius wniósł nową, ożywczą perspektywę w dziedzinę badań będącą w stanie zastoju. Jego całościowe spojrzenie na dzieje polityczne i społeczne ukształtowało się pod wpływem studium Henryka Łowmiańskiego poświęconego

---

[15] Było to nieco łatwiejsze, jeśli temat odnosił się do wojskowości, ponieważ ideologicznie walka przeciwko Zakonowi dobrze pasowała do obowiązującej, antyzachodniej retoryki, por. *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, red. J. Jurginis, Vilnius: Mintis 1964; *Lietuvos pilys*, red. J. Jurginis, Vilnius: Mintis 1971.

[16] E. Gudavičius, *Baltų alodo raida*, MADA 1979, t. 4 (69), s. 95-103. Patrz także: idem, *Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo*, MADA 1980, t. 3 (72), s. 55-62.

[17] J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje = Закрепощение крестьян в Литве*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1962.

[18] R. Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII-XVI a.*, Vilnius: Mokslas 1982.

[19] *Lietuvių etnogenezė*, red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1987.

[20] В.Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва: Издательство АН СССР 1959 (skrócony przekład litewski: V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis 1971).

początkom państwa i kształtowaniu się społeczeństwa na Litwie[21]. Już w tytule podkreślony wymiar społeczny niewątpliwie wyrażał deklarację znalezienia nowego ujęcia, dzięki któremu Łowmiański jakościowo zmienił charakter dyskusji dotyczącej powstania państwa litewskiego w czasach Mendoga i wcześniej. Dotychczas była ona prowadzona przez historyków stosujących tradycyjne podejście, Łowmiański zaś przedstawił rozbudowaną tezę o kształtowaniu się państwa litewskiego jako długotrwałym procesie, połączonym ze zmianami społecznymi zachodzącymi w wiekach XIII, XIV i na początku XV[22].

* * * * *

Gudavičius urodził się 6 września w 1929 r. w Kownie jako syn inżyniera, i to za namową ojca sam także rozpoczął studia inżynierskie w ówczesnym Instytucie Politechnicznym w Kownie. Po ich ukończeniu podjął pracę w fabryce maszyn liczących w Wilnie. W pamięci kolegów z pracy zapisał się jako twórczy menadżer, który jednak każdą wolną chwilę poświęcał na czytanie książek historycznych. Co ciekawe, nigdy później nie ujawnił już swoich zdolności organizacyjnych, wprost po mistrzowsku unikając wszelkich stanowisk i zajęć o charakterze administracyjnym, zarówno w okresie pracy w Instytucie Historii, jak i na uniwersytecie. Był już po czterdziestce, gdy rozpoczął zaoczne studia na Wydziale Historii Uniwersytetu Wileńskiego. Odtąd, jak sam potem powiedział w wywiadzie rzece, „całe życie to była historia"[23]. Historię studiował „po godzinach". Po uzyskaniu dyplomu publikował wartościowe teksty poświęcone historii społeczeństwa i prawa w Wielkim Księstwie Litewskim. Były one jednak hermetyczne, zrozumiałe tylko dla specjalistów[24]. Po kilkudziesięciu latach pracy badawczej udało mu się stworzyć bodaj najbardziej klarowną wizję dziejów Litwy. Ze względu na swoje

---

[21] E. Gudavičius, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henryko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę"*, LIS 1998, t. 5, s. 7-21. Patrz: H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1-2, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1931-1932.

[22] Por.: R. Petrauskas, *Zenonas Ivinskis ir Henrykas Łowmiańskis: pokyčiai tarpukario medievistikoje Kaune ir Vilniuje*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2009, s. 225-235.

[23] Wywiad rzeka: E. Gudavičius, A. Švedas, *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų*, Vilnius: Aidai 2008.

[24] Pierwsze wydanie Pierwszego Statutu Litewskiego: S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут*, t. 1-3, Vilnius: Mintis 1983, 1985, 1991. Bibliografia Edvardasa Gudavičiusa do 1999 r., patrz: *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 461-501.

pochodzenie społeczne, a potem – długotrwałą chorobę prawie nie wyjeżdżał za granicę, a jednak przekonująco przedstawił historię swojego kraju w kategoriach historii i historiografii europejskiej. Gudavičius zdołał stworzyć – pierwszą chyba na Litwie – szkołę mediewistyki, mimo że formalnie nie zajmował żadnych stanowisk kierowniczych w świecie akademickim i mimo (a może właśnie dlatego) że pozostawiał swoim doktorantom zdecydowanie zbyt wiele swobody w ich poszukiwaniach badawczych. Sam pamiętam ten specyficzny rodzaj dialogu akademickiego stosowany przez nestora naszej mediewistyki: kilka trafnie przez niego dobranych zdań czy uwag, zawsze zawierających zachętę, znaczyło dla nas więcej, niż dałaby szczegółowa analiza pisanych przez nas tekstów. Pozostawiał nam swobodę, ale i odpowiedzialność za to, co pisaliśmy. W ten sposób wychował całą plejadę średniowieczników, wtedy reprezentujących młode pokolenie. Byli wśród nich: Alfredas Bumblauskas, Alvydas Nikžentaitis, Rita Trimonienė, Artūras Dubonis, Genutė Kirkienė, Loreta Skurvydaitė, Darius Baronas, Inga Leonavičiūtė, Laimontas Karalius.

Gudavičius zachowywał postawę absolutnego *désintéressement* wobec hierarchicznej struktury środowiska akademickiego, otwarcie ignorując uczestnictwo we wszelkiego rodzaju imprezach i gremiach, gdzie ją celebrowano, a mimo to otrzymał chyba wszystkie stopnie, tytuły i nagrody cenione w litewskim środowisku naukowym. Był doktorem habilitowanym, profesorem Uniwersytetu Wileńskiego, członkiem rzeczywistym Litewskiej Akademii Nauk, laureatem Litewskiej Narodowej Nagrody Kultury i Sztuki oraz Litewskiej Nagrody Nauki, kawalerem medali Krzyża Giedymina i Krzyża Witolda. Uznanie, które zyskał ten wybitny historyk, było nie tylko, a może – nie tyle wyrazem podziwu dla imponujących rozmiarów jego dorobku, ile docenieniem wypracowanej przez niego interpretacji rozwoju historycznego własnego kraju, w której przedstawił przebieg europeizacji „dawnej Litwy" i przewidział drogę do Europy – „nowej"[25].

Dzięki współpracy ze swoim uczniem – wspomnianym już Bumblauskasem – nestor litewskiej mediewistyki miał okazję przedstawić ją litewskiemu społeczeństwu, głównie dzięki cyklicznemu programowi telewizyjnemu „Būtovės slėpiniai"[26]. Idee i wnioski wypracowane przez Gudavičiusa w obszarze akademickim, a upowszechniane różnymi ścieżkami medialnymi oswajały Litwinki i Litwi-

[25] Najważniejsze prace o tej tematyce, zarówno napisane w stylu akademickim, jak i powstałe z myślą o szerokim kręgu odbiorców, zostały zebrane w tomie: E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 2002. Patrz także: idem, *Lithuanian's Road to Europe*, „Lithuanian Historical Studies" 1997, vol. 2, s. 15-27.

[26] Wydanie tekstów powstałych przy pracy nad programem telewizyjnym: A. Bumblauskas, E. Gudavičius, *Būtovės slėpiniai. Nuo Netimero iki…*, Vilnius: Alma Littera 2014.

nów z wyobrażeniem dawnej Litwy, funkcjonującej jako część systemu politycznego państw średniowiecznej Europy, a także – ze zrozumieniem, że najprostsza droga Litwy ku temu systemowi prowadziła przez sąsiednią Polskę[27].

Specyficznym rysem pracy badawczej Gudavičiusa były niezwykła wnikliwość, z jaką analizował nieliczne przekazy w zachowanych źródłach, oraz spostrzegawczość, która pozwalała mu odkryć istotne dla danego zagadnienia dane nawet w tekstach, które zdawały się dla jego poznania drugorzędne[28]. Był bodaj jedynym w swoim pokoleniu badaczy przeszłości znawcą dawnych języków i jednocześnie ekspertem w naukach pomocniczych historii: paleografii, dyplomatyce, sfragistyce czy heraldyce[29].

Prace na polu historii politycznej rozpoczął od zbadania losów tych książąt litewskich, którzy byli sygnatariuszami pokoju podpisanego z Księstwem Halicko-Wołyńskim w 1219 r.[30] Przeprowadził tę rekonstrukcję na podstawie skąpych źródeł pisanych, przy ostrożnym i uważnym, retrospektywnym wykorzystaniu danych onomastycznych i topograficznych. Połączenie takich metod pozwoliło mu na przekonujące odtworzenie składu najwcześniejszej elity politycznej państwa litewskiego. Rozpoznał przy tym strukturę, którą określał jako „grupy szwagrów" – środowiska powiązane pokrewieństwem i powinowactwem, utrzymujące pozycję dominującą w życiu politycznym XIII-wiecznej Litwy.

Niezwykle profesjonalny badacz miał talent do opowiadania o historii. Od końca lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku publikował popularne artykuły na temat Mendoga i jego epoki[31]. Niestety wcześnie powstała niepełnosprawność ruchowa uniemożliwiła Gudavičiusowi szeroki udział w międzynarodowej współpracy

---

[27] Por. E. Gudavičius, *Geneza polskiego fenomenu kulturowego na Litwie*, [w:] *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków: Znak 1999, s. 26-35.

[28] Idem, *Mindaugo epochos šaltiniai*, NŽ-A 1993, nr 6, s. 34-40; nr 7/8, s. 62-67.

[29] Kilka przykładów: idem, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII-XX a.: apybraiža*, Vilnius: Mokslas 1980; idem, *Lietuvos akto promulgacijos kelias: nuo Vytauto kanceliarijos iki Lietuvos Metrikos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2006.

[30] Idem, *1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą*, AMMD. Istorija 1982, t. 22, s. 33-46. Patrz także: idem, *Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1983, t. 2 (83), s. 61-70; idem, *Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas*, MADA 1984, t. 3 (88), s. 69-79; idem, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1986, t. 2 (95), s. 53-60.

[31] Idem, *Mindaugo įsigalėjimas Lietuvoje*, „Mokslas ir gyvenimas" 1983, nr 6, s. 30-31. Patrz także: idem, *Trys Mindaugo paslaptys*, „Gimtasis kraštas" 1987, kovo 19-25, nr 12 (1046), s. 1, 4; idem, *XIII a. pirmosios pusės politinis Lietuvos žemėlapis*, „Gimtasis kraštas" 1987, liepos 30 – rugpjūčio 5, nr 31 (1065), s. 1-2; idem, *Mindaugo žingsnis į Europą*, „Gimtasis kraštas" 1988, spalio 20-26, nr 42 (1127), s. 7; idem, *Mindaugo karūnacija*, „Politika" 1991, nr 18, s. 18-20.

akademickiej. Wydany po polsku artykuł na długo pozostał jedyną jego publikacją zagraniczną[32]. Ich brak jest powodem opóźnienia odbioru prac Gudavičiusa poza Litwą.

W 1989 r. ukazała się monografia poświęcona XIII-wiecznym wyprawom krzyżowym na wschodnich wybrzeżach Bałtyku[33]. W tej pracy Gudavičius po raz pierwszy przedstawił całościowy obraz sytuacji geopolitycznej powstałej w regionie w wyniku inwazji krzyżowców; jednocześnie odniósł ją do pojawienia się królestwa litewskiego i jego rozwoju. Poddał analizie spektrum różnorakich uwarunkowań i przesłanek, które prowadziły do „przesunięcia się wojen krzyżowych w obszar Bałtyku", a więc – osiedlenia się rycerzy zakonnych w Prusach i Inflantach, co z kolei przyniosło początek starć zbrojnych między państwem zakonnym a powstającym państwem litewskim. Tak jak we wcześniejszych artykułach, tu także historyk okiem kompetentnego krytyka spojrzał na utarte w dotychczasowej historiografii, czasem stereotypowe twierdzenia. Dowiódł na przykład, że w bitwach pod Szawlami (1236 r.) i pod Durben (1260 r.) Żmudzini pokonali Krzyżaków własnymi tylko siłami, bez litewskiego czy czyjegokolwiek udziału. Tym samym pokazał, że narracja o rzekomym oporze zjednoczonych plemion bałtyjskich przeciwko ekspansji Zakonu jest niczym innym jak mitem historiograficznym, powstałym w czasach najnowszych. Jednocześnie w odniesieniu do realiów epoki Mendoga oszacował, jakie możliwości prowadzenia ekspansji w kierunku zachodnim miało ówczesne litewskie możnowładztwo.

Badania historyczne łączył Gudavičius z pracą nad wydaniami źródłowymi – wraz z Nikžentaitisem opublikował litewski przekład bulli papieskich dotyczących wypraw krzyżowych przeciwko Prusom i Litwinom[34] (co zaczął przed nim jeszcze Povilas Pakarklis).

Ukoronowaniem badań nad XIII-wieczną Litwą była wydana w 1998 r. monografia zatytułowana *Mindaugas*[35]. Tytuł jest nieco mylący, ponieważ zarówno pod względem struktury, jak i ujęcia (wyraźnie problemowego, a nie faktograficznego) jest to raczej studium powstania państwa litewskiego, z szerokim uwzględnieniem kontekstu międzynarodowego. Jako punkt wyjścia badacz obrał sformułowane

---

[32] Idem, *Polityczny problem Królestwa Litewskiego w połowie XIII w.*, [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*, red. M. Biskup, Toruń: Towarzystwo Naukowe 1990, s. 61-84.

[33] Idem, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1989.

[34] *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII a.*, sud. P. Pakarklis, parengė, įvadą ir komentarus parašė E. Gudavičius, A. Nikžentaitis, Vilnius: Mintis 1987.

[35] Patrz przyp. 10.

znacznie wcześniej „sześć pytań Zenonasa Ivinskisa”[36] dotyczących postaci Mendoga (Litwa przedmendogowa, genealogia Mendoga, jego „stolica”, autentyczność wydanych przez Mendoga dokumentów donacyjnych na rzecz Zakonu, apostazja litewskiego króla i jego ocena). Napisana przez Gudavičiusa analiza dalece jednak przerosła tamto ujęcie. W charakterystyczny dla siebie sposób historyk rozpoczął dociekanie genezy państwa litewskiego od omówienia kategorii feudalizmu i zjawiska alodium. W ten sposób uzyskał spójną rekonstrukcję powstawania struktury politycznej jako trwającego wewnątrz społeczeństwa litewskiego procesu, który objął kształtowanie się własności ziemi, powstanie drużyn zbrojnych i wyodrębnienie się warstwy książąt. Gudavičius zdołał połączyć ujęcia klasycznych teoretyków feudalizmu (Heinricha Mitteisa, Ottona Brunnera, a przy tym – Marca Blocha i Georges'a Duby'ego) z osiągnięciami rosyjskiej marksistowskiej historiografii średniowiecza w jej twórczym, rozwojowym wydaniu, reprezentowanym przez takich autorów, jak Aleksandr Nieusychin czy Aron Guriewicz. Zastosował to połączenie, by uchwycić genezę „litewskiego feudalizmu”, zapóźnionego i specyficznego zarazem.

Badając zmiany wewnątrz społeczeństwa na Litwie, historyk uwzględnił i wydobył znaczenie zmian sytuacji międzynarodowej z początku XIII w. Pojawienie się i zadomowienie zbrojnych mnichów w regionie bałtyckim, oddziaływanie władzy papieskiej czy stosunki z prawosławiem w istotny sposób wpłynęły na przebieg wewnętrznej konsolidacji na Litwie. Gudavičius przedstawił w porządku chronologicznym historię utrwalania władzy Mendoga, by w końcu dojść do jego koronacji, która – jak pokazał – znaczyła nadejście nowego rozumienia władzy i nowej jej symboliki, ale również – zakotwiczenie panowania monarchicznego na Litwie. Litewski badacz dostrzegł znaczenie elementu rodziny królewskiej i rolę małżonki Mendoga – Marty[37]. W podsumowaniu autor monografii o jedynym litewskim królu powrócił do oceny jego historycznej roli i porównał go do węgierskiego Gejzy oraz polskiego Mieszka I, czyli do władców, którzy zapoczątkowali integrację wspólnoty politycznej. W litewskiej historiografii przyjęto uważać – właśnie za Gudavičiusem – że najważniejszym dziedzictwem politycznym pozostałym po Mendogu było przetrwanie wczesnej monarchii litewskiej mimo mordu na królu i jego następcach. To jedna z najważniejszych tez tego historyka.

---

[36] Chodzi o sześć problemów dotyczących czasów Mendoga, które w 1978 r. wskazał Ivinskis, twierdząc, że w historiografii nie znaleziono jeszcze przekonującego ich rozwiązania, patrz: Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija 1978, s. 154-157.

[37] Specjalnie na ten temat: E. Gudavičius, *Mindaugas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje*, [w:] *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai 2008, s. 31-49.

Wyznaczony przez Gudavičiusa w *Mindaugasie* kierunek w dużej mierze stał się obowiązujący w litewskich badaniach nad historią polityczną i społeczną wieku XIII. Dubonis wydał monografię poświęconą Litwie po Mendogu i rekonstrukcji władzy monarszej, dokonanej przez wielkiego księcia Trojdena po kryzysie lat sześćdziesiątych XIII w.[38] W Wilnie odbyła się międzynarodowa konferencja, podczas której uczestnicy zestawiali powstanie państwa litewskiego z pojawieniem się i rozwojem monarchii w innych krajach europejskich[39]. Genezą państwa interesowano się także w kontekście bardzo lokalnym, z wykorzystaniem danych archeologicznych i antropologicznych[40]. Przedmiotem badań stały się wizerunek Mendoga i zapomnienie, które go z czasem spotkało[41]. Powstało jednolite wydanie źródeł, obejmujące w zasadzie wszystko, co dotyczyło epoki Mendoga i późniejszej jej obecności w tradycji i pamięci historycznej[42]. Została napisana synteza dziejów Litwy w okresie kształtowania się jej społeczeństwa i państwowości, uwzględniająca najnowsze osiągnięcia w historiografii światowej[43].

Ślady pracy Gudavičiusa odcisnęły się na litewskiej historiografii także poprzez inne jego publikacje. Wśród nich należy wymienić: pracę poświęconą kształtowaniu się miast na Litwie[44], artykuł analizujący kontekst pierwszego pojawienia się nazwy naszego kraju w źródłach[45], tom historii Litwy od jej początku do unii lubelskiej[46], wykonane wraz z zespołem tłumaczenie na litewski Pierwszego Statutu Litewskiego[47] oraz książkę o tajemniczym tytule, w której autor odniósł się do wybranych kwestii wczesnej historii Litwy[48].

* * * * *

---

38 A. Dubonis, *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268-1282)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2009.

39 *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, sud. R. Petrauskas, Vilnius: Versus Aureus 2008.

40 A. Kuncevičius et al., *Dubingių mikroregionas ir Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius: Petro ofsetas 2015.

41 R. Petrauskas, *Užmirštas karalius: Mindaugas LDK visuomenės savimonėje XIV a. pabaigoje – XVI a.*, NŽ-A 2004, nr 3, s. 90-95 (przedruk: *Mindaugas karalius*, s. 51-63).

42 *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, par. D. Antanavičius et al., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2005.

43 D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, *Lietuvos istorija*, t. 3, *XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*, Vilnius: Baltos lankos 2011.

44 E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas 1991.

45 Idem, *Šv. Brunono misija*, „Darbai ir dienos" 1996, t. 3, s. 115-128.

46 Idem, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla 1999.

47 I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius: Vaga 2001.

48 E. Gudavičius, *Los Caprichos. Du tūkstantis devintieji*, Vilnius: Aidai 2015.

Badania nad początkami państwa litewskiego prowadzone przez Edvardasa Gudavičiusa oddziaływały nie tylko na pracę historyków. Dzięki nim mamy na Litwie ważne święto państwowe. Gdy 11 marca 1990 r. Litwa ogłosiła przywrócenie niepodległości, historia króla Mendoga nabrała nowego, istotnego znaczenia. O ile w przedwojennej Republice Litewskiej niewątpliwym bohaterem narodowym numer jeden był wielki książę Witold, o tyle teraz król Mendog dorównał mu rangą. Odległa w czasie epoka Mendoga i powstawania jego królestwa przypominała w sensie strukturalnym proces integracji europejskiej Litwy z końca XX w. Mendog i jego państwo stali się częścią zachodniej, łacińskiej Europy, i to pomimo tego, że kraj powrócił do pogaństwa. Relacje, które ówcześnie nawiązała Litwa, na długie wieki określiły kierunek jej dalszego rozwoju. W celu podkreślenia tej ciągłości Sejm Restytucyjny aktem z 25 października 1990 r. ogłosił dzień koronacji Mendoga świętem – Dniem Powstania Państwa[49]. By było to możliwe, konieczne było pewne „drobne" uściślenie – wskazanie dokładnej daty koronacji, której nie odnotowało żadne źródło historyczne. Profesor Gudavičius podjął się tego zadania (a wtedy było ono nie tylko naukowe, lecz także – polityczne) i określił najbardziej prawdopodobny dzień – 6 lipca, który od tego czasu jest w naszym kraju uroczyście obchodzony.

[49] Patrz szerzej w Aneksie 7: 6 lipca – dzień koronacji Mendoga.

Profesor Edvardas Gudavičius

Pamięci profesora Leonasa Mulevičiusa

Mater Salvatoris, praesidio tuo prospice hominem,
qui omnem se ipsum donavit populo suo

Przedmowa

Pomysł napisania tej książki powstał chyba dość przypadkowo i długo się krystalizował. Zmarły już profesor Juozas Jurginis, którego z wdzięcznością wspominam, zawsze zachęcał nas, swoich młodszych kolegów, by interesować się nie tylko tematami, które zostały przewidziane w planie pracy. Wspierał powstanie niejednej tego rodzaju publikacji. Może dlatego trafiłem do zespołu kierowanego przez prof. Reginę Volkaitė-Kulikauskienė, który przygotowywał monografię zbiorową poświęconą etnogenezie Litwinów (praca ukazała się w 1987 r.). Tam szeroko zainteresowałem się problematyką epoki Mendoga. Jestem wdzięczny Pani Profesor, a także ówczesnemu dyrektorowi Instytutu Historii – Broniusowi Vaitkevičiusowi, pani Stasė Overaitė, pełniącej wtedy funkcję sekretarza do spraw naukowych, oraz kierownikowi działu – prof. Leonasowi Mulevičiusowi (który, niestety, przedwcześnie od nas odszedł). To oni udzielili mi zachęty i stworzyli warunki, bym mógł dalej zajmować się tą tematyką.

Na początku 1988 r. planowałem napisanie studium poświęconego Mendogowi. Byłem onieśmielony faktem, że z pracą nad tym tematem związane są nazwiska wybitnych naukowców: Juliusza Latkowskiego, Jonasa Totoraitisa, Stanisława Zajączkowskiego, Henryka Łowmiańskiego, Juozapasa Stakauskasa czy Władimira Paszuty. Rzecz utrudniały dziejące się wtedy wydarzenia bieżące. Dopiero obecnie powstały możliwości, o których wcześniej nie można było marzyć, a jednocześnie okazało się, że nasza mediewistyka jest w zapaści. Pracujmy. W tym miejscu skorzystam z okazji, by podziękować koleżankom i kolegom stale zaopatrującym mnie w literaturę, a byli to: Robertas Girkontas, Genutė Kirkienė, Inga Ilarienė, Aivas Ragauskas, Loreta Skurvydaitė, Rima Staričenkaitė. Dziękuję wszystkim innym i przepraszam, jeśli kogoś nie wymieniłem z nazwiska, a powinienem był to zrobić. Szczególnie chcę podziękować dziekanowi Wydziału Historii Uniwersytetu Wileńskiego – docentowi Alfredasowi Bumblauskasowi.

Alea iacta est – mam ochotę powiedzieć, chociaż nie jestem Cezarem.

Wilno 1998 Autor

I. Mendog znany i nieznany

1. Wizerunek Mendoga w późnych kronikach

Nie będę powtarzał tego, co już zostało powiedziane o źródłach pochodzących z czasów Mendoga[1]. Nie można absolutyzować czynnika przypadkowości zachowanych źródeł, ale koniecznie trzeba go uwzględniać[2]. Problem z badaniami nad źródłami dotyczącymi Mendoga długo tkwił gdzie indziej: jeszcze Max Töppen w połowie XIX w. wskazał na złożoność przekazów w kronikach XV-wiecznych dotyczących wieków wcześniejszych (ja bym to spostrzeżenie rozszerzył na wiek XVI)[3]. W okresie humanizmu wypracowano już pewien zakres krytyki przekazów i weryfikacji faktów, ale bez oceny wagi poszczególnych źródeł. Niezgodności przekazów maskowano za pomocą korekty czy nawet pomijania faktów[4] (dodałbym jeszcze ich wymyślanie). Johann Renner, który gromadził źródła[5] przed rozpoczęciem pisania pracy naukowej, a przy tym starał się przekazać znaczenie tekstów źródłowych, jest na tym tle wyjątkiem.

Najczęściej mamy do czynienia z korektami narracji wziętych ze źródeł i z nieograniczoną inwencją autorów. Jednocześnie temu właśnie etapowi rozwoju

---

1 Patrz: В.Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва: Издательство АН СССР 1956, s. 9-161; LKK, s. 5-13; E. Gudavičius, *Mindaugo epochos šaltiniai*, NŽ-A 1993, nr 6, s. 34-40; nr 7-8, s. 62-67.

2 Por.: L. Elekes, *Historisme, a-historisme, antihistorisme dans la Science bourgeoise de notre temps*, Budapest 1975, s. 15, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 89.

3 M. Töppen, *Mittheilungen über die preussische Historiographie*, NPreußProvBll 1847, Bd. 4, s. 353, 367.

4 S. Joachimsen, *Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus*, Leipzig: Neudruck der Ausgabe 1910; Aalen: Scientia Verlag 1968, s. 75, 79.

5 *431. Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft am 7. (17.) April 1876*, „Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1876", Dorpat: Gedruckt bei C. Mattiesen 1877, s. 130-131.

historiografii zawdzięczamy zgromadzenie w jednym miejscu informacji o Mendogu i Litwie jego czasów, pochodzących z różnych źródeł, a umieszczonych w nich raczej przypadkowo przez dawnych autorów. Dorobek tego etapu w rozwoju historiografii na długo określił jej dalszą ścieżkę.

Zjawisko historiografii „narodowych"[6] ma swój początek w XII w., a na Litwie stało się widoczne w pierwszych dekadach XVI w. Intencji historiograficznej towarzyszył, charakterystyczny dla epoki, rozmach improwizacyjny. Maciej Stryjkowski skorygował i uzupełnił przekazy, które znał[7*], i dołączył do nich to, co znalazł na temat Litwy w późniejszych, polskich kronikach[8*]. Wojciech Wijuk Kojałowicz przedstawił własną wersję dziejów pierwszego i ostatniego króla litewskiego[9*]. W jego historii znajdziemy chronologię wydarzeń połowy XIII w., wojnę domową między Mendogiem a jego bratankami, interwencję ruską oraz chrzest i koronację Mendoga, jednak „trzej młodzieńcy": Erdywid, Wykint i Towciwił albo Teofil (imię wprowadzone pod wpływem polskich kronik) zostają przez autora „osadzeni" odpowiednio w Drucku i części Smoleńska, Witebsku oraz Połocku jeszcze przed chrztem Mendoga[10*]. Z „litewskiej tradycji historycznej", powstałej, by odrzucić „oszczerstwa obcych kronikarzy"[11*], przywołam charakterystykę Mendoga:

> Jednak Mendog, który niedawno, zapewne ze strachu, przyjął chrześcijaństwo, otwarcie je wyniósł, lecz gdy ofiary na ołtarzach bałwochwalstwa zostały usunięte, niegodziwie je [chrześcijaństwo – L.K.] znieważył. Skoro tylko niebezpieczeństwo, a obawa również ustąpiła, ból z powodu czynów nie dawał mu spokoju. Pomimo królewskiego tytułu panowanie wszędzie było ułomne, tutaj podzielona Ruś, tam po utracie Żmudzi, Kuronii, Jotwy, samo się kurczyło nie do opisania. Na wskroś gardził tym, co niegdyś uczynił, kierowany strachem czy

---

6 J. Szűcs, *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282-1285 A.D.)*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1975, s. 17, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 96.

7 M. Jučas, *Lietuvos metraščiai*, Vilnius: Vaga 1968, s. 150. *Wyd. uzup.: idem, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius: Aidai 2002, s. 170-171.

8 *Ibidem*, s. 144. *Najnowsza publikacja zawierająca szczegółowe omówienie przekazów o Mendogu w źródłach z XIV-XVI w., patrz: R. Petrauskas, *Užmirštas karalius: Mindaugas LDK visuomenės savimonėje XIV a. pabaigoje – XVI a.*, [w:] *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai 2008, s. 51-63.

9 A. Vijūkas Kojelavičius, *Lietuvos istorija*, Vilnius: Vaga 1988, s. 98. *Oryg.: A. Wiiuk Koialowicz, *Historiae Lituanae pars prior* […], Dantisci: sumptibus Georgii Forsteri […] 1650, s. 90.

10 *Ibidem*, s. 98-104. *Oryg.: s. 90-100.

11 K. Matulaitis, *Kronikininkų Mindaugas*, TP 1964, t. 2, kn. 1 (5), s. 28-29 (Żonę Dowmunta porwał jego brat Narymunt, a nie Mendog). *Patrz także: E. Gudavičius, [recenzja] *Iškeitus Stakauską į Dainauską*, KB 2001, nr 10, s. 77.

obłudą. A w końcu uczucia przerodziły się we wściekłość, więc niemal szalony [Mendog – L.K.] jawnie wyrzekł się chrześcijaństwa. Zapragnął krwią i mordem wymazać wspomnienie uczynków, siać spustoszenie szeroko naokoło sąsiadów, mieczem i ogniem występować wszędzie przeciwko chrześcijanom[12*].

Charakterystyka ta powstała pod ogromnym wpływem kronikarzy polskich, ale istotne jest, że deficyt autentycznych, nieopracowanych źródeł niwelowano twórczością „humanistyczną" (w najgorszym sensie tego słowa). Historiografia akademicka już rozwiązała ten problem, ale jego pozostałości, zaskakujące i nieoczekiwane, jeszcze przetrwały, np. błyskotliwy badacz – Stephen C. Rowell – bez cienia wątpliwości wymienia postać fantastyczną, Ryngolda, jako ojca Mendoga[13*].

Przekazy pochodzące ze źródeł powstałych w epoce Mendoga ciągle są bardzo różnie oceniane.

2. Mendog w historiografii XIX-wiecznej

W nieprzebranych[14] zasobach niemieckiej historiografii można znaleźć pierwsze badania naukowe i koncepcje zbudowane przy pomocy instrumentarium naukowego. To jej twórcy sformułowali zagadnienia, do których do dziś odnoszą się nawet ich polemiści. Historiografia niemiecka, ze swoim prymatem chronologii, na długo określiła dalszy rozwój całej nauki historycznej. Korzenie tego procesu tkwią w konfrontacji oświecenia z romantyzmem: badacze wzięli na warsztat epokę uchodzącą za mroczną i barbarzyńską[15*]. Obecnie jesteśmy skłonni do upraszczania znaczenia tej genezy. Zakon Niemiecki – „utrwalacz" katolicyzmu i wcielenie zakonnego sposobu rządzenia – nie budził sympatii wśród elit monarchii pruskiej, pretendujących do roli lidera ideologii protestanckiej. Nie był

---

[12] A. Vijūkas Kojelavičius, *op. cit.*, s. 103, tłumaczenie: Lidia Korczak. *Oryg.: s. 98.

[13] S.C. Rowell, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge: Cambridge University Press 1994, s. 50-51. *Stephen C. Rowell sporządził drzewo genealogiczne dynastii Mendoga na podstawie historii litewskich rodzin wielkoksiążęcych autorstwa Michała Giedroycia, na którym Ryngold został wskazany jako ojciec Mendoga i Dowsprunka, patrz: M. Giedroyc, *The Rulers of Thirteenth Century Lithuania: A Search for the Origins of Grand Duke Traidenis and His Kin*, „Oxford Slavonic Papers" 1984, vol. 17, s. 3; S.C. Rowell, *Pogańskie Imperium. Litewska dominacja w Europie Środkowo-Wschodniej 1295-1345*, tłum. G. Smółka, Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V 2017, s. 27, 80-81, 293.

[14] В.Т. Пашуто, *Борьба прусского народа за независимость (до конца XIII в.)*, ИС 1958, №. 6, s. 54.

[15] Р.Дж. Коллингвуд, *Идея истории. Автобиография*, Москва: Наука 1980, s. 83. *R.G. Collingwood, *The Idea of History*, Oxford: Oxford University Press 1956, s. 85-86.

to jedyny czynnik kształtujący postawy pruskich historyków – wtedy właśnie przebrzmiewały najlepsze dzieła polemiczne okresu burzy i naporu, a Johann Wolfgang Goethe ogłosił wobec elity niemieckiej, przewodzącej obozowi wojny przeciwko rewolucyjnemu wojsku francuskiemu, początek nowej epoki[16]. Opary idei wielkoniemieckiej nie dławiły jeszcze wtedy głęboko humanistycznej myśli Johanna Gottfrieda Herdera o długu niemieckim wobec wschodnich sąsiadów[17]*. Ludwig von Baczko w swoich pracach łączył niemiecką postawę propaństwową ze współczuciem wobec dawnych mieszkańców Prus oraz innych Bałtów. Pisał, że niemieccy kronikarze oczerniali dawnych Prusów (za których potomka się uważał) i że siłowe wprowadzanie chrześcijaństwa doprowadziło do krwawych wojen, oraz uważał, iż działający w ten sposób krzewiciele chrześcijaństwa byli żałośni[18]. Jednocześnie traktat dzierzgoński był przez von Baczkę wskazywany jako wzorzec łagodnego postępowania, a bitwa pod Durben i wielkie powstanie pruskie – jako nieszczęścia. Podboje dokonane przez Krzyżaków były dla niego ucieleśnieniem i przejawem potęgi[19]. Von Baczko opierał się na źródłach pierwotnych (np. bitwa pod Durben jest u niego opisana na podstawie przekazów Piotra z Dusburga[20]), bylibyśmy jednak w błędzie, gdybyśmy uznali wszystkie elementy jego koncepcji za równie wartościowe. Z czasem w jego twórczości zaczęła przeważać idea wielkoniemiecka. Esej von Baczki o Zakonie Krzyżackim ma charakter apologetyczny, autor rozważał w nim o śmierci męczenników i o wcieleniu ideału rycerskości – tego „najwspanialszego zjawiska średniowiecznego"[21].

Podobnie można określić dzieła romantyka Augusta von Kotzebuego[22] czy innych, pomniejszych autorów[23]. W ten sposób została dokonana rehabilitacja

---

16 *Goethes Werke in zehn Bänden*, Bd. 5, Weimar: Volksverlag 1961, s. 50-51.

17 *Herders Werke in fünf Bänden*, Bd. 4, hrsg. W. Dobbek, R. Otto, Weimar: Volksverlag 1963, s. 393; В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 238. *Polskie wydanie Herdera: J.G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, t. 2, tłum. J. Gałecki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962, s. 337-338.

18 L. von Baczko, *Geschichte Preussens*, Bd. 1, Königsberg (Pr.): bey Gottlieb Leberecht Hartung 1792, s. 94-95.

19 *Ibidem*, s. 308-309.

20 *Ibidem*, s. 200, 308-311.

21 Idem, *Über den Character des Deutschen Ordens. Nebst einer Nachricht über den noch jetzt bestehenden Utrechter Zweig dieses Ordens*, „Beiträge zur Kunde Preussens" 1820, Bd. 3, Hf. 4, s. 300-301.

22 LKK, s. 24.

23 J. Schmidt, *Von welchem Stamme waren Preussens früheste Bewohner?*, NPreußProvBll 1829, Bd. 1, s. 7-28, 125-146; idem, *Bilder aus der Eroberung Sudauens*, NPreußProvBll 1830, Bd. 3, s. 97-115, 193-213, 289-316, 393-399, 509-525; E. Heinel, *Geschichte Preussens für das Volk und die Jugend: Nebst Einem Anhange, das Wichtigste aus der Geschichte Brandenburgs Enthaltend*, Königsberg: Unzer 1836, s. 10-59.

Zakonu Niemieckiego[24], a ich poglądy zostały nazwane specyfiką rozwoju narodu niemieckiego. Historia Prus stanowiła część historii Niemiec, ta zaś była naznaczona rysem wojowniczego romantyzmu: Augustin Thierry i jego idea konfliktu narodów, która następnie doprowadziła do doktrynerstwa[25] François Guizota, w tym kierunku oddziaływała na całą niemiecką historiografię. Nawet francuski rojalista Joseph-François Michaud w swojej *Historii krucjat*, która sprowokowała zainteresowanie społeczeństwa będącego pod wpływem romantyzmu[26] tym właśnie zjawiskiem, uznawał tyrański charakter wojen przeciwko bałtyjskim Prusom, ich okrucieństwo, chciwość i barbarzyństwo[27]. Ostatecznie niemiecki romantyzm zrezygnował z koncepcji wysuniętych przez takie umysły jak Herder.

Ten nurt ukształtował Johannesa Voigta, z kolei jego wpływ na kształt historiografii niemieckiej jeszcze długo pozostawał odczuwalny. Porządkując archiwa po Zakonie Niemieckim, Voigt sprostał wymogom swoich czasów[28], ale to archiwum przygotowało Voigta do tego. Jego fundamentalna praca *Historia Prus od czasów najdawniejszych do upadku władzy Zakonu Niemieckiego* (tu najbardziej istotny będzie jej trzeci tom)[29] jest w całości oparta na autentycznych źródłach. Voigt jako pierwszy wśród badaczy Zakonu w Prusach dążył do wyczerpującego wykorzystania wszystkich dostępnych materiałów, a jednocześnie zupełnie się w nich zanurzył[30]. Sposób myślenia i mówienia Voigta harmonijnie współgra z krzyżackim. Krzyżacy podbili Prusów (*die Unterwerfung*; *subjugacio)*, a Prusowie byli odszczepieńcami (*das abtrünnige Volk*; *apostare*)[31]. Voigt przyznawał, że Prusowie

---

[24] G. Labuda, [recenzja] *„Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego", Karol Górski, Wrocław; Warszawa 1977*, RH 1979, t. 45, s. 202.

[25] H. Suchier, A. Birch-Hirschfeld, *Geschichte der Französischen Literatur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Bd. 2: *Die neuere Zeit. Vom 16 Jahrhundert bis zur Gegenwart*, 2. Aufl., Leipzig–Wien: Bibliographisches Institut 1913, s. 328; Б.Г. Реизов, *Французская романтическая историография (1815-1830)*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1956, s. 87, 195; Е.А. Косминский, *Историография Средних веков: V в. – середина XIX в.: лекции*, Москва: Изд-во МГУ 1963, s. 372-396.

[26] Е.А. Косминский, *op. cit.*, s. 412-413.

[27] J.-F. Michaud, *Histoire des croisades*, t. 3: *Contenant le récit de la quatrième croisade, de la conquête de Constantinople par les Francs, et de la sixième croisade*, 4-ème èd., Paris: chez Aimé André, Libraire 1826, s. 514.

[28] K. Forstreuter, *Das Preussische Staatsarchiv in Königsberg: ein geschichtlicher Rückblick mit einer Übersicht über seine Bestände*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1955, s. 55-58, *Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung*, Hf. 3.

[29] J. Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, Bd. 3: *Die Zeit vom Frieden 1249 bis zur Unterwerfung der Preussen 1283*, Königsberg: im Verlage der Gebrüder Borntträger 1828.

[30] E. Maschke, *Johannes Voigt als Geschichtsschreiber Altpreussens*, AltprF 1928, Jg. 5, Hf. l, s. 121, 134.

[31] J. Voigt, *Geschichte Preussens…*, Bd. 3, s. 105-110.

powstali (*hatte* […] *aufgereizt*) przeciwko ciężkiemu jarzmu (*die lastende Knechstchaft*)[32], ale mówił to tylko po to, żeby skonstatować, że była to oczywista sytuacja, stworzona przez Zakon prawem silniejszego, które także było dla niego oczywiste. Voigt aprobował podboje – odwoływał się do ideologii średniowiecznej i ówczesnych poglądów[33]. To ujęcie ugruntował zgodnie z ówczesnymi wymogami naukowymi i na podstawie swojego (całkowicie zasłużonego) autorytetu (poza wspomnianą *Historią Prus* przygotował jeszcze wydanie akt pruskich[34] oraz inne prace, ważne z punktu widzenia interesującej nas tematyki[35]).

Ciągle mowa o historii Prus (Prus niemieckich), jednak podbój Prusów jest – z punktu widzenia ówczesnej niemieckiej historiografii – tylko częścią tej historii. Zderzenie Zakonu z ludami bałtyjskimi było elementem tego podboju, a stosunki litewsko-zakonne są w tej perspektywie tematem pobocznym. Romantyczna historiografia dotycząca Prus wydobyła jednak fakty istotne dla tego tematu i przedstawiła własną koncepcję ich oceny. Niektóre tezy i wnioski Voigta są ważne dla badań nad historią Litwy, w tym – nad dziejami Mendoga.

Historia Prus z kolei stanowiła część historii Niemiec, a z punktu widzenia XIII w. były one tylko peryferią powstających dopiero Niemiec; to samo można powiedzieć o historii i historiografii Niemców bałtyckich (na terenie Łotwy i Estonii). Cele, motywy i koncepcje w tej histografii były jednolite. Ludwiga von Baczkę można zestawić z postacią Heinricha Johanna von Jannaua, a Johannesa Voigta – z Friedrichem Georgiem von Bungem i z Eduardem Pabstem, a częściowo – z Alexandrem von Richterem[36]. Należy też odnotować rolę Bungego jako

---

[32] *Ibidem*, s. 106.

[33] LKK, s. 24-25.

[34] *Codex diplomaticus Prussicus = Urkunden-Sammlung zur älteren Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten*, hrsg. von J. Voigt, Bd. 1-6, Königsberg: Gebrüdern Vornträger 1836-1861.

[35] J. Voigt, *Ueber die Halbbrüder des deutschen Ordens*, „Beiträge zur Kunde Preussens" 1825, Bd. 7, 1825, s. 52-72, 150-172; idem, *Der Ritter-Orden s. Mariä des Deutschen Hauses zu Jerusalem in Preussen. Namen-Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Großgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen*, Königsberg: Gebrüder Bornträger 1843; idem, *Geschichte des deutschen Ritter-Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland*, Bd. 1, Berlin: Reimer 1857.

[36] Я. Зутис, *Очерки по историографии Латвии*, ч. 1: *Прибалтийско-немецкая историография*, Рига: Латгосиздат 1949, s. 72-82, 126-137; A. von Richter, *Geschichte der dem russischen Kaisertum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben*, Thl. 1: *Die Zeiten der reingermanischen Entwickelung, 1158-1562*, Bd. 1, Riga: Verlag von Nicolei Kymmel's Buchhandlung 1857; E. Pabst, *Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland*, „Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands", 1844, Bd. 3, s. 1-55, 252-264; 1845, Bd. 4, s. 38-61, 113-145; 1847, Bd. 5, s. 1-59, 113-159.

wydawcy źródeł[37], jednak największe zasługi ma tu Karl Eduard von Napiersky[38*]. Nasz litewski historyk Jonas Yčas bezstronnie dostrzegł „zdolności i zamiłowanie do historii"[39] u wszystkich wymienionych autorów, ale – oczywiście – nie chodzi o zwykłe zamiłowanie. Naukowcy ci z uznaniem odnosili się do przedstawicieli oświeceniowej myśli humanistycznej, np. Garlieba Helwiga Merkela[40], jednak ich koncepcje wzbogacili o własne. Konceptualnie bogate są prace wyróżniające się już dość dużym profesjonalizmem, napisane przez Eduarda Pabsta, Theodora Kallmeyera, Haralda von Brackela, Carla Schirrena, Ernsta Bonnella, Augusta Engelmanna, Alfreda Büttnera czy Eduarda Augusta Winkelmanna[41].

---

37 F.G. von Bunge, *Beiträge zur Kunde der liv-, esth-, und curländischen Rechtsquellen*, Riga–Dorpat: Eduard Frantzens Buchhandlung 1832.

38 *Gudavičius „połączył" dwóch Napierskych: ojca Karla i syna Leonharda w jednego autora. Przypis został odpowiednio skorygowany. *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae; oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurland's*, hrsg. K.E. Napiersky, Thl. 1: *Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl.*, Riga–Dorpat: Eduard Frantzens Buchhandlung 1833; *Русско-ливонские акты = Russisch-livländische Urkunden*, собраные К.Е. Напьерским = gesammelt von K.E. Napiersky, Санктпетербург: Тип. Импер. акад. наук 1868; C.E. Napiersky, *Ueber die Quellen und Hülfsmittel der livländischen Geschichte*, MGLEK 1840, Bd. 1, s. 61-89; *Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland: in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben*, Bd. 1-2, hrsg. von A. Hansen, C.L. Napiersky, Riga–Leipzig: Eduard Franzen's Verlags-Comptoir 1853–1848; J.G.L. Napiersky, *Das älteste unter Bischof Albert I aufgezeichnete Rigische Stadtrecht*, „Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands" 1842, Bd. 1, s. 1-22; *Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673*, hrsg. von J.G.L. Napiersky, Riga: J. Deubner 1876.

39 J. Yčas, *Latvių istorija: Hum. Mokslų Fakulteto studentų užrašai p. Profesoriaus žiūrėti: paskaitos skaitytos pavasario semestre 1925-26 mokslo metų*, Kaunas: Humanitarų draugijos spaudos komisija 1926, s. 8.

40 J. Eckardt, *Erinnerung an Merkel*, BM 1864, Bd. 10, Hf. 3, s. 220-234.

41 E. Pabst, *op. cit.*; T. Kallmeyer, *Versuch einer Chronologie der Meister deutschen Ordens in Livland während des dreizehnten Jahrhunderts*, MGLEK 1845, Bd. 3, Hf. 2, s. 401-470; H. von Brackel, *Die Ermordung des ersten livländischen Ordensmeisters Herrn Vinno*, MGLEK 1844, Bd. 3, Hf. 2, s. 187-230; C. Schirren, *Der Verfasser der livländischen Reimchronik*, MGLEK 1857, Bd. 8, Hf. 1, s. 19-83; idem, *Ueber Hartmann's von Heldrungen Bericht*, MGLEK 1865, Bd. 11, Hf. 1, s. 260-265; E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410*, im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften hauptsächlich nach liwländischen, russischen und hansischen Quellen verfasst, St. Petersburg: Commisionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 1862; A. Engelmann, *Chronologische Forschungen auf dem Gebiete der russischen und livländischen Geschichte des XIII. und XIV. Jahrhunderts*, MGLEK 1860, Bd. 9, Hf. 3, s. 317-563; A. Büttner, *Die Vereinigung des livländischen Schwertbrüderordens mit dem deutschen Orden*, MGLEK 1868, Bd. 11, Hf. 1, s. 3-75; E. Winkelmann,

Trzeba jednak pamiętać, że wszystko to działo się na peryferiach niemieckiej mediewistyki, gdy tymczasem Niemcy były matecznikiem krytycznego badania historii, a mistrz pokolenia, które przyszło po romantykach – Leopold von Ranke – odwoływał się do Heglowskiej koncepcji faz procesu historycznego[42*]. Von Ranke przekształcił ją w ideę poszukiwania miejsca Niemiec w dziejach, i to w perspektywie globalnej[43]. Von Rankego nie interesowały etapy rozwoju wewnętrznego, ale czynniki warunkujące go z zewnątrz[44]. Na jego zainteresowania naukowe niewątpliwie rzutowała jego pozycja jako państwowego historiografa i członka rady państwowej Królestwa Prus, osobiście zaprzyjaźnionego z wieloma ówczesnymi działaczami politycznymi[45]. W swojej *Historii świata* von Ranke przedstawił tezę o zwrocie niemieckiej ekspansji w kierunku północno-wschodnim, gdy prowadzenie jej we Włoszech przestało być możliwe[46]. W ten sposób narodziła się ideologia niemieckiej misji historycznej i parcia narodu niemieckiego na Wschód. Jako koncepcja zdominowała ona niemiecką mediewistykę tak, że nawet Friedrich Christoph Schlosser[47] – historyk o poglądach demokratycznych, polemizujący z państwowym historyzmem von Rankego i współczujący dawnemu ludowi Prusów – w swojej historii świata, napisanej dla niemieckiego ludu, uznawał jednak rolę Krzyżaków w dziele szerzenia kultury[48].

Wizerunek historyczny XIII-wiecznej Litwy w decydującym zakresie stworzyli Niemcy, jednak polska historiografia zdołała przedstawić swój pogląd i znaleźć własny, niezależny punkt widzenia. Polacy osiągnęli to ogromnym wysiłkiem i nie bez wpływu potężnej nauki niemieckiej. Historiografia polska pretendowa-

---

Bibliotheca Livoniae Historica: systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands, Hf. 1-2, St. Petersburg: Eggers [u.a.] 1869-1870; Я. Зутис, *Очерки по историографии Латвии*, ч. 1, s. 144-156.

42 Р.Дж. Коллингвуд, *op. cit.*, s. 119, 158. *Oryg.: R.G. Collingwood, *op. cit.*, s. 122-123, 165.

43 Е.А. Косминский, *op. cit.*, s. 332-350.

44 П. Виноградов, *Очерки западно-европейской исторіографіи*, „Журнал Министерства народного просвещенія" 1884, ч. 231, s. 245-246.

45 W. von Giesebrecht, *Gedächtnissrede auf Leopold von Ranke gehalten in der öffentlichen Sitzung der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München zur Feier ihres einhundert und achtundzwanzigsten Stiftungstages am 28. März 1887*, München: Verlag der k. b. Akademie 1887, s. 13-24.

46 L. von Ranke, *Weltgeschichte*, Bd. 7, München–Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot 1922, s. 13-24.

47 Е.А. Косминский, *op. cit.*, s. 351-357.

48 F.C. Schlosser, *Weltgeschichte für das deutsche Volk*, 2. Ausg., Bd. 5: *Geschichte des Mittelalters*, Oberhaufen–Leipzig: Ab. Spaarmann'sche Verlagshandlung 1871, s. 565; Bd. 6: *Geschichte des Mittelalters*, Oberhaufen–Leipzig: Ab. Spaarmann'sche Verlagshandlung 1872, s. 357.

ła do bycia historiografią Litwy, ale z miernym skutkiem, bo tego, co działo się w XIII w. na Litwie, w żaden sposób nie można było połączyć z historią Polski, gdyż w tamtym okresie oba kraje nie utrzymywały prawie żadnych wzajemnych relacji. Trzeba odnotować jeszcze jeden istotny szczegół: tematyka litewska w pracach polskich historyków pozostawała w cieniu przekazów Jana Długosza, co jest zrozumiałe, gdy weźmie się pod uwagę tytaniczne rozmiary jego pracy i porówna je z bardzo skromnym dziedzictwem, które powstało przed nim. Trudno wskazać podobny przykład rozziewu między zupełnie epizodycznym, w zasadzie obojętnym potraktowaniem przedmiotu a fundamentalnym znaczeniem poświęconych mu dzieł, które wywarły wpływ na rozwój jego badania. Pogląd na Litwę był tu bardzo zróżnicowany.

Tego rodzaju dualizm jest charakterystyczny dla *Historii narodu polskiego* Adama Naruszewicza. W jego ujęciu plemiona bałtyjskie były dzikimi barbarzyńcami. Jednocześnie tenże autor przyznawał, że Krzyżacy szukali porozumienia z Mendogiem, motywowani dążeniem do podboju[49]. Naruszewicz wykonał ogromną pracę w gromadzeniu źródeł[50]*, co wpłynęło pozytywnie na merytoryczną wartość jego dzieła. On właśnie zwrócił uwagę na bullę Innocentego IV, w której papież zalecał ostrożność przy ściąganiu dziesięciny na Litwie[51]. Dualizm w polskiej historiografii wynikał także z jej relacji z historiografią niemiecką (patrz np. bardzo ważna źródłoznawczo praca Heinricha Rittera von Zeissberga[52]). Polska nauka historyczna zaczęła z wolna określać niektóre interpretacje powstające w obrębie europejskiej mediewistyki, ale i sama doświadczyła jej wpływów. Charakterystyczny przykład stanowi tu *Historia Polski* Richarda Roepella (wydana w serii *Historia państw europejskich*). Autor poczytywał w niej za zasługę polskim książętom, że nigdy nie wykorzystywali w walce przeciwko Prusom niepowodzeń i trudności, z jakimi zmagał się Zakon, choć przez to sami – w imię chrześcijaństwa – doznawali szkód i strat[53]. Jacob Caro po niemiecku napisał *Historię Polski* – pracę ze wszech miar ważną. Bardzo nieliczni niemieccy czy polscy historycy zauważyli to, co w błyskotliwy sposób ujął ten autor. Caro zauważył, że chrześcijańscy sąsiedzi Litwy postrzegali ją przez chrześcijańskie okulary i widzieli tylko lud wyznający prymitywny kult przyrody, gdy tymczasem Litwa

---

[49] A. Naruszewicz, *Historya narodu polskiego*, t. 4: *Panowanie Piastów*, Kraków: Biblioteka Polska 1860, s. 16.

[50] Słynne teki Naruszewicza: Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa), sygn. 3623. *Zgromadzone odpisy dokumentów obejmują 230 tek, z których 217 znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie.

[51] A. Naruszewicz, *op. cit.*, s. 16.

[52] H. Zeissberg, *Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters*, Leipzig: S. Hirzel 1873.

[53] R. Roepell, *Geschichte Polens*, Thl. 1, Hamburg: Bei Friedrich Perthes 1840, s. 513.

okazała się zdolna nie tylko do obrony przed wojowniczymi sąsiadami, lecz także do rozszerzenia swojego władztwa[54].

W głównej mierze dzięki pracom Joachima Lelewela historiografia polska osiągnęła status samodzielnej i zdobyła uznanie. W *Dziejach Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie w 1569 roku zawartej* wydarzenia z litewskiej przeszłości zostały przekonująco umiejscowione w kontekście dziejów globalnych. Wybitnemu historykowi zdarzały się jednak drobne błędy rzeczowe, wynikające zapewne z niewłaściwego opracowania źródeł, które Lelewel skądinąd znał bardzo dobrze. Lelewel dostrzegł kluczowe znaczenie prowadzonych przez Niemców podbojów i kolonizacji[55], które stanęły na przeszkodzie rozwojowi plemion bałtyjskich i ugrofińskich. Litwa, podobnie jak Ruś czy Bułgaria, była dla Lelewela obszarem przejściowym między dwoma systemami politycznymi o znaczeniu światowym: zachodnim (łacińskim) i mongolskim. Wojny krzyżowe w regionie Morza Bałtyckiego interpretował na szerokim tle, z uwzględnieniem dążeń papiestwa[56*]. W ujęciu Lelewela chrzest Mendoga częściowo zneutralizował zagrożenie niemieckie, ale Zakon przyjął taktykę podboju przez intrygi, na co Mendog jako król Prusów i Litwinów odpowiedział mobilizacją obronną plemion bałtyjskich poprzez odwołanie do religii pogańskiej i poczucia narodowego[57*]. Niemiecka władza – jak ją widział Lelewel – była równoznaczna z uciskiem i niewolą[58]. Litwinów ukazał jako żywioł etniczny mający własną historyczną podmiotowość, a Mendoga – jako przywódcę państwa. Wybitny polski historyk zawarł w swej pracy zarówno dobrze udokumentowane oceny i wnioski, jak i błędne twierdzenia, np. uznanie historyczności chrztu Ryngolda i Alepsa[59], za co jednak odpowiedzialny był raczej ówczesny stan wiedzy o źródłach, a nie sam autor.

Polska historiografia interesowała się litewskim oporem wobec niemieckich podbojów przede wszystkim ze względu na możliwości pokazania w jak najbardziej pozytywnym świetle polskiej misji chrystanizacyjnej na Litwie[60]. W tym

---

54 J. Caro, *Geschichte Polens*, Thl. 2: *1300-1386*, Gotha: F.A. Perthes 1863, s. 467.

55 A. Šidlauskas, *Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Mokslas 1986, s. 62.

56 J. Lelewel, *Polska. Dzieje i rzeczy jej*, t. 5: *Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 roku zawartej*, Poznań: nakładem J.K. Żupańskiego 1863, s. 102-103; M. Jučas, *Vilniaus universiteto istorijos katedra 1803-1832 metais*, AMMD. Istorija 1987, t. 27, s. 31-32. *J. Lelewel, *Dzieła*, t. 10: *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej*, oprac. J. Ochmański, wstęp H. Łowmiański, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1969, s. 118-120.

57 J. Lelewel, *Polska. Dzieje i rzeczy jej*, t. 5, s. 117-122. *Idem, *Dzieła*, t. 10, s. 131-136.

58 Idem, *Dzieła*, t. 10, s. 131.

59 *Ibidem*, s. 134, 137.

60 LKK, s. 30.

kierunku interpretacyjnym poszli Józef Szujski[61] i Stanisław Smolka[62]. Dominik Szulc wysunął tezę o pruskich Polakach[63], by polskie pretensje polityczne z wieku XIII uzasadnić polską dominacją w Prusach między wiekiem XV a XVIII. Wilhelm Józef Bogusławski, tak jak przed nim Naruszewicz, dawnym Litwinom nawymyślał od „dzikusów"[64].

Nie umniejsza to jednak wartości wkładu polskich badaczy w historiografię naszego kraju. W pierwszej kolejności trzeba odnotować wykorzystanie bogatego materiału faktograficznego, oparte na źródłach[65]. Polacy, podobnie jak ich niemieccy koledzy, najbardziej interesowali się plemionami Prusów i Jaćwięgów, a choć Litwa pozostawała dla nich na uboczu, to i tak dość szeroko przedstawili oni jej dzieje oraz rolę Mendoga. Lelewel przy tym ograniczył wpływ romantyzmu na historiografię polską.

Samodzielny rozwój wykazywała historia rosyjska, w której Litwinom poświęcano więcej uwagi niż któremukolwiek plemieniu bałtyjskiemu. Nikołaj Karamzin, opierając się na ruskich latopisach oraz kronikach Henryka Łotysza i Aubry de Trois-Fontaines, profesjonalnie i dość wiernie przedstawił faktografię XIII w. Opisał nawet bitwę pod Szawlami, choć mylił się co do jej lokalizacji[66]. Dla niego Litwini byli tylko walecznym plemieniem grabieżców, jeszcze niedążącym do podbojów. Należało zniszczyć to siedlisko łupieżców, ale ruscy kniazie zdobyli się tylko na to, by wywierać naciski na litewskie drużyny[67]. W tej romantycznej wizji rosyjski historyk uchwycił okres genezy państwa. Jego rdzeniem była „polityka drużyny wojów", sama wizja zawierała zaś motyw uzasadnienia historycznego dla utworzenia Imperium Rosyjskiego. Litwa została tu zobrazowana jako nieprzyjazny podmiot polityczny o słabym stopniu rozwoju w przeszłości i nikłym znaczeniu w wieku XIX. Timofiej Granowski oburzał się na Hegla za jego pogardę dla narodów zależnych („niehistorycznych")[68], gdy w tym samym czasie rosyjska historiografia nie rozróżniała między tym, co obecne, a tym, co minione, upatrując

---

61 *Ibidem*.

62 S. Smolka, *Henryk Brodaty. Ustęp z dziejów epoki piastowskiej*, Lwów: Główny Skład w Księgarni Gubrynowicza i Schmidta 1872, s. 33-37.

63 D. Szulc, *Pisma*, Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda Księgarza i Typografa 1854, s. 18.

64 W.J. Bogusławski, *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.*, t. 2, Poznań: nakładem Autora 1889, s. 590.

65 LKK, s. 30.

66 Н.М. Карамзин, *Исторія государства Россійскаго*, т. 3, Санкт-Петербург: Смирдин 1830, s. 212, 215, 218-220, 279, 302-303, n. przyp. 63. Por. R. Batūra, *Šiaulių žemė karo su ordinu metu: 1236 m. mūšio prie Šiaulių problemos*, LIM 1985 metai, 1986, s. 11.

67 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 162-163; Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, т. 3, s. 221, 363.

68 С.А. Асиновская, *Передовой русский медиевист Т.Н. Грановский*, СВ 1953, вып. 4, s. 275.

w Litwie przyczyny własnych niepowodzeń i porażek, wskazując ją jako czynnik osłabiający znaczenie Rosji. Rzeczywistym dowodem na to miało być przyłączanie do Litwy poszczególnych księstw ruskich, zapoczątkowane już za Mendoga. Wraz z ich wejściem w skład państwa litewskiego historia Litwy stała się częścią historii Rosji.

Zjawisko to przybierało różne formy. Paweł Kukolnik, który decyzją rządu carskiego trafił na Uniwersytet Wileński, miał poglądy typowego reakcjonisty[69], ale historię Litwy uważał za odrębny przedmiot badań (co zapewne wynikało z zastanej tradycji uniwersyteckiej[70]). W jego pracy można znaleźć trafne uwagi, np. w Mendogu widział pierwszego politycznie wiarygodnego księcia litewskiego[71]. Kukolnik podkreślał, że Krzyżacy byli chciwi[72], ale wniosek ten służył mu do apologii prawosławia[73]. Swoją książkę zadedykował Michaiłowi Murawjowowi[74], zapewne nie przypadkiem: Kukolnik – nawrócony na prawosławie unita – musiał się wykazać lojalnością[75]. Podobną rolę odegrał Dionizy Zubrycki, badacz dziejów Wołynia i Halicza. Wyrażał się o Mendogu pozytywnie jako o świetnym królu i twierdził, że Litwini obronili się przed chciwością najeźdźców[76]. Zubrycki pomylił jednak wydarzenia w latach pięćdziesiątych XIII w.: początek wojny Mendoga z Inflantami datował na rok 1255, a najazd Burundaja na Litwę – na rok 1260, uznał też Romana – syna księcia Daniela – za poległego podczas tej wyprawy[77] (tu znowu winny jest stan opracowania źródeł). Niemniej Zubrycki to jeden z niewielu autorów, którzy prawidłowo stransliterowali imię wspomnianego w latopisie hipackim bratanka Mendoga (choć on sam nie był w tym konsekwentny). Należy je czytać „Jedywid", a nie „Edywid"[78]. W szerokiej perspektywie tego autora Litwa bez Polski i Rosji byłaby tylko niezauważonym przez historię, zapadłym zakątkiem świata[79].

---

[69] *История Вильнюсского университета (1579-1979)*, Вильнюс: Мокслас 1979, s. 122.

[70] Por. A. Šidlauskas, *op. cit.*, s. 123.

[71] П. Кукольник, *Историческія заметки о Литве*, Вильна: в Типографіи А.К. Киркора 1864, s. 12.

[72] *Ibidem*, s. 14.

[73] A. Šidlauskas, *op. cit.*, s. 124.

[74] П. Кукольник, *Историческія заметки о Литве*, s. V-VIII.

[75] A. Šidlauskas, *op. cit.*, s. 112-113.

[76] Д. Зубрицкий, *Аноним Гнезненскій и Іоанн Длугош: латинские выписки из их сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом, и критическими исследованиями и замечаниями*, Львов: Типографія Ставропигіянская 1855, s. 3, 5.

[77] Idem, *Исторія древняго Галичско-Русского княжества*, ч. 3, Львов: Типографія Ставропигіянская 1855, s. 189-191.

[78] *Ibidem*, s. 159, 162.

[79] Д. Зубрицкий, *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси: от водворения христианства при князьях поколения Владимира Вели-*

Kukolnika i Zubrickiego można uznać za rosyjskich historyków (przede wszystkim w sensie politycznym) tylko warunkowo. Byli oni częścią trudnego do zdefiniowania środowiska powstałego w otoczeniu historycznego dziedzictwa po Wielkim Księstwie Litewskim i Ukrainie. Jego przedstawiciele w lokalnej historiografii zachodniorosyjskiej kształtowali poglądy na Litwę. W historiografii ogólnorosyjskiej te uszczegółowiające badania nad Litwą zostały wykorzystane, a jednocześnie zachęciły wielu badaczy historii Rosji do uwzględnienia wydarzeń i procesów dotyczących jej zachodniego regionu (a więc także Litwy)[80]. Najwyraźniej ilustruje to spór między Nikołajem Ustriałowem a Ignacym Żegotą Onacewiczem. Ten drugi dowiódł, że Wielkie Księstwo Litewskie (WKL) odegrało w historii własną rolę[81]. Ustriałow początkowo zasadniczo zaprzeczał, jakoby ją miało, ale z czasem przyjął to twierdzenie, jednak przy wyjściowym założeniu, że rola ta jest składową rozległej historii Rosji. To założenie Ustriałowa stało się wyjściową koncepcją w rosyjskiej historiografii[82].

Postać Onacewicza kieruje uwagę w stronę polskiej historiografii Litwy i jej głównego nurtu – szkoły wileńskiej, którą można też określić jako szkołę Uniwersytetu Wileńskiego. Jest ona polska nie ze względu na to, że została napisana po polsku, ale dlatego, że jej twórcy traktowali Litwę jako część Polski. Nie była to jednak w ich ujęciu jej organiczna część, bo i samą Polskę traktowali oni jako całość wzajemnie powiązanych, ale mimo wszystko odrębnych tworów historycznych, zatem Korona była dla nich częścią Polski w takim samym sensie, w jakim była nią Litwa. Historycy, tacy jak Ignacy Onacewicz czy Ignacy Daniłowicz, czuli się na co dzień Polakami, ale uważali się za historycznych Litwinów poprzez związek z Wielkim Księstwem Litewskim[83].

Uniwersytetu Wileńskiego nie można wypreparować z całości kultury na Litwie[84]. Interesy narodowe napędzały zainteresowanie historią[85] i popularyzację

кого до конца XV столетия, пер. с польск. О. Бодянского, Москва: Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете 1845, s. XV.

80 И.Б. Греков, *Страны Восточной Европы и Золотая Орда на рубеже XIV-XV вв.*, Москва: [s.n.] 1971, s. 11.

81 A. Šidlauskas, *op. cit.*, s. 100.

82 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 163-164.

83 A. Janulaitis, *Ignas Danilavičius Lietuvos bei jos teisės istorikas*, Kaunas: „Spindulio" B-vės spaustuvė 1932, s. 100. W Bibliotece Akademii Nauk Litwy można znaleźć notatki studenta A. Lenzkiego z kursu prawa krajowego, prowadzonego przez Ignacego Daniłowicza (LMAVB RS, F9-3149, k. 23v, 25r-25v, 76r, 168r-168v).

84 B. Genzelis, *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)*, Vilnius: Mintis 1972, s. 28.

85 *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1: *Feodalizmo epocha*, Vilnius: Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1957, s. 318.

nauki historycznej[86]. W swoich pracach oraz wykładach z historii Litwy Onacewicz nie wspominał o unii krewskiej, panowanie Mendoga było dla niego całą epoką, a Krzyżaków nazywał awanturnikami[87]. Był przekonany, że przed niemiecką kolonizacją na Litwie nieznane były nierówności społeczne[88]. Józef Jaroszewicz szedł nawet dalej: zdołał zrozumieć, że nierówności społeczne powstały w wyniku wewnętrznego rozwoju, a ponadto przedstawił tezę o istnieniu odrębnej litewskiej kultury[89]. Nawet jeżeli postać Mendoga nie była dla niego głównym tematem, to na takim tle jego rola historyczna stawała się coraz bardziej wyrazista. Tymczasem ukazały się wydania źródłowe odnoszące się do Mendoga (np. pod redakcją Daniłowicza)[90]. Epigon szkoły wileńskiej – Józef Ignacy Kraszewski – stworzył pełny, zromantyzowany i ostatecznie ukształtowany obraz dawnej Litwy i jej wysoko rozwiniętego społeczeństwa. W tym obrazie walka przeciwko niemieckiej kolonizacji uzyskała mocne uzasadnienie. Romantyczny wizerunek dawnej Litwy miał być odpowiedzią i przeciwwagą dla polskiej i niemieckiej narracji historiograficznej; w obu Litwini występują jako barbarzyńcy. W sensie treści i stosunku do źródeł Kraszewski nie różnił się od sobie współczesnych: Mendog i Ryngold są u niego tymi, którzy zapoczątkowali walkę przeciwko niemieckiej ekspansji, Andreas von Stirland przedstawiony jest tak, jak go widzimy w inflanckiej Kronice Rymowanej, a Mendog to nieszczery chrześcijanin, który ostatecznie spalił na ofiarę pogańskim bogom ośmiu rycerzy wziętych w niewolę (tak go opisali później niemieccy kronikarze). Udział w bitwie pod Durben Kraszewski przypisał wszystkim Litwinom, samą zaś bitwę datował na 1261 r.[91]

Szkoła wileńska odcisnęła silne piętno na litewskiej historiografii narodowej. Litewscy historycy opierali się na jej dorobku zarówno w sensie treści, jak i konceptualnie. Po odrzucaniu obecnej w niej, pozytywnej czy kompromisowej, oceny unii z Polską, całościowo przejęli i rozwinęli (czasem nawet przerastając pierwotnych twórców) pozytywny obraz litewskiego pogaństwa. Apologetycznej narracji o niemieckich podbojach czy polskiej misji cywilizacyjnej przeciw-

---

86 M. Miškinis, *Lietuvių literatūra*, D. 1, Kaunas: Spaudos fondas 1939, s. 167.

87 A. Šidlauskas, *op. cit.*, s. 94.

88 *Ibidem*, s. 93.

89 I. Jonynas, *Istorijos baruose*, sud. V. Merkys, Vilnius: Mokslas 1984, s. 146-147; A. Šidlauskas, *op. cit.*, s. 135-138.

90 *Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*, zebrał i w treści opisał I. Daniłowicz, t. 1, Wilno: w drukarni A.H. Kirkora 1860.

91 J.I. Kraszewski, *Litwa. Starożytne dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania itd.*, t. 2: *Historya od początku XIII wieku do roku 1386*, Warszawa: St. Strąbski 1850, s. 53-83.

stawili idealizację pogańskiej Litwy. W taki wyidealizowany sposób dawną Litwę obrazował Szymon Dowkont w swoim dziele *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, pokazując społeczeństwo historycznej Litwy jako wolne od nierówności i spartańskie w obyczajach[92]. Na wzór Tytusa Liwiusza Dowkont połączył początek konfrontacji litewsko-niemieckiej z postaciami książąt litewskich rodem z legendarnych części kronik*, które czytał. Już w pierwszej swojej pracy[93] własne idee i przekonania autor włożył w usta księcia Ryngolda, zagrzewającego litewskich wojów do walki przed bitwą pod Szawlami (opis samej bitwy zaczerpnął zaś od Karamzina)[94]. Opowiedział o chrzcie Mendoga, dokonanym mimo sprzeciwu Żmudzinów, oraz o przekazaniu Żmudzi pod władzę Zakonu Inflanckiego. Zwycięstwo pod Durben Dowkont przypisał Żmudzinom, odnotowując przy tym, że w tej walce Zakon miał poparcie papiestwa[95]. Cała ta historia została powtórzona w najważniejszym dziele Dowkonta, poświęconym historii Żmudzi (*Istorija žemaitiška*)[96], jak i w opowieści o starożytnym narodzie litewskim (*Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje*)[97], napisanej

---

92 S. Daukantas, *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, red. ir žodynėlį pridėjo J. Talmantas, Kaunas: Sakalas 1935, s. 52-58, 61-71, 238-271; idem, *Rinktiniai raštai*, sud. M. Lukšienė, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla 1955, s. 16.
*Tradycyjnie tak w polskiej, jak i litewskiej historiografii używano pojęcia latopisów litewskich. Słowo „kronika" stosowane jest konsekwentnie do *Kroniki Bychowca* (patrz np. J. Jurkiewicz, *Od Palemona do Giedymina. Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy*, cz. I: *W kręgu latopisów litewskich*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 2013, s. 16-17). W niniejszej pracy Gudavičius wybrał jednak dla tych zabytków piśmienniczych WKL z XIV-XVI w. określenie „kroniki". Był to wybór świadomy i miał swoje uzasadnienie. Kolejne redakcje kronik litewskich powstawały jedna z drugiej. Treść zwodu krótkiego (a może raczej – krótkich zwodów) umożliwia rozpoznanie elementów składowych, które ze względu na genezę można podzielić na trzy części: 1) streszczenie ruskich latopisów, 2) wpisy roczne o tematyce litewskiej albo z nią związanej, 3) długie opowiadania o tejże tematyce, z których najdłuższym jest tzw. kronika wielkich książąt litewskich i zasadniczo nosi ona cechy zapisu narracji kronikarskiej. Z czasem tematyka litewska proporcjonalnie zajmowała coraz więcej miejsca, tak że pod koniec zwód ten z „ruskiego" stawał się „litewskim", formalnie był zaś coraz mniej rocznikowy (latopiśmienny), a coraz bardziej kronikarski. Wnioski te ujął Gudavičius w artykule: *Žinutės apie Žalgirį atsiradimo Bychovco kronikoje aplinkybės*, LIS 2010, t. 26, s. 22-58 i podkreślił, by nie nazywać kronik litewskich latopisami: idem, *Palemono sumanymo klausimas*, LIS 2012, t. 30, s. 9.

93 S. Daukantas, *Darbay senuju lituwiu yr žemaycziu, 1822*, par. V. ir M. Biržiškai, Kaunas: „Spindulio" bendrovės spaustuvė 1929, s. 71-73.

94 Patrz przyp. 66.

95 *Ibidem*, s. 79-82.

96 S. Daukantas, *Rinktiniai raštai*, s. 112-115.

97 Idem, *Raštai*, t. 2, sud., įvadą ir paaiškinimus parašė V. Merkys, Vilnius: Vaga 1976, s. 166-169, 239-243, 270-276.

w sposób bardziej przystępny, dla szerokiego kręgu odbiorców, skróconej i skorygowanej w szczegółach w stosunku do wersji wyjściowej. Dowkont wszedł w polemikę z Voigtem[98], ale jednocześnie opierał się na jego wnioskach, ten zaś uważał, że chrześcijaństwo, pańszczyzna i ucisk etniczny przyszły na Litwę jednocześnie[99]. Polscy krytycy Dowkonta[100], zwykle skłonni do szowinizmu, zarzucali mu beletryzację[101]. Nie można jednak pominąć faktu, że opierał się on w dużej mierze na ówcześnie dostępnej literaturze naukowej i źródłach (publikacjach Karamzina, Johannesa Voigta, Teodora Narbutta, Augusta von Kotzebuego, Wojciecha Wijuka Kojałowicza)[102]. Oczywiście korzystał z nich w sposób celowo wybiórczy, ponieważ jego celem jako autora było opowiedzenie ludowi o historii Litwy[103]. Szymon Staniewicz uważał Dowkonta raczej za oratora niż badacza historii i geografii[104]. Romantyzująca opowieść Dowkonta o Litwie rzeczywiście miała szersze oddziaływanie niż, niedostępne zwykłemu czytelnikowi, uznane dzieła naukowe. W ówczesnych warunkach historycznych jego przypadek nie jest wyjątkowy, ale raczej potwierdza zasadę, że nacjonalistyczna historiografia utrzymuje sojusz z twórczością artystyczną[105]. Na Litwie też tak było. Szymon Dowkont uważał się za sługę litewskiej sprawy, w imię której angażował swoje wysiłki[106]. Poznanie naukowe było dla niego integralnie związane z oświatą, oświata – ze sztuką*.

Zasadniczo twórczość Narbutta nie różniła się od Dowkontowej, może z wyjątkiem tego, że ten pierwszy bardziej przekonująco nadał swoim rozważaniom

---

98 V. Merkys, *Simonas Daukantas*, Vilnius: Vaga 1972, s. 176; S. Daukantas, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga 1976, s. 16, 734.

99 S. Daukantas, *Raštai*, t. 1, s. 24.

100 A. Brückner, *Polacy a Litwini. Język i literatura*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, oprac. W. Abraham, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków: Gebethner i Wolff 1914, s. 369.

101 *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1, s. 470.

102 V. Merkys, *Simonas Daukantas*, s. 727-734.

103 *Lietuvių literatūros istorija*, t. 1, s. 467; Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar*, LKMA Suvažiavimo darbai 1940, t. 3, s. 11.

104 J. Lebedys, *Simonas Stanevičius: monografija*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla 1955, s. 310.

105 E. Niederhauser, *Eastern Europe in Recent Hungarian Historiography*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1975, s. 20, *Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 91.

106 J. Šliūpas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga 1977, s. 176; J. Tumelis, *„...mūsų Herodotas Daukantas..."*, „Literatūra ir menas" 1976, spalio 16, nr 42, s. 4.

*Szczegółowa analiza historiografii czasów Szymona Dowkonta i znaczenia jego dzieł na tym tle patrz: E. Gudavičius, *Simono Daukanto studentiškasis etninės tapatybės modelis. Paradigminių parametrų susidarymo aplinkybės ir ištakos daugiatautės Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos tradicijų rakurse*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2008, s. 294-330, *Lietuvos istorijos studijos. Specialusis leidinys*, t. 5.

pozory naukowości. Narbutt stroił swoją romantyczną wizję w naukowy kostium, próbując go skroić na miarę ówczesnej nauki, której poziom rozwoju oczywiście także wpłynął na tego autora. Mamy więc Ryngolda w bitwie pod Szawlami, koronację Mendoga w Nowogródku i bitwę pod Durben w 1261 r. Towciwił pojawił się „przed czasem" w Połocku[107]. Narbutt starał się opatrzyć dane faktograficzne własną interpretacją i szukał dla niej argumentów, zatem wyprawa Andreasa von Stirlanda przeciwko Mendogowi została zlokalizowana w Kiernowie (lit. Kernavė)[108]. Takie błędy będą jeszcze długo powtarzane w historiografii. Kolejne przedstawiane przez Narbutta wnioski miały uchwycić znaczenie opisywanych wydarzeń: Krzyżacy dążyli do podporządkowania sobie Prusów, wykorzystując fakt, że Litwini nie przyszli pobratymcom z pomocą. Chrzest Mendoga był sprzeczny z interesami Zakonu[109]. Dzieło Narbutta mogło, być może, uchodzić za naukową polemikę (czy raczej – za jej imitację) w czasach, w których powstało, jednak z punktu widzenia czytelnika zniechęcający był chaos przy opisie wydarzeń wieku XIII, a dla odbiorcy litewskiego także to, że praca została napisana po polsku[110].

W połowie XIX w. jedynym dziełem litewskiego pisarstwa historycznego mającym wartość naukową było *Biskupstwo żmujdzkie* Macieja Wołonczewskiego, jednak tematyka i postać Mendoga mało interesowały autora, choć co prawda zwrócił uwagę na najsłabszy punkt polityki krzyżackiej – sprzeczność między deklarowanymi hasłami i rzeczywistymi interesami[111]*, którą to okoliczność wykorzystał wtedy Witold[112]. Dowkont i Narbutt stworzyli bardzo sugestywny, przemawiający do wyobraźni sobie współczesnych Litwinów obraz Litwy XIII w. Staniewicz pozostał na uboczu ze swoim zaawansowanym racjonalizmem[113], którego świadectwem jest np. krytyczny dystans do opowieści Szymona Grunaua o świątyni Romowe[114]. Staniewicz nie poświęcił żadnej swojej pracy historii politycznej, co tym bardziej spychało go poza nawias zainteresowań ówczesnych odbiorców. Ostatecznie historiografia litewska, która dzięki pracom Wołonczewskiego i Staniewicza dopracowała się kilku idei odpowiadających ówczesnemu poziomowi nauki historycznej, wkroczyła w drugą połowę XIX w., posiadając tylko amatorski, romantyczny obraz Mendoga i jego czasów.

---

[107] T. Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, t. 4, Wilno 1838, s. 77-79, 125-126, 135, 193.
[108] *Ibidem*, s. 126-127.
[109] *Ibidem*, s. 144, 149.
[110] I. Jonynas, *Istorijos baruose*, s. 152.
[111] M. Valančius, *Raštai*, t. 2, Vilnius: Vaga 1972, s. 42. *Wydanie polskie: M. Wołonczewski, *Biskupstwo żmujdzkie*, Kraków: nakładem Księgarni Gebethnera i Spółki 1898, s. 15.
[112] CEV, s. 199-201, 1019-1020.
[113] J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, s. 286-288.
[114] S. Stanevičius, *Raštai*, par. J. Lebedys, Vilnius: Vaga 1967, s. 241.

Przy takim stanie rodzimej historiografii to potężne historiografie sąsiedzkie, przede wszystkim – niemiecka, miały decydujący głos na temat XII-wiecznej Litwy. Liberalny w poglądach Heinrich von Sybel widział tam tylko „interesy narodu niemieckiego", a o utrudnianie kolonizacji Wschodu oskarżał włoską politykę cesarzy[115]. Jego konserwatywni polemiści (np. Julius Ficker[116]*) w tej kwestii nie byli z nim w zasadniczym sporze, czego wyraźnym dowodem jest rozwój niemieckiej historiografii w kierunku idei wielkoniemieckiej[117]. Tymczasem pozytywizm drugiej połowy XIX w., po zgromadzeniu obfitości potwierdzonych danych faktograficznych, domagał się poszukiwania praw i zasad rządzących historią[118]*. Przedstawiciele szkoły historycznej von Rankego: Georg Waitz, Wilhelm von Giesebrecht czy wspomniany już von Sybel[119] odegrali ważną rolę w dalszym rozwoju niemieckiej mediewistyki, a zwłaszcza dziejów wschodnich niemieckich peryferii. Szczególne miejsce zajmuje tu Waitz i jego praca nad źródłami, której owocem jest m.in. seria *Monumenta Germaniae Historica*[120]. W wymiarze merytorycznym te osiągnięcia oddziaływały na niemiecką historiografię Łotwy i Estonii. Można tu wskazać (oczywiście przy uwzględnieniu proporcji) wspomnianego już Napiersky'ego. Za postać o analogicznym znaczeniu dla historiografii Prus i Prusów można uznać Töppena, który opracował przegląd materiałów do tego obszaru badań[121]. Miał też

---

115 H. von Sybel, *Deutschland und Dänemark im dreizehnten Jahrhundert*, HZ 1864, Bd. 12, s. 1-21; G. Tokody, *Der Weg der grossdeutschen Geschichtsschreibung zum Faschismus*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1970, s. 428, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 76.

116 J. Ficker, *Das deutsche Kaiserreich in seinen universalen und nationalen Beziehungen*, Innsbruck: Wagner 1862; idem, *Vom Reichsfürstenstande*, Bd. 1, Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Buchhandlung 1861; Bd. 2, Tl. 1, Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts-Buchhandlung 1911. Por. Г. Лябуда, *Историографический анализ так называемого германского „Натиска на Восток"*, [w:] *Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе*, Москва: „Прогресс" 1965, s. 31. *G. Labuda, *Historiograficzna analiza tzw. niemieckiego „Naporu na Wschód"*, [w:] *Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie środkowej. Zbiór studiów nad tzw. niemieckim „Drang nach Osten"*, red. G. Labuda, Poznań: Instytut Zachodni 1963, s. 14-56, *Studium Niemcoznawcze Instytutu Zachodniego*, nr 5.

117 G. Tokody, *op. cit.*, s. 427-429.

118 Р.Дж. Коллингвуд, *op. cit.*, s. 122-123. *R.G. Collingwood, *op. cit.*, s. 126-127.

119 Е.А. Косминский, *op. cit.*, s. 333.

120 *Ibidem*, s. 363-364. Por. G. Waitz, *Deutsche Kaiser von Karl dem Grossen bis Maximilian*, Berlin: Brigl u. Lobeck [1862]; idem, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Kiel: [s.n.] 1878; idem, *Die Formeln der Deutschen Königs- und Römischen Kaiserkrönung vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*, Göttingen: in der Dieterichschen Buchhandlung 1872.

121 M. Töppen, *Geschichte der preussischen Historiographie von s. v. Dusburg bis auf K. Schütz*, Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz 1853. Patrz także: idem, *Mittheilungen über die preussische Historiographie*, s. 353-381.

swój wkład w dziedzinie geografii historycznej[122]. Był autorem prac przygotowanych na podstawie bogatego zbioru źródeł, także archiwalnych. W porównaniu z późniejszymi dziełami, powstałymi już w okresie nazizmu, są one w miarę obiektywne. Zdarzają się w nich jednak powtórzenia mitów historycznych, zaczerpniętych od wcześniejszych autorów[123] (np. o monecie Woluzjana, która jakoby zawiera wzmiankę o Galindach[124]). Töppen w zasadzie otwarcie deklarował, na jakich koncepcjach się opiera, wygłaszając peany pochwalne pod adresem Hermanna von Salzy[125]. Za przykładem Voigta historycy badali przeszłość coraz szerzej i coraz głębiej.

W aspekcie merytorycznym na tle historiografii Prus i Prusów wytworzonej w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. trzeba wyróżnić ucznia Waitza – Maxa Perlbacha, który wniósł duży wkład w badanie kroniki Piotra z Dusburga i kroniki oliwskiej[126]. Ponadto był kompetentnym wydawcą źródeł[127]: omówił

---

122 Idem, *Preussen in der heidnischen Zeit. Pomesanien, Pogesanien und Ermeland*, NPreußProvBll 1856, Bd. 10, s. 216-224; idem, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha: Justus Perthes 1858; idem, *Geschichte Masurens: ein Beitrag zur preussischen Landes-und Kulturgeschichte*, Danzig: Verlag von Theodor Bertling 1870.

123 E. Volteris, *Archeologiniai nesusipratimai. 5. Volusiano pinigas*, „Praeitis" 1930, t. 1, s. 339-342; *Lietuvių etnogenezė*, ats. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1987, s. 102-103.

124 M. Töppen, *Geschichte Masurens…*, s. 8.

125 Idem, *Des Deutschen Ordens Erblühen unter der Regierung des Hochmeisters Hermann von Salza*, NPreußProvBll 1849, Bd. 8, s. 381-399.

126 SRP, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 656-667; L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militairischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig: Th. Bertling 1878, s. 26-39; A. Semkowicz, [recenzja] *Kętrzyński Wojciech dr.: Kronika oliwska i Exordium Ordinis Cruciferorum. Przewodnik nauk. i liter. 1890*, KH 1892, R. 6, z. 1, s. 152; M. Perlbach, *Die Aeltere Chronik von Oliva*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1871, s. 4-67; idem, *Ueber die Ergebnisse der Lemberger Handschrift für die ältere Chronik von Oliva*, AltprMschr 1872, Bd. 9 (PreußProvBll, Bd. 75), Hf. 1, s. 20-26; idem, *Nochmals die Chronik von Oliva*, AltprMschr 1886, Bd. 23 (PreußProvBll, Bd. 89), Hf. 7-8, s. 634-639; W. Fuchs, *Zu „Peter v. Dusburg und das Chronicon Olivense". Zur Entgegnung*, AltprMschr 1886, Bd. 23, Hf. 5-6, s. 405-434; W. Ziesemer, *Nicolaus von Jeroschin und seine Quelle (Kapitel I und II)*, Berlin: Verlag von E. Ebering 1906, s. 25-26; M. Pollakówna, *Kronika Piotra z Dusburga*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1968, s. 85-92; MPH, t. 6, Kraków 1893, s. 272-273, 275.

127 *Die Statuten des deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hrsg. von M. Perlbach, Halle a. S.: Max Niemeyer 1890; *Simon Grunau's preussische Chronik*, Bd. 1, hrsg. von M. Perlbach, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot 1876; M. Perlbach, *Urkunden des Rigaschen Capitel-Archives in der Fürstlich Czartoryskischen Bibliothek zu Krakau*, MGLEK 1886, Bd. 13, s. 1-23. Na temat tej ostatniej pracy patrz także: G. Berkholz, *Vermischte Bemerkungen zu der vorstehenden Mittheilung Dr. Perlbach's*, MGLEK 1886, Bd. 13, s. 24-29.

proces ich powstawania[128] i na ich podstawie opracował regesty źródeł do historii Prus[129]. Publikacje Perlbacha wykraczały poza dziedzinę badania źródeł, przechodząc do ostrej polemiki, ale i ta opierała się na szczegółowej analizie źródeł[130]. Nie znajdzie się w jego tekstach dosłownego użycia kategorii interesu narodu niemieckiego, Perlbach był bowiem subtelnym autorem o ogromnej kulturze i profesjonalizmie. Dzięki temu koncepcja, którą przejął, stała się jeszcze bardziej przekonująca, a sukcesy Prus jako monarchii i cesarstwa niemieckiego tylko ten przekaz wzmocniły.

W takich okolicznościach powstały bardziej wyczerpujące studia poświęcone dziejom podboju ziem Prusów. Ich treść odnosiła się czasem do postaci Mendoga. Najważniejszym dziełem z punktu widzenia tej tematyki wydaje się publikacja Alberta Ludwiga Ewalda o podboju Prus[131]. W wymiarze faktograficznym do dziś zachowuje ona swoją ważność. Autor przedstawił sekwencję wydarzeń na podstawie uprzedniego opracowania źródeł. Był to poważny krok naprzód w porównaniu z deskryptywną historią Prus Voigta. Ewald dość wyczerpująco omówił działania wojenne na terenie Litwy, np. oblężenie Amboten (łot. Embūte) przez Mendoga[132]. Niewątpliwie w narracji Ewalda Zakon został obsadzony w roli obrońcy chrześcijaństwa, przeciwko któremu występowali pogańscy Prusowie i Litwini[133]. Powtarzając za stworzonymi po stronie zdobywców źródłami, niemiecki historyk zrobił z plemion bałtyjskich najeźdźców w ich własnym kraju.

---

[128] M. Perlbach, *Die Erschliessung der Geschichtsquellen des preussischen Ordensstaates. Rückblicke and Ausblicke*, ZWGV 1904, Hf. 47, s. 17-39; 1910, Hf. 52, s. 107-138.

[129] *Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehten Jahrhunderts*, gesammelt und hrsg. von M. Perlbach, Königsberg: Beyer 1876. Patrz także: AltprMschr 1874, Bd. 11 (PreußProvBll, Bd. 77), s. 1-32, 97-128, 326-348, 385-432, 546-572, 609-624.

[130] M. Perlbach, *Hermann von Salza und der deutsche Orden im jüngsten polnischen Gericht*, ZWGV 1905, Hf. 48, s. 193-228; idem, *Preußisch-Polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*, Hf. 1: *Zur Kritik der ältesten preußischen Urkunden*; Hf. 2: *Das Urkundenwesen Herzog Mestwin II. von Pommerellen: die grosspolnischen Annalen: die ältesten preussischen Annalen: zu Peter von Dusburg; Das Urkundenwesen Herzog Mestwin II. von Pommerellen*, Halle: Max Niemeyer 1886.

[131] A.L. Ewald, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, Bch. 1: *Berufung und Gründung*, Halle (Saale): Buchhandlung des Waisenhauses 1872; Bch. 2: *Die erste Erhebung der Preussen und die Kämpse mit Swantopolk*, 1875; Bch. 3: *Die Eroberung des Samlands, des östlichen Natangens, östlichen Bartens und Galindens*, 1884; Bch. 4: *Die grose Erhebung der Preussen und die Eroberung der östlichen Landschaften*, 1886. Por.: В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 232-234.

[132] A.L. Ewald, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, Bch. 2, s. 219-220.

[133] LKK, s. 25. „Prawu" Zakonu Niemieckiego do podboju Prusów autor poświęcił dysertację: A.L. Ewald, *Quali rerum condicione ordo Teutonicus Prussiam occupare inceperit. Dissertatio critica historica*, Halis Saxonum: Typis expressum Orphanotrophei 1865.

Podbój został przedstawiony jako misja cywilizacyjna, a nie brakowało argumentów, by taki pogląd uzasadnić.

W roku 1851 Kurd von Schlözer przyrównał ekspansję Hanzy do kolonizacji greckiej w czasach antycznych[134]. Autor nie zadał sobie trudu wyjaśnienia, dlaczego w takim razie ośrodkami kultury stały się nie miasta, a zamki wojujących mnichów, ale zdaniem Hansa Prutza geniusz Hermanna von Salzy odegrał rolę kulturową[135] – chociaż np. Friedrich Amelung przyznawał, że niemieccy przybysze przeniknięci byli „duchem wojennym" i jednoznacznie religijnym, typowym dla średniowiecza[136], to jednak owego „ducha" uważał on za podstawę rozwoju kulturowego. Źródła powstałe wśród zdobywców czasem nie rozróżniały podbitych pod względem etnicznym. Spojrzenie z pozycji wyższości, stosowane przez niemieckich historyków, nie pozwalało im dostrzec tych różnic nawet wtedy, gdy były one wyraźnie odnotowywane w źródłach. Wspomnianego przez Henryka Łotysza niejakiego Filipa – Litwina[137] – Amelung nazywa Łotyszem[138].

Można by wymienić prace historyczne reprezentujące różny poziom profesjonalizmu, a poświęcone wąskim tematom, których zbadanie było konieczne w celu stworzenia obrazu XIII-wiecznej Litwy i jej otoczenia. W publikacjach tych zostały zamieszczone nowe źródła albo ich autorzy czerpali z dotąd niewykorzystanych. Byli to: Adolf Koch, Franz Rühl, Albert Werminghoff, Wilhelm Johnsen, Lotar Weber, Hans Prutz, Adolf Rogge, Gustav Theodor Hoffheinz, Romuald Frydrychowicz, Paul Reh, Franz Buchholz, Friedrich Wilhelm Barthold[139]. Teksty tych autorów przesycone są przekonaniem o prawie do dokonania podboju.

---

134 K. von Schlözer, *Die Hansa und der deutsche Ritter-Orden in den Ostseeländern*, Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz 1851, s. 26.

135 H. Prutz, *Die Anfänge des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehungen zum Heiligen Lande*, AltprMschr 1878, Bd. 15 (PreußProvBll, Bd. 81), s. 1-3.

136 F. Amelung, *Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184-1561)*, Hlbbd. 1, Dorpat: Verlag von C. Mattiesen 1884, s. 13.

137 Patrz przyp. 1885.

138 F. Amelung, *op. cit.*, s. 58.

139 A. Koch, *Hermann von Salza, Meister des Deutschen Ordens: ein biographischer Versuch*, Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot 1885; idem, *Über den deutschen Orden und seine Berufung nach Preussen*, Heidelberg: Winter 1884; F. Rühl, *Deutscher Ritterorden in Griechenland*, „Nord und Süd" 1899, Bd. 89, s. 327-341; A. Werminghoff, *Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich bis zum Jahre 1525*, HZ 1913, Bd. 14 (110), Hf. 3, s. 473-518; W. Johnsen, *Domus hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum Jerusalem. Eine geschichtliche Studie, zugleich eine Jubiläumsschrift zur 7. Säkular-Feier der Stiftung des deutschen Ritterordens*, Berlin: U. Meyer 1901; L. Weber, *op. cit.*; H. Prutz, z*Elf Deutschordens-Urkunden aus Venedig und Malta*, AltprMschr 1883, Bd. 20 (PreußProvBll, Bd. 86), s. 385-400; idem, *Zur Geschichte des Deutschen Ordens im Heil. Lande*, AltprMschr 1878, Bd. 15 (PreußProvBll, Bd. 81), s. 625-631; A. Rogge, *Die Güter Geduns*, AltprMschr 1886,

W latach 1861-1874 ukazało się pięciotomowe wydanie źródeł narracyjnych do historii Prus[140] w opracowaniu Theodora Hirscha, Maxa Töppena i Ernsta Strehlkego. Z Hirschem i Strehlkem słusznie polemizował Perlbach[141], generalnie jednak aż do dzisiaj nie ma publikacji, która mogłaby to wydanie zastąpić. Strehlke poza tym był autorem zarówno wartościowych prac, jak i wydań źródłowych[142]*. Wspomniany pięciotomowy zbiór źródeł, solidnie przygotowany, był bardzo pomocny dla historyków niemieckich i innych, a jednocześnie jeszcze bardziej przybliżył badaczy do punktu widzenia XIII-wiecznych najeźdźców. Podobne oddziaływanie miała obszerna publikacja akt pruskich, zapoczątkowana przez Rudolpha Philippiego, Karla Petera Wölky'ego i Augusta Seraphima[143]. Hermann Hildebrand odegrał w historiografii Inflant rolę podobną do tej, jaką miał Max Perlbach. Największym dokonaniem Hildebranda było wydanie wielotomowego zbioru akt inflanckich[144] oraz innych kolekcji źródeł[145]. Miał on okazję uczest-

---

Bd. 23 (PreußProvBll, Bd. 89), s. 304-312; idem, *Das Amt Balga. Beiträge zur einer Geschichte des Heiligenbeiler Kreises*, AltprMschr 1869, Bd. 6 (PreußProvBll, Bd. 72), s. 116-140, 463-508; idem, *Die Gobotiner*, AltprMschr 1885, Bd. 22 (PreußProvBll, Bd. 88), s. 45-49; G.T. Hoffheinz, *Wo stand die Burg Neuhaus?*, AltprMschr 1878, Bd. 15 (PreußProvBll, Bd. 81), s. 619-621; R. Frydrychowicz, *Der Ritterorden von Calatrava in Tymau bei Mewe*, AltprMschr 1890, Bd. 27 (PreußProvBll, Bd. 93), s. 315-320; S. Reh, *Zur Klarstellung über die Beziehungen des deutschen Ordens zu Bischof Christian von Preussen*, AltprMschr 1894, Bd. 31 (PreußProvBll, Bd. 97), s. 343-370; F. Buchholz, *H. Bart, der dritte* **Hochmeister** *des deutschen Ordens. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte des deutschen Ritterordens*, AltprMschr 1911, Bd. 48 (PreußProvBll, Bd. 114), s. 159-175; F.W. Barthold, *Die Geschichte der deutschen Hanse*, Bd. 1, Magdeburg–Leipzig: Deubach und Lindemann 1909.

140 SRP, Bd. 1, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1861; Bd. 2, 1863; Bd. 3, 1866; Bd. 4, 1870; Bd. 5, 1874.

141 M. Perlbach, *Ueber die Ergebnisse der Lemberger Handschrift…*, s. 18-40; idem, [recenzja] *Ziesemer, Walther. Dr., Nicolaus von Jeroschin und seine Quelle. Berlin, E. Ebering 1907 (Berliner Beiträge zur Germanischen und Romanischen Philologie, veröffentlicht von Dr. Emil Ebering. XXXI. Germanische Abteilung N. 18) VIII, 158 s. 8°. M. 450*, AltprMschr 1908, Bd. 45 (PreußProvBll, Bd. 111), s. 169.

142 *Tabulae Ordinis Theutonici: ex tabularii regii Berolinensis codice potissimum*, ed. E.G.W. Strehlke, Berolini [Berlin]: Apud Weidmannos 1869; E. Strehlke, *Preussenfahrten*, NPreußProvBll 1859, Bd. 3, s. 308-313; idem, *Nachricht über die livländische Chronik des Hermann von Wartberge (-1378)*, NPreußProvBll 1859, Bd. 3, s. 129-155, *również w: MGLEK 1860, Bd. 9, s. 253-284; idem, *Hartmann's von Heldrungen, Hochmeisters des deutschen Ordens, Bericht über die Vereinigung des Schwertbrüderordens mit dem deutschen Orden und über die Eroberung Livlands durch den letztern*, MGLEK 1868, Bd. 11, Hf. 1, s. 76-102.

143 PUB, Bd. 1, Hlft. 1, Königsberg i. Pr.: Hartung 1882; Bd. 1, Hlft. 2, 1909.

144 W pracy wykorzystano głównie: LUB, Bd. 1, Reval: in Commission bei Kluge und Ströhm 1853.

145 *Das rigische Schuldbuch (1286-1352)*, hrsg. von H. Hildebrand, St. Petersburg: [s.n.] 1872; H. Hildebrand, *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Ar-*

niczyć w wykładach von Rankego, a Strehlkego znał osobiście[146]. Mamy więc do czynienia ciągle z tymi samymi ludźmi, z jednym i tym samym kierunkiem historiograficznym: Hildebrand był uczniem Waitza[147], tak samo zresztą, jak Philipp Schwartz, Leonid Arbusow (starszy) czy Konstantin Höhlbaum[148]. Stali się oni autorami dzieł o wysokim poziomie profesjonalizmu[149] oraz wydań źródeł[150], które zostały ocenione przychylnie nawet przez bardzo surowych recenzentów[151] i do dzisiaj nie utraciły swej wartości. W tym czasie wyszło jedno z lepszych wydań Inflanckiej Kroniki Rymowanej, w opracowaniu Leo Meyera[152]. August Bielenstein ogłosił studia z dziedziny geografii historycznej, napisane z nieskrywaną przychylnością dla narodu łotewskiego[153]. Podobnie – zarówno pod względem merytorycznym, jak i konceptualnym – prezentują się na tle historiografii tworzonej przez Niemców bałtyckich wydania źródeł narracyjnych, a konkretnie

chiv, Riga: J. Deubner 1887. Por.: M. Perlbach, [recenzja] *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Von Hermann Hildebrand. Riga, J. Deubner 1887. 71 s.*, AltprMschr 1887, Bd. 24 (PreußProvBll, Bd. 90), Hf. 3-4, s. 364-365.

146 K. Koppmann, *Zum Gedächtniss an Hermann Hildebrand*, MGLEK 1890, Bd. 14, Hf. 4, s. 509.

147 A. Feuereisen, *Nicolaus Busch zum Gedächtniss*, MLG 1934, Bd. 25, Hf. 2, s. 196.

148 *Ibidem*; *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960*, hrsg. O. Welding, W. Lenz, Köln–Wien: Böhlau Verlag 1970, s. 324.

149 *Chronologie der Ordensmeister über Livland, der Erzbischöfe von Riga und der Bischöfe von Leal, Oesel-Wiek, Reval und Dorpat*, aus dem Nachlasse von R. v. Toll, hrsg. von P. Schwartz, Riga–Moskau–Odessa: In Commission-Verlag von J. Deubner 1879, *Est- und livländische Brieflade*, Abt. 3; P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert bis zum Regierungsantritt Bischol Emund's von Werd*, Leipzig: E. Bidder 1875; L. Arbusow, *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 4. Aufl., Riga: [s.n.] 1918.

150 P. Schwartz, *Ein Verzeichniss der nach dem Jahre 1438 dem Eibischen Domkapitel übergebenen Urkunden des Rigischen Erzstifts*, MGLEK 1900, Bd. 17, Hf. 3, s. 407-462; *Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke: 1315-1348*, hrsg. von K. Höhlbaum, Leipzig: Verlag von Duncker et Humblot 1872; J. Renner, *Livländische Historien*, hrsg. von R. Hausmann, K. Höhlbaum, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1876 (zbiór poświęcony jest G. Waitzowi, patrz s. IV).

151 M. Perlbach, [recenzja] *Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke (1315 bis 1348) von Dr. K. Höhlbaum. Leipzig, Verlag von Dunker und Humblot. 1872. 8°. LIV. u. 37*, AltprMschr 1872, Bd. 9 (PreußProvBll, Bd. 75), Hf. 5-6, s. 472-475; idem, [recenzja] *Dr. Konst. Höhlbaum, Joh. Renners livländische Historien und die jüngere livländische Reimchronik. Erster Theil. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1872. 8°. 129 s.*, AltprMschr 1872, Bd. 9, Hf. 2, s. 165-169.

152 LRCh.

153 A. Bielenstein, *Doblen. Ein culturhistorisches Bild aus Semgallens Vorzeit*, BM 1873, Bd. 22, s. 1-25; idem, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert: ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und und Geschichte Russlands*, St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 1892.

kronika Henryka Łotysza w opracowaniu Wilhelma Arndta[154] oraz jej przekład na niemiecki, dokonany przez Pabsta[155]. Wśród prac o szerszym[156] lub węższym[157] zakresie tematycznym trzeba jeszcze wspomnieć osobno o trzech artykułach. Po pierwsze – Bonnell i jego studium poświęcone specjalnie chronologii Mendoga[158], w którym chrzest datowany jest na początek roku 1251, koronacja – na 1 lipca 1253 r., a śmierć z ręki spiskowca – na 1263 r. Po drugie – Leon von Poblocki zbadał najdawniejsze wzmianki źródłowe o Litwie[159]. W tym okresie w historiografii niemieckiej panowało przekonanie, że św. Bruno z Kwerfurtu zginął w ziemi Prusów (co powtarzano za kroniką biskupa merseburskiego Thietmara), więc zlokalizowanie tego wydarzenia na Litwie było ważnym spostrzeżeniem. Von Poblocki znalazł również pierwszy, pochodzący z XIII w. przekaz o Litwie w kronikach węgierskich*. Po trzecie – o dawnych Prusach pisał Hugo Bonk, wcześnie osierocony syn młynarza, który w końcu przebił się do świata nauki, jednak nie miał wyjściowo dobrych rekomendacji i długo nie mógł znaleźć zakotwiczenia zawodowego[160], za to szczerze współczuł dawnym Prusom[161].

Jak widać, pozytywistyczna historiografia niemiecka miała też wymiar humanistyczny. Wykrystalizował się w niej historyczny wizerunek Mendoga. O wszystkim w tej dziedzinie zdecydował jednak panujący na całym świecie w końcu XIX w. kolonialny kult państwa. Stosunek niemieckich historyków do średniowiecza kształtował się pod wpływem takich książek, jak *La Chevalerie* (1884) Léona Gau-

---

154 *Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum*, t. 23, ed. G.H. Pertz, Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani 1874, s. 231-332; ΓΛ, s. 2.

155 ΓΛ, s. 2.

156 T. Schiemann, *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert*, Bd. 2, Berlin: G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung 1887, *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, Th. 10 (szczególnie ważne w tym kontekście – s. 32-64); K. Lohmeyer, *Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Abthl. 1, Gotha: Friedrich Andreas Perthes 1880.

157 J. Döring, *Über das vermeintliche Gercike bei Stockmannshof*, BM 1874, Bd. 23, s. 422-442.

158 E. Bonnell, *Ueber einige Ereignisse aus der Regierungszeit Mindowg's von Litthauen*, MGLEK 1860, Bd. 9, Hf. 1, s. 63-70; Hf. 2, s. 284-316.

159 L. von Poblocki, *Kritische Beiträge zur ältesten Geschichte Litauens. I. Theil*, AltprMschr 1880, Bd. 17 (PreußProvBll, Bd. 83), s. 33-73.
*Wzmiankom na temat Litwy w polskich i węgierskich kronikach Gudavičius poświęcił osobny, szczegółowy artykuł, patrz: E. Gudavičius, *„Lietuvos" vardas XI a.-XII a. I pusės šaltiniuose*, MADA, 1983, t. 3 (84), s. 79-88.

160 C. Krollmann, *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Königsberg Pr.: Gräfe und Unzer 1941, s. 70.

161 H. Bonk, *Die Städte und Burgen in Altpreußen (Ordensgründungen) in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*, AltprMschr 1894, Bd. 31 (PreußProvBll, Bd. 97), s. 329-330.

tiera[162]. Naturalnie, historii pierwszej wyprawy krzyżowej autorstwa von Sybela[163] w żadnym wypadku nie można lokować w tej samej kategorii co beletryzowane dzieło Gautiera, niemniej nie wolno zapominać, że praca von Sybela oddziaływała na wyobrażenia badaczy na temat plemion zamieszkujących wschodnie wybrzeże Bałtyku podobnie, jak dzieło Gautiera kształtowało ich stosunek do średniowiecza. W taki kontekst dziejów świata zostały włączone historie podboju, a dokonało się to poprzez wykorzystanie dorobku powstałego na peryferiach niemieckiej historiografii. *Powszechna historia świata* Georga Webera w interesującym nas tu rozdziale opiera się na pracach Voigta. Prusowie przed nadejściem Krzyżaków – jak ich opisywał Weber – prowadzili życie „wolne od żądzy krwi, ale i pozbawione szlachetniejszych obyczajów"[164]. Autor nie uznał, że warto by wspomnieć o bitwie pod Szawlami, Mendoga zaś określił mianem „króla" ironicznie[165]. Podręcznik Webera do dziejów powszechnych miał wiele wydań, a jest tam mowa o „dzikim oporze wobec chrześcijaństwa i cywilizacji"[166]. Można, oczywiście, przeciwstawiać Weberowi Carla Wernickego, który bez żadnych komentarzy po prostu relacjonował fakty[167], a nawet dostrzegał dążenie do podporządkowania Prusów (tylko że u niego jest to dążenie polskich książąt)[168]. Niemiecka nauka historyczna, legitymizująca monarchię pruską[169], wykazywała też nastawienie antyklerykalne, wyrastające z protestantyzmu[170]. Antyklerykalizm nie stanowił jednak przeszkody dla uzasadniania podboju względami narodowymi. Waitz pierwszą połowę XIII w. nazywał cudownymi czasami, a miał na myśli początek niemieckiej kolonizacji

---

162 L. Gautier, *La Chevalerie*, Paris–Bruxelles–Geneve: Victor Palme 1884.

163 H. von Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, 3. Aufl., Leipzig: Verlag von Robert Baum 1881.

164 G. Weber, *Geschichte des Mittelalters mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker*, Thl. 3, Bd. 7, Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann 1868, s. 270.

165 *Ibidem*, s. 279-280, 286.

166 Idem, *Lehrbuch der Weltgeschichte mit besonderer Rücksicht auf Cultur, Literatur und Religionswesen*, Bd. 1, Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann 1870, s. 725.

167 C. Wernicke, *Die Geschichte der Welt*, Thl. 2, Berlin: Verlag von Gebrüder Paetel 1871, s. 209.

168 *Ibidem*, s. 208.

169 М.А. Заборов, *Историография крестовых походов (Литература XV-XIX в.в.)*, Москва: Наука 1971, s. 251.

170 Por.: P. Majunke, J. Galland, J.A. Krebs, *Geschichtslügen: eine Widerlegung landläufiger Entstellungen auf dem Gebiete der Geschichte mit besonderer Berücklichtigung der Kirchengeschichte*, 8. Aufl., Paderborn: F. Schöningh 1889; A. Hauck, *Der Gedanke der päpstlichen Weltherrschaft bis auf Bonifaz VIII*, Leipzig: A. Edelmann 1904; idem, *Die Entstehung der geistlichen Territorien*, Leipzig: Teubner 1909.

nad Bałtykiem[171]. W historiografii niemieckiej przyjęte było założenie, że punktem wyjścia ludzkiego działania jest ludzka natura[172].

Założenie to dominowało także w historiografii światowej. Bardziej realistyczny wizerunek Mendoga zarysowała w drugiej połowie XIX w. polska historiografia. Osobno należy wspomnieć prace Wojciecha Kętrzyńskiego i Stanisława Kujota[173]. Kętrzyński próbował zlokalizować Mendogową twierdzę – Worutę[174] (teraz te próby poszukiwawcze są interesujące tylko z historiograficznego punktu widzenia). W sensie konceptualnym na uwagę zasługują poglądy jednego z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły krakowskiej – Michała Bobrzyńskiego. Uważał on, że dopiero sąsiedztwo niemieckich zakonów rycerskich pobudziło zanurzoną w barbarzyństwie Litwę do historycznego zaistnienia i w połowie XIII w. wymusiło na niej zjednoczenie się. Polska – uważał Bobrzyński – poprzez przyjęcie chrztu pozbawiła Zakon pretekstu do prowadzenia krucjaty, a ślepo przywiązana do pogaństwa Litwa ściągnęła na siebie całą niemiecką potęgę[175]. Taki pogląd upowszechniał się dzięki przekładom dzieła Bobrzyńskiego[176] na rosyjski (1888) i czeski (1894), a wyrastał ze wspomnianego założenia o naturze ludzkiej, które pozwalało obwinić za wojnę ofiary, a nie – agresorów.

W drugiej połowie XIX w. rosyjska historiografia ciągle rozbudowywała interpretację, w której Litwa była tylko częścią Rosji. Dmitrij Iłowajski był bodaj najbardziej konsekwentnym propagatorem tej interpretacji, powtarzał ją w wielokrotnie wznawianych podręcznikach do historii Rosji, których był autorem. Litwinów scharakteryzował jako bitny, choć ubogi lud, a Mendoga – jako odważnego i sprytnego polityka. Genezę państwa litewskiego wiązał z zagrożeniem niemieckim i koniecznością zorganizowania obrony wobec niego[177]. Iłowajski starał się zsynchronizować faktografię dziejów Rosji z dziejami powszechnymi.

---

171 G. Waitz, *Deutsche Kaiser…*, s. 54.

172 Н.И. Смоленский, *Принцип историзма в национально-политической историографии Германии XIX в.*, СВ 1978, вып. 42, s. 220.

173 W. Kętrzyński, *Prusy a Polska przed przybyciem Krzyżaków*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1881, R. 9, z. 3, s. 264-276; z. 4, s. 348-369; idem, *Der deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225-1235: eine Studie*, deutsche vermehrte Ausgabe, Lemberg: Gubrynowicz & Schmidt 1904; idem, *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada* (z mapą), „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II" 1903, t. 20, s. 125-230; S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1: *Do roku 1309*, Toruń: Towarzystwo Naukowe 1913, s. 394-396, 473-490, 523-533, 586-596, 701-702.

174 W. Kętrzyński, *Najdawniejsza stolica litewska*, KH 1907, R. 21, z. 4, s. 604-611.

175 M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 1, wyd. 3, Warszawa: Gebethner i Wolff 1887, s. 269.

176 *Bobrzyński Mykolas*, [w:] LE, t. 3, Kaunas: Spaudos fondas 1935, kol. 1467.

177 Д. Иловайский, *Руководство к русской исторіи: средний курс (изложеный по преимуществу в біографических чертах)*, Москва: [s.n.] 1869, s. 35.

Trafnie wyjaśnia obecne w ruskich latopisach niejasności[178], które nawet dzisiaj nastręczają trudności i czasem są przez badaczy błędnie rozumiane. Rosyjski autor nie wgłębił się jednak w specyfikę stosunków na linii Mendog – Żmudzini – Zakon Inflancki i pozostał pod wpływem późnych kronik. Uważał zatem, że Prusowie i Litwini podżegani przez Mendoga występowali zbrojnie przeciwko Zakonowi i tak doszło do bitwy pod Durben, po której nastąpiło powstanie z udziałem Żmudzinów, Kurów, Semigalów i Prusów, a wtedy Mendog otwarcie przystąpił do wojny[179]. Koniec Jaćwięgów Iłowajski tłumaczył następująco: dzikie, grabieżcze plemię sprowokowało Polskę i Ruś, a te doprowadziły do jego niemal całkowitego wyniszczenia[180]. Polegał na ruskich latopisach i nie uwzględniał w dostatecznym stopniu wzajemnych powiązań oraz relacji między poszczególnymi źródłami, a w wymiarze konceptualnym nie wyszedł poza ideę wielkoruską. W połowie XIX w. zaczęto wydawanie pełnego zbioru latopisów ruskich[181], co znacznie ułatwiło pracę rosyjskim historykom.

Powyższe streszczenie dorobku rosyjskich autorów sugeruje, że w tamtejszej historiografii ukształtował się jednolity pogląd na Litwę w XIII w. Zróżnicowanie dotyczyło najwyżej proporcji poświęcanej Litwie uwagi. Wasilij Kluczewski krótko stwierdził, że Zachodnia Ruś dostała się pod panowanie litewskie, ale to, co działo się nad Bałtykiem w XIII w., zupełnie go nie interesowało[182]. Dmytro Bahalij zwracał uwagę na Litwę o tyle, o ile wymagała tego historia Połocka, który Litwini zajęli. Uważał ich za równie groźnych co Niemcy sąsiadów księstwa połockiego[183]. Mendoga częściej dotyczyły prace napisane przez przedstawicieli lokalnego nurtu historiografii Zachodniej Rosji: Wołodymyr Antonowycz, Paweł Briancew czy Mykoła Daszkiewicz to dla nas najbardziej interesujący badacze jako autorzy osobnych monografii poświęconych państwu litewskiemu. Publikacje ich autorstwa w szerokim zakresie uwzględniały wydarzenia związane z Mendogiem, autorzy nie wzięli jednak w dostatecznym stopniu pod uwagę korekt naniesionych przez niemieckich i polskich badaczy na wizerunek, którego podstawą były późne kroniki. Antonowycz pisał, że Mendog przyjął chrzest i został koronowany

---

178 Idem, *Исторія Россіи*, т. 1: *Периоды Киевский и Владимирский*, изд. 2-е, Москва: типо-лит. высоч. утв. товарищества И.Н. Кушнерев и Ко 1906, s. 632, 641.

179 *Ibidem*, s. 651.

180 *Ibidem*, s. 641.

181 В.И. Буганов, *Полное собрание русских летописей*, [w:] СИЭ, т. 11, 1968, kol. 282.

182 В. Ключевский, *Курс русской исторіи*, 4-е изд., ч. 1, Москва: Тип. Московского гор. Арнольдо-Третьяковского училища глухонемых 1911, s. 351-352, 424.

183 Д.И. Багалей, *Русская исторія: с картами, планами и снимками с памятников древности и искусства*, т. 1: *Княжеская Русь (до Іоанна III)*, Москва: Типографія Т-ва И.Д. Сытина 1914, s. 242.

w Nowogródku w 1250 r., w 1260 r. wybuchło pod jego przywództwem powstanie na Żmudzi, Litwie oraz w Kurlandii, potem miała miejsce bitwa pod Durben, Prusowie zaś wszczęli powstanie, inspirowani przez Mendoga[184]. Antonowycz uznawał za „Litwinów" różne plemiona bałtyjskie, więc nie dostrzegał jakościowej różnicy potencjału litewskich drużyn wojskowych w porównaniu z zasobami militarnymi innych plemion. Wszystkie nazywał po prostu „grupami litewskiego wieśniactwa"[185]. Briancew odwoływał się nawet do przekazów legendarnych, chociaż zaznaczał, że od Mendoga zaczynają się czasy historyczne. W wielu przypadkach błędnie datował wydarzenia, w dodatku zwycięstwo pod Szawlami przypisał Prusom, a zalążków państwa litewskiego doszukiwał się na ziemiach ruskich[186]. Był bardziej precyzyjny od Antonowycza, wskazując datę przystąpienia Mendoga do wojny z Zakonem Inflanckim (1261 r.), ale za późnymi kronikami powtórzył opowieści o jeńcach wojennych przypiekanych na ogniu ku czci litewskich bogów[187]. Za pierwszą stolicę Litwy Briancew uważał Nowogródek[188]. Daszkiewicz nieco wnikliwiej przyjrzał się kwestii powstania państwa litewskiego[189]. Odnotował, że Litwini atakowali niespodziewanie[190], wspomniał o stosunkach litewsko-halickich, ale nie wniósł nic wyraźnie nowego do wiedzy o tym okresie[191].

Pomniejsze terytoria, zlokalizowane na obszarze Zachodniej Rosji, znalazły swoich badaczy i doczekały się własnych historii. W tym kontekście bodaj najczęściej zajmowano się problemem początku państwa litewskiego. Pompej Batiuszkow próbował wskazać uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne, które doprowadziły do jego utworzenia, ale główne cechy, które przypisuje Litwinom, to „ubóstwo i dzikość"[192]. Wydawcą jego książki było rosyjskie ministerstwo spraw wewnętrznych, więc tym bardziej zaskakujące jest, że autor – jak się zdaje – na-

---

184 В.Б. Антонович, *Очерк исторіи Великаго Княжества Литовскаго до половины XV столетія*, вып. 1, Кіев: в Университетской типографіи 1878, s. 30-31.

185 Idem, *Монографіи по исторіи западной и юго-западной Россіи*, т. 1, Кіев: типографія Е.Я. Федорова 1885, s. 17.

186 П.Д. Брянцев, *Исторія литовскаго государства с древнейших времен*, Вильна: Типографія А.Г. Сыркина 1889, s. 39-51, 89, 91.

187 *Ibidem*, s. 96-97.

188 П.Д. Брянцев, *Очерк древней Литвы и Западной Россіи*, 2-ое изд., Вильна: Типографія А.Г. Сыркина 1896, s. 14-15.

189 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 174-178.

190 Н. Дашкевич, *Заметки по исторіи литовско-русскаго государства*, Кіев: в Тип. Имп. университета св. Владиміра 1885, s. 19.

191 Idem, *Княженіе Даніила Галицкаго, по русским и иностранным известіям*, Кіев: в Университетской типографіи 1873, s. 52-60.

192 *Белоруссія и Литва: историческія судьбы Северо-Западнаго края*, издано П.Н. Батюшковым, С.-Петербург: Типографія Товарищества „Общественная польза" 1890, s. 49.

wet nieco przecenił rolę państwa litewskiego. Uważał, że Żmudź i Auksztota, choć uzbrojone słabiej niż rycerze zakonni, obroniły nie tylko własną egzystencję, ale też uratowały Ruś i Polskę przed niemieckim uciskiem[193]. To bodaj najbardziej zaawansowana ocena roli historycznej „ubogiego, bitnego ludu grabieżców". Jej zalążki były dostrzegalne (jak wskazano powyżej) w historiografii rosyjskiej już na początku XIX w. Mendog występował jako kluczowa postać dla realizacji tej roli. Jej znaczenie uznał – co ciekawe – Siergiej Sołowjow, który Litwą się generalnie nie interesował[194]. Rzecz jasna, takie ujęcie nie było w rosyjskiej historiografii najważniejsze, jednak jego istnienie pozwala docenić wkład rosyjskich historyków w rozpoznanie problematyki Mendoga.

Nie był to jedyny udział przedstawicieli lokalnej historii w historiografii rosyjskiej. Trzeba jeszcze uwzględnić zbeletryzowaną i nieprecyzyjną opowieść autorstwa Iwana Dmitriewicza Bieliajewa[195*], którą można scharakteryzować jako pamflet. Najazdy litewskich drużyn zbrojnych autor za Henrykiem Łotyszem przypisywał biedzie i potrzebie zaspokojenia potrzeb materialnych, powstanie państwa zaś – podobnie jak Iłowajski – wywodził z konieczności zapewnienia sobie obrony w obliczu zbrojnego naporu sąsiadów[196]. Litwinów opisywał jako wojów uzbrojonych w maczugi, kamienne topory i strzały[197]. Teraz wiemy, że te elementy uzbrojenia nie były charakterystyczne dla Litwinów w XIII w. Te narracje pochodzą jednak już z późniejszego okresu twórczości Joanna Bieliajewa. W książce o wymownym tytule *Zarys historii Kraju Północno-Zachodniego Rosji* twierdził, że władający Litwinami połocczanie zaczęli sami określać się mianem Litwinów[198*]. To i podobne twierdzenia opierał na przekazach późnych ruskich latopisów, w których na polityczne zamówienie władcom litewskim przypisano pochodzenie od rosyjskich książąt dzielnicowych[199]. Można tylko nadmienić, że taka narracja, będąca elementem rosyjskiej polityki imperialnej, została przejęta i zmodyfikowana

---

193 *Ibidem*, s. 54.

194 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 162.

195 Np.: И.Д. Беляев, *Разсказы из русской исторіи*, кн. 4, ч. 1: *Исторія Полотска, или северо-западной Руси, от древнейших времен до Люблинской уніи*, Москва: Синодальная типографія 1872, s. 245. *Edvardas Gudavičius potraktował dwóch autorów o tym samym nazwisku: Iwana Dmitriewicza Bieliajewa (Иван Дмитриевич Беляев, 1810-1873) i Joanna Iwanowicza Bieliajewa (Иоанн Иванович Беляев, 1871-1906) jako jedną osobę, patrz przypisy 195-197, gdzie ten błąd został skorygowany i wpisani zostali właściwi autorzy cytowanych dzieł.

196 И. Беляев, *Судьбы православія в Прибалтійском крае*, С.-Петербург: Изданіе П.П. Сойкина, s. 15-46.

197 *Ibidem*, s. 31.

198 M. Jučas, *Lietuvos metraščiai*, s. 175-184. *W wyd. z 2002 r. – s. 146-152.

199 И.Д. Беляев, *Очерк исторіи Северо-Западного края Россіи*, Вильна: Тип. А. Сыркина 1867, s. 49.

przez niepoważną białoruską historiografię. Wróćmy do Iwana Bieliajewa: u niego bitwę pod Durben wygrał Mendog (którego autor łączy z rodem Bulewiczów) wraz z Prusami[200]. Tu warto przywołać określenie, którego wobec Litwinów i Jaćwięgów użył Ołeksandr Andrijaszew, nazywając ich „Kumanami Zachodniej Rusi" [201]. Jednocześnie trzeba wymienić autorów rosyjskich, którzy stworzyli profesjonalne prace historyczne: Petro Gołubowski[202], Petro Iwanow (który jednak rok chrztu Mendoga uznał także za datę jego koronacji[203]) czy Wasyl Danilewicz[204].

W wieku XIX historię Litwy i początek jej historyczności zawłaszczyły historiografie jej potężnych sąsiadów. Zgromadziły one wyczerpująco wiedzę faktograficzną, zweryfikowaną na podstawie źródeł, których autentyczność nie budziła wątpliwości. W rekonstrukcji sekwencji faktów zaczęły się wyraźnie rysować historyczne kontury postaci Mendoga.

W drugiej połowie XIX w. Litwa, pozbawiona uniwersytetu i ograniczona zakazem druku, nie mogła wykorzystać nawet zalążków swojej narodowej historiografii. Gdy druk po litewsku znowu stał się możliwy, przywołano tamto dziedzictwo. Korzystając z szerszych możliwości, Litwini w Ameryce opublikowali w latach 1893-1897 historię Żmudzi Szymona Dowkonta (lit. *Istorija žemaitiška*)[205]. Przedstawiony tam wizerunek Mendoga nie odpowiadał jednak najpóźniejszej interpretacji znaczenia tej postaci, którą przedstawił Dowkont w rękopisie pracy pt. *Opowieść o dziejach starożytnych narodu litewskiego* (lit. *Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje*). Dla niego geneza państwa litewskiego tkwiła w zmianach struktury społecznej u Litwinów. Kompromis, na który Mendog zgodził się w stosunku do Zakonu Inflanckiego, litewski historyk uznawał za krok podyktowany egoistycznym interesem własnym i nieodpowiadający potrzebom Litwy. Ostatecznie pisarz stwierdził, że Mendog przysłużył się Niemcom[206]. Taka zmiana w postrzeganiu Mendoga przez Dowkonta odzwier-

---

200 *Ibidem*, s. 54, 58.

201 А. Андріяшев, *Очерк исторіи Волынской земли до конца XIV столетія*, Kiев: тип. Ун-та св. Владимира 1887, s. 151.

202 П.В. Голубовский, *Исторія Смоленской земли до начала XV ст.*, Kiев: Типографія Императорскаго университета Св. Владиміра 1895, s. 299.

203 П.А. Иванов, *Историческія судьбы Волынской земли: с древнейших времен до конца XIV века*, Одесса: Экономическая типографія 1895, s. 162-179.

204 В.Е. Данилевич, *Очерк исторіи полоцкой земли до конца XIV столетія*, Kiев: Типографія Императорского университета св. Владиміра 1896, s. 105-151; idem, *Пути сообщенія Полоцкой земли до конца XIV столетія*, Юрьев: Типографія К. Маттисена 1898, s. 19.

205 S. Daukantas, *Lietuvių būdas*, s. XXI.

206 S. Pivoras, *„Vargo pelė": Lietuvos nacionalinės istoriografijos pradininkas Simonas Daukantas*, „Lietuvių atgimimo istorijos studijos" 1993, t. 5: *Simonas Daukantas*, s. 87-88.

ciedla reakcję kształtującej się litewskiej inteligencji na zawłaszczanie historii Litwy przez historiografie większych narodów. Ich naukowej arogancji litewscy inteligenci mogli przeciwstawić jedynie dyletantyzm. Wspierany przez publicystykę typową dla okresu emancypacji narodowej, sprzężony z pragmatycznym dydaktyzmem, dominował on w historiografii litewskiej do początku XX w. i trwał nawet później[207]. Nie można jednak nie zauważyć, że pragmatyzm ulegał racjonalizacji. W tym procesie największą rolę odegrał zapewne Jonas Basanavičius, który wykorzystał swoją erudycję w dziedzinie źródeł i literatury, by w pracy zatytułowanej *Z dziejów stosunków chrześcijaństwa z kulturą i religią dawnych Litwinów* (lit. *Iš krikščionijos santykių su senovės lietuvių tikyba ir kultūra*) pokazać, że Krzyżacy postępowali po barbarzyńsku, i stwierdzić, że chrystianizacja Bałtów nie oznaczała nic innego jak anihilację ich kultury[208]. Romantyczna koncepcja Basanavičiusa, po odpowiedniej modyfikacji, stała się dla litewskiego ruchu narodowego twierdzeniem-orężem: chrześcijaństwo, wraz ze zniszczeniem dóbr i wartości duchowych dawnych Litwinów, podcięło korzenie ich potęgi[209]. Trudno zastanawiać się nad naukowością takiej konstatacji, ale w okresie, gdy była powtarzana, sprawdziła się jako odpowiedź na niemieckie i polskie kulturtregerstwo, rozpowszechniane i narzucane nie tylko przy pomocy argumentów naukowych. Trzeba przyznać, że na przełomie XIX i XX w. litewska historiografia, zrośnięta z publicystyką, nie zawsze zdołała utrzymać charakterystyczny dla Basanavičiusa wysoki poziom kultury argumentacji. Emocjonalnie zaangażowanym w polemikę Polakom równie emocjonalnie odpowiadali Litwini (np. Jonas Bitaitis)[210]* zarzutem, że historycznie od nich niczego wartościowego nie otrzymali. Istotne jest, że litewski pogląd na przeszłość zaczęto formułować i rozpowszechniać przy pomocy danych zgromadzonych przez polskich historyków. Przykładem może tu być *Krótka historia dawnych Litwinów* (lit. *Trumpa senovės lietuvių istorija*)[211], wydana w 1892 r. w Tylży (z datą wsteczną), a przygotowana przez Feliksasa Janušisa, Motiejusa Čepasa, Kazysa Griniusa i Motiejusa Venslovasa. Jest w niej opis chrztu i koronacji Mendoga (oba wydarzenia datowane na 1252 r.), walk Żmudzinów przeciwko Zakonowi Inflanckiemu, przystąpienia Mendoga do tego konfliktu

---

[207] Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija romantizmo…*, s. 14.

[208] J. Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, par. D. Krištopaitė, Vilnius: Vaga 1970, s. 160-190.

[209] Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija romantizmo…*, s. 15.

[210] *Ibidem*, s. 15-16. *Zarówno Ivinskis, jak i Gudavičius mieli na myśli Jonasa Staugaitisa, współtwórcę odrodzeniowego pisma „Varpas", który używał pseudonimu Jonas Bitaitis.

[211] *Trumpa senovės lietuviu istorija*, red. F. Janušis, Vilniuje: spaustuvėje Juozupo Zavadzkio 1864, rzeczywiste dane patrz: V. Biržiška, *Lietuvių bibliografija*, D. 3: *Spaudos uždraudimo laikas (1865-1904 m.) ir I-osios ir II-osios dalies papildymai*, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija 1929, s. 834.

(wraz z odrzuceniem chrześcijaństwa). Chrzest Mendoga został przypisany wielkiemu mistrzowi Zakonu Krzyżackiego, a data bitwy pod Durben – wskazana na 1261 r.[212] Na przełomie XIX i XX w. litewskie społeczeństwo zaczęło poznawać kształtującą się sylwetkę historycznego Mendoga.

3. Od Latkowskiego i Totoraitisa do Łowmiańskiego i Stakauskasa

W 1892 r. ukazała się poświęcona Mendogowi monografia autorstwa Juliusza Latkowskiego[213]*. Został w niej uporządkowany chaos informacyjny dotyczący XIII w., a historyczny wizerunek Mendoga uzyskał naukowe podstawy. Okres przygotowawczy do badania problematyki tego władcy został tym samym zamknięty. Dzieło Latkowskiego w zupełności zasługuje na miano klasycznego[214]. Z dzisiejszej perspektywy – co zrozumiałe – wiele rzeczy wymagałoby tam korekty, ale w licznych przypadkach to sam autor, stawiając kolejne pytania badawcze, sprowokował potrzebę wprowadzenia tych korekt. Latkowski w swoim studium uwzględnił całość danych zawartych w niemieckich kronikach, ruskich latopisach i aktach wydanych przez samego Mendoga. Dokonał wzajemnej, szczegółowej konfrontacji zawartych tam przekazów i usunął sporo treści, które dotychczas składały się na narrację historyków o Mendogu, a pochodziły z późnych kronik. Ta praca spowodowała, że polska historiografia zajęła pierwsze miejsce w dziedzinie badań nad dziejami Mendoga.

Tę pozycję wzmocniły prace polskich historyków poświęcone ważnym z litewskiego punktu widzenia problemom, które od końca XIX w. były coraz częściej publikowane. Powstała seria wydawnicza polskich źródeł narracyjnych *Pomniki dziejowe Polski*[215]. Archeolog Ludwik Krzywicki badał żmudzkie grodziska[216]; trafnie określił zakres, w którym można przyjmować poszczególne założenia i wysuwać hipotezy dotyczące tego kraju[217]. Antoni Prochaska weryfikował autentyczność aktów wydanych przez Mendoga, analizował kwestie jego apostazji (polemizując

---

[212] *Trumpa senovės lietuvių istorija*, s. 22-24.

[213] J. Latkowski, *Mendog król litewski*, Kraków: Akademia Umiejętności 1892. *Przedruk: Kraków: Avalon 2018.

[214] J. Jakštas, *Pavėluotas Lietuvos krikštas*, LKMA Suvažiavimo darbai 1969, t. 6, s. 182.

[215] *Monumenta Poloniae historica*, [w:] СИЭ, т. 9, 1966, s. 670-671.

[216] L. Krzywicki, *Żmudź starożytna. Dawni żmudzini i ich warownie*, Warszawa: Księgarnia Naukowa 1906, s. 16-17, 82-84.

[217] A. Brückner, [recenzja] *Ludwik Krzywicki. Żmudź starożytna. Dawni żmudzini i ich warownie. Warszawa, 1906. II, 89 i IV str. 8-o. Z ilustracyami*, KH 1906, R. 20, z. 1-2, s. 336.

w tym względzie z Latkowskim) i koronacji[218]. W monografii poświęconej Witoldowi Prochaska zauważył, że to chciwość krzyżacka zniechęcała Litwinów do przyjęcia chrztu[219]. Taki pogląd był znacznie bliższy rzeczywistości historycznej niż ten prezentowany przez Michała Bobrzyńskiego. Prochaska potraktował jako autentyczny akt datowany na czerwiec 1260 r., w którym Mendog zapisał całą Litwę Zakonowi Inflanckiemu (w literaturze przedmiotu uznawany za falsyfikat[220]). Z niego polski historyk wnosił, że Mendoga stać było na tłumienie reakcji pogańskiej tak długo, jak długo Zakon był silny. Prochaska tłumaczył porażkę Mendoga i niepowodzenie chrystianizacji tym, że chrześcijaństwo władcy było nie dość prawdziwe i głębokie[221]. Wydaje się, że Prochaska doszedł do przekonania, które przed nim wyraził Szymon Dowkont w swojej ostatniej pracy[222]. Trzeba odnotować, że za zwycięzcę bitwy pod Szawlami Prochaska uznawał Wykinta, podkreślał potajemny charakter negocjacji między Mendogiem a Andreasem von Stirlandem, a zwycięstwo pod Durben przypisywał wyłącznie Żmudzinom[223]. Ważną pracę dotyczącą struktury państwa litewskiego przedstawił Jan Jakubowski przy okazji publikacji opisu Księstwa Trockiego z 1387 r., opatrzonego komentarzami[224]. Wiele do badań tego tematu wniósł też Witold Kamieniecki w studium poświęconym genezie państwa litewskiego, choć nie było ono wolne od oddziaływania wątków fantastycznych. Autor zawarł w nim jednak ważne spostrzeżenie, że stawiający opór naporowi niemieckiemu Prusowie i północne plemiona Bałtów tym samym ułatwili Litwie walkę o własną niezależność[225*]. Władysław Abraham jest autorem kapitalnej pracy poświęconej misjom i ich organizacji[226]. Kazimierz Chodynicki próbował w pewnym stopniu usprawiedliwić działania Zakonu, twierdząc, że

---

218 A. Prochaska, *Dwa objaśnienia do dziejów Litwy*, KH 1906, R. 20, z. 1-2, s. 58-73; idem, *Dwie koronacye*, PH 1905, t. 1, z. 2, s. 184-208; z. 3, s. 372-393.

219 Idem, *Dzieje Witołda W. Księcia Litwy*, Wilno: nakład i druk Ks. A. Rutkowskiego 1914, s. 19.

220 K. Maleczyński, *W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253-1261*, AW 1936, R. 11, s. 28-35.

221 A. Prochaska, *Od Mendoga do Jagiełły*, „Litwa i Ruś: miesięcznik ilustrowany poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu" 1912, R. l, t. 1, z. 1, s. 25, 29, 32.

222 Patrz przyp. 206.

223 A. Prochaska, *Od Mendoga do Jagiełły*, s. 19, 21, 28.

224 J. Jakubowski, *Opis księstwa trockiego z roku 1387*, PH 1907, t. 6, z. 1, s. 22-48. Por.: M. Goyski, [recenzja] *Jakubowski Jan. Opis księstwa trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej (Przegląd historyczny. – 1907. T. VI, zeszyt 1, str. 22-48)*, KH 1908, R. 22, z. 2-3, s. 428-433.

225 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 193-195. *W. Kamieniecki, *Geneza Państwa Litewskiego*, PH 1915, t. 19, z. 1, s. 1-20.

226 W. Abraham, *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów: nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej 1904.

Krzyżacy starali się głosić chrześcijaństwo na Litwie nie tylko mieczem, lecz także słowem[227], ale usiłował też ustalić, jakie były poczynania biskupa litewskiego Chrystiana po jego wyjeździe do Niemiec[228]. Leon Wasilewski, podobnie jak Kamieniecki, dostrzegł znaczenie sprzeciwu zbrojnego Prusów i północnych Bałtów w procesie kształtowania się państwa litewskiego oraz podkreślał, że powstawało ono na zdrowych podstawach[229]. Podręczniki do historii o szerszym zasięgu chronologicznym nie nadążały jednak za szczegółowymi studiami: Władysław Smoleński w *Dziejach narodu polskiego* poświęcił wydarzeniom na XIII-wiecznej Litwie kilka zdań, w których wszystkie wydarzenia tłumaczone były wolą Mendoga. Miał on przyjąć chrzest w celu zapewnienia sobie bezpieczeństwa, ale nie uzyskał tego, na czym mu zależało, więc zrezygnował z katolicyzmu[230*].

Największe osiągnięcia historiografii polskiej przypadły na okres międzywojenny. Stanisław Zajączkowski był dla badań nad XIII-wieczną Żmudzią tym, kim Latkowski – dla badań nad Litwą[231]. Z przekonaniem dowodził, że bitwa pod Szawlami tam właśnie – koło Szawel – miała miejsce[232]. Zajączkowski był autorem zarysu historii Litwy do 1386 r. oraz dziejów Państwa Zakonnego w Prusach i podboju Prusów[233]. Są to dzieła charakteryzujące się obiektywizmem, zawierające bogatą i sprawdzoną faktografię. W okresie II wojny światowej Zajączkowski znalazł się na Litwie, gdzie opublikował dwie znaczące prace poświęcone Jaćwięgom[234]. Był erudytą i jednym z najbardziej bezstronnych polskich historyków, a z jego tekstów przebija czytelne i przekonujące założenie o moralnym prawie Bałtów do walki przeciwko najeźdźcom. Próby odtworzenia teatru tych walk nie byłyby efektywne bez uwzględnienia dzieł Zajączkowskiego, ale także bez jeszcze jednego badacza, którego nazwisko teraz należy przywołać.

---

227 K. Chodynicki, *Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386*, PH 1914, t. 18, z. 2, s. 225.

228 *Ibidem*, s. 232-244.

229 L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Przeszłość – teraźniejszość – tendencje rozwojowe*, Kraków: Spółka Nakładowa „Książka" [1912], s. 5, 7.

230 V. Smoleński, *Lenkų tautos istorija*, Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija 1925, s. 76. *Oryg.: W. Smoleński, *Dzieje narodu polskiego*, wyd. 5, Kraków: Gebethner i Wolff 1919, s. 70.

231 S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII*, Lwów: Towarzystwo Naukowe 1925, *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2*, t. 3, z. 2.

232 *Ibidem*, s. 52-55.

233 Idem, *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 r.*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1930; *Zarys dziejów zakonu krzyżackiego w Prusach*, oprac. S. Zajączkowski, Toruń 1934, *Biblioteczka Bałtycka*; idem, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń: Instytut Bałtycki 1935.

234 Idem, *Kaip jotvingiai buvo vadinami viduriniais amžiais*, LP 1940, t. 1, sąs. 1, s. 57-76; idem, *Jotvingių problema istoriografijoje*, LP 1941, t. 1, sąs. 2, s. 387-468.

Na początku lat trzydziestych ukazała się książka młodego historyka, Henryka Łowmiańskiego, poświęcona genezie państwa litewskiego[235]. Była to publikacja imponująca i od razu wywołała dyskusje w środowisku zawodowym, ale też uzyskała jego uznanie[236]. Sam autor dzięki uczestnictwu w tych dyskusjach jeszcze poszerzył swoją wiedzę i uzupełnił pracę[237]. W swoim głównym dziele podkreślił znaczenie drużyny wojennej. W artykule, który napisał do jubileuszowego zbioru z okazji 400-lecia I Statutu Litewskiego, poszedł nawet o krok za daleko, głosząc tezę, że podstawą istnienia państwa litewskiego była aktywność grabieżcza na ziemiach sąsiadów[238] – ale to już szczegóły.

Dzieło Łowmiańskiego było w gruncie rzeczy jego pracą habilitacyjną, powstałą jako ukoronowanie jego dwuletniego stażu w Paryżu[239]*. Polski historyk był tam na krótko przed pierwszym wydaniem *Annales d'histoire économique et sociale* Marca Blocha i Luciena Febvre'a – twórców powszechnie znanej szkoły Annales. Uczeń francuskich historyków wprost wprawił w osłupienie środowisko naukowe, stawiając tezy i je weryfikując, rozwiązując wskazane przez siebie zagadnienia, analizując całe warstwy informacji źródłowej, by dzięki temu przedstawić strukturę społeczeństwa litewskiego w XIII w. z jego organizacją gospodarczą oraz

---

235 H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1931; t. 2, 1932.

236 I. Jaworski, *Zagadnienie feodalizmu litewskiego i zachodniego*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*, red. F. Pohorecki, Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne 1935, s. 220-227; K. Tymieniecki, *Początki społeczeństwa i państwa litewskiego*, Lwów: [s.n.] 1932, s. 145-162 (odbitka: *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, red. F. Bujak, J. Rutkowski, t. 2, rok 1932-1933); idem, *Wpływy feodalne w Polsce i na Litwie. Uwagi do dyskusji na VI Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie*, Wilno: [s.n.] 1936, s. 3-14 (odbitka z: „Ateneum Wileńskie" 1936, R. XI).

237 H. Łowmiański, *Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskiem*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków…*, s. 209-213; idem, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkreutz, Wilno: nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1935, s. 214-325, *Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. 8.

238 Patrz przyp. 237, poz. 2.

239 J. Jurginis, *Henrikas Lovmianskis (1898. VIII. 22 – 1984. IX. 4)*, LIM. 1984 metai, 1985, s. 164. *Szerzej na temat *Studjów nad początkami…* patrz: E. Gudavičius, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henriko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę"*, LIS 1998, t. 5, s. 7-22; także tekst polemiczny dotyczący powstawania państwa: idem, *Die Frage eines Landesfürsten in dem Werk des litauischen Staatswerdegangs von H. Łowmiański*, [w:] *Świat pogranicza*, red. nauk. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa: Wydawnictwo DiG 2003, s. 91-95.

instytucjami społecznymi i uchwycić wzajemne oddziaływanie tych elementów. Ani przed Łowmiańskim, ani – niestety – po nim dzieła o takim rozmachu nie powstały. Krytycy próbowali podważyć wyniki jego pracy, odwołując się do specyfiki feudalizmu, ale na uszczypliwościach się skończyło. Oponenci nie zdołali nawet dotknąć istoty rozwiązywanych przez Łowmiańskiego zagadnień. Została ona pominięta, gdyż nie doceniono przełomowego znaczenia prac Łowmiańskiego ani w Polsce, ani na Litwie. Największa słabość jego publikacji wynikała z geniuszu autora. Zdołał on odtworzyć proces powstawania państwa i dowieść, że Mendog odegrał w nim kluczową rolę, jednak polskiego historyka przerosło tytaniczne zadanie, które sam sobie postawił: pokazać, jak kształtowała się struktura administracyjno-wojskowa i finansowa rządzenia państwem litewskim[240]. Źródła dotyczące panowania Mendoga milczały na ten temat, więc badacz wykorzystał *deum ex machina* – Zakon Inflancki – zakładając, że w dziedzinie fiskalnej wpływy niemieckie były kluczowe. Zbudował świetną (re)konstrukcję, niezakrytą dachem, ponieważ Łowmiański bardzo szybko zorientował się, czego źródła mu „nie powiedzą".

Łowmiański mylił się, opóźniając chronologicznie powstanie państwa litewskiego. W 1927 r. swoje dzieło opublikował Fryderyk Papée[241], a w 1933 r. – Henryk Paszkiewicz[242*]. Ci autorzy dowodzili, że państwo litewskie ukształtowało się jeszcze przed Mendogiem. Ostrożny, ale otwarty Zajączkowski nie od razu przyjął twierdzenia Łowmiańskiego, jednak rekonstrukcję przedstawioną przez Paszkiewicza określił jako bardzo hipotetyczną[243]. W takiej sytuacji historycy na Litwie nadal polegali głównie na Latkowskim, a generalnie bardziej popularny był wśród nich „prolitewski" Paszkiewicz niż chłodno naukowy Łowmiański.

Ten z kolei spotkał się z niezrozumieniem także w Polsce, gdzie historiografia nadal była pod wpływem pozytywizmu, z jego interpretacją faktów we wzajemnym ich oderwaniu i niechęcią do uznania prawidłowości[244*]. W tym paradygmacie historiografia nie miała łatwości rozwiązywania rozległych problemów, jednak po mistrzowsku opracowywała szczegółowe zagadnienia[245*]. W tej dziedzinie wśród historyków pracujących w okresie międzywojennym na wzmiankę

---

240 H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 361-368.

241 F. Papée, *Początki Litwy*, KH 1927, R. 41, s. 465-476.

242 H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa: Kultura Narodowa 1933. *Przedruk: Komorów: Wydawnictwo ANTYK Marcin Dybowski 2014.

243 S. Zajączkowski, *Przegląd badań nad dziejami Litwy do r. 1385*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków…*, s. 8.

244 Por.: Р.Дж. Коллингвуд, *op. cit.*, s. 126. *R.G. Collingwood, *op. cit.*, s. 130-131.

245 Por.: Р.Дж. Коллингвуд, *op. cit.*, s. 127. *R.G. Collingwood, *op. cit.*, s. 131-132.

zasługują prace poświęcone konkretnym wydarzeniom, autorstwa Henryka Paszkiewicza, Kazimierza Tymienieckiego, Henryka Łowmiańskiego czy Bronisława Włodarskiego[246*]. Kamil Kantak wykazał wpływ franciszkanów na podejmowane w XIII w. decyzje polityczne[247]. Artykuł Karola Maleczyńskiego poświęcony wydanym przez Mendoga aktom[248] do dziś ma status autorytatywnego ostatniego słowa w zakresie badań nad tą problematyką[249]. Rozwój profesjonalizmu i kultura pracy historyka nie pozwalały już na dzielenie narodów na „kulturalne" i „niekulturalne", ale nie należy brać tej powierzchowności za rzeczywistość. Subtelniej i niedosłownie formułowane założenia nie pozostawiały miejsca dla uznania ówczesnych Bałtów za odrębne podmioty kulturowe. Niemieccy zbrojni mnisi byli potępiani nie w szerokiej perspektywie historycznej, ale jako konkurenci polityczni Polaków. Czasem poziom popełnionych błędów wręcz rozczarowuje, np. autorzy pracy zbiorowej zatytułowanej *Dzieje Polski średniowiecznej* wskazali datę bitwy pod Durben na rok 1261, a wśród jej uczestników wymienili także Polaków[250]. Ignas Jonynas uważał prace Paszkiewicza za mniej tendencyjne w sensie politycznym[251].

Pozycje zajmowane przez historiografię polską dobrze ilustrują prace Leona Koczego i Wacława Sobieskiego. Ten pierwszy scharakteryzował politykę Zakonu w obrębie Morza Bałtyckiego jako żywiołową i wskazał na jej oderwanie

---

246 H. Łowmiański, *Przyczynki do kwestji najstarszych kształtów wsi litewskiej*, Wilno: [s.n.] 1930 (odbitka z: „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego" 1929, t. 3-4) (*Reedycja w: „Zeszyty Naukowe Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku" 2016, R. 7, z. 7, s. 99-130); idem, *Prusy pogańskie. Rozprawa z pracy zbiorowej: „Dzieje Prus Wschodnich"*, Toruń: Instytut Bałtycki 1935; H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemowita Konradowicza)*, [w:] *Księga ku czci Oskara Haleckiego. Wydana w 25-lecie jego pracy naukowej*, Warszawa: nakładem uczniów 1935, s. 203-228; K. Tymieniecki, *Znaczenie polityczne sprowadzenia Krzyżaków*, Poznań: Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego 1932; idem, *Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków*, Toruń–Warszawa: skład główny Kasa im. Mianowskiego – Instytut Popierania Nauki 1935; B. Włodarski, *Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich*, Lwów: nakładem Towarzystwa Naukowego 1936, s. 37-41, *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2*, t. 19, z. 2.

247 K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 1: *1237-1517*, Kraków: Prowincja Polska oo. Franciszkanów 1937, s. 17-20, por.: Z. Obertyński, [recenzja] *Kantak Kamil ks.: Franciszkanie polscy 1237-1517, t. 1, Kraków, 1937. Nakładem prowincji polskiej ord. franciszkanów, s. XV + 450*, KH 1938, R. 52, z. 4, s. 709-711.

248 K. Maleczyński, *W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga…*, s. 1-60.

249 Por.: M. Kosman, *Dokumenty wielkiego księcia Witolda*, StŹ 1971, t. 16, s. 143.

250 S. Zachorowski, *Wiek XIII i panowanie Władysława Łokietka*, [w:] R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1: *Do roku 1333*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza 1926, s. 310.

251 I. Jonynas, *Istorijos baruose*, s. 186.

od planów politycznych cesarzy niemieckich[252]. Miał oczywiście rację, ale poza „żywiołowością" był jeszcze długotrwały proces historyczny, zwany parciem na Wschód. Sobieski swoje dzieło opublikował w Niemczech i zatytułował je wieloznacznie – *Walki o Morze Bałtyckie*. Część dotyczącą faktografii XII w. można uznać za fachową kompilację[253]. Żadna z tych dwu prac nie wniosła nic nowego, ale to właśnie one kształtowały pogląd polskiej historiografii na basen Morza Bałtyckiego. Nieprzypadkowo wkrótce w Polsce zaczęto wydawać angielskojęzyczne czasopismo „Baltic Countries" (później „Baltic and Scandinavian Countries"). W sumie możemy zaobserwować dążenie do rozszerzenia historycznej roli Polski w regionie Morza Bałtyckiego, przy uznaniu za oczywistość, że Bałtowie są tylko przedmiotem tej historii.

W pierwszej połowie XX w. historiografia litewska wykonała ogromny skok rozwojowy w dziedzinie badań nad dziejami Mendoga. By dobrze zrozumieć wagę tej zmiany, warto omówić twórczość Konstancji Skirmuntt z początku [ubiegłego – K.K.] wieku. Pisała po polsku i miała poglądy prounijne, ale jej książki poświęcone były historii Litwy i w litewskich przekładach szeroko docierały do społeczeństwa litewskiego, wobec którego odegrały ważną rolę – zapoznały odbiorców z postacią Mendoga. Walki między Litwinami i niemieckimi najeźdźcami Skirmuntt zarysowała szeroko, pokazując Litwę w pozytywnym świetle. W zasadzie przekazywała ona wiedzę zawartą w monografii Latkowskiego, ale w popularyzatorskim stylu[254]. Jednak wydarzenia, które miały miejsce przed czasami Mendoga, Skirmuntt opisała, opierając się na fantastycznych przekazach zaczerpniętych z niektórych z litewskich kronik[255]. Autorka powątpiewała w bezstronność niemieckich i ruskich źródeł, zwracała uwagę na apologetyczny stosunek niemieckiej historiografii do postaci Hermanna von Salzy. Bitwy pod Szawlami nie wiązała z Mendogiem i dość poprawnie omówiła wydarzenia z lat 1250-1254. Mendogowi przypisała za to konsolidację polityczną, odnotowała przemoc stosowaną przez Przemysła II Ottokara w Sambii, wskazała na zagrożenie krzyżackie i tatarskie, które w latach 1259-1260 zawisło nad Litwą. Oceniała, że zabójstwo Mendoga było dla kraju krokiem w tył[256]. W takim kontekście przy-

---

252 L. Koczy, *Polityka bałtycka zakonu krzyżackiego. Rozprawa z pracy zbiorowej: „Dzieje Prus Wschodnich"*, Toruń: Kasa im. Mianowskiego 1936, s. 3-5.

253 W. Sobieski, *Der Kampf um die Ostsee: Von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Leipzig: Buchhandlung Markert & Petters 1933, s. 37-45.

254 H. Pojata [K. Skirmuntt], *Zarys dziejów litewskich*, Warszawa: nakładem W. Makowskiego 1901, s. 18, 23, 32-36.

255 *Ibidem*, s. 24-28.

256 K. Skirmuntt, *Mindaugas Lietuvos karalius*, vertė K.P.Ž. [Pranciškus Žadeikis], Kaunas: Šv. Kazimiero draugijos leidinys 1907, s. 3, 6, 43-52; eadem, *Nad Niemnem i nad*

musowe nawracanie na chrześcijaństwo tłumaczyła mentalnością epoki, a traktat dzierzgoński uważała za cywilizowany akt, oparty na podstawach chrześcijańskich[257]. Helena Pojata (pod takim pseudonimem pisała) już w swoich czasach była autorką starej daty, rozpowszechniającą polskie zapatrywania na przeszłość i wykorzystującą przestarzałą wiedzę historyczną. Jej prace nie odpowiadały już kryteriom epoki[258].

Na początku XX w. historiografia litewska wciąż była słaba, ale – co najważniejsze – rozwijała się i wzmacniała. Wspierała publicystykę w poszukiwaniu argumentów wywiedzionych z wiedzy historycznej. Kazimierz Propolanis wskazał, że czołowi polscy misjonarze byli obcokrajowcami[259]*, a nie była to okoliczność bez znaczenia dla apologetów kulturtregeryzmu. Gabrielė Petkevičaitė-Bitė podkreślała znaczenie dawnych bohaterskich walk i konfrontowała je ze złymi doświadczeniami własnej epoki[260]. Paweł Wyszyński (lit. Povilas Višinskis) w swojej charakterystyce antropologicznej Żmudzinów[261]* zauważył, że do początku XV w. Żmudzini bronili swojej wiary i wolności przed Zakonem Niemieckim. Apologia pogańskiej Litwy i jej średniowiecznych walk w obronie wolności, wykorzystywana w konflikcie o litewską świadomość narodową na początku XX w., oparła się presji stronniczych, naukowych historiografii: niemieckiej, rosyjskiej i polskiej. Być może źródłem tego sukcesu była także słaba znajomość dorobku tych historiografii w litewskim społeczeństwie, powstała jednak sytuacja, w której należało przemyśleć przeszłość i mieć na jej temat swoje zdanie. To się właśnie stało wśród Litwinów.

Pojawili się historycy amatorzy, którzy próbowali zlokalizować rezydencję Mendoga. Kazimieras Žebrys uważał, że znajdowała się ona nad rzeką Wiryntą (lit. Virinta), w pobliżu miejscowości Łotowiany (lit. Latavėnai)[262]. Poeta Jonas

---

Bałtykiem, z. 1: *W zaraniu dziejów*, Warszawa–Kraków: Gebethner i Wolff – Gebethner i Spółka 1897, s. 148; z. 2: *Podania, czasy przed-Mindogowe; Dzieje starożytnych Prus*, Kraków: Spółka Wydawnicza Polska 1903, s. 81; z. 3: *Mindog król Litwy*, Warszawa: Jan Cott 1909, s. 190.

257 K. Skirmuntt, *Nad Niemnem i nad Bałtykiem*, z. 2, s. 76, 81.

258 V. Zaborskaitė, *Maironis*, Vilnius: Vaga 1968, s. 51.

259 K. Prapuolenis, *Lenkų apaštalai Lietuvoje*, tłum. K. Vairas, Kaunas: Naujas pasaulis 1938, s. 18. *Wydanie polskie: K. Propolanis, *Polskie Apostolstwo w Litwie (szkic historyczny 1387-1912 r.)*, Wilno: Druk Marcina Kuchty 1913, s. 1.

260 G. Petkevičaitė-Bitė, *Pasikalbėjimai*, Vilnius: Vaga 1967, s. 42.

261 P. Višinskis, *Raštai*, Vilnius: Vaga 1964, s. 132. *Oryginalne wydanie w jęz. rosyjskim: П. Вишинский, *Антропологическая характеристика жмудиновъ*, „Mūsų tautosaka" 1935, t. 10, s. 138; wydanie litewskie w nowym opracowaniu: P. Višinskis, *Antropologinė žemaičių charakteristika*, sud. G. Česnys, vertė V. Vitkauskas, Vilnius: Valstybės žinios 2004, s. 17.

262 K. Žebrys, *Kame buvo Mindaugo sostapilis?*, „Draugija" 1909, t. 9, nr 35, s. 270-271.

Mačiulis-Maironis przejrzał dokładnie dzieła Juliusza Latkowskiego, Wojciecha Kętrzyńskiego i Jonasa Totoraitisa[263] i zdroworozsądkowo zauważył, że tylko czas pokaże, jak bardzo poglądy każdego z autorów się potwierdzą[264]. Głównym osiągnięciem tego myśliciela i poety było dostrzeżenie procesualności dziejów Litwy. Ujął to w pracy *Opowieść o przeszłości Litwy*[265*], która w kolejnych wydaniach ulegała przeróbkom. W procesie historycznym, w ujęciu Maironisa, znalazło się miejsce dla XIII-wiecznych zmagań litewskich. Przyjęcie chrześcijaństwa uważał za konieczny etap rozwoju dziejowego, choć postrzegał osłabienie niezależności kulturowej jako dramatyczną stratę[266]. Chrzest i koronacja Mendoga były dla niego wielkim litewskim osiągnięciem[267]. Przyznawał, że organizatorami wypraw krzyżowych przeciwko poganom byli papieże, oraz podkreślał, że Krzyżacy wykazywali się agresją i okrucieństwem, zatem pozytywnie oceniał podejmowane przez Żmudzinów wysiłki obrony własnej wolności[268]. Pod względem merytorycznym dokonana przez niego kompilacja jest jednak słaba: znalazły się w niej zaczerpnięte z latopisów postacie legendarnych litewskich książąt, w bitwie pod Szawlami występował Ryngold, a samą bitwę Maironis zlokalizował w okolicach Korsakiszek (lit. Karsakiškis). Oblężenie Woruty pomylił z najazdem von Stirlanda; błędnie wskazał datę bitwy pod Durben na rok 1261 i uznał ją za zwycięstwo Mendoga[269]. Od razu widać, że przestarzała literatura wciąż miała duże oddziaływanie, a znajomość nowych publikacji pozostawiała wiele do życzenia. Praca Latkowskiego ukazała się, zanim Maironis napisał omawiane tu dzieło, zatem tego rodzaju nieścisłości były już nie do przyjęcia. Pod względem konceptualnym nasz narodowy poeta przerósł wszystkich swoich poprzedników, tak profesjonalnych, jak i amatorskich, lokując dążenia litewskie w kontekście dziejów globalnych. Takie właśnie pojmowanie historii odpowiadało poziomowi historiografii wielkich narodów.

---

263 Patrz przyp. 270.

264 K.J. Maculevyčia [Maironis], *Apie Mindaugo sostapilį*, „Draugija" 1908, t. 4, nr 13, s. 18-19; V. Zaborskaitė, *op. cit.*, s. 340.

265 V. Zaborskaitė, *op. cit.*, s. 340. *Najnowsze badania przeprowadzone przez Romę Bončkutė wykazały, że Maironis w dużej mierze opierał się na tekstach Dowkonta, gdy pisał *Apsakymus apie Lietuvos praeigą* (1886; wyd. 1891): R. Bončkutė, *Simono Daukanto „Būdo" recepcija Maironio „Apsakymuose apie Lietuvos praeigą" (1891)*, „Archivum Lithuanicum" 2019, t. 2, s. 165-192, patrz także: B. Speičytė, *Przełom w tradycji Maironis a polska poezja romantyczna*, „Wiek XIX: Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza" 2017, R. X (LII), s. 285-292.

266 V. Zaborskaitė, *op. cit.*, s. 58-59.

267 *Maironio raštai*, t. 4: *Lietuvos praeitis*, 4-oji laida, žymiai perdirbta, Kaunas: [s.n.] 1926, s. 47.

268 *Ibidem*, s. 34-35, 48-49.

269 *Ibidem*, s. 37, 45, 49-50.

Skokowy rozwój litewskiej myśli historycznej stanowił jeden z przejawów szerokiego ruchu kulturowego, który rozwinął się, gdy tylko Litwini odzyskali prawo do druku we własnym języku i wywalczyli szersze możliwości działania. Działo się to po rewolucji 1905 r. W tych okolicznościach powstała pierwsza litewska naukowa książka o Mendogu autorstwa Totoraitisa[270]. Ukazanie się tego dzieła miało charakter raczej reprezentacyjny, bo było napisane i wydane po niemiecku, zatem nie mogło być powszechnie czytane przez rodaków autora. Przekład na litewski (nieco zmieniony w stosunku do niemieckiego oryginału)[271] ukazał się dopiero wtedy, kiedy zapotrzebowanie na niego zdążyło już zmaleć. Totoraitis miał trudne zadanie, bo od ukazania się dzieła Latkowskiego trudno było wtedy cokolwiek dodać czy uzupełnić na temat Mendoga, więc oczywiste jest, że w wielu przypadkach litewski autor tylko potwierdził wnioski i tezy Latkowskiego, ale nie ograniczył się do powtórzeń. W niektórych kwestiach Totoraitis miał własne, odmienne od Latkowskiego zdanie. W niektórych przypadkach okazało się ono bardziej trafne[272]. Umiejętnie i profesjonalnie korzystał ze źródeł i literatury[273], w tym – ruskich latopisów, czego zwykle nie robili badacze, u których uczył się rzemiosła historycznego. Tę ostatnią zaletę dostrzegł August Seraphim, który generalnie przychylnie oceniał studium Totoraitisa[274]. Na ocenę tego recenzenta mogło z kolei wpłynąć stanowisko Totoraitisa wobec Zakonu, nieco łagodniejsze niż innych autorów[275]. Nawet polscy historycy ostatecznie przyznali, że praca Totoraitisa ma wartość naukową[276], choć niektórzy z nich złośliwie atakowali tego autora[277]. W historiografii litewskiej jego praca stanowiła punkt odniesienia, i to nie tylko w sensie naukowym, bo wyznaczała także kierunek nowego, katolickiego ujęcia, istniejącego odtąd niezależnie obok pozytywistycznego, które dotychczas dominowało.

Pojawiły się też narracje dziejów powszechnych, pisane w poszukiwaniu związku między nimi a historycznym trwaniem Litwinów jako grupy etnicznej. Dobry

---

[270] J. Totoraitis, *Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263*, Freiburg: St. Paulus-Druckerei 1905.

[271] Idem, *Mindaugas – Lietuvos karalius*, Marijampolė: Marijonų sp. 1932.

[272] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1989, s. 92-94.

[273] Por.: J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 57, 79, 85, 99-100.

[274] A. Seraphim, [recenzja] *Totoraitis Johann: Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. Dissertation der phil. Fakultät der Universität Freiburg in der Schweiz. Freiburg i. s. 1905. 160 s. 8⁰*, AltprMschr 1906, Bd. 43, s. 141-142.

[275] Por.: В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 215.

[276] A. Prochaska, [recenzja] *Totoraitis Johann: Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Freiburg (Schweiz) 1905*, KH 1905, R. 19, z. 4, s. 635.

[277] K. Chodynicki, *op. cit.*, s. 217-218.

przykład stanowi tu zarys historii Kościoła autorstwa Antanasa Alekny. Osobny rozdział został poświęcony głoszeniu chrześcijaństwa wśród Bałtów, a i misyjna agresja, i opór tychże plemion wobec niej są tam nazwane po imieniu[278]. Kilka profesjonalnie napisanych dzieł jeszcze nie oznaczało zasadniczej zmiany sytuacji litewskiej historiografii, bo ciągle nie było odrębnej szkoły badań historycznych, a historycy stawiali dopiero pierwsze kroki w kierunku sprostania wymogom warsztatowym. W pierwszych dwóch dekadach XX w. powstały amatorskie próby, istotne raczej ze względów ilościowych niż jakościowych. Taki charakter ma kompilacja Juozasa Gabrysa, uważana za sztandarową: przy temacie walk litewsko-krzyżackich autor nie omieszkał opowiedzieć o ruinach „zamku Palemona", które zlokalizował w Średnikach (lit. Seredžius)[279].

Odzyskanie niepodległości przyniosło ogromny postęp w litewskiej historiografii, tak w wymiarze ilościowym, jak i jakościowym. Powstały litewskie szkoły i litewski uniwersytet, powstało zapotrzebowanie na kursy przedmiotów akademickich i podręczniki do nich. Państwo mogło i miało gotowość zapewnienia profesjonalnym historykom utrzymania oraz sfinansowania przygotowania nowych specjalistów. Powstało kilka całościowych kursów historii Litwy, uwzględniających już dorobek światowej historiografii. Dobrą ilustracją tego etapu rozwoju jest *Historia Litwy* Alekny. Scharakteryzował on dawnych Litwinów na podstawie przekazu Henryka Łotysza – to najsilniejszy związek plemienny we wschodniej części Bałtyku. Autor zauważył za dokumentem z 1219 r., że było pięciu „starszych" książąt; za okres wzrostu znaczenia Mendoga uznał lata 1226-1236, a za zwycięzców bitwy pod Durben – Żmudzinów[280]. Jednocześnie Alekna idealizował Andreasa von Stirlanda, nazywając go „porządnym człowiekiem". Pod Szawlami, jego zdaniem, zwyciężyły zjednoczone siły litewskie, z czego litewski historyk wnosił, że plemiona zamieszkujące Litwę zjednoczyły się wcześniej oraz że istniało już państwo litewskie[281].

Podobnie interpretowała te wydarzenia Vanda Daugirdaitė-Sruogienė[282], która uznawała przy tym działania krzyżackie za bezprawne i nieludzkie. Autorka uważała, że Mendog nie miał przekonania do chrześcijaństwa jako gwarancji pokoju[283].

---

278 A. Alekna, *Trumpa katalikų bažnyčios istorija*, Kaunas: Šv. Kazimiero draugija: M. Sokolauskio sp. 1906, s. 104-112.

279 S. de Danilowicz, *La Lituanie artistique*, Lausanne: Bureau d'Information de Lituanie 1919, s. 18.

280 A. Alekna, *Lietuvos istorija*, Kaunas: „Šviesos" spaustuvė 1919, s. 16, 19, 25.

281 *Ibidem*, s. 20, 22.

282 V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija*, Kaunas: Sakalo bendrovė 1935, s. 41-42, 45.

283 *Ibidem*, s. 40, 48.

Jest to zresztą ocena przeszłości zaczerpnięta od innego historyka, ale o radykalnie lewicowych poglądach – Stasysa Matulaitisa[284], który patrzył na wydarzenia na Litwie w ich związku z procesami historycznymi na całym świecie. W jego dziele wojnom krzyżowym w Europie poświęcony jest cały podrozdział[285]. Wsparcie udzielane Krzyżakom przez całą Europę uznał za bardzo ważną okoliczność, twierdząc, że tylko państwo mogło być zdolne do odparcia ich ataku[286]*. Matulaitis nie był jednak dość profesjonalny i dość konsekwentny jako historyk. W jego tekstach legendarni książęta (Mingajło, Montwił, Ryngold i inni) występują jako autentyczni, a św. Wojciech napomina niemieckich zdobywców za ich okrucieństwa[287].

Jonas Yčas, wykładowca uniwersytetu w Kownie, starał się krytycznie przyjrzeć tym kwestiom na swoich zajęciach z historii. Podejmował także próby lokalizacji domeny Mendoga (na południu Litwy); zwrócił uwagę, że krzyżowcy pod Szawlami wpadli w panikę. Żmudzinom przypisał zwycięstwo pod Durben. Apostazję Mendoga tłumaczył przemocą stosowaną przez niemieckich duchownych[288]. Wszystko to twierdził jeszcze przed ukazaniem się dzieła Henryka Łowmiańskiego. Stolicę Mendoga lokalizował w Nowogródku, a Tuschego (Dutzego), Milgerina i Gingeikego uznawał za Żmudzinów[289].

Ignas Jonynas przygotował bodaj najbardziej przemyślany kurs historii Litwy, w którym mówił zarówno o tendencyjności niemieckich kronikarzy, jak i o słabej organizacji plemion Bałtów[290]. Jonynas poszukiwał odpowiedzi na trudne pytania i zagadnienia, a co najważniejsze – dostrzegał je. Twierdząc, że pod Durben zwyciężyli Żmudzini, wtrącił jednak uwagę o „jednoczącej ręce Mendoga"[291]. Najbardziej wyczerpujący kurs dziejów Litwy został przygotowany przez zespół autorów, a zredagowany przez Adolfasa Šapokę. Jest w nim konsekwentnie utrzymana jednolita koncepcja interesów państwa litewskiego, niemieckie podboje są tam oceniane negatywnie, a wydarzenia są przedstawione w sposób detaliczny poprzez kompilację, tzn. prezentację tez poszczególnych omawianych autorów, których wyboru redaktorzy dokonali mechanicznie, tzn. przy zastosowaniu

---

284 S. Matulaitis, *Lietuvių tautos istorija*, Kaunas–Vilnius: „Švyturio" bendrovės leidinys 1923, s. 56, 61; por. przyp. 273.

285 Idem, *Lietuvių tautos istorija*, 1923, s. 48-52.

286 Idem, *Lietuvių tautos istorija*, Voronežas: Lietuvių spaustuvė 1918, s. 15. *Por.: idem, *Lietuvių tautos istorija*, 1923, s. 58.

287 Idem, *Lietuvių tautos istorija*, 1923, s. 54, 58.

288 J. Yčas, *Lietuvos istorija*, D. 1: […] *paskaitų, skaitytų 1928 m. pavasario semestre, st. užrašai*, Kaunas: Studentų humanitarų draugijos spaudos komisija 1928, s. 59, 61, 71, 99.

289 *Ibidem*, s. 59, 97.

290 I. Jonynas, *Lietuvių tautos istorija*, D. 1: […] *paskaitos skaitytos 1927 m. rudens semestre*, Kaunas: Studentų humanitarų draugijos spaudos komisija 1928, s. 41-42.

291 *Ibidem*, s. 70-72.

kryterium znaczenia każdego z historyków w literaturze przedmiotu. Bitwa pod Szawlami – jak ją tam przedstawiono – rozegrała się z udziałem połączonych sił litewskich, a jako przywódca żmudzkiego powstania wskazany był Trojnat[292].

Ogólne, akademickie kursy historii ciągle nie pozbyły się publicystycznego nalotu. Historycy nie głosili już mitu litewskiego, pogańskiego złotego wieku, jednak powstało założenie o znaczących i mało znaczących przedziałach w historii kraju. Do pierwszych zaliczany był okres pogański i lata panowania Witolda. Walka o wolność stanowiła oś tego „znaczącego" okresu, Zakon był zaś w tej narracji wcieleniem wrogości wobec Litwy. Nie ma potrzeby wykazywać, że konceptualnie jej poziom był niski, ale nie można przy tym zapominać, że inne historiografie narodowe nie miały lepszych propozycji. W tym wymiarze historiografia litewska zrównała się z nimi.

Istnienie uniwersytetu w Kownie umożliwiało podjęcie bardziej wyczerpujących badań. Powstały studia naukowe, pojedyncze artykuły (reprezentujące zróżnicowany poziom naukowy) poświęcone zagadnieniom szczegółowym. Yčas próbował, choćby częściowo, zrehabilitować kronikę Szymona Grunaua (niestety, badacz nie zawarł części porównawczej w swoim studium)[293]. Napisał także zarysy historii Łotyszy i Prusów, ale mają one eklektyczny charakter i interpretacyjnie nie zachowują spójności. Yčas wyrażał w nich przekonanie, że dzieje tych ziem stanowią historię zniewolenia człowieka przez człowieka, a jednocześnie Kurów i Semigalów walczących przeciwko temu zniewoleniu nazywał „bandami"[294]. Wielkie powstanie pruskie Yčas określał jako dobrze zorganizowane przedsięwzięcie, zastrzegając przy tym, że powstańcy nie wykazali się jednością i wytrwałością[295]. Podważał wartość źródłową traktatu dzierzgońskiego[296]. Jakkolwiek tendencyjna mogła być treść tego aktu, istotne jest, że to autentyczny zabytek historyczny, należący do kategorii najbardziej obiektywnych źródeł. Jeśli zestawimy dystans, z jakim Yčas odnosił się do traktatu dzierzgońskiego, z zaufaniem do kroniki Szymona Grunaua, łatwo stwierdzimy stronniczość samego historyka. Inny historyk – Jonas Acukas – bezrefleksyjnie włączył do swojej historii wojskowości przekazy legendarne z fantastycznych rozdziałów kronik litewskich, myląc przy tym daty[297].

---

[292] *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija 1936, s. 50, 58.

[293] J. Yčas, *Simono Grunau XVI amžiaus kronisto reikalu*, Kaunas 1922: Lietuvos Valstybės spaustuvė, s. 16-61 (przedruk z: „Švietimo darbas" 1922, nr 3-6).

[294] Idem, *Latvių istorija…*, s. 62-63.

[295] Idem, *Prūsų žemės istorija*, Kaunas: Studentų humanitarų draugijos spaudos komisija 1929, s. 62-63.

[296] *Ibidem*, s. 60.

[297] *Medžiaga kariškai Lietuvos istorijai: nuo seniausių laikų*, red. J. Acukas, Kaunas: „Kardo" redakcijos leidinys 1928, s. 6, 51-52.

Mimo wszystko w ostatecznym rozrachunku poziom litewskich prac historycznych szybko się poprawiał; tym szybciej, gdy do głosu doszli wykwalifikowani historycy, odpowiednio przygotowani do pracy naukowej. Środki, które Litwa zainwestowała w wykształcenie ich na europejskich uniwersytetach, głównie w Niemczech[298], szybko się zwróciły. W 1929 r., gdy Marc Bloch i Lucien Febvre wydali pierwszy numer swojego czasopisma, do Monachium przyjechał absolwent kowieńskiego uniwersytetu – Zenonas Ivinskis. W 1933 r. ukazała się w postaci monografii jego dysertacja (obroniona rok wcześniej na Friedrich-Wilhelms-Universität w Berlinie), poświęcona chłopstwu we wczesnym państwie litewskim[299]. Władimir Paszuto z konieczności zrugał „burżuazyjnego" autora, jednak mógł sobie pozwolić na to, by docenić Ivinskisa za sprawne operowanie źródłami i wprowadzenie nowego, ważnego narzędzia poznania dziejów dawnej Litwy[300]. Ivinskis starał się bowiem zbadać problematykę danin, czyli zagadnienie, któremu w swoim tytanicznym dziele nie sprostał Henryk Łowmiański. Ivinskis nie znalazł żadnych ostatecznych odpowiedzi, ale też – biorąc pod uwagę chronologię pracy – nie było to jego zadaniem. Ustalił jednak, które z danin ukształtowały się już po czasach Mendoga, co było realnym wkładem historiografii litewskiej do badań. Ivinskis wyczerpująco scharakteryzował Inflancką Kronikę Rymowaną jako źródło do historii Litwy[301*], a wreszcie – sformułował pytanie o rolę Litwy w dziejach Europy, choć gdy szukał odpowiedzi, przeszacował znaczenie środowiska geograficznego[302]. Podjął próbę uchwycenia specyfiki walk o Żmudź, wskazując na próby nadużywania przez Zakon aktów o wątpliwej autentyczności[303*]. Dzięki wykorzystaniu księgi długów miasta Rygi[304] Ivinskis zanalizował problematykę litewskiego handlu w XIII-XIV w. Jego pogląd na bitwę pod Durben był rozwinięciem tezy Ignasa Jonynasa[305] o wsparciu udzielonym Żmudzinom przez

---

298 Por.: В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 227.

299 Z. Ivinskis, *Geschichte des Bauernstandes in Litauen: von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts*: *Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung des Bauernstandes in Litauen im Mittelalter*, Berlin: E. Ebering 1933, *Historische Studien*, Hf. 236.

300 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 218.

301 Z. Ivinskis, *Eilėtoji Livonijos kronika ir jos autentiškumas*, „Židinys" 1936, t. 24, nr 10 (142), s. 289-302. *Reprint: idem, *Rinktiniai raštai*, t. 2, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija 1986, s. 51-63.

302 Idem, *Senosios Lietuvos vaidmuo Europos istorijoje*, „Židinys" 1936, t. 23, nr 5-6 (137-138), s. 507-508.

303 Idem, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, „Athenaeum" 1935, t. 6, s. 55. *Przedruk: idem, *Rinktiniai raštai*, t. 3, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija 1989, s. 337.

304 Idem, *Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert*, [w:] *Conventus primus historicum Balticorum. Rigae 16-20. VIII. 1937*, Riga: [s.n.] 1938, s. 276-277.

305 Patrz przyp. 291.

Mendoga[306]. Z punktu widzenia tematyki Mendoga interesujące są prace Ivinskisa dotyczące kluczowego motywu walk między Litwinami a Zakonem. Litewski historyk uznawał Krzyżaków za agresorów, przy czym starał się uchwycić rozziew między ówczesną ideą misji a jej praktyczną realizacją[307*]. Uważał, że tylko pod presją okoliczności politycznych władcy litewscy byli gotowi przyjąć chrzest[308], co świadczyło o wpływie historiografii niemieckiej na litewskiego historyka.

Zenonas Ivinskis jest autorem monografii o bitwie pod Szawlami, w której omówił i ocenił dotychczasowy dorobek historiografii oraz poddał analizie Inflancką Kronikę Rymowaną i inne źródła, jednak wniosek, który wyprowadził (o marszu Kawalerów Mieczowych przez obszar Kurlandii) nie znajduje uzasadnienia w realiach epoki[309]. W tym miejscu trzeba przywołać studium Simasa Sužiedėlisa, który dowodził, że trasa rycerzy Zakonu Inflanckiego prowadziła przez Semigalię, i pokazał, że byli oni w konflikcie z Krzyżakami[310].

W tym kontekście kontrowersyjny jest artykuł Antanasa Kučinskasa: tam Kawalerowie Mieczowi maszerują przez Kurlandię, a jako wódz Litwinów wskazywany jest Wykint. Autor nie podjął jednak kwestii składu prowadzonych przez niego oddziałów[311]. Warto też zwrócić uwagę na artykuł Ignasa Jonynasa poświęcony bitwie pod Szawlami, gdzie – jak twierdził badacz – w całości zgromadziły się zjednoczone siły litewskie, a już sam fakt tej bitwy był dla niego dowodem litewskiej jedności. Nie uważał jednak, że miała ona duże znaczenie. Wątpił w wiedzę autora Inflanckiej Kroniki Rymowanej i w wiarygodność jej przekazu. Próbował także podważyć twierdzenia Stanisława Zajączkowskiego dotyczące kierunku ataku w głąb Żmudzi oraz roli Wykinta[312]. Przy każdym z tych twierdzeń narzuca się jednak wniosek przeciwny do nich[313]. Jak już wspomniałem, Jonynas nie

---

306 Z. Ivinskis, *Durbės kautynės 1260 m. ir jų politinis vaidmuo: Žemaičių karai su vokiečiais 1256-1270 m.*, Kaunas: Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius 1937, s. 48-59.

307 Idem, *Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva*, Kaunas: [s.n.] 1933, s. 34-35. *Reprint: idem, *Rinktiniai raštai*, t. 2, s. 432-442.

308 Idem, *A Contribution to the History of the Conversion of Lithuania*, „Baltic and Scandinavian Countries" 1939, vol. 5, no. 1 (11), s. 13.

309 Idem, *Saulės – Šiaulių kautynės 1236 m. ir jų reikšmė*, Kaunas: Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius 1936, s. 34-35.

310 S. Sužiedėlis, *Kautynės ties Šiauliais 1236 m.*, „Athenaeum" 1935, t. 6, s. 20-27; idem, *Kautynės ties Šiauliais 1236 m.*, Kaunas: [s.n.] 1936, s. 18.

311 A. Kučinskas, *Pirmasis kryžiaus žygis į Lietuvą*, „Židinys" 1936, t. 24, nr 8-9 (140-141), s. 149-151.

312 I. Jonynas, *Kautynės netoli Saulės*, „Lietuvos aidas" 1936, rugsėjo 26, nr 442, s. 3; spalio 1, nr 450, s. 3; spalio 2, nr 452, s. 3.

313 E. Gudavičius, *Mindaugo epochos…*, nr 6, s. 35-36; idem, *Saulės mūšis ir Šiauliai*, [w:] *Šiaulių praeitis ir dabartis*, sud. S. Overaitė, Vilnius: Mintis 1986, s. 30-32; F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder: Fratres Milicie Christi de Livonia*, Köln–Graz: Böhlau 1965, s. 346.

ograniczał się do rekonstrukcji faktograficznej, więc wielokrotnie stawał przed wyzwaniem wkroczenia na obszar słabo albo wcale niezbadany. Nie było łatwo mu sprostać. Poza wnioskami, które wyciągnął, a które dzisiaj nie wytrzymują próby czasu, trzeba jednak docenić te, które znacznie wpłynęły na rozwój badań. Jonynas jako jeden z pierwszych badaczy poważnie uzasadnił rehabilitację kroniki Bychowca[314]. Jego hasło w przygotowywanej wtedy encyklopedii litewskiej jest rzadkim przykładem erudycji i poprawnego opracowania literatury oraz źródeł, z każdorazowym wskazaniem podstaw konceptualnych[315]. Nawet jeśli w kilku miejscach przetrwały u niego pokutujące jeszcze wtedy mity naukowe (np. wielka wyprawa Sambów przeciwko Kłajpedzie datowana na rok 1256)[316], to usprawiedliwieniem jest ogólny poziom ówczesnej historiografii. Jonynas reprezentował kierunek pozytywistyczny w dominującym wtedy środowisku historyków katolickich[317].

Wśród autorów ważnych prac dotyczących naszej historii należy wymienić jeszcze kilku, np. Eduardasa Volterisa, który próbował zlokalizować Worutę. Niestety, nie dość dogłębnie zbadał źródła[318]. Paulius Šležas w swoim polemicznym artykule przekonująco skrytykował próby doszukiwania się na Żmudzi miejsca pochodzenia Giedyminowiczów[319]. Adolfas Šapoka wysunął tezę, że państwo litewskie powstało nie w wyniku reakcji na zagrożenie niemieckie, a w procesie rozwoju plemiennego[320*]. Jonas Matusas napisał historię podboju Prus, w której potępiał Zakon, ale znalazł też wytłumaczenie pruskiej klęski w braku pomysłu na obronę[321].

Okres międzywojenny w litewskiej historiografii przyniósł powstanie prac historiozoficznych, ale zwykle pozostawały one w ciągłości z tradycjami pierwszych dekad XX w. Petras Klimas zanalizował gospodarkę plemion litewskich i ich kulturę[322], ale nie interesowała go rzeczywistość polityczna XIII w. Stasys Šalkauskis

---

314 I. Jonynas, *Istorijos baruose*, s. 20.

315 Idem, *Butigeidas*, [w:] LE, t. 4, Kaunas: Spaudos fondas 1936, kol. 1204-1206; idem, *Gediminas*, [w:] LE, t. 8, Kaunas: Spaudos fondas 1940, kol. 1119-1135.

316 Idem, *Klaipėda: 1923.I.15 – 1933.I.15: medžiaga paskaitoms Klaipėdos atvadavimo dešimtmečio sukaktuves minint*, Kaunas: V. Atkočiūno spaustuvė 1933, s. 15.

317 Idem, *Istorijos baruose*, s. 22-23.

318 E. Volteris, *Kur reikėtų ieškoti Mindaugo sostinės?*, „Židinys" 1935, t. 22, nr 11 (131), s. 411-416.

319 P. Šležas, *Ar Gediminaičiai kilę iš Žemaičių?*, „Athenaeum" 1935, t. 6, s. 1-12.

320 A. Šapoka, *Lietuva iki Vytauto*, [w:] *Vytautas Didysis, 1350-1430*, red. S. Šležas, Kaunas: „Sakalo" bendrovė 1930, s. XVII-XVIII. *Wyd. 2, reprint: Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988.

321 J. Matusas, *Senovės prūsų žemės nukariavimas*, Kaunas: Kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyrius 1940, s. 12-13, 17, 27, 35, 59.

322 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 217.

w poszukiwaniu litewskiego mesjanizmu na styku Wschodu i Zachodu dowartościował znaczenie dawnego, pogańskiego państwa. W jego ujęciu stało się ono barierą dla Tatarów na wschodzie i Niemców na zachodzie[323]. Vydūnas prezentował bardziej humanistyczną postawę, potępiał więc przemoc, która określiła i zdominowała stosunki litewsko-niemieckie[324*]. Zasadniczo celem wszystkich tych prac było uzasadnienie przekonania o wyjątkowości dawnej litewskiej cywilizacji przy pomocy środków, które dawała ówczesna nauka, i w sposób odpowiadający jej poziomowi.

W 1934 r. ukazała się książka Juozapasa Stakauskasa, którą autor poświęcił zagadnieniu zderzenia pogańskiej Litwy z chrześcijańską Europą. W 1930 r. obronił pracę doktorską na Uniwersytecie Wiedeńskim. Był wychowankiem dobrej, austriackiej szkoły mediewistycznej. Napisał studium o dużym rozmachu konceptualnym, ugruntowane w erudycyjnej analizie źródeł, spełniającej najwyższe wymagania naukowej historii. W wyprawach misyjnych widział Stakauskas zjawisko zaistniałe w wyniku splotu okoliczności historycznych. Litwa stanęła do walki o przetrwanie w bardzo niesprzyjających dla siebie warunkach, co było historycznie nieuniknione[325*]. Litewski badacz odtworzył wydarzenia z okresu panowania Mendoga, opierając się na precyzyjnym doborze źródeł i ich wzajemnej konfrontacji[326]. Jego praca dorównuje najlepszym dziełom niemieckim i polskim poświęconym postaci Mendoga. Jest logicznie spójna, rzeczowa w interpretacji faktów i zawiera solidnie uzasadnione wnioski. Śmiem twierdzić, że praca Stakauskasa *ex aequo* z monografią Łowmiańskiego stanowi szczytowy punkt rozwoju badań nad problematyką Mendoga. Stakauskas stał się przedmiotem krytyki zarówno katolickich fundamentalistów[327], jak i sowieckich marksistów[328], co dobrze świadczy o jego obiektywizmie, poziomie kultury intelektualnej i erudycji. Te cechy nigdy nie są mile widziane przez przedstawicieli myślenia zaangażowanego ideologicznie.

---

323 S. Šalkauskis, *Sur les Confins de deux Mondes. Essai synthétique sur le problème de la Civilisation Nationale en Lituanie*, Genève: Atar [1919?], s. 98-100.

324 Vydūnas, *Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen: kulturhistorische Darlegungen unter Beigabe von zwei Karten und 50 Bildern in Schwarz- und Farbendruck*, Tilsit: Rûta Verlag 1932. *Wyd. 2: Chicago, Ill.: Akademinės skautijos leidykla 1982.

325 J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje*, Kaunas: Švietimo m-jos Knygų leidimo komisija 1934, s. 30-95. *Przedruk: idem, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, posłowie R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 2004, s. 30-95.

326 Idem, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje*, s. 60-255.

327 K.A. Steponaitis, *Mindaugas ir Vakarai: vokiečių militarinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma = Mindaugas et l'Occident*, Kaunas: [s.n.] 1937, s. 28-77; idem, *Iš Mindaugo santykių su totoriais ir Roma*, „Židinys" 1936, t. 24, nr 7 (139), s. 48-56.

328 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 224-226.

W zakresie tematyki, do której należy również niniejsze opracowanie, dzięki publikacjom Jonasa Totoraitisa, Zenonasa Ivinskisa i Juozapasa Stakauskasa historiografia zapełniła swoistą lukę, którą stanowiła Litwa w dotychczasowych badaniach historycznych. Badacze ci stali się słyszalnym głosem równych wśród równych w gronie historyków z innych krajów. Oczywiście, poziom litewskiej historiografii był zróżnicowany i nie zawsze tak wysoki. Litewscy historycy szczególnie często „naciągali" tezy i argumenty w polemice dotyczącej Małej Litwy, ale to samo czynili ich adwersarze[329]. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. w historiografii zaznaczył się nurt tzw. studiów wschodnich (niem. *Die Ostforschung*) jako osobnej gałęzi badań historycznych[330], co można łatwo wytłumaczyć etapem rozwoju historiografii niemieckiej. W miarę wzrostu jej poziomu ta peryferyjna wobec głównego nurtu tematyka wykrystalizowała się jako osobna gałąź. Łączyła ona w jedno badania nad dziejami Prus z badaniami szerzej ujmowanych stosunków między Niemcami a ich wschodnimi sąsiadami. Zainteresowania badawcze, w których centrum była tylko Litwa, nadal się poszerzały (np. prace autorstwa Theodora Preussa czy Roberta Krumbholtza)[331]. Nieco na uboczu pozostawali historycy zajmujący się Niemcami bałtyckimi, co wynikało z faktu przynależności historycznej Estonii i Łotwy do Imperium Rosyjskiego. Jednak nawet w ich badaniach zauważalny jest zwrot od tematyki układów między niemieckimi baronami i władzą carską w kierunku kwestii niemieckiej ekspansji, traktowanej jako zjawisko stanowiące część historii Niemiec. W te badania włączyli się historycy z samych Niemiec, a wystarczy przywołać tytuły ich publikacji, by rozpoznać wyraźną reorientację[332]. W artykule Paula von der Osten-Sackena można znaleźć

---

329 V. Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje: su 3 žemėlapiais*, Kaunas: Politinių ir socialinių mokslų institutas 1935; P. Pakarklis, *Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje*, Kaunas: Spindulys 1935; M.U. [Marija Urbšienė], [recenzja] *Dr. Wacław Sobieski. Ord. Professor an der Jagiellonischen Universität Krakau. Der Kampf um die Ostsee von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Bydgoszcz 1933. VI + 268 psl.*, „Mūsų žinynas" 1934, t. 27, nr 113, s. 184. Por.: H. Mortensen, G. Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tl. 1, Leipzig: S. Hirzel 1937.

330 F.H. Gentzen et al., *Die „Ostforschung" – ein Stosstrupp des deutschen Imperialismus*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" 1958, Jg. 6, Hf. 6, s. 1181-1220.

331 T. Preuss, *Das litauische Volk in der Zeit seiner politischen Selbstständigkeit*, „Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft" 1887, Bd. 2, Hf. 7, s. 427-433; R. Krumbholtz, *Samaiten und der deutsche Orden bis zum Frieden von Melno-See*, Königsberg in Pr.: Verlag von Ferd. Beyers Buchhandlung 1890. Por.: LKK, s. 25.

332 P. von der Osten-Sacken, *Der erste Kampf des Deutschen Ordens gegen die Russen*, MGLEK 1910, Bd. 20, s. 90; P. Rohrbach, *Der Kampf um Livland: Deutsch-Russisches Ringen durch sieben Jahrhunderte*, München: F. Bruckmann 1917, *Weltkultur und Weltpolitik*, 11.

ciekawe spostrzeżenia, np. o tym, że zanim Litwa stała się państwem, miała stosunkowo mniejszy potencjał wojskowy niż Nowogród, czy o różnicach między ruskim a niemieckim systemem rządzenia. Osobne, szczegółowe zagadnienia opracowali: Hermann von Bruiningk, Fritz Schonebohm aus Ottweiler, Karl von Löwis of Menar[333]. Zawarte w ich tekstach ostre twierdzenia wywołały nawet oburzenie historyków polskich, choć byli oni mniej zainteresowani badaną przez Niemców problematyką[334]. W okresie nazizmu te publikacje spotkały się w Niemczech z pozytywnym przyjęciem[335]. Bardziej powściągliwy był Erich Chudzinski – autor pracy o podboju Kurlandii[336].

Wśród historyków wywodzących się z Niemców bałtyckich na odnotowanie zasługuje Leonid Arbusow (starszy), który rozpoczął pracę naukową pod koniec XIX w. Jego historia Inflant[337] spotkała się ze wszechstronnym uznaniem nawet w polskich periodykach historycznych[338]. Nie bez znaczenia był tu fakt, że w publikacji Arbusowa nie ma antypolskich wypowiedzi[339]. Niewątpliwie jednak charakteryzowała się ona rzeczowością i względną bezstronnością. Autor odtwarzał sytuacje konfliktowe, ale ich nie komentował[340]. Anachroniczny tytuł z „Inflantami, Estonią i Kurlandią" pozostał niezmieniony[341] także w wydaniu z 1918 r. Podobnie swoją książkę o charakterze popularyzatorskim zatytułował Ernst Seraphim (*Historia Inflant, Estonii i Kurlandii*), uznając nadejście Niemców za począ-

---

333 F. Schonebohm aus Ottweiler, *Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts*, MLG 1910, Bd. 20, Hf. 3, s. 295-365; K. von Löwis of Menar, *Zur Landesgeschichte der Komtureien des Deutschen Ordens in Kurland*, Riga: [s.n.] 1918; Я. Зутис, *Очерки по историографии Латвии*, ч. 1, s. 170-174.

334 G. Manteuffel, [recenzja] *Keussler Fr., Das livische und lettische Dünagebiet und die Fürsten von Polotzk, Gercike und Kokenhusen am Ausgang des XII und zu Beginn des XIII Jahrhunderts. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte tom XV, str. 1-51. Tenże: Beziehungen der russischen Fürsten zu den Eingeborenen der gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XII und XIII Jahrhundert. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Althertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1891, str. 116-119*, KH 1895, R. 9, s. 327.

335 R. Wittram, *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsbetrachtung im baltischen Deutschtum*, [w:] SGAR. *Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.-9. Dezember 1934*, Riga: Druck von W.F. Häcker 1936, s. 1-9.

336 E. Chudzinski, *Die Eroberung Kurlands durch den Deutschen Orden im 13. Jahrhundert*, Borna–Leipzig: Druck von Robert Noske 1917.

337 Patrz przyp. 149.

338 G. Manteuffel, [recenzja] *Arbusow L. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Mit 1 Karte und 2 Lichtdrucktafeln. Dritte umgearbeitete Auflage. Riga, 1908. Verlag Jonck und Poliewsky*, KH 1908, R. 22, z. 4, s. 711-712.

339 *Ibidem*, s. 712.

340 L. Arbusow, *op. cit.*, s. 31-33, 41-43.

341 Patrz przyp. 149.

tek czasów historycznych w tym regionie[342]. Inaczej niż konkretny Arbusow Seraphim wybrał styl patetyczny. Już pierwszy rozdział nosi tytuł *Parcie na Wschód*, a i „kultura zachodnia" się tam pojawia[343]. Seraphim okazał więcej powściągliwości jako autor pracy specjalistycznej[344], w której poświęcił uwagę koronacji Mendoga. Nie ustrzegł się nieścisłości, ale tym razem na korzyść Litwinów, twierdząc, że Innocenty IV proponował litewskiemu władcy koronę w zamian za chrzest jego ludu[345]. Już nawet sam tytuł – „Dzieje Bałtów" – brzmi bardziej współcześnie i ma raczej neutralny wydźwięk. Pierwotny sens tego tytułu, zamierzony przez autora, był jednak inny: miał on na myśli „niemiecką historię Bałtów", co wynika wyraźnie z pracy opublikowanej 10 lat później. Ważne jest, że autor ujmował interesujący go obszar w perspektywie historii powszechnej[346*].

Syntezę historii Prus, którą można uznać za nieskrywaną apologię Zakonu Niemieckiego, napisał August Seraphim[347]. W tym przedziale tematycznym trzeba jeszcze uwzględnić dwóch autorów. Karl Lohmeyer drobiazgowo i wnikliwie przyjrzał się dotychczasowej historiografii i jej osiągnięciom oraz przedstawił spójny wizerunek podporządkowania Prusów Niemcom[348]. W porównaniu z Ewaldem wykonał on kolejny krok w kierunku ujęcia problemowego (ukazało się kilka wydań dzieła Lohmeyera). Być może późniejsze prace Lohmeyera nie wniosły już niczego szczególnie nowego[349], jednak to samo można powiedzieć o publikacji Augusta Seraphima[350], który miał o pracy Lohmeyera dobre zdanie.

---

342 E. Seraphim, *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufsegelung" des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich*, Bd. 1: *Die Zeit bis zum Untergang livländischer Selbständigkeit*, Reval: Verlag von Franz Kluge 1895.

343 *Ibidem*, s. 51.

344 Idem, *Baltische Geschichte im Grundriss*, Reval: Verlag von Franz Kluge 1908.

345 *Ibidem*, s. 37.

346 A. Seraphim, *Deutsch-baltische Beziehungen im Wandel der Jahrhunderte: drei Vorträge*, Berlin–Leipzig–Riga: Verlag von Fritz Würtz 1918, *Baltenland in der Vergangenheit und Gegenwart*, Bd. 13. *Gudavičius w tym miejscu błędnie przypisał tę pracę Ernstowi Seraphimowi. W rzeczywistości jej autorem był jego brat, wspomniany później August Seraphim. Książka powstała na podstawie trzech wykładów, które wygłosił on w styczniu 1918 r. w Rydze. Wcześniej, w 1913 r., bracia opublikowali książkę: E. u. A. Seraphim, *Aus vier Jahrhunderten Gesammelte Aufsätze zur baltischen Geschichten*, Reval: Kluge 1913.

347 A. Seraphim, *Eine neue Darstellung der Geschichte Preussens*, „Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte" 1913, Bd. 26, s. 1-46.

348 K. Lohmeyer, *Geschichte von der Ost- und Westpreussen*, Abth. 1.

349 Idem, *Zur Altpreussischen Geschichte: Aufsätze und Voträge*, Gotha: Friedrich Andreas Perthes 1907.

350 A. Seraphim, [recenzja] *Karl Lohmeyer: Zur Altpreussischen Geschichte. Gotha: Fr. A. Perthes. 1907. Karl Lohmeyer. Geschichte von Ost- und Westpreussen. I. 3 Aufl. Gotha: Fr. A. Perthes, 1908*, AltprMschr 1909, Bd. 46 (PreußProvBll, Bd. 112), s. 317-318.

Lohmeyer nieco przypomina Arbusowa: szerokie spojrzenie, ogromna erudycja, ale koniec końców – ignorowanie Bałtów z pozycji „cywilizowanych". Więcej kontrowersji wywołała praca Maxa Oehlera (interesująca mnie tu tematyka jest opracowana w jej drugim tomie)[351]. Perlbach poddał ją druzgocącej krytyce i zadrwił z „oficerskiej pracy". Zarzucał autorowi, że ten idzie śladem Lohmeyera, twierdząc, iż Krzyżacy nie kierowali się głoszonymi ideałami – a z tego twierdzenia zadowoleni będą tylko Polacy[352]. Dwie ostatnie uwagi tłumaczą motywy rozdrażnienia Perlbacha, których powodem były rzeczywiste braki merytoryczne obecne w dziele Oehlera. Tymczasem Oehler trzeźwo ocenił działania obu walczących stron w czasie pierwszego powstania pruskiego i nieźle orientował się w zapętlonej i bardzo nieczytelnej relacji Piotra z Dusburga[353]. Perlbach nie miał gotowości dostrzeżenia rzeczy najważniejszej: autor, który być może nie do końca rozpoznał wszystkie subtelności średniowiecza, jednak dostrzegł (polegając na własnym, niełatwym doświadczeniu życiowym) w walczących Prusach stronę konfliktu, świadomą własnych interesów. Perlbach, weteran badań wschodnich, podążał ścieżką, którą wcześniej sam wytyczył. W tym samym kierunku szły prace dotyczące historii Niemiec czy historii powszechnej[354*]. Modny był wtedy Heinrich von Treitschke, ceniony za „patos" i „dobry styl" [355]. W tym „dobrym stylu" autor z przekonaniem twierdził, że Prusowie „zostali nauczeni ponosić ofiary i ciężary w imię życia państwowego", a były one motywowane „prawem, należącym do narodów kulturalnych"[356].

---

[351] M. Oehler, *Geschichte des Deutschen Ritterordens*, Bd. 1: *Die Anfänge des Ordens (bis zum Eintritt in den Preussenkampf)*, Elbing: E. Wernichs 1908; Bd. 2: *Die Errichtung des Ordensstaats an der Ostsee*, 1912. Max Ohler zajmował stanowisko szowinistyczne, mimo kilku stosunkowo obiektywnych stwierdzeń w jego tekście, patrz LKK, s. 25.

[352] M. Perlbach, [recenzja] *Oehler M. Geschichte des Deutschen Ritterordens. Band 1. Die Anfänge des Ordens bis zum Eintritt in den Preusscnkampf. Mit 36 Abbildungen, 4 Karten und 2 Tabellen. Elbing 1908. Druck und Verlag von E. Wernichs Buchdruckerei. IX, 188 S. 8-o. M. 3*, AltprMschr 1909, Bd. 46, s. 624-625; idem, [recenzja] *Oehler M. Geschichte des Deutschen Ritterordens. Band 2. Die Errichtung des Ordensstaats an der Ostsee. Mit 4 Karten. Elbing, 1912. Druck und Verlag von E. Wernichs Buchdruckerei. VIII, 201 S. M. 3*, AltprMschr 1912, Bd. 49, s. 680-683.

[353] M. Oehler, *Geschichte des Deutschen Ritterordens*, Bd. 1, s. 17; Bd. 2, s. 93, 96.

[354] O. Henne am Rhyn, *Kulturgeschichte des Deutschen Volkes*, Bd. 1, Berlin: G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung 1886, s. 472-474; O. Jäger, *Deutsche Geschichte: in zwei Bänden*, Bd. 1, München: C.H. Beck 1914, s. 260-265; О. Иегер, *Всеобщая история*, т. 2: *История средних веков*, перевод и дополнение П.Н. Полевого, Санкт-Петербург: Маркс 1894, s. 326-327, 457-458. *Oryg.: O. Jäger, *Weltgeschichte*, Bd. 2: *Geschichte des Mittelalters*, Bielefeld–Leipzig: Verlag von Velhagen & Klasing 1887.

[355] E. Fueter, *Histoire de l'historiographie moderne*, Paris: F. Alcan 1914, s. 673, 680-683.

[356] H. von Treitschke, *Ausgewählte Schriften*, Bd. 1, Leipzig: Verlag der S. Hirzel 1908, s. 59, 64.

Przegrana wojna oraz recydywa rosyjskiego i niemieckiego imperializmu wraz z ich stosunkiem do znienawidzonego „systemu wersalskiego" *à rebours* stanowiły dowód na to, że między tymi potęgami trwały narody mające własną historię i wkład w rozwój cywilizacji europejskiej. Reakcją na to były prace o charakterze apologetycznym, w których o istnieniu i równoprawności Litwinów mówiono po to, by im zaprzeczyć[357]. Niemiecka historiografia utraciła tymczasem państwową protekcję, w wyniku czego podtopiła ją fala dyletantyzmu na tyle, że utraciła ona swój dotychczasowy prestiż[358]. Dyletantyzm nie dotyczył rzeczowych prac mistrzów badań historycznych, jak np. Hugona Bonka i Franza Donnera. Ten drugi, uznawany za etnografa w najlepszym znaczeniu tego słowa, w latach dwudziestych przedstawił realistyczny obraz utrwalania władzy Zakonu i środków, których Krzyżacy w tym celu używali[359]. Dyletantyzm wynikał z dążenia urzędników do upolitycznienia tematyki historycznej i pchnięcia jej w kierunku pseudofilozofii. Typowym przykładem było pisarstwo Brunona Schumachera, który powtarzał podręcznikowe fakty, dopisując do nich komentarze o zagrożeniu dla kultury zachodniej oraz o tym, że dla pruskich Niemców czasy Zakonu są powodem do dumy[360*]. Pouczani przez tego typu pisarzy zawodowi historycy mieli do dyspozycji tylko zamaskowaną ironię jako reakcję na dyletanckie teksty. Christian Krollmann np. pochwalił Schumachera za zapał i podkreślił wartość jego prac dla… wychowania politycznego[361]. W warunkach powojennego zubożenia we Wrocławiu został powołany Instytut Europy Wschodniej (w okresie II wojny światowej kompletnie

---

357 E. Hollack, *Haben die Polen und Litauer ein historisches Recht auf Altpreußen? Beantwortet durch einen Altpreußen durch Geburt und Abstammung*, Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt 1919.

358 K. Zernack, *Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland*, [w:] *Europa Slavica: Europa Orientalis: Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, hrsg. von K.-D. Grothusen, K. Zernack, Berlin: Duncker und Humblot 1980, s. 552.

359 F. Donner, *Übersicht über die Geschichte unserer Heimat in der Ordenszeit*, „Alle-Pregel--Deime-Gebiet. Heimatkunde und Heimatschutz in den Kreisen Wehlau, Friedland und Labiau" 1921, Jg. 1, Hf. 1, s. 6-17; Hf. 2, s. 3-9.

360 B. Schumacher, *Die Idee der geistlichen Ritterorden im Mittelalter*, AltprF 1924, Jg. 1, Hf. 2, s. 5-24; *także w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik*, hrsg. H. Beumann, 2. Aufl., Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1973, s. 364-385; B. Schumacher, *700 Jahre Preussenland im Rahmen der deutschen und europäischen Geschichte*, AltprF 1931, Jg. 8, s. 165-173; B. Schumacher, E. Wernicke, *Heimatgeschichte von Ost- und Westpreussen*, Marienwerder: Groll 1925.

361 C. Krollmann, [recenzja] *Bruno Schumacher, Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen und seine Bedeutung für gesamte Deutschland. Schriften zur politischen Bildung, hrsg. von der Gesellschaft „Deutscher Staat" VI. Reihe Geschichte. Heft 6. Langensalza. Hermann Beyer und Söhne*, AltprF 1927, Jg. 4, Hf. 2, s. 145-146.

upolityczniony[362]), a w miejsce starych czasopism powstały nowe, o znacznie bardziej polemicznym, wojowniczym przekazie: „Ostland" (1920 r.), „Deutsche Blätter in Polen" (1924 r.), „Heilige Ostmark" (1925 r.)[363]. Po 1933 r. powołano jeszcze niejeden instytut[364]. Tym sposobem Prusowie zostali obwołani etnicznie obcą grupą, mieszkającą na niemieckiej ziemi[365]. Generalnie międzywojenna historiografia niemiecka demonstracyjnie interesowała się procesami kolonizacji, co w porę zauważył Zajączkowski[366]. W historiografii międzywojennej niemiecka przewaga demograficzna miała stanowić uzasadnienie dominacji politycznej. We wcześniejszym okresie, za monarchii pruskiej, historykom niemieckim wystarczyły argumenty polityczne. W międzywojniu integracja podbitych ziem uzyskała status ważnego problemu naukowego[367], powstały wówczas poświęcone mu prace[368]. W atlasie szkolnym osobna mapa przedstawiała „dominację niemiecką na Morzach Północnym i Bałtyckim" (niem. *Deutsche Nord- und Ostseeherrschaft im 14. und Anfang des 15. Jahrh.*)[369]. W 1931 r. ukazała się specjalna publikacja, opatrzona zaktualizowanym wstępem, zawierająca artykuły znanych historyków oraz liczne ilustracje przedstawiające zabytki historyczne. W tytule była mowa o kształtowaniu się państwa niemieckiego oraz o kulturze niemieckiej na terenie Prus[370]. Większość tych tekstów zachowała rzeczowy styl, jednak we wstępie Paul Blunk przerósł nawet Brunona Schumachera[371]. Jako przykład wyraźnie upolitycznionej demografii historycznej można wskazać studium autorstwa Hansa i Gertrud Mortensenów poświęcone obszarom pogranicza litewsko-pruskiego[372].

---

362 R. Goguel, *Über Ziele und Methoden der Ostforschung*, [w:] *Ostforschung und Slawistik. Vorgetragen auf d. Arbeitstagung*, Berlin 1960: Akademie-Verlag, s. 21.

363 F.H. Gentzen et al., *op. cit.*, s. 1189-1192.

364 Т. Ю. Григорьянц, *Остфоршунг и остфоршеры*, [w:] *Славяно-германские исследования*, отв. ред. В.Д. Королюк, Москва: Издательство Академии Наук СССР 1963, s. 411.

365 H. Witte, *Forschungen zur Geschichte des Deutschtums im Osten*, AltprF 1927, Jg. 4, Hf. 1, s. 10.

366 S. Zajączkowski, [recenzja] *Kasiske Karl: Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen. Monograph of the Historial Commision on East and West Prussia. Königsberg, 1934, p.p. XI + 175*, „Baltic Countries" 1935, vol. 1, no. 2, s. 245.

367 F. Curschmann, *Die Aufgabe der Historischen Kommission bei der Erforschung der mittelalterlichen Kolonisation Ostdeutschlands*, AltprF 1927, Jg. 4, Hf. 1-2, s. 15-40.

368 K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg Pr.: Kommissionsverlag Gräfe und Unzer 1934.

369 F.W. Putzger, *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, 42. Aufl., Bielefeld–Leipzig: Velhagen & Klasing 1903, Karte 17 b.

370 *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*, herausgegeben vom Landeshauptmann der Provinz Ostpreussen, Königsberg Pr.: in Kommission bei Gräfe und Unzer 1931.

371 *Ibidem*, s. IX.

372 Patrz przyp. 329, ostatnia pozycja.

Mówienie o „europejskiej straży przedniej wobec pogańskiego i barbarzyńskiego Wschodu”[373] było oczywiście dominantą narracji historycznej o procesie kolonizacji. Charakterystyczna dla tych poglądów jest książka Wilhelma Kotzdego *Wzrost i schyłek Zakonu Niemieckiego*[374]. W podtytule znalazła się wzmianka, że jest to opowieść oparta na źródłach, jednak w rzeczywistości był to zbiór zbeletryzowanych, osobnych szkiców (np. rozdział pod tytułem *Dzieło Hermanna von Balka*[375]). Nie ma tam nawet wzmianki o powstaniu pruskim i bitwie pod Durben. Na czym, w takim razie, polegała rola takich postaci jak Hermann von Balk? Najbardziej przemawiającą do wyobraźni odpowiedź można znaleźć w innym dziele autora, ale o podobnym profilu. Tam czytamy, że nie można polegać na przekazie latopisu nowogrodzkiego pierwszego o liczbie rycerzy Zakonu Inflanckiego poległych i wziętych do niewoli w bitwie nad jeziorem Pejpus w 1242 r. (powodów swojej nieufności do tego źródła autor nie podaje)[376]. Jeśli nawet dla ludów żyjących nad Bałtykiem znalazło się jakieś miejsce w dziejach, to tylko przy odpowiednio dobranych tematach, np. by pokazać wpływ kultury niemieckiej na kształtowanie się narodu łotewskiego[377]. Można tam też przeczytać o „niemieckim poczuciu odpowiedzialności za Łotyszy i Estończyków” [378].

Oczywiście dyletantyzm to tylko jedna strona medalu. Zapaść nie zniszczyła niemieckiej szkoły mediewistyki, reprezentującej najwyższy poziom światowy. Ciągle trwał, dzięki pracy wykwalifikowanych historyków, rozwój koncepcji parcia na Wschód. Jeden z najbardziej twórczych w ich gronie – Christian Krollmann – wiele uwagi badawczej poświęcił Zakonowi i tematom z nim związanym[379]. Ten uczony był pozytywnie oceniany przez niemieckich recenzentów[380], a pochlebnych

---

373 B. Schumacher, *700 Jahre Preussenland…*, s. 172-173.

374 W. Kotzde, *Der Deutsche Orden im Werden und Vergehen: mit 6 Tafeln und 9 Abbildungen im Text*, Jena: Verlegt bei Eugen Diederichs 1928.

375 *Ibidem*, s. 22.

376 C. von Stern, *Dorpat-Pleskauer Kämpfe um die Peipusfischerei 1224-1371*, „Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte” 1944, Hf. 5, s. 91.

377 J. von Hehn, *Der deutsche Einfluss auf die lettische Volksentwicklung. Zur Forschungsarbeit der Gegenwart*, „Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung” 1939, Jg. 3, Hf. 1, s. 208-216.

378 *Ibidem*, s. 209.

379 C. Krollmann, *Grundzüge der politischen Geschichte Altpreussens*, Königsberg in Pr.: Gräfe und Unzer Verlag 1922; idem, *Der Deutsche Orden in Preussen*, [w:] *Deutsche Staatenbildung…*, s. 54-88; idem, *Der Deutsche Orden in Preussen*, Elbing: Preussenverlag Elbing 1935; idem, *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen*, Königsberg in Pr.: Gräfe und Unzer Verlag 1932.

380 M. Hein, [recenzja] *Christian Krollmann. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. Königsberg. Pr.: Gräfe und Unzer (1932) 205 S. 4-o (Ostpreussiche Landeskunde in Einzeldarstellungen. Bd. 3)*, AltprF 1932, Jg. 9, s. 153-154.

recenzji i pochwał w literaturze fachowej nie uzyskiwało się za samą tylko zgodność z panującą koniunkturą polityczną. Erudycja Krollmanna rzuca się w oczy od razu, tak we wspomnianych już jego pracach, jak i jego tekstach źródłoznawczych[381] czy recenzjach[382]. Potrafił zgłębiać badane zjawiska. Zwrócił uwagę na wsparcie, które Krzyżacy uzyskali od papieża, gdy osiedlali się w Prusach. Zrozumiał, że w bitwie pod Durben zwyciężyli Żmudzini. Zauważył rodzący się konflikt wewnątrzpruski między ochrzczonymi i tymi, którzy nie byli skłonni poddać się władzy polskich książąt prowadzących akcje chrystianizacyjne[383]. Nie zawsze jednak jego spostrzeżenia okazywały się tak trafne. Zajączkowski słusznie skrytykował Krollmanna, gdyż ten budowę Kłajpedy wiązał jedynie z planami podboju Sambii, nie wspominając nic o Żmudzi[384]. Oczywiście Krollmann niczego nie przeoczył, ale po prostu był wierny swoim poglądom i wyjściowym założeniom. Uważał np., że konflikt między Zakonem a księciem Świętopełkiem był spowodowany zazdrością ze strony tego ostatniego i oczywiście to nie Świętopełk został przez Krzyżaków zmuszony do obrony, ale odwrotnie[385]. Krollmann spłacał haracz wobec kwestii niemieckiej kolonizacji, wtedy badawczo bardzo aktualnej: oto Krzyżacy wprowadzili pokój, by potem zasiedlić opustoszałe tereny[386]. Autor przemilczał, że ziemie te zostały opustoszone w wyniku wprowadzania tego „pokoju". Twórczość Krollmanna jest typowym przykładem tego, że międzywojenna historiografia niemiecka, mimo że uznawała epizodycznie istnienie polityczne narodów zastanych nad Bałtykiem, jeszcze nie była gotowa na dostrzeżenie ich w całej historycznej rozciągłości. Erich Caspar napisał kilka prac poświęconych przybyciu Zakonu Niemieckiego do Prus i działalności Hermanna von Salzy[387]. Spełniają one kryteria profesjonalnej historii, mają ugruntowanie w literaturze,

---

381 C. Krollmann, *Wer war der Verfasser des „Epitome gestorum Prussiae"?*, MGOWP 1928, Jg. 2, s. 51-53.

382 Idem, [recenzja] *Bernhard Sommerlad, Der Deutsche Orden in Thüringen. Geschichte der Deutschordensballei Thüringen von ihrer Gründung bis zum Ausgang des 15. Jh. Halle (Saale) 1931 (Forschungen zur Thüringisch-Sächsichen Geschichte, Hf. 10)*, AltprF 1932, Jg. 9, s. 160-162.

383 Idem, *Der Deutsche Orden in Preussen*, 1935, s. 4, 7, 11.

384 S. Zajączkowski, [recenzja] *Krollman Ch. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. – Königsberg, i. Pr. 1932, Gräfe und Unzer, str. VIII + 205*, KH 1934, R. 48, z. 1, s. 139.

385 C. Krollmann, *Der Deutsche Orden in Preussen*, 1935, s. 8; idem, *Der Deutsche Orden in Preussen*, [w:] *Deutsche Staatenbildung…*, s. 55.

386 Idem, *Der Deutsche Orden in Preussen*, [w:] *Deutsche Staatenbildung…*, s. 58.

387 E. Caspar, *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preussen*, Tübingen: J.C.B. Mohr 1924; idem, *Vom Wesen des Deutschordensstaats: Rede gehalten beim Antritt des Rektorats am 6. Mai*, Königsberg: Hartungsche Buchdruckerei 1928; idem, *Der Orden und Hermann von Salza*, [w:] *Deutsche Staatenbildung…*, s. 50-53.

a zawarte w nich wnioski są oparte na analizie źródeł[388]. Wszystko, co napisał Caspar, było już wcześniej obecne w niemieckiej historiografii. Autor zebrał dostępne dane, przyjął może nieco inny punkt widzenia, ale nie przedstawił nic nowego ani w sensie empirycznym, ani konceptualnym.

Bodaj najważniejszą postacią niemieckiej historiografii międzywojennej był Erich Maschke. Z uznaniem odnosili się do niego zarówno polscy, jak i litewscy historycy. Ivinskis zauważył, że właśnie Caspar i Maschke podkreślili rozdźwięk między papieskim rozumieniem misji a niemiecką praktyką ich prowadzenia[389]. Zajączkowski – choć nie bez wyjątków – uznawał wnioski Maschkego za wartościowe. Uważał przy tym, że to właśnie ten autor zwrócił uwagę na obowiązujący w Zakonie korporacyjny charakter organizacji władzy, który nie odpowiadał rządzeniu opartemu na zasadzie terytorialnej[390]. Na pierwszy rzut oka można zauważyć, że w porównaniu z poprzednikami Maschke znacznie dokładniej określił rozkład sił i możliwości ich wykorzystania po stronie Zakonu. W wymiarze przedmiotowym dorobek Maschkego obejmuje prace z zakresu źródłoznawstwa i historiografii oraz pomniejsze, szczegółowe studia[391]. W jednej z najlepszych swoich prac, *Zakon Niemiecki a Prusowie*, stwierdził, że w 1254 r. papież uznał Prusów za stronę trwającego konfliktu[392]. Było to osiągnięcie w sensie konceptualnym i wyróżniało ono Maschkego, jednak na gruncie kryteriów źródłowych twierdzenie to należy odrzucić, ponieważ opierało się ono na jednym jedynym zdaniu, wziętym z bulli Innocentego IV i niezweryfikowanym w innych przekazach[393]. Zasadnicza postawa historyka po ustaleniu tych szczegółów nie uległa zmianie. Zresztą własne twierdzenia podważył sam Maschke, tłumacząc, w jaki sposób papiestwo dążyło do utworzenia jednostek terytorialnych bezpośrednio sobie podległych[394], zatem spór dotyczył nie idei misji, ale wykorzystanych w tym celu środków.

---

388 Por. В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 234.

389 Z. Ivinskis, *Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai…*, s. 8.

390 S. Zajączkowski, [recenzja] *Maschke, Erich: Der deutsche Ordensstaat. Gestalten seiner grossen Meister (The State of Teutonic Order. Biographies of Its Grand Masters). Hanseatische Verlagsanstalt. Hamburg 1935. p.p. 127*, „Baltic Countries" 1935, vol. 1, no. 1, s. 116; idem, [recenzja] *Maschke, Erich: Polen und die Berufung des deutschen Ordens nach Preussen (Poland and the Calling of the Teutonic Order to Prussia), Ostland-Forschungen hrsg. von Ostland-Institut in Danzig, IV 1934, p.p. 84*, „Baltic Countries" 1935, vol. 1, no. 1, s. 118.

391 E. Maschke, *Quellen und Darstellungen in der Geschichtsschreibung des Preussenlandes*, [w:] *Deutsche Staatenbildung…*, s. 17-38; idem, *Das mittelalterliche Memel im baltisch-preussischen Raum*, MGOWP 1928, Jg. 2, s. 53-66; idem, *Johannes Voigt…*, s. 93-135.

392 Idem, *Der deutsche Orden und die Preussen. Bekehrung und Unterwerfung in der preussisch-baltischen Mission des 13. Jahrhunderts*, Berlin: Emil Ebering 1928, s. 34-35.

393 Por.: PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 126; LKK, s. 134.

394 E. Maschke, *Der deutsche Orden und die Preussen…*, s. 26-29.

Prowadzoną przez Zakon politykę podbojów Maschke ocenia pozytywnie. W jego interpretacji Duńczycy jako zdobywcy byli nieudacznikami, za to Niemcy sprawdzili się w tej roli, ponieważ skolonizowali zajęte ziemie[395]. W tym punkcie Maschke dostarczył idealnego uzasadnienia koncepcji kolonizacji – wykorzystał do tego cały dotychczasowy dorobek historiograficzny (nawet podtytuł jednej z jego prac był cytatem z wniosków Wernickego[396]) i zmodernizował go znacznie sprawniej niż jego koledzy po fachu. Paszuto, apologeta rosyjskiego imperializmu, z ironią pisał, że Maschke próbuje dokonać ideologicznej rehabilitacji zarówno rycerza, jak i mnicha[397].

Zajączkowski odrzucał twierdzenie Maschkego, jakoby polska misja poniosła klęskę i kraj był słabo schrystianizowany (sam uważał, że Polacy nie potrafili łączyć misji z ekspansją polityczną)[398]. Można stwierdzić, że obaj autorzy (Maschke i recenzujący jego prace Zajączkowski) nie dostrzegli najważniejszego – struktura społeczna odpowiadała dążeniom politycznym rządzącej mniejszości tych krajów.

Spory między Zakonem a biskupami to ulubiony temat międzywojennych historyków niemieckich, ale nie oni je odkryli – pisał o nich już Ewald[399]. Maschke wskazał na skuteczność niemieckiej kolonizacji[400]; Fritz Blanke konfrontował działania Zakonu z działalnością misyjną biskupa Chrystiana[401*]. Takie tezy nie były do przyjęcia w okresie nazizmu[402], ale po wojnie zostały zauważone. Autor podkreślał znaczenie misji pokojowej, jednak w rzeczywistości stworzył alternatywny opis podboju. Blanke twierdził, że misja Chrystiana miała charakter dobrowolny, a jednocześnie wskazał, że biskup przyjmował punkt widzenia Zakonu Inflanckiego (a więc – podboju), gdy prosił zakonników o pomoc i uzyskał ją[403].

---

395 Idem, *Das germanische Meer. Geschichte des Ostseeraums*, Berlin–Stuttgart: Verlag Grenze und Ausland 1935, s. 15.

396 Patrz przyp. 167 i 392.

397 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 235.

398 S. Zajączkowski, [recenzja] *Maschke Erich: Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preussen. (Ostland-Forschungen hrsg. vom Ostland-Institut in Danzig, 4). Danzig, 1934, str. 84*, KH 1935, R. 49, z. 1-2, s. 147.

399 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 233-235.

400 E. Maschke, *Der deutsche Orden und die Preussen…*, s. 76.

401 F. Blanke, *Die Missionsmethode des Bischofs Christian von Preussen*, AltprF 1927, Jg. 4, Hf. 2, s. 20-42. *Przedruk: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters*, hrsg. von H. Beumann, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1963, s. 337-363, *Wege der Forschung*, 7; F. Blanke, *Die Preussenmisssion vor der Ankunft des Deutschen Ordens*, [w:] *Deutsche Staatenbildung…*, s. 40-49.

402 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 235.

403 F. Blanke, *Die Missionsmethode…*, s. 25, 37; idem, *Die Preussenmission…*, s. 49.

Historyk przekonywał, że pokojowa misja nie była wtedy utopią, i na dowód tego przywołał nawrócenie Sasów[404] (ale przecież i oni ulegli podbojowi!).

Powyższe przykłady ilustrują rozwój linii Voigta i von Sybela w historiografii niemieckiej w okresie międzywojennym, w każdym razie – jeżeli chodzi o ujęcia. W sensie rzeczowym potrafili oni badane zjawisko konsekwentnie postrzegać w kontekście dziejów powszechnych[405]. Nie sposób też pominąć prac o charakterze szczegółowym, rekonstruujących metody podboju krajów nad Bałtykiem. Najciekawszym badaczem wydaje się tu Erich Keyser. Określił on Zakon jako korporację kościelną[406]. Podobnie Edmund Ernst Stengel, który świeżym okiem spojrzał na status prawny Zakonu[407]. Odnotujmy badaczy, którzy w żadnym stopniu nie ulegli nazistowskiemu oddziaływaniu i starali się nie angażować politycznie. Potrafili oni analizować wydarzenia w całym obrębie Morza Bałtyckiego. Jednym z nich był jezuita Albert Maria Ammann, autor przeglądowego opracowania[408] poświęconego wydarzeniom w tym regionie od końca XII w. do początku lat sześćdziesiątych XIII w. Inny historyk, Michael Freiherr von Taube, próbował uchwycić oddziaływanie litewskiej ekspansji na procesy w księstwach ruskich i łatgalskich nad Dźwiną[409]. Gustaw Adolf Donner napisał szczegółowe i wyczerpujące studium poświęcone postaci legata papieskiego – Wilhelma z Modeny[410]. Związki tego ostatniego autora z historiografią niemiecką były chyba tylko językowo-tematyczne. Jego adwersarze reagowali, wzajemnie sobie przecząc. Donner pokazał Wilhelma z Modeny jako dyplomatę, polityka i męża stanu[411]. Historykowi Rosji postać przedstawiona w pracy Donnera mogła wydać się raczej niebezpiecznie

---

404 Idem, *Die Missionsmethode…*, s. 38.

405 S. Zajączkowski, *Stanisław Zakrzewski. 1873-1936*, AW 1936, R. 11, s. 912.

406 E. Keyser, *Die kirchenrechtliche Stellung der Deutsch-Ordensgemeinden*, AltprF 1925, Jg. 2, Hf. 1, s. 15-38.

407 E.E. Stengel, *Hochmeister und Reich. Die Grundlagen der staatsrechtlichen Stellung des Deutschordenslandes*, Weimar: Böhlaus Nachf. 1938, s. 178-213, *Sonderabdruck aus der Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Bd. 58.

408 A.M. Ammann, *Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski's: Studien zum Werden der russischen Orthodoxie*, Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum 1936.

409 M. Freiherr von Taube, *Russische und litauische Fürsten an der Düna zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands (XII. und XIII. Jahrhundert)*, „Jahrbucher fur Kultur und Geschichte der Slaven" 1935, NF Bd. 11, Hf. 3-4, s. 373-502.

410 G.A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina: Bischof von Modena 1222-1234, päpstlicher Legat in den nordischen Ländern (zm. 1251)*, Helsingfors: [s.n.] 1929.

411 E. Maschke, [recenzja] *Gustav Adolf Donner, Kardinal Wilhelm von Modena. Helsingfors, 1929 (Societas Scientiarum Finnica. Commentationes humanarum litterarum II. 5)*, AltprF 1931, Jg. 8, Hf. 1-2, s. 154.

sprawnym organizatorem agresji[412]. Pamiętajmy, że w okresie, gdy tworzył Paszuto, Rosja panowała nad połową Europy i budziła strach drugiej połowy. Różnica punktów widzenia nie zmienia faktu, że praca Donnera w sensie merytorycznym jest bezdyskusyjnie wartościowa. Także publikacje Ammanna i Freiherra von Taubego były dobrze osadzone w źródłach, jednak ze względu na ciągłość utartych twierdzeń i ówczesny poziom rozwoju nauki ich wnioski dzisiaj trzeba odrzucić. Dotyczy to szczególnie tego drugiego autora[413]. Generalnie bezstronny Ammann usprawiedliwiał wojny krzyżowe, argumentując, że dla ówczesnych ludzi kaznodziejstwo niepoparte mieczem wydawało się nonsensem[414].

W okresie międzywojennym niektórzy historycy niemieccy z krajów bałtyckich wykazywali się precyzją i dużą erudycją, a w swoich pracach uwzględniali już wywalczoną przez te kraje państwowość. W tym gronie wymienię epigona szkoły Waitza – Nicolausa Buscha[415], a także Paula Johansena[416] i Leonida Arbusowa (syna)[417]. Odnotowania wymaga ich dorobek źródłoznawczy, na gruncie którego po II wojnie światowej rozinęła się w Estonii demografia historyczna. Mieli oni także ważny wkład w rozwój geografii historycznej. Arbusow napisał, demonstracyjnie koncentrując się na faktografii, „wczesną" historię Łotwy, czyli tak naprawdę historię jej podboju przez Niemców[418]. Obok wspomnianych autorów jest miejsce jeszcze dla Gustava Schnürera. Napisał historię powszechną, w której koronację Mendoga zestawił z innymi, analogicznymi wydarzeniami[419]. Inaczej ujmowali

---

412 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 236.

413 E. Gudavičius, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 64-65.

414 A.M. Ammann, *op. cit.*, s. 25.

415 N. Busch, *Nachgelassene Schriften* […]. *Im Auftrage und auf Kosten der Stadt Riga*, hrsg. von L. Arbusow Jr., Rigā: Grāmatspiestuve „W.F. Häcker" 1934; L. Arbusow Jr., *Nicolaus Buschs wissenschaftliche Arbeiten*, MLG 1934, Bd. 25, Hf. 2, s. 211-240; A. Feuereisen, *op. cit.*, s. 195-197.

416 P. Johansen, *Siedlungsforschung in Estland und Lettland*, [w:] *Deutsche Siedlungsforschungen Rudolf Kötzchke zum 60. Geburtstag dargebracht*, hrsg. von H.O. Beschorner, F. Curschmann, Leipzig: H.G. Teubner 1927, s. 217-234.

417 L. Arbusow Jr., *Vorläufige Übersicht über die Kartographie Alt-Livlands bis zum 1595*, SGAR, Vorträge vom Januar bis November 1934, Riga: Druck von W.F. Häcker 1935, s. 33-119; idem, *Die Hauptrichtungen in der Entwicklung des Baltischen Kartenbildes bis gegen 1600*, SGAR, Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.-9. Dezember 1934, Riga: Druck von W. F. Häcker 1936, s. 20-35; idem, *Die Frage nach der Bedeutung der Hanse für Livland*, „Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters" 1944, Jg. 7, Hf. 1, s. 212-239.

418 Idem, *Frühgeschichte Lettlands*, Riga: E. Bruhn 1933.

419 G. Schnürer, *Kirche und Kultur im Mittelalter*, Bd. 2, Paderborn: Ferdinand Schöningh 1929, s. 322.

temat Alexander Tobien i Alexander von Transehe-Roseneck[420]. Ten drugi był oficerem gwardii carskiej[421], jeszcze przed I wojną światową pisał prace w stylu historiograficznym typowym dla Niemców bałtyckich[422], ale jego teksty powstałe w okresie międzywojennym są jakby „przygaszone"[423]. Niemcem był też żyjący w Czechach Josef Pfitzner, autor książki o Witoldzie Wielkim. Nadbałtyckie pogaństwo w chrześcijańskiej Europie ten historyk przyrównał do kanibalizmu w cywilizowanym świecie[424]*.

Generalnie międzywojenna historiografia niemiecka niewiele wniosła do wiedzy o Litwie czasów Mendoga, a nawet się od niej oddaliła, jednak wprowadziła do tła historii Litwy tamtej epoki wiele cennych szczegółów. W wymiarze konceptualnym nie wolno przeoczyć pojawiających się w już rozwiniętej historiografii litewskiej wątków „mikroimperialistycznych", odnoszących się właśnie do charakterystyki historycznej postaci Mendoga[425]*. Powstanie pełnoprawnej historiografii litewskiej oraz przodująca pozycja polskiej w dziedzinie studiów nad dziejami Mendoga osłabiły nie tylko znaczenie historiografii niemieckiej, lecz także rosyjskiej.

Pod koniec XIX w. historycy rosyjscy ciągle z uporem powtarzali postulat włączenia problematyki dawnej litewskiej państwowości do historii Rosji. Michaił Kojałowicz, idąc za myślą Zubryckiego[426], twierdził, że Litwie nie było sądzone trwanie między światem ruskim a niemieckim[427]. Osią jego narracji byli „krywe krywejte" i wajdeloci[428], ale to było już wtedy *passé*. Włączenie badań nad przeszłością Litwy do historii Rosji, dokonane na przełomie XIX i XX w., dokonało się przy wykorzystaniu bogatego materiału źródłowego, jakim była Metryka Litewska. Dzięki tym właśnie materiałom powstały niepowtarzalne w tamtejszych

---

420 Я. Зутис, *Очерки по историографии Латвии*, ч. 1, s. 218-219.

421 *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960*, s. 809.

422 A. von Transehe-Roseneck, *Zur Geschichte Lehnswesens in Livland*, Riga: W.F. Häcker 1903.

423 Idem, *War der Verfasser des „Chronicon Livoniac" Heinrich von Lon?*, MLG 1928, Bd. 21, Hf. 4, s. 291-297; idem, *Die ritterlichen Livlandfahrer in Heinrichs Chronicon Livoniae*, MLG 1928, Bd. 21, Hf. 1, s. 297-338.

424 J. Pfitzner, *Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas*, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija 1930, s. 21. *Przedruk: Vilnius: Mintis 1989, s. 39; oryg.: *Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann*, Brünn–Prag–Leipzig–Wien: Rohrer 1930, s. 18-19, *Schriften der Philosophischen Fakultät der Deutschen Uniiversität in Prag*, Bd. 6.

425 A. Šapoka, *Vytauto vieta mūsų istorijoj*, [w:] *Vytautas Didysis, 1350-1430*, s. 290; A. Kučinskas, *Kęstutis lietuvių tautos gynėjas*, Kaunas: Sakalas 1938, s. 17-18. *Reprint: Vilnius: Mokslas 1988.

426 Patrz przyp. 79.

427 M.S. Коялович, *Чтения по истории Западной России*, Новое изд. перераб. и доп. Санкт-Петербург: А.С. Суворин 1884, s. 84.

428 *Ibidem*, s. 85-88.

warunkach prace Fedira Leontowicza i Mychajło Władymirskiego-Budanowa poświęcone ustrojowi księstwa litewskiego; te same warunki uniemożliwiły jednak pełne naświetlenie rzeczywistości XIII-wiecznej[429]. Dotyczy to także najwybitniejszego rosyjskiego historyka Litwy – Matwieja Lubawskiego. W swoim *Zarysie historii litewsko-ruskiego państwa do unii lubelskiej włącznie*, w rozdziałach I-IV, chronologicznie odpowiadających interesującemu mnie okresowi, Lubawski tylko skrótowo napisał o stosunkach Litwy z sąsiadami[430]. Ivinskis przygotował publikację, która była w zasadzie skrótem pracy Lubawskiego[431]. Za to trafnością interpretacji wyróżniał się Aleksandr Priesniakow. Twierdził, że atak Litwinów na północne ziemie suzdalskie (i dalej) w 1248 r. był na tyle poważny, że wymusił zjednoczenie sił włodzimiersko-suzdalskich[432]. To spostrzeżenie z kolei pozwala na lepsze uchwycenie początku wojny między Mendogiem a jego bratankami. Priesniakowa interesowała historia Rosji w szerokim sensie, ale także dzieje Zachodniej Rusi – szczegółowo. Jego uwagi odnoszą się i do pierwszego, i do drugiego obszaru badawczego. Rosyjski historyk zwrócił uwagę, że w 1219 r., gdy książęta litewscy podpisywali porozumienie z Wołyniem, Mendog był tylko jednym z nich. Jego pozycja wzrosła później. Autor dobrze się też orientował w perypetiach chrztu Towciwiła[433]. Zakon nie zdołał pokonać Litwinów – pisał Priesniakow – ale wielowiekowe zmagania z nim położyły się cieniem na losach dziejowych Litwy, Polski i innych narodów bałtyckich[434].

Przegląd historiografii rosyjskiej poświęconej Mendogowi i jego czasom zamyka dorobek Uładzimira Piczety. Jego prace mają charakter kompilacyjny, a z punktu widzenia podsumowania jest to nawet sprzyjająca okoliczność, pozwalająca rozpoznać kryteria i kierunki dokonanej kompilacji. Piczeta (wspólnie z Jewgienijem Wiszniakowem) powtórzył to, co wcześniej twierdzili Iłowajski i Joann Bieliajew[435]: powstanie państwa litewskiego zostało wymuszone przez konieczność

---

429 Por.: В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 178-184.

430 М. Любавский, *Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно: с приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям*, изд. 2-е, Москва: Московская художественная печатня 1915, s. 1-23.

431 Z. Ivinskis, *Motiejaus K. Liubauskio mokslo darbai Lietuvos istorijos srityje (jo mirties proga, 1860-1933)*, Kaunas: [s.n.] 1933, s. 7 (przedruk „Židinys" 1933, t. 18, nr 8-9, s. 164-171).

432 А.Е. Пресняков, *Образование великорусского государства: очерки по истории XIII-XV столетий*, Петроград: Я. Башмаков и К° 1918, s. 111.

433 Idem, *Лекции по русской истории*, т. 2, вып. 1: *Западная Русь и Литовско-русское государство*, Москва: Государственное социально-экономическое издательство 1939, s. 50.

434 *Ibidem*, s. 53.

435 Patrz przyp. 177 i 196.

obrony, a zatem – lepszej organizacji wobec naporu niemieckiego[436]. Dla Piczety prowadzona przez Mendoga polityka była sekwencją sprytnych posunięć[437]. W ujęciu tego historyka Zakon Inflancki był w wojnie 1252 r. bardziej niebezpiecznym wrogiem niż Księstwo Halicko-Wołyńskie[438] i tu zasadniczo miał rację.

Z punktu widzenia naszego tematu ważny jest dokonany przez Piczetę przegląd historiografii, w którym omówił on dorobek autorów zajmujących się dziejami księstwa litewskiego: Wasilija Kluczewskiego ono nie interesowało, Michaił Kojałowicz potraktował temat w sposób prymitywny, a w kontekście historiografii rosyjskiej opracowanie autorstwa Wołodymyra Antonowycza było pionierskie – oceniał Piczeta[439]. Prace Piczety są swoistą ilustracją rozwoju rosyjskiej historiografii dotyczącej interesującego nas tu tematu. Początkowo badaczy rosyjskich mało zajmowały działania wojenne rozgrywające się w połowie XIII w., a historia Litwy była traktowana jako jedna ze składowych historii Zachodniej Rusi. Z czasem jednak pojawiła się koncepcja odrębnej roli historycznej Litwy (i to Litwy Mendoga).

Na przełomie XIX i XX w. Litwa czasów Mendoga wyszła poza krąg zainteresowań najbliższych sąsiadów naszego kraju i tamtejszych badaczy przeszłości. Jeden z działaczy czeskiego odrodzenia narodowego – František Palacký – opisał wyprawę Przemysła Ottokara II w 1255 r. do Sambii, motywowaną „duchem rycerskim i głęboką wiarą"[440] (czy aby nie tą samą, która prowadziła zwycięzców spod Białej Góry?). Dwa pokolenia później, w pracy Jaroslava Golla, walka Prusów o wolność jest już pokazana w dość obiektywnym świetle[441]. W krótkim, popularnym zarysie historii stosunków litewsko-czeskich František Oberpfalzer wymienił tylko kilka wydarzeń z czasów Mendoga, jednak w Litwinach widział pełnoprawnych partnerów politycznych[442].

Tematyka Mendoga zajmowała godne miejsce w historiografii ukraińskiej, która z trudem, ale konsekwentnie i skutecznie wywalczyła sobie prawo do niezależnego

---

436 Е.И. Вишняков, В.И. Пичета, *Очерки русской исторiи*, Москва: Польза (В. Антик и К°) 1908, s. 73.

437 В.И. Пичета, *История Литовского государства до Люблинской унии*, Вильно: издание „Литвы" 1921, s. 6.

438 Idem, *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии*, Москва: Соцэкгиз 1940, s. 15.

439 Idem, *Введение в русскую историю (источники и историография)*, Москва: Государственное издательство 1922, s. 178-184.

440 F. Palacký, *Geschichte von Böhmen: grösstentheils nach Urkunden und Handschriften*, Bd. 2, Abthl. 1: *Böhmen als erbliches Königreich unter den Přemysliden, vom Jahre 1197 bis 1306*, Prag: In Commission bei Kronberger und Weber 1839, s. 166.

441 J. Goll, *Čechy a Prusy ve středověku*, Č. 1, Praha: Bursík & Kohout 1896, s. 26-28.

442 [F.] Oberpfalzer, *Čechų-lietuvių santykiai praeity*, „Krivulė" 1924, nr 10, s. 11.

istnienia. Antonowycz był znaczącym autorem wśród badaczy dziejów księstwa litewskiego[443], choć pozostawał jeszcze pod wpływem imperialnej rosyjskiej historiografii[444]. *Historia Ukrainy* Mychajły Hruszewskiego była już wtedy napisana. W *Zarysie historii narodu ukraińskiego* powtarzał jeszcze za Batiuszkowem, Iłowajskim czy Bieliajewem[445] narracje o zacofanych Litwinach, którzy stworzyli państwo, by skuteczniej bronić się przed Krzyżakami[446]. W *Historii Ukrainy-Rusi* wydarzenia są zrelacjonowane precyzyjnie (tylko Towciwił „został" w niej Żmudzinem). Wybitny ukraiński historyk zaznaczył, że mnisi obu gałęzi Zakonu Niemieckiego bezwzględnie niszczyli ziemie litewskie do momentu, gdy ukształtowana na Litwie struktura państwowa okazała się zdolna do obrony kraju[447]. Według kryteriów czasów Hruszewskiego (i nie tylko) to duży wyraz uznania dla Litwinów. Niewątpliwie autorzy byli pod wpływem współczesnych sobie tendencji politycznych: dla Hruszewskiego dojście Szwarna do władzy na Litwie to „świetlana perspektywa", gdyż Litwa została podporządkowana Księstwu Halicko-Wołyńskiemu[448].

Historiografia łotewska również wywalczyła status samodzielnej. Po II wojnie światowej obowiązkowe stało się powtarzanie stwierdzenia o odejściu Arvedsa Švābego od marksizmu[449]. Urzędowi historycy oskarżali go wprost o idealizowanie rzeczywistości społecznej sprzed okresu niemieckiego podboju[450]. Francis Balodis przeciwnie – już w IX-XIII w. chciał widzieć państwa na terytorium obecnej Łotwy[451]. Oba te stanowiska oznaczały jednak zwrot łotewskiej nauki historycznej w kierunku zachodnim[452], a uczeni, którzy je prezentowali, kształtowali po-

---

443 Por.: Ф.П. Шевченко, *Вклад Киевского университета в изучение истории Великого Княжества Литовского*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Историография*, отв. ред. Ю. Юргинис, Вильнюс: [s.n.] 1978, s. 40.

444 Patrz przyp. 184-185.

445 Patrz przyp. 177, 192, 199.

446 М. Грушевський, *Очерк исторіи украинскаго народа*, Санкт-Петербург: Типографія „Общественная польза" 1904, s. 132.

447 Idem, *Історія України-Русі*, т. 2, Львів: накладом автора 1905, s. 310-311; т. 3, s. 80-81; т. 4, Київ–Львів: накладом автора 1907, s. 6.

448 *Ibidem*, т. 3, s. 93-94.

449 T. Zeids, *Senakie valstiskie veidojumi Latvijā latviešu buržuāziskas historiogrāfijas apgaismojumā*, „Vēstures problēmas" 1962, t. 5, s. 17-18.

450 J. Zutis, *Buržuaziskais nacionālisms un kosmopolitisms A. Švābes vēstures koncepcijā*, [w:] *Buržuāziskie nacionālisti Latvijas – vēstures viltotāji*, atb. red. J. Zutis, Rīga: Latvijas PSR Zinātnu akademijas izdevniecība 1952, s. 22.

451 T. Zeids, *Senakie valstiskie veidojumi Latvijā…*, s. 19-20.

452 Я. Зутис, *Основные направления в историографии народов Восточной Прибалтики (XIX-XX вв.) = Die Grundrichtungen in der Historiographie der Völker des Ostbaltikums (XIX-XX Jh.)*, Москва: Издательство Академии наук СССР 1955, s. 28.

glądy Łotyszy na ich własną przeszłość. Hegemonia litewskich drużyn zbrojnych nie była dla tego poglądu łatwa do przyjęcia. Vilis Biļķins nie zdołał o Litwinach powiedzieć nic ponad przywołanie bez komentarza tyrady dawnego kronikarza o litewskim drapieżnym wilku[453]. Eduard Šturms napisał studium naukowe poświęcone ludowi Kurów[454]. Praca Jānisa Bērziņša okazała się ważna, ponieważ ułatwiła dokładną lokalizację miejsca bitwy pod Szawlami[455]. Łotysze wydali też porządny zbiór źródeł[456].

Od końca XIX w. poglądy litewskiej historiografii zaczęły powoli przenikać do literatury popularnej różnych krajów. Duński filolog Åge Meyer Benedictsen[457] opublikował studium poświęcone litewskiemu ruchowi narodowemu, w którym przedstawił dzieje kraju według schematu romantycznego[458]. W Szwajcarii został wydany popularny zarys historii Litwy napisany przez Georga Webera. Autor próbował – za Karamzinem – zlokalizować miejsce bitwy pod Szawlami i wskazał je w miejscowości Tyltagolla (Kamienetz), doszukując się etymologii nazw. Bitwę pod Durben datował na rok 1261, wspominał o Ryngoldzie, ale zwrócił uwagę na charakterystykę Mendoga w bulli papieża Klemensa IV[459]. Inny autor – Joseph Ehret – napisał w Szwajcarii książkę o Litwie. Zdarzyło mu się pomylić daty, ale wymienił w niej najważniejsze wydarzenia przypadające na wiek XIII, odnotowując powstanie państwa i konfrontację z Krzyżakami[460]. Francuski pisarz Jean Mauclère jest autorem zarysu historii Litwy, do napisania którego wykorzystał dość przypadkowe źródła. Tu znowu pojawił się Ryngold, ale jest też mowa o walce z niemieckimi najazdami i o koronacji Mendoga[461].

---

453 V. Biļķins, *Indrika Livonijas chronika: Vidus laiku gara gaismā*, Rīgā: Gen.-kom. Latv. Vidusskolu Skolotāju Koop 1931, s. 98.

454 E. Šturms, *Die vorgeschichtlichen Probleme des Kurenlandes*, SGAR, Vorträge vom Januar bis November 1934, Riga 1935, s. 9-21.

455 J. Bērziņš, *Kur notika Saules kauja 1236. gadā?*, „Izglītības Ministrijas Mēnešraksts" 1935, nr 1, s. 1-19.

456 *Senās Latvijas vēstures avoti = Fontes historiae Latviae medii aevi*, izdevis A. Švābe, 1. burtnīca (līdz 1237. gadam), Riga: Latvijas vēstures institūta apgādiens 1937; 2. burtnīca (1238.-1256. g.), Riga: Latvijas vēstures institūta apgādiens 1940. Na temat łotewskich wydań źródeł patrz: S. Sužiedėlis, [recenzja] *Latvijas vēstures avoti (Les sources dc l'histoire de Lettonie)*, LP 1940, t. 1, sąs. 1, s. 313-317.

457 P. Juozapavičius, *Lietuvių tautos bičiulis*, „Muziejai ir paminklai" 1967, lapkritis, s. 85-87.

458 Å. Meyer Benedictsen, *Lithuania: The Awakening of a Nation: A Study of the Past and Present of the Lithuania People*, Copenhagen: E.H. Petersen 1924, s. 122-127.

459 G. von Weber, *Abrégé populaire d'histoire de la Lithuanie et de son église*, Genève: Impr. Ed. Pfeffer [1914], s. 12, 18.

460 J. Ehret, *Litauen in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, Bern: Kommissionsverlag von A. Francke 1919, s. 67-76.

461 J. Mauclère, *Le pays du chevalier Blanc. Essai d'histoire du peuple lithuanien*, Paris: Spès 1930, s. 34-41.

Wymienione dzieła świadczą o tym, że historią Litwy ciągle interesowano się raczej po amatorsku. Ich autorzy nie skorzystali z najnowszych osiągnięć historiografii. Przeważała ciągle perspektywa romantyczna, charakterystyczna dla litewskiej historiografii początku XX w. Te pierwsze jaskółki niewątpliwie przecierały szlaki litewskim interpretacjom postaci Mendoga. Pogląd samych Litwinów na tę postać został najpierw zwerbalizowany poza Litwą.

4. Odejście od Łowmiańskiego

II wojna światowa skończyła się triumfem imperium sowieckiego, co zupełnie odmieniło warunki do badań nad problematyką Mendoga. Nauka zrujnowanych Niemiec była w kryzysie, a zaanektowana Litwa utraciła własną narodową historiografię. Polscy historycy musieli się dostosować do surowych ograniczeń pracy naukowej wprowadzonych przez zwycięzców, które w Rosji obowiązywały już dwie dekady przed wybuchem wojny.

Łatwo rzucać oskarżenia teraz, zza biurka, ze świadomością bezpieczeństwa i swobody. Trudniej jest rozpoznać, co się wtedy naprawdę działo. Sowieckie ograniczenia miały dwa aspekty: przy surowych zakazach i kategorycznych wymaganiach stawianych przez państwo zapewniano materialne warunki pracy dość licznemu gronu historyków. Pod ścisłym politycznym nadzorem badacze przeszłości zbudowali model powstania państwa rosyjskiego, skrojony pod oficjalny marksizm. Za wzorcową pracę uznawano wznawianą kilkakrotnie *Ruś Kijowską* Borysa Grekowa[462]*. Model feudalizmu, stworzony przez Fridricha Engelsa na podstawie badań społeczeństwa Franków, został w dziele Grekowa przeniesiony na ruski grunt. Tyle że rozwój dawnej Rusi do feudalizmu miał się nijak. Autor poradził sobie z tą przeszkodą poprzez wyszukaną analizę źródeł, a jeszcze lepiej – poprzez ukształtowanie odrębnej szkoły takiego zastosowania modelu Engelsa. Polegając na kurateli polityków, którzy wtedy dyktowali swoje warunki całemu światu, rosyjscy uczeni zupełnie nie liczyli się z głosem krytyków i adwersarzy. Trzeba przyznać, że powstało sporo badań dotyczących genezy państwa, a jednocześnie badacze zajmujący się historią stosunków międzynarodowych byli zaangażowani w utwierdzanie wizerunku dziejów, w którym to historia Rosji znajduje się w centrum.

Bodaj najlepszą ilustracją funkcjonowania powojennej historiografii rosyjskiej jest postać niezwykłego erudyty i twórczego badacza – Władimira Paszuty, którego

---

[462] Б.Д. Греков, *Киевская Русь*, 6-е изд., Москва: Госполитиздат 1953. *Wyd. polskie: B.D. Grekow, *Ruś Kijowska*, Warszawa: Książka i Wiedza 1955.

działalność naukowa podlegała surowym rygorom. Jego sytuacja jest tym bardziej ważna i wymowna, że zajmował się właśnie interesującym nas tu tematem[463]**. Dzieło Paszuty, poświęcone genezie państwa litewskiego[464], odegrało bardzo istotną rolę i zostanie omówione osobno. Rosyjska historiografia sowiecka z powodów politycznych konsekwentnie wyolbrzymiała znaczenie konfrontacji między Wschodem a Zachodem, poświęcając wiele uwagi podbojom feudalnym i kolonialnym[465]. Na takiej płaszczyźnie analizowano politykę kurii rzymskiej[466]. Dużo miejsca poświęcono bitwie na jeziorze Pejpus[467] w 1242 r., która była traktowana jako wzorcowa konfrontacja z niemieckimi rycerzami. Sowieccy historycy próbowali przedstawić własną interpretację powiązań i podobieństw między wyprawami krzyżowymi prowadzonymi w Lewancie a tymi prowadzonymi nad Bałtykiem[468].

---

463 В.И. Буганов, *Труды В.Т. Пашуто по ист Пашуто по истории ории отечественного летописания*, [w:] *Летописи и хроники. 1980 г.: В.Н. Татищев и изучение русского летописания*, Москва: Наука 1981, s. 207-214; В.Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волыиской Руси*, Москва: Издательство Академии Наук СССР 1950; idem, *Борьба прусского народа…*, s. 54-81; idem, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва: Наука 1968 (*przedruk: Москва: Квадрига 2019); idem, *Христбургкий (Кишпоркский) договор 1249 г. как исторический источник*, „Проблемы источниковедения" 1959, вып. 7, s. 357-390 (** przedruk: idem, *Русь. Прибалтика. Папство: избранные статьи*, Москва: Университет Дмитрия Пожарского 2011, s. 419-452); idem, *Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с агрессией немецких, шведских и датских феодалов в XIII-XV веках*, ВИ 1969, № 7, s. 109-128; V.T. Pašuto, *Die politischen Wechselbeziehungen zwischen der Rus', Litauen und Deutschland im 13. Jahrhundert*, [w:] *Russisch-Deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution: Studien und Aufsätze*, hrsg. H. Lemke, B. Widera, Berlin: Akademie-Verlag 1976, s. 69-105.

464 В.Т. Пашуто, *Образование…*

465 Н.П. Грацианский, *Немецкая агрессия в Прибалтике в XIII-XV веках*, „Историк–марксист" 1938, кн. 6, s. 87-111; idem, *Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР 1943; И. Шаскольский, *Борьба шведских крестоносцев против Финляндии (XII-XIV века)*, „Исторический журнал" 1940, № 4-5, s. 102-112; idem, *Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII-XIII вв.*, Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние 1978.

466 В.Т. Пашуто, *О политике папской курии на Руси (XIII век)*, ВИ 1949, № 5, s. 52-76; Б.Я. Рамм, *Папство и Русь в X-XV веках*, Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР 1959; idem, *Папско-русские отношения в средние века в освещении современной буржуазной историографии*, СВ 1965, вып. 28, s. 260-268; idem, *Три этапа папской экспансии против Руси X-XV вв.*, „Ежегодник Музея истории религии и атеизма" 1958, т. 2, s. 210-229.

467 М.Н. Тихомиров, *О месте Ледового побоища*, „Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии" 1950, т. 7, s. 88-91; Г.Н. Караев, *Новые данные о месте Ледового побоища (К завершению работ комплексной экспедиции Института археологии АН СССР)*, ИС 1963, № 6, s. 57-75.

468 T. Rosłanowski, *Przegląd nowszych badań nad historią wypraw krzyżowych*, KH 1958, R. 65, nr 4, s. 1315, 1319. Por.: М.А. Заборов, *Современная буржуазная историография*

Takie ujęcie dziejów Imperium Rosyjskiego nie pozostawiało miejsca dla państwowości litewskiej i Mendoga jako jej pierwszego reprezentanta, pośrednio dlatego tacy historycy jak Zenonas Ivinskis, Simas Sužiedėlis, Juozas Jakštas czy Adolfas Šapoka musieli po wojnie uciekać z Litwy. Petras Klimas oraz Lew Karsawin (wybitny rosyjski historyk, który już wcześniej znalazł schronienie w naszym kraju) zostali zesłani. Juozapas Stakauskas „zamilkł". Nie można jednak powiedzieć, że na Litwie pod władzą sowiecką nie uprawiano historii Litwy jako nauki. Do badań zostali zaprzęgnięci pozostali w kraju historycy. To oni zadbali o wykształcenie następnego pokolenia badaczy przeszłości, którzy znaleźli z kolei zatrudnienie w placówkach naukowych i szkołach wyższych. Historycy „guberni litewskiej" (w wydaniu republiki sowieckiej) nie byli zmuszani do zajmowania się historią Rosji, a nawet nie oczekiwano tego od nich, gdyż były to przywilej i prerogatywa naukowców pracujących w „centrali". Litwini mieli inne zadania: przedstawić dzieje „gubernialne" na tle historii wielkiej Rosji, oficjalnie – poprzez ukazanie „więzi łączących narody rosyjski i litewski". W obrębie interesującego nas tu okresu i tematu dwa kierunki badań były popierane: wypracowanie marksistowskiego (w sensie sowieckim) modelu historycznych stosunków społecznych na Litwie oraz tworzenie narracji o walce przeciwko łacińskiej Europie Zachodniej, przede wszystkim – przeciwko Niemcom i papiestwu. Za możliwość pracy naukowej historyk musiał płacić poprzez dostarczanie „produkcji" zgodnie ze ściśle określonym zapotrzebowaniem. Nie ma chyba konieczności wyjaśniać, jak miały wyglądać te obowiązkowo dostarczane produkty. Jeśli już przychodzi nam, którzy tę cenę płaciliśmy, o tym mówić, to zawsze należy to robić otwarcie i zaczynać od siebie. Zgodnie z tą zasadą[469] ja też ograniczę się do własnych prac. Wyjątkiem będzie Povilas Pakarklis, którego tu wspomnę[470] wyłącznie dlatego, że na jego przykładzie chcę pokazać, iż ludzie pracujący w tamtych warunkach i regularnie rozliczający się z obowiązkowej produkcji potrafili nieraz wykonać jednocześnie

крестовых походов – орудие пропаганды захватнических войн, СВ 1953, вып. 4, s. 307-325; idem, *Крестовые походы в освещении западно-германского историка (A. Waas. Geschichte der Kreuzzüge, Bd. I-II. Freiburg, 1956)*, СВ 1961, вып. 19, s. 256-273.

469 E. Gudavičius, *Šiuolaikinė buržuazinė istoriografija apie popiežių vaidmenį agresijoje prieš baltus XIII a. pirmoje pusėje*, [w:] *Buržuazinių koncepcijų Lietuvos istorijos klausimais kritika*, ats. red. R. Žepkaitė, Vilnius 1987, s. 2-25; idem, *Įvadas*, [w:] *Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII a.*, Vilnius: Mokslas 1987, s. 7-16.

470 S. Pakarklis, *Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai*, Kaunas: Valst. enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla 1948; idem, *Popiežiai – lietuvių tautos priešai*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla 1948; idem, *Lietuvių kova prieš kalavijuočius*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla 1945; П.И. Пакарклис, *Литовский народ в борьбе против папства и Тевтонского ордена за свою независимость: Автореферат докторской диссертации*, Москва: [s.n.] 1951.

ogromną pracę, wartościową z punktu widzenia nauki. Jeszcze w czasach stalinowskich Pakarklis uratował mnóstwo źródeł, dbał o ich przechowywanie i publikację. Z czasem, w miarę słabnięcia nadzoru, rozszerzały się możliwości takiej pracy „na tyłach", a tymczasem litewscy historycy potrafili znaleźć dla siebie coraz więcej dozwolonych „nisz".

Szczególne znaczenie miało studium autorstwa Paszuty, wydane w 1959 r.: *Uwagi o genezie państwa litewskiego*[471]. Tę publikację, stanowiącą opracowanie zgodne ze wskazanym tytułem[472], autor wzbogacił o źródła[473], przegląd historiografii problemu[474] oraz zarys historii politycznej Litwy[475] od końca XII w. do 1340 r. W 1971 r. ukazało się drugie wydanie tego studium, tym razem – po litewsku. Zostało one zmienione w treści w stosunku do oryginału. Nie zawierało aneksu źródłowego i części o historiografii[476]. Zacytuję wyimki z recenzji tego dzieła Paszuty, napisane przez zmuszonych do emigracji litewskich historyków, którzy najlepiej zrozumieli i scharakteryzowali specyfikę sowieckiej historiografii:

> Mimo wszystkich zarzutów, które wobec mnie wysunął W.T. Paszuto, jednak wykorzystał on w swoim dziele moje studium o pochodzeniu szlachty i niejednokrotnie odwoływał się do wypracowanych przeze mnie wniosków, rozwijając je i doprecyzowując. […] Praca Paszuty, choć obciążona marksistowsko-leninowskim wychyleniem i prorosyjskością, jest owocem dogłębnych, szerokich i szczegółowych badań, a jako taka jest wartościowa dla badacza przeszłości Litwy[477]. (Konstantinas Avižonis)
>
> Tak rosyjska, jak i litewska praca jest owocem niezwykłej erudycji autora, który zebrał w niej mnóstwo źródeł i literatury przedmiotu. Bogaty ten materiał nie został po prostu streszczony, ale opracowany w sposób niezależny tak, by powstała charakterystyczna dla sowieckiej szkoły historycznej otoczka socjologiczna, która miałaby tę prace uczynić niemal socjologiczną[478]. (Juozas Jakštas)

Na uchodźstwie pilnie obserwowano sowiecką historiografię (np. wspomniany Jakštas), a historycy emigracyjni świetnie orientowali się w tendencjach jej

---

471 В.Т. Пашуто, *Образование…*

472 *Ibidem*, s. 249-365.

473 *Ibidem*, s. 9-161.

474 *Ibidem*, s. 162-248.

475 *Ibidem*, s. 366-426.

476 V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis 1971.

477 K. Avižonis, *Pastabos dėl „naujoviško V. T. Pašuto's Lietuvos valstybės pradžios aiškinimo" = Remarks about V.T. Pashuto's New Interpretation of the Beginnings of the Lithuanian State*, [w:] *Lituanistikos darbai = Lithuanian studies*, t. 1, Čikaga: Lituanistikos institutas 1966, s. 91.

478 J. Jakštas, [recenzja] *V. Pašuta. Lietuvos valstybės susidarymas, 1971. Autoriaus rankraštį vertė R. Strazdūnaitė*, LTP 1973, t. 3, kn. 2 (10), s. 161.

rozwoju[479]. Zacytowane powyżej dwie recenzje świadczą o obiektywizmie ich autorów, a jednocześnie dowodzą dużej wartości naukowej pracy Paszuty. Zwróćmy jeszcze uwagę na ostatnie zdanie z Jakštasa[480]. Litewski historyk zgłębił i niezwykle trafnie opisał sposób, w jaki w sowieckiej nauce historycznej modelowano stosunki społeczne tak, że powstawał amalgamat wysokiej próby profesjonalizmu, wciśnięty w schemat marksistowski. Paszuto reprezentował szkołę, która wychowała całą plejadę badaczy, i to oni z wirtuozerią opracowali genezę państwa ruskiego i jego wczesny etap rozwoju[481].

Dzieło Paszuty zastąpiło – źle wówczas widziane – prace Łowmiańskiego i Stakauskasa, którzy w dziedzinie badań nad Mendogiem osiągnęli najwięcej[482]. Rosyjski historyk otworzył drogę do zajmowania się tematyką początków państwa litewskiego, nad którą półtorej dekady ciążył zakaz. Tym samym określone zostały nowe dopuszczalne granice badań. Dotychczas niedokończona (re)konstrukcja powstania państwa litewskiego została przykryta dachem przez Paszutę, czego wcześniej Łowmiańskiemu nie udało się dokonać. Jakość i kształt tego ostatniego elementu konstrukcji to już odrębna kwestia i zostanie ona omówiona w odpowiednim miejscu[483].

To osiągnięcie autora było uznawane zarówno w środowisku naukowym, jak i poza nim. Tu tylko zaznaczę, że Paszuto „postarzył" państwo litewskie, co było powszechną praktyką w sowieckiej historiografii, i tym samym uczynił zadość skrywanym ambicjom narodowym kolegów z „litewskiej guberni". We wzorcowej, wielotomowej historii Imperium Rosyjskiego to samo z początkami państwowości rosyjskiej zrobił Borys Rybakow[484], by w kolejnych swoich badaniach „odkryć" je jeszcze wcześniej[485]. Igor Szaskolski, przedstawiciel „niepokornej" szkoły leningradzkiej, ostrożnie zaryzykował wyrażenie wątpliwości, nazywając twierdzenia Rybakowa hipotetycznymi[486].

---

479 Por.: idem, *Lietuvos istorija užtraukta ant marksizmo-leninizmo kurpalio*, LTP 1982, t. 5, kn. 2 (18), s. 141-164; B. Mačiuika, *Istoriniai leidiniai okupuotoje Lietuvoje (1963-1973 metų laikotarpio apžvalga)*, LKMA Suvažiavimo darbai 1982, t. 9, s. 135-146.

480 Patrz przyp. 478.

481 Patrz: *Советская историография Киевской Руси*, Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние 1978, s. 85-106, 119-123, 128-138.

482 Patrz przyp. 235 i 325.

483 Patrz rozdz. II, podrozdział 6.

484 *Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв.*, отв. ред. Б.А. Рыбаков, Москва: Издательство Академии наук СССР 1958, s. 733-878.

485 Б.А. Рыбаков, *Новая концепция предистории Киевской Руси (Тезисы)*, ИС 1981, № 1, s. 55-75; № 2, s. 40-59.

486 *Советская историография Киевской Руси*, s. 139-140.

Paszuto podążał szlakiem wytyczonym przez Łowmiańskiego. Powtarzał po Łowmiańskim, ale nie kopiował go, lecz znalazł własne interpretacje wykorzystanych przez polskiego historyka źródeł, a wszystkiemu ostatecznie nadawał rys marksistowski*. Wprowadził on do historii Litwy i problematyki Mendoga bardzo dobry *ersatz* studium Łowmiańskiego i – jak mówiono – zneutralizował zakazy dotyczące dopuszczalnych tematów. Tym samym jeszcze bardziej zepchnął w zapomnienie dzieło Łowmiańskiego, które od początku nie spotkało się z dostatecznym zrozumieniem i docenieniem ze strony współczesnych. Wpływ Łowmiańskiego i Stakauskasa na historiografię „guberni litewskiej" został wyeliminowany, i to nawet z nieformalnego obiegu naukowego.

Publikacja Paszuty na temat genezy państwa litewskiego zadziałała jak lodołamacz. Po śmierci Stalina ucisk nadzoru stopniowo słabł. W takich warunkach zaczęła powstawać naukowa produkcja „niszowa". Dla tworzenia modelu społeczeństwa litewskiego duże znaczenie miała praca Juozasa Jurginisa[487]. Łowmiański pokazał, jak wyglądały instytucje społeczne w XIII w., a Jurginis zrobił to samo dla wieków XIII-XVI. W ogólnym kontekście badań nad feudalizmem obie te prace miały taką samą wartość, jednak ujęcie tematyczne (do przyjęcia którego Jurginisa zmusił brak źródeł do historii Litwy w XIII i XIV w.) przesunęło środek ciężkości dociekań litewskiego historyka na okres między końcem XIV w. a połową XVI w. To z oczywistych względów oddaliło jego monografię od tematyki Mendoga. Przedstawiona przez Jurginisa rekonstrukcja stanu instytucji społecznych w XIII w. pozostaje do dzisiaj punktem wyjścia dla badaczy.

Najbardziej eksploatowanym tematem był konflikt z napierającymi Niemcami. Otwierał on możliwość mówienia o obronie litewskiej państwowości, co generalnie wpływało wśród przedstawicieli zdominowanego narodu na wzrost szacunku do siebie samych. Za każdym razem oczywiście należało zapłacić haracz w postaci wyrażenia wrogości wobec Zachodu. W tej dziedzinie monografia zbiorowa

*Taki pogląd na Paszuty interpretację genezy państwa litewskiego Gudavičius wyrażał i argumentował także później, zaostrzając swoje stanowisko, np. określił dzieło rosyjskiego historyka jako „surogat" czy „konspekt" studium autorstwa Łowmiańskiego: E. Gudavičius, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje…*, s. 14-15; E. Gudavičius, A. Švedas, *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų*, Vilnius: Aidai 2008, s. 141. Pracę Gudavičiusa nad uzupełnieniem oceny znaczenia pracy Paszuty podjął Aurimas Švedas: A. Švedas, *J. Marcinkevičiaus drama* Mindaugas *sovietinės ideologijos, istorijos politikos ir istoriografinių konjunktūrų lauke*, „Colloquia" 2013, t. 30, s. 40-42. Tymczasem sam Łowmiański dostrzegł i docenił dzieło Paszuty: H. Łowmiański, *Uwagi o genezie państwa litewskiego. Na marginesie pracy W.T. Paszuto, Obrazowanie Litowskogo gosudarstwa, Moskwa 1959*, PH 1961, t. 52, nr 1, s. 127-146.

487 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1962.

z 1964 r., poświęcona wszystkim wojnom Litwinów przeciwko kolonizacji niemieckiej nad Bałtykiem[488], jest warta odnotowania. Jednym z jej współtwórców był Rimantas Jasas – autor innych jeszcze prac poświęconych epoce Mendoga[489]. Rokas Varakauskas poszerzył zakres badań nad stosunkami litewsko-inflanckimi, a w swoich studiach sporo uwagi poświęcił czasom panowania Mendoga[490]. Jurginisa interesowała kwestia chrztu: upatrywał w niedorozwoju systemu wasalnego przeszkodę, która uniemożliwiała jego wcześniejsze przyjęcie[491].

Zwykle czynnik obcej władzy jest wskazywany jako główny spowalniacz rozwoju litewskiej historiografii. Nie zaprzeczam, że ten element oddziaływał na nią bezpośrednio, ale bodaj nie mniejsze znaczenie miała specyfika kształcenia historyków i tym samym – doboru tematów ich badań. W okresie międzywojennym na Litwie dopiero zakiełkowała profesjonalna mediewistyka. Okupacja sowiecka ją zniszczyła. Większość uczonych kompetentnych w tej dziedzinie badań historycznych opuściła kraj, a liczba pozostałych niedobitków topniała w miarę wymierania starego i średniego pokolenia. Nie było szansy wykształcenia kolejnych, ponieważ nauka została przekierowana na potrzeby pisania historii najnowszej rosyjskiego imperium. Najgorsze jest jednak to, że podobny proces zachodził na emigracji – wymierającego, przedwojennego pokolenia średniowieczników nie miał kto zastąpić. W pierwszych dekadach powojennych powstało jeszcze kilka wartościowych prac odnoszących się do tematu niniejszej monografii. Na okoliczność 700-lecia koronacji Mendoga Ivinskis napisał artykuł o litewskim królestwie[492*]. Trzeba jed-

---

488 LKK.

489 R. Jasas, *Didysis prūsų sukilimas (1260-1274)*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1959; idem, *Durbės pergalė (700-osioms metinėms. 1260 m. liepos 13 d.)*, „Mokslas ir gyvenimas" 1960, nr 7, s. 33-37.

490 R. Varakauskas, *Vokiečių feodalų agresija į Rytinį Pabaltijį ir lietuvių kova su ja XIII a. I ketvirtyje*, „Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai. Istorija" 1957, t. 3, s. 5-33; idem, *Lietuvių kova su vokiškaisiais agresoriais Mindaugo valdymo laikotarpiu (1236-1263)*, „Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai. Istorija" 1958, t. 4, s. 111-146; idem, *Lietuvos kovų su Livonijos ordinu XIII a. tyrinėjimų klausimu*, AMMD. Istorija 1968, t. 9, s. 145-159; idem, *Lietuvos valstybės susidarymo klausimu*, AMMD. Istorija 1969, t. 10, s. 169-180; idem, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII-XVI a.*, Vilnius: Mokslas 1982.

491 J. Jurginis, *The Reasons for the Belated Dissemination of Christianity in the Baltics (XIII International Congress of Historical Sciences, Moscow, August 16-23, 1970)*, Moscow: Nauka 1970, s. 11-12; idem, *Lietuvos krikštas: feodalinės visuomenės socialinės ir kultūrinės raidos studija*, Vilnius: Mokslas 1987, s. 74-117.

492 Z. Ivinskis, *Mindaugas und seine Krone*, ZfO 1954, Jg. 3, Hf. 3, s. 360-386. *Patrz także: idem, *Mindaugas ir jo karūna: kritiškos pastabos septynių šimtmečių (1253-1953) perspektyvoje*, „Aidai" 1954, nr 1, s. 1-8; nr 2, s. 54-59; przedrukowane w: *Mindaugas karalius*, s. 65-95.

nak mieć na uwadze, że zainteresowania naukowe naszego wybitnego historyka nie sięgały historii wieku XIII, zatem artykuł ten nie był wynikiem jego własnego, osobnego badania, a syntezą treści najważniejszych w literaturze przedmiotu pozycji. Znalazły się w nim nie tylko najbardziej trafne wnioski i twierdzenia: początek władzy Towciwiła w Połocku Ivinskis datował na lata trzydzieste, stołeczny zamek Mendoga zlokalizował w Kiernowie, a Tuschego utożsamił z Towciwiłem[493]. Ivinskis przedstawił zarys stosunków między Litwą a Stolicą Apostolską[494], obejmujący także XIII w. Jego niedokończona *Historia Litwy* zawiera najlepszy wśród całościowych historii Litwy rozdział poświęcony czasom Mendoga[495*]. Martynas Anysas opublikował pracę, w której dość szeroko omówił dzieje pruskich walk obronnych od czasu pierwszych wysyłanych tam misji[496]. Niestety, znalazły się w niej przestarzałe interpretacje: bitwa pod Szawlami została „przeniesiona" pod łotewskie Vecsaulė, a Litwini występowali w niej z drewnianymi maczugami[497]. Wart odnotowania jest artykuł Martynasa E. Nauburasa o bitwie pod Durben, która jest dla tego autora zwycięstwem Żmudzinów. Nauburas odnotował także pokojowy charakter relacji między Mendogiem a Inflantami do 1261 r.[498] Żyjący na emigracji litewscy badacze: Viktoras Gidžiūnas[499] i Paulius Jatulis[500] wzbogacili historiografię opracowaniami poświęconymi stosunkom wewnątrzkościelnym. Trzeba przy tym ciągle mieć na uwadze, że wszystkie te publikacje powstawały w bardzo trudnych warunkach. Ivinskis dostrzegał zaangażowanie ich autorów, rozumiejąc, że nie zawsze dysponowali oni kwalifikacjami dostatecznymi do pracy zawodowego historyka. Jednocześnie wyraził samokrytyczną i raczej pesymistyczną

---

493 Idem, *Mindaugas und seine Krone*, s. 367-370.

494 Idem, *Lietuvos ir Apaštalų Sosto santykiai amžių bėgyje (iki XVIII amž. galo)*, LKMA Suvažiavimo darbai 1961, t. 4, s. 117-150.

495 Idem, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija 1978, s. 149-196. *Wyd. 2: Vilnius: Mokslas 1991, z artykułem przeglądowym i komentarzami autorstwa E. Gudavičiusa: *Zenonas Ivinskis ir jo veikalas*, s. 411-428.

496 M. Anysas, *Senprūsių (Pruthenorum gentes) kovos dėl laisvės su Vokiečių ţiterų ordinu nuo 1230 iki 1283 metų, smulkiai aptariant jų kilmę, gyvenamas sritis, jų ilgametes kovas už savo laisvę ir tikėjimą, jų galutinį pavergimą ir tolimesnį likimą = The Old Prussians (Pruthenorum gentes) and their freedom wars against the Teutonic Knightly Order from 1230 till 1283*, Chicago, Ill.: Mažosios Lietuvos lietuvių draugija 1968.

497 *Ibidem*, s. 168.

498 M.E. Nauburas, *Durbės kautynės*, TP 1959, t. 1, kn. 1, s. 207-210.

499 V. Gidžiūnas, *De fratribus minoribus in Lituania. Usque ad definitivam introductionem observantiae (1245-1517)*, Romae: Fausto Failli 1950, s. 1; idem, *Vienuolijos Lietuvoje. IX-XV amžiai*, LKMA Suvažiavimo darbai 1969, t. 6, s. 243-275.

500 P. Jatulis, *Pastangos įsteigti Lietuvos Bažnytinę Provinciją nuo Mindaugo iki Nepriklausomybės laikų*, LKMA Suvažiavimo darbai 1984, t. 10, s. 169-186.

ocenę stanu litewskiej historiografii narodowej[501]. Pięć lat po tej wypowiedzi Ivinskisa jego negatywną opinię można było nieco złagodzić. Podstawy do tego dało studium problemowe w postaci artykułu napisane przez Jakštasa pt. *Spóźniony litewski chrzest*[502]. Autor dostrzegał, że agresja ze strony Zakonu była tu czynnikiem hamującym, ale przyznawał też, że zawinił „wrodzony u Litwinów konserwatyzm"[503]. Po wykreśleniu słowa „wrodzony" w zasadzie można by się z Jakštasem zgodzić, o ile przez konserwatyzm rozumielibyśmy przywiązanie do utartego sposobu życia.

W wyniku utraty dobrze przygotowanych historyków także w anektowanym kraju stopniowo przestano się zajmować Mendogiem i jego czasami. W 1966 r. ukazały się dwa artykuły Romasa Batūry, w których dowodził, że państwo litewskie powstało jeszcze w XII w., a jego stolicę – Worutę – lokalizował w Wilnie[504]. Dyskusja wokół tych tekstów była dla autora okazją do wykazania się nieprzeciętnymi zdolnościami organizacyjnymi, ale później nabrała ona już typowo „litewskiego" charakteru[505]. Taki jest ostateczny bilans litewskiej historiografii o Mendogu.

Regulacje polityczne i ideologiczne, którym została poddana polska historiografia, skierowały jej potencjał badań nad XIII w. na tematykę polską. Najwyraźniej zaznaczyły się tu dwa kierunki prac: ekspansja niemiecka (szczególnie ta prowadzona przez Zakon) i stosunki Polski z Prusami i Jaćwięgami. Polska szkoła historyczna przetrwała w warunkach komunizmu, a jej przedstawiciele zajmowali się tymi kwestiami w szerokim ujęciu, umiejętnie wykorzystując odległe wzajemnie źródła. Niektórzy autorzy pracowali na pograniczu tych dwóch wyraźnie zarysowanych kierunków badań. Po wojnie powstały cenne opracowania takich autorów, jak Bronisław Włodarski[506], Gerard Labuda[507], Kazimierz

---

501 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokario tyrinėjimų šviesoje*, LKMA Suvažiavimo darbai 1964, t. 5, s. 543, 583.

502 J. Jakštas, *Pavėluotas Lietuvos krikštas*, s. 173-188.

503 *Ibidem*, s. 177, 180-187.

504 R. Batūra, *XIII a. Lietuvos sostinės klausimu*, MADA 1966, t. 1 (20), s. 141-165; idem, *Lietuvos metraščių legendinės dalies ir M. Stryjkovskio kronikos istoriškumo klausimu*, MADA 1966, t. 2 (21), s. 265-283.

505 Patrz rozdz. IV, podrozdział 6.

506 B. Włodarski, *Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego*, Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. 76; idem, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1966; idem, *Problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich*, ZH 1959, t. 24, z. 2-3, s. 7-35; idem, *Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku*, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu 1958, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. 61, z. 1.

507 G. Labuda, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, t. 3, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1975; idem, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1974; idem, *Polskie wczesne średniowiecze w historiografii lat*

Górski[508] i Jan Powierski[509]. Łowmiański poświęcił osobną pracę walce Litwinów z Zakonem[510]. Trzeba jeszcze wspomnieć Edwarda Potkowskiego[511], Romualda Wróblewskiego[512] i Kazimierza Wilińskiego[513]. Powojenna polska historiografia skupiła uwagę badawczą na Zakonie jako ognisku podbojów[514]. Marceli Kosman wskazał na kolizję modeli państwowości krzyżackiej i powstającej litewskiej oraz przywołał dwie wersje śmierci Mendoga znane ze źródeł (krzyżacką i kurii rzymskiej)[515].

1937-1938, KH 1987, R. 94, nr 1, s. 22-65; idem, *Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228-1454*, PH 1945, t. 45, z. 2-3, s. 280-337.

[508] K. Górski, *Niemieckie misje wśród Słowian i Prusów (na marginesie ostatnich prac zachodnioniemieckich)*, ZH 1960, t. 25, z. 2, s. 59-70; idem, *Nowe spojrzenie na Krzyżaków*, ZH 1963, t. 28, z. 1, s. 39-49; idem, *Państwo krzyżackie w Prusach w historiografii amerykańskiej*, KMW 1981, nr 3 (149), s. 457-460; idem, *Problemy chrystianizacji w Prusach, Inflantach i na Litwie*, KMW 1982, nr 3 (157), s. 151-168; idem, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1977.

[509] J. Powierski, *Krytyka koncepcji o decydującym znaczeniu ekspansji z zewnątrz dla opóźnienia rozwoju politycznego Prusów*, ABS 1977, t. 11, s. 277-307; idem, *Książęta polscy i Zakon Krzyżacki a problem bałtyjski w okresie od schyłku 1258 do połowy 1260 roku*, KMW 1979, nr 4 (146), s. 367-392; idem, *Polityka bałtyjska książąt polskich w połowie XIII wieku (Koncesje Innocentego IV)*, KH 1980, R. 87, nr 2, s. 311-334; idem, *Przekaz Dusburga o najazdach pruskich i przejściowej okupacji ziemi chełmińskiej*, KMW 1971, nr 4 (114), s. 379-427; idem, *Przyczyny i początek sojuszu pomorsko-pruskiego w XIII wieku*, ABS 1969, t. 6, s. 197-211; idem, *Rola Jaćwieży w walce Ludów Bałtyjskich z agresją krzyżacką*, „Rocznik Białostocki" 1981, t. 14, s. 87-116; idem, *Sprawa Prus i Jaćwieży w polityce Zakonu Krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie włocławskiej z 4 sierpnia 1257 roku*, KMW 1979, nr 3 (145), s. 255-278; idem, *Stanowisko polityczne książąt polskich wobec ludów bałtyjskich i zakonu krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów litewskich*, ABS 1983, t. 15, s. 7-53.

[510] H. Łowmiański, *Agresja zakonu krzyżackiego na Litwę w wiekach XII-XV*, PH 1951, t. 45, z. 2-3, s. 338-371.

[511] E. Potkowski, *Rycerze w habitach*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1978.

[512] R. Wróblewski, *Problem jaćwieski w polityce Bolesława Wstydliwego w latach 1248-1264*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I: Nauki humanistyczno-społeczne" 1970, z. 72, s. 3-18.

[513] K. Wiliński, *Walki polsko-pruskie w X-XIII w.*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1984, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 15.

[514] *Nauka w Wielkopolsce, przeszłość i teraźniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1973, s. 279; G. Labuda, *Polska granica zachodnia…*, s. 5; *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich…*; Г. Ловмяньский, *Роль рыцарских орденов в Прибалтике (XIII-XIV в.в.)*, [w:] *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв.*, ред. Б.А. Рыбаков, Москва: Наука 1974, s. 67-79.

[515] M. Kosman, *Krzyżacy a chrzest Litwy*, [w:] *Ars Historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. M. Biskup et al., Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1976, s. 244-247; J. Kuzmaitė [Kiaupienė], [recenzja] *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewi-*

Jerzy Ochmański wszedł w polemikę z Juozasem Jurginisem[516] w kwestii zależności między późnym chrztem a etapem rozwoju systemu wasalnego[517]. W *Historii Litwy* polskiego historyka szczególne miejsce zajmuje bohaterstwo Litwinów w walce z najeźdźcami, przedstawione są najważniejsze wydarzenia z dziejów tej walki[518]*. W warunkach kontroli sprawowanej na anektowanej Litwie przez imperialne centrum dopuszczona przez cenzurę *Historia Litwy* Ochmańskiego była dowodem szacunku dla naszego kraju i jego przeszłości. Generalnie historiografia polska tamtego okresu, mimo że ciągle dostarczała wiedzy szczegółowej na wysokim poziomie naukowym, to jednak oddalała się od problematyki litewskiej. W 1983 r. ukazał się zbiór prac Łowmiańskiego[519], w skład którego weszła część[520] jego klasycznego studium[521]. Był to godny hołd dla wybitnego naukowca, ale publikacja nie miała proporcjonalnego do swej wartości oddziaływania nawet w Polsce. Przegląd polskiej powojennej historiografii można zamknąć prezentacją najważniejszych prac źródłoznawczych, które stworzyli jej przedstawiciele[522].

Upadek imperium nazistowskiego przyniósł historiografii niemieckiej ogromny przełom. O działających pod nadzorem historykach z Niemiec wschodnich można powiedzieć tylko tyle, że czasem niezborność nadzoru prowadziła u nich do zaskakujących sprzeczności w procesie deprecjacji historii własnego kraju, np. Bruno Widera, uwypuklając znaczenie rozdźwięków między papiestwem

---

cza w Poznaniu, 1976, 789 p., 1100 + 200 egz. (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia, nr 71), LIM. 1978 metai, 1979, s. 113.

516 Patrz przyp. 491.

517 J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań: Wydawnictwo UAM 1972 1972, s. 5-8, *Historia*, nr 55.

518 Idem, *Historia Litwy*, wyd. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1982, s. 47-50. *Pierwsze wydanie *Historii Litwy* Jerzego Ochmańskiego ukazało się w 1967 r. Litewski historyk Vytautas Merkys zapisał w swoich wspomnieniach pod nagłówkiem „Nasz przyjaciel Jerzy Ochmański": „[W] 1967 r. do Wilna dotarła *Historia Litwy* J. Ochmańskiego. Nasi państwowi historycy doznali szoku. Jak śmiał wedrzeć się do zarządzanej dyrektywami strefy historii Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, i to jeszcze w celach rewizjonistycznych? Nie czekałem, aż Ochmański przyśle swoją historię, kupiłem ją w księgarni »Draugystė« spod lady, po znajomości z kierowniczką. Nasi za to zdążyli książkę wpisać na listę *librorum prohibitorum*. Nawet motywy tej decyzji do mnie dotarły: niby, że polska historiografia konkuruje z naszą, »konsekwentnie marksistowską«" – V. Merkys, *Atminties prošvaistės: atsiminimai*, Vilnius: Versus Aureus 2009, s. 344.

519 H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1983, *Historia*, nr 108.

520 *Ibidem*, s. 11-347.

521 Patrz przyp. 235.

522 G. Labuda, *O źródłach „Kroniki Pruskiej" Piotra z Dusburga*, KMW 1971, nr 2-3 (112-113), s. 243; idem, *O opacie Stanisławie, autorze Kroniki Oliwskiej z połowy XIV wieku*, KMW 1980, nr 1 (147), s. 5-16; J. Wenta, *Kronika Piotra z Dusburga a dzieje Zakonu Krzyżackiego zawarte w Kronice oliwskiej*, StŹ 1980, t. 25, s. 121-132; M. Pollakówna, *op. cit.*

a cesarzami niemieckimi[523], starał się jednocześnie podkreślić, że ci ostatni nie uważali się za przeciwników Rusi[524]. W tej narracji nie było miejsca dla litewskiej podmiotowości politycznej. Tymczasem Eduard Winter[525] przeszacował znaczenie Litwy w XIII w. Nauka historyczna w Republice Federalnej Niemiec przechodziła w tym samym czasie przez złożony, a nawet bolesny proces demokratyzacji. Sowieccy historycy określali go mianem wyjścia umiarkowanych autorów, takich jak Freiherr von Taube i Ammann, na scenę[526], i zarzucali zachodnioniemieckim badaczom przeszłości utajoną wrogość wobec narodów Europy Wschodniej[527]. Było w tym wiele przesady, ale niezależnie od niej niemieccy historycy pozostawali pod wpływem starych tradycji. Bodaj najbardziej reprezentatywnym przykładem jest tu pisarstwo Kurta Forstreutera, który pracę naukową rozpoczął jeszcze przed wojną[528]. Z perspektywy Litwy, gdzie dostępne są tylko przypadkowe pozycje wydawnicze i brakuje konkretnej wiedzy, która zajęłaby miejsce opornych sowieckich stereotypów, trudno ocenić i docenić poglądy niemieckich historyków i ich zmianę po wojnie. Forstreuter był znawcą szerokiego zakresu problemów, a pozostawił po sobie zarówno studia specjalistyczne, jak i prace o charakterze syntetycznym. Jedną z nich[529] Aleksandra Rołowa oceniała jako bardzo zręczny i naukowo przekonujący „falsyfikat" [530]. Podobnie Jurginis ocenił pracę Forstreutera[531] poświęconą stosunkom litewsko-niemieckim[532]. Nie ma potrzeby tłumaczyć, co recenzenci musieli napisać, ale należy przyglądać się temu,

---

523 B. Widera, *Die politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Russland in der Zeit der Salier und Staufer*, [w:] *Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution: Studien und Aufsätze*, hrsg. von H. Lemke, B. Widera, Berlin: Akademie-Verlag 1976, s. 39-47, *Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas*, 19.

524 Idem, *400 Jahre politischer Beziehungen zwischen Rus' und Deutschland in der Zeit vor dem Mongoleneinfall*, [w:] *Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*, hrsg. von E. Winter, W. Steinitz, Berlin: Akademie-Verlag 1966, s. 31-32.

525 E. Winter, *Russland und das Papsttum*, Tl. 1: *Von der Christianisierung bis zu den Anfängen der Aufklärung*, Berlin: Akademie Verlag 1961, s. 104-106.

526 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 236-237; А. Рoлова, *Послевоенная буржуазная историография о роли церкви и религии при завоевании Прибалтики в XIII веке*, [w:] *Вопросы историографии Латвийской ССР*, ред. М. Козьмина, Рига: Звайгзне 1967, s. 33, *Ученые записки ЛГУ им. П.Стучки: Исторические науки*, т. 82, вып. 5.

527 Б.Я. Рамм, *Папство и Русь…*, s. 262.

528 K. Forstreuter, *Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten*, Königsberg Pr.: Gräfe und Unzer 1931.

529 Idem, *Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen*, Göttingen: Musterschmidt 1955.

530 А. Рoлова, *Послевоенная буржуазная историография…*, s. 29.

531 J. Jurginis, [recenzja] *Kurt Forstreuter. Deutschland und Litauen im Mittelalter, Köln, Graz, 1962, 82 p.*, LIM. 1972 metai, 1973, s. 213-216.

532 K. Forstreuter, *Deutschland und Litauen im Mittelalter*, Köln–Graz: Böhlau 1962.

jak to napisali. W przypadku Rołowej ważny jest nie rzeczownik, a przymiotnik. Niewątpliwie polemikę „zaszyfrował" także Jurginis. Takie „demaskatorskie" teksty dawały szansę na to, że studenci zapoznają się z jednym czy dwoma egzemplarzami literatury „szkodliwej ideologicznie", które trafiały do bibliotek „republiki" – oczywiście jeśli sami wcześniej odkryli potrzebę uczenia się języków obcych. Merytoryczność prac Forstreutera wysoko cenił Ivinskis[533]. Niemiecki historyk ogłosił artykuły, w których pisał o dotychczas nieznanych faktach, i zaproponował ich interpretację, bardziej wielostronną niż dotychczasowe. Był jednak przedstawicielem starego pokolenia i w wielu kwestiach trzymał się utrwalonych w niemieckiej historiografii kryteriów. Traktatowi dzierzgońskiemu poświęcił osobne studium, ale cała jego uwaga badawcza została skupiona na Zakonie, a kluczowe wydarzenie – powstanie Prusów – było tylko wspominane[534]. Autor ma prawo do doboru faktów, ale tytuł w każdym wypadku powinien odpowiadać treści tekstu. Dla Forstreutera traktat dzierzgoński „przez wieki zachował swoją moc ideową", a „ludowi pruskiemu zapewnił obowiązywanie jego własnego prawa oraz wolność osobistą"[535]. Może mamy do czynienia z pedantycznym podejściem do źródeł? Odpowiedź znajduje się w recenzji, w której Forstreuter odniósł się do artykułu Heide Wunder. Można się z niej dowiedzieć, że w Dzierzgoniu otworzyła się dla Prusów „szczęśliwa przyszłość", a w 1260 r. wielkie powstanie Prusów podważyło podstawy tego „idealnego pokoju" [536]. Stwierdzenie, że Forstreuter był tylko kontynuatorem przedwojennej tradycji historiograficznej, byłoby jednak nieścisłe. W recenzji książki Manfreda Hellmanna[537] zgodził się z twierdzeniem autora, że krzyżackie próby zawłaszczenia poszczególnych części Litwy okazały się bezowocne i nierozsądne politycznie[538]. Sam Forstreuter napisał wyczerpujący artykuł poświęcony postaci arcybiskupa ryskiego – Friedricha von Pernsteina, który był politycznym sojusznikiem Giedymina. Historyk nawet nie wspomniał w nim o obstrukcyjnej postawie Zakonu[539]. Nie dziwi zatem wypowiedziane w in-

---

533 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokario tyrinėjimų šviesoje*, s. 535.

534 K. Forstreuter, *Zur Geschichte des Christburger Friedens 1249*, ZfO 1963, Jg. 12, Hf. 2, s. 295-302.

535 *Ibidem*, s. 295, 301.

536 Idem, [recenzja] *Heide Wunder. Siedlungs- und Bevölkerugsgeschichte der Komturei Christburg im 13.-16. Jahrhundert (Marburger Ostforschungen, Bd. 28). Verlag Otto Harrasowitz. Wiesbaden. 1968*, ZfO 1970, Jg. 19, Hf. 1, s. 116-118.

537 Idem, [recenzja] *Manfred Hellmann. Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes. – Darmstadt, 1966 (Grundzüge. V)*, ZfO 1967, Jg. 16, Hf. 4, s. 739.

538 M. Hellmann, *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1966, s. 23.

539 K. Forstreuter, *Erzbischof Friedrich von Riga (1304-1341)*, ZfO 1970, Jg. 19, Hf. 4, s. 652-665.

nym miejscu zdanie, że „po śmierci biskupa Chrystiana (1245) jego dzieło – nawracanie Prusów, przeszło w ręce Zakonu Niemieckiego”[540]. Padło ono nie gdzie indziej, a w tekście, którego celem jest scharakteryzowanie rywalizacji między Zakonem a arcybiskupem Prus[541]. Nastąpił zatem krok w tył nawet w stosunku do Blankego[542]. Pod koniec życia Forstreuter wydał zbiór opowiadań historycznych, które w wielu miejscach odnosiły się do stosunków bałtyjsko-niemieckich[543]. W opowiadaniu *Niemcy a Litwini* twierdził: „Prusy Wschodnie były niemieckim pograniczem od samego początku swej historii, kiedy w XIII w. Zakon Niemiecki wkroczył na ziemię Prusów”[544]. Takie stanowisko zajmował Forstreuter także w innych swoich pracach[545]. Ten historyk był dyrektorem archiwum Zakonu Krzyżackiego, które w czasie II wojny światowej przeniesiono z Królewca do Getyngi[546], a to stanowisko zapewniło mu trwałe oddziaływanie na niemiecką historiografię w zakresie badań nad interesującą mnie tu problematyką. Świadczą o tym publikowane przez niego recenzje, w których wyrażał tego rodzaju przekonania[547]. Komuniści otwarcie głosili, że tak zwana grupa z Getyngi i Rada Naukowa im. Johanna Gottfrieda Herdera w Marburgu (główne organizacje zajmujące się „badaniami wschodnimi”) próbowały w nowych warunkach utrzymać stare koncepcje[548*]. Zwykle niemieccy historycy byli wrzucani do jednego worka (np. Kurt

---

[540] Idem, *Fragen der Mission in Preussen von 1245 bis 1260*, ZfO 1960, Jg. 9, Hf. 2-3, s. 250.

[541] *Ibidem*, s. 250-268. Por.: idem, *Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246*, [w:] „Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.” 1960, Bd. 10, s. 9-31.

[542] Patrz przyp. 401.

[543] K. Forstreuter, *Wirkungen des Preussenlandes: 40 Beiträge*, Köln–Berlin: Grote 1981.

[544] *Ibidem*, s. 350.

[545] Idem, *Die Gründung des Erzbistums Preussen…*, s. 9-31. Patrz także: E. Keyser, [recenzja] *Kurt Forstreuter. Der Deutsche Orden am Mittelmeer (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 2.). Verlag Wissenschaftliches Archiv. Bonn, 1967*, ZfO 1968, Jg. 17, Hf. 4, s. 740-742; J. Strzelczyk, [recenzja] *Forstreuter K. Der Deutsche Orden am Mittelmeer (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens hrsg. von P. Dr. Klemens Wieser O. T. unter der Patronanz des Deutschen Ordens. Bd. 2.). Bonn, 1976*, PH 1969, t. 60, z. 3, s. 595-598.

[546] Temu archiwum poświęcone jest jego studium: patrz przyp. 28; por.: Ю. Юргинис, *Судьба архива Тевтонского ордена*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конференции…*, s. 21-26.

[547] K. Forstreuter, [recenzja] *Josef Hemmerle. Die deutschordensballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382-1411 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 22.). Verlag Wissenschaftliches Archiv. Bonn, 1967*, ZfO 1968, Jg. 17, Hf. 4, s. 743-746; patrz przyp. 536 i 538.

[548] Р. Гогуэль, *Восточная политика и „остфоршунг”. Преемственность и эволюция*, [w:] *Критика западногерманского „остфоршунга”*, ред. коллегия Х. Бартель и др., Москва: Наука 1966, s. 48-54; М.Р. Тульчинский, *О преемственности боннской и нацистской историографии стран Центральной и Восточной Европы*, [w:] *Критика*

Forstreuter z Marianem Tumlerem) i gremialnie oskarżani o obrazowanie Zakonu Niemieckiego jako nauczyciela, a nie najeźdźcy wobec ludów zamieszkujących nad Bałtykiem[549], ale były to oceny nazbyt generalizujące. Ówczesny wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego Marian Tumler nie był zawodowym historykiem, więc w pracy z materiałem historycznym popełniał błędy[550]. Od Forstreutera różnił się jednak powściągliwością w relacjonowaniu faktów[551], ale obaj nie radzili sobie z godzeniem dawnych tradycji przy uwzględnieniu zachodzących zmian. Samoograniczanie się do faktografii, i tylko faktografii[552] było bodaj typową próbą takiego pogodzenia. Przebija ona wyraźnie w publikacjach programowych[553]. Wszystko to odbywało się w warunkach rzeczowej dyskusji w gronie historyków w Niemczech[554] i z kolegami z Polski[555].

Z punktu widzenia naszej tematyki najważniejszym czasopismem było „Zeitschrift für Ostforschung"[556]. W latach siedemdziesiątych tradycyjny pogląd, dominujący w poprzednich dwóch dekadach, był jeszcze żywy w niemieckiej

западногерманского „остфоршунга", s. 127; Б. Спиру, *Ostforscher – Ostfälscher – Ostfahrer (Западногерманские Остфоршеры на службе политики реваншизма)*, ИС 1960, № 1, s. 237-249. *B. Spiru, *Ostforscher, Ostfälscher, Ostfahrer*, „Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas" 1959, Bd. 3, s. 34-79.

549 А. Ролова, *Послевоенная буржуазная историография…*, s. 29.

550 K. Górski, [recenzja] *S. Marian Tumler. Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien, 1955, s. 746 + 1 tablica nlb. + 58 tablic*, ZH 1959, R. 1958-1959, z. 2-3, s. 205-206.

551 Na przykład: M. Tumler, U. Arnold, *Der Deutsche Orden: von seinem Ursprung bis zur Gegenwart*, 3. Aufl., Bad Münstereifel: Eigenverlag 1981.

552 Por.: K. Conrad, [recenzja] *Marian Tumler, Udo Arnold. Der Deutsche Orden von seinem Ursprung bis zur Gegenwart. Verlag Wissenschaftliches Archiv. Bonn-Godesberg, 1974*, ZfO 1976, Jg. 25, Hf. 1, s. 129-130.

553 Por.: S. Ekdahl, [recenzja] *Acht Jahrhunderte. Deutsche Orden in Einzeldarstellungen. Festschrift zu Ehren Sr. Exzellenz S. Dr. Marian Tumler O. T. anlässlich seines 80. Geburtstages überreicht von den Mitgliedern und Freunden des Ordens. Hrsg. von S. Klemens Wieser O. T. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 1). Verlag Wissenschaftliches Archiv. Bad Godesberg, 1967*, ZfO 1968, Jg. 17, Hf. 4, s. 737-740.

554 U. Arnold, *Der Deutsche Orden und Preussen am Ende des 12. und zu Beginn des 13. Jahrhunderts*, ZfO 1973, Jg. 22, Hf. 1, s. 116-121. Por.: H. Lubenow, *Kaisertum und Papsttum im Widerstreit bei der Gründung des Deutschordensstaates in Preussen*, „Geschichte in Wissenchaft und Unterricht" 1972, Bd. 23, s. 193-211; I. Matison, *Die Lehnsexemption des Deutschen Ordens und dessen staatsrechtliche Stellung in Preussen*, „Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters" 1964, Bd. 21, s. 194-248.

555 U. Arnold, *Der Deutsche Orden und Preussen…*, s. 155-164; M. Biskup, [recenzja] *Acht Jahrhunderte. Deutscher Orden in Einzeldarstellungen (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 1). – Bad Godesberg, 1967*, PH 1969, t. 60, z. 3, s. 592.

556 Р. Гогуэль, *Восточная политика и „остфоршунг"…*, s. 56.

historiografii[557]. Sowieccy krytycy zarzucali niemieckim historykom, że podbój próbują zakamuflować demografią, a konkretnie – kwestią osadnictwa na Wschodzie[558]. Ściśle rzecz ujmując, w niemieckiej powojennej historiografii wiele miejsca poświęcono kwestiom kolonizacji na Wschodzie i unikano historii politycznej. W badaniach nad kolonizacją stosowano nowe metody, rozwinęły się badania nowego typu. Najlepszą ilustracją założeń konceptualnych tych badań jest wydana w 1975 r. monografia zbiorowa, a konkretnie – dwa zawarte w niej artykuły[559]. Walter Schlesinger wskazał tam, że: 1) oddzielenie perspektywy historycznej od bieżącej perspektywy politycznej nie oznacza bycia tendencyjnym; 2) historię Europy określa w tym momencie (czyli wówczas, gdy powstawał tekst Schlesingera) nie idea narodowa, ale podział świata na dwa ogromne bloki militarne, mające różne systemy polityczne, ekonomiczne i społeczne; 3) parcie na Wschód jest po prostu częścią historii narodu niemieckiego[560]. Reinhard Wenskus z kolei zajmował się polityką demograficzną Zakonu wobec ludności miejscowej (nieniemieckiej). Dokładnie opisał prawa i obowiązki Prusów, podkreślając, że ich fizyczna eksterminacja nigdy nie była celem Zakonu[561]. Kwestie asymilacji etnicznej i przemocy były pomijane. Artykuły Schlesingera i Wenskusa, jak i cały wydźwięk omawianej monografii zbiorowej, dobrze pokazują polaryzację na tle koncepcji wewnątrz historiografii niemieckiej. Na szczególne uwzględnienie zasługuje wypowiedź Wenskusa i jego poszukiwania tematyczne[562]. Sformułowała ona nowe kryteria, ale najczęściej bez dopowiedzenia tego, co na długo wcześniej zwerbalizował Herder[563]. Co charakterystyczne, ostrze sowieckiej krytyki skierowane było właśnie na Schlesingera, który te kryteria zaproponował. Ci, którzy prowadzą celową asymilację etniczną, nawet jeśli są w konflikcie, zawsze znajdą wspólny język, choćby w postaci jednoczesnego przemilczenia…

---

[557] Por.: LKK, s. 28-30; Х. Стродс, *История прибалтийских народов и послевоенный остфоршунг*, ИС 1972, № 2, S. 161; А. Ролова, *Послевоенная буржуазная историография…*, s. 20-39; В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 236-237.

[558] В.Т. Пашуто, *О политике папской курии на Руси…*, s. 52; idem, *Реваншисты – псевдоисторики России*, Москва: Наука 1971, s. 62-66.

[559] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, hrsg. von W. Schlesinger, Sigmaringen: Jan Thorbecke 1975, *Vorträge und Forschungen*, Bd. 18.

[560] W. Schlesinger, *Zur Problematik der Erforschung der deutschen Ostsiedlung*, [w:] *Die deutsche Ostsiedlung…*, s. 11, 15.

[561] R. Wenskus, *Der deutsche Orden und die nichtdeutsche Bevölkerung des Preussenlandes mit besonderer Berücksichtung der Siedlung*, [w:] *Die deutsche Ostsiedlung…*, s. 420.

[562] H.K. Schultze, *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters. Bilanz und Aufgaben*, ZfO 1977, Jg. 26, Hf. 3, s. 463.

[563] Patrz przyp. 17.

W ten czy inny sposób na biegunie kontynuacji tradycji wyraźnie zaznaczył się Walther Hubatsch. W książce o wymownym tytule *Prusy. Powstanie i utrata w ciągu siedmiu stuleci* autor twierdził, że niemiecki napór na Wschód jest mitem, który upada w obliczu prostego faktu, że przez pół tysiąclecia granica Prus się nie zmieniała[564]. Dobór dokumentów w zbiorze źródłowym przygotowanym przez tegoż badacza dobrze ilustruje jego stanowisko: z dokumentów Mendogowych zamieszczony został tylko jeden – zapis całej Litwy na rzecz Zakonu Inflanckiego[565]. Akt ten ma sporo cech budzących wątpliwości. Polscy krytycy bez ogródek nazwali prace Hubatscha apologią krzyżactwa[566]. Oceny polskie i sowieckie wobec niemieckiej historiografii pozostającej w dawnej tradycji były niezwykle stronnicze[567], nie były jednak bezpodstawne. W latach pięćdziesiątych w Niemczech trwały – bolesne nieraz – poszukiwania i burzliwe polemiki[568]. Wypędzenie Niemców z terytorium Związku Sowieckiego, Polski i Czech jeszcze wzmocniło tradycyjne postawy, medal miał jednak także swoją drugą stronę: niemieccy historycy, poznawszy doświadczenia własnych rodaków, lepiej zrozumieli tragedie narodów bałtyckich. Podjęto tematykę wypędzeń i prześladowań, która teraz była aktualna dla obu stron, a to z kolei nieco ułatwiło historykom z krajów bałtyckich publikowanie swoich prac w niemieckich wydawnictwach[569].

W kontekście poszukiwania nowych kryteriów interpretacyjnych inaczej zaczęto postrzegać misje. Erich Weise próbował spojrzeć z pozycji ideowych na działania wojenne prowadzone przez Zakon i w tym celu podjął próbę analizy traktatu polskiego prawnika z początku XV w. – Pawła Włodkowica (łac. Paulus

---

564 W. Hubatsch, *Preussenland. Werden und Aufgabe in sieben Jahrhunderten*, Würzburg–Main: Holzner 1966, s. 3.

565 Idem, *Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Göttingen–Frankfurt–Berlin: Musterschmidt–Wissenschaftlicher Verlag 1954, s. 114-117, *Quellensammlung zur Kulturgeschichte*, Bd. 5.

566 J. Serczyk, [recenzja] *Zeitschrift für Ostforschung*, KH 1954, R. 61, nr 4, s. 395-396.

567 W. Szczecinowski, *Prace rewizjonistycznej „nauki" Niemiec Zachodnich nad dziejami Europy Wschodniej. Cele i organizacja „Badań wschodnich w Niemczech Zachodnich"*, KH 1954, R. 61, nr 4, s. 378-391; В.И. Салов, *Антинаучный характер западногерманского „остфоршунга"*, [w:] *Критика западногерманского „остфоршунг"*, s. 76-80; М.Р. Тульчинский, *Адвокаты реванша: Западногерманский «остфоршунг» на службе боннской реваншистской политики*, Москва: Наука 1963, s. 74.

568 Por.: F.H. Gentzen et al., *op. cit.*, s. 1217.

569 Por.: B. Ābers, *Zur päpstlichen Missionspolitik in Lettland und Estland zur Zeit Innozentz' III*, [w:] „Commentationes Balticae: Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts" 1958, Bd. 4-5, s. 1-18; S. Reklaitis, *Die St. Nikolaikirche in Wilna und ihre stadtgeschichtliche Bedeutung in der deutschsprachigen*, ZfO 1959, Jg. 8, Hf. 4, s. 500-522; B. Satora, [recenzja] *Arthur Hermann, Litauen in der deutschsprachigen Geschichtsforschung der letzten fünf Jahre, „Lietuvių kultūros institutas" Nr. 4, Lampertheim 1983, ss. 27*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1987, t. 2, s. 259-260.

Vladimiri) – pt. *Traktat o władzy papieża i cesarza w stosunku do niewiernych*[570]. Chronologicznie praca Weisego nie dotyczy tematu niniejszej monografii, jednak postawiony przez niego problem prowokuje do szerszych przemyśleń i ujęć, obejmujących także wiek XIII. Próby podjętej przez niemieckiego uczonego nie można uznać za udaną, ale pozostaje ona świetną ilustracją tego, jak starano się zrozumieć sytuację Litwy w XIII w. Weise twierdził, że Litwini zmusili Zakon do obrony, ale wymuszenie to było dziełem nie pokojowo nastawionego narodu litewskiego, lecz wynikiem działań jego wojowniczych władców[571]. Hans-Dietrich Kahl sięgnął znacznie głębiej, starając się wykazać, że do okresu wojen krzyżowych niemieccy misjonarze kierowali się ideami, które później przywołał Włodkowic, by potępić podbój[572]. Niemiecki historyk zastanawiał się, co powodowało niemieckimi przywódcami i zwykłymi żołnierzami[573].

Ogromny postęp w metodach badawczych dokonał się dzięki podejmowanym przez niemieckich badaczy studiom osobnych, nowych, właśnie wtedy sformułowanych zagadnień. Na te, które postawiono już wcześniej, Niemcy patrzyli teraz w perspektywie najnowszych osiągnięć mediewistyki[574]. Powstały nowe wydania źródłowe[575]. Hans Niedermeier w szerszym kontekście zbadał działalność

---

570 B. Dundulis, *Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1960, s. 158-159; *Rerum publicarum scientiae quae saeculo XV in Polonia viguit Monumenta Litteraria. In supplemento: Statuta Synodalia Andreae epi Posnaniensis*, ed. curavit M. Bobrzyński, Cracoviae: Academia Litterarum 1878, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 5, cz. 1, s. 159-185.

571 E. Weise, *Der Heidenkampf des Deutschen Ordens*, ZfO 1963, Jg. 12, Hf. 3, s. 455-471; Hf. 4, s. 659-670.

572 H.-D. Kahl, *Die völkerrechtliche Lösung der „Heidenfrage" bei Paulus Vladimiri von Krakau († 1435) ind ihre problemgeschichtliche Einordnung*, ZfO 1958, Jg. 7, Hf. 2, s. 166-167.

573 Idem, *„Compellere Intrare". Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts*, ZfO 1955, Jg. 4, Hf. 3, s. 400.

574 W. von Schulmann, *Ungedruckte Baltikum-Karten in europäischen Archiven und Bibliotheken*, ZfO 1978, Jg. 27, Hf. 4, s. 641-651; A.-D. von den Brincken, *Europa in der Kartographie des Mittelalters*, „Archiv für Kulturgeschichte" 1973, Bd. 55, Hf. 2, s. 289-304; H. Boockmann, *Die Bedeutung Thüringens und Hessens für Deutschen Orden*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes: Konferenz, Torun, 1981*, hrsg. Z.H. Nowak, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1983, s. 57-68; B. Jähnig, [recenzja] *Dieter Rüdebusch. Der Anteil Niedersachsens an den Kreuzzügen und Heidenfahrten (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, Bd. 80). August Lax – Verlagsbuchhandlung. Hildesheim. 1977*, ZfO 1975, Jg. 24, Hf. 2, s. 327-329; A. Bauer, *Bischof Albert von Riga*, ZfO 1959, Jg. 8, Hf. 1, s. 78-82; R.-D. Kluge, *Darstellung und Bewertung des Deutschen Ordens in der deutschen und polnischen Literatur*, ZfO 1969, Jg. 18, Hf. 1, s. 15-53; L. Boehm, *Die Kreuzzüge in bibliographischer und historiographischer Sicht*, „Historisches Jahrbuch" 1962, Jg. 81, s. 223-237.

575 SRP, Bd. 6, Frankfurt am Main: Minerva-Verlag 1965. Por.: M. Biskup, [recenzja] *Petri de Dusburg Chronica Terre Prussie – Peter von Dusburg Chronik des Preussenlandes übersetzt*

franciszkanów[576], a Gotthold Rhode – demografię średniowiecznej kolonizacji[577]. Mychajlo Hocij zastanawiał się, jak mogła wyglądać korona Mendoga[578]. Paul Johansen wyczerpująco zanalizował dzieło Saxona Gramatyka[579].

Zawiła ścieżka rozwoju niemieckiej historiografii docelowo jednak prowadziła w kierunku demokratyzacji i dążenia do zrozumienia. W 1981 r. ukazała się książka Hartmuta Boockmanna pt. *Zakon krzyżacki*[580*], napisana w ostrym, polemicznym tonie. Autor wprost wyśmiał niemieckie nazistowskie spekulacje historyczne[581*]. We wstępie do tej pracy niemiecki historyk napisał: „Historia Zakonu Krzyżackiego nie pomoże uprawomocnić granic z roku 1914, 1937 czy z 1945. Może natomiast pomóc zrozumieć, dlaczego granice między Niemcami a ich wschodnimi sąsiadami uległy w okresie rozkwitu średniowiecza zmianom i dlaczego w wieku XX wywoływały albo jeszcze wywołują spory"[582*].

Rozwój historiograficzny nie był jednak równomierny. Najłatwiej zaobserwować to na przykładzie niemieckich historyków zajmujących się dziejami powszechnymi. Można u nich przeczytać, że podboje niemieckie nad Bałtykiem były związane z prowadzoną kolonizacją, że Litwa stanowiła zagrożenie dla Polski, a Zakon próbował tę pierwszą zniszczyć. W dodatku Litwini nazywani są barbarzyńcami[583]. Manfreda Hellmanna należy uznać za pioniera dążenia do wzajemnego zrozumienia i porozumienia, bo wyraźnie i głośno wypowiedział się on przeciwko ignorowaniu historii narodów Europy Środkowej i Wschodniej,

---

und erläutert von Klaus Scholz und Dieter Wojtecki. Darmstadt. – 1984, s. 588 (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters, Bd. XXV), ZH 1986, t. 51, z. 2, s. 85-86.

576 H. Niedermeier, *Die Franziskaner in Preussen, Livland und Litauen im Mittelalter*, ZfO 1978, Jg. 27, Hf. 1, s. 1-31.

577 G. Rhode, *Die Ostbewegungen des deutschen, polnischen und russichen Volkes im Mittelalter. Versuch eines Vergleiches*, [w:] *Europa Slavica: Europa Orientalis…*, s. 178-204; idem, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Bd. 1: *Im Mittelalter bis zum Jahre 1400*, Köln–Graz: Böhlau 1955.

578 M. Hocij, *Die Krone des Mindaugas*, ZfO 1954, Jg. 3, Hf. 3, s. 397-415.

579 P. Johansen, *Saxo Grammaticus und das Ostbaltikum*, ZfO, 1974, Jg. 23, Hf. 4, s. 623-639.

580 H. Boockmann, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*, München: C.H. Beck 1981. Por.: M. Biskup, [recenzja] *Nowa próba spojrzenia na zakon krzyżacki w Prusach: (Hartmut Boockmann, Der Deutsche Orden: zwölf Kapitel aus seiner Geschichte)*, RH 1983, R. 49, s. 162-168. *Patrz także polskie wydanie: H. Boockmann, *Zakon krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii*, tłum. R. Traba, wyd. 2, Gdańsk–Warszawa: Marabut–Volumen 2002.

581 H. Boockmann, *Der Deutsche Orden…*, s. 10, 247-251. *Idem, *Zakon krzyżacki…*, s. 15, 290-294.

582 Idem, *Der Deutsche Orden…*, s. 14. *Idem, *Zakon krzyżacki…*, s. 15.

583 *Weltgeschichte: eine Universalgeschichte*, hrsg. von G. Mann, A. Nitschke, Bd. 5, Frankfurt a. M.–Berlin: Prisma Verlag 1979, s. 465-466, 593.

a więc także Litwinów[584]. Wolny od sentymentów względem Zakonu Krzyżackiego, szukał jego rzeczywistych punktów oparcia społecznego. Hellman próbował dowiedzieć się, jakiego rodzaju korzyści dla siebie oczekiwała od rycerzy-mnichów drobna szlachta niemiecka i jak korzyści te narastały w miarę rozszerzania się władztwa zakonnego nad Morzem Bałtyckim[585]. Jego praca przyniosła wiele innowacji[586]. Rosnące obecność i znaczenie niemieckiej arystokracji w tym regionie niemiecki badacz wiązał z powstaniem zamków i ich podgrodzi[587]. W warstwie koncepcji najciekawsza wydaje się jego książka *Historia Litwy w zarysie*[588], choć autorowi zdarzyło się powtarzanie utartych w literaturze błędów faktograficznych: za Freiherrem von Taubem chrzest Towciwiła został przesunięty na rok 1248, za Ivinskisem Hellmann twierdził, że Mendog poparł Żmudzinów przeciwko Zakonowi Inflanckiemu, i powtarzał wersję, że Trojnat – zwycięzca spod Durben – był Żmudzinem[589]. Hellmann w interesujący sposób rozpoznał wewnątrz Zakonu te siły, które zakłócały powstanie porozumienia między Mendogiem a Zakonem Inflanckim[590], a opierał się przy tym na własnym artykule, w którym wyczerpująco zbadał i omówił tę kwestię[591].

Szczególne miejsce w tym kontekście zajmują prace Friedricha Benninghovena – specjalisty od historii wojskowości, który wybrany przez siebie problem rozpatrywał w szerokim kontekście faktograficznym. Dokonał on ewaluacji potencjału wojennego Inflant w XIV w., ale jego analiza zachowuje aktualność także dla wcześniejszych stuleci[592]. Niezwykle interesująca jest przeprowadzona przez niego analiza najazdów łupieżczych, a z punktu widzenia niniejszej monografii szczególnie ważne jest to, co napisał na temat litewskiej akcji[593] z zimy 1218-1219. Benninghoven opublikował wyczerpujące studium poświęcone Kawalerom

---

[584] M. Hellmann, [recenzja] *Heinz Quirin, Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Mit einem Geleitwort von H. Heimpel. 2 Aull. Georg Westermann. Braunschweig. 1961*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 1962, Bd. 10, Hf. 3, s. 438.

[585] Idem, *Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschung des Deutschen Ordens*, „Historisches Jahrbuch" 1961, Jg. 80, s. 128-135.

[586] K. Górski, *Nowe spojrzenie na Krzyżaków*, s. 39-46.

[587] M. Hellmann, *Burgen und Adelsherrschaft bei den Völkern des Ostbaltikums*, [w:] *Europa Slavica: Europa Orientalis…*, s. 30-50.

[588] Idem, *Grundzüge der Geschichte Litauens…* (por. przyp. 537).

[589] *Ibidem*, s. 17-18.

[590] *Ibidem*, s. 17.

[591] Idem, *Der Deutsche Orden und die Königskrönung des Mindaugas*, ZfO 1954, Jg. 3, Hf. 3, s. 387-396.

[592] F. Benninghoven, *Probleme der Zahl und Standortverteilung der livländischen Streitkräfte im ausgehenden Mittelalter*, ZfO 1963, Jg. 12, Hf. 4, s. 601-622.

[593] Idem, *Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum*, ZfO 1970, Jg. 19, Hf. 4, s. 631-651.

Mieczowym[594], w którym dążenia narodów nad Bałtykiem do obrony własnej niezależności traktował jako wojnę religijną[595]. Niemiecki historyk przedstawił przy tym nową hipotezę, której próbował dowieść za pomocą reinterpretacji źródeł dotyczących bitwy pod Szawlami. Trudno się z nią zgodzić, ale niewątpliwie próba jej weryfikacji stanowi poważny wkład w badania problematyki tej bitwy[596].

Manfred Hellmann był jednym z pierwszych niemieckich historyków, którzy próbowali podjąć współpracę z historykami z krajów komunistycznych[597]. Nie miał, oczywiście, pojęcia o ścisłym nadzorze, pod którym jego koledzy w tych krajach pracowali. W końcu udało mu się nawiązać współpracę z badaczami polskimi, którzy mogli korzystać z nieco szerszego zakresu swobody. Odbyły się wspólne konferencje, po których z kolei zostały opublikowane wspólne zbiory artykułów[598]. Jednocześnie w Rosji powołano ośrodek badań nad najstarszymi państwami na terytorium ZSRR (ros. *Древнейшие государства на территории СССР*), dzięki któremu badania źródłoznawcze i publikowanie źródeł nabrały dynamiki[599]. Owocem tych prac było kilka studiów źródłoznawczych autorstwa Wiery Matuzowej. Są one istotne z punktu widzenia interesującej nas tu tematyki, gdyż dotyczą kroniki Piotra z Dusburga[600]. Jewgienija Nazarowa przeprowadziła solidne badania wczesnej historii Łotwy i historiografii poświęconej temu okre-

---

[594] Idem, *Der Orden der Schwertbrüder…*

[595] J. Jurginis, [recenzja] *Benninghoven Friedrich. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres militie Christi de Livonia. – Köln – Graz, 1965. – 525 p.*, LIM. 1982 metai, 1983, s. 123.

[596] F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 332-339.

[597] M. Hellmann, [recenzja] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes, hrsg. von Zenon Hubert Nowak, Toruń, 1983. 139 s. (Universitas Nicolai Copernici, Ordines milicares. Torunensis Historica I)*, ZH 1986, t. 51, z. 2, s. 86-88.

[598] Na przykład: *Die Rolle der Ritterorden…*

[599] В.Т. Пашуто, Б.А. Рыбаков, *Корпус древнейших источников по истории народов СССР*, ВИ 1974, № 7, s. 49-54; С. Вахтре et al., *О своде древнейших источников по истории народов Прибалтики*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конференции…*, s. 3-15.

[600] В.И. Матузова, *Археографические принципы издания «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конференции…*, s. 19-21; eadem, *Восточная Прибалтика в сочинении Бартоломея Английского «О свойствах вещей»*, [w:] *Восточная Европа в древности и Средневековье*, Москва: Наука 1978, s. 49-55; eadem, *Идейно-теологическая основа „Хроники земли Прусской" Петра из Дусбурга*, [w:] *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и иследования. 1982 год*, Москва: Наука 1984, s. 152-169; eadem, *«Хроника земли Прусской» Петра из Дусбурга (Перевод, вступительная статья и комментарий)*, ВИ 1986, № 7, s. 63-75; eadem, *«Хроника земли Прусской» Петра Дусбурга в культурноисторическом контексте*, [w:] *Балто-славянские исследования. 1985*, отв. ред. В.В. Иванов, Москва: Наука 1987, s. 102-118.

sowi[601]. Fala zainteresowania Piotrem z Dusburga dotarła tymczasem także na Litwę: w 1985 r. ukazał się przekład jego kroniki na litewski[602].

W ostatnich dekadach XX w. zaszły dwie istotne okoliczności, które wpłynęły na zachowanie światowego dziedzictwa źródłowego. Po pierwsze – odnaleziono *Opis krajów* (łac. *Descriptiones terrarum*), napisany przez kogoś, kto na własne oczy widział koronację Mendoga[603]. Po drugie – do badań nad tematyką i okresem Mendoga włączyli się badacze z USA. Znawca tematyki wojen krzyżowych – James A. Brundage – podjął próbę analizy niemieckich podbojów jako specyficznego przypadku krucjaty[604]. Podkreślił, że agresorzy działali z niezwykłym okrucieństwem. Uchwycił także znaczenie wpływu legata papieskiego – Wilhelma z Modeny – na politykę kurii rzymskiej. W tak przeprowadzonej analizie różnice między krucjatami w Lewancie a podbojami nad Bałtykiem wydały się amerykańskiemu historykowi paradoksalne[605]. Brundage trzymał się wiernie przekazu Henryka Łotysza, co przełożyło się na kształt jego artykułu – jest precyzyjny i pedantyczny, co powoduje, że w centrum uwagi jest raczej forma niż treść tekstu. Studium to przypomina prace historiografii niemieckiej z pierwszej połowy XX w. Jego oddziaływanie jest bardzo wyraźnie wyczuwalne w książkach Williama Urbana, twórczego autora prac w większości przeglądowych[606]***, którym recenzenci nie oszczędzili krytycznych uwag[607]. O zainteresowaniu XIII w. świadczą publikacje Duńczyka Torego Samuela Nyberga[608] oraz młodego,

---

601 Е.Л. Назарова, *Изучение раннефеодальной истории Латвии в латвийской советской историографии (1970-1980)*, ИС 1982, № 3, s. 161-173.

602 Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, par. R. Batūra, vertė L. Valkūnas, Vilnius: Vaga 1985.

603 M.L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, „Speculum" 1979, vol. 54, iss. 4, s. 712-726.

604 J.A. Brundage, *The Thirteenth-Century Livonian Crusade: Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop William of Modena*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 1972, Bd. 20, Hf. 1, s. 1-9.

605 *Ibidem*, s. 1-7.

606 W. Urban, *The Baltic Crusade*, DeKalb, Ill.: Northern Illinois University Press 1975 (*2nd ed., Chicago, Ill.: Lithuanian Research and Studies Center 1994); idem, *The Samogitian Crusade*, Chicago, Ill.: Lithuanian Research and Studies Center 1989 (**Wydanie litewskie: *Kryžiaus karas Žemaitijoje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas 2005); idem, *The Teutonic Order and the Christianization of Lithuania*, [w:] P. Rabikauskas, *La Cristianizzazione della Lituania: atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387-1987), Roma, 24-26 giugno 1987*, Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1989, s. 105-135.

607 K. Górski, *Państwo krzyżackie w Prusach…*, s. 457-460.

608 T.S. Nyberg, *Skandinavien und die Christianisierung des südöstlichen Baltikums*, [w:] P. Rabikauskas, *La Cristianizzazione della Lituania…*, s. 235-261; idem, *Deutsche, dänische und schwedische Christianisierungsversuche östlich der Ostsee im Geiste des 2. und 3. Kreuzzuges*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden…*, s. 93-114.

obiecującego łotewskiego historyka – Muntisa Aunsa[609], które przyniosły ożywienie najlepszych tradycji łotewskiej historiografii.

W drugiej połowie XX w. tło problematyki Mendoga uległo rozszerzeniu i gruntownemu, fachowemu rozpoznaniu. Największe zasługi mieli w tej dziedzinie historycy niemieccy i polscy. Tymczasem ze względu na marginalizację prac Łowmiańskiego i Stakauskasa badania nad postacią Mendoga, okresem jego panowania oraz początkami państwa litewskiego popadły w regres.

5. Zenonas Ivinskis: sześć nierozwiązanych problemów dotyczących Mendoga

Zenonas Ivinskis dokonał oceny stanu wiedzy historiograficznej na temat Mendoga, głównie na podstawie dostępnych danych źródłowych: „Znaczne braki źródłowe powodują, że co najmniej sześć kwestii, dotyczących czasów Mendoga, pozostaje ciągle nierozwiązanych albo w ogóle nierozwiązywalnych"[610*]. Wymienił je:

1. „Największym problemem jest zagadnienie: czy Mendog rzeczywiście dokonał zjednoczenia państwa litewskiego"[611]. Argumenty Paszkiewicza[612] skłoniły Ivinskisa do odwrotu od wniosków Łowmiańskiego i od dominujących w historiografii przekonań na ten temat.
2. „Druga kwestia to niejasne pochodzenie samego Mendoga"[613]. Niestety, tu Ivinskis popełnił błąd zarówno logiczny, jak i metodologiczny: „Nie ma podstaw do twierdzenia, że ojciec Mendoga nie miał na imię Rimgaud [Ryngold], ale dotychczas nie dowiedziono, że tak było"[614]. Jeżeli nie odwołamy się do części fantastycznej kronik litewskich, to nie ma przekazów potwierdzających, że ojcem Mendoga był Rimgaud. Tu sam Ivinskis miał wątpliwości, gdy pisał: „Trzeba jeszcze udowodnić, że w Kronice litewskiej i w kro-

---

609 М.О. Аунс, *Борьба Древней Латгалии против агрессии немецких феодалов в XIII веке*, „Известия АН Латвийской ССР" 1981, № 4, s. 34-44; idem, *Политическая структура Древней Латгалии XI – начала XIII в.*, „Известия АН Латвийской ССР" 1982, № 9, s. 47-56.

610 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 154. *O sześciu ostatecznie niezbadanych zagadnieniach dotyczących czasów Mendoga Ivinskis pisał jeszcze w: Z. Ivinskis, *Pirmasis Lietuvos karalius Mindaugas ir jo palikimas*, Roma: [s.n.] 1965, s. 1-6 (53-58) (przedruk z: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. I, s. 53-116).

611 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 154.

612 *Ibidem*, s. 154-155.

613 *Ibidem*, s. 155.

614 *Ibidem*.

nice Stryjkowskiego wspominany Rimgaud rzeczywiście miał tak na imię". Tu trzeba by się z litewskim historykiem zgodzić, z zastrzeżeniem że nie ma możliwości znalezienia takiego dowodu. Gdyby jakimś cudem znalazł się jakikolwiek autentyczny dokument, w którym wskazany byłby Rimgaud jako ojciec Mendoga, byłby to zwykły zbieg okoliczności – nic więcej.

3. „Nie mniej ważne jest trzecie pytanie – o miejsce stolicy Mendogowej"[615]. Ivinskis użył słowa „stolica" w sensie roboczym, w znaczeniu zamku rezydencyjnego (w kolejnym zdaniu wyrażenie „stołeczny zamek" sam historyk ujął w cudzysłów)[616]. Ivinskis nie miał mocnego przekonania w tej kwestii[617].
4. „Prawdziwość wydanych przez Mendoga dokumentów donacyjnych na rzecz Zakonu Inflanckiego stanowi jeszcze jeden obszar nie w pełni zbadany i omówiony"[618]. Historyk był dobrze zorientowany w literaturze tego tematu[619], ale z niewiadomych względów nie wspomniał tu o najbardziej autorytatywnym studium z tej dziedziny, autorstwa Karola Maleszczyńskiego[620], chociaż odwołał się do niego w tym samym tekście, ale w innych miejscach[621].
5. „Duże znaczenie ma problem piąty, nad którym wielu łamało sobie głowę – czy Mendog do końca swoich dni pozostał chrześcijaninem, stając się męczeńską ofiarą pogańskiej reakcji, czy też po wielkim zwycięstwie Żmudzinów pod Durben sam odrzucił chrześcijaństwo"[622].
6. „W końcu – szósta kwestia, najważniejsza. Istnieją różne zapatrywania na Mendoga i jego działania polityczne"[623]. Ivinskis był tu pod wrażeniem listu otrzymanego od Konstantinasa Jablonskisa, który dokładnie w tym miejscu zacytował[624]. Sam nie zajął jasnego stanowiska: „Litewscy historycy w znacznej większości wychwalają Mendoga, podkreślając, że władca wykazał wielkie zdolności polityczne, gdy był on zmuszony pokonać ogromne zagrożenia. Można jednak wskazać i takich, którzy po prostu Mendoga umniejszają"[625]. List Jablonskisa był bardzo emocjonalny, a emocje te mogły wynikać z trudnych doświadczeń nadawcy[626].

---

615 *Ibidem*.
616 *Ibidem*.
617 *Ibidem*, s. 155-156.
618 *Ibidem*, s. 156.
619 *Ibidem*.
620 Patrz przyp. 220 i 248.
621 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 162.
622 *Ibidem*, s. 156.
623 *Ibidem*.
624 *Ibidem*, s. 157.
625 *Ibidem*.
626 *Ibidem*, s. 423.

Ostatnia, szósta kwestia jest „nieśmiertelna": nigdy nie zostanie rozwiązana i na zawsze pozostanie zależna od stanu wiedzy historycznej. Określi ona dostępność lub niedostępność odpowiedzi na pozostałe pięć zagadnień, a pewnie i na inne, niewymienione przez Ivinskisa. Najmniejsze znaczenie będą miały kwestie trzecia i czwarta, a pierwsza, czwarta i piąta mogą być uznane za składowe szóstej. Można je zatem połączyć, ale można je też dzielić na kolejne, np. trzecią rozbić na pytanie o zamki, w których Mendog rezydował, oraz o jego domenę. Pytania czwarte i piąte oraz – oczywiście – szóste, a po części także i pierwsze, związane są z uznaniem międzynarodowym litewskiej państwowości oraz kwestią jej politycznej podmiotowości. Mogą one równie dobrze stanowić zagadnienie numer siedem. Można by mnożyć i dodawać kolejne, a zawsze okazałoby się, że ktoś gdzieś wcześniej je już postawił. Na wszystkie dopiero trzeba znaleźć odpowiedź. Ivinskis dość trafnie podzielił je na sześć problemów – one zawsze będą określać strukturę każdej pracy poświęconej Mendogowi. W tym wszystkim pojawia się jeszcze jeden problem – stosunek chronologii wydarzeń do działań Mendoga. Wynika on – jak wskazał już Ivinskis – z luk źródłowych[627].

[627] Patrz przyp. 610.

II. Zagadnienie powstania państwa litewskiego

1. Pojęcie feudalizmu

Zenonas Ivinskis w swojej historii Litwy stwierdził, że „tak jak u innych ludów indoeuropejskich, u Litwinów także istniały zaczątki podziału stanowego aż po same doły społeczne”[628], a „w XIV w. zaczął się rozwijać zamknięty stan bojarski”[629]. „Poza wolnym chłopstwem, na włościach wielkich posiadaczy ziemi żyli ludzie półwolni oraz niewolnicy […]. Jednak stan niewolniczy w ścisłym znaczeniu tego pojęcia nie ukształtował się na Litwie”[630], za to „[w]olni chłopi, niezależni od wysoko urodzonych i ich dworów, mieli własną ziemię i gospodarstwa”[631]. Ivinskis celowo unikał słowa „feudalizm”, ale ostatecznie to, co powstało w wyniku takiego rozwoju społecznego, określił jako „rozwinięty ustrój feudalny”[632]. To twierdzenie oraz wymienione przez litewskiego historyka cechy tego ustroju (z zastrzeżeniem dotyczącym stanów) zasadniczo nie przeczą stworzonej przez Władimira Paszutę rekonstrukcji powstania państwa litewskiego[633]. Pozostaje jednak różnica pojęciowa między tymi autorami, widoczna od razu: Ivinskis odrzucał czynnik walki klas. W tym kryła się zasadnicza jego sprzeczność z poglądami Juozasa Jurginisa[634], którego najważniejsza praca była poświęcona nie jakiemuś nieokreślonemu rozwojowi społecznemu na Litwie, a właśnie powstaniu i rozwojowi społeczeństwa

---

628 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 133.
629 *Ibidem*.
630 *Ibidem*.
631 *Ibidem*, s. 134.
632 *Ibidem*, s. 133.
633 V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 71-194.
634 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokario tyrinėjimų šviesoje*, s. 535, 566-567.

feudalnego[635]. Ta okoliczność w dużej mierze wyjaśnia niechęć autorów nowej *Historii Litwy* do stosowania w tym przypadku kategorii feudalizmu[636]*.

Dzisiaj litewscy historycy mają wszelkie możliwości wyboru modelu feudalizmu, jednak uzgodnienie całego zbioru pojęć ciągle pozostaje niełatwym zadaniem. Współczesne pokolenie badaczy przeszłości przejęło marksistowskie rozumienie feudalizmu. Trzeba uściślić, że chodzi o model wzięty z sowieckiej historiografii rosyjskiej[637], który w wielu wymiarach nosił piętno koniunktury politycznej[638]*. Już Jurginis podejmował ostrożne próby krytyki tych jego cech[639]. W obrębie rosyjskiej szkoły badań nad feudalizmem[640] osobnego potraktowania wymagają autorzy, którzy zdołali to piętno „obejść" lub zostali nim naznaczeni w małym stopniu. Przede wszystkim trzeba w tym miejscu wymienić Aleksandra Nieusychina, którego prace należy uznać za klasyczne w historiografii[641]* **.

---

635 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*.

636 Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 m.*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras 1995, s. 42-43, 49-50, 60-62. *Eidem, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007, s. 37-38, 43-44, 54-56.

637 Patrz: А.М. Сахаров, *Феодализм*, [w:] СИЭ, т. 15, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия" 1975, kol. 19-43.

638 Por.: A. Bumblauskas, *Kur buvo Europa ir Lietuva feodalizmo epochoje?*, [w:] *Iš Lietuvos istorijos: atmena istorijos specialybės studentams*, Vilnius: Vilniaus universitetas 1989, s. 6-8 (*przedruk tego artykułu patrz: *Europa 1988: Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas*, sud. R. Ozolas, Vilnius: Mintis 1989, s. 155-157); Л.С. Васильев, *История Востока*, т. 1, Москва: Высшая школа 1993, s. 33.

639 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 26-27.

640 Oprócz A. Nieusychina (o nim patrz przyp. 641) patrz: *Научная сессия „Итоги и задачи изучения генезиса феодализма в Западной Европе"*, СВ 1968, вып. 31, s. 3-154; Г.М. Данилова, *Возникновение феодальных отношений у франков VI-VII вв.*, Петрозаводск: Государственное издательство Карельской АССР 1959; eadem, *Аламанское и баварское общество VIII и начала IX в.*, Петрозаводск: Издательство „Карелия" 1969; eadem, *Генезис феодализма в Европе (О некоторых особенностях развития феодализма у франков, аламаннов, бургундов, баваров и славян)*, Москва: [s.n.] 1973; С.Д. Сказкин, *Классики марксизма-ленинизма о феодальной собственности и внеэкономическом принуждении*, СВ 1954, вып. 5, s. 5-14; М.Н. Мейман, С.Д. Сказкин, *Об основном экономическом законе феодальной формации*, ВИ 1954, № 2, s. 71-91; А.Я. Шевеленко, *К типологии генезиса феодализма*, ВИ 1971, № 1, s. 97-107; idem, *К вопросу об образовании класса крепостных крестьян в Шампани IX-X вв.*, [w:] *Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.)*, Москва: Издательство Московского университета 1957, s. 47-62.

641 А.И. Неусыхин, *Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI-VIII в.в.*, Москва: Издательство Академии наук СССР 1956 (*wyd. niemieckie: A.I. Njeussychin, *Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft als Klasse der frühfeudalen Gesellschaft in Westeuropa vom 6. bis 8. Jahr-

Budował on model feudalizmu jako systemu społecznego, często przeciwstawiany tradycyjnemu ujmowaniu feudalizmu w kategoriach polityczno-prawnych. Model Nieusychina jest w tym wymiarze tylko zastosowaniem koncepcji klas do analizy poprzedzającego kapitalizm etapu rozwoju[642]*. Jednocześnie okazuje się, że marksistowska koncepcja feudalizmu jest bardziej wyczerpująca i głębsza[643]*, bo koncentruje się na chłopstwie lub na stosunkach między chłopami i feudałami[644], gdy tymczasem tradycyjny pogląd skupia się tylko na tych ostatnich[645]*, zatem powstaje konieczność zharmonizowania obu tych aspektów. Pogląd tradycyjny, zaprezentowany w należącym już do klasyki dziele Heinricha Mitteisa[646], nakazuje uznać system lenny (nawet jeżeli nie mieści się w nim całe społeczeństwo[647]*) za szczytowy punkt rozwoju stosunków feudalnych w sferze prawa i polityki. Kryterium szczytowego rozwoju można sformułować także poprzez uwzględnienie kategoryzacji definicji feudalizmu na polityczne, polityczno-ekonomiczne i ekonomiczne (a zwolennikiem tej ostatniej był Karl Marx)[648].

---

hundert, Berlin: Akademie-Verlag 1961); А.И. Неусыхин, *Проблемы европейского феодализма: избранные труды*, Москва: Наука 1974; idem, *Дофеодальный период как переходная стадия развития от родоплеменного строя к раннефеодальному (на материале истории Западной Европы раннего средневековия)*, ВИ 1967, № 1, s. 75-88 (**rozszerzona wersja tego artykułu: *Проблемы истории докапиталистических обществ*, кн. 1, Москва: Наука 1968, s. 596-616); idem, *К вопросу о первом этапе процесса возникновения феодально-зависимого крестьянства как класса*, СВ 1955, вып. 6, s. 5-33; idem, *Судьбы свободного крестьянства в Германии в VIII-XII вв.*, Москва: Наука 1964; zastosowanie metody Nieusychina w badaniach historii Rusi: Е.Д. Романова, *Свободный общинник в Русской Правде*, ИС 1961, № 4, s. 76-90.

642 O. Brunner, *„Feudalismus". Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte*, „Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse", Jg. 1958, nr 10, 1959, s. 612 (*przedruk: idem, *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, 2. Aufl., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1968, s. 128-159; 3. Aufl., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1980, s. 128-159).

643 S. Reynolds, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford: Oxford University Press 1994, s. 3. *Wydanie polskie: eadem, *Lenna i wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł*, tłum. A. Bugaj, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki 2011, s. 16-17.

644 Por. przyp. 643, poz. 1.

645 S. Reynolds, *Fiefs and Vassals…*, s. 3. *Eadem, *Lenna i wasale…*, s. 13-14.

646 H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt: Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte*, Weimar: Hermann Böhlau 1933.

647 Ten pogląd został przedstawiony w: S. Reynolds, *Fiefs and Vassals…*; por.: M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1981, s. 299. (*wyd. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2002). Kolejne przypisy odnoszą się do wydania z 1981 r.

648 O.P. Backus, *Die Rechtsstellung der litauischen Bojaren 1387-1506*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 1958, Bd. 6, Hf. 1, s. 3-4.

Powstałe w środowisku kształtującej się szkoły Annales studium Henryka Łowmiańskiego wywołało dyskusję[649], której przedmiotem były różnice między litewskim a zachodnioeuropejskim modelem feudalizmu. Dzisiaj różnice te są wyjaśniane zapóźnieniem cywilizacyjnym[650*]. Zacofane feudalne społeczeństwo Litwy dążyło do wyrównania różnicy poprzez przejmowanie zachodnich wzorców, do czego w tymże społeczeństwie istniały sprzyjające warunki[651*].

Aron Guriewicz, który zaszczepił doświadczenia szkoły Annales na gruncie rosyjskim, pisał:

> Skłonny jestem przyjąć wąskie znaczenie pojęcia feudalizmu, rozumianego nie jako „nieuniknione stadium uniwersalnego rozwoju sposobów produkcji", ale jako określone zjawisko historyczne, powstałe na styku dwóch systemów społecznych: rzymskiego i germańskiego. Jestem zdecydowanym przeciwnikiem doszukiwania się feudalizmu wszędzie tam, gdzie nad poddaną ludnością rolniczą góruje potężna, zbrojna warstwa społeczna, czyli ludzie żyjący kosztem tejże ludności. Feudalizm we właściwym rozumieniu pojęcia istnieje tam, gdzie kształtuje się specyficzna postać relacji międzyludzkich, oparta na wyartykułowanej, a częściej – tylko zakładanej – umowie[652*].

---

649 Patrz przyp. 235-237.

650 H. Samsonowicz, *Dziedzictwo średniowiecza. Mity i rzeczywistość*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1991, s. 34. *Wyd. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2009.

651 E. Gudavičius, *Lietuvos pritapimo prie Europos istorinė perspektyva*, „Lietuvos mokslas" 1995, t. 3, kn. 6, s. 5-7. *Gudavičius sformułował nowe ujęcie historii Litwy, której kluczowym elementem jest założenie o spóźnionym włączeniu się Litwy do cywilizacji zachodniej, związanym z procesem zachodzącym w Europie Środkowej, a określanym jako europeizacja. Gudavičius uważał, że „europejską tożsamość Litwy można datować od XIII w., jednocześnie zaznaczając jej zapóźnienie", co oznacza, że „w XIII w. na Litwie powtarza się wszystko to, co na ówcześnie funkcjonującej przestrzeni, którą obecnie nazywamy Europą Środkową, stało się w wieku X i XI", patrz: idem, *Lietuvos europinio identiteto problema XIII amžiuje*, [w:], *Lietuviškojo europietiškumo raida: dabarties ir ateities iššūkiai = The development of Lithuanian Europeanness: challenges of present and future*, ats. red. A. Andrijauskas, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas 2006, s. 55. Gudavičiusa interpretacja europeizacji Litwy została dokładniej przedstawiona w pracach: idem, *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 2002; idem, *Istorijos inžinierius: Edvardo Gudavičiaus tekstai apie Lietuvą, Europą ir pasaulį*, sud. A. Švedas, Vilnius: Aukso žuvys 2019, oraz pracy syntetczynej: idem, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla 1999; Э. Гудавичюс, *История Литвы*, т. 1: *С древнейших времен до 1569 года*, Москва: Фонд имени И.Д. Сытина Baltrus 2005. Koncepcję Gudavičiusa przedstawił polskim czytelnikom Alfredas Bumblauskas, zestawiając ją z ujęciem zastosowanym przez Henryka Samsonowicza, patrz: A. Bumblauskas, *Co Litwa i Polska dały Europie. Porównanie myśli historycznej Litwinów i Polaków*, tłum. N. Bučaite, „Lithuania. Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej" 2001, nr 3/4 (40/41), s. 43-63.

652 А.Я. Гуревич, *„Путь прямой, как Невский проспект", или Исповедь историка*, „Преподавание истории в школе" 1995, № 5, s. 32. *Pierwsza publikacja tego artykułu w: „Одис-

To stwierdzenie rosyjskiego historyka bliskie jest prawnym definicjom feudalizmu, ponieważ w dalszej części przedstawił on następujący wniosek:

> Stąd u podstaw feudalizmu leży system stosunków prawnych, w których podmiotami i posiadaczami określonych praw (oczywiście sprzężonych z obowiązkami i powinnościami) są nie tylko panowie, ale także ich poddani. Przy wszystkich ograniczeniach statusu społecznego i prawnego [osób należących do kategorii – K.K.] *serf* i *villein*, prawo i obyczaj milcząco zakładały uznanie, że są oni podmiotami prawa[653].

Można powiedzieć, że była to próba połączenia modeli marksistowskiego (społecznego) i tradycyjnego (prawnego) oraz zastosowanie kategorii feudalizmu do wszystkich warstw społecznych, jednak nie w wymiarze społecznym, a prawnym. Innymi słowy, zakres pojęcia wzięty jest z marksizmu, ale jego podstawy opierają się na tradycyjnych założeniach o charakterze prawnym. To już dość daleko od szkoły Nieusychina.

Takie oddalenie kształtuje następujące pojmowanie feudalizmu, sformułowane przez Guriewicza: „Dlatego, moim zdaniem, poszukiwanie feudalizmu poza obszarem chrześcijańskim nie ma sensu (bo chrześcijaństwo odwołuje się do osobistej świadomości), ale nawet w jego granicach znajduję feudalizm w określonych częściach Zachodniej Europy, ale nie w Bizancjum i nie na Rusi"[654]. Nie chodzi o żadne inne obszary niż te, które Jacques Le Goff określił jako średniowieczną cywilizację (zachodnio)europejską[655]*. Wypada się zgodzić z jego czasoprzestrzenną lokalizacją feudalizmu[656], niemniej uwzględnienia domaga się czynnik rozwoju sposobów produkcji. Guriewicz zestawił społeczeństwo feudalne z antycznym i orientalnym, indywidualną i drobną produkcję konfrontując z wielką[657]. Tymczasem orientalny sposób produkcji nie jest indywidualny, a antyczny nie stanowi wielkiej produkcji, gdyż bezpośredni wytwórca nie jest w nim drobnym

---

сей 1992. Человек в истории: Историк и время" 1994, s. 7-34; najnowsza: А.Я. Гуревич, *История – нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет 2005, s. 456-494.

653 *Ibidem*.

654 *Ibidem*.

655 J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa: Volumen–Klon 1995 (*najnowsze wydanie: Warszawa: Aletheia 2022); Ж. Ле Гофф, *Цивилизация средневекового Запада*, послесловие А.Я. Гуревича, Москва: Прогресс-Академия 1992.

656 E. Gudavičius, *Europos ikifeodalinė visuomenė (tarybinės istoriografijos duomenys)*, MADA 1983, t. 4 (85), s. 84.

657 А.Я. Гуревич, *Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе*, Москва: Высшая школа 1970, s. 151.

producentem, lecz pozbawionym praw niewolnikiem. Feudalizm natomiast opiera się na produkcji bezpośredniej prowadzonej przez indywidualnego wytwórcę, a w praktyce jego podstawą jest gospodarstwo. Tylko przy uznaniu tego zastrzeżenia można się zgodzić, że – jak pisze rosyjski historyk – „feudalizm wydaje mi się możliwy tylko przy istnieniu w społeczeństwie osobowości o specyficznej mentalności"[658]. Wszystkie specyficzne struktury osobowości w feudalizmie wyrastają w indywidualnym gospodarstwie chłopa – bezpośredniego wytwórcy.

Przy takim pojmowaniu podstaw produkcyjnych feudalizmu można się zgodzić na taką czy inną koncepcję i stosować ją do całego społeczeństwa – zarówno do prawnej, jak i społecznej jego charakterystyki. „Cała istota tkwi w tym, że żadne modelowanie historyczne – mówiąc wprost – nie jest możliwe bez przyjęcia takiego czy innego założenia teoretycznego"[659], i w tym wymiarze Marks, jako „pierwszy, który odkrył wielką ideę formacji społeczno-ekonomicznych, nigdy się nie zestarzeje"[660]. Długie lata szkołę Annales mogliśmy poznawać tylko poprzez jej „krytykę"[661]. Teraz, gdy już możemy zapoznać się z nią bezpośrednio, zmagamy się z co najmniej dwiema trudnościami: z niedoborem literatury oraz – co ważniejsze – z własnym nieprzygotowaniem do zrozumienia i zaadaptowania jej osiągnięć. Humaniści obecnie stają przed wyzwaniem wyboru teoretycznych ujęć poznawczych[662]. By mu sprostać, trzeba zacząć od przestudiowania fundamentalnego dzieła Blocha o społeczeństwie feudalnym, które zdecydowało o całym dalszym rozwoju szkoły Annales[663]. Marksistowska interpretacja modelu społeczeństwa feudalnego nie może przy tym oznaczać odrzucenia tradycyjnego ujęcia, skupionego na górnej warstwie systemu lennego. W sensie chronologicznym proponowany przez Nieusychina model powstania feudalizmu, nawet z korektami, których dokonał Guriewicz dla wieków VI-VIII, stanowi kontynuację modelu Blocha. Obecny w nim podział na „pierwszy" i „drugi" okres feudalizmu (zasadniczo zgodny z lennym rozumieniem samego feudalizmu) odpowiada wiekom IX-XII[664]. Bloch zbudował swój model z pominięciem czasów Merowingów

---

658 Idem, *„Путь прямой, как Невский проспект"…*, s. 32.

659 М.А. Барг, *Общественно-экономическая формация в свете нового исторического знания*, СВ 1992, вып. 55, s. 32.

660 *Ibidem*, s. 31.

661 Np.: М.Н. Соколова, *От попыток создания глобальной истории к субъективизму и индетерминизму (О некоторых тенденциях развития современной французской буржуазной историографии)*, [w:] *Критика современной буржуазной и реформистской историографии: сборник статей*, отв. ред. А.А. Искендеров, Москва: Наука 1974, s. 173-196.

662 М.А. Барг, *Общественно-экономическая формация…*, s. 32.

663 M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*.

664 *Ibidem*, s. 59-153.

i wczesnych Karolingów. Uwzględnił w nim chłopstwo, ale ograniczył się do poświęcenia chłopom tylko jednego rozdziału[665]. Georges Duby poszedł dalej i zanalizował frankijską wspólnotę sąsiedzką, element gospodarstwa rodzinnego oraz pojęcie *hide*/*huba* (chłopskiej jednostki gospodarczo-podatkowej)[666]. Jego analiza nie stoi w sprzeczności z poglądem marksistowskim, który postuluje uwzględnienie wszystkich warstw społecznych[667], jednak początk feudalizmu Duby wiąże z powstaniem struktury zdolnej do odparcia najazdów Madziarów i Normanów[668]. Mamy zatem do czynienia z politycznym, a nie społecznym wymiarem genezy feudalizmu, więc musimy go uznać za czynnik oddziałujący równolegle. Oczywiście trzeba też mieć na uwadze, że na Litwie feudalizm miał genezę „barbarzyńską", nie dokonał się poprzez integrację niewolnictwa, a rozwijał się w warunkach nieustrukturyzowanej organizacji plemiennej[669]. Takimi zasadniczymi kryteriami, wyprowadzonymi z pojęcia feudalizmu, trzeba się będzie kierować przy rekonstrukcji genezy feudalizmu na Litwie.

2. Alodyzacja na Litwie

Wypada zgodzić się z Guriewiczem, że barbarzyńskie społeczeństwo nie zawsze było „przedfeudalne" – mogło ono być „przedniewolnicze" albo nawet trafić do ślepej uliczki rozwoju[670]. Trudno jednak zgodzić się z wątpliwościami rosyjskiego historyka[671] dotyczącymi wniosków o decydującym znaczeniu alodium dla kształtowania się feudalizmu[672], sformułowanych przez Michaiła Barga i Siergieja Skazkina[673]. Powstanie alodium, a ściślej – *odalu* (aż do najwyższego stadium jego rozwoju, jakim było alodium), leży u genezy feudalizmu: to w tym momencie powstawało indywidualne gospodarstwo bezpośredniego wytwórcy. W miarę rozwoju feudalizmu alodium zamienia się w swoje przeciwieństwo – *feudum*[674].

---

665 *Ibidem*, s. 376-428.

666 G. Duby, *Guerriers et paysans, VIIe-XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris: Gallimard 1973, s. 44-46.

667 Ю.Л. Бессмертный, *„Феодальная революция" X-XI веков?*, ВИ № 1, 1984, s. 52-53.

668 *Ibidem*, s. 54.

669 A. Bartha, *Barbarian and Early Feudal Societies on the Fringes of Europe*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1970, s. 213.

670 А.Я. Гуревич, *Проблемы генезиса феодализма…*, s. 150-151.

671 *Ibidem*, s. 149.

672 Por. przyp. 659-660.

673 М.А. Барг, С.Д. Сказкин, *История средневекового крестьянства в Европе и принципы ее разработки*, ВИ 1967, № 4, s. 68.

674 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 23.

Odal (alodium)* to własność ziemi wyodrębniona z zakresu gruntów będących we władaniu wspólnoty, której rola zaczęła nieuchronnie słabnąć, odkąd stała się ona przestrzenią konkurujących rodów[675]. Dokonało się to jeszcze przed ukształtowaniem się alodium, gdy silniejsze rody zaczęły się separować. Germanin czasów Tacyta czuł się bezpiecznie tylko we własnym rodzie[676]. W takim społeczeństwie podział ziemi był funkcją statusu poszczególnych rodów[677]. Jurginis przedstawił znaczenie tzw. gościtwy (lit. *viešė*) w kontekście problematyki wspólnot litewskich[678], a Łowmiański[679] i Paszuto[680]* wykazali istnienie bałtyckiego *odalu* głównie na podstawie pruskich źródeł.

---

*Gudavičius rozpoczął swoje badania nad powstaniem państwa litewskiego od tematyki alodium i feudum. W trzech tekstach zrekonstruował ich rozwój: specyfikę posiadania ziemi i korzystania z niej w społeczeństwie plemiennym, stopniową alodyzację, rozwój bałtyckiego alodium (*odalu*) i jego nierównomierność, ograniczenia w dysponowaniu ziemią i rożnice dotyczące dziedziczenia, patrz: E. Gudavičius, *Baltų alodo raida*, MADA 1979, t. 4 (69), s. 95-103; idem, *Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo*, MADA 1980, t. 3 (72), s. 55-62; idem, *Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje" Lietuvoje*, AMMD. Istorija, t. 23, 1983, s. 3-12 (wszystkie zostały zamieszczone w zbiorze: idem, *Lietuvos europėjimo keliais…*, s. 87-123). Kwestia *odalu*/alodium zaprowadziła Gudavičiusa do stworzenia koncepcji feudalizmu w Europie (E. Gudavičius, *Europos ikifeodalinė visuomenė…*, s. 82-90), a jednocześnie – jak uważa Bumblauskas – powstały założenia, które pozwoliły Profesorowi na rekonstrukcję już nie tylko społeczeństwa litewskiego, ale europejskiego, powstałego w wyniku połączenia prawa rzymskiego z barbarzyńskim. „Był to kierunek – pisze Bumblauskas – prowadzący go do przejścia w szept: w Rosji nie było feudalizmu, co było już formą kulturowego sprzeciwu i uderzeniem w najczulsze miejsce Lenina", patrz: A. Bumblauskas, *Edvardas Gudavičius: žmogus – istorijos meistras – akmuo*, LIS 2020, t. 45, s. 14-15; patrz także: idem, *Kur buvo Europa ir Lietuva feodalizmo epochoje?*, s. 3-34; idem, *Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 395-398.

675 В.П. Алексеев, А.И. Першиц, *История первобытного общества*, Москва: Высшая школа 1990, s. 236-237.

676 *Anthologia Latina*, sutvarkė A. Sennas, Kaunas: „Vaivos" bendrovės leidinys 1923, s. 72: „quodque praecipuum fortitudinis incitamentum est, non casus nec fortuita conglobatio turmam aut cuneum facit, sed familiae et propinquitates".

677 *Ibidem*, s. 79: „agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur; facilitatem partiendi camporum spatia praebent. arva per annos mutant, et superest ager".

678 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 106-116.

679 H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 391-397.

680 В.Т. Пашуто, *Помезания: „Помезанская правда" как исторический источник изучения общественного и политического строя Помезании XIII-XIV вв.*, Москва: Изд-во АН СССР 1955, s. 33-34. Patrz także: idem, *Христбургский (Кишпоркский) договор 1249 г. как исторический источник*, „Проблемы источниковедения" 1959, вып. 7, s. 370-383 (*przedruk w: idem, *Русь. Прибалтика. Папство…*, s. 432-445).

Prace tych historyków ujmują relacje między wspólnotą, rodem a indywidualnym gospodarstwem rodzinnym w okresie kształtowania się państwa na Litwie. Cenny[681] jest przekaz Galla Anonima o Prusach i Sasinach, którzy w XI w. w drodze losowania dokonywali rozdziału ziemi, a podział ten następnie stawał się dziedziczny[682]. Za Engelsem[683] i Nieusychinem należy raczej wątpić, czy moment ten przypadał na stadium tzw. wspólnoty rolniczej, dla którego charakterystyczne jest współistnienie własności zbiorowej i odrębnej[684]. Cechy indywidualnej własności typu *odal* wśród Bałtów są dość wyraziste[685], gdy przy dużej dostępności ziemi brakowało gruntów ornych[686]. To z kolei skłania do ostrożności w stosowaniu schematu z ostrym podziałem na stadia rozwoju, przedstawionego przez Nieusychina, a opartego na wyabstrahowanych rozważaniach Engelsa. Wskaźnikiem ograniczonej dyspozycyjności litewskiego alodium (*odalu*) są ograniczenia nałożone na bojarów w XV-XVI w. Dopiero w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XV w. powstały zapisy prawne umożliwiające im swobodne dysponowanie jedną trzecią posiadanej ziemi[687]*. Społeczeństwa Bałtów nie rozwijały się na gruncie ustroju antycznego, dlatego ich alodyzacja nie mogła być bardzo intensywna. Z tego względu nawet wzmianki przeczytanej u polskiego kronikarza nie można bezwarunkowo przypisać stadium rozpadu wspólnoty własności opisanej przez Nieusychina. W dodatku w historiografii alodium bałtyckie było modelowane głównie na gruncie źródeł dotyczących plemion innych niż litewskie.

Pole (tradycyjnie funkcjonująca wspólnota gospodarska) jako wspólnota zostało przez Łowmiańskiego zrekonstruowane na Litwie na podstawie źródeł powstałych po wieku XIII[688]. Wtedy jego funkcje były już przekształcone w wyniku

---

681 Idem, *Образование…*, s. 88, 289.

682 MPH, Ser. 2, t. 2: *Galli Anonymi Cronica et gesta Ducum sive Principum Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952, s. 154: „[…] per sortes hereditarias ruricolis et habitatoribus dispartita".

683 Ф. Энгельс, *Марка*, [w:] К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, 2-ое изд., т. 19, Москва: Государственное издательство политической литературы 1961, s. 327-345; idem, *Франкский период*, [w:] К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, s. 495-546.

684 А.*И.* Неусыхин, *Возникновение зависимого крестьянства…*, s. 9.

685 E. Gudavičius, *Baltų alodo paveldėjimas…*, s. 55-62.

686 K. Tymieniecki, *Technika rolna i organizacja społeczna w początku doby feudalnej*, RH 1962, R. 28, s. 59.

687 J. Bardach, *Trzecizna w litewskim prawie majątkowym XV-XVI wieku*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kulczyński et al., Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, s. 81-93. *Patrz także: idem, *Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV-XVI wieku*, [w:] idem, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1988, s. 120-139.

688 H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 102-104; J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 166-176; Z. Wojtkowiak, *„Pole" jako jednostka osadniczo-*

oddziaływania państwa. Sąd kopny zachował się do wieku XVI jako podmiot ustalający granice[689], co wskazuje na prerogatywy posiadane wcześniej przez wiec. W Statucie Kazimierza Jagiellończyka jest mowa o sąsiadach okolicy[690] i o tym, że jest ona znana[691]. W Pierwszym Statucie Litewskim został utrwalony obyczaj pogoni za złodziejem. Została w nim określona odpowiedzialność okolicy, do której pogoń doprowadzi ślad złodzieja[692]. Wspólnota utraciła na rzecz powstałego państwa funkcję reprezentowania siebie na zewnątrz[693]. W XVI w. istniał jeszcze system dostępu do nie swojego obszaru[694], co pozwala obserwować proces utrwalania się granic. Dobrze odsłania on sprzeczności wynikające z dwoistości własności (wspólnotowej i indywidualnej)[695].

Pozostałości niedookreśloności granic w XVI w. wydają się całkiem zrozumiałe w kontekście wiedzy na temat zakresu więzi krewniaczej, która do tego momentu przetrwała[696]. Podkreślmy, że były to jednak więzi krewniacze, ale nie rodowe, a w okresie kształtowania się feudalizmu nie były one wystarczające do obrony jednostki w razie potrzeby[697], gdyż w tym właśnie czasie pojawiły się i zaczęły funkcjonować dodatkowe siły i czynniki bezpieczeństwa. W inwentarzach

---

-terytorialna na Litwie w XVI w. (na przykładzie powiatu wiłkomirskiego), [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII w.*, red. J. Ochmański, Poznań: UAM 1971, s. 157-173, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, z. 11; Ю. Юргинис, *Польское „ополе" и литовский „лаукас"*, [w:] *Польша и Русь…*, s. 289-296; V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 136-149.

689 V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 138; PLS, t. 2, D. 1: *Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, Vilnius: Mintis 1991, s. 220-224.

690 ЗАВКЛ, s. 12: „А который будеть лежьни держати у своем дому тайно, а суседем околици не оповедаеть, […]".

691 *Ibidem*, s. 13: „а околица то будеть ведала, […] и околица будеть перво злодейства на него не ведала […]"; s. 14: „ино оповедати околици […]".

692 PLS, t. 2, D. 1, s. 298: „а видит ся ему шкода от которого села, а шкодника своего не ведаеть, тогды маеть выпросити право в том селе; а дал бы о то всему селу вину, тогды три мужи з оного села, которых он обереть, мають присягнути […]".

693 Por.: Л.В. Данилова, *Место общины в системе социальных институтов*, [w:] *Проблемы аграрной истории*, ч. 1: *С древнейших времен до XVIII в. включительно*, отв. ред. В.Л. Янин, Минск: Наука и техника 1978, s. 124.

694 М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва: Университетская типография 1893, s. 439-464; *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. 11, Вильна: [Виленская Археографическая Комиссия] 1880, s. 4; PLS, t. 2, D. 1, s. 244-250.

695 С.Д. Зак, *Некоторые черты однотипности и отличия германской и русской земледельческой общины в работах К. Маркса и Ф. Энгельса*, [w:] *Проблемы аграрной истории*, s. 163.

696 H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 338-362.

697 M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, s. 249-250.

dworów z pierwszej połowy XVI w. w gospodarstwie chłopskim „widać" albo tylko pojedynczego chłopa, albo chłopa z synami (czy zięciami), czasem – z braćmi[698]. Akta z końca wieku XIV i następnego stulecia odnotowywały stan posiadania ziemi tak rozumianej rodziny chłopskiej wraz z zaznaczeniem granic. Takie rodziny były tam przedstawiane jako żyjące zgodnie z dawną tradycją, a nie jako nowo powstające czy dopiero powstałe[699]. Była to swego rodzaju „wspólnota domu", której własnością była ziemia[700]. W XVI w. ograniczała się ona do wielkiej rodziny, a suma granic posiadanych przez te wspólnoty ziem składała się na wspólnotę sąsiedzką, czyli stanowiła sumę własności posiadaczy alodium (*odalu*)[701]. Istnieją podstawy by twierdzić, że pod koniec XIV w. na Litwie obserwujemy tradycyjnie funkcjonującą wspólnotę gospodarską – pole. Trudno powiedzieć, kiedy się ona ukształtowała, pozostaje więc tylko odwołanie do analogii z Prusami, trzeba jednak zaznaczyć, że bałtyckie alodium (*odal*) rozpowszechniało się „od góry" ku społecznemu dołowi. W pierwszej kolejności powstawały wielkie alodia wysoko urodzonych[702]. W XIII w. ich istnienie nie budzi już wątpliwości, na co wskazują zagnieżdżenie się nazw miejscowych odpowiadających imionom książąt rodowych[703] oraz toponimia zgodna z imionami XIV-wiecznych wielmożów[704]*. Proces alodyzacji i wyodrębnienia się małej (nuklearnej) rodziny nie przebiegał tak łatwo i bezproblemowo, jak to sobie wyobrażał w XIX w. Engels, gdy przedstawiał hipotezę marchii. Jedyny wniosek, który możemy wysnuć, to ten, że na Litwie w XIII w., gdy istniało już wielkie alodium, zaczęły się wyodrębniać także małe

---

698 *Istorijos archyvas*, t. 1: *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*, surinko K. Jablonskis, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka 1934, kol. 1: „Наруш Билевичъ, сыны 3, дым […] Павел Воитъковичъ, дым […] Ян Войтъковичъ, сыны 3, дым […] Мартин Мякгутевич и з сыном, дым […] Воидило Михновичъ и з сыном […]"; kol. 2: „Служба дым один. Богдан Нарбутовичъ з братомъ […]; kol. 4: Енис Воитъкович и з зятемъ, дымъ, […] Сташко Павлович с трема пасынки, дымъ […]".

699 *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej = Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. 1, z. 1, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności 1932, s. 46, 49, 88.

700 Por.: А.Я. Гуревич, *Норвежская община в раннее средневековье*, СВ 1958, вып. 11, s. 27.

701 К. Маркс, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, Москва: Партиздат 1940, s. 29.

702 E. Gudavičius, *Baltų alodo raida*, s. 95-103.

703 Idem, *Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas*, MADA 1984, t. 3 (88), s. 69-79.

704 A. Nikžentaitis, *Gediminas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1989, s. 20-21. *Patrz także: E. Gudavičius, *Gedimino pilies (Žemaitijoje), Pagraudės srities ir Paragaudžio vietovės problematika (3. Pagraudės sritis ir Gedimino pilis Petro Dusburgiečio kronikos duomenimis)*, MADA 1988, t. 1 (102), s. 62-63.

alodia, ale cały ten proces nigdy nie osiągnął „idealnego" poziomu jego rozwoju, który znamy ze społeczeństwa Franków.

3. Niewolnictwo patriarchalne z elementami towarzyszącymi

Łowmiański analizował w kontekście ogólnobałtyckim funkcjonowanie czeladzi, włączając w nią także zbrojną świtę[705]. Z kolei z prac przeprowadzonych przez Paszutę wynika, że dysponujemy tylko pojedynczymi przekazami dotyczącymi XIII-wiecznej Litwy[706]. Jurginis najbardziej wyczerpująco zbadał tę kwestię, a i on opierał się na późniejszych źródłach, które dają wgląd w proces przekształcania się czeladzi w chłopów pańszczyźnianych[707]. Wszystkie te wnioski dają podstawy do stwierdzenia, że w XIII w. funkcjonowała na Litwie niewolna czeladź, ale źródła nie pozwalają na jej bardziej precyzyjny opis.

Umowa między Giedyminem a Zakonem Inflanckim z 1323 r. przewidywała zwrot zbiegłych niewolników[708]. Piotr z Dusburga wspominał o czeladzi litewskich wielmożów w latach osiemdziesiątych tego samego wieku[709]*. Przekazy pochodzące z czasów Mendoga mówią o koniuchach wielkiego księcia, którzy byli bardzo oddani rodzinie swojego pana, a że mieli dostęp także do nowego pana-uzurpatora, to mogli zamordować go w drodze do łaźni[710]*. Ta wzmianka dotyczy elity patriarchalnych niewolników. W królestwie Franków to z niej wywodzili się marszałkowie[711]. Podobną karierę w rodzinie Olgierda zrobił Wojdyłło[712].

---

[705] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 345-346.

[706] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 165-170.

[707] J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 128-145.

[708] *Gedimino laiškai = Послания Гедимина*, par. V. Pašuta, I. Štal, Vilnius: Mintis 1966, s. 73: „Lopt en drelle van eneme lande an dat andere, den scal men utantworden, wan he gevorderet werth".

[709] SRP, Bd. 1, s. 149: „Sponsum et sponsam et uxores regulorum cum familia et parvulis, et centum equos cum auro et argento et omni domus suppellectili deduxerunt". *Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstępem i komentarzem historycznym opatrzył J. Wenta, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2004, s. 168.

[710] ПСРЛ, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва: Издательство восточной литературы 1962, kol. 861: „Посем же поча думати конюси Миндовгови, 4 паробци, како бы лзе имъ убити Тренята; оному же идущу до мовнича мыться, они же, усмотревше собе веремя такова, убиша Треняту". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 218.

[711] O. Henne am Rhyn, *op. cit.*, s. 78.

[712] ПСРЛ, т. 35: *Летописи белорусско-литовские*, Москва: Наука 1980, s. 61: „Некто пакь был у великого князя Олгирда паробокь неволны, холоп, звали его Воидиломь. Первое

Czeladź stanowiła siłę roboczą w rezydencjach i gospodarstwach arystokracji. Przekaz z końca XIII w. mówi o indywidualnym rozdziale jeńców między wojami[713]*. Wyprawy po niewolników potwierdza kronika Henryka Łotysza z 1205 r.: Suelgate z wojskiem sprowadził ich ponad 1000 z obszaru obecnej Estonii[714]. Ten sam kronikarz napisał pod datami 1207 i 1212, że uprowadzonymi były głównie kobiety i dzieci[715]. Znaczący jest w tej kwestii zapis zawarty w ustępie XI.12 Pierwszego Statutu Litewskiego, który wskazuje cztery źródła ówczesnego niewolnictwa. Wszystkie one wydają się dawne z perspektywy czasu powstania tekstu: pochodzenie, jeniectwo wojenne, zamiana kary śmierci na niewolę oraz dobrowolne poddanie się w niewolę[716]. Instytucja patriarchalnego niewolnictwa na Litwie w XIII w. wydaje się więc oczywistym elementem ówczesnej struktury społecznej, co potwierdzają nawet te skąpe przekazy, którymi dysponujemy.

Źródła z początku XVI w. świadczą o istnieniu na Litwie niewolników czasowych. Był to stan zamienny lub przejściowy między niewolnymi a poddanymi chłopami, czyli *kojmincami*. Popadnięcie w długi mogło oznaczać niewolę w zamian za ich spłatę. Pierwszy Statut Litewski taryfikował odpracowanie długu: ustęp XI.6 zawiera opis przypadku odpowiadającego przynajmniej częściowo trzeciemu źródłu niewoli[717], a ustęp XI.7 – czwartemu[718] źródłu[719]. Taryfikator został wyrażony w pieniądzach, co wskazuje, że mamy do czynienia z późną redakcją, ale to nie znaczy, że sama zasada odrobienia za długi była późna, choć trudno doprecyzować czas jej powstania.

был пекаромь, потомь вставили его постелю слати и воду давати собе пити, и потомь пакь полюбилься быль ему, даль был ему Лиду держати и повель был его в добрых".

713 SRP, Bd. 1, s. 156: „tantam multitudinem deduxit captivam, quod cuilibet Lethowino in divisione cesserunt xx homines cristiani". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 180.

714 ГЛ, s. 276: „Venientes ergo Lethones cum tota preda et captivis, qui millenarium superabant numerum, […]".

715 *Ibidem*, s. 297: „mulieres et parvulos et predam magnam secum deducunt"; s. 349: „mulieres et parvulos et pecora eorum rapientes secum abduxerunt".

716 PLS, t. 2, D. 1, s. 276: „первые, которые здавна в неволи суть або з невольных ся родили; другие, которые полоном заведены суть з земли неприятельское; третее, коли бы на смерть сказаны кому, окроме злодейства, […] давали бы ся в неволю […], четвертое, коли бы сами ся в неволю подали […]".

717 *Ibidem*, s. 272: „А естли бы за который выступ выдан был в которой суме, тогды маеть робити, а на кождый год выпуску: мужику дванадцать [w wersji łac. – *viginti*] грошей, а жонце пятнадцать грошей, естли бы им дано присевок на пожиток их. А естли бы им присевку не давал, тогды мужику на год выпуску полкопы грошей, а жонце – двадцать грошей".

718 *Ibidem*: „естли бы хто в закупы закупил мужика або жонку, а с ним бы не умовил, што маеть ему присевати або пенезей выпустити, тогды маеть такжо с пенезей оттручоно быти пятнадцать грошей на лето а жонце десять грошей".

719 Patrz przyp. 718.

Instytucję *kojminców* dogłębnie zbadali Konstantinas Jablonskis[720] i Juozas Jurginis[721]. Późne źródła pozwalają na rozpoznanie dwóch cech tej warstwy społecznej. Po pierwsze, w prawie zwyczajowym jej członkowie nie są utożsamiani z niewolnikami. Chłopi są określani jako „ludzie" – podobnie jak inni poddani[722]. Po drugie, słowo *kojmincy* pochodzi od litewskiego *kaimas* czy *kiemas* (wieś, podwórko), oznacza zatem kogoś, kto mieszka przy pańskiej siedzibie[723]. Instytucja *kojminca* jest starsza niż instytucja wiałdomi/weldana (lit. *veldamai*), która pojawiła się dopiero pod koniec XIV w.[724] *Kojmincy* przywiązywali się lub byli przez panów przypisywani do ziemi, a więź tę datuje się nie później niż na XIV w. Proces przypisania niewolników do ziemi za długi, który widzimy w zapisach ustępów XI.6 i XI.7 Pierwszego Statutu Litewskiego[725], jest dowodem, że to przypisanie było zasadą, która w przypadku *kojminców* zaczęła obowiązywać około XIII w. Przypisanie do ziemi samo w sobie było jednakże skutkiem niewoli (czy niewoli tymczasowej), zatem jego chronologia musiała być wcześniejsza. Geneza feudalizmu zna także stosunki poddania się w niewolę niezwiązanego w żaden sposób z ziemią. Wielu ludzi jej nie posiadało, więc decydowało się na zamianę więzi rodowej na więź podległości panu[726].

Wraz ze wzrostem znaczenia indywidualnego gospodarstwa rodzinnego możnowładztwo nie mogło się obejść bez patriarchalnych niewolników. Ten typ gospodarowania przenikał w głąb społeczeństwa, a jednocześnie słabły i rozpadały się więzi rodowe, musiało zatem powstać stopniowalne poddaństwo osobiste.

Źródła z początku XVI w. świadczą już o zmianach dotyczących *kojminców* i niewolników za długi. Początków tych zmian ich statusu należy się doszukiwać jeśli nie w XIII w., to w jego czasowej bliskości. Elementy towarzyszące niewoli związane były z przypisaniem do ziemi, co z kolei przyspieszyło proces „osiadania" członków drużyny zbrojnej na ziemi, a może nawet ten proces określiło.

---

720 K. Jablonskis, *XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje; Apie vergus Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje XVI amžiaus pradžioje*, atmušta iš I „Praeities" tomo, Kaunas: [s.n.] 1930, s. 3-50.

721 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 145-159.

722 *Istorijos archyvas*, t. 1, kol. 21: „Люди коиминцы".

723 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 157.

724 *Ibidem*.

725 Patrz przyp. 717-719.

726 M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, s. 223-275.

4. Drużyna

Świadectwa o istnieniu demokracji wojennej są „małomówne", dlatego zwolennicy tego poglądu szukają wsparcia w materiałach archeologicznych, które pozostawiają znacznie szersze pole interpretacyjne[727]. Obecnie zarówno kategoria demokracji wojennej, jak i treści jej definicji są przedmiotem krytyki, krytycy zaś argumentują, że była ona nie przyczyną, a skutkiem powstania państwa[728]. Ta linia krytyki opiera się na braku rozróżnienia między właściwym obiektem analizy a jego absolutyzacją. Jednak nawet przy uznaniu wspomnianego zastrzeżenia istnieje zgodność, że o istnieniu demokracji wojennej można – pod pewnymi warunkami – mówić w odniesieniu do późnych etapów genezy państwa[729]. Oczywiście akcent pada tu nie na demokrację (która jest pojęciem umownym w tym kontekście), ale na wojskowy charakter jako wyróżnik. Wikingowie pozostają nieodpartym argumentem za tym, że zjawisko demokracji wojennej istniało. Ich społeczeństwo pozostaje punktem odniesienia dla jej definiowania. Uwagi domaga się przy tym późna chronologia tego zjawiska.

Demokracja wojenna to ustrój, który powstał w celu skutecznego łupienia sąsiadów[730]. W literaturze pojawiły się wzmianki[731] o Litwinach prowadzących wyprawy grabieżcze w XIII w., co skłoniło niektórych autorów do postawienia tezy, że państwo litewskie utrzymywało się z grabieży[732], a to oznaczałoby, że taki rodzaj organizacji wewnętrznej miał duże znaczenie dla powstania państwa. Najważniejszy element tego zjawiska – drużyna księcia czy wodza – został już zbadany przez Łowmiańskiego[733]. Polski historyk odwołał się do badań, które miały istotną wartość w okresie, gdy pisał on swoją pracę w celu wykazania genetycznego związku między rodem a drużyną (w sensie instytucjonalnym). Uważał nawet, że ta ostatnia wywodzi się ze związku rodowego[734]. Jeszcze w „drugim okresie feudalnym" za źródło siły oddziału rycerskiego uznawano jego skład, w którym znajdowali się wzajemnie spokrewnieni mężczyźni[735]. Na określenie niewolników

---

727 Por. S. Dušek, *K otázke vojenskej demokracie v pravekom vývoji Slovenska*, „Slovenská archeológia" 1973, R. 21, Č. 2, s. 409-422.

728 Л.С. Васильев, *op. cit.*, s. 61.

729 *Ibidem*.

730 С.Д. Ковалевский, *К вопросу о понятии „военная демократия"*, СВ 1983, вып. 46, s. 203.

731 H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 25-39; В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 48-53.

732 Patrz przyp. 237, poz. 2; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 172-174.

733 H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 426-439.

734 *Ibidem*, s. 426.

735 M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, s. 224, por.: H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 422-423.

patriarchalnych stosowano wyrażenia oznaczające dzieci lub wyrostków (lit. *bernai*, *mergos*), a członkowie drużyny określali się wzajemnie słowami, które odnoszą się tylko do pokrewieństwa albo przyjaźni między dorosłymi: krewni (lit. *giminaičiai*) lub przyjaciele (lit. *draugai*)[736]. Zasada ta w większym czy mniejszym zakresie działała także na Litwie. Suelgate był otoczony przez „druhów" i „towarzyszy"[737], a w wyprawie w 1207 r. przewodził on „sprzymierzeńcom"[738]. Przebywającego w niewoli Kawalerów Mieczowych księcia Daugeruthego odwiedzili „druhowie"[739]. Takim samym słowem byli określani ludzie, którzy otaczali Lingwena – siostrzeńca Mendoga[740]. Podobnie nazywane jest otoczenie Tuschego, Milgerina i Gingeikego – przeciwników Lingwena[741]. Autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej porównywał Mendoga z Trojnatem (najprawdopodobniej, ponieważ nie wymienił go z imienia) poprzez zestawienie majątku i liczby „druhów" każdego z nich[742]. Wielu „druhów" i „krewniaków" stracił Mendog pod Amboten[743]. Najbardziej przekonujący jest przekaz latopisu nowogrodzkiego pierwszego o Wojsiełku, który po śmierci Mendoga miał zgromadzić jego „wojów" i „sprzymierzeńców"[744]* **. W twierdzy Pilenen (lit. Pilėnai) Margiera własnymi tarczami osłaniali „klienci" i „słudzy"[745]. Jak widzimy, źródła wyraźnie mówią o obecno-

---

[736] M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, s. 224; por.: H. Łowmiański, *Studja nad początkami*…, t. 1, s. 427.

[737] ГЛ, s. 275: „quidam ex ipsis, homo dives et prepotens, Suelgate nomine, cum suis sodalibus ad civitatem divertit. […] exercitum preeuntem insequitur et socios suos sic alloquitur […]"; H. Łowmiański, *Studja nad początkami*…, t. l, s. 427.

[738] ГЛ, s. 298: „Ascendens autem dux exercitus cum comitibus suis […]".

[739] *Ibidem*, s. 350-351: „donec venirent quidam de Letonia de amicis eius ad eum".

[740] LRCh, s. 71: „Lengewînes vrûnde sân / zû samne quâmen mit râte / und wurben daz vil drâte, / daz sie lôsten Lengewînen / ûz sînen grôzen pînen".

[741] *Ibidem*, s. 65-66: „wir haben wîb unde kint / die dâ zû hûse bliben sint, / und ander vrûnde, wer uns wil / volgen, […] Dô sie quâmen in ir lant, / die mêre tâten sie bekant / vrûnden unde mâgen".

[742] *Ibidem*, s. 163: „ein ander Lettowe der trûc nît / ûf in heimelîche; / der was ouch alsô rîche / und der vrûnde also grôz, / daz es Myndowe nicht genôz."; H. Łowmiański, *Studja nad początkami*…, t. 1, s. 429.

[743] H. Łowmiański, *Studja nad początkami*…, t. l, s. 430; LRCh, s. 60: „er liez dâ harte liebe pfant / an vrûnden und an mâgen".

[744] H. Łowmiański, *Studja nad początkami*…, t. 1, s. 430; В.Т. Пашуто, *Образование*…, s. 53, 383-384; НПЛ, Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР 1950, s. 85: „съвкупи около себе вои отца своего и приятели […]". *ПСРЛ, т. 3: *IV. Новгородския летописи*, Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца 1841, s. 58; **Nowa edycja i polski przekład: *„Latopis nowogrodzki pierwszy" starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*, oprac. Z.A. Brzozowska, I. Petrov, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2019, s. 188-189.

[745] H. Łowmiański, *Studja nad początkami*…, t. 1, s. 439; SRP, Bd. 2, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1863, s. 489: „Rex tamen a suis clientibus cum schutis protectus […]"; s. 489-490: „der oberste mit seinen dienern […]".

ści litewskich drużynników książęcych już od początku XIII w. Dobrze z nimi współgra znalezisko w postaci laski z dzwoneczkami, będącej atrybutem dowódcy jazdy. Ten pochodzący z X-XI w. zabytek znalazła archeolożka Laima Nakaitė-Vaitkunskienė w grobie na Żmudzi[746].

Źródła dają możliwość częściowego rozpoznania rozmiarów i chronologii rozwoju drużyn litewskich. Szczególnie wartościowe są w tym względzie informacje zawarte w opowiadaniu hagiograficznym Wiperta o św. Brunonie. Jest w nim mowa o 300 mężach Nethimera – wodza plemiennego z początku XI w.[747] W połowie XIII w. taką drużynę miał Dowmunt, jeden z książąt nalszczańskich[748*]. Autor latopisu hipackiego porównał jej siłę z drużyną Mendoga i oceniał jako „małą"[749*]. Piotr z Dusburga opisał najazd i grabież dokonaną w Polsce przez Witenesa (1294 r.) wraz z ośmioma setkami mężczyzn[750*]. Kronikarz jednocześnie obrazowo oddał liczebność tej drużyny. Kilku książąt nalszczańskich (a może także dziawołtowskich) w 1266 r. pilnie zgromadziło 700 jeźdźców (niewątpliwie zbrojnych drużynników) w celu pogoni za Dowmuntem[751].

Powyższe dane można zestawić z szacunkami demograficznymi dokonanymi przez Łowmiańskiego[752]: w XIII w. na terytorium Litwy, której zakładana powierzchnia wynosiła 58 tysięcy km², mieszkało 170 tysięcy mieszkańców, zatem – 3 osoby / km². Przywołajmy Piotra z Dusburga i jego relację o kontyngencie wojskowym z ziem pruskich, gdzie jest mowa o kilku tysiącach jazdy i kilkunastu lub kilkudziesięciu tysiącach piechoty[753*]. Liczebność drużyn litewskich, mających od kilku setek do kilku tysięcy wojów, wydaje się proporcjonalnie zupełnie prawdopodobna. Źródła XIII-wieczne w wielu miejscach podają dane o sile liczebnej

---

746 L. Vaitkunskienė, *Retas X-XI a. raitelio įnagis iš Žąsino kapinyno (Šilalės raj.)*, MADA 1983, t. 3 (84), s. 72-78. Por.: A. Nadolski, *Odo episcopus baculum tenens. W sprawie obyczajowej hierarchii niektórych rodzajów broni w średniowieczu*, [w:] *Cultus et cognitio*, s. 421-425.

747 MPH, t. 1, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960, s. 230: „Rex vero hoc videns factum mirabile cum trecentis viris credidit deo velociter, et accepit baptismum penitentiae".

748 НПЛ, s. 85; *ПСРЛ, т. 3, s. 58; *„Latopis nowogrodzki pierwszy"*…, s. 188-189; В.Т. Пашуто, *Образование*…, s. 53, 305, 384.

749 ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „зане бь сила его мала, а сего велика". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

750 SRP, Bd. 1, s. 156: „Eodem anno Vithenus filius regis Lethowie cum octingentis viris intravit terram Polonie, […] depopulataque terra circum adjacente […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 180.

751 ПЛ, вып. 2, Москва: Издательство Академии наук СССР 1955, s. 16-17; В.Т. Пашуто, *Образование*…, s. 386-387.

752 H. Łowmiański, *Studja nad początkami*…, t. 1, s. 92-96.

753 SRP, Bd. 1, s. 52. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 44.

litewskiego wojska, ale oczywiście trudno z tych danych wyizolować informację, ilu z tej liczby było drużynnikami – a było ich niewątpliwie mniej. Świadczy o tym kilka szczegółów. Henryk Łotysz oceniał, że Suelgate w 1205 r. prowadził w stronę Estonii oddział „niemal 2000 jeźdźców”[754] (sam dowódca jechał na saniach)[755]. W roku 1207 „duże wojsko” litewskie[756] poruszało się „z szybkością konnicy”[757]. Do kościoła w Kubesele jeden Litwin wbiegł[758], drugi – wjechał konno[759], trzeci zaś – na saniach[760]. Łupy ładowano na sanie[761]. W czasie zimowej wyprawy na Saremę (1218/1219 r.) Litwini poruszali się saniami po zamarzniętym Bałtyku[762]. Takim samym środkiem lokomocji dysponowało wojsko, które w 1270 r. zwyciężyło pod Karuse[763]. W 1217 r. nowogródczanie nie zdołali dogonić Litwinów, którzy właśnie złupili tereny nad Szełonią[764*], z czego wynika, że grabieżcy musieli się poruszać konno. Wojsko dokonujące grabieży miało mieszany skład, ale przeważała w nim konnica. Drużyny stanowiły rdzeń takiego wojska.

Wziętych do niewoli jeńców członkowie drużyny dzielili między siebie[765], jednak tylko górna warstwa drużynników żyła z pracy swoich niewolników. Byli to ci, którzy już posiadali gospodarstwa albo mogli sobie pozwolić na ich nabycie. Zdarzało się, że „wojsko zamieszkiwało pod dachem pana”[766] – jest to twierdzenie Blocha, prawdziwe także w odniesieniu do Litwy. Dowodem są przekazy XV-wieczne, z których dowiadujemy się, czym wielki książę obdarowywał swych dworzan: były to przedmioty, produkty żywnościowe i pieniądze[767]. W najwyższej warstwie drużynników postępowała alodyzacja (odalizacja) przy jednoczesnym

---

754 ГЛ, s. 275: „Lethones pene duo milia equitum virorum contra Estones moventur in expeditionem, […]”.

755 *Ibidem*, s. 277: „quem in vehiculo sedentem […]”.

756 *Ibidem*, s. 296: „colligentes exercitum magnum […]”.

757 *Ibidem*: „Lethones velocitate equorum deferuntur […]”.

758 *Ibidem*, s. 297: „quidam veniens in ecclesiam, discurrit circumquaque […] et exivit ad suos”.

759 *Ibidem*: „ecclesiam intrans et ab equo suo non descendens […]”.

760 *Ibidem*: „unus ex eis in vehiculo suo sedens, ecclesiam transeundo […]”.

761 *Ibidem*, s. 296: „omnia, que inveniunt, vehiculis imponunt”.

762 LRCh, s. 33: „zû Swurben vûren sie ubir sê, / daz ist genant daz Ôsterhap […]”.

763 *Ibidem*, s. 180: „zû hant der Lettowen her / mit sînen slitten wîslîch / waste zingelten umme sich”.

764 ПСРЛ, т. 3: *IV. Новгородския летописи*, Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца 1841, s. 35: „Новгородци идоша по нихъ, и не състигоша ихъ”. *„*Latopis nowogrodzki pierwszy”…*, s. 112-113.

765 Patrz przyp. 713.

766 M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, s. 260-265.

767 *Русская историческая библиотека*, т. 27: *Литовская метрика*, Отд. 1, ч. 1: *Книга записей*, т. 1, Санкт-Петербург: Императорская Археографическая коммиссия 1910, s. 175-212.

rekrutowaniu do drużyn młodych mężczyzn nieposiadających gospodarstw. Tu duże znaczenie miały cechy osobiste rekrutów. Wigand von Marburg napisał, że w wojsku Olgierda służyli także wyzwoleńcy[768]*. Drużynnicy w służbie znaczniejszych książąt sprowadzali sobie niewolników, nabywali ziemię i majątki[769], by w ten sposób nie tylko zająć miejsca obok podporządkowanej tym książętom arystokracji plemiennej, ale jeszcze zepchnąć ją społecznie w dół. Możni, by zachować swoje elitarne pozycje, sami stawali się książęcymi drużynnikami.

Duży rozmach prowadzonego przez Litwinów łupiestwa od samego początku XIII w. strukturalnie opierał się na drużynie. Zakres tych działań rozszerzał się od końca XII w. do połowy XIII w. Wywodzenie na tej tylko podstawie wniosków na temat wewnętrznego rozwoju Litwy, jak to czyni Paszkiewicz[770], jest działaniem ryzykownym. Niewątpliwie jednak większy rozmach działań mówi nieco o „polityce drużyn" i o znaczeniu ich struktury[771].

Najwcześniejsze wzmianki w latopisach o litewskich najazdach na ziemie ruskie pochodzą z ostatnich dwóch dekad XII w. Z tych przekazów wynika wyraźnie, że ciągle jeszcze to Ruś była wobec Litwy w ofensywie[772]. Henryk Łotysz nawet nie wspomniał o Litwinach, gdy pisał o kolonistach niemieckich, którzy uzyskali koncesję księcia połockiego na osiedlenie się w delcie Dźwiny (Liwowie płacili mu daniny)[773]. Zimą 1185 r. Litwini zaatakowali Liwów[774], ale później źródła milczą o tych najeźdźcach aż do 1201 r. W 1180 r. na Rusi Litwini uchodzili za marionetki w ręku książąt połockich[775]. W literaturze dotyczącej końca XII w. częste są odwołania do *Słowa o pułku Igora*, ale autentyzm tego źródła pozostawia wiele wątpliwości[776]. W 1183 r. autor latopisu nowogrodzkiego pierwszego zanotował, że Litwini zaatakowali Psków, nie podał jednak żadnych szczegółów[777]*. Najazd

---

768 SRP, Bd. 2, s. 566; V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 169. *Nowa edycja i polski przekład kroniki Wiganda von Marburga: Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu 2017, s. 364-365.

769 Por.: H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 297-298, 302.

770 H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 47.

771 E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą*, AMMD. Istorija 1982, t. 22, s. 34; idem, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko*, AMMD. Istorija 1984, t. 24, s. 12, 15-23.

772 Idem, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 15-16.

773 ГЛ, s. 257.

774 *Ibidem*.

775 E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 14-15.

776 Patrz Aneks 1: Porównanie trzech opowieści: w *Słowie o pułku Igora*, w latopisie hipackim i w *Zadońszczynie*.

777 ПСРЛ, т. 3, s. 18: „На ту же зиму бишася Пльсковици съ Литвою, и много ся издея зла Пльсковицемъ". *„*Latopis nowogrodzki pierwszy"…*, s. 58-59.

ten czasem jest przez badaczy wiązany z wpisem w tym samym latopisie, pochodzącym z 1184 r., informującym, że nowogrodzianie wypędzili z Połocka księcia Jarosława, karząc go w ten sposób za splądrowanie nowogrodzkich włości. Badacze ci wskazują na związek przyczynowy między tą właśnie informacją a przekazem z 1183 r.[778], ale przecież jest tu mowa o dwóch osobnych wpisach. W dodatku w przekazie latopisowym to sam książę Jarosław był oskarżony o plądrowanie. Z jakiego powodu dopiero po roku nowogrodzianie mieliby sobie przypomnieć o litewskim najeździe, nawet jeśli rzeczywiście dotarł on do włości wokół Nowogrodu (a mówimy o braku przekazu na ten temat w nowogrodzkim latopisie właśnie)? Nie mamy też konkretnych danych na temat działań litewskich z 1198 r., a są tylko wskazane Łuki jako punkt oparcia przeciwko ich atakom[779]* (włączając w nie także wyprawę, na którą Litwini wyruszyli wspólnie z połocczanami[780]). We wszystkich tych przypadkach ruscy kronikarze nie podali precyzyjnych szacunków własnych i liczebności Litwinów; nie uważali za stosowne scharakteryzowania działań wojennych, nie interesowały ich sposoby odparcia wrogów.

Paszkiewicz generalnie ograniczył chronologię litewskich najazdów[781] do lat 1200-1263. Można się nie zgadzać z wnioskami, które wyciągnął z tej chronologii, ale datę początkową – 1200 r. – trzeba uznać, ponieważ w tym właśnie roku litewskie najazdy nabrały jakościowo innego charakteru[782]. W roku 1201 połocczanie zdołali jeszcze zatrzymać Litwinów, którzy wyprawili się do Semigalii, ale Henryk Łotysz ocenił, że wojska litewskie były wielkie[783]. Wyprawy o mniejszym rozmachu miały miejsce w 1203 r. przeciwko Liwom. Litwini przyłączyli się wtedy do księcia panującego w Gercike (łot. Jersika), by wspólnie ukraść z pastwisk bydło ryskich mieszczan[784]. Podobnie w 1204 r., gdy z pomocą Liwów ukradli trzy konie[785].

---

[778] Н.П. Анцукевич, *Слово о полку Игореве: перевод, комментарий, исследование: концепция палеграфического, филологического и исторического толкования памятника*, Вильнюс: Русский культурный центр 1992, s. 141.

[779] ПСРЛ, т. 3, s. 24: „Изяславъ бяше посаженъ на Лукахъ княжити, и отъ Литвы оплечье Новугороду, […]". *„*Latopis nowogrodzki pierwszy"*…, s. 76-77.

[780] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 34.

[781] *Ibidem*, s. 47.

[782] Por.: E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 16-17, 28.

[783] ГЛ, s. 268: „hyeme subsequente cum exercitu magno Dunam descendentes Semigalliam tendunt. Sed ante ingressum terre audientes regem de Plosceke cum exercitu Leththoniam intrare, Semigallis relictis, cum festinatione redeunt et, […]".

[784] *Ibidem*, s. 272: „Rex autem de Gercike cum Lethonibus Rigam procedens, in pascuis pecora civium rapit, duos sacerdotes, Iohannem de Vechte et Volchardum de Harpenstede, iuxta Montem Antiquum silvam cum peregrinis succidentem, capit et Theodericum Brudegame, cum civibus eum insequentem, occidit".

[785] *Ibidem*, s. 273-274: „Lethones […] cum Lyvonibus de Asscrade et de Lenewarde […] fere trescenti Rigam descenderunt et pecora eius in pascuis comprehensa iam secundo dedu-

Po latach 1205-1207 Suelgate i nieznany z imienia inny wyższy książę poprowadzili duże wyprawy[786]. Na Rusi w 1203 czy 1205 r. w starciu z Olegowiczami poległo 1700 Litwinów, co odnotował kronikarz związany z wielkimi książętami włodzimierskimi[787]. Wzmiankowane są działania podejmowane przeciwko atakującym Litwinom przez wielkiego księcia i posadnika z Nowogrodu – głównych przywódców wojskowych tego księstwa[788]. W 1211 r. Litwini złupili Psków (miasto)[789*], a w 1217 r. splądrowali Szełoń. Nowogrodczanie nie zdołali ich już dogonić[790*]. Latopis ławrientiewski zawiera przekaz o tym, jak w 1225 r. Litwini ograbili nowogrodzką włość i w ten sposób sprowokowali interwencję Jarosława – brata wielkiego księcia włodzimierskiego[791].

Litwini wyprawiali się głównie na tereny nad Dźwiną oraz na Ruś. Około 1209 r. Henryk Łotysz stworzył całą tyradę o Łatgalach i Liwach jako owcach w paszczach litewskich wilków[792]. Nie było to przypadkowe porównanie. Autor kroniki napisał, że Łatgalowie porzucali w ucieczce swoje domostwa, co oznacza, że nie zdążyli jeszcze na stałe przenieść się do lasów. Ta właśnie tyrada wraz z przekazem o Olegowiczach[793] wyznaczają cezurę 1205-1207, a jednocześnie ilustrują zmiany, które dokonały się w pierwszej dekadzie XIII w. Źródła południoworuskie także zawierają kilka ciekawych wzmianek. W 1205 r. Litwini i Jaćwięgowie najechali ziemię wołyńską[794*]. Relacjonujący podpisanie porozumienia między Litwą a Wołyniem w 1219 r. autor latopisu hipackiego wyraził zadowolenie, że Bóg

---

cere temptant. […] Hiis itaque gestis Lethones cum Lyvonibus, tribus tantum equis civium optentis, discedunt, […]".

786 *Ibidem*, s. 275-277, 296-298.

787 E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 16-17.

788 *Ibidem*, s. 16.

789 ПСРЛ, т. 3, s. 32: „изъехаша Литва безбожная Пльсковъ и пожгоша, Пльсковици бо бяху въ то время изгнали князя Володимира отъ себе; а Пльсковици бяху на озере. И много створиша зла и отъидоша". **„Latopis nowogrodzki pierwszy"…*, s. 100-101.

790 ПСРЛ, т. 3, s. 35: „[…] воеваша Литва въ Шелоне. Новгородци идоша по нихъ, и не състигоша ихъ". **„Latopis nowogrodzki pierwszy"…*, s. 112-113.

791 В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 43-44.

792 ГЛ, s. 313: „Erant eciam tunc Lethones in tantum omnibus gentibus in terris istis existentibus dominantes, tam christianis quam paganis, ut vix aliqui in villulis suis habitare auderent, et maxime Lethti. Qui, relinquentes domos suas desertas, tenebrosa silvarum semper querebant latibula, nec sic quidem eos evadere potuerunt; nam insidiando eis omni tempore per silvas eos comprehenderunt et aliis occisis alios captivos in terram suam deduxerunt et omnia sua eis abstulerunt. Et fugerunt Rutheni per silvas et villas a facie Letonum licet paucorum, sicut fugiunt lepores ante faciem venatorum, et erant Lyvones et Lethti cibus et esca Lethonum, et quasi oves in fauce luporum, […]".

793 Patrz przyp. 787.

794 ПСРЛ, т. 2, kol. 721. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 101.

natchnął Litwinów, by zechcieli zawrzeć pokój[795], i zauważył, że już później „zima była spokojna"[796]. Zapewnienie sobie bezpieczeństwa ze strony Litwinów było zatem ważne także dla Wołynia. Pozostałości kory brzozowej, jedne niedatowane, a inne przypisywane przez archeologów końcowi XII w., wskazują, że najeżdżający Nowogród Litwini docierali nawet do Karelii[797].

Najwcześniejsze źródła mówiące o litewskich najazdach pochodzą z lat osiemdziesiątych XII w., i to nieprzypadkowo. Przy okazji relacji o umocnieniu się Niemców w Inflantach w 1225 r. Henryk Łotysz wspomniał, że Łatgalowie i Liwowie już od 40 lat cierpią przez litewskie grabieże[798]. Zarówno ruskie latopisy, jak i niemieckie kroniki pozwalają odtworzyć zakres terytorialny litewskiej aktywności na północy, wschodzie i południowym wschodzie. Brakuje informacji na temat ich stosunków z Bałtami zachodnimi. Zawarte w 1219 r. porozumienie pozwalało Litwinom na atakowanie Polski z ziemi wołyńskiej, co ruski kronikarz określił jako litewską przysługę dla Wołynia[799]*. Litwini i inne plemiona bałtyjskie w 1227 r. wsparli księcia mazowieckiego Konrada, skonfliktowanego z innymi polskimi książętami. Autor latopisu odnotował zainteresowanie Bałtów łupami[800]. Litewskie drużyny działały więc w niemal wszystkich kierunkach, a dwa ostatnie przykłady dowodzą, że istniał popyt na ich usługi wojskowe. W sytuacji wewnętrznych podziałów na Rusi i w Polsce warunki sprzyjały działalności łupieżczej litewskich drużyn, a dopiero Niemcy poprzez podbicie terenów nad Dźwiną pozbawili je możliwości grabieży.

Nie na długo jednak, ponieważ wkrótce pojawiły się zorganizowane siły zbrojne wczesnego państwa litewskiego. Kilka źródeł zawiera przekazy o nasilaniu się litewskich ataków na Ruś w tym czasie. *Słowo o ruinie ziemi ruskiej* mówi o Litwinach, którzy siali spustoszenie, wyszedłszy ze swoich mokradeł, chociaż „z błot

---

795 ПСРЛ, т. 2, kol. 735: „Божиимъ повелениемь прислаша князи Литовьскии […] миръ да(р)юще".

796 *Ibidem*, kol. 736: „и бе земля покоина".

797 N. Kitkauskas, *Archeologų radinys apie Lietuvą XII a.*, KB 1986, nr 8, s. 65-66.

798 ГЛ, s. 436: „Et exiverunt Estones de castris suis […], similiter et Lyvones nec non et Letthi de latibulis silvarum egredientes, in quibus annis iam plurimis tempore bellorum latitarunt, […] et arabant et seminabant in securitate magna, quam ad quadraginta annos ante non habuerant, eo quod Letthones et alie gentes, […] nunquam dederunt eis requiem et securitatem".

799 ПСРЛ, т. 2, kol. 736: „Ляхом же не престающимъ пакостящимъ и приведе на ня Литву. И воеваша Ляхы, и много убиства створиша в нихъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 119.

800 MPH, Ser. 2, t. 8: *Kronika Wielkopolska = Chronica Poloniae Maioris*, Warszawa 1970, s. 83: „Cunradus igitur dominia nepotis ambiens et eieccionem sibi fore pudorosam estimans Jaczwanszitas, Scoweas, Pruthenos, Lithwanos, Szamuitas precio conventos ad devastandam terras Sandomirienses nepotis sui frequenter educebat".

swych na świat się wychylić nie śmieli"[801]*. Ustalenie daty powstania tego źródła nastręcza trudności[802]. Pochodzi ono prawdopodobnie z drugiego ćwierćwiecza XIII w., bodaj z przełomu lat trzydziestych i czterdziestych[803]. Można przyjąć, że jego powstanie ma związek z bitwą nad Kałką[804] w 1223 r. Nawet jeśli tak, wydaje się oczywiste, że do końca lat dwudziestych XIII w. na Rusi dopiero kształtował się wizerunek Litwinów jako uciążliwych grabieżców. Potwierdza to wpis w latopisie ławrientiewskim z 1225 r. o litewskim wojsku, jakiego „od początku świata nie było", w sile 7000 wojów[805], ale i ten wizerunek nie utrwalił się od razu, bo jeszcze w Latopisie Sofijskim pierwszym z 1242 r. można przeczytać, że litewski naród się rozrósł[806]. Jeżeli to do niego odniesiemy tekst ze *Słowa o ruinie ziemi ruskiej*[807], to czytelny będzie proces kształtowania się ruskiego wyobrażenia o Litwinach, przypadający na lata dwudzieste i trzydzieste.

Chyżość i zwrotność litewskich koni i jeźdźców w konfrontacji z wrogiem zwróciły uwagę Henryka Łotysza. Odnotował je przy opisie wydarzeń z 1208 r.[808] Świadectwo to potwierdza, że Litwini posiadali już indywidualne umiejętności walki, do których wojowie kształcili się od młodości. Jednak jeszcze w pierwszej połowie XIII w. Litwini nie mieli opanowanej taktyki wojennej konnicy. Niemieckie źródła twierdzą, że w trudnych warunkach bitewnych Litwini zsiadali z koni[809]. Było to postępowanie typowe dla drużyn: każdy z wojów był wyszkolony do walki w bezpośrednim starciu z indywidualnym wrogiem, ale nie do zbiorowego

---

[801] *Слово о погибели рускыя земли по смерти великого князя Ярослава*, [w:] *Изборник: сборник произведений литературы Древней Руси*, вступительная статья Д.С. Лихачева, составление и комментарии Л.А. Дмитриева и Н.В. Понырко, Москва: Художественная литература 1969, s. 326: „а Литва из болота на свет не выникываху". **Literatura staroruska. Wiek XI-XVII. Antologia*, oprac. W. Jakubowski, R. Łużny, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971, s. 92.

[802] Por.: Т.Н. Ларина, *Некоторые вопросы происхождения «Слова о погибели Рускыя земли»*, „Проблемы истории СССР" 1974, Вып. 4, s. 95-112.

[803] *Изборник…*, s. 738; *Источниковедение истории СССР*, под ред. И.Д. Ковальченко, Москва: Высшая школа 1973, s. 144.

[804] W. Philipp, *Über das Verhältnis des «Slovo o pogibeli Russkoj zemli» zum «Žitie Aleksandra Nevskogo»*, „Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte" 1957, Bd. 5, s. 35-36.

[805] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 44.

[806] ПСРЛ, т. 5: *Псковская вторая летопись и Софийская первая летопись*, Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца 1851, s. 181: „Вь то время умножишася языка Литовскаго". Por.: J. Latkowski, *op. cit.*, s. 29.

[807] Patrz przyp. 801-804.

[808] ГЛ, s. 305: „Quod intelligentes Lethones, velocitate equorum suorum eos undique circumvolant et, prout consuetudo eorum habet, circumferuntur hac et illac, modo fugiendo, modo persequendo, et lancearum suorum ac pedorum missione quam plures vulnerant".

[809] A. Nikžentaitis, *XIII-XVa. lietuvių kariuomenės bruožai (organizacija, taktika, papročiai)*, KA 1992, t. 13, s. 7-9.

działania w bitwie. Koń ciągle jeszcze był dla Litwinów środkiem transportu, a nie częścią wyposażenia wojskowego[810]*. Mobilne, wyposażone w konie wojsko litewskie atakowało inaczej niż np. drużyny jaćwieskie, w których przeważała piechota. Wodzowie jaćwiescy też mieli swoich drużynników (przyjaciół)[811]*,

---

[810] *Ibidem*, s. 7. *Alvydas Nikžentaitis chyba jako pierwszy w litewskiej historiografii zauważył, że w XIII w. Litwini wykorzystywali konie głównie jako środek transportu. Historyk uważa, że w tym czasie nie mieli oni jeszcze umiejętności kawaleryjskich, a w ich wojsku zarówno w XIII w., jak i jeszcze na początku XV w. kluczową rolę odgrywała piechota. Nikžentaitis nie próbuje podważać faktu, że w XIII w. Litwini dysponowali już konnicą, twierdzi jednak, że Litwini i inni Bałtowie za główny swój cel taktyczny uważali zmuszenie rycerzy zakonnych do zsiadania z koni i walki pieszo. W XIII w. wojowie litewscy potrafili prowadzić pościg konny za wrogiem, ale nie byliby w stanie go pokonać w bezpośrednim starciu. Nikžentaitis doszukuje się początków litewskiej konnicy na przełomie XIII i XIV w., gdy na wojny wyruszały oddziały pod wodzą wielmożów, dla których konie były już nie tylko środkiem transportu i pogoni za uciekającym nieprzyjacielem, ale też „narzędziem" walki. A. Nikžentaitis, *XIII-XV a. lietuvių kariuomenės bruožai…*, s. 7-8, 16, 20, 32; patrz także: idem, *Nuo Daumanto iki Gedimino: Ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai*, Klaipėda: KU Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centras 1996, s. 38-39, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 5. Spostrzeżenia Nikžentaitisa zostały potwierdzone przez badania przeprowadzone przez Dariusa Baronasa: „Na początku XIII w. litewski jeździec był w zasadzie piechurem na koniu. Przy takiej jego charakterystyce zauważymy, że z trzech typowych funkcji konnicy: przełamywania linii przeciwnika w bitwie, wywiadowczej i transportowej litewscy konni mieli opanowaną tylko tę ostatnią, a zatem nie ma podstaw do mówienia o istnieniu kawalerii. Kwestia jej kształtowania się ciągle pozostaje otwarta". D. Baronas, *Lietuvių karybos bruožai XIII a. pradžioje*, [w:] *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas 1997, s. 502; por. idem, *Lietuvių karyba XIII a.*, KA 2000, t. XVI, s. 20. Nieco wcześniej do dyskusji o litewskiej kawalerii włączył się archeolog Manvydas Vitkūnas: M. Vitkūnas, *Kada baltai pradėjo kautis raiti?*, „Lituanistica" 2011, t. 57, nr 1 (83), s. 54-65, a ostatnio – archeolog i historyk wojskowości Eligijus Šmidtas: E. Šmidtas, *Su kokia kavalerija Lietuva pasitiko kryžiuočius XIII amžiuje?*, LIS 2019, t. 44, s. 8-30. Badania prowadzone przez Baronasa również wniosły korekty dotyczące XIII-wiecznej litewskiej wojskowości oraz znaczenia piechoty i konnicy po stronie litewskiej w bitwach. Baronas twierdzi, że „już za Mendoga i Trojdena litewska konnica miała zdolność prowadzenia działań zaczepnych i dość skutecznie pełniła funkcję samodzielnej jednostki taktycznej. Już w wieku XIII litewska strategia i taktyka wykazywały elastyczność. Wojowie mieli umiejętności tak walki pieszej, jak i na koniu, zależnie od okoliczności, czyli od specyfiki wojskowej przeciwnika i warunków naturalnych" – D. Baronas, *Lietuvių karo meno XIII a. kontekstas ir karybos naujovės XIV a. antroje pusėje – XV a. pradžioje*, KA 2019, t. 34, s. 19 (cały artykuł: s. 7-29, 287). Artykuł jest uzupełnioną wersją innego, opublikowanego w 2012 r. po niemiecku: idem, *Der Kontext der litauischen Kriegskunst des 13. Jahrhunderts und die militärischen Innovationen von der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts*, [w:] *Tannenberg – Grunwald – Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im späten Mittelalter*, hrsg. von W. Paravicini, R. Petrauskas, G. Vercamer, Wiesbaden: Harrassowitz 2012, s. 159-173.

[811] SRP, Bd. 1, s. 143: „Iste Scumandus potens fuit et dives […], cessit de terra sua cum tota familia et amicis ad terram Russie". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 158.

w ten sposób opisywany Skomand[812] prowadził pieszych wojów[813*]. Rozmach działania i umiejętności litewskiego wojska wyraźnie wyróżniają się na tle innych Bałtów.

Pod koniec XII w. i w pierwszej połowie XIII w. Litwini odegrali rolę lądowych Wikingów w otoczeniu swoich sąsiadów, których sytuacja sprzyjała takiemu działaniu Litwinów. Był to „złoty wiek" drużyn wojów. W XIII w. litewskie drużyny nie były jeszcze w stanie nałożyć kontrybucji na Łatgalów, chociaż swoimi najazdami destabilizowali im życie. W połowie XIII w. zaczęło się przyłączanie do Litwy ziem niebałtyjskich (ruskich). W ciągu kilku dekad drużyny litewskich książąt wykształciły na tyle silną strukturę, że zmiany polityczne nie były już w stanie jej rozchwiać. Stały się one grupą, która nieodwracalnie utrwaliła swoje istnienie polityczne i społeczne. Tak powstała organizacja państwowa.

5. Daniny i świadczenia

Już w latach dwudziestych XIII w. na Litwie działał system podatkowy składający się z konkretnych rodzajów serwicji i angarii. W listach Giedymina można przeczytać o daninie[814], rencie w naturze (w postaci dziesięciny)[815], podatkach w formie angarii[816], o mytach[817]. Użycie tych nazw jest dowodem na to, że Giedymin przejął je po czasach swoich poprzedników, kiedy się one ukształtowały[818].

W projekcie przywilejów, o które prosili Mendoga mieszczanie ryscy, jest mowa o wyłączeniu myta i prawa brzegowego (lit. *vežimo*)[819*]. Słowo „myto" (lit. *muitas*)

---

812 Patrz przyp. 811.

813 V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 239; ПСРЛ, т. 2, kol. 799-800: „Скомондъ [...] борзъ же бе яко и зверь, пешь бо ходя повоева землю Пиньскую, иныи страны [...]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 173.

814 *Gedimino laiškai*, s. 33: „[...] annis decem colant terram nostram absque censu". *Ibidem*, s. 43: „ad decem annos colere libere absque censu, [...]".

815 *Ibidem*, s. 43: „secundum terrae fertilitatem, dabunt decimam, prout in aliis regnis vel populis dare consueverunt".

816 *Ibidem*, s. 41: „sine [...] exactione angariarum et perangariarum, [...]"; s. 43: „et medio tempore ab omni opere regio sint exemti".

817 *Ibidem*, s. 33: „Mercatores intrent et exeant sine exactione et teloneo libere omni inpedimento procul moto"; s. 41: „sine theoloneo, [...]".

818 *Ibidem*, s. 41: „super omnes praedecessores nostros, [...]".

819 LUB, Bd. 1, s. 68, kol. 313: „caris nostris civibus Rigensibus et omnibus mercatoribus Theutonicis plenam ac perpetuam donamus libertatem et pacem per universas partes regni nostri, tam in terris quam in aquis veniendi, morandi, recedendi, absque theloneo et omni exactionis genere, quocunque nomine censeatur. Quod si aliquis ipsorum in aquis nostrae dominationis pati naufragium forte contigerit, decernimus et volumus, ut a nemine impediantur, nec in rebus suis, sive in navi fuerint, sive in agris, aliquatenus molestentur, sed liberum eis

jest zapożyczeniem o pochodzeniu ruskim, które weszło do litewszczyzny nie później niż w XII w. (analogicznie jak słowo *muilas* – mydło)[820]. W XIII w. litewski znał zatem takie słowo (choć nie dowodzi to jeszcze, że odpowiadająca mu instytucja na Litwie istniała). Arcybiskup Bruno z Kwerfurtu przy samej granicy litewskiej natknął się na ludzi, którzy zaprowadzili go do wodza plemienia[821]. Na początku XVI w. w okolicy, gdzie rzeka Święta wpada do Wilii, istniało jeszcze zachowane myto w archaicznej postaci bochenków chleba[822]. W tym rejonie przechodziła granica ziem litewskich (Litwy właściwej)[823]. Wszystkie te fakty potwierdzają, że dary składane przez kupców, kiedyś wręczane przywódcom plemiennym, w XIII w. były już pobieranym przez książąt mytem.

Angaria na rzecz budowy i naprawy zamków istniała jako powszechne świadczenie, jeszcze zanim ukształtowało się państwo. W wiekach XV i XVI zespół danin i obowiązków na ten cel składał się z wielu elementów (w XIII-wiecznej Polsce był on zbiorczo nazywany grodem[824]). Pośrednią ilustracją początkowego stadium tego procesu na Litwie jest przykład grodu Wielona (lit. Veliuona). Został zbudowany (czy odbudowany) w 1295 r. na ziemi należącej do Junigedy (Wielony)[825]*, a z czasem od jego nazwy zaczęto nazywać miejscowość[826] (ciekawe, że na Węgrzech[827] w XIII w. toponimy powstawały podobnie). W przypadku litewskim częściowych wyjaśnień dostarczają pozostałości obowiązku świadczenia pracy, ciążące na drobnych bojarach[828], a obecne jeszcze w XVI w. Jednym z nich było koszenie trawy – źródła z przełomu XIV i XV w. odnotowują istnienie takiego świadczenia[829]. Fakt, że ciążyło ono na bojarach, świadczy o czasie

---

sit de ipsis rebus suis pacifice prout voluerint ordinare". *Patrz także: E. Gudavičius, *Ryges recht ir ius civile Rigensis civitatis Gedimino aktuose*, LIM. 1986 metai, 1987, s. 84-85.

820 A. Salys, *Baltų kalbos*, [w:] LE, t. 2, Kaunas: Spaudos fondas 1934, kol. 994.

821 MPH, t. 1, s. 229: „Quando patriam intravimus statim ante regem ducti fuimus".

822 A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai XIII-XVI a.: lietuvių ankstyvojo feodalizmo visuomenės tyrimas*, Daktaro disertacijos tezės, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla–Vytauto Didžiojo universitetas 1996, s. 9.

823 Patrz rozdz. IV, podrozdz. 2.

824 A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979, s. 109, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze*, z. 60.

825 SRP, Bd. 1, s. 154: „Eodem anno […] Lethowini edificaverunt in eodem territorio Junigede castrum, […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 176.

826 PD, s. 415.

827 E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1986, s. 19.

828 E. Gudavičius, *Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų XVI a. (1. Bajorų luomo susidarymas)*, MADA 1975, t. 2 (51), s. 101.

829 Z. Ivinskis, *Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI a. pusės*, LP t. 1, sąs. 1, 1940, s. 27; K. Jablonskis, *Nauji Vytauto laikotarpio aktai*, „Praeitis"

jego powstania: pochodziło z okresu sprzed wyodrębnienia się warstwy wojów grodowych. Możemy rozpoznać takie świadczenie[830] już na przełomie XIII i XIV w., gdy powstawały (a może w wielu miejscach nawet istniały) systemy podgrodzi i ich zaopatrywania[831]. Na początku XVI w. niektóre kategorie chłopów były zobowiązane do koszenia trawy, a zobowiązaniu temu towarzyszył jeszcze obowiązek tłoki[832], oczywiście późniejszy niż obowiązek sianożęci, niedotyczący bojarów. Obowiązek ten powstał zatem w czasie, gdy system zaopatrzenia grodów już istniał. Na takim tle sianożęć wyraźnie była związana z kształtowaniem się systemu grodowego, więc należy go datować przed końcem XIII w.

W przywilejach ogólnoziemskich wielkich książąt litewskich świadczenia chłopskie uległy zróżnicowaniu. Powstały obowiązki zaopatrywania budowy zamków murowanych, które w pierwszej połowie XV w. uchodziły za nowe i „mniej uprawnione"[833]. Sieć zamków murowanych powstała w domenie wielkiego księcia[834] na przełomie wieków XIII i XIV, zatem świadczenia na rzecz grodów drewnianych, do których „wzywana była cała ziemia litewska" (jak czytamy w przywileju nadanym w 1387 r. przez Władysława Jagiełłę[835]), istniały już wcześniej. W stosunku do okresu sprzed powstania państwa mamy do czynienia z innymi gabarytami i jakością. Gintautas Zabiela ustalił, że gród w Siemieniszkielach (lit. Šeimyniškėliai), po którym do teraz pozostało grodzisko, został zbudowany w XIII w. w nowym miejscu. Włożono w to przedsięwzięcie wiele wysiłku, charakterystycznego dla budowy grodów prowadzonej przez państwo[836]. Gród ten został wzniesiony na pograniczu Dziawołtwy i Selonii[837], zatem zupełnie zrozumiałe jest, że był określany jako „twierdza Litwa"[838]*. Powyższe dane pozwalają na wniosek, że chronologia sianożęci, dobrze już ugruntowanych angarii na rzecz

1933, t. 2, s. 407-409; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси*, т. 3, Вильна: Печатня Губернского Правления 1867, s. 10 (chodzi o zamek w Mohylewie, choć samo świadczenie związane było z opieką nad wielkoksiążęcymi końmi, które były tam trzymane).

830 E. Gudavičius, *Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai*, KA 1992, t. 13, s. 62-70.

831 *Ibidem*, s. 53-57.

832 М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства…*, s. 332-333, 336.

833 E. Gudavičius, *Lietuvių pašauktinės kariuomenės…*, s. 55-56.

834 *Lietuvos pilys*, Vilnius: Mintis 1971, s. 17-19, 161-162.

835 ZPL, s. 2: „ad castri noui constructionem, tota terra Lithuanica vocaretur […]".

836 G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, LIM. 1991 metai, 1993, s. 15-17.

837 Wynika to z tekstu transumptu wydanego przez Mendoga aktu darowizny Selonii na rzecz Zakonu Inflanckiego: LUB, Bd. 1, kol. 99, 461-464.

838 LUB, Bd. 3, Reval 1857, kol. 687. *Patrz rozdz. IV, podrozdz. 6.

grodów oraz myt sięga wcześniej niż końca XIII w., a najpóźniej powstały one w połowie tegoż wieku.

Z dokonanych przez Mendoga w 1254 r. zapisów[839] na rzecz biskupa Chrystiana dotyczących Żmudzi wynika, że z ziem tych można było ściągać choćby drobne świadczenia. Biskup przewidywał pobieranie tu dziesięciny[840]. Czy w tamtym okresie było to możliwe i czy ściągana w czasach Giedymina dziesięcina została tam wprowadzona za Mendoga – to już osobne kwestie, jednak wzmianka o tym podatku jest faktem. W każdym przypadku za panowania Mendoga było z kogo tę daninę ściągnąć.

W czasach Tacyta Germanie składali swoim wodzom dary[841], niewątpliwie przeznaczone na utrzymanie drużynników, którzy mogli nie pracować[842]. Z tych darów i gościtw (zapewnienia poczęstunku wielkiemu księciu i jego świcie) rozwinęły się posiady (lit. *kieminėjimas*, stacja)[843].

W XVI w. na Litwie trwał jeszcze zwyczaj wzajemnej darowizny[844] i bitnikostwo (które łączyło przedstawicieli różnych stanów)[845]*. Obowiązek posiadów czy

---

839 LUB, Bd. 1, kol. 346: „mittentes ipsum in corporalem possessionem, […]".

840 *Ibidem*, kol. 349: „eis dimittimus decimam terrarum illarum, quas ab illustri principe, domino Mindowe, rege Lettowiae, possident, sicut in suis litteris super hoc confectis plenius continentur, iure perpetuo possidendam".

841 *Anthologia Latina*, s. 75: „Mos est civitatibus ultro ac viritim conferre principibus vel armentorum vel frugum, quod pro honore acceptum etiam necessitatibus subvenit".

842 *Ibidem*, s. 74: „nam epulae et quamquam incompti, largi tarnen apparatus pro stipendio cedunt".

843 Por.: Б.А. Рыбаков, *Полюдье*, [w:] *Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. София, сентябрь 1980 г.*, Москва: Наука 1980, s. 3.

844 J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. XIV-XVII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1970, s. 174-187, 237, 249.

845 K. Jablonskis, *Die offizielle Urkundensprache des litauischen Grossfürstentums als kulturgeschichtliche Quelle*, [w:] *Conventus primus historicorum Balticorum. Rigae, 16-20. VII. 1937. Acta et relata*, Riga: Institutum historicum Latvijas Vestures Instituta izdevums 1938, s. 273-274; V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 138-139. *Określenia „bitnikostwo" (alternatywnie: wspólnictwo) używał Jan Stanisław Bystroń za Ludwikiem Adamem Jucewiczem. Bystroń określa je jako „bardziej wypracowane formy zwyczajowe. Ludzie, którzy się zaprzyjaźnili i chcą utrwalić swoją przyjaźń na zawsze, oddzielają jeden ul z pszczołami, mający zostać wspólną ich własnością. Nowe roje, pochodzące z tego ula, tak jak miód i wosk dzieli się na równe części. Spółka ta po zgodnie zaprzyjaźnionych trwa często między ich dziećmi i dopóki trwa przyjaźń, chowają się pszczoły, z naruszeniem przyjaźni następuje śmierć pszczół. Bitnikostwo (gdyż tak nazywa się ten stosunek od litew. *bitė* = pszczoła) można zawrzeć między ludźmi różnego stanu, płci i wieku; bitnicy tacy kochają się więcej niż rodzeni bracia", J.S. Bystroń, *Studya nad zwyczajami ludowymi*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II" 1917, t. 35, s. 36-37;

gościtwy zachował nawet swoją litewską nazwę (lit. *pasėdžiai*)[846]. W XV w. świadczenie to było uiszczane w formie składkowego przyjęcia, a później wykonywały je poszczególne chłopskie gospodarstwa, czyli stało się ono częścią renty w naturze, następnie zamienionej na pieniężną[847]. Bojara poznawało się po tym, że nie świadczy posiadów[848]. Za pozostałość takiego przekonania można uznać istnienie tzw. bojarów posiednych[849] na Żmudzi. Z całego tego kontekstu wynika, że warstwa pełniących obowiązkową służbę wojskową wyodrębniła się z elit wspólnoty, jeszcze zanim obowiązek gościtwy przestał być świadczeniem zbiorowym i był wykonywany poprzez przypisanie do konkretnych gospodarstw. To z kolei oznacza, że posiady w postaci stacji istniały przed wprowadzeniem dziesięciny. Powyższa rekonstrukcja pozwala twierdzić, że grodzianie jako warstwa społeczna, którą obserwujemy na przełomie XIII i XIV w., kształtowała się wtedy, gdy posiady już istniały. Etap dobrowolnych gościtw był już wtedy zakończony. Jasne jest też, że posiady były rodzimą, litewską częścią relacji społecznych – w języku litewskim nie ma zapożyczenia ruskiego słowa *погост*, które jest używane w języku łotewskim[850].

Artūras Dubonis odtworzył genezę kategorii zwanej po litewsku *leitis*. Na wczesnym etapie rozwoju państwa, w XIII w., wchodzili do niej utrzymujący się samodzielnie koloniści wojskowi, zamieszkali poza właśnie wtedy kształtującą się domeną wielkoksiążęcą. Ciążyły na nich zarówno obowiązki wojskowe, jak i świadczenia[851]*. Struktura tej warstwy stanowiła przedłużenie struktury drużyny.

L.A. Jucewicz, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skreślona przez Ludwika z Pokiewa*, Wilno: nakładem Rubena Rafałowicza 1846, s. 243-244.

846 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 176-191; K. Jablonskis, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, D. 1: *Tekstai*, Kaunas: Lietuvos istorijos draugija 1941, s. 171-178.

847 K. Jablonskis, *Lietuviški žodžiai…*, s. 174: „дымы 2 […] поседи 10 грошей, […]"; „с посед'ю грошовою, […]"; s. 172: „поседи по тридцати грошеи и по чотыри гроши от кождое службы на кожди годъ, […]"; s. 171: „а на кождую поседь мають прыехати к обеду, а ночовавшы и обедавши на заутрые маеть прочъ поехати; а на кождои поседи мають ему дати по барану, а по пятнадцати куровъ, пятнадцать плечъ мяса, а по пуду меду, и тежъ на кождои поседи по тры бочки овса, […]".

848 *Ibidem*, s. 177: „а мы деи з давъных часов естъ бояре шляхта и николи єсмо поседеи, якъ паном старостам, так их тивуном не давали, леч толко господару королю его милости службою земскою служым […]".

849 *Ibidem*, s. 178; М.К. Любавский, *Поседные бояре в Жмудьской земле в XVI в.*, [w:] *Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели [сборник статей]*, Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов 1911, s. 439-449.

850 A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes…*, s. 294-298; K. Jablonskis, *Lietuviški žodžiai…*, s. 180: „pogostu co rok pieniędzami złotych dwa y kopieyka iedna płacić […]".

851 A. Dubonis, *Lietuvos vaitystė*, „Lituanistica" 1990, nr 2, s. 97-102; idem, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų leičiai (XV-XVI a. pr.)*, „Lituanistica" 1992, nr 1 (9), s. 3-22; idem,

Zapewniała ona trwałość dominującej pozycji drużyny i jej niepodważalny status jako grupy trzymającej władzę. Tego właśnie ogniwa zabrakło Łowmiańskiemu, gdy rekonstruował organizację fiskalną i wojskową powstającego państwa litewskiego[852].

Struktura wojskowa i administracyjna państwa rozwinęły się ze struktury przedpaństwowej, a powstanie systemu danin (czyli organizacji fiskalnej) stanowiło o ukształtowaniu się rdzenia państwa[853]. Możliwości odtworzenia genezy serwicjów są bardzo ograniczone, ale już w czasach Mendoga rozpoznawalne są obowiązkowe posiady. Wątpliwości nie budzą też poszczególne elementy angarii. Całość tego obrazu prowadzi do wniosku, że zawiązki systemu danin istniały już w czasach Mendoga.

6. Struktura polityczna

Istnieją rozliczne definicje państwa i każda z nich ma własne akcenty znaczeniowe. Kluczowy jest nie wybór jednej z nich, ale rozpoznanie i uwzględnienie (w możliwym zakresie) kryteriów, którymi kierowali się ich autorzy – np. dla Susan Reynolds, dla której punktem wyjścia jest definicja sformułowana przez Maksa Webera, kluczowe jest kryterium użycia siły[854*], a więc – przemoc. Brytyjska

---

Leitis – vienas iš lietuvių vardų XIII-XIV a., „Lituanistica" 1995, nr 2 (18), s. 95-98; idem, *Vardas Lietuva: ties Lietuvos valstybės ištakomis*, NŽ-A 1996, nr 1-2, s. 7-12; idem, *Leičiai (lietuviai) ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių dinastinė politika Žemaičiuose XIII a. pabaigoje – pirmaisiais XIV a. dešimtmečiais*, „Lituanistica" 1996, nr 2 (22), s. 16-30. *W 1996 r. Artūras Dubonis obronił pracę doktorską pt. „Wielkoksiążęcy *leitis* w XIII-XVI w. Badanie nad wczesnofeudalnym społeczeństwem litewskim" (patrz przyp. 822). Na jej gruncie powstała monografia, w której autor analizuje charakter warstwy sług wielkiego księcia, zwanej *leitis*, jej pochodzenie, rozwój, przekształcenia i zanik, patrz: A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 1998; wyd. białoruskie: А. Дубоніс, *Лейці вялікага князя літоўскага: з гісторыі ранніх дзяржаўных структур літоўскага грамадства,* пераклад з літоўскай мовы Рамана Урбановіча, Смаленск: Інбелкульт 2015; patrz także: L. Korczak, [recenzja] *„Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities", Artūras Dubonis, Vilnius 1998*, „Quaestiones Medii Aevi Novae" 1999, t. 4, s. 231-232.

852 Patrz przyp. 240.

853 Por.: H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 361-363.

854 Tak przetłumaczyłem *physical* (patrz przyp. 855). *Taki jest dosłowny przekład przypisu w oryginale książki: Gudavičius wyjaśnił, że ang. *physical force* przełożył na litewski jako *reali jėga*, czyli „rzeczywista" czy „realna" siła. Użyte tu i zacytowane z polskiego przekładu wyrażenie „siła fizyczna" jest bardziej dosłowne, nie zakłóca jednak toku rozumowania, który przedstawił Gudavičius.

badaczka modyfikuje jednak definicję Weberowską i uznaje za państwo „organizację społeczności ludzkiej, zamieszkującej określone terytorium, na którym realizuje ona z mniejszym lub większym powodzeniem swe pretensje do sprawowania kontroli (jednak niekoniecznie na zasadzie pełnej wyłączności) nad uprawnionym użyciem siły fizycznej”[855]*. Nie widzę tu zasadniczego rozdźwięku z definicją Lenina, dla którego państwo jest środkiem używanym przez wyzyskiwaczy w celu utrzymania w poddaństwie wyzyskiwanych[856]. Lenin nie określił w żaden sposób obszaru działania, nie wchodził w szczegóły organizacji społeczeństwa i w subtelności użycia siły, dlatego definicja Reynolds, czerpiąca z Webera, ma przewagę nad leninowską, jednak to Lenin trafniej określił uznawane w obu definicjach za konstytutywne używanie siły i to jego definicja lepiej ujmuje istotę państwa. Dodam z dedykacją dla wszystkich, których drażni takie stwierdzenie, że w praktyce to właśnie Lenin sam stworzył najstraszniejszy ze znanych modeli władzy wyzyskiwaczy nad wyzyskiwanymi, co jeszcze wyraźniej potwierdza, jaki był jego postulat teoretyczny. Państwo zatem powstaje wtedy, gdy określona organizacja na pewnym terytorium narzuca żyjącemu na nim społeczeństwu swoją wolę w takim stopniu, że wola ta określa sposób życia tego społeczeństwa[857] i jego rozwój, a tejże organizacji politycznej zapewnia trwanie.

W barbarzyńskich społeczeństwach Europy Środkowej rolę takiej organizacji odegrały drużyny pod przywództwem wodzów, którzy stali się książętami. Państwa powstawały w tym regionie z tzw. księstw plemiennych[858]. Struktura litewskich drużyn wskazuje, że społeczeństwo na Litwie także podążało tą ścieżką, ale się spóźniało. Ukształtowanie się drużyn jako struktur zarządzających w wymiarze administracyjnym i wojskowym oznaczało dla stojących na ich czele

---

855 S. Reynolds, *Fiefs and Vassals…*, s. 27. *Eadem, *Lenna i wasale…*, s. 57-58.

856 Por.: В.А. Туманов, Я.А. Ленцман, Е.В. Гутнова, *Государство*, [w:] СИЭ, т. 4, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия” 1963, kol. 648-662.

857 Państwo, odkąd istnieje, ingeruje w gospodarkę; tu kluczowe jest to, jak uczestniczyło ono w stosunkach zarządzania ziemią: А.Р. Корсунский, *Об экономической политике государства раннего средневековья в Западной Европе*, [w:] *Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества: межвузовский сборник научных трудов*, Вып. 2, ред. Г.Л. Курбатов, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1978, s. 12-13.

858 Por.: T. Manteuffel, *Problèmes d'intégration et de désintégration des Etats européens aux IXe et Xe siècles*, [w:] *L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux. Actes du Colloque internationale tenu à Varsovie et Poznan du 7 au 13 septembre, 1965*, dir. T. Manteuffel, A. Gieysztor, Varsovie: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 21-22; A. Gieysztor, S. Herbst, B. Leśnodorski, *Millennium*, Warszawa: Polonia 1961, s. 8-12; J. Bardach, *L'Etat polonais aux Xe et XIe siècles*, [w:] *L'Europe aux IXe-XIe siècles…*, s. 283.

monarchów uzyskanie statusu najwyższego w hierarchii właściciela ziemi, czy faktycznie – kontroli nad rządzonym przez te hierarchie terytorium[859]. Utrwalenie się powszechnych i regularnych posiadów oznaczało ekonomiczne ugruntowanie istnienia drużyn oraz polityczną realizację praw monarszych. Została ona osiągnięta drogą powstawania drużyn i ukształtowania się hierarchii książąt przewodzących im na poszczególnych ziemiach. Zwieńczeniem tego procesu było domknięcie hierarchii od góry, czyli uznanie jednego władcy nad wszystkimi. Etap ten często nazywany jest konfederacją ziem[860], przy czym równocześnie z nim trwał proces kształtowania się i ugruntowywania dominującej pozycji struktury społecznej drużyn oraz ich wewnętrznego zarządzania. Ciągle jednak nie był zakończony. Ukoronowaniem tego dwoistego procesu była stabilizacja pozycji jednego władcy, oznaczająca zakończenie powstawania drużyn i hierarchii książąt. Dopiero wtedy powstało państwo – nie można o nim mówić wcześniej, ponieważ dopóki nie istniała taka efektywna hierarchia, proces budowania systemu danin i powinności nie mógł zostać sfinalizowany. Zewnętrznym symptomem tego, że finalizacja się dokonała, było właśnie powstanie instytucji „najstarszego" księcia, zwanego wielkim.

W Europie Środkowej państwa barbarzyńskie (plemienne i międzyplemienne) powstawały poprzez rozszerzanie się hegemonii najsilniejszych ośrodków plemiennych na obszary zamieszkane przez ich etnicznych pobratymców. Szczególnie ważne jest tu uwzględnienie zmian w strukturze społecznej, a w tym przypadku kluczowe jest rozróżnienie między państwem a związkiem plemion[861]. Obserwujemy wtedy nie tyle walki plemienne, ile proces przełamywania samoizolacji poszczególnych plemion przez organizację państwową[862]. Innymi słowy, można mówić o przestrzeni etnicznej powstawania tych państw. Przestrzeń etniczną rodzącego się państwa litewskiego stanowiły obszary zamieszkane przez jego północnobałtyjskich sąsiadów, o czym świadczy działalność litewskich drużyn[863]. Na przeszkodzie w wykorzystaniu tego terenu przez Litwinów stali niemieccy koloniści, podobnie jak imperium niemieckie dwa-trzy stulecia wcześniej uniemożliwiło Polsce włączenie całego obszaru zasiedlonego przez Słowian Zachodnich[864]. Skuteczne dążenie Litwinów do hegemonii nie oznaczało tworzenia

---

859 E. Gudavičius, *Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje" Lietuvoje*, s. 3-11.

860 V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 206-212.

861 Por.: Г.Б. Фёдоров, Л.Л. Полевой, *„Царства" Биребисты и Децебала, союзы племён или государства? (I в. до н.э. – начало II в. н.э.)*, ВИ 1984, № 7, s. 59-80.

862 A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1975, s. 27.

863 Patrz przyp. 783-786, 792.

864 Por.: K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967, s. 7.

żadnej „federacji Bałtów", a było oddziaływaniem centrum kształtującej się wtedy struktury politycznej na bałtyjską przestrzeń etniczną.

Najbardziej wymownym wskaźnikiem powstania państwa było utrwalenie się pozycji jednego władcy (wielkiego księcia). W historiografii dotychczas brakowało okoliczności sprzyjających uchwyceniu tej problematyki. Zagadnienie powstania państwa zostało dodatkowo skomplikowane nie tylko przez Łowmiańskiego, który wątpił w dojrzałość litewskiej struktury wojskowej i fiskalnej, a wyjaśnień doszukiwał się we wpływach kultury organizacyjnej Zakonu[865]. Jego nieproporcjonalny sceptycyzm paradoksalnie wsparł stanowisko poszukiwaczy państwa litewskiego przed Mendogiem. W warunkach rosyjskiej imperialnej dominacji intelektualnej oraz poczucia rozczarowania panującego w środowisku naszej powojennej emigracji popchnął on wielu autorów ku takiemu stanowisku. W dodatku znaleźli oni mocny punkt oparcia w wybitnej osobowości Paszkiewicza[866], który w 1954 r. potwierdził[867] swoje poglądy[868]. Nawet Ivinskis się ugiął i odnosząc się do argumentacji Vincentasa Liulevičiusa (podzielającego tego rodzaju poglądy), określił ją jako „interesującą"[869], choć wywód tego autora na rzecz istnienia państwa przed Mendogiem uznawał za stojący „na słabych nogach". Šapoka z kolei bezwarunkowo obrał ten kierunek[870]*, przedstawiając następujące argumenty:

1. Początkowo to nie Niemcy atakowali Litwinów, ale Litwini napadali na Inflanty w czasie, gdy były one przedmiotem podboju niemieckiego, a „to oznacza, że byli już zorganizowani. Niezorganizowana masa nie byłaby w stanie przeprowadzić takich najazdów, podobnie jak nie byłaby zdolna do obrony przed sąsiadami, którzy również wdzierali się na zamieszkane przez nich ziemie"[871]. Przy takim założeniu pozostaje tylko stwierdzić, że w połowie I w. p.n.e. Cezar w Galii musiał odeprzeć agresję ze strony państwa niemieckiego, a w 9 r. n.e. państwo to pokonało legiony pod dowództwem Warusa w Lesie Teutoburskim. Takie przykłady można mnożyć.

---

865 Patrz: H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 352-356.

866 Por.: A. Nikžentaitis, *Nuo Daumanto iki Gedimino…*, s. 8.

867 Patrz przyp. 242.

868 H. Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, London: Allen & Unwin 1954, s. 196-197.

869 Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokario tyrinėjimų šviesoje*, s. 597.

870 Korzystałem z tekstu przedruku tego artykułu w „Ateitis" (1951, nr 3, s. 102-103, 110): A. Šapoka, *Lietuvos valstybės įkūrimas ir Mindaugas*, „Voruta" 1995, nr 25-27 (211-213), s. 1, 7. *Szerzej na temat poglądów Šapoki na początki państwa litewskiego pisał Aivas Ragauskas w: A. Ragauskas, *Nuo hipotezės iki mito? Adolfo Šapokos pažiūros apie Lietuvos valstybės pradžią*, „Lituanistica" 1998, nr 2 (34), s. 59-65.

871 A. Šapoka, *Lietuvos valstybės įkūrimas ir Mindaugas*, s. 1.

2. „Czy jednak można wnioskować, że nie było wcześniej państwa litewskiego, jeżeli o tamtych czasach nic nie wiemy na pewno”[872] – a jeżeli nie wiemy, to znaczy, że było. Takiego stwierdzenia nawet nie warto komentować.
3. „[G]dy tylko pojawiają się przekazy[873], od razu widzimy też państwo i nigdzie nie znajdujemy żadnych wzmianek, że ono dopiero co powstało”[874]. Ta relacja zawiera tylko ogólną wzmiankę o Litwinach i niemieckich walkach przeciwko nim. Wymienieni są wodzowie litewskich wojsk, ale nie ma żadnego wyjaśnienia, za kogo należy ich uważać. Na podobnej zasadzie można by twierdzić, że Wulfstan pisał o kilku państwach pruskich. Wspominał on o „królach” Prusów, o których Henryk Łotysz nawet nie napomknął.
4. „O Mendogu mówi się wprost, że odziedziczył władzę po ojcu”[875]. To ulubiony argument apologetów istnienia państwa przed Mendogiem. Zawiera on charakterystykę ojca Mendoga (którego nie znamy z imienia). W Inflanckiej Kronice Rymowanej można przeczytać, że Trojnat oświadczył Mendogowi: „[O]jciec twój był wielkim królem, w tamtych czasach nie znalazłbyś jemu równego”[876]. Pozornie taka charakterystyka jest bardzo przekonująca, ale pójdźmy dalej. Trojnat nie był w stanie wskazać księcia, który dorównywałby Mendogowi, jednak już porównanie (nawet z wynikiem negatywnym) mówi samo za siebie[877]. Słowa Trojnata oznaczają, że ojciec Mendoga był na samym szczycie litewskiej hierarchii, ale co to był za szczyt? Mógł być już mocno ugruntowany, ale mógł być też przejściowy. Wynik wskazuje, że mamy do czynienia z tym drugim przypadkiem: w 1219 r. w postanowieniach umowy synowie ojca Mendoga (Dowsprunk i Mendog) są na trzecim miejscu[878], zatem szczyt gdzieś się przesunął.
   Taki jest sens słów Trojnata, zatrzymajmy się jednak przy ich specyfice gramatycznej. W złożeniu *ein kunic grôz*[879] przydawka (*grôz*) jest charakterystyczna dla XIII-wiecznej gwary średnio-górno-niemieckiej. Jest to skrócona forma przymiotnika niemająca rodzaju, liczby i nieodmieniana[880].

---

872 *Ibidem*, s. 7.

873 Jest tu mowa o najstarszych kronikach Niemców bałtyckich, przede wszystkim – Henryka Łotysza.

874 A. Šapoka, *Lietuvos valstybės įkūrimas ir Mindaugas*, s. 7.

875 *Ibidem*.

876 LRCh, s. 146: „dîn vater was ein kunic grôz, / bie den zîten sînen genôz / mochte man nicht vinden […]”.

877 Por.: H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 330.

878 Patrz przyp. 908.

879 Patrz przyp. 876.

880 Л.Р. Зиндер, Т.В. Строева, *Историческая морфология немецкого языка*, Ленинград: Просвещение 1968, s. 169-170.

W dialekcie średnio-górno-niemieckim opozycja określoności i nieokreśloności znalazła odzwierciedlenie gramatyczne[881]. Połączenie rzeczownika i przymiotnika z rodzajnikiem nieokreślonym (*ein*) oznacza przeciwieństwo, zarówno w sytuacji określonej, jak i nieokreślonej[882]. Przykładem tego jest właśnie zacytowany wers, dlatego należy go tłumaczyć: „jeden z wielkich królów" albo chociaż „król wielki". Dopiero zastrzeżenie, że nikt mu nie dorównywał, wskazuje, że w tamtym czasie (ale tylko wtedy) Mendog był największym spośród tych „wielkich królów". Był największym, ale nie „najwyższym" czy „wielkim" w sensie tytularnym – a „największych" i „najwyższych" w sensie tytularnym z założenia nie porównuje się z pozostałymi. Zauważmy, że Trojnat wypowiedział te słowa w 1261 r., kiedy rzeczywiście Mendogowi nikt nie dorównywał.

5. „Wiemy przecież o dwóch jego [Mendoga – K.K.] bratankach, którzy przeciwko niemu walczą i chcą mu odebrać władzę. […] A czy byłaby możliwa walka przeciwko stryjowi, gdyby stworzył on wcześniej państwo z niczego, własnym tylko autorytetem i wysiłkiem? Z kimś takim nie staje się do rywalizacji"[883]. Skoro tak, to musimy też uznać, że walka pomiędzy Ndlambem – wodzem południowoafrykańskiego plemienia Khozu – a jego bratankiem Ngqiką (1795-1796)[884] dowodzi istnienia państwa Khozu w tym czasie.
6. „Archeolodzy nam pokazują, że w IX w. nad Bałtykiem stały liczne grody Normanów, które w X w. uległy spaleniu czy zniszczeniu, dokonanemu niewątpliwie przez zbuntowaną ludność miejscową. Czyżby więc można było twierdzić, że miejscowi, nie mając wodzów, wypędzili Normanów i potem dalej tak sobie bez przywództwa żyli?"[885] – to powtórka argumentu pierwszego, a odpowiedź na niego jest taka sama.

Dla każdego z nas nazwisko Adolfasa Šapoki wiele znaczy, ja sam zawsze wypowiadałem je i wypowiadam z szacunkiem. Nie zmienia to faktu, że te jego wywody są w takim samym stopniu produktem koniunktury politycznej, jak anegdotyczne już pomysły Rybakowa o powstaniu państwa ruskiego niemal w czasach Herodota[886], z tą tylko różnicą, że w rosyjskim przypadku motywem jest triumfujący

---

881 *Ibidem*, s. 152.
882 *Ibidem.*
883 A. Šapoka, *Lietuvos valstybės įkūrimas ir Mindaugas*, s. 7.
884 *Исторія человечества: всемирная исторія*, под общей ред. Г. Гельмольта, т. 3: *Западная Азия и Африка*, Санкт-Петербург: Книгоиздательское товарищество „Просвещение" 1903, s. 417-418.
885 A. Šapoka, *Lietuvos valstybės įkūrimas ir Mindaugas*, s. 7.
886 Patrz przyp. 485.

imperializm, a w litewskim – głęboka frustracja. Sam Šapoka wskazuje źródło wszystkich tych swoich „odkryć":

> Bodaj najtrafniej rolę Mendoga dla rozwoju litewskiej państwowości przedstawił Henryk Paszkiewicz – obecnie jeden z najlepszych hitoryków Litwy. Stworzył on bardzo wiarygodną teorię, że przed Mendogiem Litwa była już scentralizowanym państwem, ale nieco wcześniej [przed Mendogiem – K.K.] uległo ono rozpadowi, podobnie jak królestwo polskie albo państwo kijowskie, zaś Mendog je zjednoczył[887].

W wydaniu *Historii Litwy* pod redakcją Šapoki z 1936 r. narodziny państwa litewskiego są jeszcze związane z postacią Mendoga[888], ale w 1937 r. Vincas Trumpa przyznał rację Paszkiewiczowi, wskazując, że latopis hipacki zawiera nekrolog Mendoga z jego charakterystyką, w której jest mowa o jego dojściu do władzy i umocnieniu się. Jej treść wyczerpuje się opisem początku panowania monarchy, analogicznie jak w przypadku nekrologu Trojdena, który też jest relacją z dojścia do władzy[889]. Tu hipoteza Paszkiewicza rozpoczęła swój triumfalny pochód przez litewską historiografię, a jego skutkiem były ustępstwa poczynione na jej rzecz przez Ivinskisa oraz twierdzenia Šapoki. Rozumowanie Trumpy nie wytrzymuje elementarnego zestawienia odpowiednich fragmentów latopisu hipackiego. Jego autor opowiadał o Mendogu, podkreślając, że zaczął on rządzić samodzielnie (by to osiągnąć, zamordował braci i bratanków), stał się pyszny i wyniosły, nie znosił sprzeciwu[890]*. Co ciekawe, ruski kronikarz w tym miejscu celowo przerwał narrację, chcąc opisać nowe zjawisko – usuwanie braci i bratanków (poprzez ich zgładzenie lub wypędzenie)[891]*. „Występki, o których nawet nie chcę pisać", przypisywane są Trojdenowi – który właśnie rozpoczął panowanie – przez wołyńskiego kronikarza (Wołyń był przeciwny Trojdenowi)[892]*. Charakterystyka Trojdena jest potępieniem władcy, którego autor latopisów postrzegał negatywnie. Zakoń-

---

887 A. Šapoka, *Lietuvos valstybės įkūrimas ir Mindaugas*, s. 7.

888 *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, s. 9-10.

889 V. Trumpa, *Savosios istorijos keliais*, Kaunas: [s.n.] 1937, s. 9-10.

890 ПСРЛ, т. 2, kol. 858: „и нача княжити одинъ во всеи земле Литовьскои, и нача гордети велми, и вознесеся славою и гордостью великою, и не творяше (sic!) противу себе никого же". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 216.

891 ПСРЛ, т. 2, kol. 858: „Убиство же его сиче скажемь. Бысть князящю ему в земьли Литовьскои, и нача избивати братью свою и сыновце свои, а другия выгна и земле." (dalsza część w przyp. 890). **Kronika halicko-wołyńska*, s. 215-216.

892 ПСРЛ, т. 2, kol. 869: „Нача княжити в Литве оканьныи и безаконьныи, прокляты, немилостивыи Троиден. Его же безаконья не могохомъ писати срама ради, такъ бо бяшеть безаконьним". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 224.

czył ją retorycznym porównaniem do Antiocha, Heroda i Nerona[893]*. Paszkiewicz zaś uzupełnił własne twierdzenia o litewskich wyprawach po łupy[894] wnioskami o istnieniu państwa litewskiego, wyprowadzonymi z oglądu całości działań plemion Bałtów[895]. Polski historyk najbardziej polegał na późnych i niewiarygodnych przekazach latopisu hustyńskiego oraz na założeniach poczynionych przez Bronisława Włodarskiego, które sam Paszkiewicz uznawał za skądinąd nieoparte na przekonujących argumentach[896]. Filarem dokonanej przez Paszkiewicza rekonstrukcji jest interpretacja wpisu pochodzącego z latopisu hipackiego, dotyczącego zawartego w 1219 r. porozumienia między Litwą a Wołyniem[897].

Paszkiewicz uważał, że nie można ustalić, czy wołyński kronikarz korzystał z tekstu podpisanego porozumienia, o którym pisał, wiarygodną informację zapisał zaś po wtrąceniu, w którym zawarł treść, na której mu zależało[898]. Z tego względu padły w niej imiona książąt litewskich, którzy zawarli porozumienie w 1219 r.; wspomniane były też walki między Mendogiem a Wiszymuntem i jego braćmi[899]. Można znaleźć liczne fragmenty latopisu hipackiego, które rozwiewają wątpliwości Paszkiewicza w kwestii wykorzystania przez kronikarza autentycznego tekstu porozumienia[900]. Nawet wpis zawierający spis imion litewskich książąt z podziałem na grupy jest bardziej charakterystyczny dla aktów niż dla relacji kronikarskich. „Późniejsze walki Mendoga z Wiszymuntem i jego braćmi" są tylko drobną interpolacją, dopisaną przez późniejszego redaktora w celu wyjaśnienia dalszych losów tych ostatnich. Paszkiewicz twierdził, że takiego tekstu nie można poddać subtelnej analizie i wyciągać z niego wniosków na temat struktury ówczesnego państwa litewskiego[901]. To już odrębne zagadnienie – jednak bez względu na to, czy zgadzamy się z polskim historykiem w sprawie subtelności tekstu, czy też nie, istotne jest, że on sam podjął tę analizę. Niewątpliwie w tym przypadku najważniejsze

---

[893] ПСРЛ, т. 2, kol. 869: „яко и Антиохъ Сурьскыи, Иродъ Ерусалимсъкыи и Неронъ Римъскыи. И ина многа злеиша того безаконья чиняше". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 224.

[894] Patrz przyp. 770.

[895] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 43.

[896] *Ibidem.*

[897] Ta hipoteza została wysunięta już wcześniej: H. Paszkiewicz, *Litwa przed Mendogiem*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. 1: *Referaty*, red. K. Tyszkowski, Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne 1930, s. 247-257.

[898] Idem, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 49.

[899] *Ibidem.*

[900] А.В. Юрасовский, *Грамоты XI – середины XIV века в составе русских летописей*, ИС 1982, № 4, s. 142; В.Т. Пашуто, Б.А. Рыбаков, *Корпус древнейших источников по истории народов СССР*, s. 50.

[901] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 50.

jest ustalenie znaczenia przymiotnika *старешей*, oznaczającego „starszy" lub „starsi". Znajduje się on na początku listy litewskich książąt, a kluczowe jest pytanie, czy odnosi się on wyłącznie do pierwszego na niej – Żywinbuda – czy również do pozostałych, wymienionych z imion poniżej[902]. Paszkiewicz nie uważał, że filologiczna interpretacja tekstu daje odpowiedź na to pytanie, jednak na podstawie innych kronik litewskich (pochodzących najwcześniej dopiero z końca XIV w.) stwierdził, że w tym przypadku liczba pojedyncza jest bardzo prawdopodobna[903]. Bez zastrzeżeń można zatem przedstawić następujące wnioski: 1) na początku spisu książąt litewskich wyróżniona jest grupa pięciu, co jednak nie stoi w sprzeczności z istnieniem władzy wielkoksiążęcej, ponieważ „starsi książęta" np. w umowie Kiejstuta z Mazowszem z 1358 r. wymieniani są obok Olgierda – „najwyższego księcia"[904]; 2) należy pytać, czy pięciu wzajemnie równych książąt byłoby w stanie osiągnąć porozumienie, gdyby nie było nad nimi wielkiego księcia, zwierzchniego względem pozostałych i reprezentującego całe państwo[905].

Pierwszy wniosek Paszkiewicza oparty jest na utożsamieniu dwóch różnych społeczeństw i dwóch różnych struktur politycznych. W okresie panowania Olgierda państwo istniało już co najmniej od wieku (a w ujęciu samego Paszkiewicza – jeszcze dłużej); tymczasem dla roku 1219 jego istnienie trzeba dopiero udowodnić. Poza tym w umowie z 1358 r. wymieniany jest najwyższy książę, ale w 1219 r. nie ma przecież o nim mowy. Z punktu widzenia konstrukcji logicznej zdania słowo „starsi" nabiera innego znaczenia. Zatem analogia do „starszych" książąt niczego nie wyjaśnia, co zrozumiał także sam Paszkiewicz i dlatego starał się wyprowadzić drugi wniosek. Traci on jednak sens w przypadku porozumienia między pięcioma książętami. Dlaczego?

Paszkiewicz przedstawił argumenty o charakterze filologicznym, zaczerpnięte z litewskich kronik[906], nie uwzględniły one jednak tekstu latopisu hipackiego, którego najpóźniejsza redakcja pochodzi z przełomu XIII i XIV w.[907] – zacytujmy go:

> Z nakazu Bożego książęta litewscy posłali do wielkiej księżnej Romanowej, Daniela i Wasylka [aby – K.K.] darować pokój. Imiona litewskich książąt: tych starszych były [takież – K.K.] Żywinbud, Dowiat, Dowsprunk, jego brat Mendog, brat Dowiata Wilikaił; a żmudzkich książąt Erdywił, Wykint; a Ruszkowiczów – Kintibut, Wonibut, Butowit, Wiżejk i syn jego Wiszli, Kitenij, Plikosowa, a Bulewiczów – Wiszymunt, którego Mendog zabił i jego żonę wziął, i jego braci,

---

902 *Ibidem*.
903 *Ibidem*.
904 *Ibidem*, s. 51.
905 *Ibidem*, s. 53.
906 *Ibidem*, s. 51.
907 ПСРЛ, т. 2, s. V.

> Edywiła i Sprudejkę, zamordował; a oto książęta dziawołtowscy – Judki, Pukejk, Bikszi i Likiejk. Oni wszyscy dali pokój księciu Danielowi i Wasylkowi, i nastał w kraju pokój[908*].

W skróconej redakcji litewskich kronik, z których najstarszą jest odpis supraski z początku XVI w.[909], dopełniacz ma już formy: *Олигрду*, *Скиригаилу*, *Витовту*, *Ягаилу*, *Святославу*, *Спытьку*, *Дидикгоилду*, *Долъкгирду*[910], gdy w latopisie hipackim używane są: *Даниловы*, *Василкови* (choć zdarza się *Василку*)[911]. Występuje tam jeszcze czas przeszły niedokonany (*бяху*, *прислаша*)[912] i nieokreślony – czyli aoryst, np. *бе*, *уби*[913]. Formy *(есть) поял* i *(есть) побил*[914] to wyraźnie pozostałość zanikajacego czasu przeszłego, tworzonego przy pomocy imiesłowu[915]. Taki przypadek[916] mamy już na początku XII w. W kronikach litewskich aoryst i czas przeszły niedokonany zachowały się w formie śladowej: *были*, *смовили*, *учинили*, *не поспел*, *пригналь*, *привезли*, *послал* (zdarzają się jeszcze *вогна*, *рече*)[917]. Zresztą w przekazie latopisu hipackiego zanikający lub nawet nieużywany już czas dokonany pojawa się właśnie we fragmencie o zagładzie Bulewiczów[918], czyli w słowach, które mogły powstać dopiero po 1251 r. Te fragmenty dość dobrze pokazują, że słowa te powstały później, i świadczą jednocześnie o archaicznym charakterze pozostałego tekstu. Nie podważa go zastąpienie wielkiego *Ю* (ju) znakami *у* czy *оу*: *бяху*, *жену*[919]. Takie formy znane są już z rękopisu

---

908 *Ibidem*, kol. 735-736: „Божиимъ повелениемь прислаша князи Литовьскии к великои княгини Романове и Данилови и Василкови миръ да(р)юще. Бяху же имена Литовьскихъ князеи: се старешеи – Живинъбудъ, Довъятъ, Довъспрункъ, братъ его Миндогъ, брат Довъяловъ Виликаилъ; а Жемотьскыи князи – Ерьдивилъ, Выкынтъ; а Рушьковичевъ – Кинтибуть, Вонибут, Бутовить, Вижеикъ и сынъ его Вишлии, Китении, Пликосова; а се Булевичи – Вишимут, его же уби Миндого тъ и жену его поялъ, и братью его побилъ, Едивила, Спрудеика; а се князи из Дяволтвы – Юдьки, Пукеикъ, Бикши, Ликиикъ, Си же вси миръ даша князю Данилови и Василку, и бе земля покоина". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 117-118.

909 ПСРЛ, т. 35, s. 5-6.

910 *Ibidem*, s. 61-67.

911 Patrz przyp. 908. Por.: Г.А. Хабургаев, *Старославянский язык: учебное пособие для студентов педагогического института*, Москва: Просвещение 1974, s. 174.

912 Patrz przyp. 908. Por.: Г.А. Хабургаев, *op. cit.*, s. 274, 281.

913 Patrz przyp. 908. Por.: Г.А. Хабургаев, *op. cit.*, s. 274, 277.

914 Patrz przyp. 908.

915 Г.А. Хабургаев, *op. cit.*, s. 274, 277.

916 Л.П. Жуковская, *Текстология и язык древнейшых славянских памятников*, Москва: Наука 1976, s. 168: „окаменил сердца их" (inaczej: „окаменил есть сердца их").

917 ПСРЛ, т. 35, s. 61.

918 Patrz przyp. 908.

919 Patrz przyp. 908. Por.: Г.А. Хабургаев, *op. cit.*, s. 167, 269-270.

Pateryku Synajskiego[920], datowanego na koniec XI w. czy – najpóźniej – początek XII w.[921] Można wskazać inne archaiczne cechy[922] tekstu latopisu hipackiego. Ta kwestia nie budzi wątpliwości, dlatego konieczne jest uwzględnienie także archaicznego charakteru stopniowania przymiotników. W tym przypadku *стареишие* (albo *старешеи*[923]) jest wyraźnie liczbą mnogą, gdyż liczba pojedyncza to *старей*[924]. Przymiotnik występujący przed imionami pięciu książąt odnosi się więc do nich wszystkich, a jest mianownikiem liczby mnogiej, przy czym tekst umowy z 1219 r. jest poprawny i spójny. Litewscy książęta zostali w nim podzieleni na pięć grup. Gdybyśmy omawiany przymiotnik przypisali tylko Żywinbudowi, pozostali czterej znaleźliby się „w zawieszeniu", ponieważ nie wszystkie te grupy zostały wyodrębnione przez partykuły *ce*, *a*, *a ce*[925]. Autorzy, którzy nie chcą dostrzec wyższego statusu pierwszych pięciu wymienionych książąt, przeoczyli także kilka innych istotnych rzeczy. Po pierwsze, tekst mówi przecież wyraźnie, że umowę zawarli wszyscy ci wymienieni książęta[926] – jest ich 21. Czy ta uwaga miałaby sens, gdyby zawarł ją jeden władca, reprezentujący całe państwo? Czy byliby oni takimi samymi jak on podmiotami porozumienia, nawet gdyby zostali uwzględnieni w dokumencie? Po drugie, tekst mówi jednoznacznie, że potwierdzenie pokoju przysłali ci właśnie książęta[927], i nie ma tu nawet mowy o żadnym jedynym władcy. Po trzecie, autor latopisu bardzo wyraźnie rozróżnił status poszczególnych książąt: Romanową nazwał wielką księżną, a prerogatywy litewskich książąt objaśnił, ale wobec żadnego z nich nie zastosował takiego tytułu jak wobec Romanowej[928].

Podsumujmy: przedstawiona przez Paszkiewicza interpretacja przekazu o pokoju zawartym w 1219 r. to nic innego jak użycie źródła w z góry określonym celu, a to – niestety – niejedyne takie jego wykorzystanie. Paszuto twierdzi, iż

---

[920] *Синайский патерик*, издание подготовили В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, Москва: Наука 1967, s. 68: „имы оутрь жгли, горѧща, старьць же приимъ цѣлование и оугли не изгасъша […]".

[921] *Ibidem*, s. 28-29.

[922] Patrz przyp. 908 (княгини, Данилови, Василкови, дающе, се, вси); Г.А. Хабургаев, *op. cit.*, s. 167, 178, 215, 219, 294.

[923] Patrz przyp. 908. Może nawet mamy w tym przypadku do czynienia ze swoistą opozycją przy odmianie przez przypadki pojawiającego się sz (*ш*). Por. „стареиша": К. Мирчев, Хр.Н. Кодов, *Енински Апостол: старобългарски паметник от XI в.*, София: Издателство на Българската академия на науките 1965, s. 121, 251.

[924] J. Kurz, *Učebnice jazyka staroslověnského*, Praha: SPN 1969, s. 90; Г.А. Хабургаев, *op. cit.*, s. 236-237.

[925] Patrz przyp. 908.

[926] Patrz przyp. 908.

[927] Patrz przyp. 908.

[928] Patrz przyp. 908.

„tekst umowy z 1219 r. pozwala zobaczyć, że charakter organizacji państwowej odpowiada wczesnofeudalnemu okresowi państwa – jak go rozumieją radzieccy historycy. Państwo to nie jest oparte na hierarchii senioralnej, ale stanowi złożony zespół różnych obszarów o niejednakowym stopniu rozwoju"[929]. Paszuto scharakteryzował to państwo: „Przede wszytkim dostrzegamy, że z grona książąt, rządzących poszczególnymi ziemiami litewskimi, wyróżniali się »starsi« książęta"[930]. Z niniejszego zdania wynika, że w 1219 r. Litwa była rządzona przez pięciu starszych książąt – dokładnie taki sens ma słowo „starszy", ponieważ są oni odróżnieni od szeregowych czy „młodszych"[931]. W poszukiwaniu rozwiązania tego paradoksu Paszuto wrócił do początku listy książąt i pierwszego na niej, Żywinbuda, ogłosił monarchą (czyli wielkim księciem)[932], argumentując, że „to przede wszystkim Żywinbud i chyba jego synowie, władający ziemiami w Auksztocie"[933]. Jednak nawet przy założeniu, że jest on ojcem (a to nigdzie nie jest napisane), jego synami może być tylko jedna para braci: albo Dowiat i Wilikaił, albo Dowsprunk i Mendog. W przeciwnym razie wszystkich ich musielibyśmy uznać za braci, ale w tekście właśnie te dwie pary rodzeństwa są oddzielnie wyróżnione[934]. Poza tym nawet w grupach szeregowych książąt (Ruszkowiczów i Bulewiczów) podana jest informacja, że Wiszli jest synem Wiżejka, a Edywił (Gedywił) i Sprudejko – braćmi Wiszymunta[935]. W odniesieniu do grupy „starszych" książąt byłoby to tym bardziej stosowne, ponieważ wzajemna relacja braci wymienionych w parach także została dookreślona. Mamy więc do czynienia z jeszcze jednym przypadkiem, gdy z tekstu przekazu badacz wyczytuje coś, czego w nim nie ma.

Przekonanym obrońcą sprawy Mendoga był Jurginis, który zdecydowanie widział w nim zjednoczyciela Litwy[936]. Jego autorytet jako historyka w dużej mierze zdecydował o tym, że przy modelowaniu historii „kraju północno-zachodniego" na włączonej do imperium Litwie utrzymano zasadniczo chronologię powstania państwa litewskiego[937] w postaci, którą nadano jej w *Historii Litwy* pod redakcją

---

929 V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 215.
930 *Ibidem*, s. 213.
931 *Ibidem*.
932 *Ibidem*, s. 215.
933 *Ibidem*, s. 213.
934 Patrz przyp. 908.
935 Patrz przyp. 908.
936 J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, s. 175, 216.
937 *Lietuvos TSR istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1861 metų*, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1957, s. 50-55, 62-69. W utrzymaniu tej chronologii zabrako konsekwencji: struktura polityczna, władana przez pięciu „starszych" książąt, nosi w tej pracy nazwę państwa, ale dalej jest mowa o ukształtowaniu się na Litwie jednolitej władzy nad państwem (w postaci dominacji Mendoga).

Šapoki[938]. Rozwinięcie *l'idée fixe* Paszkiewicza wymagało – jak widzieliśmy – karkołomnego zakrętu. Został on wykonany i w sporym stopniu wpłynął na marginalizację klasycznego dzieła autorstwa Łowmiańskiego.

W kronice Henryka Łotysza znajdziemy imiona wcześniej już wspomnianych przedstawicieli litewskiej elity. W 1205 r. poległ Suelgate – książę, człowiek potężny i majętny[939]. Starszy książę, któremu Suelgate był posłuszny[940], prowadził wyprawę w 1207 r. i dowodził wojskiem[941]. W 1213 r. poległ nieznany z imienia wódz litewski – książę (władca) i „starszy"[942]. W tymże roku zginął Daugeruthe – potężny na Litwie[943], a w 1214 r. – Stecse, wódz i książę[944]. Terminologia ma tu charakter tylko roboczy, ponieważ księcia działającego w 1207 r. autor określił przy pomocy tytułu o mniejszym znaczeniu niż ten, który przypisał Suelgatemu – subordynowanemu tamtego. Z narracji Henryka Łotysza wynika jednak, że na początku XIII w. wśród Litwinów byli już starsi książęta i zdarzało się, że zwoływano wojsko z całej Litwy. Istniała zatem konfederacja ziem litewskich pod przywództwem starszych książąt[945].

Wołyń zawarł porozumienie z tą konfederacją w 1219 r., czyli w czasie, gdy Henryk Łotysz żył i tworzył. Jej struktura polityczna została nieźle odzwierciedlona w przekazie latopisu hipackiego na temat umowy z 1219 r. Pięciu starszych książąt reprezentowało w tym gronie trzy rodziny (pary braci Dowsprunk i Mendog oraz Dowiat i Wilikaił plus Żywinbud, niebędący bratem żadnej z par)[946]. Poza Mendogiem źródła nie wzmiankowały już później żadnego z tych książąt, a w jego nekrologu jest mowa o braciach i bratankach, których zamordował czy wygnał[947]. Dane te skłaniają do postrzegania pięciu książąt starszych w kategoriach jednego rodu panującego czy jednego patrymonium (w tym przypadku „bracia" oznaczaliby raczej „krewnych"), tym bardziej że Mendog prawdopodobnie nie pozbawił życia swojego rodzonego brata – Dowsprunka[948]. Taki patrymonialny charakter władzy ma sens w warunkach kształtowania się małego i wielkiego alodium (*oda-*

---

938 *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, s. 48-50.

939 ГЛ, s. 275: „homo dives et prepotens, Suelgate nomine, […]"; s. 409: „principes et seniores […]".

940 Wojsko Suelgatego nazywał on swoim – ГЛ, s. 298: „exercitum meum […]".

941 *Ibidem*, s. 298: „dux exercitus […]".

942 *Ibidem*, s. 351: „princeps ac senior Lettonum […]".

943 *Ibidem*, s. 313: „potentioris de Lethonia".

944 *Ibidem*, s. 351: „dux et princeps eorum Stecse, […]".

945 E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 22-23, 28.

946 Patrz przyp. 908.

947 Patrz przyp. 894.

948 E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai…*, s. 37.

lu) oraz przejmowania ziem książęcych[949]. Małe rodziny były już ukształtowane, ale władza nad terytorium (jeszcze słaba i dopiero nabierająca realnych kształtów) należała do patrymonium, wewnątrz którego nie zachodziło trwałe zróżnicowanie. Poszczególne rodziny mogły tylko wywalczyć sobie wewnątrz niej główną pozycję. Rozwój drużyn wojskowych i utrwalanie się ich pozycji w poszczególnych ziemiach wpływały na zmianę tej sytuacji, ponieważ drużynom przewodzili indywidualni wodzowie. W 1219 r., kiedy zawierano porozumienie z Wołyniem, patrymonium najstarszych książąt miało już przewagę nad innymi patrymoniami. Następnym etapem była walka rodzin, o której wspominał kronikarz, charakteryzując Mendoga przy okazji pisania jego nekrologu.

Rywalizacja rodzin wewnątrz dominującego patrymonium w warunkach już realnie istniejącej konfederacji ziem powodowała, że szeregowi książęta ziemscy przystępowali do poszczególnych obozów („grup powinowatych", których istnienie fragmentarycznie ukazują źródła[950]). We wzajemnej rywalizacji książąt o różnym statusie wykuwała się jednolita hierarchia, która z kolei opanowywała całe litewskie terytorium.

W połowie lat czterdziestych XIII w. autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej określił Mendoga jako „najwyższego księcia" i „pana ziemi litewskiej"[951]. Początkowy etap zjednoczenia ziem litewskich można zatem datować na około 1240 r.

---

[949] Por.: F. Graus, *Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa*, „Historica" 1965, t. 10, s. 14.

[950] E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai*…, s. 42-43.

[951] LRCh, s. 63: „im was ir [Litwinów – E.G.] hoêste konic vil gût, / der hêrre was in Littowen lant […]".

III. Znaczenie i rola Litwy jako państwa

1. Litwini wśród Bałtów

Pierwsze źródła historyczne o danym kraju powstają zwykle najpierw w innych, bardziej zaawansowanych społeczeństwach. Do przełomu XII-XIII w. pojawiały się dość przypadkowe przekazy o Litwie, powstałe na odległych od niej obszarach cywilizacyjnych[952]. Sytuacja zmieniła się radykalnie wraz z boomem źródłowym w koloniach niemieckich oraz na ziemiach księstw ruskich, położonych najbliżej Litwy. Wysyp informacyjny był bezpośrednio związany z faktem zderzenia tych tworów politycznych z powstającym państwem litewskim. Okres ten przypadł na panowanie Mendoga.

Litwini są jedynym ludem bałtyjskim, któremu historia dała szansę na stworzenie państwa. Ciąg źródeł powstałych w wyniku misji św. Brunona w latach 1008-1009 ukazuje silną władzę litewskiego wodza plemiennego i dobrą organizację polityczną, zaawansowaną na ścieżce rozwoju w kierunku „plemiennego księstwa"[953]*.

---

[952] Por.: *Lietuvių etnogenezė*, s. 102-104, 124-127, 172-180; E. Gudavičius, *„Lietuvos" vardas…*, s. 79-87.

[953] E. Gudavičius, *Šv. Brunono misija*, „Darbai ir dienos" 1996, nr 3 (12), s. 120-123. *W 1983 r. Gudavičius opublikował artykuł poświęcony najwcześniejszym wzmiankom, w których pada nazwa „Litwa" w jakiejkolwiek wersji (patrz przyp. 952). W części tego artykułu zatytułowanej *Cykl śmierci św. Brunona* autor twierdził, że w 1009 r. Bruno Bonifacy wyruszył na Litwę i zginął na pograniczu Litwy i Rusi. W latach 1990 i 1993 wnioski i tezy z tego artykułu Gudavičiusa w wersji bardziej popularnej przedstawił i rozwinął Alfredas Bumblauskas. W społeczeństwie litewskim zostały one odebrane jako sensacyjne: o pierwszym znanym litewskim imieniu – Nethimer, pierwszym na Litwie chrzcie, o zalążkach państwowości (A. Bumblauskas, *Lemtingos Lietuvos istorijos datos: 1009*, „Aušrinė" 1990, nr 10,

W *Żywocie świętego Romualda* istnieje wyraźne rozróżnienie między „poganami" (czyli Prusami) a „ruskim królem"[954] (czyli pruskim, a właściwie – litewskim)[955]*.

s. 16-20; idem, *1009 metai: Šventasis Brunonas atranda Lietuvą*, „Lietuvos aidas" 1993, gruodžio 3, nr 235, s. 9; gruodžio 4, nr 236, s. 8; gruodžio 7, nr 237, s. 7). Rok 1009 urósł do rangi osobnego wątku w narracji o dziejach Litwy, co przyczyniło się z kolei do powstania projektu „Tysiąclecie Litwy". W 1996 r. ukazała się praca autorstwa Gudavičiusa, w której jeszcze wyraźniej wskazał on na znaczenie ostatniej misji św. Brunona, rozpatrując jej znaczenie w kontekście historii Litwy. W 1997 r. prezydent Republiki Litewskiej wydał odpowiedni dekret, który zapoczątkował oficjalne przygotowania do obchodów jubileuszu roku 2009. Obchody tysiąclecia wpłynęły pozytywnie na rozwój badań nad Brunonem i jego misją. Wydane zostały źródła do tych badań (*1009 metai: šv. Brunono Kverfurtiečio misija = A. d. 1009: missio s. Brunonis Querfordensis*, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius: Aidai 2006). Do tego zbioru Gudavičius napisał tekst wprowadzający (*Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva*, s. 9-65). Tymczasem dalej pracował nad tematyką roku 1009, badając kolejne źródła (patrz: E. Gudavičius, *Dėl šv. Brunono hagiografijos minimų baltiškų vardų*, NŽ-A 2001, nr 10, s. 536-538; idem, *Priartėjant prie tolimos ir miglotos epochos*, [w:] idem, *Lietuvos europėjimo keliais…*, s. 309-332; idem, *Šventojo Brunono mikrohagiografijos klausimas*, LIS 2009, t. 23, s. 19-34; idem, *Šv. Brunono žūties paribio klausimas*, [w:] *Šviesa ir šešėliai Lietuvos evangelizacijos istorijoje*, red. J. Boruta, V. Vaivada, I. Jomantienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla 2011, s. 72-87; idem, *Titmaro Merzeburgiečio kronikos Brunono Kverfurtiečio žinutė*, LIS 2011, t. 28, s. 9-23). Ukoronowaniem tych prac była monografia: idem, *Los caprichos. Du tūkstantis devintieji*, Vilnius: Aidai 2015.

W tym okresie także uczniowie Gudavičiusa i inni historycy zajęli się problematyką roku 1009: Darius Baronas (D. Baronas, *Paskutinė šv. Brunono Kverfurtiečio misija geopolitikos kontekste*, LIM. 2001 metai/2, 2002, s. 5-34; idem, *The Year 1009: St Bruno of Querfurt between Poland and Rus'*, „Journal of Medieval History" 2008, vol. 34, s. 1-22; idem, *Święty Brunon w historiografii litewskiej i rosyjskiej*, [w:] *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski 2009, s. 363-380; idem, *Tepid Beginnings and the First Martyrs: Adalbert-Wojciech and Bruno of Querfurt*, [w:] D. Baronas, S.C. Rowell, *The Conversion of Lithuania from Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore 2015, s. 21-53); Inga Leonavičiūtė (I. Leonavičiūtė, *Trys ar keturios šv. Brunono misijų šaltinių versijos?*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės…*, s. 19-25; eadem, *Magdeburgo arkivyskupų darbai: Šv. Brunono Kverfurtiečio* Darbų knygos (Liber Gestorum) *klausimas*, LIS 2015, t. 35, s. 9-23; eadem, *Tūkstantmečio detektyvas: Šv. Brunonas ir 1009-ieji*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija. Naujasis židinys-Aidai 2016); Marius Ščavinskas (M. Ščavinskas, *Renovatio Imperii Romani: krikščioniškosios pasaulėžiūros dėmuo*, LIS 2003, t. 11, s. 9-22; idem, *„Russiana gloriatur ecclesia", ir šv. Brunono Kverfurtiečio misijų klausimas*, LIS 2009, t. 24, s. 922; idem, *Kilka uwag w kwestii arcybiskupstwa misyjnego św. Brunona z Kwerfurtu*, [w:] *Bruno z Kwerfurtu. Osoba, dzieło, epoka*, red. M. Dygo, W. Fałkowski, Pułtusk: Akademia Humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztora 2010, s. 255-268; idem, *Kryžius ir kalavijas: krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X-XIII amžiais*, Vilnius: Baltos lankos 2012).

954 E. Gudavičius, *Šv. Brunono misija*, s. 118-120, 122.

955 MPH, t. 1, s. 327-328: „Ad gentiles autem postremo perveniens, […]. Cumque ad regem Russorum vir venerabilis pervenisset […]". *Zachowało się około 30 źródeł zawierających relacje o męczeńskiej śmierci św. Brunona w 1009 r. Ich wersje są różne, wzajemnie nie-

Trudno dokładnie określić terytorium, na którym Bruno prowadził misję, ponieważ wiadomo tylko, że działo się to na ruskim pograniczu[956]. Nie wiadomo, jaki zasięg terytorialny i ludnościowy miała struktura, której ów „król" przewodził. Ciągłość relacji politycznych na Litwie początku XI w. w zestawieniu z sytuacją innych plemion bałtyjskich pozostaje wyraźna. Spostrzeżenie to ma istotną wartość w kontekście współczesnych badań archeologicznych, z których wynika, że w I tysiącleciu ekspansja Bałtów Zachodnich objęła sporą część współczesnej środkowej Litwy[957]. Na początku XIII w. Henryk Łotysz opisał dorzecze Dźwiny jako obszar, na którym nieustannie grasowały litewskie drużyny zbrojne[958], które na wysokości środkowego i dolnego biegu Niemna musiały przełamywać zachodniobałtyjski opór. Dziś nie wiemy jeszcze, kiedy się to działo. Można powiedzieć tyle, że w bulli wydanej przez legata papieskiego – Wilhelma z Modeny – w 1243 r., w której zostały określone granice diecezji pruskich, linia zamieszkania Litwinów była wskazana przy źródłach Pregoły[959]*. Z kolei Piotr z Dusburga w swoim bardzo szczegółowym opisie podboju Prusów nawet nie wspomniał o Litwinach[960]*. Pojawili się w jego narracji dopiero w latach pięćdziesiątych XIII w. w kontekście

spójne, a czasem nawet sprzeczne. W samym tylko XI w. znajdziemy 5 różnych wskazań dotyczących miejsca działalności misyjnej i śmierci Brunona, który był kontynuatorem dzieła św. Wojciecha, zamordowanego na ziemi Prusów w 997 r. Były to: pogranicze rusko-litewskie, pogranicze prusko-ruskie, Prusy, ziemie Pieczyngów albo zupełnie nieokreślony obszar. Jedynym źródłem, w którym pada nazwa „Litwa", są roczniki kwedlinburskie, gdzie jest mowa o pograniczu rusko-litewskim. Jeszcze w XIII w. autorzy źródeł nie rozróżniali dokładnie Prusów od Litwinów, co wykazał Janusz Bieniak (J. Bieniak, *Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji*, „Acta Baltico-Slavica" 1969, t. 6, s. 181-195). Biskup merseburski Thietmar w swojej kronice zamienił Litwę z roczników kwedlinburskich na Prusy, a Piotr Damiani w *Żywocie świętego Romualda* nazwę „Prusy" zniekształcił, wpisując „Ruś". Gudavičius uważał, że wszystkie te źródła zawierające cykl św. Brunona mówią o jednym i tym samym wydarzeniu, misjonarz mógł zaś zginąć na Litwie.

956 SRP, Bd. 1, s. 237: „in confinio Rusciae et Lituae […]".

957 V. Urbanavičius, *Vidurio Lietuvos gyventojų laidojimo papročių kaita IV – XIVa.*, [w:] *Vidurio Lietuvos archeologija: konferencijos medžiaga*, Vilnius: Žalioji Lietuva 1994, s. 47-55; V. Šimėnas, *Nauji V a. pab. – VI a. pr. laidojimo papročiai Nemuno žemupyje*, [w:] *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra*, Vilnius: Academia 1992, s. 23-35; В. Шименас, *Великое переселение народов и балты*, [w:] *Археология и история Пскова и Псковской земли 1989. Тезисы докладов научно-практической конференции*, отв. ред. В.В. Седов, Псков: [s.n.] 1990, s. 72-74.

958 Patrz przyp. 783-785, 792.

959 PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 108: „De non conversa autem terra […], sicut claudit mare salsum ab occidente, et flumen Memele ab aquilone, et a meridie flumen Pregore versus orientem usque ad terminos Letuinorum, […]". *Patrz także: E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 77-79.

960 SRP, Bd. 1, s. 49-95. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 21-95.

wydarzeń, które doprowadziły Zakon do katastrofy pod Durben[961]*. Całość tych przekazów skłania do przekonania, że Prusowie w XIII w. i wcześniej nie doświadczyli ze strony Litwinów presji, która była udziałem północnych sąsiadów Litwy. Kariera władcy Terweten – Vestharda – świadczy[962] o tym, że do ostatniej ćwierci XIII w. Semigalowie nie dali się podporządkować Litwinom. Społeczeństwo Kurów, utrzymujące intensywne kontakty ze Skandynawami i rozwijające się dzięki piractwu na Bałtyku, w XIII w. popadło w zastój[963] i stało się przedmiotem żmudzkiego podboju. Granice zamieszkania Jaćwięgów, sięgające niemal środka Litwy w jej obecnych granicach, na początku II tysiąclecia zostały przesunięte znacznie na południe[964].

Około roku 1225 Henryk Łotysz zapisał, że Litwini grasują po dorzeczu Dźwiny już od mniej więcej czterdziestu lat[965]. Regularnie łupieni Łatgalowie i Liwowie nie zaczęli jeszcze płacić kontrybucji, ale Selonia już na początku XIII w. została podbita, a w centralnym grodzie Selonum (łot. Sēlpils) stacjonowała litewska załoga[966] (między drugą połową X w. a XII w. na wysokości Selonum, ale po drugiej stronie Dźwiny istniał łatgalski gród Alene [łot. Oliņkalns], który w XIII w. zanikł[967]). Gdy w delcie Dźwiny pojawili się niemieccy koloniści, na ziemiach zamieszkanych przez Bałtów trwał już proces kształtowania się litewskiej dominacji, chociaż nie rozprzestrzenił się jeszcze na całym tym obszarze. Przykład Selów pokazuje, że Litwa zaczęła odgrywać rolę rdzenia międzyplemiennego, a powstające na Litwie

---

961 SRP, Bd. 1, s. 95-98. Charakterystyczny jest początek akapitu o budowie zamku krzyżackiego w Korszowie, który zaczyna się od słów: „Hoc tempore fuit in partibus Lyvonie magister frater Burgardus de Hornhusen, […]", *ibidem*, s. 95. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 95.

962 ГЛ, s. 275-277, 303-306, 394-395, 439-440; LRCh, s. 39-41.

963 A. Mickevičius, *Curonian Society within the Context of Viking on Early Medieval Scandinavia*, [w:] *Towards a New History in the Baltic Republics: Historical Perspectives at the Time of the Recovery of Independence*, eds M. Mörner, A.R. Mörner, Gothenburg: Department of History, University of Gothenburg 1993, s. 45-57. Por.: В.В. Дорошенко, *Латышские племена в первом тысячелетии нашей эры*, ВИ 1952, № 9, s. 128.

964 Patrz: P. Kulikauskas, *Panemunių dzūkai ir jotvingiai*, [w:] *Panemunių dzūkai*, red. A. Vyšniauskaitė, Vilnius: Mintis 1970, s. 29-31; idem, *Užnemunės piliakalniai I-XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1982, s. 97-99; A. Vanagas, *Panemunių dzūkų toponimijos svarbesnieji bruožai*, [w:] *Panemunių dzūkai*, s. 35-37; J. Dovydaitis, *Fakultatyvinė priebalsių d':g', t':k' kaita pietų Lietuvoje*, [w:] *IV Vissavienības baltistu konference. 1980 g. 23-25 septembri. Referātu tēzes*, red. A. Blinkena, Rīga: Zinātne 1980, s. 20-21.

965 Patrz przyp. 798.

966 ГЛ, s. 299.

967 E. Šnore, A. Zariņa, *Senā Sēlpils*, Rīga: Zinātne 1980, s. 13-45; Ē. Mugurēvičs, *Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi 3. – 15. gs. arheologiskie pieminekli*, Rīga: Izdevniecība „Zinātne" 1977, s. 34, 49; patrz także: Э. Мугуревич, *Восточная Латвия и соседние земли X-XII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения*, Рига: Зинатне 1965, s. 104.

państwo miało być ośrodkiem wieloplemiennego państwa. Wielmoże innych plemion bałtyjskich mogli łatwo włączyć się w środowisko litewskich drużyn wielkoksiążęcych i ich agentów, co później – pod koniec XIII w. – dokonało się w Semigalii. Poziome konflikty międzyplemienne zaczęłyby się przekształcać w pionowe napięcia społeczne na przestrzeni już międzyplemiennej, ale jeszcze przed powstaniem na niej państwa. Niemiecka kolonizacja uniemożliwiła rozwój tego procesu.

2. Bałtowie w Europie

Litwini, wykazujący się lepszą organizacją polityczną i zamieszkujący środkową część obszaru należącego do plemion bałtyjskich, odpowiednio później znaleźli się w kręgu zainteresowania bezpośrednich sąsiadów i innych narodów europejskich. Do Wulstana włącznie[968]* w pochodzących od Germanów przekazach stosowano do wszystkich plemion nadbałtyckich jedno uogólniające, przejęte jeszcze od Tacyta określenie „Aistowie" (czyli Estowie). Tworzący dwa pokolenia po św. Brunonie Adam Bremeński wiedział co nieco o Kurlandii, wspomniał o poszczególnych plemionach pruskich (Sambach), jednak o Litwinach nawet nie napomknął[969]. Podobnie rzecz wygląda w *Pieśni o Rolandzie*, w której usłyszymy o Prusach, Łotyszach i Liwach[970]*. Helmold miał już nieco dokładniejszy ogląd południowego brzegu Bałtyku, jednak jego *Kronika Słowian* milczy o Litwinach[971].

---

968 SRP, Bd. 1, s. 733: „[…] Eastland is swyde mycel […]". *E. Gudavičius pisał szerzej na temat najstarszych nazw używanych na określenie plemion Bałtów i przekazach o nich w: E. Gudavičius, *Naujausi duomenys apie gotų santykių su baltais ir slavais prielaidas*, MADA 1981, t. 3 (76), s. 103-112; *Lietuvių etnogenezė*, s. 102-104, 124-127; E. Gudavičius, *Ar mini Herodotas baltus*, „Gimtasis kraštas" 1987, liepos 23-29, nr 30 (1064), s. 8; idem, *Tacito ir Ptolemėjaus žinios apie Lietuvą*, „Gimtasis kraštas" 1987, rugpjūčio 20-26, nr 34 (1037), s. 1-2; idem, *Jordano žinios apie baltus*, „Gimtasis kraštas" 1988, balandžio 28 – gegužės 4, nr 18 (1103), s. 5.

969 *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum*, t. 7, ed. G.H. Pertz, Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani 1846 / Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann 1925, s. 305, 312, 374.

970 *Rolando giesmė*, vertė L. Rapšytė, Kaunas: Šviesa 1969, s. 107-108; *Песнь о Роланде. Старофранцузский героический эпос*, под редакцией и с предисловием А.Н. Насонова, Москва–Ленинград: Наука 1964, s. 87, 188; А.И. Дробинский, *Русь и Восточная Европа в французском эпосе*, „Исторические записки" 1948, 26, s. 101, 117. *Wyd. polskie: *Pieśń o Rolandzie*, tłum. i wstęp T. Żeleński (Boy), Warszawa: Bibljoteka Boya 1932, s. 44, *Bibljoteka Boya. Arcydzieła Literatury Francuskiej*.

971 *The Chronicle of the Slavs by Helmold, Priest of Bosau*, transl., with introduction and notes F.J. Tschan, New York: Columbia University Press 1935, s. 13-282; *Helmolds Chronik der Slaven: nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae*, übersetzt vom J.C.M. Laurent,

Nawet w przekazach zapisanych przez Wikingów nie ma ani słowa o Litwie i Żmudzi, chociaż rozprawy geograficzne skandynawskiego autorstwa z XII i XIII w. znały Łabę, Dźwinę, Newę, źródła dwóch ostatnich rzek oraz Dniepr; o Niemnie jednak nic w nich nie ma[972]. Wszystko to pisali przecież ówcześni znawcy wschodnich wybrzeży Bałtyku[973].

W tym kontekście bodaj najbardziej wymowny będzie przykład Al-Idrisiego i jego dzieła z 1154 r., w którym wykorzystał on nie tylko serię kolejno sporządzonych map, lecz także jedną – łączną, powstałą na bazie mapy Ptolemeusza, która przewędrowała przez Bizancjum i została połączona z tzw. atlasem islamskim (a konkretnie – z jego chorezmijską przeróbką, na której północna rubież Oikumene przedstawiona jest jako geograficzna rzeczywistość, choć nie ma tam jeszcze jej czytelnego obrazu)[974*]. Al-Idrisi w wielu przypadkach nie zdołał oszacować trafnie odległości, np. w basenie Morza Bałtyckiego Skandynawia nachodzi na ziemie Prusów[975]. Mimo pojawiających się tu i ówdzie błędów autor mapy był dobrze zorientowany w położeniu Polski, nieźle znał Ruś, choć nie określił, co jest na zachód od niej. Wiedział też o Estii, skąd poprowadził ścieżkę na połu-

W. Wattenbach, mit einem Vorwort von I.M. Lappenberg, 3 neubearb.Aufl., Leipzig: Verlag der Dykschen Buchhandlung 1910, s. 3-4.

[972] Е.А. Мельникова, *Древнескандинавские географические сочинения. Тексты, перевод, комментарий*, Москва: Наука 1986, s. 5, 34-35, 222, 224, 226.

[973] Eadem, *Свидетельства скандинавских рунических надписей XI-XII вв. о народах Восточной Европы*, „Скандинавский сборник" 1975, т. 20, s. 165.

[974] A. Seippel, *Rerum normannicarum fontes arabici e libris quum typis expressis tum manu scriptis collegit et sumptibus Universitatis osloensis*, Osloae: typis excudit A.W. Brøgger 1896/1926, s. 29; T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera" geografa arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego*, cz. 1: *Uwagi ogólne, tekst arabski, tłumaczenie*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1945, s. 39-40, *Prace Komisji Orientalistycznej*, nr 34; W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrîsî*, „Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften" 1886, Bd. 113, s. 286; P.-A. Jaubert, *Geographie d'Edrisi*, t. 2, Paris: À l'Imprimerie royale 1840, s. 427-433; Б.Н. Заходер, *Среднеазиатско-хорасанская география IX-X вв. о Поволжье и Восточной Европе*, „Учебние записки Института Востоковедения АН СССР" 1956, т. 14, s. 6-7, 13, 15; А.П. Новосельцев, *Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе*, [w:] *Исследования по истории и историографии феодализма: к 100-летию со дня рождения академика Б.Д. Грекова*, Москва: Наука 1982, s. 124. *Przedruk: *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 год: Памяти чл.-корр. РАН А.П. Новосельцева*, Москва: Восточная литература 2000, s. 360-366.

[975] T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie…*, cz. 1, s. 31-32, 36, 72, 87; W. Tomaschek, *op. cit.*, s. 289; F. Bujak, *O średniowiecznych mapach żeglarskich*, Kraków: nakładem Akademii Umiejętności 1903, s. 53-54; idem, *Studja geograficzno-historyczne*, Warszawa: Gebethner i Wolff 1925, s. 205-206; И.Ю. Крачковский, *Избранные сочинения*, т. 4, Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР 1957, s. 284.

dnie, do „kraju czcicieli ognia", gdzie niestety bardzo niedokładnie podał nazwy miejscowe[976]*.

Bałtowie zostali dostrzeżeni przez Europejczyków najpierw w postaci plemion nadmorskich: Prusów i Kurów. Skandynawskie kamienie runiczne zawierają wpisy o Semigalach[977]. Kroniki polskie (Galla Anonima i Wincentego Kadłubka) znały Prusów, Sasinów, Jaćwięgów, ale Litwinów – nie[978]. Południowo-zachodni sąsiedzi ludów bałtyjskich niewiele więcej wiedzieli o Litwinach. Wyjątkiem byli Rusini, którzy w IX w. zetknęli się bezpośrednio z Litwinami.

Skandynawia i Polska należały już do „nowej Europy" – jej „Dzikiego Zachodu"[979]* (w tym kontekście można je określić jako „regiony" – czyli odrębne i różne fazy rozwoju danej formacji[980]). Na kontynencie za początek tej „nowej Europy" uznawane jest państwo wielkomorawskie – społeczeństwo stanowiące nowy,

---

[976] Por.: P.-A. Jaubert, *op. cit.*, s. 397-398, 431-433; T. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie…*, cz. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1954, s. 137-138, *Prace Orientalistyczne*, t. 2; Z. Kiaupa, *Kada įkurtas Kaunas*, „Mokslas ir gyvenimas" 1979, nr 7, s. 26. *Szerzej o Al-Idrisim Gudavičius pisał w: E. Gudavičius, *Idrisis ir Lietuva*, „Gimtasis kraštas" 1991, gruodžio 19 – 1992, sausio 2, nr 51-52 (1292-1293), s. 10.

[977] Е.А. Мельникова, *Скандинавские рунические надписи: тексты, перевод, комментарий*, Москва: Наука 1977, s. 71-73, 77, 104-105, 198-209.

[978] MPH, t. 1, Lwów: nakład własny 1864, s. 400, 418, 478; t. 2, Lwów: nakład własny 1872, s. 279, 286, 334, 421-424, 973.

[979] H. Samsonowicz, *Dziedzictwo średniowiecza…*, s. 34. Por.: J. Szűcs, *Trzy Europy*, tłum. J.M. Kłoczowski, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 1995, s. 15, 30-31. *Własny model rozwoju „nowej Europy" zaprezentował w artykule, w którym uwzględnił także Litwę jako państwo położone najbardziej na jej wschodzie. Wskazał w nim na zjawisko zapóźnienia historycznego, zgodnie z zasadą domina, patrz: E. Gudavičius, *Naujoji Europa. Istorijos matmenys ir įžvalgos iki XVI a.*, „Dienovidis" 1998, nr 5 (360), s. 10; nr 6 (361), s. 12; nr 7 (362), s. 10; idem, *Lietuvos kelias į pasaulio istoriją*, LIS 1994, nr 2, s. 94-100; idem, *„Pastumtos kortų kaladės" dėsnis*, LIS 1997, nr 4, s. 35-43; idem, *Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijų požiūriu*, [w:] *Istoriografija ir atvira visuomenė = Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft: tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus universiteto Istorijos fakultete medžiaga, 1996 09 24-29*, par. U.A.J. Becher, A. Bumblauskas, J. Rüsenas, Vilnius: Vaga 1998, s. 182-207; idem, *Litauens Mitgift bei seinem Eintritt in die Europäische Union*, „Jahrestagung. Suvažiavimo darbai: 2004" 2005, s. 11-28; idem, *The Problem of Lithuania's European Identity in the 13th Century*, [w:] *Globalization, Europe and Regional Identity: 9th Baltic Conference on Intellectual Cooperation, 6-7 June, 2003*, compiled by V. Puronas, V. Skirgailienė, Vilnius: Lithuanian Academy of Sciences 2004, s. 104-107; idem, *Lietuvos europinio identiteto problema…*, s. 49-55. Teksty te zostały przedrukowane w: idem, *Istorijos inžinierius…*, s. 37-68, 113-149. Jedną ze swoich ostatnich publikacji Gudavičius poświęcił przemyśleniu dziejów, granic i znaczenia Europy: idem, *Istoriosofinis žvilgsnis į Europos istoriją*, [w:] O. Halecki, *Europos istorijos ribos ir skirstymai*, Vilnius: Margi raštai 2014, s. 7-62. Patrz także przyp. 651*.

[980] М.А. Барг, *Категория „развитие" в историческом исследовании (опыт системного анализа)*, ИС 1986, № 1, s. 89.

samodzielny podmiot polityczny, silne na tyle, by funkcjonować obok Cesarstwa Bizantyjskiego oraz Cesarstwa Rzymskiego i państwa Franków, z którymi było związane kulturowo i ideologicznie[981]. W IX w. zaczął się kształtować nowy region łacińskiej Europy (do którego ostatecznie dołączyła także Litwa)[982]. Czechy, Polska i Węgry w X w. znalazły się na początku tej drogi[983].

Również w X w. zarysował się kierunek rozwoju historycznego europejskiego rdzenia – współczesnej Europy Zachodniej. We wschodniej części wielkiego państwa Franków, które się właśnie rozpadło, utrwaliła się silna władza królewska, ukoronowana instytucją Cesarstwa Rzymskiego i ottońską strukturą polityczną[984]. Władca tego państwa znaczył więcej niż król Niemiec, ale mniej niż cesarz rzymski[985], niemniej potężne Niemcy stały się kontynuatorami karolińskiej ekspansji na Wschód. Monarchia niemiecka, poprzez odwołanie do politycznego uniwersalizmu imperium rzymskiego, wraz z dojściem miejscowej dynastii Kapetyngów do władzy określiły ścieżkę rozwoju historycznego zachodniej części wielkiego państwa Franków[986]. Pod egidą rzymskiego uniwersalizmu na różnych poziomach rysowała się ścieżka rozwoju cywilizacji europejskiej jako całości złożonej z wielu narodów. Władcy poszczególnych krajów (także tych położonych w „nowej Europie") uzyskali sakralną sankcję, którą wcześniej posiadali cesarze rzymscy[987]*.

Ścieżka ta ostatecznie została określona na przełomie X-XI w. (albo na początku XI w.), w okresie powszechnego wzrostu w Europie, który Le Goff nazwał „formowaniem się świata chrześcijańskiego"[988]*. Zwieńczeniem politycznej wizji tego świata było pojęcie światowej monarchii i uniwersalnej religii[989]. Taka wizja nie określiła kształtu rzeczywistego rozwoju politycznego, czyli napięcia między powstającym wymiarem narodowym Europy a jej uniwersalną aspiracją. Hegemonia rdzenia europejskiego wewnątrz kontynentalnego systemu politycznego[990]*

---

981 O. Halecki, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*, Boulder: Columbia University Press 1991, s. 4.

982 *Ibidem*, s. 1-4.

983 F. Graus, *op. cit.*, s. 9.

984 B. Gebhart, *Handbuch der deutschen Geschichte*, Bd. 1: *Frühzeit und Mittelalter*, 8. Aufl., Stuttgart: Union Verlag 1954, s. 189; G. Duby, *Guerriers et paysans…*, s. 251.

985 J. Bryce, *The Holy Roman Empire*, London–New York: Macmillan 1887, s. 127.

986 Y. Sassier, *Hugues Capet: Naissance d'une dynastie*, Paris: Fayard 1987, s. 314.

987 G. Duby, *Le temps des cathédrales. L'art et la société 980-1420*, Paris: Gallimard 1978, s. 27. *Idem, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*, tłum. K. Dolatowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986, s. 26-27.

988 Ж. Ле Гофф, *op. cit.*, s. 58. *J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, 2022, s. 87.

989 J. Bryce, *op. cit.*, s. 91-99.

990 C. Dawson, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity*, New York: Meridian Books 1958, s. 240-241. *Idem, *Tworzenie się Europy*, tłum. J.W. Zielińska, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1961, s. 322-325.

zapewniła przewagę monarchii niemieckiej, opartej na tej właśnie wizji, nad krajami „nowej Europy”[991]. Odstające pod względem rozwoju od Francji i Italii, ale silniejsze od nich Niemcy wykorzystały kulturę materialną i duchową Europy na potrzeby własnej ekspansji[992*]. Nowe kraje miały szansę na trwałe istnienie i włączenie się do cywilizacji europejskiej tylko wtedy, gdy okazywały się, jako podmioty polityczne, oporne na niemiecką ekspansję[993]. Władcy tych krajów dążyli do zachowania rzeczywistej niezależności przy tylko ograniczonym uznaniu cesarskiej zwierzchności. Z punktu widzenia Kościoła kluczowe znaczenie miało powstanie diecezji: bezpośrednia relacja z Rzymem stanowiła bezpiecznik chroniący przez popadnięciem pod kontrolę niemieckiej struktury kościelnej. Najlepszym przykładem tego dążenia było powoływanie własnych archidiecezji. W praktyce chodziło o formę przyjęcia chrztu: czy dane państwo chrzci się samodzielnie, czy z pomocą Niemiec. Kraje skandynawskie, Węgry czy Polska miały tu przewagę w postaci odległości od Niemiec i istnienia silnej, jednoczącej struktury międzyplemiennej. Powodem upadku Słowian Połabskich był niedorozwój tej struktury oraz geograficzna bliskość Niemiec. Czechy zdołały stworzyć chrześcijańską państwowość, była ona jednak stale ograniczana przez niemiecką hegemonię imperialną.

Pod koniec X w. świat europejski dotarł do granicy zamieszkiwania Bałtów, w związku z czym ci ostatni stanęli przed wyzwaniem historycznego przetrwania. Wtedy Litwa jeszcze prawie nie miała kontaktu z tym światem. Jej stosunki handlowe były wątłe[994], ale generalnie ogólnoeuropejska sieć handlowa zaczęła się rozwijać dopiero w XV w.[995], gdy tymczasem Dźwina już w X w. stała się ważnym szlakiem tranzytowym[996] handlu towarami, które nie były dobrami pierwszej potrzeby[997].

Odległość od Niemiec stanowiła dla Litwy pewną ochronę, ale także barierę dla europejskiego oddziaływania cywilizacyjnego. W miarę jego nasilania się rosło znaczenie fizycznej odległości jako czynnika określającego wzajemne relacje.

---

991 Por.: G. Duby, *Guerriers et paysans…*, s. 151.

992 Ж. Дюби, *Европа в средние века*, пер. с фр. В. Колесникова, Смоленск: Полиграмма 1994, s. 22-23. *Oryg.: G. Duby, *L'Europe au Moyen Âge (art roman, art gothique)*, Paris: Arts et Métiers Graphiques 1984, s. 22-25.

993 F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, London: Polish Research Centre 1949, s. 11-135.

994 *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a.*, Vilnius: Mintis 1972, s. 223.

995 H. Samsonowicz, *Przemiany strefy bałtyckiej w XIII-XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1976, t. 37, s. 53-54.

996 В.В. Павулан, *Хозяйственное и политическое значение даугавского торгового пути в XIII-XVII вв.*, [w:] *Экономические связи Прибалтики с Россией*, под ред. А.К. Бирона, Рига: Зинатне 1968, s. 77.

997 Ю.Л. Бессмертный, *Проблема западноевропейской торговли IX-XIII вв. в современной западной медиевистике (к обсуждению концепции Анри Пиренна)*, СВ 1963, вып. 23, s. 263.

Na przełomie X i XI w. rozpoczęły się misje katolickie na terenach zamieszkanych przez Bałtów. Ich historia wiąże się z dwoma szeroko znanymi nazwiskami. W 997 r. z polecenia polskiego władcy w Prusach działał czeski biskup Wojciech[998]. W 1009 r. na Litwie zginął Bruno (Bonifacy) z Kwerfurtu, arcybiskup z Niemiec[999]. Obaj misjonarze wywodzili się bezpośrednio z otoczenia cesarza Ottona III i działali inspirowani koncepcją polityczną tego cesarza, który zamierzał odnowić Cesarstwo Rzymskie[1000]. Papież Sylwester II podzielał cesarskie wizje i to on mianował Brunona z Kwerfurtu arcybiskupem dla pogan. Dotychczas takiej godności udzielono tylko św. Bonifacemu Winfrydowi (VIII w.), wysłanemu z zadaniem chrystianizacji plemion pogańskich żyjących na terytorium obecnych Niemiec[1001]. Kraje „nowej Europy" uznawały koncepcję rekonstrukcji imperium za dobry punkt wyjścia do realizacji własnych praktycznych dążeń przy założeniu, że zwierzchność imperialna będzie tylko teoretyczna[1002]. Taka koniunktura odpowiadała kierunkowi rozwoju politycznego Europy – tyle że po śmierci Ottona III w 1002 r. niemiecka polityka znowu nabrała cech ekspansjonistycznych, co stało się przyczyną konfliktu: Niemcy ograniczały rozwój nowych państw, nie były jednak w stanie ich zniszczyć[1003]. Jednocześnie te młode państwa prowadziły podobną politykę w stosunku do swoich mniej zaawansowanych rozwojowo sąsiadów, np. Polska w stosunku do Prusów, zatem św. Wojciech zginął jako agent władcy polskiego.

Dzięki misji Brunona z Kwerfurtu Europa odkryła Litwę, choć – niestety – tylko na krótko[1004], bo zaraz potem znowu nasz kraj zniknął z europejskiego horyzontu aż na dwa wieki. Powstaje pytanie, kim Bruno był dla Litwy: współpracownikiem litewskiego wodza plemiennego Nethimera czy raczej zaufanym Bolesława Chrobrego? Przesłanki, na których opiera się to pytanie, stanowią istnienie zaawansowanej organizacji politycznej wewnątrz litewskiej grupy etnicznej oraz duża geograficzna odległość od ośrodków politycznych (polskiego i niemieckiego), która odegrała rolę ochronną. Motywem działalności Brunona był nie tylko postulat rekonstrukcji imperium rzymskiego. Duchowny zasadniczo potępiał wojnę między chrześcijańskimi władcami[1005]. Chrzest Nethimera był wstępem do procesu,

---

998 S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe 1967.

999 E. Gudavičius, *Šv. Brunono misija*, s. 117-120.

1000 F. Dvornik, *op. cit.*, s. 95-235.

1001 F. Blanke, *Die Preussenmission…*, s. 45.

1002 E. Gudavičius, *Šv. Brunono misija*, s. 115-117.

1003 F. Dvornik, *op. cit.*, s. 185-235.

1004 E. Gudavičius, *Šv. Brunono misija*, s. 123-124.

1005 S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 1, tłum. J. Schwakopf, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1987, s. 86.

którego dalszy rozwój stanowiłby odpowiedź na pytanie o tożsamość Brunona. Mord dokonany na misjonarzu przerwał ten proces. Niemiecki arcybiskup przybył na Litwę już po upadku programu politycznego Ottona III i dlatego jego misja okazała się tylko nic nieznaczącym epizodem, ale mimo to znalazła się ona w chronologii końca wczesnego średniowiecza jako jedno z wydarzeń prowadzących do tworzenia „nowej Europy". Misja Brunona należy jeszcze do pierwszego etapu upowszechniania chrześcijaństwa w „nowej Europie". Litwa jednak musiała zaczekać do drugiego etapu[1006], który nadszedł z początkiem XIII w.

Te dwa wieki odcięcia od kontaktu z łacińską Europą zdecydowały o otwarciu Litwy na bizantyjską Ruś. W latopisie *Powieść minionych lat* czytamy o wyprawie Jarosława Mądrego na Litwę[1007]*, podjętej w 1040 r. latopis nowogrodzki pierwszy zawiera wpis[1008] mówiący, że miało to miejsce w roku 1044. Bardzo możliwe, że obaj kronikarze mieli na myśli to samo wydarzenie, ale wskazali w pisanych przez siebie źródłach różne daty[1009]. Tak czy inaczej, Litwa została podporządkowana Rusi, czy to w wyniku tego (tych) lub innych najazdów prowadzonych przez Jarosława Mądrego, czy też może jakichś innych działań, o których źródła milczą. Występujący w ruskiej bylinie Ilja Muromiec mówił o płaconej przez Litwinów daninie[1010]. Chronologia w tym utworze pozostawia wiele niejasności (powstawał między IX a XIII w.[1011]). W przedstawionej w tym dziele postaci Włodzimierza zostało połączonych wielu prawdziwych książąt kijowskich, a o epoce Jarosława prawie nic tam nie ma[1012], za to *Powieść minionych lat* zawiera katalog plemion zamieszkujących „świat" w pierwszych dekadach XII w. Są wśród nich wymienieni Litwini w gronie tych, którzy uiszczają daniny na rzecz Rusi[1013]*. Wkrótce potem Litwini zrzucili ten ciężar: w 1131 lub 1132 r. Rusini ruszyli przeciwko Litwie, prawdopodobnie po to, by wyegzekwować niespłacone należności, ale bez powodzenia[1014]*. Dwa wieki, które dzielą silną władzę wodza plemiennego od konfede-

---

[1006] K. Tymieniecki, *Znaczenie polityczne sprowadzenia Krzyżaków*, s. 1-2.

[1007] ПСРЛ, т. 2, kol. 141: „Ярославъ иде на Литву и победи". *MPH, t. 1, s. 702.

[1008] ПСРЛ, т. 3, s. 211; В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 11; J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1981, s. 21, *Historia*, nr 96.

[1009] J. Bieniak, *Źródło ruskie do sprawy Miecława*, StŹ 1963, t. 8, s. 100.

[1010] *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, s. 57.

[1011] Б.А. Рыбаков, *Исторический взгляд на русские былины*, ИС 1961, № 6, s. 87.

[1012] Н.К. Гудзий, *История древней русской литературы*, Москва: Государственное учебно – педагогическое издательство 1956, s. 19; Б.А. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.*, Москва: Наука 1982, s. 156, 164.

[1013] ПСРЛ, т. 2, kol. 8: „*И* се суть инии языце, иже дань дають Руси: […], Литва, […]". *MPH, t. 1, s. 557.

[1014] ПСРЛ, т. 2, kol. 294: „Ходи Мьстиславъ на Литву съ сынъми своими и съ Лговичи, и съ Всеволодомъ Городенськимъ. *И* пожгоша я, а сами ся расхорониша, а Кианъ

racji ziem litewskich, najlepiej pokazują, jak bardzo ciosy ze strony Rusi rozchwiały rozwój polityczny Litwy. Następnie Ruś uległa rozpadowi, przez co przestała być zagrożeniem dla Litwy, która była już trwale zapóźniona. Kiedy po raz drugi Litwa zetknęła się z łacińską Europą, ta była już dalece zaawansowana w rozwoju, a jej stosunek do zacofanych plemion stał się tym bardziej nieprzychylny.

3. Litwa w obliczu kolonizacji niemieckiej

Marc Bloch wskazał zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne czynniki, które doprowadziły do powstania tego, co nazywał średniowiecznym feudalizmem. Uważał, że kluczowe znaczenie wśród tych drugich miały wielkie najazdy[1015] Saracenów, Madziarów i Normanów pod koniec X w. Rozpoczęła się wtedy wewnętrzna i zewnętrzna ekspansja świata zachodniego[1016], tworząc warunki dla ukształtowania się systemu wartości, na którego szczycie znajdowała się siła[1017*]. Powstała ideologia świętej wojny przeciwko niechrześcijanom[1018], która następnie zrosła się w jedno z doktrynami uniwersalizmu łacińskiej Europy. Wcieleniem wszystkich tych idei były wyprawy krzyżowe. Dekretał Innocentego III *Venerabilem fratrem nostrum* (1202 r.) głosił, że Stolica Apostolska przenosi Cesarstwo Rzymskie z krajów greckich do germańskich, ale i zaznaczał, że prawo do tego zachowuje ona dla siebie[1019]. Istniał ruch „pokoju i rozejmu Bożego" (*Pax et Treuga Dei*), ale nie powstało pojęcie powszechnego pokoju, ponieważ rycerstwo nie było zainteresowane tym, by on zapanował[1020].

тогда много побиша Литва, не втягли по бяху съ княземъ, но последи идяху по немъ особе". Używane w bylinach określenie „chorobra Litwa" powtórzył Michalon Litwin: Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius: dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų = De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum: fragmina X. multiplici historia referta*, vertė I. Jonynas, Vilnius: Vaga 1966, s. 41, faksymile-wklejka, s. 16. *Pierwsze wyd.: Michalo Lituanus, *De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum*, Basileæ: Apud Conradum Waldkirchium 1615, s. 16.

[1015] M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, s. 59.

[1016] G. Duby, *Guerriers et paysans…*, s. 180-184.

[1017] Ж. Дюби, *op. cit.*, s. 21-22. *Oryg.: G. Duby, *L'Europe au Moyen Âge…*, s. 22-25.

[1018] S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 1, s. 86-93.

[1019] B.D. Hill, *Church and State in the Middle Ages*, New York: J. Wiley 1970, s. 153; *Quellen zur Geschichte der mittelalterlichen Geschichtsschreibung*, Bd. 2: *Deutsche Geschichtsschreiber der Kaiserzeit: (von Widukind von Korvey bis auf Eike von Repgow)*, hrsg. von F. Vigener, Leipzig–Berlin: Teubner 1914, s. 82 (Otto von Freising).

[1020] H. Prutz, *Die Friedensidee im Mittelalter, vorgetragen am 9. Januar 1915*, München: Verlag der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaft 1915, s. 14-18, *Sitzungsberichte Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse*, Jg. 1915, Abh. 1.

Zarówno „głód ziemi”[1021] we Francji, jak i reforma kluniacka[1022]* były tylko odległymi od siebie epizodami z różnych kontekstów. Ich narodziny dowodziły rozwoju ukształtowanej już cywilizacji zachodniej i znaczyły początek rozszerzania się jej wpływów, prowadzący do przełamywania obecności innych cywilizacji oraz niszczenia barbarzyńskiego otoczenia wokół siebie. W wyniku wzrostu cywilizacji zachodniej jej rdzeń zaczął wywierać wszechstronny (gospodarczy, demograficzny, kulturowy, polityczny, militarny) nacisk na peryferia, a jej wewnętrzne struktury zaczęły ze sobą konkurować. Na początku XIII w. czasy, gdy misjonarze z poświęceniem wyruszali na misje do krajów pogańskich, były już przeszłością[1023] – rozszerzanie Europy dokonywało się za pomocą metod wypracowanych w XII w. na wyprawach krzyżowych[1024]. Manifest podpisany przez przedstawicieli saskiej szlachty, datowany na 1108 lub 1147 r., gdzie na pierwszym miejscu widnieje autograf biskupa magdeburskiego Adalgota[1025], mógł powstać jako dzieło osób, które przekraczały swoje formalne uprawnienia[1026]. Dokument pozostaje jednak faktem, praktyka zaś, oparta na zawartych w nim postulatach, jest oczywistością. Dopełnieniem kolonizacji, którą rozpoczęli Niemcy na obszarach krajów słabiej rozwiniętych[1027] (a w wieku XII była ona już wyraźna na słowiańskim Pomorzu Zachodnim[1028]), stała się ideologia. Rozwinięte północnoniemieckie miasta nad Bałtykiem rozrastały się ekonomicznie[1029]. Wszystkie te zmiany z kolei prowadziły do otwarcia nowego etapu niemieckiego parcia na Wschód od końca XII w. Wtedy nie było już ono przejawem polityki imperialnej (cesarz w 1220 r. wręcz zrezygnował z większości swoich praw zwierzchnich wobec suzerenów duchownych[1030]), ale dążeniem stanów niemieckich.

Nowy etap nadszedł już w epoce wojen krzyżowych, które wpłynęły na jego kształt. Nawet współcześni nazywali rok 1200 końcem dawnych czasów[1031]. Póki

---

[1021] В.Ф. Семенов, *История средних веков*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство 1956, s. 153.

[1022] G. Duby, *Le temps des cathédrales…*, s. 82-83. *Idem, *Czasy katedr…*, s. 86.

[1023] P. Jatulis, *op. cit.*, s. 169.

[1024] J.A. Brundage, *The Thirteenth-Century Livonian Crusade…*, s. 1.

[1025] G. Labuda, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, t. 3, s. 236-269.

[1026] M. Tangl, *Das Mittelalter in Quellenkunde und Diplomatik: ausgewählte Schriften*, Berlin: Akademische Druk und Verlagsanstalt 1966, s. 671-676.

[1027] F.W. Putzger, *op. cit.*, s. 15.

[1028] W. Dziewulski, *Kolonizacja niemiecka na Pomorzu Zachodnim w wiekach średnich*, „Jantar” 1946, R. 4, z. 2, s. 13-19.

[1029] L. Koczy, *op. cit.*, s. 3-4; M. Małowist, *Wschód a zachód Europy w XIII-XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973, s. 25.

[1030] K. Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*, Leipzig: Quelle & Meyer 1943, s. 283.

[1031] J. Fleckenstein, H. Fuhrmann, J. Leuschner, *Deutsche Geschichte*, Bd. 1: *Mittelalter*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1985, s. 212.

one trwały, potężna monarchia niemiecka wykorzystywała pokojowe misje religijne do szerzenia własnej dominacji. Teraz, kiedy nastały „nowe" czasy, w niemieckim społeczeństwie akcje misyjne zaczęły być postrzegane jako polityczny i wojskowy środek ekspansji demograficznej. Nie odrzucano przy tym definitywnie zasady pokojowego szerzenia chrześcijaństwa[1032], jednak w praktyce nie było możliwości wyizolowania jej z siłowej ekspansji demograficznej[1033]. Doktryna wojen krzyżowych w swoim wymiarze militarnym pozostawiała coraz mniej miejsca dobrowolnej samochrystianizacji pogan. Tereny przez nich zamieszkane traktowane były w myśl tej doktryny jako „ziemia niczyja", której chrystianizacja miała z założenia nastąpić po jej podboju[1034]. W krzyżackiej tradycji kronikarskiej powstanie niemieckich kolonii nad Bałtykiem było postrzegane jako kontynuacja wojen w Lewancie[1035]. Powstawanie zakonów o charakterze militarnym odpowiadało ze swej istoty takiemu ich rozumieniu[1036]. W Niemczech tego typu zakony były azylem dla młodszych synów z rodzin znacznych feudałów[1037]. Zakon krzyżacki przygarniał wysoko urodzonych przedstawicieli rodzin senioralnych oraz ministeriałów, którzy w ten sposób próbowali wyrwać się z zależności (np. Hermann von Salza pochodził z ministeriałów)[1038]. Związki z rodami różnej rangi dodatkowo wzmacniano za pomocą instytucji półbraterstwa. Półbracia wnosili do Zakonu swój majątek, dzięki czemu korzystali z przywilejów Zakonu i jednocześnie go wspierali[1039]. Wstępujący rycerze sprowadzali ze sobą do niego swoich klientów[1040]. Struktura Zakonu zrośnięta była z niemieckim rycerstwem i arystokracją tak, że nawet w Saksonii, która rozwinęła i pielęgnowała własny zakon – Kawalerów Mieczowych – działała krzyżacka komturia z centrum w Bremie[1041]. Wszystkie te okoliczności sprawiały, że zmilitaryzowane zakony stały się samo-

---

[1032] Por.: H.-D. Kahl, *„Compellere Intrare"…*, s. 360-401; idem, *Zur Problematik der mittelalterlichen Vorstellung der „Christianisierung"*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden…*, s. 125-128.

[1033] Por.: K. Górski, *Niemieckie misje…*, s. 61-70.

[1034] Por.: J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 39-40.

[1035] Patrz Aneks 2: Wiadomości na temat Bałtów zawarte w dziele szwajcarskiego historyka Johannesa Heroldta o wyprawach krzyżowych (kontynuacja pracy Wilhelma z Tyru).

[1036] Z. Ivinskis, *Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai…*, s. 4.

[1037] H. Łowmiański, *Agresja zakonu krzyżackiego…*, s. 340.

[1038] M. Hellmann, *Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschung…*, s. 126-135.

[1039] E. Potkowski, *op. cit.*, s. 194; *Horneck, Königsberg und Mergentheim. Zu Quellen und Ereignissen in Preußen und im Reich vom 13. bis 19. Jahrhundert*, hrsg. von U. Arnold, Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1980, s. 14-22, *Schriftenreihe Nordost-Archiv*, Hf. 19; J. Voigt, *Ueber die Halbbrüder des deutschen Ordens*, s. 54-57.

[1040] H. Boockmann, *Die Bedeutung Thüringens…*, s. 87.

[1041] *Die Komturei Deutsches Ordens zu Bremen, besonders in ihrer Abhängigkeit vom livländischen Meister*, „Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands" 1873, B. 1, Hf. 1, s. 38.

istną siłą polityczną[1042]. Zakon Niemiecki wykorzystał wszelkie możliwości ekspansji na Wschód[1043]; cała jego historia była związana z rozkwitem rycerstwa, a potem – także z jego schyłkiem[1044]. Niemiecki kolonializm miał postać ekspansji zakonów rycerskich. Niemcy wspierali te zakony wyprawami krzyżowymi (siły zbrojnych mnichów nie były wystarczające[1045]), stale zapewniając im zaopatrzenie. Nie był to jedyny czynnik powodzenia niemieckiej ekspansji.

W literaturze przedmiotu napór Skandynawów, Polaków i Niemców na ziemie Bałtów często traktowany jest jako jednolite zjawisko przenikania Europy na obszary, na których jeszcze nie była ona obecna[1046]. W kontekście historii powszechnej takiego ujęcia raczej nie uda się podważyć, jednak równie niepodważalna jest zmiana, która nastąpiła na przełomie XII i XIII w., nie ze względu na uwarunkowania etniczne, ale na strukturę społeczną i polityczną. Społeczeństwa wczesnofeudalne (jak polskie czy skandynawskie) nie były zdolne do wszczynania wojen kolonialnych, które łatwo przychodziły wyraźnie lepiej rozwiniętym Niemcom.

Chrzest pogańskiej Polski, dokonany jako umowa dynastyczna (a więc polityczna) między nią a chrześcijańskimi już Czechami, stanowił wzorcowy przykład włączenia się kraju przyjmującego chrzest do systemu politycznego peryferii Europy. Tymczasem świeżo powstałe państwo litewskie zetknęło się najpierw nie z władcami wczesnych monarchii, ale z kolonialnymi hierarchami korporacji kościelnej i – co ważniejsze – ze zmilitaryzowanymi zakonami. Nie było tu miejsca na żadne związki dynastyczne. Zetknięcie to nastąpiło, gdy „nowa Europa" została już pozbawiona roli buforu pod naporem nurtu kolonizacyjnego dojrzałego feudalizmu, który wyznaczył Polsce i Danii rolę nic nieznaczących statystów.

[1042] S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 2, tłum. J. Schwakopf, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1987, s. 286-288.

[1043] H. Bartel et al., *Deutsche Geschichte*, Bd. 2: *Die entfaltete Feudalgesellschaft von der Mitte des 11. bis zu den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts*, hrsg. H. Bartel, Köln: Pahl-Rugenstein 1983, s. 202.

[1044] H. Samsonowicz, [recenzja] *Der Deutschordenststaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart, hrsg. von Udo Arnold und Marian Biskup. Nr. 9. Eiwert, Verlag Marburg, 1982, S. X, 278*, ZH 1983, t. 48, z. 4, s. 157.

[1045] Por.: F. Donner, *Übersicht über die Geschichte unserer Heimat in der Ordenszeit*, Hf. 1, s. 7; G. Labuda, *Polska granica zachodnia…*, s. 56.

[1046] *Исторія человечества: всемирная история*, т. 5: *Юго-восточная и Восточная Европа*, Санкт-Петербург: Книгоиздательское товарищество „Просвещение" 1896, s. 483-485; *Всемирная история*, т. 3, отв. ред. Н.А. Сидоровой, Москва: Государственное издательство политической литературы 1957, s. 591-592, 691; T.S. Nyberg, *Skandinavien und die Christianisierung…*, s. 93-114. W kronikach skandynawskich tematyka wojen krzyżowych znalazła dość szerokie odzwierciedlenie: J.-F. Michaud, *Bibliothèque des croisades*, t. 3, Paris: A.J. Ducollet 1829, s. 216-240.

Litwa ze względu na dużą odległość była w nieco lepszym położeniu niż Słowianie Zachodni. Geografia ułatwiała jej walkę obronną, ale równoważącym utrudnieniem było konsekwentne dążenie jej korporacyjnych przeciwników do maksymalnego wykorzystania europejskiego potencjału militarnego i kierunkującej jego rozwój koniunktury wojennej.

Była ona skomplikowanym zjawiskiem historycznym. Miała zarówno wymiar ideologiczny, jak i praktyczny, a składały się na nią interesy przywódców i cele bezpośrednich wykonawców. Jednych i drugich jednoczyły cele, ale różniły uwarunkowania bieżące. Koniunktura ta zawarła w sobie wiele ścieżek i rozdroży, tak że czasem rozkład sił w walczących obozach przybliżał się do paradoksu.

Powstające i powstałe państwo litewskie było szczytowym osiągnięciem rozwoju wśród ludów bałtyjskich. Od XIII w. odgrywało ono rolę polityczną w Europie[1047]. Kolonia lubecka w delcie Dźwiny powstała w ostatnim ćwierćwieczu XII w. Wkrótce misje zachodnich zakonników rozwinęły się w arcybiskupstwo, a w 1202 r. założono Zakon Kawalerów Mieczowych, który szybko podporządkował sobie plemiona liwskie i łatgalskie. Litewscy wojowie, których drużyny kontrolowały obszar wzdłuż Dźwiny, zaczęły być wypychane właśnie od strony niemieckich Inflant. Życie i działalność Mendoga przypadły dokładnie na tę narastającą kolizję. Litwa stała się państwem, i to państwem dysponującym siłą[1048].

Zakon Niemiecki zabiegał za to o jak najbardziej efektywne wykorzystanie papieskiej protekcji. Pierwsi prokuratorzy krzyżaccy już w 1220 r. zaczęli działać w kurii rzymskiej[1049]. W Moguncji – mieście, w którym dokonywano koronacji królów niemieckich – Zakon wykupił patronat nad miejscowym kościołem mariackim[1050]. Przywódcy krzyżaccy zgrabnie poruszali się w świecie elit władzy, a mimo wyraźnie etnicznego charakteru swej organizacji starali się nabywać włości (a tym samym – nawiązywać kontakty i szukać wsparcia) w wielu krajach. Gdy krzyżowcy zajęli Konstantynopol, Zakon Niemiecki kupił ziemię w Morei, w Cesarstwie Łacińskim[1051]. Osobny mistrz dla licznych posiadłości zakonnych

---

[1047] Z. Ivinskis, *Senosios Lietuvos vaidmuo…*, s. 507.

[1048] H. Łowmiański, *Agresja zakonu krzyżackiego…*, s. 34.

[1049] Z. Nowak, [recenzja] *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie. Bd. 1-2; Die Geschichte der Generalprokuratoren von den Anfängen bis 1403, bearb. von Kurt Forstreuter, Göttingen 1961, s. 432 i 5 tabl.: Bd. 2: Peter von Wormditt (1403-1419), bearb. von Hans Koeppen, Göttingen 1960, s. 675. Veröffendichung der Niedersächsischen Archiwerwaltung, H. 12-13*, ZH 1966, t. 31, z. 1, s. 99.

[1050] *M. Töppen, Des Deutschen Ordens…*, s. 397-398.

[1051] *Sitzungsberichte des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreußen. 1890/91. Mitgetheilt von Dr. W. Tesdorpf*, AltprMschr, 1891, Bd. 28 (PreußProvBll, Bd. 94), Hf. 3-4, s. 349 (Sitzung vom 9. März).

w samych Niemczech był wzmiankowany już 1214 czy 1219 r.[1052] Nowy etap niemieckiej ekspansji, prowadzonej tym razem w krajach bałtyckich, zaczął się od kapelana, który towarzyszył kupcom[1053]. Już w 1208 r. etap ten zaznaczył się pierwszą wyprawą na ziemie litewskie[1054].

Wbrew wszystkim tym okolicznościom to właśnie Litwa stanęła niemieckim koloniom na przeszkodzie do zajęcia ziem Bałtów. W XIII w. po wschodniej stronie wybrzeży Bałtyku rozegrało się to, co wcześniej – w IX w. – działo się w skali cywilizacyjnej: Litwini wystąpili w tym dramacie w roli Wikingów, tyle że w skali lokalnej i na lądzie. Wikińskie w swej specyfice państwo litewskie powstało za życia Mendoga, jego działalność i osiągnięcia są zaś oczywistym przejawem jego powstawania. Niczym morscy konungowie uciekający przed rosnącymi w siłę królami Norwegii i Danii, książęta Tusche, Gingeike i Milgerin, nie czekając, uciekali przed Mendogiem; Towciwiła i Edywida (Gedwida) wypędził sam. Podobnie jak tamci nordyccy królowie, Mendog natknął się na opowieść o dziwnym, ubiczowanym i ukrzyżowanym Bogu, którego czcicielami byli wrodzy mu przybysze, przynoszący jednak ze sobą niezwykłe rzeczy i umiejętności. Mendog zmusił ich, by rozmawiali z nim jak z równym sobie, i dostrzegł możliwości, by samemu stać się takim jak oni. Podjął próbę podążenia ich drogą, ale rozziewy między oboma społeczeństwami (litewskim i zachodnim) były zbyt wielkie, zatem Litwa została obsadzona w roli bariery, która na jakiś czas przyhamowała rozszerzanie się cywilizacji zachodniej.

[1052] J. Voigt, *Geschichte des deutschen Ritter-Ordens…*, Bd. 1, s. 155.
[1053] L. Arbusow Jr., *Die Frage nach der Bedeutung der Hanse für Livland*, s. 212.
[1054] ΓΛ, s. 303-305.

IV. Mapa polityczna Litwy początku XII wieku

1. Plemiona i ich ziemie

Na początku drugiego tysiąclecia duży – na tle plemion Bałtów – etnos litewski zajmował niemal cały obszar współczesnego terytorium Republiki Litewskiej z sąsiednim pasem ziemi na obecnej Białorusi[1055]. Ta grupa składała się niewątpliwie ze związków plemiennych wschodniolitewskich i żmudzkich[1056]. Trudno jednoznacznie zakwalifikować mieszkańców Auksztoty, którzy mogli stanowić odrębne plemię litewskie, żyjące w centralnej części Niziny Środkowolitewskiej, ale nie można wykluczyć, że Aukształocianie już wtedy byli postrzegani jako Litwini, odrębni od Żmudzinów. Środkowa równina stanowiła ciągłość z obszarem litewskim[1057]. Umowa litewsko-wołyńska podpisana w 1219 r., zrelacjonowana w latopisie hipackim, mówi o Żmudzi, Dziawołtwie i o trzech grupach książąt związanych z innymi litewskimi ziemiami[1058]. Przekaz ten pozwala na trzy istotne stwierdzenia:

1) podstawową jednostką organizacji politycznej tak Żmudzinów, jak i wschodnich Litwinów w tym czasie była ziemia;
2) na szczycie tej organizacji trwałe miejsce zajmowali książęta, sprawujący dziedziczną władzę nad mieszkańcami kraju;
3) książąt krajowych łączyły więzy o charakterze federacyjnym.

[1055] R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuviai IX-XII amžiais*, Vilnius: Mintis 1970, s. 39; *Lietuvių etnogenezė*, s. 198-199.

[1056] R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuviai IX-XII amžiais*, s. 31-36; *Lietuvių etnogenezė*, s. 191-193; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 69-76.

[1057] A. Tautavičius, *Lietuvių tautos protėviai*, „Mokslas ir gyvenimas" 1968, nr 8, s. 12-15; *Lietuvių etnogenezė*, s. 178-180.

[1058] Patrz przyp. 908.

Na ten okres, w wyniku zahamowania naporu ze strony Słowian Wschodnich, przypadła względna stabilizacja wschodniej granicy Litwy[1059]*, przy czym sami Litwini jednocześnie przebijali się na sąsiednie ziemie Bałtów: Jaćwięgów, Kurów, Semigalów i Selów[1060].

Kraje jako jednostki polityczne powstały na etapie plemiennym, jednak tylko tam, gdzie zamieszkiwali Litwini, instytucja wodzów drużyn była na tyle rozwinięta, a władza polityczna tych wodzów na tyle silna i trwała, że stali się oni książętami ziem. Był to początkowy etap dopiero co powstałej[1061] albo właśnie powstającej władzy książęcej, kiedy na najwyższym etapie własność ziemi jeszcze nie nabrała rzeczywistego kształtu w postaci regularnie ściąganej renty. Książęta ziemscy pełnili już wtedy funkcje reprezentacyjne. Struktura drużyn wojskowych nieodwołalnie wyrosła ponad zwykłych mieszkańców krajów, na terytorium których już istniała sieć osiedli i twierdz, należących do krewnych i rodzin książęcych na zasadzie prawa własności. Korzystna koniunktura zewnętrzna przełomu XII i XIII w. umożliwiła nasilenie działań grabieżczych na terenach sąsiadów: plemion Bałtów i ziemiach książąt ruskich. Litewscy i żmudzcy książęta pomnażali zatem swoje bogactwa, zwiększali liczbę posiadanych niewolników i liczebność swoich drużyn. Nawet w takim układzie punkt widzenia ruskiego kronikarza jest oczywisty: reprezentantów Dziawołtwy i Żmudzi określił on przy pomocy kategorii geograficznych, a Ruszkowiczów i Bulewiczów – na zasadzie rodowej[1062]. Ta druga zasada stopniowo unieważniała pierwszą i była stosowana do określania wyższych („starszych") książąt.

2. Ziemia Litewska i jej „starsi" książęta

Henryk Łowmiański zidentyfikował kraj – Litwę, którą uznał za ziemię Mendoga: to Litwa w wąskim znaczeniu (Litwa właściwa), położona na południe od Nalszczan, tzn. na obszarze obecnej Litwy południowo-wschodniej, w przybliżeniu

---

[1059] J. Ochmański, *Litewska granica etniczna…*; R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuviai IX-XII amžiais*, s. 28. *Patrz także recenzja Gudavičiusa do pracy Ochmańskiego: E. Gudavičius, [recenzja] *J. Ochmański, Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI w. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1981. – 84 p., 5 žemėl.*, LIM. 1982 metai, 1983, s. 117-120.

[1060] R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuviai IX-XII amžiais*, s. 34; *Lietuvių etnogenezė*, s. 197; patrz przyp. 964, 966-967.

[1061] Por.: K. Modzelewski, *Dziedzictwo plemienne w ustroju Polski Piastowskiej*, KH 1975, R. 23, nr 3, s. 351-383.

[1062] Patrz przyp. 908.

między średnim biegiem Niemna a Wilią[1063]. Południową jej rubież można odtworzyć na podstawie tekstu Inflanckiej Kroniki Rymowanej, w której czytamy, że wojska zakonne postępowały przeciwko Mendogowi z północy, przez ziemię nalszczańską na Litwę[1064]. Podobnie latopis hipacki podaje, że maszerujący z południa Burundaj splądrował najpierw Ziemię Litewską, a po niej – nalszczańską[1065*]. Granicę północną opisał Wigand von Marburg. Jeszcze pod koniec XIV w. w rejonie Mejszagoły (lit. Maišiagala) i Kiernowa (lit. Kernavė) za tę granicę uznawano Wilię[1066]. Te i inne przekazy potwierdzają trafność dokonanej przez Łowmiańskiego lokalizacji[1067]. Orientacyjnie można przyjąć, że zachodnią granicę Ziemi Litewskiej wyznaczał Niemen, na którego lewym brzegu mieszkali Jaćwięgowie. Niezależnie od tego rozpoznania przekaz autorstwa Wiganda von Marburga potwierdza, że taki był rozkład granic w XIV w.[1068] Trudno określić, kto sąsiadował z Litwą od strony wschodniej. Odpowiedź zawiera się w opisie ziemi nalszczańskiej. W pierwszych wiekach drugiego tysiąclecia naszej ery południowa granica Ziemi Litewskiej (która stykała się z obszarami jaćwieskimi, wschodnia zaś – z ruskimi) nieustannie przesuwała się w kierunku południowym[1069]. W XIII w. na całej albo prawie całej długości dotykała terytorium ruskiego. Taki wniosek nasuwa się na podstawie opowiadania o Wojsiełku w latopisie hipackim[1070*]. Dialektologicznie region ten pokrywa się z obszarem gwary południowoauksztockiej[1071]. Pod względem archeologicznym Litwa należy do południowego obszaru kultury kurhanów[1072]. Ten sam latopis zawiera wzmianki o miejscowościach jaćwieskich: Ołdykiszczach (lit. Aldikiškiai) i Bołdykiszczach (lit. Baldikiškiai)[1073*], co oznacza,

---

[1063] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 108-110.

[1064] LRCh, s. 77: „sus vûr daz her vil wol geschart / durch Nalsen kein Littowen".

[1065] ПСРЛ, т. 2, kol. 847. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 208.

[1066] E. Gudavičius, *Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais*, „Metai" 1992, nr 1, s. 126.

[1067] Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, [w:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей*, ред. Р. Волкайте-Куликаускене, Вильнюс: Мокслас 1985, s. 223-226.

[1068] E. Gudavičius, *Lietuvos valstybės struktūra…*, s. 126.

[1069] А. Ванагас, *Вклад родственных балтийских дялектов в литовский язык (по топонимическим данным)*, [w:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов…*, s. 196; patrz przyp. 964.

[1070] ПСРЛ, т. 2, kol. 859. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 216.

[1071] Por.: Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija: lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija*, Vilnius: Mintis 1966, s. 446.

[1072] R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse*, [w:] *Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje*, red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, t. 1, Vilnius: Mokslas 1978, s. 6.

[1073] ПСРЛ, т. 2, kol. 832: „приехав же ко вси, рекомеи Болдикища, […] изъ весце Олыдикищь, […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 197.

że w XIII w. znane były nazwy miejscowe utworzone od imion osobowych. Dane toponimiczne zawierają wiele informacji, ale trzeba się nimi posługiwać w sposób bardzo zróżnicowany[1074]. Pozwalają one na wyprowadzenie kilku wniosków czy uznanie niektórych założeń dotyczących Ziemi Litewskiej. Stoki (lit. Stakai) w obecnym rejonie solecznickim[1075] przypominają imię litewskiego księcia Stecse, wymienianego w 1214 r. przez Henryka Łotysza[1076]. Od imienia Towciwiła – bratanka Mendoga – może pochodzić wymieniona w akcie z 1531 r. nazwa Towtwiłtowo (*Tawthwyltowo*, lit. Tautviltava) koło Kormiałowa (lit. Karmėlava)[1077]. Istnieje też inne wyjaśnienie genezy tej nazwy: od takiego samego imienia syna Kiejstuta, ten jednak swoje włości miał w okolicy Słonima[1078].

Mniej wiadomo o bracie Towciwiła, w literaturze znanym jako Edywid. Imię to jest zwykle transkrybowane z latopisu hipackiego[1079*] na litewski jako *Edivydas*[1080*], ale jeszcze w XIX w. niektórzy autorzy zwrócili uwagę, że w XV w. i w późniejszych redakcjach[1081] ruskie „e" uległo już jotyzacji, zatem imię to brzmiałoby *Jedywid*[1082], co z kolei utrudnia jego interpretację przy pomocy litewskiej etymologii. Powstaje potrzeba ustalenia, w jaki sposób w języku ruskim (czy w językach słowiańskich) dźwięki oryginalnie wymawiane po litewsku ulegały zniekształceniu.

[1074] H. Borek, *Nazwy miejscowe jako źródło historyczno-osadnicze*, [w:] *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1978, s. 52; G. Köbler, *Frühmittelalterlicher Ortsbegriff*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte" 1972, Bd. 108, s. 1-27; Е.А. Мельникова, В.Я. Петрухин, *Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия)*, ИС 1986, № 5, s. 75-76; С.Б. Веселовский, *Топонимика на службе у истории*, „Исторические записки" 1945, № 17, s. 25-26; О.А. Купчинский, *Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян*, [w:] *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси*, отв. ред. В.Д. Королюк, Киев: Наукова думка 1980, s. 45-47.

[1075] *Stakai*, [w:] TLE, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988, s. 86.

[1076] ГЛ, s. 351-352.

[1077] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-73, 77.

[1078] J. Puzyna, *Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska. (Uzupełnienie i poprawki do rozprawy p. t. „Korjat i Korjatowicze", ogłoszonej w VII roczniku „Ateneum Wileńskiego" z 1931 r.)*, AW 1936, R. 11, s. 62.

[1079] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „Едивида"; kol. 822: „Едивида". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184, 190.

[1080] Z. Ivinskis, *Edivydas*, [w:] LE, t. 7, Kaunas: Spaudos fondas 1939, kol. 425-426; idem, *Lietuvos istorija*, s. 165, 172; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 m.*, s. 69. *Por. eidem, *Historia Litwy…*, s. 59, 61-62, 72.

[1081] *Источниковедение истории СССР*, s. 55.

[1082] S. Daukantas, *Raštai*, t. 2, s. 215; E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 65; Д. Зубрицкий, *Исторія древняго Галичско-Русскаго княжества*, ч. 3, s. 159, 162.

Wersje *Jedymin* i *Jardenj* imion Giedymina i Gerdenia wskazują wyraźnie na tendencję zamiany litewskiego „g" na „j"[1083]*. Zatem imię Edywid (a dokładniej – *Jedywid*) należałoby zrekonstruować jako *Gedwid*. Giedwidzie (lit. Gedvydžiai) znajdują się na obecnym terytorium miasta Wilna[1084]. Nazwy miejscowe pochodzące od imion Towciwiła i Gedwida, a zlokalizowane nad samą Wilią świadczą o tym, że należały one do północnej części Ziemi Litewskiej, włącznie z Wilnem. W pierwszych wiekach drugiego tysiąclecia miało ono elementy charakterystyczne dla poważnego centrum handlu i wymiany[1085]. Można powiedzieć, że w XIII i XIV w. Wilno jako osada nosiło cechy miejskie[1086].

Towciwił i Edywid (Gedwid) byli bratankami Mendoga[1087]*, a ze źródeł znamy tylko jednego (starszego) brata Mendoga – Dowsprunka[1088]*. Pierwsi dwaj książęta są przez historyków uznawani za jego synów[1089]*. Uwzględnienie tych okoliczności skłania do przypisania północnej części Ziemi Litewskiej raczej Dowsprunkowi

---

[1083] Por.: PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 93-94: „Gerdine"; ПСРЛ, т. 3, s. 59: „Гердень". **„Latopis nowogrodzki pierwszy"…*, s. 188-189; ПСРЛ, т. 5, s. 6: „княгиню Ерденевую […]. Герденю"; *Полное собрание русских летописей*, ПСРЛ, т. 7: *Летопись по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург: Археологическая коммиссия 1856, s. 165: „Ерденъ князь"; s. 179: „сынъ Ерденевъ"; s. 253: „[…] Ердень князь. А Ерденевъ сынъ […]"; ПСРЛ, т. 15: *Рогожский летописец. Тверской сборник*, Санкт Петербург: В типографии Эдуарда Праца 1863, kol. 414: „[…] Едименову дщерь."; kol. 436: „Бе у Едимеа (7) сынов: […] Ольгердь."; ПЛ, вып. 2, s. 16: „Гердени"; *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, сост. А.Л. Хорошкевич, Москва: Институт истории СССР 1977; s. 35: „Гердень". Tak się zdarza z imionami nielitewskimi: *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, под редакцией С.Н. Валка, Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР 1949, s. 203: „Ярасиму"; s. 235: „Ярасимъ"; s. 260: „Ерасимъ". Jest to charakterystyczne dla wymowy polskiej, np. dokumentu księcia Władysława Odonica z 1237 r., w którym nadaje on wieś Korytów koło Choszczna joannitom pomorskim, LMAVB RS, F1-7: „Jostizlaus, filius Budiuogij, Jothardus, filius Dalberti".

[1084] Miejscowość ta została odnotowana już w latach 1597 i 1623: J. Jurkštas, *Vilniaus vietovardžiai*, Vilnius: Mokslas 1985, s. 38, 41; *Giedwidzie*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa: nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego 1881, s. 547; A. Vanagas, *Studija apie Vilniaus vietovardžius*, „Pergalė" 1986, nr 10, s. 180-181; E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas 1991, s. 53; *Виленская губерния: полный список населенных мест со статистическими данными о каждом поселении*, сост. по офиц. сведениям И.И. Гошкевичем, Вильна: Губернская типография 1905, s. 70.

[1085] *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai*, s. 179, 204, 234, 237, 239.

[1086] E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 61-63.

[1087] ПСРЛ, т. 2, kol. 815. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

[1088] ПСРЛ, т. 2, kol. 735. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 117-118.

[1089] Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 m.*, s. 66, 68-69. *Eidem, *Historia Litwy…*, s. 59-62, 72.

(a za nim – Towciwiłowi i Edywidowi) niż Mendogowi. Opis wydarzeń z przełomu lat 1248-1249 w latopisie hipackim stanowi potwierdzenie, że poszczególne dzielnice Ziemi Litewskiej były we władaniu Mendoga i Dowsprunkowiczów. Autor tej relacji napisał, że Mendog, zająwszy włości Towciwiła i Edywida, zawładnął całą Litwą[1090]*. Chodzi o Litwę właściwą i o bezpośrednią władzę Mendoga (czy raczej – jego władanie) nad nią, bo na terenie Litwy w szerokim znaczeniu tego pojęcia utrzymywali się jeszcze u władzy książęta dziawołtcy i nalszczańscy, chociaż zwasalizowani przez Mendoga[1091]*. Sytuacja na wojnie domowej w zimie 1252 r. także wskazywałaby na to, że ojcowizna Mendoga znajdowała się w południowej części Ziemi Litewskiej. Daniel Halicki nie ośmielił się ruszyć ze swoim wojskiem w głąb Litwy, jednak postawił stopę na terytorium Mendogowego dziedzictwa[1092]. Stwierdzenie użyte przez autora latopisu, że Mendog zawładnął całą Ziemią Litewską, gdy wymordował lub wypędził braci i bratanków[1093], oznacza, że była ona w całości włością tej właśnie rodziny.

Latopisarz we wpisie z 1219 r. zaliczył Dowsprunka i Mendoga do „starszych" książąt Litwy[1094]*. Skoro Ziemia Litewska należała do tej jednej rodziny, to istnieją dwie możliwości: albo pozostali trzej starsi książęta nie byli z tym krajem związani, albo oni (oni lub ich potomkowie) zostali z niej usunięci, jeszcze zanim Mendog wygnał swoich bratanków. Za tą druga opcją przemawia stwierdzenie samego twórcy latopisu, że Mendog mordował i wypędzał swoich braci i bratanków, by przejąć pełnię władzy. Kategoria „bracia" jest tu rozumiana szerzej, jako pobratymcy[1095]*, mamy więc do czynienia z kategorią, która obejmuje także kuzynów, i to nie tylko w pierwszej linii. W takim kontekście określenie Dowsprunka i Mendoga jako „braci"[1096] należałoby uznać za podkreślenie, że chodzi o rodzonych braci. Jeżeli pójdziemy dalej za tą wersją, to zdanie, że Mendog objął władzę nad całą Ziemią Litewską[1097], można by uznać za określenie odnoszące się do Litwy właściwej. Tę wersję można jednak podważyć, jeśli jako alternatywę przywołamy sugestię latopisarza o Mendogu jako jedynowładcy, królującym w całej Ziemi

---

[1090] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „Въ то же лето изгна Миндогъ сыновца своего Тевтевила и Едивида, […] зане поймана бе вся земля Литовьская и бещисленое имение их, притрано бе богатьство их". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

[1091] ПСРЛ, т. 2, s. 859-860, 863. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 216-217, 219-220.

[1092] Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, s. 224-225.

[1093] Patrz przyp. 1090.

[1094] ПСРЛ, т. 2, kol. 735. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 117-118.

[1095] E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai…*, s. 44; ПСРЛ, т. 2, kol. 858. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 215.

[1096] Patrz przyp. 908.

[1097] Patrz przyp. 1090.

Litewskiej, gdzie już wyraźnie to pojęcie geograficzne oznacza całe państwo[1098]*. Wypędzenie Towciwiła i Edywida pozwala na doprecyzowanie ostatniego słowa charakterystyki podsumowującej siłowe usunięcie krewnych[1099], co z kolei kładzie dodatkowy mocny akcent na usunięcie innych krewniaków. Żywinbud, Dowiat i Wilikaił zostali w 1219 r. zaliczeni do „starszych" książąt[1100]. Później nie pojawili się już w narracjach, co sugeruje, że został zrealizowany pesymistyczny scenariusz ze względu na ich pokrewieństwo z Mendogiem.

W Ziemi Litewskiej, szczególnie na lewym brzegu Wilii, znajdziemy toponimy odpowiadające imieniu Rukla – syna Mendoga[1101]. W części południowej leży miejscowość nazwana od imienia drugiego jego syna – Repeka[1102], co można uznać za jeszcze jeden argument na rzecz uznania tego obszaru za część Mendogowej ojcowizny. Pojawienie się toponimów od imienia Rukla na terenach przypisywanych Towciwiłowi i Edywidowi należy interpretować jako dowód na usunięcie tych książąt i przekazanie ich włości członkom rodziny Mendoga, jednak trudno sobie wyobrazić, że granica między ziemiami Mendoga i Dowsprunka była ostra i wyraźna. Nawet jeśli obszary należące do każdego z nich były wyraźnie wydzielone, to mogły też istnieć miejscowości czy mniejsze tereny otoczone ze wszystkich stron włościami drugiej rodziny.

Najbardziej prawdopodobne jest, że wymieniani przez Henryka Łotysza Daugeruthe, Stecse oraz inny, anonimowy książę, wzmiankowany w 1207 r. (mógł też być jednym z dwóch już wymienionych), byli związani z Ziemią Litewską – Litwą właściwą[1103]. Daugeruthe poległ w 1213 r., a Stecse – w 1214 r. W umowie z 1219 r. Dowiat i Wilikaił oraz Dowsprunk i Mendog występują jako bracia i ludzie młodzi[1104]. To pozwala przypuszczać, że te pary braci to synowie Daugeruthego i Stecsego, tylko nie wiadomo, jak należałoby przypisać synów ojcom[1105].

W każdym wypadku więź rodziny Mendoga z Ziemią Litewską jest niewątpliwa, a wzrost jego pozycji pozwala w niej widzieć najważniejszy punkt oparcia dla „starszych" książąt. Zachowała ona tę rolę także po powstaniu państwa. Jeszcze na początku XVI w. na tym terytorium znajdował się gospodarczy rdzeń domeny wielkoksiążęcej[1106].

[1098] ПСРЛ, т. 2, kol. 858. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 215-216.
[1099] Patrz przyp. 891.
[1100] Patrz przyp. 908.
[1101] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-73, 76-77.
[1102] *Ibidem*, s. 72-73, 76.
[1103] Idem, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 22-28.
[1104] *Ibidem*, s. 25-27.
[1105] *Ibidem*, s. 27-28; idem, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 54.
[1106] Idem, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 49-53.

3. Prawy brzeg Wilii

Inflancka Kronika Rymowana zawiera charakterystykę Kiernowa z 1279 r. Autor opisał go jako gród położony we włościach Trojdena[1107]*, ale w przekazie nie ma informacji, czy była to wtedy główna siedziba księcia[1108]. Kwestia jest tym bardziej złożona, że nazwy miejscowe, które można powiązać z imieniem Trojdena, znajdziemy także na obszarze domniemanej domeny Mendoga[1109], za to na lewym brzegu Wilii można rozpoznać toponimy utworzone od imion braci Trojdena: Borzy, Lesij i Swelken[1110]. Te okoliczności skłaniają do zaliczenia tego obszaru do ziem dziedzicznych rodziny Trojdena.

Umowę z 1219 r. podpisano, zanim generacja Trojdena doszła do głosu. Nic nie wiemy o jego ojcu, zatem wiedzę na temat tego rodu możemy czerpać z przekazów pochodzących dopiero z drugiej połowy XIII w. Trojden mścił się na mordercach Wojsiełka[1111], co wskazywałoby, że był spokrewniony z Mendogiem. Badania archeologiczne wskazują na ciągłość między prawym brzegiem Wilii a Ziemią Litewską[1112]. Wszystkie te okoliczności świadczą o ścisłym związku między tymi dwoma obszarami, zatem prawdopodobne jest, że niektórzy z pięciu „starszych" książąt wymienionych w dokumencie umowy z 1219 r. mieszkali właśnie tutaj.

[1107] LRCh, s. 191: „daz her sach man kêren / stoltz zû Kernowen. / daz was leit den Lettowen. / dô wart kuniges Thoreiden lant / […]". *Dokładnie po 700 latach od pierwszej wzmianki o Kiernowie, zapisanej w Inflanckiej Kronice Rymowanej, w 1979 r. rozpoczęto tam systematyczne wykopaliska archeologiczne, prowadzone pod kierunkiem Reginy i Pranasa Kulikauskasów. Trwają one po dziś dzień, a rozwój tych badań przedstawili najbardziej utytułowani archeolodzy stale tam pracujący – Aleksiejus Luchtanas i Gintautas Vėlius: A. Luchtanas, G. Vėlius, *Archeologinių tyrinėjimų Kernavėje istorija*, [w:] *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, vyr. red. S. Buchaveckas, Vilnius: Versmė 2005, s. 43-51, *Lietuvos valsčiai*, kn. 13. Ten drugi autor poświęcił Kiernowowi osobną monografię: G. Vėlius, *Kernavės miesto bendruomenė XIII-XIV amžiuje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2005. Nad dziejami ziemi kiernowskiej i tutejszej gminy do XVI w. pisał sam Gudavičius: E. Gudavičius, *Kernavės žemė ir valsčius iki 1564-1566 metų administracinės reformos*, [w:] *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, s. 140-148. Z kolei najnowszą monografię dotyczącą księcia Trojdena napisał Artūras Dubonis: A. Dubonis, *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje, (1268-1282)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2009. Wcześniej ten sam autor opublikował liczne artykuły dotyczące różnych wątków dziejów drugiej połowy XIII w. Po polsku ukazała się recenzja wspomnianej monografii: D. Dąbrowski, [recenzja] *Artūras Dubonis, Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje 1268-1282*, ZH 2012, t. 77, nr 1, s. 159-163.

[1108] Por.: R. Batūra, *XIII a. Lietuvos sostinės klausimu*, s. 158.

[1109] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 74-75, 77.

[1110] *Ibidem*, s. 70-73, 77.

[1111] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 290.

[1112] R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse*, s. 6.

Mendog i Dowsprunk należeli do Ziemi Litewskiej, toponimia zaś sugerowałaby, że Dowiat i Wilikaił zajmowali Nalszczany[1113]; na liście pozostaje zatem Żywinbud. Za taką wersją przemawiałoby szerokie rozumienie braterstwa zastosowane przez autora pośmiertnej charakterystyki Mendoga[1114]. Znajduje ona potwierdzenie w poczuciu pokrewieństwa ze strony Trojdena wobec Wojsiełka[1115] oraz we wzroście znaczenia samego Trojdena w miarę wymierania potomków Mendoga. Należy jednak odrzucić rozważania zawarte w fantastycznych częściach latopisów litewskich odwołujące się do heraldyki[1116] i prowadzące do przypisywania Trojdenowi pochodzenia od Żywinbuda[1117*], choć oczywiście takiej możliwości nie można wykluczyć.

Prawy brzeg Wilii należałoby zatem traktować jako przedłużenie Ziemi Litewskiej. Leżały tam ważne ośrodki: Kiernów, Mejszagoła czy Niemenczyn (lit. Nemenčinė)[1118]. Oba te obszary najpewniej znajdowały się pod władzą jednego rodu o randze „starszych" książąt. Od czasów Trojdena zlały się one w jeden rdzeń domeny wielkoksiążęcej.

4. Dziawołtwa

Lokalizację Dziawołtwy ułatwia zachowana do dzisiaj miejscowość Dziewałtów (lit. Deltuva) koło Wiłkomierza (lit. Ukmergė)[1119]. W tekście porozumienia z 1219 r. padają imiona czterech książąt dziawołtowskich: Judki, Pukejk, Bikszi, Likiejk (oryg. *Юдьки*, *Пукеикъ*, *Бикши*, *Ликиикъ*)[1120]. W latopisie hipackim obserwujemy mylenie zgłosek *t* i *k*, co daje podstawy do utożsamienia Pukejka z Butejkiem[1121]. Dodatkowym argumentem jest obecność miejscowości i grodziska Buteikiai w pobliżu miejscowości Kurkle (lit. Kurkliai)[1122]. Zapis imienia Likiejka w latopisie hipackim jeszcze raz wskazuje na skłonność jego autora do ubezdźwięczniania spółgłosek.

[1113] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-71, 77; patrz także rozdz. IV, podrozdz. 5.
[1114] Patrz przyp. 891, 1095.
[1115] Patrz przyp. 1111.
[1116] ПСРЛ, т. 35, s. 146-147, 171, 174-175.
[1117] S.C. Rowell, *Lithuania Ascending…*, s. XXXI, 52. *S.C. Rowell, *Pogańskie Imperium…*, s. 27, 81.
[1118] R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse*, s. 6.
[1119] *Deltuva*, [w:] LE, t. 6, Kaunas: Spaudos fondas 1937, kol. 380-383.
[1120] Patrz przyp. 908.
[1121] ПСРЛ, т. 2, kol. 36: „вси Рустии"; kol. 613: „князи Роустии"; kol. 721: „в земле Володимерьстеи"; kol. 726: „Володимерстии […] Володимерьскыи"; kol. 774: „Галичьстии […] Галицкии".
[1122] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-74.

W wytworzonym przez Zakon Inflancki fałszywym akcie Mendogowym z 1260 r. to imię jest zapisane jako *Lygeyke*[1123]. W pobliżu Widzieniszek (lit. Videniškės) zachowała się nazwa miejscowa Juodikiai (Judikiai), co pozwala na skorygowania imienia Judki na *Juodeikis*. W dokumencie z 1586 r. wzmiankowana jest też łąka Juodikė koło Podbrzezi (lit. Paberžė)[1124]. Wspomniany wcześniej fałszywy akt z datą 1260, spreparowany przez Zakon Inflancki, zawiera listę członków rady królewskiej, wśród których wymienia Biksziego (*Bixe*) i Likiejka (*Lygeyke*) jako baronów i krewniaków Mendoga[1125]. Musieli oni zatem okazywać posłuszeństwo Mendogowi i w latach 1248-1252 – w czasie wojny domowej – być po jego stronie.

W 1219 r. na liście litewskich książąt dziawołtowscy występują na ostatnich miejscach[1126]. Ich pokrewieństwo z Mendogiem oraz lojalność wobec niego pozwalają sądzić, że już w 1219 r. czy może nieco później Bikszi i Likiejk byli klientami Mendoga. Przekaz mówi tyle, że czterech tych książąt jest z Dziawołtwy, ale bez dookreślania stopnia pokrewieństwa między nimi[1127]. W takim wypadku można przedstawić alternatywną interpretację: w 1219 r. Dziawołtwa była reprezentowana nie przez wszystkich swoich książąt, a tylko przez tych, którzy byli bliżej związani ze „starszymi" książętami. Wydarzenia po zamordowaniu Mendoga wskazywałyby na to, że w Nalszczanach nie wszyscy byli wobec niego tak lojalni. Wojsiełk musiał zdusić opozycję, związaną właśnie z Nalszczanami[1128]*. Nawet wtedy jednak niektórzy książęta popierali Gerdenia – stronnika Wojsiełka. Do nich należał np. Lugajło (czy Jugajło), którego włości można lokalizować na podstawie nazwy miejscowości leżącej pod Giełwanami (lit. Gelvonai)[1129]*. Wszystko to wskazuje, że książęta dziawołtowscy pozostawali wierni Mendogowi, dopóki żył.

Terytorium Dziawołtwy określił Henryk Łowmiański[1130], ale w kilku miejscach zaliczenie do niej poszczególnych miejscowości (Kiernowa, Mejszagoły, Niemenczyna, Miednik, Rudominy, Taurogiń, Uciany czy Giedrojci) budzi wątpliwości. Z dialektologicznego punktu widzenia Dziawołtwie odpowiada odmiana szyr-

---

[1123] Patrz przyp. 1125.

[1124] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-74.

[1125] LUB, Bd. 1, kol. 451: „[…] Lygeyke, Schabbe, Bixe, Bune, nostri barones et consanguinei, […]".

[1126] Patrz przyp. 908.

[1127] Patrz przyp. 908.

[1128] ПСРЛ, т. 2, kol. 863: „и поиде в силе тяжьце, и нача городы имати во Дявелътве и в Нальцанех. Городы же поймав а вороги своя избив, и тако придоша во свояси"; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 220; Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, s. 220.

[1129] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-73, 76. *Ziemie Lugajły Gudavičius lokalizuje na podstawie nazwy miejscowej Liugailiškės (*Lugayliszki*) w okolicach Giełwan.

[1130] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 123-124.

wincka gwary wschodniej Auksztoty[1131], ale obszar jej występowania może być węższy niż terytorium dziawołtowskie, a w każdym razie sugerowałoby to duże znaczenie książąt dziawołtowskich. Niedookreślona pozostaje wschodnia granica Dziawołtwy, na której stykała się ona z Nalszczanami. Obszar między Dziawołtwą a ziemią upicką (Szaty, lit. Šėta; Siesiki, lit. Siesikai) trudno rozpoznać, a możliwe, że granice Dziawołtwy właśnie w tę stronę się rozszerzały.

Dziawołtowscy książęta byli wyrazistymi lokalnymi dynastami, musieli jednak uznawać zwierzchność „starszych" książąt.

5. Nalszczany

Mamy pewność tylko co do faktu, że Nalszczany sąsiadowały z Ziemią Litewską od północy, jednak trudno powiedzieć cokolwiek o ich granicach. Łowmiański podjął taką próbę, opierając się głównie na późnych danych[1132], pochodzących z XV i XVI w., dlatego należy ostrożnie odnosić się do jego wniosków.

Nalszczany zwykle są kojarzone z nazwą miejscową Naliszki (lit. Noliškis)[1133*]. W dokumencie nadanym przez króla duńskiego Eryka w 1298 r. Naliszki wymieniane są wraz z Tauroginiami[1134], chodziło zatem o miejscowości o takiej nazwie, położone w północno-wschodniej Litwie. Najczęściej spotyka się je na obszarze gwary uciańskiej[1135]. Od zachodu graniczy ona z gwarami onikształńską i kupiską[1136], gdzie na początku drugiego tysiąclecia zamieszkiwali Selowie[1137]. W przypisywanym Mendogowi akcie z 1261 r. wymieniane są nazwy selońskich grodów i przynależności: Kowale (lit. Kalviai), Malejsze (lit. Malaišiai), Tauroginie (lit. Tauragnai), Uciana (lit. Utena), Użpol (lit. Užpaliai)[1138]. Trzy ostatnie miejscowości leżą

[1131] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.

[1132] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 121-123.

[1133] K. Būga, *Rinktiniai raštai*, t. 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1961, s. 678. *O ziemi nalszczańskiej Gudavičius napisał artykuł popularnonaukowy: E. Gudavičius, *Nalšia*, „Vilniaus balsas" 1998, lapkričio 27, nr 17, s. 5.

[1134] LUB, Bd. 1, kol. 718: „[…] terras videlicet Semigalliam, Nalexe et Therake, […]".

[1135] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446; Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, s. 223.

[1136] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.

[1137] А. Брейдак, *Некоторые фонетические явления селонского субстрата в северо-восточной Литве*, [w:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов…*, s. 206-211.

[1138] LUB, Bd. 1, kol. 463: „Ceterum alia Burchwalle in praedictis distinctionibus et terminis situata, cum omnibus pertinentiis, sicut Meddennen, Calven, Mallaysen, Thowragen, Utten, Uspal, ac aliorum bonorum, […]"; kol. 464: „[…] et omnia valla, quae dicuntur Borchwale, qui in distinctionibus harum limitum iacent, cum omnibus attinentiis suis, sicut Alze, Medennen, Calven, Allciten, Mallaisen, Towracken, Utten, Uszpal, et omnia alia valla, qui dicuntur Borchwale, […]".

na wschodnioaukształockim uciańskim obszarze gwarowym[1139], pomiędzy Selonią a terenem występowania gwary wschodnioaukształockiej wileńskiej[1140]. Można przyjąć, że był on wcześniej zamieszkany przez Selów, którzy zasymilowali miejscową ludność. Asymilacja przebiegała w obecnym areale występowania litewskiej gwary wileńskiej, nazwa „Naliszki" pojawia się zaś na pograniczu selońsko-litewskim (a dokładnie – nalszczańskim). W XIII w. region występowania gwary uciańskiej był prawdopodobnie zamieszkany przez mieszaną ludność selońską i litewską (nalszczańską), zatem tu właśnie należy się domyślać etnicznej zachodniej granicy ziemi nalszczańskiej. Gwara litewska wileńska jest najprawdopodobniej pozostałością Nalszczan. Slawizacja wschodnich ziem językowo litewskich utrudnia wytyczenie wschodniej granicy Nalszczan, ale najprawdopodobniej pokrywała się ona z linią zasięgu żywiołu litewskiego na wschodzie[1141]. Wilno znajdowało się na terenie odpowiadającym występowaniu wileńskiej gwary litewskiej, ale na samym jego pograniczu z obszarem gwary południowoaukształockiej[1142]. W ten sposób można wyjaśnić, najbardziej zresztą prawdopodobną, przynależność miasta do Ziemi Litewskiej. Dalej ta granica przebiegała niemal dokładnie na południe tak, że Dziewieniszki (lit. Dieveniškės) i Łazduny (lit. Lazūnai) pozostawały po stronie gwary wileńskiej[1143]. Zapewne granica między Ziemią Litewską a ziemią nalszczańską wyglądała podobnie, ponieważ w dużej mierze pokrywa się ona z linią otaczającą Holszany i Giedrojcie po ich krawędzi zachodniej i południowo-zachodniej[1144]. Na tych ziemiach także później utrzymali się książęta lokalni, co potwierdza, że nie należały one do Ziemi Litewskiej. W tak nakreślone granice Nalszczan głębiej wcinał się Świr, gdzie także władali miejscowi książęta. W sąsiedztwie Holszan leżały Traby. W sumie oznacza to, że Nalszczany były krajem wielu książąt, a wnioskowi temu nie przeczy istnienie opozycji wobec Wojsiełka, która powstała tu później[1145].

Źródła pochodzące z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIII w. wymieniają konkretnie kilku książąt nalszczańskich, a przede wszystkim – Dowmunta, który zamordował Mendoga[1146*]. Informacje na jego temat są nader skąpe, ale mówią one, że następnie odniósł sukcesy w Pskowie, dlatego w literaturze przedmiotu

---

[1139] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.
[1140] *Ibidem*.
[1141] Patrz przyp. 1059.
[1142] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.
[1143] *Ibidem.*
[1144] Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, s. 225.
[1145] Patrz przyp. 1128.
[1146] ПСРЛ, т. 2, kol. 859: „[…] за Довмонтомъ, за Нальщаньскимъ княземь". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

utrwaliło się przekonanie o jego dużym znaczeniu w okresie, gdy władał w Nalszczanach. Dodatkowo oddziaływała tu pełna romantyzmu historia żon obu książąt – rodzonych sióstr. Z faktu, że Mendog i Dowmunt byli żonaci z siostrami, bezrefleksyjnie wyprowadzany jest wniosek, że to właśnie Dowmunt jest wzmiankowanym w źródłach szwagrem Mendoga. Na rozpoznanie i odtworzenie działalności Dowmunta wpływała i wpływa w większym stopniu tradycja o jego dużej roli niż rozpoznanie faktów, i to ona właśnie utrudnia ich ścisłą interpretację.

Siostra żony Dowmunta, która później otrzymała chrześcijańskie imię Marta, w tradycji historiograficznej uważana jest jeżeli nie za pierwszą żonę Mendoga, to w każdym razie za kobietę poślubioną przez niego z początkiem wybuchłej w 1248 r. wojny przeciwko antymendogowemu sojuszowi. Na podstawie tych danych ustala się datę śmierci pierwszego męża Marty – Wiszymunta Bulewicza. W opisie porozumienia z 1219 r. czytamy, że Mendog zgładził Wiszymunta i jego braci, a następnie poślubił jego żonę[1147]. Późniejszy latopis hipacki podaje dokładną datę śmierci Wiszymunta: rok 1251 koło Twer (lit. Tverai)[1148*]. Ci, którzy przyjmują taką interpretację, sami wywołują tutaj faktograficzną niespójność, wynikającą z tego, że Twery należały do Wykinta[1149]. Ta niezgodność zostaje „rozwiązana" poprzez przypisanie autorowi latopisu błędu – pomylenia Wiszymunta z Wykintem[1150]. Przyjęcie takiego punktu widzenia określa kolejne elementy rekonstrukcji: w momencie przyjęcia chrztu Mendog miał być już żonaty z Martą, którą odebrał Wiszymuntowi[1151], ale skoro ten został wcześniej zamordowany przez Mendoga, to nie mógł walczyć w 1251 r. pod Twerami[1152]. W ten sposób powstała obowiązująca, kanoniczna wersja wydarzeń[1153]: Wykint zginął w 1251 r., a Wiszymunt – nieco wcześniej; ślub Marty i Mendoga miał miejsce przed chrztem tego ostatniego i przed wojną domową w latach 1248-1252. Przyjrzyjmy się argumentom, które zdecydowały o utrwaleniu się tej wersji.

[1147] Patrz przyp. 908.

[1148] ПСРЛ, т. 2, kol. 818. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1149] ПСРЛ, т. 2, kol. 818.

[1150] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 83; S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 62; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. l, s. 381; t. 2, s. 347.

[1151] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 381; t. 2, s. 347.

[1152] S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 62; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 347.

[1153] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 64; P. Šležas, *Mindaugas Lietuvos karalius*, „Mūsų žinynas" 1934, t. 27, s. 352-353; J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 133; *Vykintas*, [w:] *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, vyr. red. J. Matulis, t. 3, Vilnius: Mintis 1971, s. 749; Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 171.

(1) Zgładzenie Wiszymunta przed 1251 r.

Latopisarz relacjonujący porozumienie z 1219 r. zaznaczył, że to Mendog zamordował Wiszymunta, ale nie wskazał daty tego mordu[1154]. Logiczne jest jednak, że musiało się to stać przed 1219 r., ponieważ martwy Wiszymunt zwyczajnie nie mógł wtedy brać udziału w podpisaniu umowy. Twórca latopisu relacjonował zatem wydarzenia *ex post*. Autorów, którzy zarzucają mu pomyłkę, warto spytać, jaką inną datę śmierci Wiszymunta mogą wskazać i na podstawie jakich danych. W jaki sposób mogliby wykazać, że latopisarz pomylił Wykinta z Wiszymuntem, gdy opisywał walki pod Twerami w 1251 r., skoro w innych miejscach poprawnie ich rozróżniał? Częścią latopisu hipackiego jest tzw. latopis halicko-wołyński. Jego redakcja została dokonana w 1246 r., w latach pięćdziesiątych czy sześćdziesiątych XIII w. został ponownie przeredagowany, a w roku 1290 lub 1292 – po raz kolejny[1155]*. To oznacza, że uwaga o zamordowaniu Wiszymunta mogła zostać wkomponowana w opis porozumienia z 1219 r. najwcześniej dopiero w roku 1246. Kto jednak może zaprzeczyć, że stało się to w latach pięćdziesiątych czy sześćdziesiątych, gdy pokolenie, które widziało relacjonowane wydarzenia, jeszcze żyło? W 1246 r. i szósta, i siódma dekada w tym przypadku są równie możliwe (bez względu na wzmiankę z 1251 r.). Jednocześnie przekaz o śmierci Wiszymunta pod Twerami daje jasną wskazówkę dotyczącą tego, którą z tych dwóch opcji należałoby wybrać.

(2) Małżeństwo Mendoga i Marty

Wzmianka o żonie Mendoga pojawiła się w Inflanckiej Kronice Rymowanej przy okazji opisu pierwszej wizyty wielkiego mistrza – Andreasa von Stirlanda. Łowmiański uważał, że chodzi o wdowę po Wiszymuncie – Martę[1156]. Wizyta miała miejsce w drugiej połowie lub pod koniec 1250 r.[1157] Opisujący ją kronikarz nie wymienił jednak imienia małżonki Mendoga, ograniczył się tylko do wzmianki o anonimowej „królowej”[1158]. Po raz pierwszy Marta (już pod chrześcijańskim imieniem) w tej roli pojawiła się w Inflanckiej Kronice Rymowanej dopiero przy relacji z koronacji Mendoga, w której chrzest i koronacja ich obojga zostały połączone

---

[1154] Patrz przyp. 908.

[1155] С.М. Каштанов, *Галицко-Волынская летопись*, [w:] СИЭ, т. 4, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия” 1963, kol. 57.

[1156] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 381; t. 2, s. 347. *Kluczowe spostrzeżenia dotyczące historii Mendoga i Marty przedstawił Gudavičius w: E. Gudavičius, *Mindaugas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje*, [w:] *Mindaugas karalius*, s. 31-49.

[1157] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 102-103.

[1158] LRCh, s. 80.

w jedno[1159]. Koronacja miała miejsce 6 lipca 1253 r.[1160], a z zestawienia powyższych faktów wynika, że władca był żonaty z Martą przed tą datą, ale nie wiemy dokładnie, kiedy ich zaślubiny miały miejsce. O Marcie, jej siostrze – Dowmuntowej – i samym Dowmuncie możemy jednak wnosić z innych przekazów i faktów.

(3) Śmierć Dowmunta w 1299 r. w wyniku epidemii[1161]

Jeszcze wiosną tegoż roku Dowmunt zaznaczył się jako bardzo sprawny fizycznie wojownik[1162], co oznacza, że to nie starość była przyczyną jego śmierci. W tamtej chwili nie miał zapewne więcej niż 60 lat. Na tej podstawie przyjąłem, że urodził się między 1230 a 1240 r.[1163], ale moja nadmierna ostrożność sprowadziła mnie na manowce, bo gdyby tak było, to w 1299 r. Dowmunt miałby 70 lat. Tu mogę się tylko przyznać do przeoczenia. Dowmunt musiał zatem przyjść na świat około roku 1240, a żona raczej nie była od niego starsza, więc można przyjąć, że i ona urodziła się najwcześniej w tymże roku. Przy założeniu, że Marta była starszą siostrą Dowmuntowej, i przyjąwszy, że między siostrami było 15 lat różnicy, narodziny Marty należałoby datować na 1225 r. Wiemy, że w 1254 r. siostra Wojsiełka wyszła za Szwarna[1164]*. Powiedzmy, że miała wtedy 13 lat, zatem Marta musiała ją urodzić, będąc w wieku 17-18 lat, ale w każdym razie nie wolno zapominać, że córkę Marty za Szwarna wydał brat – Wojsiełk, a nie ojciec. Ów brat w 1252 r. dowodził już wyprawą wojenną. Nie został wymieniony z imienia, ale wiemy, że był najstarszym synem Mendoga[1165]*. Wojsiełk musiał mieć wtedy co najmniej 18 lat (albo, jak chcą wierzyć niektórzy odwołujący się do Pierwszego Statutu WKL, 17[1166]). W takim układzie Marta musiałaby go urodzić w wieku 9 czy 10 lat. Wiek Marty i jej siostry – żony Dowmunta – został tu oszacowany na zasadzie największego prawdopodobieństwa. Mogło być też inaczej, ale w takim razie trzeba polegać na zbiegach okoliczności i zrezygnować z zasady prawdopodobieństwa. Jeśli tak, to pozostaje alternatywa: albo nocnym atakiem z Woruty w 1251 r. dowodził 11-, 12-letni chłopiec (już żonaty), albo w 1299 r. pod Pskowem rycerzy zakonnych rozgromił 70-letni starzec. Badacz przeszłości ma oczywiście swobodę wyboru między tymi opcjami, uznając za istotne argumenty przedstawione przez Łowmiańskiego i Zajączkowskiego[1167]. Takiego wyboru na rzecz twierdzeń

[1159] *Ibidem*, s. 82.
[1160] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 107.
[1161] ПЛ, вып. 2, s. 18.
[1162] ПСРЛ, т. 5, s. 203.
[1163] E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai…*, s. 41.
[1164] ПСРЛ, т. 2, kol. 830. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 195.
[1165] ПСРЛ, т. 2, kol. 819. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 188.
[1166] A. Dubonis, *Daumantas: nuodėmė ir šventas gyvenimas*, NŽ-A 1994, nr 5, s. 50.
[1167] *Ibidem*, s. 51.

wspomnianych historyków polskich dokonał także Ivinskis[1168]. W ten sposób zostało utrwalone w historiografii takie, a nie inne obrazowanie tych wydarzeń.

(4) Dowmunt i Mendog – tylko szwagrzy, i to w drugiej linii (żonaci z siostrami)

Źródła mówią o dwóch siostrzeńcach Mendoga: Lingwenie (w latach czterdziestych i pięćdziesiątych)[1169] i Trojnacie (początek lat sześćdziesiątych)[1170*]. Nie wiemy, czy byli oni obaj synami jednej siostry Mendoga, czy może dwóch, ale nie ma wątpliwości, że Mendog miał co najmniej jednego szwagra w pierwszej linii (mąż siostry). Najbardziej prawdopodobne jest, że to on uczestniczył w nocnym wypadzie z Woruty w 1251 r.

W pobliżu Jezioros (lit. Zarasai) znajdziemy toponimy związane z imieniem Lingwena[1171*], a analogicznie z imieniem Trojnata – w okolicach Ponedeli (lit. Pandėlis)[1172*], na obszarze występowania gwary kupiskiej[1173]. Jeziorosy należą do obszaru występowania gwary uciańskiej[1174], zatem nazwy miejscowe pochodzące od imion obu siostrzeńców Mendoga pojawiają się w Selonii i na pograniczu selońsko-nalszczańskim. Takie rozłożenie jest zapewne świadectwem utwierdzania się dominacji nalszczańskiej na ziemiach selońskich. Z opisu * ** Lingwena z trzema braćmi: Tuschem (Dutzem), Milgerinem i Gingeikem, zamieszczonego w Inflanckiej Kronice Rymowanej wynika, że rycerze inflanccy bez trudu docierali do ziem Mendogowego siostrzeńca[1175], co znowu potwierdza ich lokalizację na północy Litwy. Zgodnie z utrwalonym w historiografii przekonaniem Trojnat był Żmudzinem, ale źródła XIII-wieczne nie dają po temu żadnych podstaw[1176*]. Włości Lingwena i Trojnata oraz ich ojca (czy ojców) można lokalizować na północno-zachodnim krańcu Nalszczan.

[1168] *Ibidem*, s. 50-51; Z. Ivinskis, *Daumantas*, [w:] LE, t. 6, kol. 173.

[1169] LUB, Bd. 1, kol. 451; LRCh, s. 63-72; ПСРЛ, т. 2, kol. 798.

[1170] ПСРЛ, т. 2, kol. 860. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

[1171] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-73, 76. *Gudavičius uważał, że w ustalaniu, gdzie leżały jego ziemie, trzeba uwzględnić nazwę Lengveniškės koło Berczun (lit. Berčiūnai).

[1172] *Ibidem*, s. 74-76. *Gudavičius odnosi tę nazwę do dworu Tranatyszki (lit. Tranatiškės). Znajdował się on w niedużej odległości od miejscowości Lengveniškės. Jednocześnie *Trenaycia Kalnas* we włości telszyckiej jest wzmiankowany w dokumencie z 1641 r. (patrz: J. Lebedys, *Lietuvių kalba XVII-XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla 1976, s. 73). Tę nazwę należy wiązać z imieniem Trojnata i jego działalnością jako przedstawiciela Mendoga na Żmudzi (patrz przyp. 1176).

[1173] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.

[1174] *Ibidem*.

[1175] LRCh, s. 63-72.

[1176] E. Gudavičius, *Ar Treniota žemaičių kunigaikštis?*, MADA 1982, t. 4 (81), s. 63-70. *Gudavičius napisał też teksty popularne, w których zastanawiał się, czy Trojnat rzeczywiście

Mamy przekazy o księciu nalszczańskim Gerdenie. Mówi o nim akt z 1260 r., przypisywany Mendogowi[1177], co potwierdzają ruskie latopisy: na początku lat sześćdziesiątych konflikt między Gerdeniem i Dowmuntem jest przedstawiony jako spór sąsiedzki w Nalszczanach[1178]. Od imienia tego pierwszego może pochodzić nazwa miejscowości Girdėnai (Girdany) w obecnym rejonie święciańskim[1179]. Gerdeń był żonaty z ciotką Dowmunta[1180].

Trzeci znany z imienia książę nalszczański to Suxe, który w połowie lat sześćdziesiątych zbiegł z Nalszczan i został poddanym arcybiskupa ryskiego[1181]. Nazwa miejscowa, która bliska jest jego imieniu, pojawia się w rejonie jezioroskim[1182]*.

Wiadomo, że Gerdenia poparli Lumbi, Gotort i Lugajło. Tego ostatniego toponimicznie możemy łaczyć z Dziawołtwą[1183]. Miejscowość Liumpiškės leży w pobliżu Taurogiń[1184], a Gatakiemis – w pobliżu Syłgudyszek (lit. Saldutiškis), obie w rejonie uciańskim[1185]. W dokumencie rzekomo wydanym przez Mendoga wymieniany jest Bune, którego imię odpowiada nazwie Buniany (lit. Bunionys, biał. Буняны) w okolicach Oszmiany[1186]. Dane toponimiczne generalnie potwierdzają lokalizację książąt nalszczańskich i związanych z Nalszczanami w regionie, który teraz analizuję – w północno-wschodniej Litwie.

Opozycja została zniszczona, a Nalszczany trafiły do domeny wielkoksiążęcej. Pozostali, lojalni książęta zachowali status panów na wielkich włościach ziemskich. Kontrast strukturalny między Ziemią Litewską a byłymi krajami nalszczańskim czy dziawołtowskim był zauważalny jeszcze w XIV i XV w. Jego przejawem jest trwanie domeny gospodarczej Giedyminowiczów na południe od Wilii. Powstała ona na przełomie XV i XVI w. w postaci strefy dworów należących do wielkiego księcia i pozostawała w kontraście wobec tzw. Litwy Zawilejskiej z fragmentem powiatu oszmiańskiego[1187].

---

był żmudzkim księciem. Przekonywał w nich, że utrwalone w literaturze przekonanie o „żmudzkości" Trojnata jest w rzeczywistości mitem historiograficznym: idem, *Ar Treniota buvo žemaitis?*, „Gimtasis kraštas" 1987, liepos 2-8, nr 27, s. 2; idem, *Treniota*, „Voruta" 1991, kovo 1-15 d., nr 5 (23), s. 2, 4.

[1177] LUB, Bd. 1, kol. 451.

[1178] A. Dubonis, *Daumantas…*, s. 53.

[1179] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-71, 76.

[1180] Z. Ivinskis, *Daumantas*, kol. 175.

[1181] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 151-152.

[1182] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-73, 76. *Wieś Šiukštiškės (Szuksciszki).

[1183] Patrz przyp. 1129.

[1184] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-73, 76.

[1185] A. Dubonis, *Daumantas…*, s. 53.

[1186] E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 54.

[1187] Z. Wojtkowiak, *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1980, s. 71, 112-114, *Historia*, nr 85; J. Jurginis, [recenzja] *Zbysław*

Z wszystkich powyższych ustaleń wyłania się kontur Nalszczan: od północno-wschodniej Litwy do wschodniego jej pogranicza, już na południe od Wilii. Zapis imienia Dausprungas (a nie Dausprangas)[1188] w wymowie wschodnioaukształockiej w opisie porozumienia podpisanego w 1219 r.[1189] wskazuje, że przynajmniej niektóre litewskie imiona trafiły do ruskiego piśmiennictwa z Nalszczan, co z kolei oznacza, że musiało istnieć sporej długości pogranicze nalszczańsko-ruskie. Zasadniczo kontur ten jest zgodny z charakterystyką terytorium nalszczańskiego, którą przedstawił Łowmiański[1190], jednak obszar występowania gwary południowoaukształockiej[1191] skłania do uznania Lidy i Ejszyszek (lit. Eišiškės) za część Ziemi Litewskiej. Trudności nastręcza rozgraniczenie Nalszczan i Dziawołtwy[1192]. Tu trafiamy na ziemie książąt Giedroyciów, które ciągną się jeszcze dość daleko od Giedrojć na północ, na tereny, które kiedyś niewątpliwie były częścią Nalszczan[1193].

Na podstawie cech kurhanów i grodzisk możemy nakreślić granice Nalszczan na współczesnej mapie. Obejmują one: rejony ignaliński i święciański, południową część rejonu jezioroskiego, wschodnią i południową – uciańskiego, wschodnią – malackiego oraz zachodnie części rejonów postawskiego i brasławskiego (na dzisiejszej Białorusi)[1194]. Brakuje znalezisk archeologicznych z pasa o szerokości około 10 km, pokrywającego się w zasadzie z granicą basenów rzek Świętej i Żejmiany (lit. Žeimena). Przechodzi on przez środek rejonów uciańskiego i malackiego, a prawdopodobnie stanowi historyczną linię rozdziału między Dziawołtwą a Nalszczanami[1195]. „Pusta" przestrzeń koło Sużan (lit. Sužionys)[1196] oddziela historyczne Nalszczany od okolic Niemenczyna, które w takim razie należy uznać za część Ziemi Litewskiej albo prawego brzegu Wilii. Oczywiście granice te mogły się zmieniać. Na północnym wschodzie, wokół Brasławia, Dryświat i Dzisn

Wojtkowiak. Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1980, 130 p., 800 + 90 egz., LIM. 1981 metai, 1982, s. 144; E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 49-51; М. Любавский, *Областное деление…*, s. 86-93.

[1188] A. Salys, *Lietuvių kalbos tarmės*, [w:] *Lietuvių enciklopedija*, t. 15: *Lietuva*, 2-asis leid., red. V. Maciūnas, Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija 1990, s. 581.

[1189] Patrz przyp. 908.

[1190] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 106-108, Mapa podziału politycznego krajów bałtyckich w epoce plemiennej (XIII w.).

[1191] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.

[1192] Patrz przyp. 1130-1131.

[1193] Z. Wojtkowiak, *Powiat Giedrojcie (z zagadnień specyfiki administracyjno-terytorialnej Wielkiego Księstwa Litewskiego przed reformą 1565-1566 roku)*, ZH 1978, t. 43, z. 2, s. 7-24.

[1194] G. Zabiela, *Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse*, [w:] *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba*, red. V. Milius et al., Vilnius: Mokslas 1992, s. 13.

[1195] *Ibidem*, s. 13, 15.

[1196] *Ibidem*, s. 15.

(miejscowości), od dawna trwała ruska kolonizacja, ale w XIII w. dzielnice te na powrót stały się litewskie[1197]. Gintautas Zabiela przeprowadził badania archeologiczne, z których wynika, że kompleksy kurhanów i cmentarzysk wyróżniają poszczególne dzielnice. Takie kompleksy istniały wokół miejscowości: Tauropol (lit. Taurapilis), Degucie (lit. Degučiai), Mincza (lit. Minčia)), Tauroginie, Szubiszki (lit. Subiškis). Grodzisko w Deguciach można wiązać z postacią Suxego[1198]. W tej dzielnicy swoje włości miał zapewne Lingwen[1199], a może także Lumbi[1200]. Od południowego zachodu graniczyła z nią włość Inkietry (lit. Inketriai)[1201]. Na ziemi dubińskiej (Dubinki) znajdują się cztery grodziska[1202]. Grodzisko w Cerkliszkach (lit. Cirkliškis) było miejscem Gerdenia[1203] i prawdopodobnie ośrodkiem ziemi święciańskiej[1204]. Do włości wzdłuż rzeki Żejmiany należały Kretony (lit. Kretuonys), Łyngmiany (lit. Linkmenys), Moczulany (lit. Mažulonys) i Sudata (lit. Sudota), a chroniła tę włość drewniana bariera, wzniesiona między jeziorami Żejmiana (lit. Žeimenys) a Wajuny (lit. Vajuonis)[1205].

Pod względem politycznym sąsiadujący z Nalszczanami pas Selonii należał do nich. Na określonych powyżej ziemiach niełatwo zlokalizować obszar władania Dowmunta, ponieważ toponimy odpowiadające (pozornie) jego imieniu są późniejsze i wywodzą się od bojarskiej rodziny Dowmuntów[1206]. Nie warto wracać do fantastycznych części kronik litewskich i opowieści Macieja Stryjkowskiego. Kontakty Lugajły [1207] (którego wskazówki toponimiczne każą przypisać do Dziawołtwy) z Gerdeniem skłaniają do uznania Giedrojci za strefę pośrednią, być może historycznie należącą do Dziawołtwy, ale już w XIII w. stanowiącą część Nalszczan. Na ten zespół relacji trzeba zwrócić uwagę także przy poszukiwaniu nazw miejscowych, pochodzących od imienia „starszego" księcia Dowiata. Są one rozproszone w południowo-zachodniej części Nalszczan: okolice Giedrojci, Inturki (lit. Inturkė), Niemenczyna, Starych Strunojci i Nowych Strunojci (lit. odpowiednio Senas Strūnaitis i Naujas Strūnaitis)[1208]. Jeżeli nazwy te nie pochodzą

[1197] *Ibidem*, s. 20-21; Z. Wojtkowiak, *Sprawa przyłączenia Brasławia do Litwy. Przyczynek do tworzenia nowych podziałów terytorialnych w W. Ks. Litewskim*, [w:] *Ars Historica…*, s. 259-269.

[1198] G. Zabiela, *Nalšia Lietuvos valstybės…*, s. 16, 21. Por. przyp. 1182.

[1199] Por. przyp. 1171.

[1200] Por. przyp. 1184.

[1201] G. Zabiela, *Nalšia Lietuvos valstybės…*, s. 16, 21.

[1202] *Ibidem*.

[1203] Por. przyp. 1179.

[1204] G. Zabiela, *Nalšia Lietuvos valstybės…*, s. 16, 21.

[1205] *Ibidem*, s. 16, 20-21.

[1206] A. Dubonis, *Daumantas…*, s. 51.

[1207] Patrz przyp. 1129.

[1208] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-71, 77.

od bojarskiego nazwiska Dowiatów, to możemy mówić o ciągłym obszarze w sąsiedztwie Dziawołtwy i ziem litewskich, może nawet wżynającym się w nie albo w prawy brzeg Wilii. Mógł on stanowić przedłużenie Ziemi Litewskiej we władaniu „starszych" książąt. Po śmierci Dowiata jego włości mogły stać się przedmiotem rywalizacji innych książąt.

Genealogia Lingwena i Trojnata oraz późniejsze, wtórne powinowactwo Mendoga i Dowmunta są ilustracją koligacji między „starszymi" książętami a panami nalszczańskimi. Liczne wojsko nalszczańskie (w sąsiedztwie Połocka) działało już w 1201 r.[1209], a to świadczy o koordynacji działań między przynajmniej częścią rosnących w siłę książąt na początku XIII w. Na silny opór napotkali Kawalerowie Mieczowi, którzy w 1229 r. podjęli wyprawę na Nalszczany[1210]. Przywódcy nalszczańscy ze względu na położenie geograficzne mieli interesy w Połocku i Łatgalii. Prawdopodobnie z Nalszczan pochodziły siły litewskie, które wsparły Połock w 1180 r.[1211]* czy w 1216 r.[1212] Między innymi tę opcję trzeba uwzględnić, by wyjaśnić, dlaczego w opisie umowy z 1219 r. nie znalazły się imiona książąt nalszczańskich[1213]. Niektórzy z nich mogli nie brać udziału w podpisywaniu aktu, a południowe Nalszczany mogły być reprezentowane przez Dowiata i Wilikaiłę. Małżeństwo siostry (czy sióstr) Dowsprunka i Mendoga z ojcem (czy ojcami) Lingwena i Trojnata jest dowodem na zacieśnianie więzi między Ziemią Litewską a Nalszczanami. Późniejszy rozłam między książętami nalszczańskimi na zwolenników i przeciwników Wojsiełka oznacza, że więzi te rozwijały się w różnych kierunkach. Książęta nalszczańscy uznali zwierzchność „starszych" książąt: dla jednych było to korzystne, a inni zostali do tego zmuszeni siłą.

6. Woruta. Pytanie o siedzibę Mendoga

Gród Mendoga jest w źródłach wzmiankowany trzykrotnie:

(1) W 1250 r. wojska inflanckie ruszyły przeciwko Ziemi Litewskiej. Mendog bronił się przed nimi „w swoim grodzie", ale kronikarz nie wspomniał o próbach oblegania go[1214].

[1209] ГЛ, s. 208.
[1210] LRCh, s. 42-43.
[1211] ПСРЛ, т. 2, kol. 620. **Latopis kijowski 1159-1198*, tłum. i oprac. E. Goranin, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski 1988, s. 223-224.
[1212] ГЛ, s. 369.
[1213] Patrz przyp. 908.
[1214] LRCh, s. 77; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 99.

(2) W 1251 r. Towciwił przybył ze Żmudzi na czele wojsk żmudzkich i jaćwieskich oraz ruskich przysłanych przez Daniela i obległ Mendoga w Worucie. Rusini i Jaćwięgowie odparli nocną wycieczkę Mendogowego szwagra, a za dnia wyszli z Woruty rycerze inflanccy, wspierający Mendoga. Wojsko Towciwiła lawirowało, unikając bezpośredniego starcia, i ostatecznie wróciło na Żmudź[1215]*.

(3) Na początku 1252 r. wojska halickie splądrowały ojcowiznę Mendoga i dotarły do jego grodu (czy grodów). Latopisarz uznał za stosowne, by osobno go (czy je) wspomnieć[1216]*.

Woruta to historiograficzna „szczęściara": nie ma potrzeby nawet wymieniać wszystkich pozycji bibliograficznych. Już sama mapa „lokalizacji" Woruty, przygotowana przez Zabielę[1217], ustawia ją w pozycji rekordzistki w wyścigu o godność rezydencji twórcy państwa. O charakterze tych prób lokalizacyjnych najlepiej świadczy taki oto cytat:

> W wyprawie tej wziął udział także wielki mistrz z silnym wojskiem (około 1251 r.). Maszerował przez kraj nalszczański (po prawej stronie rzeki Świętej) prosto do umocnionego grodu Mendogowego – Woruty. Tu połączył się z wojskami Towciwiła i Edywida (Gedwida) i wspólnie rozpoczęli oblężenie grodu, w którym Mendog z załogą czuł się bezpiecznie […]. Nie ośmielił się jednak wystąpić do otwartej walki z nieprzyjacielem: wysyłał tylko z grodu niewielkie oddziały, które niszczyły zasoby przeciwników i czyniły im szkody, a następnie wracały. W obronie przeciwko napastnikom pomagał książę nalszczański Dowmunt[1218].

Jak widzimy, wydarzenia z lat 1250 i 1251 zlały się tu w jedno, choć w pierwszym rycerze inflanccy byli stroną atakującą, a w drugim – wspomagali Mendoga. To typowy niedostatek w historiografii XIX-wiecznej i z wczesnych lat wieku XX:

[1215] ПСРЛ, т. 2, kol. 817-818: „Тевтевилъ же прибеже во Жемоить ко вуеви своему Выкынтови, поима Ятвязе и Жемоить, и помощь Данилову, иже бе далъ ему Данилъ древле, иде на Миндогва. Миндъвгъ же собрался бе и умысливъ же собе не битися с ними полкомъ, нъ вниде во град именемъ Ворута. И высла шурина своего нощь, и розгнаша и Русь и Ятвязе. Наутрея же выехаша Немце со самострелы, и ехаша на не Русь с Половци и стрелами, и Ятвязи со сулицами, и гонишася на поли подобнои игре. Оттуда же вратишася во Жемоить". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186.

[1216] ПСРЛ, т. 2, kol. 819: „Потом же посласта многы своя пешьце и коньникы на град (forma l.mn. – грады stosowana w kodeksach chlebnikowskim i pogodyńskim) ихъ и плениша всю вотчину ихъ страныих". *Por. MPH, Ser. 2, t. 16: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa: Polska Akademia Umiejętności–Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk 2017, s. 329. *Kronika halicko-wołyńska*, s. 188.

[1217] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 6.

[1218] P. Šležas, *Mindaugas Lietuvos karalius*, s. 350-351.

nie dość uważne wczytywanie się w źródło, brak uwagi dla całości informacji i budowanie z fragmentarycznych przekazów „odważnych" rekonstrukcji. W konsekwencji autorowi latopisu zarzucono, że nie odróżniał Wykinta od Wiszymunta, 12-letniego Dowmunta uczynił dowódcą nocnego wypadu z Woruty, a Trojnata – Żmudzinem. Tylko brakiem skupienia na tekście można wytłumaczyć rozważania o grodzie Ruta (a nie Woruta)[1219]* (na podstawie zapisu odmiany gramatycznej w latopisie hipackim)[1220]*. Podobnie w kwestii znaczenia ogólnego (nie – nazwy własnej)[1221]*. W pierwszym przypadku została naruszona więź gramatyczna łącząca słowa w tekście, a w drugim ignorowane jest jasne i jednoznaczne wyrażenie „o nazwie Woruta"[1222].

Żadna ze wzmianek o grodzie czy grodach Mendoga nie zawiera dokładnych wskazówek, gdzie się on(e) znajdował(y). Treść źródeł ani nie daje podstaw, by je wszystkie uznać za jeden i ten sam gród, ani by tę ich tożsamość odrzucić. Jedynie przekaz Inflanckiej Kroniki Rymowanej pozwala na domysł, że wspomniany tam gród Mendoga leżał na terytorium Litwy właściwej. Za tym przemawia też całokształt sytuacji wojennej[1223] zimą roku 1252, ale to już pośrednia wskazówka wynikająca ze źródła, które wymaga interpretacji.

Zgodnie z przekazem Inflanckiej Kroniki Rymowanej Mendog pochodził z Ziemi Litewskiej i na tej podstawie Łowmiański tam właśnie zlokalizował Worutę[1224]. Polski historyk także utożsamiał oblegany w 1250 r. przez rycerzy inflanckich gród z Worutą i starał się ustalić, gdzie była „rezydencja" czy siedziba Mendoga[1225]. Nikt dotychczas przekonująco nie podważył argumentacji Łowmiańskiego w kwestii lokalizacji Mendogowej „stolicy". Niestety, powojenna historio-

---

[1219] Nie zamierzam męczyć czytelnika kolejnymi przypisami. *Gudavičius miał tu na myśli twierdzenia białoruskiego historyka samouka – Mykoły Jarmałowicza, który współtworzył popularną obecnie koncepcję litwinizmu. W osobnym tekście historyk przedstawił krytykę tej koncepcji. Głosi ona, że Litwini nie byli żadnymi Litwinami, tylko Białorusinami, którzy stworzyli WKL, a następnie włączyli do niego obecnych mieszkańców Litwy: E. Gudavičius, *Vieno mito pėdsakais*, „Atgimimas" 1994, nr 29, s. 7, 10; nr 30, s. 10-11; nr 31, s. 10-11; idem, *Following the Tracks of a Myth*, „Lithuanian Historical Studies" 1996, nr 1, s. 38-58; patrz także przyp. 1222.

[1220] ПСРЛ, т. 2, kol. 818: „Върута". *Por. MPH, Ser. 2, t. 16, s. 324; *Kronika halicko-wołyńska*, s. 186.

[1221] R. Batūra, *XIII a. Lietuvos sostinės klausimu*, s. 144. *Znaczenie słowa „Woruta" jako nazwy pospolitej, a nie własnej wyłożył w pierwszej połowie XX w. Fryderyk Papée: F. Papée, *op. cit.*, s. 469-470.

[1222] Patrz przyp. 1215; G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 7; E. Gudavičius, *Dar kartą vieno mito pėdsakais*, „Liaudies kultūra" 1994, nr 5, s. 28, 32.

[1223] Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, s. 224-225.

[1224] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 107-110.

[1225] *Ibidem*, s. 107-108.

grafia nie zainteresowała się zbytnio dokonaną przez Łowmiańskiego lokalizacją; przywoływano tylko stworzoną przez niego mapę polityczną, na której ujęta była także Ziemia Litewska[1226]. Paszuta wrysował na tej mapie pierwotne księstwo Mendoga, ale w żaden sposób nie uzasadnił, dlaczego wyznaczył je mniej więcej na równych obszarach po południowej i północnej stronie Wilii, włączając w nie także Dziawołtwę, a południową jego granicę prowadząc po linii rzeki Mereczanki (lit. Merkys)[1227]. Woruta – ze znakiem zapytania – jest na jego mapie zlokalizowana na południowy wschód od Nowogródka i rozpoznawana w miejscowości Horodyszcze[1228]. Tymczasem na innej mapie[1229] zasadniczo widzimy powtórkę po Łowmiańskim[1230]. Paszuta uznawał Gedywida i Towciwiła za książąt żmudzkich[1231]. Takie eklektyczne podejście rozprasza cały wywód. Romas Batūra wybrał drogę odwrotną, koncentrując się całkowicie na kwestii Woruty i starając się wykazać, że znajdowała się ona w Wilnie[1232]. Nie odpowiedział na krytykę przedstawioną przez Ochmańskiego[1233] i Jurginisa[1234]. Na konferencji poświęconej etnogenezie Bałtów w Wilnie w 1981 r. próby pozytywnego odwołania się do wniosków Łowmiańskiego spotkały się z ostrym sprzeciwem[1235]. Polemika, która się wtedy wywiązała, nabrała specyficznie „litewskiego" charakteru. Dyskusję przerwał prowadzący – Vytautas Mažiulis, który był w tym sporze po stronie Batūry – zamykając sesję. Powrócił do niej następnego dnia, gdy głównych polemistów już nie było. By odpowiedzieć na uwagi Mažiulisa poczynione zaocznie, wystarczyło uzupełnić tekst referatu, który przedstawiłem po tej konferencji do publikacji[1236]. Weryfikacja hipotezy Batūry, wyłożonej w dwóch artykułach, wymagała ode mnie napisania odrębnej pracy[1237]. Przedstawił on nowe argumenty, co wskazywało,

---

[1226] *Lietuvos TSR istorija*, t. 1, s. 64-65. Por. przyp. 1190.

[1227] В.Т. Пашуто, *Образование…*, mapa: „Литовское государство в XIII и первой половине XIV в. (до 1314 г.)".

[1228] *Ibidem*.

[1229] *Ibidem*, mapa: „Земли и населенные пункты древней Литвы в XII-XIV вв.".

[1230] Por. przyp. 1190.

[1231] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 377; por.: V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 273, 277.

[1232] Patrz przyp. 504.

[1233] J. Ochmański, [recenzja] *R. Batūra, XIII a. Lietuvos sostinės klausimu, Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A. 1 (20), Vilnius, 1966, str. 141-165*, „Acta Baltico-Slavica" 1967, t. 5, s. 361-363.

[1234] J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis 1968, s. 32.

[1235] Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, s. 219-227.

[1236] *Ibidem*, s. 220-221.

[1237] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1983, t. 2 (83), s. 61-70.

że polemika znalazła się na etapie wymiany tekstów[1238]. Ustosunkowałem się do nich, ale potem nie dostałem już żadnej odpowiedzi[1239]. Spór przeniósł się na zupełnie inną płaszczyznę. Batūra powtarzał swoje twierdzenia w wystąpieniach publicznych, ale nie zaprezentował ich w formie pisanej (np. swojego wystąpienia we wrześniu 1991 r. podczas konferencji poświęconej Litwie czasów Giedymina)[1240]. W publikacjach tezy tego autora spotkały się z dobrym przyjęciem, ale nie padły żadne argumenty[1241]. Przekonani do nich autorzy jednocześnie krytykowali moje stanowisko przy innych okazjach. Odpowiedziałem na nie, a argumenty, których wtedy użyłem, tutaj tylko wspomnę[1242], by nie rozpraszać uwagi czytelnika poprzez zmianę formy dyskusji z pisemnej na ustną. Nowe argumenty muszę tu omówić dokładnie.

Moi polemiści twierdzą, że zaprzeczając szczególnemu znaczeniu Wilna jako ośrodka kultu pogańskiego i miejsca powstania katedry za czasów Mendoga, myliłem się, uważając, że Canterbury i Gniezno nie były centrami politycznymi w momencie, gdy stawały się metropoliami[1243]. Zacytuję własne twierdzenia. Kursywa wprowadzona jest teraz, nie w pierwotnej publikacji.

[1238] R. Batūra, *Vilniaus pilis (tyrinėjimai, problemos)*, [w:] *Mokslinės konferencijos „Vilniaus pilys naujausių mokslinių tyrinėjimų šviesoje" tezės (1983 m. gruodžio 20 d.)*, Vilnius: Istorijos ir etnografijos muziejus 1983, s. 3-9.

[1239] E. Gudavičius, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1986, t. 2 (95), s. 53-60.

[1240] Omówienie konferencji, patrz: G. Mikelaitis, *Gedimino laikų Lietuva ir jos kaimynai*, NŽ-A 1991, nr 11-12, s. 71-73.

[1241] *Ibidem*, s. 73: „Ten nurt romantyczny, niepozbawiony dużej wartości naukowej (np. referat R. Batūry o wiarygodności tradycji historycznej), jest teraz przyjmowany na Zachodzie bardziej przychylnie niż wcześniej" (wypowiedź Rasy Joan Mazeiki); A. Luchtanas, *Atkastas miestas Kernavė*, KB 1987, nr 4, s. 62: „[W]yniki badań archeologicznych coraz bardziej przemawiają za hipotezą badaczy, którzy uważają Wilno za stolicę Mendoga"; S.C. Rowell, *Pogańskie Imperium…*, s. 128: „Batūra w swoim znakomitym studium […]"; А. Лухтан, В. Ушинскас, *К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных*, [w:] *Древности Литвы и Белоруссии*, научные редакторы Л.Д. Поболь, А.З. Таутавичюс, Вильнюс: Мокслас 1988, s. 103: „Nie wolno nie zauważać interesującej, popartej argumentami hipotezy R. Batūry".

[1242] А. Лухтан, В. Ушинскас, *К проблеме становления Литовской земли…*, s. 91; E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 38-55, 92; A. Luchtanas, *op. cit.*, s. 62; E. Gudavičius, *Lietuvos valstybės susidarymo reikšmė Vokietijos „veržimesi į rytus"*, „Lituanistica" 1990, nr 3, s. 23-24.

[1243] S.C. Rowell, *Pogańskie Imperium…*, s. 98, przyp. 81: „Gudavičius nie zgodził się z tym, że Wilno było pogańskim sanktuarium (1) i miejscem, w którym znajdowała się katedra Mendoga (2) – Gudavičius, »Dėl Lietuvos«, 63-4. Pisał przed odkryciem katedry i świątyni w mieście (3). Doszedł również do błędnego wniosku, że Canterbury (4) i Gniezno (5) nie były ośrodkami politycznymi, kiedy stały się stolicami religijnymi Kentu i Polski (a zatem Wilno nie było »stolicą«, kiedy usadowił się tam Kościół) (6). Wszystkie trzy miasta były

1. Po drugie i najważniejsze, *nie jest oczywiste i jednoznaczne*, że powstanie uznanego miejsca kultu *jest wyznacznikiem, iż w tym miejscu znajduje się ośrodek polityczny.* […] Ale centrum plemienne czy międzyplemienne niekoniecznie musi stać się politycznym centrum kultowym. Wykonywanie przez książąt funkcji kultowych (jak to było charakterystyczne dla książąt litewskich) mogło oznaczać *konkurencję nowych, książęcych miejsc kultowych ze starymi* […]. Załóżmy, że w dolinie Świętoroga naprawdę dokonywano ciałopalenia (najwyższych) książąt w XIII, a może w nawet w XII w. Ale *czy to wynikało ze znaczenia politycznego tego aktu, czy raczej oznaczało pozostanie przy dawnych centrach kultowych*; to, że ciała książąt po śmierci przewożono do „doliny śmierci", wcale nie świadczy o tym, że tu mieli oni swoje rezydencje za życia? [Proponowana przez Batūrę – E.G.] *hipoteza o roli Doliny Świętoroga nie daje żadnego rozwiązania tych kwestii*[1244].

Porównajmy te moje słowa z ich omówieniem[1245]. Moje stwierdzenie o tym, że nic nie wiemy o charakterze ośrodka kultu pogańskiego, zostało przedstawione jako przeczenie istnieniu takiego ośrodka kultowego.

2. W krzyżackich dokumentach i kronikach z końca XIV w. i XV w. Wilno rzeczywiście jest łączone z Mendogiem. To oczywiście *fakt alternatywny*, podobnie jak to, że Wilno było dużą osadą i centrum handlowym w XIII w. Można przypuszczać, że Krzyżacy opierali się na jakiejś tradycji historycznej, ale równie dobrze można twierdzić, że dążyli do udowodnienia swojego „prawa" do Litwy, a w tym celu koniecznie potrzebowali wykazać, iż działająca realnie diecezja wileńska to tylko pozostałość diecezji działającej od czasów Mendoga (którą zarządzał brat zakonny– członek Zakonu Krzyżackiego). W takim wypadku, jeśli w Wilnie nie było żadnego ośrodka religijnego, należało go „wynaleźć". Znowu przyjmijmy, że wersja Wilna jako ośrodka kultowego jest bardziej prawdopodobna, że *Krzyżacy nie kłamali i nie mylili się*. W takim razie trzeba zwrócić uwagę, że nie mówią

---

stolicami monarszymi (7) [numeracja w tekście moja – E.G.]. Wskazałem, że »celem tego, co powiedziałem, nie jest wykazanie, że Wilno nie mogło być centrum państwa litewskiego […]. Istotne jest nie to, co jest przedmiotem dowodu, ale to, w jaki sposób ten dowód jest ugruntowywany" (E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės…*, s. 66); „Zastrzeżenia dotyczące hipotezy zostały poczynione nie w celu odrzucenia opcji, że Wilno mogło odegrać rolę centrum zjednoczeniowego, ale by wyrazić, że nie zgadzam się z metodami i argumentami, które do uzasadnienia tej możliwości zostały użyte" (E. Gudavičius, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės…*, s. 56). Rowell nie odnosi się do argumentacji Batūry, a z mojej wybiera tylko te argumenty, które uważa za możliwe do podważenia.

[1244] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės…*, s. 63-64.

[1245] Patrz przyp. 1245, punkt (1).

oni nigdzie o Wilnie jako o rezydencji Mendoga, a tylko o tym, że Mendog w Wilnie (*in quadam civitate que vocata est Wille, „tūlame mieste”*) założył diecezję. Hipoteza o Wilnie jako centrum *nie zawiera odniesienia do kwestii tożsamości czy nietożsamości ośrodka politycznego ze stolicą powoływanej diecezji*, podobnie jak nie ma odniesienia do istnienia tu ośrodka handlowego[1246].

Moja uwaga dotycząca niejednoznaczności faktu (choć gołym okiem widać, że Krzyżacy zmyślali) i wskazanie na kwestie, które wymagają rozstrzygnięcia, znowu są przedstawione jako zaprzeczanie, że za czasów Mendoga istniała w Wilnie katedra[1247].

3. Nie wiemy, czy ziemie – leżące wyłącznie na Żmudzi – nadane przez Mendoga biskupowi Litwy stanowiły część włości władcy. Ten fakt mówi w każdym razie, że Mendog przy wyborze ziemi do zapisu w najmniejszym stopniu brał pod uwagę swoją domenę. *Fragmenty wcześniejszego muru* znalezione na obszarze Dolnego Zamku w Wilnie *skłaniają do uznania możliwości istnienia tu katedry Chrystiana (czy Wita)*, ale nic nie mówią o potencjalnej obecności rezydencji Mendoga w tym miejscu[1248].

Kiedy wcześniej niż moi oponenci zwróciłem uwagę na znaczenie pozostałości architektonicznych i alternatywne możliwości interpretacyjne w związku z ich istnieniem, usłyszałem, że wysuwam „twierdzenie bez znajomości przyszłych odkryć”[1249].

4. Kontynuuję cytat z punktu 2: „Arcybiskupstwo Lund w Danii, metropolia Split w Chorwacji, *w pewnym stopniu* także archidiecezja Reims we Francji i Canterbury w Anglii stanowią ostrzeżenie, że trzeba to [tożsamości czy nietożsamości ośrodka politycznego ze stolicą powoływanej diecezji – K.K.] uwzględnić”[1250]. Poczytano mi za błąd powołanie się na przykład wczesnego Królestwa Jutów (Kent)[1251]. Tyle że pisząc o archidiecezji w Reims, właśnie staram się wziąć pod uwagę chronologicznie późniejsze przypadki (dlatego napisałem „w pewnym stopniu”). Nie ograniczam się przecież tylko do okresu powstania państwa (patrz okres przedpaństwowy)[1252].

[1246] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės…*, s. 64.
[1247] Patrz przyp. 1245, punkt (2).
[1248] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės…*, s. 64.
[1249] Patrz przyp. 1245, punkt (3).
[1250] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės…*, s. 64.
[1251] Patrz przyp. 1245, punkt (4).
[1252] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės…*, s. 63.

Można się spierać o trafność użytych przeze mnie przykładów Reims i Canterbury, jednak wmawianie mi pomyłki w przypadku Gniezna – stolicy powstającego państwa ze stolicą metropolii[1253] – już bez żadnych ogródek mówi o czymś zupełnie przeciwnym, niż mówiłem ja. Przecież chodzi mi nie o kwestię chrześcijańskiej metropolii gnieźnieńskiej, ale o powstanie „w pustym miejscu" i dość nagle grodu książęcego w jeszcze pogańskiej Polsce[1254].

Tak wyglądała nasza „litewska" dyskusja. Nie chcę tu mówić o chórze parahistoryków za plecami mojego głównego adwersarza. Pozostaje sporządzenie listy aktualnych zagadnień:

a. kwestia wyjściowego punktu oparcia Mendoga (z punktu widzenia Towciwiła i Edywida [Gedwida] – uzurpatora)[1255];
b. problem Wilna jako głównego ośrodka (możliwej siedziby Dowsprunka);
c. pytanie o wzajemną relację funkcji Wilna: ich ostateczne powiązanie czy – przeciwnie – rozdział w momencie podporządkowania całej Ziemi Litewskiej przez Mendoga oraz zagadnienie litewskiej stolicy biskupiej;
d. sprawa rzeczowości argumentacji i jakości argumentów.

Spory dotyczące Woruty odżyły w momencie, gdy dysponowaliśmy jeszcze ograniczonymi danymi architektonicznymi i archeologicznymi dotyczącymi przeszłości Wilna[1256]. Do dzisiaj zgromadzono znacznie większy zasób informacji pochodzących z badań nad katedrą i zamkami[1257].

Technicznie datowanie poszczególnych elementów architektonicznych odbywa się najczęściej poprzez zestawienie ich z innymi analogicznymi obiektami pochodzącymi z krajów, gdzie możliwe jest bardziej precyzyjne określenie czasu powstania. Archeolog Napoleonas Kitkauskas ocenia, że dolna warstwa muru dzwonnicy katedralnej powstała w połowie XIII w.[1258] W przypadku podziemnej podstawy gmachu katedry bodaj najważniejszym przedmiotem umożliwiającym datowanie są glazurowane płytki ceramiczne. Z ich porównania wynika chronologia sięgająca XII-XIII w.[1259] Zastosowanie tej metody prowadzi do uznania

---

[1253] Patrz przyp. 1245, punkt (5). Nawet strona jest błędnie wskazana, powinno być s. 62.

[1254] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės…*, s. 62. Por.: G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*, Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1972, *Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses*, 1.

[1255] Por.: E. Gudavičius, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės…*, s. 56-57.

[1256] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 10; E. Gudavičius, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės…*, s. 56-57.

[1257] N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys: statyba ir architektūra*, Vilnius: Mokslas 1989.

[1258] *Ibidem*, s. 144; N. Kitkauskas, S. Lasavickas, *Vilniaus Žemutinės pilies kai kurių ankstyvųjų pastatų liekanų tyrimai*, „Architektūros paminklai" 1977, t. 4, s. 7.

[1259] N. Kitkauskas, *Vilniaus pilys…*, s. 103-109.

budowli za powstałą w wieku XIII i do wniosku, że była ona katedrą z czasów Mendoga[1260]. Podstawą takiego poglądu było przekonanie o „coraz bardziej zyskującej na zasadności hipotezie tych naukowców, którzy uznają Wilno za stolicę Mendoga"[1261]. Nie starałem się przeczyć[1262] twierdzeniom Kitkauskasa, mając na względzie, że Wilno mogło być grodem Dowsprunka i jednocześnie stolicą litewskiej diecezji (zagadnienia „b" i „c"). Nie przecząc im, nie mogłem jednak odrzucić alternatywnej opcji[1263] – że budowla została wzniesiona dopiero w XIV w. Nurtowała mnie kwestia niezgodności między szacowaną datą powstania wspomnianych płytek ceramicznych w zamku w Trokach a innymi jego elementami budowlanymi[1264*]. Zabiela znalazł jeszcze więcej powodów do wątpliwości[1265]. Podczas konferencji[1266*] 7-10 listopada 1995 r. zatytułowanej „Państwo litewskie

---

[1260] N. Kitkauskas, A. Lisanka, *Nauji duomenys apie viduramžių Vilniaus katedrą*, KB 1986, nr 4, s. 59-63; nr 6, s. 47-51; nr 7, s. 58-61. Patrz także: eidem, *Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje*, KB 1986, nr 12, s. 51-55; N. Kitkauskas, A. Lisanka, S. Lasavickas, *Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje*, KB 1987, nr 1, s. 40-63; nr 2, s. 53-57.

[1261] A. Luchtanas, *op. cit.*, s. 62.

[1262] E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 62-63, 83-84. O znaleziskach z zamku wielkich książąt, pochodzących z XIII w., patrz: V. Urbanavičius, *Kada pastatyti Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai*, KB 1990, nr 10, s. 62-66; idem, *Pałac władców Litwy na Zamku Dolnym w Wilnie*, „Konteksty. Polska sztuka ludowa. Antropologia kultury, etnografia, sztuka" 1993, nr 3-4, s. 30-33.

[1263] E. Gudavičius, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 70.

[1264] Idem, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 60. *Gudavičius zauważył, że datowanie znalezionych w Trokach płytek ceramicznych, podobnych – jak twierdził archeolog Kitkauskas – do znalezionych w katedrze wileńskiej XIII-wiecznych płytek, nie synchronizuje się z innymi danymi. Zarówno dane archeologiczne, jak i przekaz kronik litewskich o Birucie mówią, że Witold urodził się w Starych Trokach. Zdaniem Gudavičiusa dowodzi to, że między piątą a siódmą dekadą XIV w. oraz w jego ostatnich dziesięcioleciach niejednokrotnie płonęła i była burzona, a odbudowana została na przełomie wieków XIV i XV. Podnoszone przez Gudavičiusa wątpliwości (patrz także przypis 1263) potwierdziły się w późniejszych badaniach. Archeolog Gediminas Vaitkevičius niedawno ogłosił najlepszą – jak dotychczas – pracę o wczesnych dziejach Wilna. Pozostałość muru tzw. katedry Mendogowej jest obecnie datowana na pierwsze dekady XIV w. Jej posadzka pokryta była płytkami glazurowanymi, które mają odpowiedniki w zamku toruńskim, gdzie położono je w latach 1295-1340. Możliwe, że pozostałości najstarszego w Wilnie kościoła znajdujące się pod podłogą obecnej katedry to ruiny kościoła franciszkańskiego, o którym w listach Giedymina czytamy, że został „nowo wzniesiony" (*erectam* […] *de novo*), patrz: G. Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus 2010, s. 21, 60-61; D. Baronas, [recenzja] *Knyga, kuri išliks: Gedimino Vaitkevičiaus Vilniaus įkūrimas*, „Knygų aidai" 2013, nr 1, s. 22-25.

[1265] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 10.

[1266] Jeden z pierwszych referatów na ten temat: A. Vasiliauskienė, *Mokslinė konferencija „Lietuvos valstybė XIII-XVIII a."*, „Voruta" 1995, gruodžio 9-15, nr 46 (232), s. 7. *Ukazał się tom pokonferencyjny, nie ma w nim jednak relacji z dyskusji.

w XIII-XVIII w." (lit. *Lietuvos valstybė XIII-XVIII a.*) zostały one wypowiedziane w czasie dyskusji przy okrągłym stole. Tam padło zastrzeżenie, że nowe metody kontrolne pozwalają na dokładniejsze szacowanie wieku badanych przedmiotów. W obecnej sytuacji warto podkreślić, że pośpiech przy wyciąganiu wniosków jest niewskazany i trzeba się wstrzymać do uzyskania wyników badań z zastosowaniem tych metod.

Niedawno Zabiela wysunął jeszcze jedną hipotezę dotyczącą Woruty[1267]. Badacz uwzględnił najważniejsze dla tej kwestii aspekty, odnotował wiarygodność przekazu zawartego w latopisie hipackim[1268] i w ten sposób podkreślił słabość argumentacji Batūry[1269]. Zabiela poddał szczegółowej analizie[1270] formułę eschatokołu *Datum Lettoviae in curia nostra*[1271]*, zawartą w akcie wydanym przez Mendoga (a wtedy *curia* – dwór władcy – często przenosiła się z miejsca na miejsce[1272]). Ten archeolog wskazywał grodzisko Siemieniszkiele koło Onikszt (lit. Anykščiai) jako miejsce, gdzie znajdowała się Woruta, w największym stopniu opierając się na danych z tamtejszych wykopalisk[1273]. Chronologia tego grodziska, sięgająca XIII w., stanowi oczywiście dobry argument[1274], ale nie wystarczy on, by dowieść tak wyjątkowego znaczenia Siemieniszkieli. Wskazanie na rozległą przestrzeń wokół grodziska, na której mogło dojść do starcia między konnicą ruską a niemiecką, niewiele wnosi[1275], bo takie pole mogło się znajdować w dowolnym innym miejscu i nie musiało przylegać do grodu. Twierdzeniu, że latopis hipacki nie daje podstaw do poszukiwania Woruty na południu Litwy[1276], można przeciwstawić, choćby jako alternatywę, trzecią wzmiankę o grodach Mendoga[1277]. Nawet bez odwoływania się do niego pamiętamy, że latopis hipacki nie konkretyzuje miejscowości,

---

[1267] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 5-24.
[1268] *Ibidem*, s. 10-11.
[1269] *Ibidem*, s. 9-10.
[1270] *Ibidem*, s. 9.
[1271] LUB, Bd. 1, kol. 451: „Datum Lettoviae in curia nostra, […]". *Patrz także osobny artykuł Gudavičiusa poświęcony analizie aktu z 1255 r., którym Mendog nadaje Selonię Zakonowi Inflanckiemu: E. Gudavičius, *1255 m. Sėlos dovanojimo aktas*, „Lietuvos dailės muziejaus metraštis" 2005, t. 6, s. 22-34.
[1272] Por. itineraria wielkoksiążęce z przełomu XIV i XV w.: J. Purc, *Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku)*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego…*, s. 71-115; M. Neuman, *Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka wielkiego księcia litewskiego, króla polskiego (czerwiec 1492 – sierpień 1506)*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego…*, s. 117-156.
[1273] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 11-18.
[1274] *Ibidem*, s. 17.
[1275] *Ibidem*, s. 13.
[1276] *Ibidem*, s. 8.
[1277] Patrz przyp. 1216.

w których znajdowały się Woruta i inne grody Mendoga. Tu mamy do czynienia z utartą ścieżką myślenia, która nie dopuszcza, że gród nie musiał znajdować się na wzniesieniu, a grodzisko po nim niekoniecznie się zachowało i że w danej okolicy nie wszystkie pozostałości grodów zostały odkryte. Nie warto komentować zarzutu, który został wysunięty wobec rzekomej mojej lokalizacji Woruty nad rzeką Mereczanką. Zarzut opierał się na odczytaniu sporządzonej przeze mnie schematycznej, z założenia niedokładnej mapy[1278], podczas gdy [w innych publikacjach – K.K.] wyraźnie mówiłem o obszarze między Lidą, Mereczą, Wysokim Dworem (lit. Aukštadvaris) a Trokami[1279], ewentualnie między Lidą a Ejszyszkami[1280]. Najpoważniejszym błędem Zabieli jest to, że doszukuje się Woruty nie na terenie Ziemi Litewskiej, ale na pograniczu dziawołto-selońskim. Może gród w Siemieniszkielach wzniósł Mendog, ale równie dobrze możemy twierdzić, że uczynił to któryś z książąt dziawołtowskich. Generalnie można zgodzić się z jednym jeszcze twierdzeniem Zabieli: słowa w transumpcie aktu przekazania Selonii z 1392 r. „grodzisko, zwane Litwa" (łac. *Borchwal, nomine Lettow*) należy rozumieć „gród po stronie Litwy" [a nie Selonii – E.G.][1281*] i połączyć znaczenie tego przekazu z odkrytą przez Artūrasa Dubonisa strukturą społeczną zwaną *leitis*[1282].

Wskazanych powyżej zastrzeżeń czy wątpliwości nie należy traktować jako twardych dogmatów, poza które nie można wykraczać, jednak ignorowanie ich (wraz z pomijaniem prac Łowmiańskiego) – jak widać – jeszcze bardziej rozszerza zakres mapy „odkryć" Woruty, zarysowanej przez Zabielę. W poszukiwaniach tego grodu nie można nie uwzględniać wyjściowych pozycji Mendoga, które prawdopodobnie znajdowały się w południowej części Ziemi Litewskiej, oraz

---

[1278] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 8.

[1279] E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 54.

[1280] Idem, *Kaip kūrėsi Lietuvos valstybė*, „Jaunimo gretos" 1989, nr 4, s. 18.

[1281] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 17. *LUB, Bd. 3, kol. 687. Gdy niniejsza książka była już w druku, Gintautas Zabiela i zwolennik jego tez – Tomas Baranauskas – przedstawili nowe argumenty na rzecz lokalizacji Woruty w grodzisku Siemieniszkiele. W 1997 r. nad rzeką Latavą odkryto grodzisko Palatavis, w którym autorzy ci chcieli widzieć gród Mendoga – Latavę, patrz: T. Baranauskas, G. Zabiela, *Mindaugo dvaras Latava*, LIM. 1997 metai, 1998, s. 21-40. Gudavičius wraz z Gediminem Lesmaitisem zareagowali na te próby w osobnym, polemicznym tekście: E. Gudavičius, G. Lesmaitis, *Dėl Šeimyniškėlių „Vorutos" ir Latavos dvaro*, KB 2000, nr 8-9, s. 74-78; nr 10, s. 76-80; patrz także artykuły polemiczne Lesmaitisa: G. Lesmaitis, *Apie Vorutos paieškas XIX a.*, „Voruta" 1997, nr 5 (287), s. 13; idem, *Apie Vorutos paieškas XX a. pradžioje*, „Voruta" 1997, nr 10 (292), s. 14; idem, *Trečiasis Vorutos paieškų etapas*, „Voruta" 1997, nr 14 (296), s. 15; idem, *Vorutos bylos pabaiga?*, „Voruta" 1998, nr 39 (369), s. 5; idem, *Voruta: kalba faktai?*, „Voruta" 2000, nr 17-18 (443-444), s. 1.

[1282] Patrz przyp. 851. Patrz także LUB, Bd. 3, kol. 687.

faktu, że Wilno jako ośrodek zostało włączone do jego domeny później. Musimy się przy tym wystrzegać postrzegania włości poszczególnych książąt jako ciągłych terytoriów o wyraźnych granicach. Mogły też występować „wyspy" otoczone ze wszystkich stron cudzymi włościami. Jeszcze w warunkach XIV-wiecznych znajdziemy wyspę Olgierda na jeziorze Galwe[1283] czy wieś Wojdaty (lit. Vaidotai) koło Wilna[1284]. Obecnie szybko pojawiają się możliwości weryfikacji zgromadzonej wiedzy i trzeba mieć nadzieję, że wnioski będą wyciągane po uwzględnieniu całego jej spektrum.

7. Ziemia upicka

Ziemia Upity była przedmiotem badań Łowmiańskiego[1285]. Dokument wydany w 1254 r. w Inflantach wzmiankuje ją jako leżącą w południowym sąsiedztwie Semigalii i ziemi zwanej Opemele (Upemolle)[1286]. Przy próbie bardziej precyzyjnej lokalizacji pomocne są informacje o późniejszej włości upickiej[1287] oraz położeniu lewego dopływu Niewiaży (lit. Nevėžys) o nazwie Upita (lit. Upytė)[1288]. We włości upickiej i na przylegających do niej obszarach rozsiane są dziś toponimy pochodzące od imion Ruszkowiczów[1289], występujących w umowie z 1219 r.[1290]: Ruszki (lit. Ruškis), Butowit (lit. Butautas), Kitenij (lit. Kitenis, Kintenis, inne formy: Gytenis, Gydenis), Kintibut (lit. Kintibutas, inne formy: Gintbutas, Gimbutas), Plikosowa (lit. Plikienė), Wiszli (lit. Višlys, inna forma Velžys[1291]), Wiżejk (lit. Vyžeikis, inna forma Vyžeitis[1292]).

To jedno z największych skupisk nazw własnych pochodzących od imion w jednym rodzie czy rodzinie. Jego istnienie znacznie wpływa na ograniczenie czynnika przypadkowości[1293]. Te nazwy rozproszone są na północny zachód od

---

[1283] S. Mikulionis, *Trakų įkūrimo ir urbanistinės raidos klausimu*, LAK 1977, t. 5, sąs. 4, s. 44.

[1284] *Vaidotai*, [w:] TLE, t. 4, s. 411.

[1285] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 114.

[1286] LUB, Bd. 1, kol. 347: „[…] Upemolle usque ad terminos terrarum Opiten et Saulen".

[1287] J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, cz. 1: *Część północna*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1928, *Atlas historyczny Polski. Seria B, Mapy przeglądowe*, nr 1.

[1288] *Upytė* (1), [w:] TLE, t. 4, s. 382.

[1289] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-76.

[1290] Patrz przyp. 908.

[1291] Grodzisko Velžiai niedaleko Radziwiliszek (lit. Radviliškis) ma warstwę XIII-wieczną, patrz: G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius: Diemedis 1995, s. 161.

[1292] Por. przyp. 1121.

[1293] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 69.

obszaru Ruszkowiczów, a pochodzą od imion przeciwników Lingwena – braci: Gingeikego, Tuschego i Milgerina[1294]*. Na początku XIII w. ziemie te były zamieszkane przez Semigalów[1295], ale mogło być też tak, że wyżej wymienieni litewscy książęta nimi zawładnęli. Niedaleko Żagor (lit. Žagarė), na terenie semigalskim, znajdują się wieś i grodzisko o nazwie Žvelgaičiai[1296], których nazwa trafnie wywodzona jest od imienia wzmiankowanego przez Henryka Łotysza, znienawidzonego przez Semigalów litewskiego księcia Suelgatego[1297]. Nie dysponujemy żadnym potwierdzeniem pokrewieństwa między braćmi – przeciwnikami Lingwena – czy między Suelgatem a Ruszkowiczami, ale mocą logiki jesteśmy zmuszani także ich postacie lokalizować w Upicie. Nie można co prawda odrzucić alternatywnej opcji – przypisania tych trzech adwersarzy Lingwena i jeszcze Suelgatego do ziemi szawelskiej, ale za pierwszą opcją przemawiają wrogość, którą Semigalowie darzyli Suelgatego, oraz fakt, że źródła z połowy i końca XIII w. mówią o przyjaznych relacjach między Semigalami i Żmudzinami przy jednoczesnym braku wzmianek o Żmudzinach u Henryka Łotysza. W tekście umowy z 1219 r. Ruszkowicze znaleźli się na liście książąt na trzeciej pozycji[1298], zaraz po Żmudzinach. Wyraźnie widoczne jest tu uznanie hegemonii „starszych" książąt. Przypadek Suelgatego skłania do datowania tej sytuacji już na pierwszą dekadę XIII w., ponieważ działał on jako pełnomocnik ówczesnego „starszego" księcia[1299]. W XIII w. Ajszwno i Syrwid Ruszkowicze wystąpili w roli dowódców wojskowych Mendoga[1300]*. Powyższe fakty przemawiają za tym, że książęta Upity uznawali zwierzchność książąt Ziemi Litewskiej nad sobą już w okresie powstawania konfederacji ziem, a co najmniej niektórzy z nich lojalnie popierali Mendoga w dziele jednoczenia Litwy i w jego dążeniu do utwierdzenia swojej realnej władzy. W dodatku ich wysoka pozycja w hierarchii książąt i konfederacji ziem sugeruje, że Upita miała spore potencjał i znaczenie.

[1294] *Ibidem*, s. 70-76 (lokalizacja miejscowości mającej pochodzić od imienia Milgerina budzi wątpliwości). *W historiografii przyjęło się uważać, że władali oni w Nalszczanach. Gudavičius w swoich badaniach wskazywał raczej na ziemię upicką, a hipotetycznie nawet dopuszczał ich pokrewieństwo z Ruszkowiczami. Najnowsze badania zawierają uzupełnienia i dodatkowe argumenty na rzecz jego hipotez: R. Jurgaitis, *Prie istorijos ištakų*, [w:] *Linkuva*, sud. V. Didžpetris, Kaunas: Žiemgalos leidykla 2018, s. 83-90; idem, *Keletas pastabų apie XIII a. lietuvių kunigaikščio Tučiaus (Dučiaus) valdų lokalizaciją*, „Žiemgala: istorijos ir kultūros žurnalas" 2019, nr 2, s. 27-34.

[1295] R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuviai IX-XII amžiais*, s. 39.

[1296] *Žvelgaičiai*, [w:] TLE, t. 4, s. 696; L. Vaitkunskienė, *Žvelgaičio piliakalnis*, [w:] TLE, t. 4, s. 696.

[1297] ГЛ, s. 275-277, 298, 409.

[1298] Patrz przyp. 908.

[1299] E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 22.

[1300] ПСРЛ, т. 2, kol. 797, 840. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 171, 203.

Hermann von Wartberge opisał Upitę jako część Auksztoty[1301]. To alternatywna wzmianka[1302], ale wynikałoby z niej, że ziemia upicka mogła należeć do plemienia auksztockiego (o ile takie istniało). Dialektologicznie Upita najbardziej odpowiada obszarowi występowania gwary wschodnioauksztockiej poniewieskiej[1303]. Ta jej cecha, jak się może wydawać, nie przemawia za utożsamieniem Upity z plemieniem auksztockim, które bardziej odpowiada gwarze zachodnioauksztockiej, ale nie można zapominać, że dialekt wschodnioauksztocki poniewieski występuje także na zachód od obszarów subdialektów kupiskiego i onikszтyńskiego, które w XIII w. odpowiadały Selonii. Niektóre cechy gwary poniewieskiej są wspólne z kupiską i onikszтyńską[1304]. Jednocześnie subdialekt poniewieski częściowo wykazuje specyficzne cechy[1305], co stanowi ślady oddziaływania zasymilowanych Selów oraz świadczy o odstawaniu tej gwary na tle gwar wschodnioauksztockich. Upita mogła być krajem o własnej specyfice na terytorium plemienia auksztockiego. Na południowym zachodzie sięgała ona żmudzkiego terenu Ejragoły (lit. Ariogala), o czym świadczą XIV-wieczne krzyżackie opisy dróg (niem. *Wegeberichte*), sporządzane do celów wojskowych[1306].

W każdym razie uznanie hegemonii Ziemi Litewskiej, rozpoznawalne już na początku XIII w., oznacza, że relacje polityczne między Upitą a wschodnimi Litwinami musiały zostać nawiązane znacznie wcześniej. W umowie z 1219 r. pozycję Ruszkowiczów cechuje niejednoznaczność: podlegali już „starszym" książętom, ale zachowali prestiżową pozycję książąt swojego kraju.

8. Ziemia wilejska

Wydany rzekomo przez Mendoga akt z 1260 r. zawiera imiona członków rady królewskiej, wśród których figuruje niejaki Parbus[1307]. Prawdopodobnie ten sam człowiek, tylko pod imieniem Parnus, stał na czele delegacji, którą do Innocentego IV wysłał Mendog, a która dotarła do papieża w 1251 r.[1308] Von Wartberge oznaczył ziemię wilejską po prawej stronie tej rzeki, w dolnym jej biegu, odnotowując jej

[1301] SRP, Bd. 2, s. 78.
[1302] *Lietuvių etnogenezė*, s. 178-180.
[1303] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.
[1304] *Ibidem*, s. 447, 449, 484, 486.
[1305] *Ibidem*, s. 51-52, 453-456, 459-462, 464-472.
[1306] A. Salys, *Die žemaitischen Mundarten*, Tl. 1: *Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets*, Kaunas: „Spindulio" B-vės Spaustuvė 1930, s. 74 (patrz Wredaw). Przedruk z: *Tauta ir žodis*, 1930, t. 6.
[1307] LUB, Bd. 1, kol. 451: „Parbusse de Nere".
[1308] LRCh, s. 81: „Parnus genant".

przynależność do Auksztoty[1309]. Toponimika budząca pewne wątpliwości pozwala jednak przyjąć, że Parnus (Parbus) miał włości sięgające aż do Pernarowa (lit. Pernarava) włącznie[1310]. Trudno ustalić, czy Kowno należało do Ziemi Wilejskiej, czy też nie.

Podobnie jak książęta nalszczańscy, przedstawiciele ziemi wilejskiej nie są wymienieni w umowie z 1219 r. Wspomniany Parnus musiał być wiernym poddanym Mendoga, o czym świadczą powierzane mu funkcje. Można przypuszczać, że w tym czasie samodzielność książąt ziemi wilejskiej była już ograniczona znacznie bardziej niż innych książąt krajowych. Parnus nie został wymieniony w gronie krewniaków Mendoga[1311], a w liście z 1254 r. jest nazywany po prostu „wiernym poddanym"[1312].

Ziemia wilejska leży na terenie, gdzie obecnie występuje gwara auksztocka kowieńska[1313]. Od gwary poniewieskiej oddziela ją pas, który należy do gwary szawelskiej[1314]. Prestiżowa pozycja Ruszkowiczów i brak wzmianki o ziemi wilejskiej w umowie z 1219 r. oznacza, że nie było kontaktów między książętami, których ziemie należały do konfederacji krajów. Wynika z tego, że nawet jeśli istniało odrębne plemię auksztockie, to Auksztota nie w charakterze ziemi plemiennej weszła do konfederacji ziem. Ziemia Litewska i jej „starsi" książęta, dla których była ona punktem politycznego oparcia, narzucili swoją zwierzchność poszczególnym terenom centralnej części Litwy.

9. Litewski brzeg w dolnym biegu Niemna

Po obu stronach Niemna, w końcowym odcinku jego biegu, mieszkali Skalowowie i Lammatowie. Nieco powyżej brzeg należał do Litwinów. W akcie wydanym w 1243 r. przez legata papieskiego Wilhelma z Modeny granice diecezji pruskiej zostały dookreślone: biegną one dokładnie w tym miejscu brzegu[1315]. Niestety możemy poznać ten region dokładniej dopiero na przełomie XIII i XIV w., gdyż

[1309] SRP, Bd. 2, s. 104: „frater Wynricus, generalis magister, eduxit suos contra Letwinos in terram Austheithen, ubi rex Keinstut cum suo exercitu non permittens eum transire. Magister procedens ad terram Nerghe, ubi putabat se transiturum. Rex autem et ibi eum prohibuit, item eciam circa aliud vadum. Vastavit igitur magister generalis terram circa Nerge usque Valkenberge"; K. Būga, *op. cit.*, s. 85; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 114.

[1310] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-73, 77.

[1311] LUB, Bd. 1, kol. 451.

[1312] *Ibidem*, kol. 345: „Parbsen, fideli nostro, […]".

[1313] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.

[1314] *Ibidem*.

[1315] Patrz przyp. 959.

wydarzenia tego okresu są opisane w kronice Piotra z Dusburga, który wymienił kilka ziem (włości) i grodów na tym obszarze. Wspomnianą przez niego Bisenę, którą kronikarz bardzo ogólnie zlokalizował w Ziemi Litewskiej, Krzyżacy zniszczyli zimą 1283-1284 r.[1316]* Gród został odbudowany. Był jednym ze skrajnie położonych (jeżeli nie najdalej wysuniętym) grodów litewskich. W pierwszej dekadzie XIV w. 85 wojów skończyło służbę w grodzie (załogi strzegące go na zmianę są wzmiankowane także w 1316 r.). Zostali zaatakowani przez Krzyżaków na równinie Kalsheim, położonej na zachód od Wielony[1317]*. Atak był technicznie dobrze przygotowany, jednak gród odparł go w 1313 r.[1318]*. Świadectwem dużego znaczenia tego właśnie grodu była powtórna próba zajęcia go w tym samym roku. Miał porządną strukturę, co wynika z przekazu o dwóch podgrodziach[1319]*, jednak ostatecznie rycerze zakonni zburzyli go i w 1316 r. zmusili Litwinów do wycofania się[1320]*. Batūra utożsamia Bisenę z grodziskiem Kartupėnai w pobliżu zamku Poniemuń (lit. Panemunė)[1321], Zabiela zaś – z grodziskiem w Jurborku (lit. Jurbarkas)[1322]. W tym ostatnim znaleziono groty strzał do kusz[1323]. Nie wolno jednak zapominać, że z tych obszarów Litwini zostali wypchnięci, a Jurbork to nazwa pochodzenia niemieckiego, utworzona od Georgenburg lub Jurgenborg. System załóg i regularna ich wymiana, którą Piotr z Dusburga przedstawił jako przejaw władzy wielkoksiążęcej[1324]*, pozwalają sądzić, że już pod koniec XIII w. ta władza dość skutecznie kontrolowała omawiany brzeg Niemna.

W grodzie Kolajna (łac. *Colayne*, lit. Kolainiai) rezydował wielkoksiążęcy starosta – Surmin[1325]*. Litwini zostali zmuszeni do opuszczenia twierdzy, a Krzyżacy w 1291 r. ją spalili[1326]*. Kolajna znajdowała się na zachód od ziemi Junigedy (od Wielony)[1327]*. Batūra i Zabiela dokonali lokalizacji „odwrotnie”[1328]: dla Batūry w grodzisku Kartupėnai kryje się Bisena, a dla Zabieli – Kolajna, za to pod Jurborkiem pierwszy widzi Kolajnę[1329], a drugi – Bisenę[1330].

[1316] SRP, Bd. 1, s. 147; PD, s. 268, 422. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 165.
[1317] SRP, Bd. 1, s. 174; PD, s. 254-255. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 209-210.
[1318] SRP, Bd. 1, s. 179; PD, s. 262. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 216.
[1319] SRP, Bd. 1, s. 180; PD, s. 263. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 217.
[1320] SRP, Bd. 1, s. 182-183; PD, s. 268. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 220.
[1321] PD, s. 413.
[1322] G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilys*, s. 158, 178.
[1323] *Ibidem*, s. 72.
[1324] SRP, Bd. 1, s. 174; PD, s. 254. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 209.
[1325] SRP, Bd. 1, s. 152; PD, s. 221-222. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 172.
[1326] SRP, Bd. 1, s. 154; PD, s. 224-225. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 175.
[1327] SRP, Bd. 1, s. 154; PD, s. 225. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 175.
[1328] Patrz przyp. 1321-1322.
[1329] PD, s. 415.
[1330] G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilys*, s. 178.

Nie zachowała się żadna nazwa przypominająca którykolwiek z tych toponimów, stąd bardzo trudno stwierdzić, która opcja jest bardziej prawdopodobna. Piotr z Dusburga napisał w kontekście wydarzeń pod Kolajną, że niezbyt daleko od tego miejsca znajdował się gród Oukaym (lit. Aukaimis)[1331]*. Leżał w pobliżu obecnych Botok (lit. Batakiai)[1332]. Taka charakterystyka odpowiada zarówno okolicom Jurborka, jak i Poniemuni. Postać starosty Surmina sugerowałaby, że Kolajna mogła być ośrodkiem ważniejszym niż Bisena, ale to tę ostatnią utrzymali Litwini dłużej – ćwierć wieku po upadku Kolajny[1333]. Piotr z Dusburga nie wskazał kraju, do którego oba te grody należały. Wiadomo tylko, że od południa okolica ta sąsiadowała z ziemią Junigedy (Wielony)[1334]. W tymże kraju w roku 1291 wzniesiony został solidny gród. Ochrona jego budowy była tak skuteczna, że komtur królewiecki na czele 1500 zbrojnych nie zdołał jej zakłócić[1335]*. Nadanie nazwy temu grodowi[1336]* i siły, które zostały zaangażowane w jego budowę, wyraźnie wskazują, że stanowił on część nadniemeńskiego systemu obrony i podlegał kontroli wielkiego księcia.

Wschodnią sąsiadką ziemi Junigedy (Wielony) na brzegu Niemna była ziemia z grodem o nazwie Postowa[1337]*. Koło Wilk (lit. Vilkija) do dziś znajduje się wieś Pocztowo (lit. Paštuva)[1338]. Między Postową a Wieloną istniał silny gród Pista (lit. Pieštvė)[1339]*. Pozostałością po nim jest grodzisko w Średnikach, nad rzeczką Pieštvė[1340]. W kronice Wiganda von Marburga ziemia postowska została opisana dość szczegółowo. Ciągnęła się na długości ponad 30 km do samego Niemna, obejmując także wzmiankowaną przez Piotra z Dusburga[1341]* miejscowość Romajnie (lit. Romainiai)[1342]. Kronikarz przy tej okazji zaznaczył, że należała ona do Aukszt oty, co można odnieść do całej ziemi postowskiej. Na północ od niej leżała ziemia gojżowska[1343]*.

[1331] SRP, Bd. 1, s. 153; PD, s. 223. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 173.
[1332] PD, s. 414.
[1333] Patrz przyp. 1320, 1326.
[1334] Patrz przyp. 1317.
[1335] SRP, Bd. 1, s. 154; PD, s. 224-225. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 175-176.
[1336] SRP, Bd. 1, s. 154; PD, s. 225. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 176.
[1337] SRP, Bd. 1, s. 154-155, 158, 182, 189; PD, s. 226, 231, 267, 277. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 177, 183, 219-220, 228.
[1338] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 94-95; PD, s. 416.
[1339] SRP, Bd. 1, s. 158, 164, 184, 186; PD, s. 231, 240, 271-274. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 183, 192, 223, 225.
[1340] PD, s. 417.
[1341] SRP, Bd. 1, s. 159; PD, s. 233, 418. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 186.
[1342] SRP, Bd. 2, s. 590: „terram Pastow pertransiens eam usque Nergam una die vastando ad 4 miliaria"; s. 591: „pertranseunt eciam Romaynen usque ad flumen Newese, […]".
[1343] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 94-95; SRP, Bd. 1, s. 154-155, 158; PD, s. 226, 231, 416. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 177, 183.

Bez względu na to, za jaki rodzaj grupy uznamy Auksztocian, staje się jasne, że pod koniec XIII w., u zbiegu Dubissy i Niemna, prawy brzeg tej ostatniej rzeki nie był kontrolowany przez Żmudzinów. Obecnie obszar ten jest zamieszkany przez ludność mówiącą gwarą zachodnioauksztocką kowieńską[1344], ale taka sytuacja powstała po wszystkich zniszczeniach, które nawiedziły ten teren w wieku XIV, oraz w wyniku wewnętrznej kolonizacji w wieku następnym. Cechy etniczne mieszkańców ziemi postowskiej w wiekach XIII i XIV skłaniają do przekonania, że były to tereny auksztockie do momentu, gdy w XIV w. zostały spustoszone. Trudniej powiedzieć cokolwiek na temat ziemi Junigedy (Wielony). Można tylko przypuszczać, że jej sytuacja w XIII w., kiedy bezpośrednią władzę nad nią sprawował wielki książę, była podobna jak ziemi postowskiej – etnicznie była ona auksztocka. Włość pernarowska graniczyła z gajżowską od zachodu[1345]. Toponimika kojarząca się z imieniem Parnus (Parbus)[1346] również wskazywałaby na auksztocki charakter etniczny.

Po lewej stronie Niemna znajdował się gród Kymel (lit. Kimelis albo Kiemelis)[1347*], lokalizowany w pobliżu obecnie istniejącej wsi Kajmele (lit. Kaimelis) i grodziska Kucharskinie (lit. Kukarskė), leżącego koło Jurborka[1348]. Piotr z Dusburga zapisał nazwę tego grodu – Kymel – w formie żmudzkiej[1349], która odsyła do położonego nieco na północ po lewej stronie Niemna zespołu grodzisk Sudargi (lit. Sudargas)[1350]. U Piotra z Dusburga występuje Sudarg jako „mąż szlachetnie urodzony ze Żmudzi"[1351*]. W Pograudzie (lit. Pagraudė) na Żmudzi albo w jej okolicy znajdowała się jego siedziba[1352*]. Przy obecnym stanie wiedzy nie można jednak odrzucić możliwości, że Sudarg był człowiekiem Giedymina na Żmudzi[1353]. Równina Korszowska jeszcze teraz sięga Niemna[1354]. Te dane, nawet jeżeli mają

[1344] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.

[1345] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 95.

[1346] Patrz przyp. 1310.

[1347] SRP, Bd. 1, s. 162; PD, s. 237. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 189.

[1348] PD, s. 419-420; G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilys*, s. 235.

[1349] PD, s. 419. Patrz przyp. 1347.

[1350] P. Kulikauskas, *Sudargo piliakalniai*, AMMD. Istorija 1975, t. 15, sąs. 2, s. 105-124.

[1351] SRP, Bd. 1, s. 174. Por.: *ibidem*, s. 177, 183. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 210, 213, 221-222.

[1352] SRP, Bd. 1, s. 183; PD, s. 269-270. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 221-222.

[1353] E. Gudavičius, *Gedimino pilies (Žemaitijoje)…*, s. 65; A. Nikžentaitis, *Gediminas*, s. 19-22. W *Księdze podatkowej ziem podległych Królowi Danii* ziemia Bałtów, „Peragodia" (SRP, Bd. 1, s. 737), w rękopisie znanym jako *Die kleine Estlandliste* litera „p" jest zapisana z abrewiaturą (poprzez przekreślenie): E. Tarvel, *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13.-19. Jahrhundert*, Tallinn: Verlag Perioodika 1983, s. 148. Jeżeli przekreślenie wynika z błędu, słowo brzmiałoby „Pagodia" (Pogezania).

[1354] A. Basalykas, *Lietuvos TSR fizinė geografija*, t. 2, Vilnius: Mintis 1965, s. 224-226.

bardzo różnorodny charakter, skłaniają do przekonania, że Kolajny znajdowały się tam, gdzie teraz jest grodzisko Kartupėnai[1355], i należały do auksztockiej części brzegu Niemna w jego dolnym biegu. Bisena leżałaby w miejscu grodziska jurborskiego[1356] i wraz z grodziskami Sudargi powinna być zaliczona do żmudzkiej ziemi korszowskiej. Jednak nawet w tym przypadku Bisena była raczej częścią systemu obronnego w dolnym biegu Niemna, stworzonego przez wielkiego księcia. Na taką jej przynależność wskazuje fakt, że żmudzki Oukaym jest także połączony z nadniemeńskim systemem obronnym[1357]*.

Chociaż wielki książę zbudował system obronny, to w dolnym biegu Niemna do końca XIII w. utrzymali się tacy wielcy panowie, jak Jesbuto. Działał bardzo samodzielnie i nawet utrzymywał kontakty z przedstawicielami Zakonu[1358]*. Wynikałoby z tego, że teren wzdłuż Niemna, przynajmniej poniżej Kowna, został bezpośrednio podporządkowany władcy dopiero w drugiej połowie XIII w., a może nawet i po usunięciu miejscowych książąt nie został poddany pełnej litewskiej kontroli.

10. Szawle

W tym samym, wydanym w Inflantach dokumencie, w którym czytamy o Upicie jako o południowej sąsiadce semigalskiej Upmali Opemele, jest też wskazana ziemia szawelska jako przylegająca do tej ostatniej[1359]. Inflancka Kronika Rymowana zawiera wskazanie, że Szawle były w 1236 r. miejscem znanej bitwy[1360]*. Na ziemi szawelskiej występują toponimy[1361] pochodzące od imion Bulewiczów, konkretnie od Wiszymunta i Gedywiła (Edywiła – Jedywiła)[1362]. Zabiela znalazł nazwy miejscowe wywodzące się od imienia trzeciego z Bulewiczów – Sprudejka[1363]. Ten historyk uważa, że istnieje związek między tym imieniem a grodziskiem Szaukszte-

---

[1355] Por. przyp. 1321-1322.
[1356] Por. przyp. 1329-1331.
[1357] SRP, Bd. 1, s. 153-155; PD, s. 223, 226. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 174, 177.
[1358] SRP, Bd. 1, s. 153-155; PD, s. 223, 226. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 174, 177.
[1359] Patrz przyp. 1286.
[1360] LRCh, s. 43-45. *Gudavičius poświęcił temu tematowi artykuł popularnonaukowy: E. Gudavičius, *Saulės mūšis kalavijuočiu akimis*, „Gimtasis kraštas" 1987, sausio 1-7, nr 1, s. 7. Osobno przedstawił znaczenie historyczne ziemi szawelskiej w XIII-XIV w.: idem, *Šiaulių žemė XIII-XIV a. rašytiniuose šaltiniuose*, [w:] *Salduvė: literatūrinis visuomeninis almanachas*, Vilnius: Mintis 1986, s. 27-30.
[1361] *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, ats. red. L. Mulevičius, Šiauliai: Momentas 1991, s. 13; E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-71, 74-75.
[1362] Por. przyp. 1081-1083.
[1363] G. Zabiela, *Kur buvo Sprudeikio valdos?*, [w:] *Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis*, ats. red. A. Jankevičienė, Vilnius: Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejus 1987, s. 67-69.

le (lit. Šaukšteliai), nazywanym po litewsku także Sprūdės kalnas, pochodzącym z XIII-XIV w., a znajdującym się koło miasteczka Powondenie (lit. Pavandenė)[1364].

Autor streszczenia tekstu umowy zawartej w roku 1219 r. ulokował Bulewiczów na czwartej pozycji[1365] listy książąt, a to oznacza, że cieszyli się oni mniejszym prestiżem niż Ruszkowicze, ale większym niż książęta Dziawołtwy. Latopisarz umieścił tam także grupę książąt żmudzkich[1366], jednak Bulewiczów nie zaliczył do ich grona, co świadczy o ich szczególnej, wysokiej pozycji na skali znaczenia. Potwierdza ją uwaga, którą poświęcono im w latopisie. O śmierci Wiszymunta autor latopisu wspomniał dwukrotnie[1367]*: poprzez reminiscencję roku 1219 i przy tym we wzmiance o wymordowaniu wszystkich Bulewiczów.

Kronika Bartholomäusa Hoeneckego zawiera informacje, które pozwalają twierdzić, że ziemia szawelska ciągnęła się dość daleko na południe aż po jezioro Bridvaišis w bliskości dzisiejszych Cytowian (lit. Tytuvėnai)[1368]. Jeszcze w XIX w. używana była nazwa Bulaine (lit. Buleinė), która oznaczała miejsce, gdzie znajdował się (i nadal się znajduje) kościół parafialny w Szawlach[1369]. Wznosi się ono nad równiną, która okala je od północy i wschodu. Ten przekaz potwierdza, że Szawle były „stołecznym" ośrodkiem i siedzibą rodziny Bulewiczów. Dysponujemy przekazami z połowy XIV w., które odzwierciedlają duże znaczenie grodu nad Dubissą (w Bubiach, lit. Bubiai)[1370]. Z kolei wzmiankowane przez Bartholomäusa Hoeneckego grody Kulen (wg Antanasa Salysa – Kulene) i Businne[1371] w literaturze przedmiotu uznawane są za część ziemi szawelskiej[1372], ale nią nie były[1373]. W okolicy Szawel stykają się obręby występowania dialektów południowożmudzkiego i zachodnioaukształockiego[1374], co prowadzi do zaklasyfikowania tego terenu jako wschodniego pogranicza Żmudzi, na którym już nieco zaznaczyło się oddziaływanie gwary zasymilowanych Bałtów Zachodnich.

[1364] Idem, *Lietuvos medinės pilys*, s. 174.
[1365] Patrz przyp. 908.
[1366] Patrz przyp. 908.
[1367] ПСРЛ, т. 2, kol. 736, 818. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 118, 187.
[1368] E. Gudavičius, *Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę*, MADA 1988, t. 2 (103), s. 57, 60, 62-63.
[1369] К.П. Гуковский, *И.* Пташкинъ, *Уездный город Шавли Ковенской губерніи*, Ковна: Ковенская губернская типографія 1903, s. 14-15.
[1370] E. Gudavičius, *Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys…*, s. 57, 63.
[1371] *Die jüngere livländische Reimchronik…*, s. 37. Patrz także przyp. 1389.
[1372] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 1, s. 77; A. Salys, *Die žemaitischen Mundarten*, s. 35; R. Batūra, *Šiaulių žemė karo su Ordinu metu…*, s. 6-8; idem, *Šiaulių žemė kare su kryžiuočiais*, „Mokslas ir gyvenimas" 1983, nr 10, s. 22.
[1373] *Šiaulių miesto istorija…*, s. 13, 220.
[1374] Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.

Wiszymunt poślubił kobietę z tej samej książęcej rodziny, z której później także Dowmunt pojął żonę. Bulewicze musieli więc utrzymywać koligacje z przedstawicielami wysokiej warstwy litewskiej elity. Śmierć Wiszymunta na wojnie w połowie XIII w. sugerowałaby, że przez całą pierwszą połowę tegoż wieku książęta szawelscy zachowali swoje włości i władzę nad nimi. Bulewicze byli sojusznikami księcia żmudzkiego Wykinta, o czym świadczy fakt, że Mendog się z nimi rozprawił, gdy prowadził walkę przeciwko Towciwiłowi i Wykintowi. Na to samo wskazuje śmierć Wiszymunta w walce pod Twerami[1375]. Kolejnym potwierdzeniem jest sytuacja w bitwie pod Szawlami w 1236 roku[1376]. Sojusz Wykinta z Bulewiczami należy więc uznać za wskaźnik ich prożmudzkiej orientacji.

11. Ziemie Wykinta

Powszechnie przyjęta jest w literaturze forma „Wykint" (lit. Vykintas) imienia tego księcia. Mamy jego zapisy w tylko jednym autentycznym źródle – w latopisie hipackim. Dominującą w tym latopisie wersją, użytą sześciokrotnie, jest twardo wymawiane *i* w obu sylabach. Raz pojawił się zapis z miękkim *i*, a raz z *o* – w drugiej sylabie[1377]*. Język litewski nie zna twardo wymawianego *i*, zatem taka ortografia tego imienia jest niczym innym jak przekształceniem oryginalnej wersji. W pierwszej sylabie (która w tym źródle nie wykazuje zmian w zapisie) wytłumaczeniem jest wpływ ruskiego przedrostka *wy-*, który oznacza „z", „od". Doszło do utwardzenia wymowy litewskiego długiego *i* (obecnie zapisywanego po litewsku jako *y*). Trudniej wyjaśnić kształt literacji drugiej sylaby, gdzie wystąpiło nie tylko miękkie *i*, lecz także *o*. Ignorowanie tej wariacji byłoby błędem, ponieważ w odpisach latopisu hipackiego pojawia się zamienianie *o* (a także – *u*) na miękkie i twarde *i*[1378]*. Konieczne jest też uwzględnienie, że w tym źródle zdarza się ubezdźwięcznianie głosek dźwięcznych[1379]. Te okoliczności wymagają rozpatrzenia wariantów imienia Wykint w wersjach Wigint, Wigunt czy Wigant.

[1375] Patrz przyp. 1348, 1367.

[1376] E. Gudavičius, *Saulės mūšis ir Šiauliai*, s. 30-32.

[1377] ПСРЛ, т. 2, kol. 735: „Выкынтъ"; kol. 815: „Выконтомъ […] Выкыньта"; kol. 816: „Выкынтъ […] Выкынтом […] Выкынть"; kol. 817: „Выкынтови"; kol. 818: „Выкинтовъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 118, 184-187.

[1378] *Ibidem*, kol. 720: „Романови […] Романовыи"; kol. 753: „Корилъ"; kol. 776: „на герцика"; kol. 778: „Прыньску […] Прыньскы". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 99-100, 134, 153, 155-156.

[1379] Patrz przyp. 1123.

Do Wykinta należał gród w Twerach. W latopisie hipackim nazywany jest on Twiremet[1380]*, co odpowiada miejscowości Twertekaymen, która figuruje w krzyżackich opisach dróg. Całość zawartej tam charakterystyki terenu zgadza się z wyglądem okolicy dzisiejszych Twer[1381]. Obszar ten był dobrze umocniony[1382]. Doszukiwanie się grodu Wykinta w okolicach Kroż (lit. Kražiai) – Kielm (lit. Kelmė) [1383] nie uwzględnia tych okoliczności ani uwagi autora przekazu, że Twiremet jest nazwą miejscową[1384]. Obecnie istniejąca miejscowość Wygontyszki (lit. Vygantiškės) koło Gadonowa (lit. Gadūnavas) umożliwia rozpoznanie, gdzie leżały włości Wykinta, i jednocześnie odsyła do innej niż ogólnie przyjęta wersji tego imienia (Wigand, lit. Vygandas)[1385]. Oczywiście łatwo tu o błąd, bo znamy tylko jedne Vygantiškės, a taka opcja imienia jest mało prawdopodobna; trzeba jednak zwrócić uwagę, że niemal idealnie w kole, którego środkiem są Twery, znajdziemy kilka miejscowości mających związek z imionami Towciwiła czy Edywida (Gedwida)[1386]. Wiadomo, że Towciwiłowi (a należy przyjąć, że także Edywidowi) Wykint udzielił schronienia[1387]*, więc ta spora grupa toponimów wywodzących się od osób należących do jednego gniazda może być traktowana jako wskazówka, gdzie leżały włości Wykinta. Akt wydany przez Mendoga w 1253 r. zawiera nazwy: Rosienie (lit. Raseiniai), Ławkowo (lit. Laukuva), Betygoła (lit. Betygala), Kulene (lit. Kuleiniai), Kroże, Wange (lit. Vangiai) jako nazwy poszczególnych ziem[1388].

Poza nazwami Kulene i Wange wszystkie inne znane są do dziś. Można próbować wyobrazić sobie ziemie, które zostały od nich nazwane. Wszystkie one

---

[1380] ПСРЛ, т. 2, kol. 818: „на город Выкинтовъ именемь Твиреметь […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1381] V. Biržiška, *Kryžiuočių keliai į Lietuvą XIV amž. (iš Wegeberichtų)*, 1: *Keliai į Žemaičius*, „Praeitis" 1930, t. 1, s. 54: „von Parssepil bis czue Quertekeyme I ½ mile […], von Quertekeyme bis vf daz fils Warneetyltes II mile, […] vnd man kömpt czu Schawden in das lant; als man in kompt, do sal sich das heer in drye teilen, ein teil vff die rechte hant ken Kaltenynen, das ander teil vff die linke hant ken Twertekain […]"; s. 57: „Von Parsepil bis czu Twertekaymen ist II mile […]. Von Twertekaymen czu Warnestilte II mile, […]"; s. 58: „Von Parzepil bis czu Twertekaymen II mile […], von Twertekaymen czu Warnestilte II mile"; s. 60: „Vort von Twertiken II mile bis czu Warlen der brucken. Von Warlen bis czu Parsen, do das hus hat, II mile […]". Patrz także: A. Salys, *Die žemaitischen Mundarten*, s. 57; S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 49.

[1382] A. Salys, *Die žemaitischen Mundarten*, s. 53.

[1383] R. Batūra, *Kur ieškoti XIII a. vidurio „Tviremet". Apie kunigaikščio Vykinto pilies vardą ir Žemaitijos centrą XIII-XIV a.*, [w:] *Kraštotyra: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Lietuvos TSR Kraštotyros draugija 1964, s. 116-130.

[1384] Patrz przyp. 1380.

[1385] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 74-76.

[1386] *Ibidem*, s. 70-76.

[1387] ПСРЛ, т. 2, kol. 817-818. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186-187.

[1388] LUB, Bd. 1, kol. 334.

leżą wewnątrz łuku wyznaczonego przez nazwy pochodzące od imion Towciwiła i Edywida albo są przez niego okolone (Ławkowo koło Twer). W bliskości Ławkowa można zidentyfikować Kulene, a koło Kroż – Wange[1389]. Pas nazw związanych z imionami Towciwiła i Edywida od północy wżyna się na terytorium Kurów, a od południa – do Korszowa i na inne ziemie południowożmudzkie. Można go zatem uznać za część włości Wykinta leżących na skraju. Większe wątpliwości budzi tylko nazwa miejscowości Giedwidzie (lit. Gedvydžiai) koło Szakinowa (lit. Šakyna)[1390], ponieważ bardziej prawdopodobna jest jej przynależność do włości Bulewiczów. Może mamy do czynienia z przypadkowością nazwy, a może chodziło o wsparcie udzielone przez Bulewiczów (sojuszników Wykinta) Edywidowi.

W ten sposób doszliśmy do rozpoznania możliwych granic księstwa Wykintowego w kontekście sytuacji w połowie XIII w. W 1219 r., gdy wśród Żmudzinów na pierwszym miejscu wymieniany jest Erdywił, posiadłości Wykinta mogły być mniejsze niż jego. Ich „stolica" znajdowała się w okolicy Twer i Ławkowa. Przebiegająca tu granica dwóch subdialektów południowożmudzkich (rosieńskiego i worneńskiego) niewiele w tym przypadku wyjaśnia, chociaż obszar występowania tego ostatniego należy uznać za rdzeń terytorialny księstwa Wykinta[1391]. Znacznie więcej powie nam przebieg granicy między areałami dialektów południowo- i północnożmudzkiego. Niewiele odbiega ona od południowo-wschodniej granicy kurońskiej ziemi Ceklis, która została wyraźnie opisana w dokumencie wydanym w Inflantach w 1253 r.[1392] Wynika stąd, że w pierwszej połowie XIII w. nie istniała jeszcze gwara północnożmudzka – powstała dopiero później, jako wynik zasymilowania mieszkających tutaj Kurów przez żywioł żmudzki. Należy odrzucić założenie o żmudzkości[1393] ziemi Ceklis, bo w Inflanckiej Kronice Rymowanej na początku lat sześćdziesiątych XIII w. Kretynga (lit. Kretinga) i miejscowość Impilty (lit. Įpiltis) wyraźnie określane są jako grody Kurów[1394].

Po śmierci Wykinta jego księstwo doświadczyło ogromnych przemian: rycerze Zakonu Inflanckiego próbowali tu utwierdzić swoją władzę, do tego samego dążył Mendog. W jego terytorialnym środku powstała następnie ziemia miednicka, wzmiankowana od XIV w. Należy ją traktować jako późniejszy twór polityczny i administracyjny[1395]. W połowie XIII w. księstwo Wykinta było z pewnością

[1389] A. Salys, *Die žemaitischen Mundarten*, s. 52 (Кулейни), s. 69 (Вонгейте).
[1390] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-71.
[1391] Patrz: Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.
[1392] A. Salys, *Die žemaitischen Mundarten*, mapa; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 76; Z. Zinkevičius, *op. cit.*, s. 446.
[1393] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 76-77.
[1394] LRCh, s. 160-162.
[1395] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 80-82, 93, 102-103.

najsilniejszą strukturą polityczną na Żmudzi, ale też jedną z najsilniejszych na Litwie. Trudno powiedzieć, jaka była jej sytuacja na początku tegoż wieku. Jedyne, co wiemy, to że jej rdzeń znajdował się gdzieś koło Ławkowa i Twer.

12. Ziemia Erdywiła (Gerdywiła)

Erdywił (Gerdywił, Girdiwił) jest w umowie z 1219 r. wymieniany jako pierwszy z dwóch książąt, określanych tam jako Żmudzini[1396], przy czym książęta ci są pozycjonowani jako drudzy w spisie, zaraz po „starszych"[1397]. Erdywił (Gerdywił) zajmuje w nim zatem szacowne, wysokie miejsce. Zarówno jego osobiste znaczenie, jak i waga reprezentacji Żmudzi generalnie oznaczają, że ich pozycja wewnątrz konfederacji ziem litewskich była jeszcze bardzo samodzielna. Rekonstrukcja imienia Gerdywiła (Erdywiła – Jerdywiła) na podstawie formy wyjściowej użytej w latopisie hipackim może być dokonana na tych samych zasadach, co w przypadku Edywida (Gedwida) czy Edywiła (Gedywiła)[1398]. Erdywił (Gerdywił) jest wymieniony tylko w latopisie hipackim (w 1219 r.), a i tam tylko raz, zatem trudno o jakąkolwiek charakterystykę. Jednokrotne tylko użycie imienia również zmniejsza prawdopodobieństwo trafnej lokalizacji odpowiednich nazw miejscowych.

Przypuszczalny zakres włości należących do Erdywiła (Gerdywiła, Girdiwiła) oraz miejscowości wywodzące swe nazwy od jego imienia w okolicach Truskowa (lit. Truskava) i Szadowa (lit. Šeduva) podpowiadają[1399]*, że na początku XIII w. jego księstwo mogło się znajdować we wschodniej części Żmudzi południowej, czyli w wymienionych w akcie z 1253 r. ziemiach Rosieni, Ejragoły i Betygoły[1400]. Sugestie, że niektóre z tych ziem były własnością Wykinta[1401], wynikają z późniejszych okoliczności.

W połowie XIII w., gdy koalicja przeciwko Mendogowi była aktywna, część Żmudzinów stała po jego stronie[1402]. Wykint i Bulewicze byli wrogami Mendoga,

---

[1396] Patrz przyp. 908.
[1397] Patrz przyp. 908.
[1398] Patrz przyp. 1082-1083, 1361.
[1399] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-71, 76. *Od imienia Gerdywiła miałaby pochodzić nazwa Gierdywiły (lit. Gerdvilai) koło Truskowa w obecnym rejonie kiejdańskim. Tymczasem Gyrdwiliszki (lit. Girdviliškės) występują w akcie z 1529 r., wśród włości, które nadał on w tym dokumencie na cel utrzymania proboszczów kościoła parafialnego w Szadowie (LMAVB RS, F5-69; *Pergamentų katalogas = Каталог пергаментов*, sud. R. Jasas, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos centrinė biblioteka 1980, nr 340, s. 136).
[1400] LUB, Bd. 1, kol. 334. Por. przyp. 1388.
[1401] Patrz przyp. 1391.
[1402] LRCh, s. 77-78.

co pozostawia możliwość przypisania ziem Erdywiła (Gerdywiła) tej części Żmudzi. Potencjał, jakim dysponował Wykint, by poszerzać swoją władzę w kierunku tych ziem, oraz milczenie źródeł na temat Erdywiła (Gerdywiła) po roku 1219 skłaniają do przekonania, że nie dożył on połowy XIII w., a jego śmierć przyniosła upadek stworzonego przez niego bytu politycznego. Nie można stwierdzić, kto bardziej na tym skorzystał – rosnący w siłę wielki książę czy Wykint, sąsiad z północy. Poparcie udzielone Mendogowi w połowie XIII w. mogło stanowić reakcję potomków Erdywiła (Gerdywiła) na presję ze strony Wykinta. Ten starł się z Mendogiem, który na przełomie lat 1248-1249 próbował zagarnąć jego księstwo[1403]*. Ze względu na brak danych niczego podobnego nie możemy powiedzieć o Erdywile (Gerdywile). W latach pięćdziesiątych XIII w. Wykint już się nie pojawił w źródłach, a widzimy wtedy wielu książąt żmudzkich[1404], z czego wynikałoby, że w latach czterdziestych zajmował on na Żmudzi szczególną pozycję i nikt mu tam nie dorównywał. Gdy zabrakło Wykinta i Erdywiła (Gerdywiła), a Żmudzią wstrząsnęły wydarzenia pierwszej połowy lat pięćdziesiątych, ten pokaźny twór polityczny mógł ulec rozdrobnieniu. Oczywiście do tego czasu też mogli istnieć lokalni, pomniejsi książęta, ale to nie oni określali kształt polityczny Żmudzi. W umowie z 1219 r. albo nie mieli oni własnych reprezentantów, albo w tej roli wystąpili Erdywił (Gerdywił) i Wykint jako „starsi" książęta żmudzcy. Bulewicze byli wtedy samodzielni. Wzrost znaczenia i zakresu władzy wielkiego księcia na Litwie Wschodniej zakłócał proces jednoczenia się Żmudzi, a władca wzmacniał swoją dominację nad nią.

13. Korszów

Korszów wzmiankowany jest w akcie z 1253 r. wydanym przez Mendoga[1405] oraz w Inflanckiej Kronice Rymowanej[1406], gdy mowa w niej o wydarzeniach z 1259 r.[1407] W tymże roku Krzyżacy zbudowali w Korszowie zamek św. Jerzego – miał on być dla nich punktem wyjścia do podboju Żmudzi na terytorium między Prusami a Inflantami, nad którym już władali. Miejscem, gdzie ten zamek powstał, raczej nie był Jurbork[1408]. Takie działania krzyżackie świadczą o strategicznym znaczeniu

---

[1403] ПСРЛ, т. 2, kol. 815. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.
[1404] LRCh, s. 106.
[1405] LUB, Bd. 1, kol. 334: „Karsowe totum"; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 77.
[1406] LRCh, s. 127-128.
[1407] Por.: SRP, Bd. 1, s. 95-96.
[1408] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 125-126.

ziemi korszowskiej na mapie wojennej lat pięćdziesiątych XIII w. Potwierdza to także ówczesna reakcja Żmudzinów, którzy – nie zwlekając – zbudowali własny gród (w czym uczestniczyli nie tylko mieszkańcy Korszowa)[1409]. Uwarunkowania polityczne nie wyjaśniają jeszcze znaczenia i statusu politycznego Korszowa.

Cesarz Ludwik Bawarski w 1337 r. wydał dokument, w którym pada nazwa Korszowa jako części Litwy, porównywalnej do Auksztoty i Żmudzi[1410]. W *Kronice ziemi pruskiej* Piotra z Dusburga pojawia się ona jako obszerny kraj, a jego mieszkańcy mają tam osobną nazwę zbiorową „Carsowite" (w liczbie mnogiej)[1411*]. Jego północno-zachodnia granica przebiegała w pobliżu Kłajpedy[1412], a grody na południowej rubieży i w głębi kraju znajdowały się w bliskości Niemna: Szronejty (lit. Skronaitė), Biurwaty (lit. Bebirvaitė), Putenicka (lit. Pūtvė), Oukaym[1413*]. Trudno zarysować, gdzie przebiegała wschodnia i północna granica ziemi korszewskiej[1414]. Generalnie przekazy źródłowe z XIII w. są na jej temat tak skąpe, że pozostaje tylko stwierdzenie istnienia takiego znaczącego kraju.

[1409] LRCh, s. 127-128.

[1410] *Lites ac res gestae inter polonos ordinemque cruciferorum*, t. 2: *Comprehendit causam actam anno 1412, additamentum*, Posnaniae: Sumptibus Bibliotehecae Kornicensis 1892, s. 124: „terram infidelium Litwinorum, […] videlicet Ouchsteten, Samayten, Karsoto (sic), Rüzzen ceterasque partes prenominatis terris adiacentibus (sic)"; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 78.

[1411] SRP, Bd. 1, s. 173; PD, s. 253. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 208.

[1412] E. Gudavičius, *Gedimino pilies (Žemaitijoje)…*, s. 60.

[1413] A. Salys, *Die žemaitischen Mundarten*, s. 34; SRP, Bd. 1, s. 148, 153, 155, 165-167, 171, 173-174, 214-215; PD, s. 215, 223, 226-227, 242-244, 250, 254-255, 324. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 167, 173, 178-179, 194, 196-197, 204, 209-210, 236.

[1414] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 79.

V. Jednoczenie Litwy

1. Trzy spokojne dekady konfederacji ziem

Latkowski nazywa „merowińskimi”[1415] metody, przy pomocy których Mendog pozbył się swoich „braci i bratanków”; dokładnie tak samo określił je Ivinskis[1416]*. Za Paszutą można jeszcze powiedzieć, że dojście Mendoga do władzy nie było dziełem zbiegu okoliczności[1417]. W ówczesnym społeczeństwie nie mogło nim być, tak jak w obecnym społeczeństwie litewskim nie jest dziełem przypadku, że niektórzy przedstawiciele środowiska akademickiego próbują naukowo doprowadzić do „rehabilitacji Mendoga, niesłusznie obwołanego mordercą”, a przy tym sami uznają źródła powstałe w krajach sąsiednich za niewiarygodne, ponieważ jakoby zostały napisane po to, by Litwinów oczernić*.

W latach 1213-1214 w polu widzenia Henryka Łotysza pojawili się „potężni Litwini” – Daugeruthe i Stecse[1418]. W gronie pięciu „starszych” książąt, którzy podpisali pokój w 1219 r., czterech było całkiem młodymi ludźmi[1419]. Jest bardzo prawdopodobne, że ojcem Dowsprunka i Mendoga, o którym po półwieczu powie Trojnat, że na Litwie nie było mu równego[1420], był Stecse albo Daugeruthe[1421].

[1415] J. Latkowski, *op. cit.*, s. 22-23.

[1416] Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 163. *Patrz także: idem, *Pirmasis Lietuvos karalius…*, s. 64.

[1417] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 216.
*Gudavičius niejednokrotnie spotykał się z zarzutami, że posługuje się źródłami stworzonymi przez wrogich Litwie sąsiadów, którzy oczerniali wyjątkowo szlachetnych przodków współczesnych Litwinów. Te oskarżenia były formułowane nie tylko w środowiskach miłośników historii, lecz także ze strony profesjonalnych badaczy, którzy (otwarcie lub w domyśle) powoływali się na motywy patriotyczne, patrz np.: E. Gudavičius, [recenzja] *Iškeitus Stakauską į Dainauską*, s. 75.

[1418] ГЛ, s. 350-352.

[1419] E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 27.

[1420] Patrz przyp. 876.

[1421] E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 27.

W każdym razie po ich śmierci, gdy grono „starszych" książąt odmłodniało, litewskie ataki na Inflanty na jakiś czas osłabły[1422]. W 1216 r. Litwini wyruszyli w tamtą stronę nie jako samodzielni najeźdźcy, ale jako sojusznicy księcia połockiego i pod jego wodzą[1423].

Śmierć ojca dwóch braci – Dowsprunka i Mendoga – otworzyła Żywinbudowi drogę do władzy. Dowiadujemy się o tym z relacji[1424] opisującej umowę z 1219 r. Jednak przetasowanie w rodzie władców nie oznaczało zmiany ani celów, które przyświecały poszczególnym jego członkom, ani środków, przy pomocy których do nich dążyli. Wasal książąt połockich, książę Wsiewołod z Gercike, był żonaty z córką Daugeruthego[1425]. Był on jednocześnie litewskim sojusznikiem[1426] i korzystał z litewskiej pomocy[1427]. Wypady litewskich drużyn na Inflanty wkrótce rozpoczęły się na nowo: zimą 1218/1219 r. 1500 wschodniolitewskich zbrojnych spustoszyło zajętą przez Zakon zachodnią i środkową Estonię (w obecnych granicach), ale w drodze powrotnej zostali pobici pod Lielvārde (łot. Lielvārde)[1428].

Daugeruthe, dążąc do porozumienia z Nowogrodem, w 1213 r. wybrał się tam osobiście z darami[1429], a książęta litewscy przez posłów potwierdzili traktat z Wołyniem, co Wołynianie poczytali za łaskę Bożą[1430]. Mychajło Hruszewski datował podpisanie tego pokoju na koniec 1219 r.[1431], co oznacza, że został on zawarty po wyprawie z zimy 1218/1219 r., nie był zatem taktycznym zabezpieczeniem południowego zaplecza dla działań prowadzonych na północy. Henryk Łotysz w 1220 r. zapisał informację o litewsko-inflanckim rozejmie[1432]. Litewscy wodzowie przy-

---

[1422] *Ibidem*.

[1423] ГЛ, s. 369: „mittensque in Rusciam et Letoniam, convocavit exercitum magnum Ruthenorum atque Letonum".

[1424] Patrz przyp. 908.

[1425] Н.А. Казакова, *Полоцкая земля и прибалтийские племена в X – начале XIII века*, [w:] *Проблемы истории феодальной России. Сборник статей к 60-летию проф. В.В. Мавродина*, отв. ред. А.Л. Шапиро, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1971, s. 88.

[1426] ГЛ, s. 313: „Erat namque rex Vissewalde de Gercike christiani nominis et maxime Latinorum semper inimicus. Qui filiam potentioris de Lethonia duxerat uxorem et, quasi unus ex eis, utpote gener ipsorum et eis omni familiaritate coniunctus, dux exercitus eorum frequenter existebat et transitum Dune eis et victualia ministrabat, tam euntibus in Ruciam, quam Lyvoniam et Estoniam".

[1427] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 31.

[1428] *Ibidem*, s. 33.

[1429] ГЛ, s. 350: „Eo tempore Daugeruthe, pater uxoris regis Vissewalde, cum muneribus multis ibat ad regem magnum Nogardie, pacis cum eo federa componens".

[1430] Patrz przyp. 908.

[1431] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, „Записки наукового товариства імені Шевченка" 1901, т. 41, кн. 3, s. 16, 63.

[1432] ГЛ, s. 395: „Nunc ergo viso exercitu vestro, redimus in terram nostram, pacem vobiscum factam infringere nolentes".

pomnieli sobie o nim w momencie, gdy nie byli gotowi na ryzyko walki w niesprzyjających warunkach[1433]. Uzyskany w 1219 r. pokój z Wołyniem rozwiązał Litwinom ręce, w wyniku czego złupili ziemie polskie[1434]*, co Hruszewski[1435] datuje na lata 1220-1221. Przy takich okolicznościach trudno powiedzieć, czy istniała jakaś jedna czy jednolita linia działania obrana przez Litwinów, choć niektórzy próbują się jej dopatrywać[1436]. Należy raczej mówić o nasilających się wyprawach litewskich drużyn zbrojnych w różnych kierunkach, np. na okolice Czernihowa[1437], które zostały złupione w 1120 r. W Inflantach przeszkodą dla tego rodzaju litewskich wypraw była szybko rozbudowywana, silna sieć zamków. Niemcy sprytnie budowali je przy traktach handlowych, które z kolei kusiły Litwinów[1438]. Ci pierwsi w latach dwudziestych XIII w. mniej obawiali się spontanicznego litewskiego naporu niż siły Nowogrodu, który z kolei cieszył się poparciem wielkiego księcia włodzimierskiego[1439]. Jednocześnie ulegająca rozdrobnieniu Ruś stawała się coraz bardziej ponętnym kąskiem dla rosnących w siłę drużyn litewskich wojów. Latopis ławrientiewski, charakteryzujący się szerokim oglądem, zawiera wzmiankę o pierwszych litewskich najazdach w 1225 r.[1440]

Napór litewski w Inflantach nie dał spektakularnych sukcesów, ale pewne rezultaty przyniósł. Semigalowie w pierwszej dekadzie XIII w. popierali rycerzy zakonnych, ale w 1210 r. już tego zaprzestali[1441]. Niemcy mieli lepsze oparcie we wschodniej Semigalii, gdzie nie rządził jeszcze książę Vesthard z Terweten. Kawalerowie Mieczowi założyli w 1218 r. biskupstwo dla Semigalii[1442], a następnie w 1219 r. ulokowali swoją załogę w grodzie Mežotne (łot. Mežotne) z myślą o odpowiedzi

---

[1433] *Ibidem*: „ecce subito Vesthardus cum suis Semigallis et Letthonibus, turba magna, prospiciens de silivis venit, bellum nobis inferre cupientes. Et statim ordinavimus acies nostras contra ipsos et pedites circa castrum locavimus".

[1434] ПСРЛ, т. 2, kol. 736: „Ляхом же не престающимъ, пакостящимъ и приведе на ня Литву. И воеваша Ляхы, и много убиства створиша в нихъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 119.

[1435] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 16, 18, 63.

[1436] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 268.

[1437] *Ibidem*, s. 269.

[1438] C. Krollmann, [recenzja] *Bernhard Sommerlad. Der Deutsche Orden in Thüringen. Geschichte der Deutschordensballei Thüringen von ihrer Gründung bis zum Ausgang des 15. Jh. Halle (Saale) 1931. (Forschungen zur Thüringisch-Sächsischen Geschichte Heft 10.)*, AltprF 1932, Jg. 9, Hf. 1, s. 161.

[1439] P. von der Osten-Sacken, *op. cit.*, s. 90.

[1440] Patrz przyp. 805.

[1441] LKK, s. 57-58, 66; ГЛ, s. 318.

[1442] ГЛ, s. 380: „Bernardus abbas, qui eodem anno consecratus est in episcopum in Semigallia, […]"; E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 35.

na zagrożenie litewskie[1443]. Litwini już wspierali Vestharda, gdy ten atakował Mežotne[1444]. Wycofali się stamtąd[1445], co było zrozumiałe, biorąc pod uwagę potężne siły inflanckie (4000 Niemców oraz drugie tyle Łatgalów i Liwów)[1446]. Litwini poparli Semigalów nie z konieczności, a dlatego, że z góry uzyskali nagrodę za tę kiepsko spełnioną przysługę[1447]. Słaba motywacja i niedoskonała organizacja (czyli „wielki tłum" w ocenie Henryka Łotysza)[1448] wskazywałyby, że Vesthard wezwał na pomoc kilku pomniejszych litewskich książąt, dla których liczyły się tylko bieżące skutki zarówno działań wojennych, jak i rozejmu.

Wydarzenia w Semigalii w latach 1219-1220 świadczą o rozszerzaniu się litewskich wpływów. Autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej musiał mieć dobre powody, by odnotować, że gdy Litwini wyruszyli na wyprawę zimą 1218/1219 r., Semigalowie pozwolili na przemarsz ich wojska przez swoje ziemie[1449], co się wcześniej nie zdarzało[1450]. W 1225 r. Vesthard negocjował z Wilhelmem z Modeny – legatem papieskim – jak w pełni niezależny książę[1451]*, z czego można wnosić, że Semigalowie zachowywali niezależność od Litwinów, ale nie ulegali też Inflantom dzięki poczuciu wsparcia litewskiego zaplecza[1452].

W 1225 r. Litwini układali się z Inflantczykami. Nie ma powodu nie wierzyć Henrykowi Łotyszowi, gdy pisze, że skłoniło ich do tego odbicie Dorpatu z rąk

---

[1443] ΓΛ, s. 388-389: „Post reditum antistitis in Lyvoniam cum peregrinis suis venerunt ad eum Semigalli de Mesyote, petentes auxilium contra Letones. […] Tunc tandem surrexit episcopus cum duce Saxonie et cum quibusdam aliis peregrinis […], et abiit in Semigalliam, et residens pacifice iuxta castrum Mesiothe, convocavit ad se Semigallos eiusdem provincie. […] Post hec ad petitionem ipsorum locavit episcopus viros suos cum ipsis in castro Mesiothe cum peregrinis quibusdam et alios de Riga misit adducere, que necessaria erant, navigio"; E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 36.

[1444] Patrz przyp. 1432-1433.

[1445] ΓΛ, s. 389-390. Patrz przyp. 1432.

[1446] ΓΛ, s. 393: „Et habentes quatuor milia Theuthonicorum at alia quatuor Lyvonum et Letthorum, […]".

[1447] *Ibidem*, s. 395: „Mercedem a Semigallis accepimus, ut ad videndum exercitum vestrum veniremus". Patrz przyp. 1432.

[1448] Patrz przyp. 1433.

[1449] Patrz przyp. 1428.

[1450] LRCh, s. 33: „durch Semegallen vüren sie. / daz was dâ vor geschêen nie, […]".

[1451] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 38-39. *Publikacje Gudavičiusa poświęcone Semigalii oraz poszczególnym wątkom jej historii i podboju w XIII w.: E. Gudavičius, *The Battle of Upytė*, „Gimtasis kraštas" 1988, balandžio 21-27, nr 17, s. 7; idem, *Žemgalių istorijos bruožai*, „Žiemgala" 1992, nr 8-9, s. 2-5; idem, *Paskutinis žiemgalių sukilimas*, [w:] *Žiemgalos krašto praeitis*, D. 2: *Žiemgala: straipsnių rinkinys*, sud. V. Didžpetris, Kaunas: Žiemgala 1999, s. 31-43; idem, *Žagarė XIII a. Žiemgalos įvykių fone*, „Žiemgala" 2002, nr 2, s. 16-18.

[1452] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 40.

ruskich, co było wstrząsem dla całego regionu[1453]. W tym samym roku Wsiewołod z Gercike złożył wizytę Wilhemowi z Modeny[1454], co oznacza, że rycerze inflanccy nie dokonali jeszcze podboju tego łatgalsko-ruskiego księstwa. Dla konfederacji ziem litewskich strata Daugeruthego i Stecsego stanowiła krótkotrwały wstrząs, po którym jednak znowu z powodzeniem broniła ona swoich północnych granic. Nieliczne znane nam wydarzenia wskazują, że obrona ta była dziełem pojedynczych książąt, których działania nie były koordynowane z żadnego centrum. Koncentracja sił niemieckich w Estonii na przełomie drugiej i trzeciej dekady XIII w. nie została przez nią wykorzystana, gdyż rosnące w siłę litewskie drużyny ruszyły w kierunku, gdzie opór był słabszy – na ziemie rozdrobnionej Rusi. W latach 1223-1226, 1229 oraz 1234 Litwini pustoszyli północnozachodnią i środkową Ruś[1455]. Z treści zawartego w 1229 r. porozumienia między Rygą a Księstwem Smoleńskim wynika, że Litwini zagrozili przeprawie między Dźwiną a Dnieprem[1456]. Jeszcze w 1221 r. oddział litewski w sile 600 wojów towarzyszył wojskom nowogrodzkim, łupiącym okolice Wenden (łot. Cēsis; pol. Kieś), jednak w drodze powrotnej został rozbity przez Krzyżaków[1457]. Drużyny litewskie działały żywiołowo. Całość tej sytuacji pozwala sądzić, że w latach dwudziestych XIII w. Mendog nie zdążył jeszcze „wybić wszystkich braci i bratanków". Jeszcze nieokrzepła litewska konfederacja ziem nie stanowiła dla Niemców, którzy właśnie dokonali podboju Estonii, przeszkody w przekierowaniu sił na południe. W latach 1230-1231 podporządkowali oni sobie północną Kurlandię[1458]. W 1229 r. Kawalerowie Mieczowi złupili Nalszczany, pokonując przy tym duże siły litewskie (zginęło 200 wojów)[1459]. Te wydarzenia w końcu przesądziły o losie Gercike: dokumenty powstałe w Inflantach w latach 1230-1239 poświadczają, że już w pierwszej połowie lat trzydziestych Niemcy zajęli[1460] księstwo łatgalsko-ruskie, które długo stawiało im opór[1461].

[1453] ГЛ, s. 436: „Et misserunt omnes nuncios suos cum muneribus suis in Rigam, tam Rutheni, quam Estones maritimi et Osiliani, Semigalli et Curones, nec non et Letthones, querentes pacem et societatem eorum, timentes, ne sibi similia facerent, sicut Tarbatensibus intulerant".

[1454] *Ibidem*, s. 440: „inter quos erat eciam Wissewaldus, rex de Gerceke, […]".

[1455] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 40.

[1456] А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, *Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.)*, *ИС* 1967, № 3, s. 102.

[1457] ГЛ, s. 411-413.

[1458] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 51-52; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 40.

[1459] LRCh, s. 42-43.

[1460] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 43. Por.: J. Döring, *op. cit.*, s. 434-437.

[1461] G. Manteuffel, [recenzja] *Keussler Fr.: Das livische und lettische Dünagebiet und die Fürsten von Polozk, Gercike und Kokenhusen am Ausgang des XII und zu Beginn des XIII Jahrhunderts. Mittheilungen aus der livländischen Geschichte tom XV, str. 1-51. Tenże: Beziehungen*

Państwo litewskie powstawało osłaniane przed niemieckimi koloniami przez plemiona Bałtów[1462]. Do lat trzydziestych XIII w. funkcję tę pełnili północni sąsiedzi Litwy. Od 1230 r. przejęli ją Prusowie, gdy tymczasem nad Wisłą zadomowił się Zakon Niemiecki, wyraźnie silniejszy od Kawalerów Mieczowych. Ci zajęli Kurlandię i Gercike, w ten sposób z trzech stron otaczając Semigalię i przybliżając się do Nalszczan. Konfrontacja z koloniami niemieckimi pojawiła się na agendzie politycznej konfederacji ziem litewskich.

2. Bitwa pod Szawlami

W kronice Henryka Łotysza Litwa jest przedstawiona jako kraj jeszcze mało znany. Wiedza na jej temat była dopiero gromadzona w niemieckich koloniach, a do Niemiec właściwych przenikała powoli i w wąskim zakresie, stopniowo powstawał jednak pewien jej wizerunek. W kronice Bartłomieja Anglika[1463], który opierał się na informacjach pozyskanych w Magdeburgu w latach trzydziestych XIII w., Litwa została opisana jako kraj wieloplemienny[1464]. Robert Bacon wyobrażał sobie, że jest wielka jak Niemcy[1465]. Na powstałej w drugiej połowie XIII w. mapie z Ebstorf zaznaczony jest Niemen (łac. *Memela fl.*)[1466]. W bulli Grzegorza IX z 1234 r., transumowanej przez Wilhelma z Modeny w roku 1237, poprawnie opisano bieg Windawy, a Zalew Kuroński i Niemen oraz jego dopływ – Wilię – trafnie zlokalizowano[1467]. W Niemczech nie znano jednak jeszcze ani rzeczywistego położenia

der russichen Fürsten zu den Eingeborenen der gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XII und XIII Jahrhundert. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1891, str. 116-119, KH 1895, R. 9, s. 327.

[1462] L. Wasilewski, *op. cit.*, s. 5.

[1463] В.И. Матузова, *Восточная Прибалтика в сочинении Бартоломея Английского…*, s. 52.

[1464] *Ibidem*, s. 51; eadem, *Английские средневековые источники IX-XIII в. Тексты. Перевод. Комментарий*, Москва: Наука 1979, s. 69, 75: „Lectonia Scithiae est provincia, cuius populi Lectimi sunt vocati, homines robusti et fortes, bellicosi et feroces".

[1465] Eadem, *Английские средневековые источники IX-XIII в…*, s. 198: „Russia […] habet Leucoviam in occidente, quae est terra ita magna sicut Alemannia".

[1466] K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków 1963, s. 13, *Monografie z Dziejów Nauki i Techniki*, t. 24.

[1467] *Senās Latvijas vēstures avoti = Fontes historiae Latviae medii aevi*, izd. A. Švābe, 1. burtnīca (līdz 1237. gadam), Rīgā: Latvijas vēstures institūta apgādiens 1937, s. 197: „Curonensem vero diocesim sic limitamus, ut quicquid est inter Memelam et predictum flumen Vende, usque in Letoviam, et sicut Aboa clauditur versus flumen Vende, usque ad terminos Semigallie, in Curoniensem diocesim computetur. Semigalliensem autem diocesim sic

Litwy, ani proporcji odległości w regionie. Można odtworzyć ówczesną niemiecką „mapę" wybrzeża bałtyckiego: Półwysep Sambijski został zlokalizowany w środku, między krajem Prusów z jednej, a krajem Kurów i Estów – z drugiej strony. Nie dostrzeżono, że były jeszcze Mierzeja Kurońska, Skalowia i Lammato[1468*]. Już wspominałem o późniejszych mapach, w których powielano ten błąd[1469]. Cesarz Fryderyk II dokumentem z 1219 r. nadał arcybiskupowi magdeburskiemu „ziemie zainflanckie" (łac. *ultra Livoniam*)[1470]. Precyzyjna i szczegółowa wiedza przekazywana do kurii rzymskiej nie była jeszcze przyswojona w niemieckich koloniach. Północna Kurlandia została dopiero co podbita, a większa część Semigalii ciągle utrzymywała niezależność. W 1227 r. Henryk Łotysz zakończył pisanie swojej kroniki, w której tylko raz wspomniał o terenie na prawym brzegu Dźwiny[1471]. Nagromadzenie wiedzy na temat Litwy postępowało w miarę rozszerzania się niemieckiej kolonizacji na ziemie Bałtów i Estów. Zaczęła przenikać do spektrum widzenia instytucji europejskich. W drugiej dekadzie XIII w. papiestwo koordynowało już działania w basenie Morza Bałtyckiego z akcjami podejmowanymi w Lewancie[1472].

W 1224 r. cesarz Fryderyk II ogłosił się opiekunem mieszkańców podbitych ziem nad Bałtykiem[1473*]. W 1225 r. papież Honoriusz III uczynił taką samą deklarację[1474]. Jego legat w tym samym roku przybył do Inflant i rozpoczął jej realizację w praktyce[1475]. Oba te najważniejsze centra władzy wzajemnie konkurowały, ale przy zachowaniu zainteresowania przedmiotem tej konkurencji poszukiwały także kompromisów. Takim dążeniem charakteryzowała się w całości polityka

limitamus, ut quicquid extra predictos terminos de Semigallia, et extra Curoniam concluditur inter Memelam et Dunam citra flumen Nyeriz et directam lineam ab ortu Nieriz, contra Ploceke, in Semigallensem diocesim computetur".

[1468] В.И. Матузова, *Восточная Прибалтика в сочинении Бартоломея Английского…*, s. 52: „Sambia […] ibi locata quasi media inter Pratenes, Estenes, Osilianes, Livones et Curones". *Gudavičius zastanawiał się, czy wzmiankowana u Tacyta germańska grupa etniczna *Lemovii* nie ma związku z ziemią Lammato, o której czytamy w źródłach XIII-wiecznych, patrz: E. Gudavičius, *Lemoviai*, [w:] *Iš lietuvių etnogenezės*, ats. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1981, s. 75-83.

[1469] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 42-43. Por.: K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej" 1933, R. 7, z. 2, wklejka II między s. 118-119.

[1470] A. Bauer, *Bischof Albert von Riga*, s. 81-82.

[1471] ГЛ, s. 259-450.

[1472] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 28-29.

[1473] В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, s. 234-235 (*przedruk w 2019 r.); PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 38-39.

[1474] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 43.

[1475] ГЛ, s. 436-441.

Fryderyka II w latach 1211-1239[1476]. Grzegorz IX spotkał się z nim na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych, mianował przychylnych cesarzowi patriarchę Jerozolimy, a nieco później – legata na Wschodzie[1477]. Sytuacja była bardziej sprzyjająca dla papieża, który miał do dyspozycji całą strukturę organizacji kościelnej. Stolica Apostolska uzyskała rzeczywistą kontrolę nad krajami nad Bałtykiem[1478]. Wobec Rusi papiestwo prowadziło bardziej zdecydowaną niż cesarstwo politykę[1479], obliczoną na doprowadzenie do unii kościelnej. W 1232 r. zakazano niemieckim koloniom umów pokojowych z poganami i Rusinami bez przyzwolenia papiestwa[1480]. Za tą decyzją stało także ówczesne doświadczenie bałkańskie, gdzie car bułgarski Iwan Asen na początku lat trzydziestych[1481] odstąpił od dotychczas obowiązującej unii. Trzeba uznać, że ze strony papieża było to raczej działanie taktyczne niż strategiczne – Innocenty III poszukiwał porozumienia z duchowieństwem prawosławnym[1482]. Żywiołowa polityka przywódców litewskich drużyn wojennych oczywiście nie była w stanie dostrzec w tym wszystkim żadnych własnych korzyści ani nawet sformułować pytania o własne interesy.

Innocenty III otwierał plejadę wybitnych biskupów Rzymu, którzy doprowadzili Kościół katolicki na szczyt władzy powszechnej[1483]. Dla niego ideałem była bezpośrednia władza papieży nad światem[1484]. Zasada ta obowiązywała także w relacjach papiestwa z koloniami niemieckimi nad Bałtykiem[1485]. Szczególnie konsekwentnie egzekwował to 90-letni już, ale bardzo zdecydowany Grzegorz IX[1486].

17 stycznia 1229 r. zmarł biskup Albert – twórca inflanckiej państwowości[1487]. Biskupi ryscy nigdy potem nie odzyskali już dominującej pozycji w Inflantach. Nawet mianowany w 1231 r. biskupem Rygi[1488], bardzo energiczny wcześniejszy proboszcz

---

[1476] K. Hampe, *Kritische Bemerkungen zu Kirchenpolitik der Stauferzeit*, HZ 1904, Bd. 93, Hf. 1 (NF Bd. 57), s. 422.

[1477] B. Kugler, *Geschichte der Kreuzzüge*, Berlin: G. Grote 1880, s. 346.

[1478] Por.: И.П. Шаскольский, *Папская курия – главный организатор крестоносной аггрессии 1240-1242 гг. против Руси*, „Исторические записки" 1951, № 37, s. 172.

[1479] B. Widera, *400 Jahre politischer Beziehungen…*, s. 31-32.

[1480] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 53.

[1481] *История Византии*, т. 3, отв. редактор тома Г.Г. Литаврин, Москва: Наука 1967, s. 59.

[1482] *Ibidem*, s. 26.

[1483] Por.: O. Иегер, *op. cit.*, s. 306-308.

[1484] A. Hauck, *Der Gedanke der päpstlichen Weltherrschaft…*, s. 41.

[1485] T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi. Ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1955, s. 41.

[1486] A. Koch, *Über den Deutschen Orden…*, s. 349.

[1487] E. Seraphim, *Baltische Geschichte im Grundriss*, s. 32.

[1488] Kapituła ryska wybrała tego norbertanina na biskupa jeszcze przed kwietniem 1229 r., ale arcybiskup Bremy – Gerard – zaproponował scholastyka z własnej diecezji Alberta Suer-

katedry magdeburskiej Nikolaus von Nauen [1489] musiał się z tym pogodzić. Władczą politykę Grzegorza IX w Inflantach realizował Baldwin von Alna. To on przyjął kapitulację Kurów[1490], uzyskał też od papieża szerokie pełnomocnictwa pozwalające na zmianę wszelkich wcześniejszych postanowień i aktów, nawet tych wydanych przez cesarza niemieckiego[1491]. Umowa o kapitulacji zakładała bezpośrednią władzę papieża nad Kurlandią[1492] – utrwalenie tej władzy było zadaniem Baldwina[1493].

W styczniu 1232 r. Grzegorz IX mianował Baldwina von Alnę biskupem Semigalii i swoim legatem dla krajów bałtyckich[1494]. Papież nie był w stanie zlikwidować już istniejących zwierzchności biskupa ryskiego oraz Kawalerów Mieczowych, więc wzdłuż Dźwiny (raczej na jej lewym brzegu) miała realnie zaistnieć zwierzchność papieża jako suzerena, a na północ i południe od tych terenów papież chciał sprawować władzę bezpośrednio[1495].

Było to możliwe tylko poprzez nadania lenne, bo nikt, nawet papież, nie mógł „obejść" feudalnych zasad władzy i własności. Przy ich uwzględnieniu kwestia nadania lenna automatycznie wywoływała problem wielkości tego lenna. Już na tym etapie powstał konflikt między Baldwinem von Alną a niemiecką elitą w Inflantach. W 1232 r. Kawalerowie Mieczowi uzyskali od Fryderyka II gwarancję własności swoich włości, co miało ich chronić przed dążeniami Baldwina[1496]. Spór wykorzystał Wilhelm z Modeny, chwilowo odsunięty od spraw inflanckich. Lepiej orientował się w bieżącym położeniu i stosował bardziej elastyczne metody utrwalenia tu władzy papieskiej. W lutym 1234 r. Grzegorz IX znowu mianował go legatem dla Inflant[1497]. Nominacja bardziej ugodowego przedstawiciela oznaczała ciche uznanie papieża dla już istniejących praw zwierzchnich, ale nie dla rezygnacji z polityki ustanawiania tu własnej władzy. Z jego punktu widzenia wszyscy seniorzy (od najdrobniejszych po samego cesarza włącznie) mieli karnie realizować

---

beera na tron biskupi w Rydze, patrz: E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 50.

[1489] *Papst Gregor IX. ernennt den magdeburgischen Domherrn Nicolaus zum Bischof von Riga (1231, wohl April)*, [w:] *Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands,* hrsg. von der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft durch E. Pabst, Bd. 1, Hf. 1, Reval 1868, s. 66-67.

[1490] Patrz przyp. 1492. Akty kapitualcji Kurów (istnieją dwa) trudno dokładnie datować (powstały między 1229 a 1231 r.), nie mamy bowiem informacji o działalności Baldwina von Alny, zatem trudno ustalić, jakim stylem datowania posłużono się przy sporządzaniu tych dokumentów. Najważniejsze studium na ten temat: N. Busch, *op. cit.*, s. 51-52.

[1491] E. Seraphim, *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands…*, s. 81.

[1492] LUB, Bd. 1, kol. 135-136.

[1493] F. Schonebohm aus Ottweiler, *op. cit.*, s. 355.

[1494] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 52.

[1495] E. Seraphim, *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands…*, s. 81.

[1496] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 53.

[1497] *Ibidem*, s. 54.

plany podboju misyjnego, i to we wszystkich aspektach[1498]. Od razu w 1232 r. papież upoważnił Baldwina do stosowania kar kościelnych wobec biskupa ryskiego Nikolausa von Nauena, gdy ten okazał nieposłuszeństwo i domagał się, żeby Kawalerowie Mieczowi podjęli wyprawę do Finlandii w celu walki z Rusią[1499]. Najwięcej uwagi Grzegorz IX poświęcił jednak rozszerzaniu obszaru, nad którym planował (i zapewne najbardziej pragnął) sprawować bezpośrednią władzę. Z tego, jak zostały wytyczone granice diecezji semigalskiej i diecezji kurlandzkiej, wyraźnie wynikało, że obszar ten miał objąć Litwę[1500]. Oczywiście, w pierwszej kolejności chodziło o dostęp do morza, ale po drodze miała zostać zajęta Kurlandia, by wyjść naprzeciw rozpoczętemu już przez Krzyżaków podbojowi Prusów. Nadeszła zatem kolej na Żmudź.

19 lutego 1236 r. Grzegorz IX wydał bullę, w której ogłosił wyprawę krzyżową w celu wsparcia Inflant[1501]. Dalszy bieg wydarzeń pokazał, że przygotowywano wyprawę przeciwko Żmudzi – przeciwnikowi mało albo i wcale nieznanemu[1502] – i to nie w kierunku, którego atakowaniem zainteresowani byli Kawalerowie Mieczowi, ekspandujący w kierunku źródeł Dźwiny. Od razu powstała sprzeczność interesów[1503*]. Przybyłym na pomoc krzyżowcom, głównie Sasom, zależało na jak najszybszym wypełnieniu zobowiązań. Jest mowa o mniej zamożnej ich części[1504], która – jak zwykle – miała braki w zasobach. Inflancka Kronika Rymowana zawiera próby usprawiedliwienia opieszałości wielkiego mistrza inflanckiego Wolkwina

---

[1498] Por.: О. Иерер, *op. cit.*, s. 323-325.

[1499] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 53.

[1500] Patrz przyp. 1467.

[1501] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 55; LKK, s. 110.

[1502] Nie dysponujemy żadnymi informacjami na temat stosunków książąt żmudzkich ze „starszymi" książętami poza listą włączoną w umowę podpisaną w 1219 r. (patrz przyp. 908). 4 kwietnia 1253 r. w dokumencie wydanym przez biskupa kurlandzkiego Heinricha von Lützelburga pada nazwa wsi Swelgode (*villa, quae dicitur Swelgode*; *dorp Swelgode*): A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes…*, s. 210, 427. Została wymieniona nazwa miejscowa odimienna i – jak się zdaje – w ten sposób wskazana przynależność miejscowości. Trudno powiedzieć, czy mamy tu do czynienia tylko ze zbiegiem okoliczności, czy też z dziedzictwem znanego nam już Suelgatego. Taka alternatywa wskazywałaby, że Suelgate mógł być Żmudzinem, ponieważ już w XIII w. Żmudzini docierali dość daleko w głąb Kurlandii. Potwiedzenie tej drugiej opcji byłoby dowodem na to, że konkretny książę żmudzki należał do grona „starszych" książąt.

[1503] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 44-45; idem, *Saulės mūšis ir Šiauliai*, s. 29-30. *Na temat bitwy pod Szawlami Gudavičius opublikował jeszcze artykuły: E. Gudavičius, *Saulės mūšio (1236 m.) vietos problematika*, MADA 1988, t. 4 (105), s. 64-72; idem, *Saulės mūšis kalavijuočiu akimis*, „Gimtasis kraštas" 1987, sausio 1-7, nr 1, s. 7; idem, *The Battle of Šiauliai*, „Gimtasis kraštas" 1988, birželio 30 – liepos 6, nr 27, s. 7; idem, *Šiaulių mūšis*, „Voruta" 1990, nr 11, s. 3; nr 13, s. 3; idem, *Šiaulių (Saulės) mūšis*, „Kardas" 1997, nr 5-6, s. 7.

[1504] LRCh, s. 44-45.

powodami taktycznymi, a może i politycznymi, które skłaniały go do odkładania wyprawy. Autor tej kroniki obarczył odpowiedzialnością krzyżowców, których przedstawił jako hałaśliwych tchórzy, ironicznie nazywając ich „bohaterami”[1505]. Wyprawa doszła jednak do skutku i to w kierunku, którego rycerze inflanccy sobie nie życzyli. W ocenie kronikarza była ona wielką, zawinioną przez krzyżowców, porażką[1506]. Z tego wynika, że Wolkwin ustępstwami nie zdołał doprowadzić do rezygnacji z niej. Tego oczywiście w kronice nie można było napisać, zatem podkreślono w niej poczucie obowiązku, cechujące wielkiego mistrza[1507]. Dowodzeni przez niego rycerze chętnie przyłączyli się do krzyżowców[1508], ale musieli im dopiero pokazać, jak smakuje chleb powszedni zakonu rycerskiego[1509]. Inflancka Kronika Rymowana zawiera w tym miejscu odwołanie, generalnie typowe dla kronik wojen krzyżowych (np. Guilberta de Nogent czy Piotra z Dusburga), do idei, że Bóg działa przez rycerzy[1510]. W ten sposób inflancki kronikarz znalazł kozła ofiarnego, jednocześnie i mimochodem ujawniając, że ów kozioł nie mógł niczego narzucić ani kazać mistrzowi dostojnego i doświadczonego zakonu rycerskiego. Ten podporządkował się komuś, kto stał za plecami krzyżowców – papieskiemu legatowi.

Jak udało się to osiągnąć uczonemu kartuzowi z Modeny[1511] – pozostaje tajemnicą, ponieważ w jego itinerarium jest luka między 21 marca 1236 r. (przebywał w tym czasie w Lubece) a wrześniem 1237 r.[1512] (7 września tegoż roku Grzegorz IX udzielił mu pełnomocnictw jako swemu legatowi w diecezjach lubuskiej, kamieńskiej, miśnieńskiej i brandenburskiej)[1513]. Pewną rolę odegrali tu

---

[1505] *Ibidem*, s. 43-44: „dâ stûnt vil manches heldes mût / hin zû Littowen. / […] dâ sach man lutzel gâhen / vil manchen, der zû Rîge streit. / […] »wir enwollen hie nicht strîten« / sprâchen dô die helde wert […]”.

[1506] *Ibidem*, s. 44: „O wê der grôzen leide, / daz die reise ie wart bedâcht!”.

[1507] *Ibidem*: „den krîg in meister Volkwîn lie. / er sprach: »wir sîn durch got ouch hie, / der mac uns harte wol bewarn«”.

[1508] *Ibidem*: „wir suln gerne mit ûch varn, / sint ûch sô nôt zû strîtene ist”. Konstrukcja „suln […] varn” może też oznaczać czas przyszły, por.: Л.Р. Зиндер, Т.В. Строева, *Историческая морфология немецкого языка*, s. 174, 224. Podobnie jest w gwarze dolnoniemieckiej: W. Stammler, *Mittelniederdeutsches Lesebuch*, Hamburg: Paul Hartung Verlag 1921, s. 24: „Sibilla eyn propetissa sprak von dussen tokommenden dingen so: dat he dat romesche rike scolde regeren alze eyn vos […]”; s. 55: „Nu les unde weder les alle de schriften der hilgen, unde nicht salstu vynden […]”.

[1509] LRCh, s. 43-44: „»ir mûzet ûch dannen howen« / sprach dô meister Volkewîn, / »des habet ûch die trûwe mîn«. / […] »ich brenge ûch kurtzlîch an die stat, / dâ wir des alle werden sat«”.

[1510] E. Maschke, *Quellen und Darstellungen…*, s. 18.

[1511] G.A. Donner, *op. cit.*, s. 188-189.

[1512] *Ibidem*.

[1513] *Urkunden-Sammlung zur Geschichte der Auswärtigen Verhältnisse Mark Brandenburg und Ihrer Regenten, namentlich in Beziehung auf Anhalt, Bayern, Böhmen, Braunschweig, Dänemark, Hamburg, Halberstadt, Holstein, die Lausitzen, Lübeck, Lüneburg, Mähren,*

arystokraci stojący na czele krzyżowców, którzy zawsze się w takich funkcjach pojawiali[1514]. Inflancka Kronika Rymowana wskazuje Hazeldorfa i Danenberga jako tych, którzy najbardziej zachęcali mistrza krajowego Wolkwina do wyprawy[1515]. Danenbergowie to saski ród hrabiowski, który władał w Lüneburgu kilkoma zamkami. Hazeldorfowie mieli swoje włości w Brunszwiku[1516]. Wolkwin był od 1209 r. mistrzem Zakonu Inflanckiego[1517]; miał też ogromne doświadczenie i potrafił odpowiednio ocenić znaczenie nieznanych, oczekujących go podczas wyprawy okoliczności, dlatego bardzo skrupulatnie się do niej przygotowywał[1518]. Kawalerowie Mieczowi mieli wsparcie 200 zbrojnych z Pskowa, a może nawet posiłki z Nowogrodu[1519*]. Przygotowano kontyngent Estów, Liwów i Łatgalów[1520].

Magdeburg, Meissen, Oesterreich, Polen, Pommern, Preussen, Sachsen, Schlesien, Tyrol, Ungarn und andere Länder, Bd. 1, hrsg. von Dr. A.F. Niedel, Berlin: F.H. Morin 1843, s. 19-20. O Wilhelmie z Modeny można się nieco więcej dowiedzieć z następujących źródeł: SRP, Bd. 2, s. 125-126: 22 III 1236 (Grzegorz IX zleca mu przejęcie od Kawalerów Mieczowych diecezji wirońskiej i diecezji rewelskiej i przekazania ich arcybiskupowi Lundu); 10 IV 1236 (Grzegorz IX zleca mu przejęcie pod władzę papieską zamku w Rewlu i przekazanie go królowi duńskiemu); 28 V 1236 (Grzegorz IX ponawia swoją bullę z 5 lutego 1236 r. i nakazuje zachować prawa archidiecezji lundzkiej); 30 V 1236 (Grzegorz IX udziela mu pełnomocnictw do dokonania podziału Prus na diecezje w porozumieniu z Zakonem Niemieckim i do mianowania trzech biskupów z zakonu dominikańskiego); 17 VI 1236 (Grzegorz IX nakazuje mu napomnienie polskich książąt, by nie obciążali daninami ludzi w dobrach kościelnych); 17 VI 1236 (Grzegorz IX nakazuje mu wyegzekwowanie od księcia śląskiego wyrównania szkód uczynionych arcybiskupowi gnieźnieńskiemu); 1237 r. (Wilhelm z Modeny w Rewlu nakazuje znieść zakaz nadawania ziem kościołom); 13 V 1237 (Grzegorz IX upoważnia Wilhelma z Modeny do rozsądzenia sporów między królem Danii a Zakonem Niemieckim).

1514 Por.: A. von Transehe-Roseneck, *Die ritterlichen Livlandfahrer…*, s. 310.

1515 LRCh, s. 43: „die enwolden in des nicht erlân, / er envûre des somers herevart; / dar umme er vil gebeten wart. / von Haseldorf ein edil man / der legete sînen vliz dran, / von Dannenberg ein grêve gût: […]".

1516 *Codex diplomaticus Lubecensis = Lübeckisches Urkundenbuch*, Th. 3, Lübeck: Ferdinand Grautoff 1871, s. 18; A. von Richter, *op. cit.*, s. 114.

1517 ΓΛ, s. 311-312; *Reihenfolge der livländischen Landmeister der Schwertbrüder- und Deutschen Ordens, gewöhnlich Herrmeister (dominus magister) genannt*, zur Berichtigung und Ergänzung der im *Index corporis hist. dipl. Livoniae* (II. 349-351. Riga 1833) gedruckten Untersuchungen, MGLEK 1850, Bd. 5, s. 471.

1518 E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 45.

1519 A. Dubonis, *Du šimtai pskoviečių Saulės mūšyje (1236) (Dėl Naugardo I metraščio žinutės)*, „Lituanistica" 1990, nr 1, s. 13-24. *Udział oddziałów z Pskowa i Nowogrodu został zanalizowany bardziej szczegółowo: idem, *Naugardas prieš Lietuvą: Saulės mūšio (1236 m.) epizodo liudijimas apie politinių santykių permainas tarp lietuvių ir jų šiaurės rytų kaimynų*, [w:] *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sud. R.R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai: Saulės delta 2007, s. 25-33 (przedruk w: „Lituanistica" 2009, nr 1-2, s. 1-11).

1520 LRCh, s. 44: „die Eisten mit vil mancher schar / quâmen willenclîchen dar; / die Letten und die Lîven / zû hûs nicht wolden blîven".

Niezwykły rozmach tej operacji odnotował autor latopisu nowogrodzkiego pierwszego[1521]*. Poczyniono solidne przygotowania, ale wyprawa opóźniła się do września mimo usilnych próśb krzyżowców[1522], by zacząć ją wcześniej. Najlepszy, letni czas minął.

Inflancka Kronika Rymowana odnotowuje, że celem wyprawy była Litwa[1523], ale bez precyzowania, na którą dokładnie jej część niemieccy rycerze mieli wyruszyć. Z tekstu wynika jedynie, że marsz był dłuższy, niż zakładano, prowadził w poprzek niejednej rzeki i że wojsko było po nim bardzo zmęczone[1524]. Można by zatem wnosić, że trasa była nieznana albo słabo znana[1525], a celem były miejsca nowe. Najlepiej świadczy o tym użyta w opisie marszu nazwa Soule[1526], ponieważ została ona zastosowana do ziemi szawelskiej także w akcie podziału Semigalii z 1254 r.[1527] Przemarsz musiał zatem prowadzić przez Żmudź, czyli w kierunku, w którym chciał papież, a właściwie – jego legat, a którym krzyżowcy wcale nie byli zainteresowani. Za kierunkiem żmudzkim przemawia jeszcze jeden fakt: w latopisie hipackim wspomina się, że jeszcze długo potem Zakon mścił na Wikincie śmierć wielu braci, których ten zabił[1528], chociaż po roku 1236 żadnych dużych starć nie było. Trzeba uwzględnić fakt, że w historiografii znalazły się różne tłumaczenia udziału Wykinta w tych wydarzeniach. Jedna z tych interpretacji bardzo chce w nim dostrzec ramię zjednoczonej już Litwy[1529], co musiałoby oznaczać, że Wykint był dowódcą wojsk Mendoga. Pamiętajmy przy tym, że właśnie za Zajączkowskim ugruntowało się utożsamienie miejscowości Soule z Szawlami[1530], więc lokalizacja nie jest jedyną podstawą do uznania, że mówimy o żmudzkim (i okołoszawelskim) teatrze wojennym. Jest nim także punkt wyjścia całej operacji militarnej, o której mowa. Znaczenie ziemi szawelskiej w tym kontekście nie budzi wątpliwości, jednak badacze nie wypracowali jeszcze rozstrzygnięć ani w kwestii

---

[1521] ПСРЛ, т. 3, s. 50: „Того же лета придоша въ силе велице Немцы, изъ заморья, въ Ригу, и ту совкупившеся вси, и Рижане, и вся Чюдьская земля, и Пльсковичи отъ себе послаша помощь мужь 200, […]". *„*Latopis nowogrodzki pierwszy*"…, s. 158-159.

[1522] Patrz przyp. 1515.

[1523] Patrz przyp. 1524.

[1524] LRCh, s. 44: „zû Littowen man dô reit / durch velt und uber manche bach. / sie liden michel ungemach / biz daz sie quâmen in daz lant".

[1525] Por.: S. Sužiedėlis, *Kautynės ties Šiauliais…*, 1935, s. 25.

[1526] Patrz przyp. 1536.

[1527] A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes…*, s. 431. Por.: Z. Ivinskis, *Saulės – Šiaulių kautynės…*, s. 35-36.

[1528] S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 54-55; J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 47.

[1529] J. Latkowski, *op. cit.*, s. 25-26; A. Prochaska, *Od Mendoga do Jagiełły*, s. 19.

[1530] Patrz przyp. 232; Z. Ivinskis, *Saulės – Šiaulių kautynės…*, s. 33-34.

przemarszu rycerzy niemieckich, ani strefy ich działania na Żmudzi, ani – koniec końców – miejsca bitwy. W tym okresie Semigalia (a w każdym razie – jej zachodnia część) pozostawała niepodbita. Tymczasem działania niemieckie z pewnością zahaczały o ziemię szawelską, zatem pozostają tylko dwie opcje drogi przemarszu Kawalerów Mieczowych na Żmudź: albo przez Semigalię[1531], albo przez Kurlandię[1532]. Bardziej prawdopodobna jest pierwsza, bo w ziemi Kurów Niemcy jeszcze wtedy nie mieli utrwalonej pozycji, a przy tym musieliby nadłożyć sporo drogi po łuku[1533]. Wymowna jest przy tym uwaga w Inflanckiej Kronice Rymowanej o Semigalach, którzy mordowali uciekających z pola bitwy krzyżowców[1534]. Ci ostatni musieli więc próbować ucieczki do Rygi przez Semigalię, przy czym – pamiętajmy – na Żmudź krzyżowcy maszerowali po nieznanych terenach[1535], trudno więc sobie wyobrazić, by ryzykowali ucieczkę w kolejnym nierozpoznanym wcześniej kierunku. Dziś nie ma raczej możliwości dokładnego ustalenia trasy przemarszu bez uprzedniej wiedzy na temat miejsca bitwy i – co ważniejsze – konkretnego celu całej wyprawy.

Istnieją dwie najważniejsze prace, do których odwołanie się jest w tym kontekście konieczne. Zajączkowski na podstawie przekazu Inflanckiej Kroniki Rymowanej o tym, że wojska zakonne „wróciły" albo „znowu skierowały się" do Szawel[1536], oraz faktu, że dowództwo Kawalerów Mieczowych szukało odwetu na Wikincie[1537], twierdzi, że oddziały te pomaszerowały w głąb Żmudzi[1538]. Przyjęcie takiego punktu widzenia oznacza uznanie, że 21 września tylko część wojsk litewskich zastąpiła drogę maszerującym siłom niemieckim. Główna ich masa dotarła dopiero w nocy z 21 na 22 września[1539]. Skoro Litwini zatrzymali oddziały zakonne i ich sprzymierzeńców, gdy ci już wracali (czy skierowali się) w stronę Szawel[1540],

---

[1531] S. Sužiedėlis, *Kautynės ties Šiauliais…*, 1936, s. 18; idem, *Kautynės ties Šiauliais…*, 1935, s. 20; F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 332-333.

[1532] Z. Ivinskis, *Saulės – Šiaulių kautynės…*, s. 34-35; A. Kučinskas, *Pirmasis kryžiaus žygis į Lietuvą*, s. 149.

[1533] S. Sužiedėlis, *Kautynės ties Šiauliais…*, 1935, s. 27.

[1534] LRCh, s. 45: „ir genûc sach man sô verzagen, / daz sie zû lande vluhen wider: / die Semegallen die dar nider / slûgen jâmerlîche / beide arm und rîche"; S. Sužiedėlis, *Kautynės ties Šiauliais…*, 1936, s. 23; Z. Ivinskis, *Saulės – Šiaulių kautynės…*, s. 42; LKK, s. 114; Е.В. Чешихин, *История Ливонии с древнейших времен*, т. 2, Рига: Тип. А.И. Лицинского 1885, s. 7.

[1535] Patrz przyp. 1524.

[1536] LRCh, s. 44: „kein Soule sie kârten wider / durch brûch und uber heide".

[1537] ПСРЛ, т. 2, kol. 816. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1538] S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 54-55.

[1539] LRCh, s. 45: „die heiden quâmen vaste zû".

[1540] *Ibidem*, s. 44: „ûf eine bach sie wurden brâcht, / dâ sie die viende sâhen".

to pierwsi musieli prowadzić pościg za drugimi. Wynika stąd, że w skład pościgu wchodziły oddziały pochodzące z ziem przemarszu Kawalerów Mieczowych: tamtejsi mieszkańcy zostali zaskoczeni i łatwo padli łupem rycerzy[1541]. Utraconą możliwość obrony próbowali później nadrobić pościgiem. Niewątpliwie Wykint należał do ścigającego wojska, a nie do tych oddziałów, które zagrodziły drogę zakonnikom i ich pomocnikom. Kawalerowie Mieczowi zatem – jak z tego wynika – dotarli do okolic Twer i Ławkowa[1542], skąd zawrócili w stronę Szawel czy wrócili przez Szawle. Byli więc na włościach Wykinta[1543] i z nich wracali przez ziemię szawelską[1544]. Najbardziej logiczne jest w takim razie uznanie, że drogę siłom niemieckim zastąpiły oddziały szawelskie pod dowództwem Wiszymunta albo jego braci[1545].

Inną wersję przedstawił Benninghoven. W studium, do napisania którego wykorzystał wzbogaconą bazę źródłową, przedstawił tezę, że rycerze inflanccy mieli za cel ataku Szawle, czyli punkt zborny, w którym gromadziły się drużyny, by później łupić poszczególne okolice. Miejsce bitwy niemiecki historyk lokalizuje koło Jawniun (lit. Janiūnai), u zbiegu rzeczek Tautenis (dziś: Tautinis) i Kulpa (lit. Kulpė), za rzeką Muszą[1546]. Uważa, że na drodze przemarszu oddziałów niemieckich 21 września stanęła straż przednia wysłana przed głównymi siłami strony litewskiej[1547].

Skonfrontowanie obu tych wersji wymaga powrotu do Inflanckiej Kroniki Rymowanej i uważnego prześledzenia jej treści. Jest w niej mowa o tym, że wojsko podzieliło się na oddziały i dokonało grabieży[1548]. Dalej następuje informacja o powrocie (czy powtórnym skierowaniu się) do Szawel[1549], po czym narracja zostaje zawieszona, ponieważ kronikarz wyraża ubolewanie, że do tej wyprawy w ogóle doszło[1550]. Wtedy pada stwierdzenie, że wojsko dotarło do rzeczki, przy

---

[1541] *Ibidem*: „sie stiften roub und brant / mit mancher schar vil wunneclîch. / sie herten vrîlîch umme sich / daz lant ûf unde nider".

[1542] Por. przyp. 1377-1387.

[1543] Por. przyp. 1524, 1533-1535.

[1544] Por. przyp. 1536, 1540-1541.

[1545] Por. przyp. 1364-1371.

[1546] F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 332-344. Trzeba odnotować XVIII-wieczną mapę, którą wykorzystał autor. Widać na niej krajobraz, który jeszcze w XIX w. pozostawał niezmieniony przez działalność gospodarczą człowieka. Ważne jest spostrzeżenie, że Żmudzini zostali zaskoczeni (por. przyp. 1541). Benninghoven ustalił także, że w czasie omawianych wydarzeń była pełnia księżyca, co sprzyjało pościgowi. Autor znalazł miejsce koło Jawniun, które było swego rodzaju suchą „wyspą" wśród bagien po drodze z Szawel do Rygi, nad Muszą.

[1547] *Ibidem*, s. 337-344.

[1548] Patrz przyp. 1541.

[1549] Patrz przyp. 1536.

[1550] Patrz przyp. 1506.

której napotkało przeciwnika[1551]. Szczególnie uważnie należy się przyjrzeć słowom wskazującym kierunek na Szawle. Konstrukcja *kärten wider*[1552] oznacza powrót do Szawel (do ziemi szawelskiej lub do miejscowości), i to bez względu na znaczenie słowa *kärten*. Jeżeli oznacza ono „skręcili"[1553], to na powrót wskazuje słowo *wieder* (czyli „znowu", „przed" albo „do")[1554]. Jeżeli wybierzemy znaczenie „wrócili"[1555] – to dosłownie jest mowa o powrocie. Partykuła *kein* może oznaczać tylko „do" lub „na" [1556]. Ivinskis dopuszczał jeszcze tłumaczenie „od" [1557]. Ta opcja nie jest pozbawiona sensu, o ile przyjmiemy szerszy sens „o" czy „wokół", ale byłby to już bardzo nietypowy wyjątek od ogólnej zasady. Koniec końców rezygnuje z niej nawet sam Ivinskis[1558]. Inflancka Kronika Rymowana mówi więc nie o czym innym, jak tylko o powrocie Kawalerów Mieczowych do Szawel, ewentualnie o ich zwrocie w stronę Szawel.

Wiersze 1906-1907 tejże kroniki zawierają informację o tym, że do Szawel wracano „przez błota i chaszcze"[1559]. Wersy te stanowią jedno zdanie, przy czym wiersz 1907 jest okolicznikiem miejsca w tym zdaniu, a wyodrębniony z niego – nie ma sensu. „Przez błota i chaszcze" rycerze zakonni „wrócili (czy skręcili) do Szawel" – nie ma i nie może być alternatywy dla takiego przekładu źródła. Benninghoven podaje jednak inną interpretację: „do Szawel wróciły" pojedyncze oddziały, gromadzące się w obozowisku, a zebrane tu wojsko 21 września stąd ruszyło „przez błota i chaszcze"[1560]. Niemiecki historyk rozdzielił stanowiące całość zdanie, wyseparowując z niego okolicznik miejsca, który następnie zastosował do wydarzenia innego niż to, które jest opisywane w tymże zdaniu. Odniósł je do późniejszego zdarzenia, które wynikałoby tylko z jego interpretacji. Woj-

---

[1551] Patrz przyp. 1540.

[1552] Patrz przyp. 1536.

[1553] LRCh, s. 378.

[1554] *Ibidem*, s. 412.

[1555] *Ibidem*, s. 378; M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, 29. Auflage, Leipzig: S. Hirzel Verlag 1959, s. 106, 317; F. Jelinek, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch zu den deutschen Sprachdenkmälern Böhmen und der mährischen Städte Brünn, Iglau und Olmütz (XIII. bis XVI. Jahrhundert)*, Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung 1911, s. 408, 949; J. Grimm, W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 5, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1873, s. 408, 414.

[1556] LRCh, s. 378; F. Jelinek, *op. cit.*, s. 266, 271; M. Lexer, *op. cit.*, s. 56, 58, 61, 105; *Matthias Lexers Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, 37. Aufl., Leipzig 1986, s. 56, 105; J. Grimm, W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 4, Abt. 1, Th. 2, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1897, s. 2195-2198, 3342; Bd. 5, s. 394, 457.

[1557] Z. Ivinskis, *Saulės – Šiaulių kautynės…*, s. 35.

[1558] *Ibidem*, s. 37.

[1559] LRCh, s. 44: „kein Soule sie kârten wider / durch brûch und uber heide".

[1560] F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 340.

sko inflanckie rzeczywiście rozdzieliło się na oddziały[1561], co pozwala na jedynie dwie wzajemnie się wykluczające wersje opisanych w wierszach 1906-1907 wydarzeń[1562]: albo do Szawel pociągnęła (wróciła) całość zgromadzonego wojska zakonnego i przeciwnik zagrodził mu drogę, albo droga została zastąpiona, gdy wojsko dopiero zbierało się do wyruszenia do Szawel.

Taka alternatywa domaga się odpowiedzi na pytanie: jakiemu oddziałowi została zastąpiona droga? Już sama sytuacja wydaje się absurdalna. Cała dalsza narracja źródłowa odnosi się do działań podejmowanych przez zgromadzone wojsko: mistrz zakonny i dowódcy krzyżowców znajdowali się przecież na miejscu[1563]. Wiersze 1902-1903 mówią o oddziałach, które rozeszły się po kraju i spustoszyły go[1564]. Przy uwzględnieniu poetyckiego charakteru tekstu trzeba jednak logicznie założyć, że celem kronikarza jest wniesienie w tych wierszach do narracji czegoś nowego, tymczasem (co odnotowuje także Benninghoven[1565]) podkreślają one jedynie ostateczny skutek całego działania: kraj został spustoszony wszerz i wzdłuż[1566]. O gromadzeniu się wojska nie było potrzeby wspominać, gdyż o jego rozproszeniu się na oddziały kronikarz pisze tylko niejako na marginesie (jasne było przecież, że grabiono zaatakowane ziemie)[1567]. Przedstawiona w kronice sekwencja zdarzeń dotyczy więc całego wojska niemieckiego, a „powrót do Szawel" jest informacją na temat trasy jego przemarszu. Można na niej znaleźć zabagnione brzegi rzek nie tylko w okolicy Jawniun. Benninghoven próbuje dopasować tekst Inflanckiej Kroniki Rymowanej do znalezionej przez siebie XVIII-wiecznej mapy, a należałoby zrobić dokładnie odwrotnie. Tekst źródła nie daje podstaw, by odrzucić możliwość, że bitwa miała miejsce na północ od Szawel, choćby pod Jawniunami, jednak z całego powyższego wywodu wynika, iż należałoby go szukać w pasie między Ławkowem–Twerami a Szawlami.

Benninghoven szacuje, że splądrowanie kraju i koncentracja w głównym obozowisku nie zajęły wojskom inflanckim więcej niż trzy lub cztery dni[1568]. Zupełnie możliwe, że tyle właśnie to trwało, ale trzeba jeszcze dodać dzień na przemieszczenie się z Szawel do Ławkowa–Twer i kolejny – na powrót stamtąd pod Szawle, co daje mniej więcej tydzień między pierwszą a drugą bytnością Kawalerów Mieczowych na ziemi szawelskiej. Wykint miał zatem trzy-cztery dni na zebranie

---

[1561] Patrz przyp. 1541.
[1562] Patrz przyp. 1536, 1559.
[1563] LRCh, s. 44: „der meister zû den besten reit, […]".
[1564] Patrz przyp. 1541.
[1565] F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 332-344.
[1566] Patrz przyp. 1541.
[1567] Patrz przyp. 1541.
[1568] F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 341.

swoich ludzi, a Bulewicze – około dwukrotnie więcej czasu. Siły prowadzone przez Wykinta dotarły w nocy do punktu, w którym Bulewicze zatrzymali niemieckich rycerzy, a to świadczy o skoordynowaniu działań żmudzkich. W zasadzie można się zgodzić z Benninghovenem, że wodzowie litewscy, którzy przygotowali i zrealizowali taki plan, wykazali się geniuszem[1569]. Bitwa pod Szawlami to samodzielne, żmudzkie zwycięstwo. Żmudzini, wzięci z zaskoczenia, mieli dosłownie kilka dni na zorganizowanie się. Nawet jeżeli oczekiwali, że z Litwy wschodniej przyjdą posiłki, to nie mieli czasu, by na nie czekać, a czas był tu czynnikiem kluczowym, gdyż solidarność plemion litewskich jest oczywista[1570].

Istniał rozdźwięk między dowództwem rycerzy zakonnych a liderami krzyżowców, zatem już 22 września rano niemiecka obrona się załamała. Ci ostatni nie stawili silnego oporu[1571]. Kronikarz podkreślił ten fakt, przywołując ich spory z Wolkwinem[1572]. Spojrzenie na całokształt sytuacji pozwala przyjąć jego wersję. Eike von Repgow w swojej Saskiej Kronice Świata twierdził, że na Litwie zginęło wtedy 2000 krzyżowców[1573]. Rycerze inflanccy bronili się w sposób bardzo zorganizowany. To zdanie raczej nie wynika z kronikarskiego dążenia do pokazania ich w dobrym świetle. Autor pisze, że Litwini musieli użyć wielkich pni drzew do staranowania mocnego, trudnego do złamania szyku rycerzy zakonnych[1574]. Litwini ich wybili – zginęło 48 braci zakonnych[1575]. Życie stracił także sam Wolkwin[1576].

Dla Kawalerów Mieczowych porażka pod Szawlami oznaczała katastrofę[1577]. Innego zdania był Henryk Łowmiański, który zwrócił uwagę, że w zamkach pozostały ich załogi, do zakonu wstąpili nowi rycerze, zatem jego położenie nie mogło

---

[1569] *Ibidem*, s. 342.

[1570] H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1985, t. 1, s. 59.

[1571] LRCh, s. 45: „des anderen tages dô wânten vrû / die cristen dannen rîten, / dô mûsten sie strîten / mit den heiden ân im danc. / ir were was in dem brûche kranc, / man slûc sie nider sam die wîp".

[1572] *Ibidem*, s. 44: „dâ sach man lutzel gâhen / vil manchen, der zû Rîge streit".

[1573] F. Kern, F. Vigener, *Quellen zur Geschichte der mittelalterlichen Geschichtsschreibung*, Bd. 2, s. 125: „Des selven jares to herremissen voren de pelegrime van Liflande uppe de Lettouwen, unde worden geslagen twe dusent der pelegrime"; F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 328-329.

[1574] LRCh, s. 45: „der meister und die brûdere sîn / die tâten heldes were dâ schîn / biz in ir ros gelâgen tôt. / zû vûz sie trâten in die nôt: / sie velten dannoch manchen man, / ê man den sig an in gewan. / […] die Littowen sie mit nôt / zû lest mit boumen velten tôt".

[1575] *Ibidem*: „achte und vierzik der dâ bliben, […]".

[1576] *Ibidem*, s. 43: „Dar under bleib er leider tôt, / als ez got ubir in gebôt; […]".

[1577] A. Seraphim, *Deutsch-baltische Beziehungen…*, s. 12; LKK, s. 118; W. Urban, *The Baltic Crusade*, s. 159; F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 347; *И.П.* Шаскольский, *Папская курия…*, s. 179.

być aż tak beznadziejne[1578]. Jak w wielu innych przypadkach, tak i w tym prezentowane przez różnych autorów oceny generalizujące są rozbieżne.

Możliwości ekspansji tego zakonu i ogólnie rozwoju terytorialnego poza Inflanty były na wyczerpaniu już przed bitwą pod Szawlami[1579]. Zwierzchnicy zdawali sobie z tego sprawę i co najmniej od 1231 r. zaczęli zabiegać o przyjęcie Kawalerów Mieczowych do Zakonu Niemieckiego[1580]. Utrata całego dowództwa i pół setki rycerzy nie była dla małego, lokalnego zakonu rycerskiego zwyczajną stratą, a poważnym ciosem, o czym najlepiej świadczy reakcja kurii rzymskiej na to wydarzenie. W regionie wybuchło powstanie na Saremie, zbuntowali się Kurowie[1581]. Zastosowanie środków nadzwyczajnych okazało się konieczne. Nie można przy tym nie zauważyć, że w źródłach nie ma nic, co by wskazywało, że w ciągu kilku lat po zwycięstwie pod Szawlami Litwini czy Żmudzini próbowali je wykorzystać. Dla bezkształtnej konfederacji ziem, a nawet dla nowo powstałego państwa i jego możliwości politycznych, nawet najsłabsze załogi zakonne w zamkach miały znaczenie. Bitwa pod Szawlami nie stanowiła i nie mogła stanowić o upadku niemieckiej władzy w Inflantach, Zakon Kawalerów Mieczowych uczyniła ona jednak politycznym trupem, a o jego zdolności do podejmowania działań ofensywnych nie było już mowy. Innymi słowy, mamy do czynienia z ważnym wydarzeniem, które miało przełożenie na politykę na europejskim szczycie. Zniweczyło ono zamiary papiestwa dotyczące stworzenia w krajach bałtyckich obszaru bezpośrednio przez nie rządzonego. Kolejni papieże nie zrezygnowali z tego projektu, ale konieczne stało się poszukiwanie innych środków do jego realizacji. W pełni można się zgodzić z Benninghovenem, gdy mówi on o globalnym znaczeniu bitwy pod Szawlami[1582]. Paszuto uważał ją za zamknięcie pewnego etapu rozwoju politycznego w regionie bałtyckim[1583]. Decyzją papieża w 1237 r. to, co pozostało po Zakonie Kawalerów Mieczowych, zostało włączone do Zakonu Niemieckiego jako osobna jego gałąź – Zakon Inflancki[1584]. Bitwa pod Szawlami

---

[1578] Г. Ловмяньский, *Роль рыцарских орденов в Прибалтике…*, s. 73.

[1579] F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 320. Por.: H. Łowmiański, [recenzja] *W.T. Paszuto, Wnieszniaja politika Driewniej Rusi, Moskwa 1968, s. 471, mapa*, PH 1969, t. 60, z. 3, s. 588-590.

[1580] Z. Ivinskis, *Saulės – Šiaulių kautynės…*, s. 45; SRP, Bd. 2, s. 32-33; LRCh, s. 43: „Der gûte meister Volkwîn / vernam und andere brûdere sîn / von einem orden geistlîch, / der wêre gerecht und êrlîch / zû dem dûtschen hûse irhaben, / daz sie die siechen solden laben / und ouch wêren rittere gût. / dâ want er allen sînen mût, / daz sîn orden quême zû in. / des sante er an den pâbest hin / sô lange, daz sîn wille ergienc, / daz sie daz dûtsche hûs entpfienc".

[1581] LKK, s. 118.

[1582] F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder…*, s. 346.

[1583] V.T. Pašuto, *Die politischen Wechselbeziehungen…*, s. 69.

[1584] A. Büttner, *op. cit.*, s. 76-102.

świadczy o tym, jak silni byli Żmudzini, ale o ich stosunkach z Mendogiem nic nie mówi. Z pewnością jednak na kilka lat odsunęła ona od Litwy początek ataku od strony Inflant.

3. Kwestia konfrontacji z Tatarami w latach czterdziestych XIII w.

W wyniku bitwy pod Szawlami w zachodniej części Litwy pojawiły się okoliczności sprzyjające jej jednoczeniu. Na wschodzie rozciągała się Ruś – podzielona i otwarta na przemarsze litewskich drużyn. W latach 1237-1240 Tatarzy złupili i podporządkowali sobie Ruś. W historiografii znana jest hipoteza o litewsko-tatarskim zderzeniu, które właśnie wtedy miało mieć miejsce[1585]. Czerpie ona głównie z dwóch grup źródeł: z latopisów ruskich i ich treści odnoszących się do terytoriów ruskich położonych w bliskości Litwy[1586] oraz z legendarnych części kronik litewskich[1587]. Ta druga grupa jest traktowana jako zapis „tradycji historycznej"[1588].

Legendarne części kronik litewskich zawierają opisy następujących przypadków zetknięcia się Litwinów z Tatarami:

1. Szwarno (w odpisie Krasińskich i w odpisie ewreinowskim), później przemianowany na Skirmunta, miał się spotkać z „carem zawołżańskim Bałakłajem" pod Kojdanowem[1589].
2. Skirgiełło (w odpisie Krasińskich i w odpisie ewreinowskim), później przemianowany na Trojnata, miał się spotkać z „cesarzem zawołżańskim Kurdasem" pod Mozyrzem[1590].

Te wydarzenia, niepotwierdzone w żadnych autentycznych źródłach, w litewskich kronikach są umiejscowione w okresie po podbojach Batu-chana. W kodeksie Krasińskich są one zobrazowane jako dość długotrwałe. Miały dotyczyć trzech pokoleń książąt litewskich: od Kunasa do jego wnuka Montwiła[1591]. W odpi-

---

[1585] R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų*, Vilnius: Mintis 1975, s. 97-117.
[1586] *Ibidem*, s. 105-107.
[1587] *Ibidem*, s. 97-101.
[1588] *Ibidem*, s. 101.
[1589] ПСРЛ, т. 35, s. 130, 148, 175-176, 196, 217.
[1590] *Ibidem*, s. 131, 148, 176, 196, 217.
[1591] *Ibidem*, s. 129.

sach: Raczyńskich, olszewskim i Rumiancewa jest mowa już tylko o Montwile[1592]. W odpisie ewreinowskim nie wspomina się nawet o Batu-chanie, ale ewidentnie jest to błąd powstały przy przepisywaniu[1593]. Dalej, podobnie jak w kodeksie Krasińskich, następuje opis działań Montwiła na splądrowanych ziemiach ruskich[1594]. Ciągła narracja o Batu-chanie, obecna w starszych wersjach (Krasińskich i ewreinowskiej), w nowszych odpisach (Raczyńskich i olszewskim) została zastąpiona jednorazowym wydarzeniem, umiejscowionym w pokoleniu Montwiła.

Autorzy legendarnej części kronik litewskich wskazywali, że opierają się na „ruskiej kronice"[1595], niewątpliwie mając na myśli latopis hipacki, którego tekst konkretnie w tym miejscu został powtórzony[1596]*. Opis dotyczący Batu-chana powstał z wykorzystaniem przekazu z latopisu hipackiego*, ale znowu zostały z niego wzięte imiona litewskich książąt, a wydarzenia – zmyślone i przypisane. Dymitr – namiestnik księcia halickiego Daniela – bronił Kijowa przed Tatarami[1597]*, a w kronikach litewskich nazywany jest „wielkim księciem kijowskim"[1598]. Prawdziwy Dymitr trafił do tatarskiej niewoli[1599]*, ale w wersji legendarnej ten „wielki książę kijowski" zbiegł z Kijowa do Czernihowa.

Dowiedział się, że pod Druckiem chłopi żyją, nie mając nad sobą panów, zbudował tam zamek i został „wielkim księciem druckim"[1600]. W tym miejscu celem narracji było uzasadnienie prawa Litwy do władania ziemiami Rusinów (Gudów)[1601]*.

[1592] *Ibidem*, s. 146, 174, 194.

[1593] *Ibidem*, s. 215: „а трубы что на них". To urwane zdanie ma swoją kontynuację w kodeksie Krasińskich – *ibidem*, s. 129: „ […] играютъ, – туба".

[1594] *Ibidem*, s. 215.

[1595] *Ibidem*, s. 132: „што ж вышеи описуется в рускои кронице, […]", s. 150, 178, 198, 219.

[1596] Por.: ПСРЛ, т. 2, kol. 869. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 224.
*Gudavičius zanalizował w osobnym tekście narrację o wyprawie Burundaja na Litwę, opisaną w latopisie hipackim: E. Gudavičius, *Haličo-Voluinės (Hipatijaus) metraščio pasakojimas apie Burundajaus žygį į Lietuvą = Оповідь Галицько – Волинського (Іпатіївського) літопису про Бурундаїв похід на Литву*, [w:] *Lietuva-Ukraina: istorija, politologija, kultūrologija = Литва-Украина: история, политология, культурология: 1993 m. rugsėjo 28-30 d. įvykusios Vilniuje tarptautinės konferencijos medžiaga*, sud. ir vertėja N. Neporožnia, Vilnius: Amžius 1995, s. 9-11, 84-88.

[1597] ПСРЛ, т. 2, kol. 782, 785. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 158-159, 161.

[1598] ПСРЛ, т. 35, s. 129: „А князь великии киевъскии Дмитреи, […]"; s. 146, 194. W odpisie ewreinowskim to miejsce zostało przeoczone (patrz przyp. 1593, 1594), w odpisie olszewskim pominięto imię „wielkiego księcia kijowskiego": *ibidem*, s. 174, 215.

[1599] ПСРЛ, т. 2, kol. 785. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 161.

[1600] ПСРЛ, т. 35, s. 129, 146, 174, 194, 215. Por.: *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas, Vilnius: Vaga 1971, s. 197.

[1601] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 70-71. *Terminologia dotycząca dziejów Słowian Wschodnich i ich języków w kontekście litewskim do dziś pozostaje problematyczna i niejednoznaczna, używane są różne nazwy i pojęcia na określenie tych samych zjawisk.

Szlachta litewska rościła sobie te prawa już od początku XVI w., a warstwy szlacheckie innych narodów WKL czyniły to od wojen inflanckich. Co więcej – to właśnie ten punkt narracji stanowi rdzeń całej wizji historyczno-politycznej: Tatarzy niszczą Ruś i zmuszają ruskich książąt do ucieczki, suzeren ruski chroni się w mało znaczącym Drucku, gdy tymczasem Skirmunt (Erdywił) rozszerza swoją władzę na tereny, gdzie panuje polityczna pustka[1602]. Gdy autorzy legendarnych części kronik litewskich zorientowali się, że chronologia uzasadniająca takie rozumowanie jest bardzo rozciągnięta i nieprecyzyjna (od Kunasa do jego wnuka Montwiła), dokonano korekty tekstu tak, że wszystkie wydarzenia zostały powiązane tylko z Montwiłem[1603]. Fantastyczne części kronik litewskich w ten sposób przedstawiają wydarzenia chronologicznie odpowiadające podbojowi Rusi przez

---

Dopiero w ostatnich dziesięcioleciach przyjęło się u nas użycie określenia Rusini (lit. *rusėnai*), oznaczającego przodków współczesnych Białorusinów i Ukraińców. Tymczasem Gudavičius używał po litewsku słów *gudai* i *gudų kalba* (język ruski). Opublikował teksty, w których wyjaśnił pochodzenie tego etnonimu i proces jego zakorzeniania się w języku litewskim. Rdzeń ten był przez Bałtów używany w różnych okresach na określenie różnych ludów. Najprawdopodobniej wywodzi się od gockiego słowa, które jest rekonstruowane jako *ghudas* (por. *guththiuda* – Goci, lud gocki). Do języków bałtyjskich trafił na początku pierwszego tysiąclecia, gdy Goci żyli w dorzeczu Wisły, i oznaczał generalnie wszystkich „obcych". W połowie pierwszego tysiąclecia Gudami nazywano Słowian Wschodnich, a gdy zaczęły się z nich wyodrębniać poszczególne narodowości (które jako Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini wyodrębniły się etnicznie w XVII w.), znaczenie tego słowa coraz bardziej ograniczano do Słowian Wschodnich żyjących w WKL. Od XVII w. w większości byli to Białorusini, od drugiej połowy XIX w. – tylko oni. W latach czterdziestych XX w. etnonim *gudai* w oficjalnym użyciu został zamieniony na *baltarusiai* (E. Gudavičius, *Gudai*, [w:] TLE, t. 2, red. J. Zinkus et al., Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1986, s. 11; idem, *Gudai*, LIM. 1991 metai, 1993, s. 158-159; E. Gudavičius, A. Bumblauskas, *Dėl gudų ir Rusios*, NŽ-A 2001, nr 9, s. 447-449).

By zachować określenie stosowane przez Gudavičiusa, w tym przekładzie stosowany jest etnonim Rusini (Gudowie), za: E. Gudavičius, *Rusini (Gudowie)*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, oprac. V. Ališauskas et al., tłum. P. Bukowiec, B. Kalęba, B. Piasecka, Kraków: TAiWPN Universitas 2006 (wyd. 2, 2011), s. 637-647.

[1602] ПСРЛ, т. 35, s. 215: „И в то время доведался великии князь Монтвин жемоитцкии, иж Руская земля спустошена и князи руские розогнаны, и он, давши воиско сыну своему Скилмонту, и послал с ним панов своих дамных, напервои с Колюмнов Гкрумпя, а другово с Ибрьсинов имянем Екша, а третяго Рожа имянем Кгровжис. И зашли за реку Велию, и потом перешли Немон и нашли в четырех милях от реки Немна гору красну, и полюбилася им, и учинили город и назвали его Новъгородок. И учинил себе князь великии Монтвин в нем столец, и назвался великим князем новгородцким. И пошли из Новгородка, зарубили Берестеи и Дорогичин, и Мелник, от Батыя спустошеныи и разрушеныи; он те городы зарубил и почал на них княжити, на Новегородце и на тех вышеименитых". W odpisie Raczyńskich, kodeksie olszewskim i w odpisie Rumiancewa Skirmunta zastąpił Erdywił: *ibidem*, s. 146, 174, 194.

[1603] Patrz przyp. 1591-1592.

Tatarów, czyli przełomowi lat trzydziestych i czterdziestych XIII w., ale w wątku tym nie ma nic o starciu litewsko-tatarskim.

Litewskie kroniki lokalizują to starcie nieco później. Po Skirmuncie (Erdywile) przyszedł Mingajło[1604], a dopiero jego syn – Szwarno (następnie nazywany Skirmuntem) – starł się z Bałakłajem[1605]. W fantastycznych częściach kronik litewskich książęta dożywają wieku biblijnego, jednak nawet po dokonaniu w tym względzie urealnienia okaże się, że Batu-chana od bitwy pod Kojdanowem dzieliły dwa ich pokolenia, czyli około 60-70 lat. Przy normalnej rachubie bitwa ta przypadałaby na czasy Witenesa. Olbracht Gasztołd próbował skorygować niespójności wynikające z odwołań biblijnych, przenosząc Palemona z okresu Nerona do epoki Attyli. „Tradycję historyczną"[1606] niezgodną z datami życia Batu-chana po Gasztołdzie „poprawił" jeszcze Stryjkowski, stawiając Erdywiła naprzeciwko Kajdana (Kadana) – jednego z wodzów chana[1607]. Batūra, powołując się na Aleksandra Rogowa, traktuje opowiadanie o bitwie pod Kojdanowem jako przekaz ludowy osnuty na autentycznym wydarzeniu[1608], a imię Kajdana i nazwę miejscową Kojdanów uznaje za powiązane genetycznie. Historycznego Kajdana wzmiankuje latopis hipacki[1609]* w opisie upadku Kijowa w roku 1240, co bardzo odpowiadało Stryjkowskiemu, kiedy próbował korygować teksty kronik litewskich. Równie dobrze pasowała mu nazwa Kojdanów, a nie zapominajmy, że jest jeszcze słowiańskie słowo – *kajdany*[1610]. Oczywiście nie jest to jedyna etymologia tego toponimu, niemniej dążenie Stryjkowskiego do wykorzystania wszystkich tych elementów na potrzeby wprowadzanych korekt nie pozostawia wątpliwości. W opisie tego epizodu w litewskich kronikach wobec Bałakłaja został zastosowany tytuł „car zawołżański"[1611], zaczerpnięty z realiów początku XVI w., kiedy jednolita Złota Orda już nie istniała.

Skirgiełło (Jamont, Trojnat), który też się natknął na „zawołżańskiego cesarza Kurdasa"[1612], jest w litewskich kronikach uznawany za syna Szwarna

---

[1604] ПСРЛ, т. 35, s. 130, 147, 175, 195, 216.

[1605] Patrz przyp. 1589.

[1606] Patrz przyp. 1588.

[1607] R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą…*, s. 108-110; *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego*, t. 1, Warszawa: nakładem Gustawa Leona Glücksberga 1846, s. 238-239.

[1608] R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą…*, s. 100-101.

[1609] ПСРЛ, т. 2, kol. 784-785: „се бяху братья его силныи воеводы: Урдю и Баидаръ, Бирюи, Каиданъ, Бечакъ и Меньгу, и Кююкъ […]"; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 160; R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą…*, s. 108-111.

[1610] J. Talmantas, *Lenkų-lietuvių kalbų žodynas = Słownik polsko-litewski*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1955, s. 138.

[1611] Patrz przyp. 1589.

[1612] Patrz przyp. 1590.

(Skirmunta)[1613], spotkanie to jest zatem oddalone od Batu-chana o trzy pokolenia. Wróćmy jednak do wyjściowej chronologii. Kunas, „współczesny" Batu-chana, miał – poza wspomnianym już wnukiem Montwiłem – jeszcze wnuczkę Pojatę. W odpisach Raczyńskich, olszewskim i Rumiancewa pozostała ona niezmiennie kuzynką Montwiła, nawet gdy ten został „współczesnym" Batu-chana[1614]. Litewska wersja *Pajauta* jest błędnie zlituanizowanym imieniem *Pojata* o pochodzeniu ruskim (gudzkim)[1615]. Imię to może pochodzić tylko od *Pojewta*, tak jak analogicznie ruskie (gudzkie) *Jewnuti* po litewsku brzmiałoby *Jaunutis*[1616]. Zgodnie z regułami językowymi rusińska (gudzka) *Pojata* zmieni się po polsku w *Poiąta* i taki właśnie zapis występuje w kodeksie olszewskim[1617]. Rimantas Jasas znalazł miejscowość Poytyszki (lit. Pajautiškės) w dokumencie z XV w.[1618]*, co jest bardzo cenne, ale postać z litewskich kronik nie ma związku z tą nazwą miejscową. Słowo *paiauta* znajdujemy w słowniku Konstantego Szyrwida[1619], a w *Postilla Catholica* Mikołaja Daukszy jest litewskie słowo *paiautimas*[1620]. Nie ma go jednak w XVII-wiecznym słowniku *Lexicon Lithuanicum*, choć jest tam słowo *jausti* (czuć)[1621], ale jest ono autentycznie litewskie, nie jest kalką polskiego „poczucie"[1622]. Po litewsku istnieją jeszcze słowa: *pajautė* – podatek od wołu i *pajautiškas* – czyli taki jak wół (od lit. *jautis* – wół)[1623]. *Pajauta* nie jest więc ani poświadczona w źródłach historycznych, ani nie stanowi rekonstrukcji jakiegokolwiek imienia własnego. To tylko utworzone stosunkowo niedawno i wprowadzone do użycia imię[1624] – jeszcze

---

[1613] ПСРЛ, т. 35, s. 130, 148, 176, 194, 196.

[1614] *Ibidem*, s. 129, 146, 174, 194.

[1615] Patrz przyp. 1614 (Поята, Паята).

[1616] ПСРЛ, т. 35, s. 61, 85, 97, 110, 132, 154, 202, 223 (Евнутии, Евнутеи, Евнути).

[1617] *Ibidem*, s. 174.

[1618] *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, s. 205. *Actorum Archivi Dioecesis Vilnensis Liber 6ta, S. l. [Vilnius], s. a. [17--], VUB RS, F57-B53-44, k. 37v.

[1619] K. Širvydas, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas = Dictionarium trium linguarum*, Vilnius: Mokslas 1979, s. 141, 647.

[1620] *Indeks – słownik do „Daukšos Postilė"*, t. 2: *O–Ž*, oprac. C. Kudzinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1977, s. 24.

[1621] *Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas = Handschriftliches deutsch-litauisches Wörterbuch des 17. Jahrhunderts = Рукописный немецко-литовский словарь XVII в.*, Vilnius: Mokslas 1987, s. 176.

[1622] J. Talmantas, *op. cit.*, s. 221. Por.: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1970, s. 81.

[1623] *Lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. J. Kruopas, t. 9: *P-Pirktuvės*, Vilnius: Mintis 1973, s. 130.

[1624] K. Kuzavinis, B. Savukynas, *Lietuvių vardų kilmės žodynas = Этимологический словарь литовских личных имен = Etymologisches Wörterbuch der Litauischen Vornamen*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1994, s. 296.

jedno zmyślone i zapisane w legendarnych częściach kronik litewskich. Tak wygląda tło „tradycji historycznej" pierwszego zetknięcia się Litwinów z Tatarami.

Tymczasem dwie informacje zaczerpnięte z ruskich latopisów[1625] są całkiem istotne. Pierwszy wpis dotyczy bytności księcia litewskiego w Smoleńsku w 1239 r., a drugi – zagrożenia litewskiego, które zawisło nad Wołyniem w 1241 r.[1626] Batūra próbuje połączyć pierwszy wpis z opowiadaniem ruskim o Merkurym Smoleńskim, który walczył przeciwko Batu-chanowi[1627]. Najstarsza redakcja tej opowieści powstała nie wcześniej niż pod koniec XV w.[1628] W tej wersji nie ma wzmianki o tym, by Merkury był innej narodowości niż ruska[1629]. W nowszej redakcji, pochodzącej z początku XVI w., rzymskie pochodzenie Merkurego, przy jego prawosławnym wyznaniu, ma służyć ugruntowaniu miejscowej postaci świętego w tradycji pierwszych chrześcijan[1630]. W obu wersjach historia kończy się ścięciem Merkurego, co jest odwzorowaniem hagiografii bizantyjskiego Merkurego z Cezarei. Jej oddziaływanie jest bardziej odczuwalne w nowszej redakcji[1631]. Prawdopodobnie z wersji literackiej wywodzi się legenda ludowa, w której śmierć przez ścięcie łączona jest nie z litewskim pochodzeniem Merkurego, a przeciwnie – z tym, że miał on walczyć przeciwko Litwinom[1632]. O jakiejkolwiek litewskości Merkurego oczywiście nie ma mowy, tak jak oczywiste są paralele bizantyjskie jego życiorysu. Występującego u Merkurego z Cezarei złego Juliana Apostatę w rosyjskiej legendzie zastąpił Batu-chan. W 1239 r. rzeczywiście litewski książę pojawił się w Smoleńsku czy w jego okolicach, ale walczyli przeciwko niemu nie Tatarzy, a sami Rusini[1633]. Odwołania do Stryjkowskiego czy do Paszkiewicza, którzy arbitralnie utożsamili tego księcia z bratankiem Mendoga Edywidem (Gedwidem)[1634], nic nie wnosi – osobę nieokreśloną z imienia można nazwać dowolnie. Próby utożsamienia wpisów z latopisów ruskich[1635] wzmiankujących bytność Litwinów w Smoleńsku w 1239 r. z wpisami z lat 1248-1249 zostały skutecznie sfalsyfikowane jeszcze przez Jonasa Totoraitisa[1636].

[1625] Patrz przyp. 1586.
[1626] Patrz R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą…*, s. 106.
[1627] *Ibidem*, s. 110-112.
[1628] Н.К. Гудзий, *op. cit.*, s. 297.
[1629] *Ibidem*, s. 297-298.
[1630] *Ibidem*, s. 299.
[1631] *Ibidem*.
[1632] *Ibidem*.
[1633] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 92-93.
[1634] R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą…*, s. 111-115.
[1635] J. Latkowski, *op. cit.*, s. 28-30.
[1636] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 57.

Drugi interesujący nas wpis z latopisów ruskich wspomina o bracie księcia Daniela Halickiego – Wasylku Romanowiczu, który bronił Wołynia przed Litwinami pod koniec 1241 r.[1637] Podobnie jak wpis z 1239 r. o Smoleńsku, tak i ten odzwierciedla tylko stosunki litewsko-ruskie, ale nie litewsko-tatarskie[1638]*. W 1238 r. Tatarzy, prowadząc podbój Rusi, zwrócili się na południe od Nowogrodu, nie zaatakowali go. Przeszli przez wschodnią część ziem smoleńskiej i czernihowskiej[1639]. Zatrzymali się pod Kozielskiem, a następnie ruszyli na pustkowia na południu, skąd w 1239 r. podbili ziemie muromską i czernihowską[1640]. W roku 1240 zajęli Kijów, Halicz i Wołyń[1641]. W latach 1241-1242 Tatarzy próbowali sił w Polsce, na Węgrzech i na Bałkanach[1642]. Nie mamy żadnych przekazów dotyczących ich obecności w pobliżu granic litewskich w latach 1241-1242.

Litewska obecność na ziemi smoleńskiej w 1239 r. oznacza, że Litwini postanowili skorzystać na nieszczęściach, które spotkały Ruś. Napadali osłabione księstwa, czego echa znajdujemy w ruskich latopisach, jednak nic w nich nie ma o starciach litewsko-tatarskich. W 1239 r. zresztą główne siły tatarskie nie operowały w okolicach Smoleńska[1643]. Wysłannik papieski Giovanni da Pian del Carpine, który w połowie lat czterdziestych podróżował po południowej Rusi, powtarzał: te ziemie Litwini atakowali podstępem[1644].

Powyższe fakty pozwalają na wniosek, że w latach trzydziestych i czterdziestych XIII w. Tatarzy nie zakłócali procesu integracji Litwy.

[1637] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 30, 66.

[1638] ПСРЛ, т. 2, kol. 791-792: „Ростислав же изииде за Днепръ. Слышавъ же Данилъ приходъ Ростиславль со князи Болоховьскими на Бакоту, абье устремися на не, грады ихъ огневи предасть и гребля ихъ раскопа. Василько же князь осталъ бе стеречи земле от Литвы, послалъ беаше вое свое со братомъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 166.

[1639] *Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV в.в. В двух частях*, под ред. Б.Д. Грекова (отв. ред.), Л.В. Черепнина, В.Т. Пашуто, ч. 1, Москва: Издательство Академии наук СССР 1953, s. 834.

[1640] *Ibidem*, s. 834, 836.

[1641] *Ibidem*, s. 836.

[1642] *Ibidem*, s. 837-838.

[1643] Patrz przyp. 1640.

[1644] H. Paszkiewicz, *Regesta Lithuaniae: ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae unionem*, t. 1: *Tempora usque ad annum 1315 complectens*, Varsoviae: sumptibus Societatis Mianowskianae Patronae Studiorum Liberalium 1930, s. 42, *Studia Seminarii Historiae Europae Orientalis Universitatis Varsoviensis*, n. 1: „dux praedictus (Wasilko) usque in Kioviam nobiscum unum servientem transmisit. Nichilominus tamen ibamus semper sub periculo capitis propter Lithuanos, qui saepe insultum faciebant occulte quantum poterant super terram Rusciae et maxime in locis illis, per quos debebamus transire".

4. Pierwsze przekazy źródłowe o działalności Mendoga

Po pierwszej wzmiance o młodym Mendogu jako bracie Dowsprunka, zapisanej w umowie z Wołyniem w 1219 r., przez następne kilkanaście lat źródła o nim milczą. Pod datą 1238 latopis hipacki[1645] podaje, że książę Daniel Halicki zwrócił „Litwę Mendogową" przeciwko księciu mazowieckiemu Konradowi[1646]*. W tym samym miejscu obok Mendoga wymieniony jest Izasław – książę Nowogródka[1647]. Latopisarz nie określił, jakie relacje łączyły Mendoga z Izasławem, ale wiadomo, że w tym czasie Nowogródek był jeszcze we władaniu ruskiego księcia. Sformułowanie „Litwa Mendogowa" wskazuje, że mogła być jeszcze jakaś inna „nie-Mendogowa" Litwa, ale w tej kwestii także latopis milczy. Tu pojawia się kwestia Ziemi Litewskiej (czyli Litwy właściwej) i możliwych jej alternatyw w postaci „całej Litwy". Można w związku z tym poczynić pewne założenia.

W 1219 r. Mendog był wymieniany wśród „starszych" książąt. „Litwa Mendogowa" była silna i to ku niej właśnie zwrócił się Daniel. Więcej jeszcze: ruski książę nie kontaktował się z Dowsprunkiem, czyli starszym bratem, ale z młodszym – Mendogiem. Powstaje zatem uzasadnione podejrzenie, że wtedy Dowsprunk już nie żył. Po 1219 r. nie wzmiankują go żadne źródła, a poza nim nie pojawiają się też żadni inni bracia Mendoga[1648]. Później, w roku 1248, wspominani są bratankowie Mendoga: Towciwił i Edywid (Gedwid), którzy dotychczas władali sporą częścią Ziemi Litewskiej[1649]* i byli bardzo zamożni. Należy w nich widzieć synów Dowsprunka[1650]. W tym czasie Daniel był żonaty z ich siostrą[1651]*. To prestiżowe małżeństwo zwiększa prawdopodobieństwo, że bracia żony Daniela Halickiego to właśnie synowie Dowsprunka – starszego brata Mendoga. Wiemy, że w 1248 r. Mendog wysłał ich na wojnę[1652], co oznacza, że do tego czasu ich nie odsunął oraz że ich ojciec już nie żył, więc to Mendog był najstarszy w rodzie. Stosunkowo dobre

---

[1645] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 27, 65.

[1646] ПСРЛ, т. 2, kol. 776: „Данилови же в томъ же лете пошедъшу на Михаила, на Галичь, онем же мира просящим, дата ему Перемышль. По том же лете Данилъ же возведе на Кондрата Литву Минъдога, Изяслава Новгородского". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 153.

[1647] Patrz przyp. 1646.

[1648] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 55.

[1649] ПСРЛ, т. 2, kol. 815; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 57. Patrz przyp. 1077-1090.

[1650] E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai*..., s. 36.

[1651] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „зане сестра бе ею за Даниломъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

[1652] ПСРЛ, т. 2, kol. 815.

relacje między Mendogiem a bratankami do roku 1248 świadczą o tym, że między nim a ich ojcem też nie było konfliktu, więc Dowsprunk raczej nie był jednym z zamordowanych przez Mendoga „braci”[1653]. Prawdopodobnie Dowsprunk nie żył już w 1238 r., zatem Mendog był wtedy najstarszy w rodzie. Za tym przemawia fakt, że właśnie do niego zwrócił się Daniel. Może w roku 1238 bratanica Mendoga, siostra Towciwiła i Edywida, była już żoną Daniela. To byłoby dodatkowym motywem dla niego, by szukać wsparcia u Mendoga. Pierwsze małżeństwo Daniel Halicki zawarł około 1219 r. z Anną Mścisławówną i miał z nią synów, którzy później byli bardzo znani[1654]*. Urodziła mu co najmniej siedmioro lub ośmioro dzieci[1655], musiała więc pozostawać przy życiu co najmniej do połowy lat trzydziestych, ale w roku 1240 żoną Daniela mogła już być bratanica Mendoga[1656]. W źródle jest ona wymieniana anonimowo, po dzieciach Daniela, a nie przed nimi[1657]*. Jeżeli siostra Towciwiła i Edywida poślubiła Daniela już po śmierci Dowsprunka, to znaczy, że za mąż wydał ją stryj – Mendog, do czego miał prawo jako senior rodu. Sam miał przynajmniej jedną córkę, która później została żoną Szwarna – syna Daniela Halickiego[1658]*. Szwarno zaś nie mógł urodzić się wcześniej niż w drugiej połowie lat dwudziestych[1659], zatem w 1238 r. nie mógł mieć więcej niż 12 lat. Należy założyć, że córka Mendoga, która za niego wyszła, nie była od niego starsza, nie mogła więc być pełnoletnia w połowie lat trzydziestych (najwcześniejszy możliwy moment drugiego małżeństwa Daniela). To by wyjaśniało, dlaczego Mendog nie skorzystał z możliwości tak intratnego małżeństwa i nie wydał za Daniela swojej córki (o ile ten ożenił się po raz drugi właśnie w tym czasie).

Wszystkie powyższe założenia jeszcze nie potwierdzają, że „Litwa Mendogowa” z 1238 r. to cała Litwa i że to Mendog był jej suzerenem. W sensie terytorialnym na pewno wyrażenie to nie oznaczało całej Ziemi Litewskiej[1660], jednak założenie, że w tym czasie Mendog zajmował już miejsce uprzednio należące do

---

[1653] Patrz przyp. 891.

[1654] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 57; М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 15-16, 63; ПСРЛ, т. 2, kol. 732: „Поя у него [Mścisława II Udałego – E.G.] Данилъ дщерь именемь Анну и родишася от нея сынови и дщери. Первенецъ бо бе у него Ираклеи, по нем же Левъ, и по немь Романъ, Мстиславъ, Шеварно и инии бо млади отидоша света сего”. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 113.

[1655] Patrz przyp. 1654.

[1656] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 29-30, 66.

[1657] ПСРЛ, т. 2, kol. 787: „слыша о брате си и о детех, и о гнягини своеи […]”; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 163. Por.: E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai…*, s. 37.

[1658] ПСРЛ, т. 2, kol. 858: „Бяше ше у него сынъ Воишелкъ, же дъчи; дщерь же отда за Шварна, за Даниловича до Холма”. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 216.

[1659] Por. przyp. 1654.

[1660] Patrz przyp. 1649.

Dowsprunka, jest bardziej prawdopodobne niż to, że Dowsprunk ciągle na nim pozostawał. Zasada prawdopodobieństwa nie pozwala na odrzucenie drugiej opcji, jednak ta sama zasada wymaga uznania, że w miarę zbliżania się 1240 r. prawdopodobieństwo jej zaistnienia maleje. Dni wymienionych w nekrologu Mendoga zamordowanych przez niego „braci" też już były policzone[1661], o ile w ogóle w 1238 r. jeszcze żyli. Przede wszystkim dotyczy to Żywinbuda, Dowiata i Wilikajła. Ród panujący szybko zmieniał się w rodzinę panującą.

Epizod smoleński[1662] z 1239 r. trzeba odnieść do innych wypraw łupieżczych podejmowanych przez litewskie drużyny. Za jedną z odpowiedzi na nie w południowej Rusi trzeba uznać działania księcia Rościsława, który wtedy zajął Halicz i wyruszył przeciwko Litwie pod koniec 1238 r. lub na początku 1239 r. (z tego skorzystał Daniel i odebrał mu ziemię halicką)[1663]*. Wszystko to działo się pod narastającą presją militarną litewskich drużyn, które w latach 1240-1242 spustoszyły ziemię nowogrodzką, ale zostały pobite przez Aleksandra Newskiego i straciły ośmioro książąt[1664]. W 1245 r. nastąpił atak na Torżok[1665].

Te akcje jeszcze nie doprowadziły do rozszerzenia granic Litwy na wschodzie. W *Słowie o ruinie ziemi ruskiej* czytamy, że „Litwini z błot swych na świat się wychylić nie śmieli"[1666]. Przypuszczenie Paszkiewicza o podboju Połocka (i odpowiednio Witebska albo Smoleńska)[1667] zasadnie zanegował Paszuto[1668]. Większych trudności nastręcza ustalenie, co się działo na południowym pograniczu Litwy. W latach pięćdziesiątych XIII w. jego częścią stały się, już podporządkowane, ziemie ruskie. W 1248 r. Mendog wypędził Towciwiła i Edywida z ich ziem, oświadczając: „kto co weźmie [w tym przypadku: w Rusi – E.G.] niech sobie trzyma"[1669]*. Można uważać, że taka praktyka, w każdym razie w odniesieniu do zdobyczy na wschodzie, wtedy się tworzyła. W tym miejscu etniczne granice Bałtów zostały już przekroczone.

[1661] Patrz przyp. 891.

[1662] Patrz przyp. 1633.

[1663] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 28, 66; ПСРЛ, т. 2, kol. 777-778: „Богу же поспевшу приде весть Данилу, во Холъме будущю ему, яко Ростиславъ сошелъ есть на Литву со всими бояры и снузникы. Сему же прилучившуся изииде Данилъ со воии со Холъма. И бывшю ему третии день у Галичи, любяхуть и гражане. […] Данило же вниде во градъ свои". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 154.

[1664] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 63.

[1665] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 51.

[1666] Patrz przyp. 801-803.

[1667] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 62-64.

[1668] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 271-272.

[1669] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „и рече – што хто приемлетъ, собе дерьжить". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

Na ziemiach Bałtów na wschodzie naturalne było zderzenie jednoczącej się Litwy z „falującą" już od kilku stuleci, a w pierwszej połowie XIII w. znowu narastającą ekspansją z południowej Rusi (Wołynia i Halicza). Daniel Halicki, zanim zaczął szukać pomocy Mendoga przeciwko Mazowszu[1670], w tym samym 1238 r. próbował atakować Jaćwięgów, ale uniemożliwił mu to podwyższony poziom rzek[1671]*. Śnieg i mgła z kolei udaremniły wspólną wyprawę Wasylka i Mazurów przeciwko Jaćwięgom zimą 1245-1246 r.[1672]* Haliczanie nic konkretnego w tym względzie nie osiągnęli aż do końca lat czterdziestych, ale ich dążenia nie pozostawiają wątpliwości.

Akt wydany przez Wilhelma z Modeny potwierdza, że Litwini trwale zajęli teren obecnej Litwy zaniemeńskiej, a w każdym razie – dużą jej część[1673]. W latach pięćdziesiątych (o czym mówią źródła z lat 1253[1674] i 1257[1675]) Mendog władał Nadrowią, Skalowią, Jotwą, a w każdym razie – poszczególnymi obszarami tej ostatniej (Wiejsieje, Krasima), co oznacza, że już wcześniej uznały one jego władzę, choć – oczywiście – nie wiemy, jaki był charakter tej zwierzchności. Można jednak zaryzykować twierdzenie, że w drugiej ćwierci wieku XIII konsolidująca się Litwa zaczęła narzucać swoją hegemonię sąsiednim plemionom Bałtów (jak to wcześniej zrobiła z Selami), nie ograniczając się do cyklicznych grabieży na ich ziemiach. Aktywność drużyn wojów zaczęła teraz nabierać cech polityki państwa. Wewnątrz Litwy rozwijały się stosunki wasalne, a jednocześnie ten sam proces zachodził na zewnątrz powstającego państwa[1676]. Na południu strefa dokonywanych przez litewskie drużyny wypraw w celu zdobycia łupów ulegała rozszerze-

---

[1670] Patrz przyp. 1646.

[1671] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 65; ПСРЛ, т. 2, kol. 776: „поидоста на Ятвезе и приидоста Берестью, рекамъ наводнившимся и не возмогоста ити на Ятвязе". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 152.

[1672] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 33, 67; ПСРЛ, т. 2, kol. 808: „Тое же зимы Кондратъ приела посолъ по Василка, река – поидемь на Ятвязе. Падшу снегу и серену, не могоша ити и воротишася". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 179.

[1673] Patrz przyp. 959.

[1674] LUB, Bd. 1, kol. 334: „Deynowe medietatem, […] Nederowe totum, Weyze totum, aliud Weyse totum, […]".

[1675] *Ibidem*, kol. 437-438: „Denowe tota, quam etiam quidam Ietwesen vocant, exceptis quibusdam terrulis, scil. Sentane, Dernen et Cresmen, et villa, quae Gubiniten dicitur, cum tribus villis in Welzowe, […] Schalowen, […]".

[1676] Por.: В.К. Ронин, *Обычай, договор и реальность в международных отношениях раннего средневековья*, [w:] *Общество, государство, право России и других стран Европы. Норма и действительность. Ранний и развитой феодализм. Чтения, посвященные памяти академиков С.Д. Сказкина и Л.В. Черепнина. Тезисы докладов и сообщений*, Москва: Институт истории СССР АН СССР 1983, s. 80.

niu. Zaczęły one pustoszyć szlak handlowy między Bugiem a Prypecią[1677], tak jak na początku XIII w. łupiły na brzegach Dźwiny.

Zbyt śmiała byłaby teza, że Mendog miał aspiracje zawładnięcia Prusami[1678], ponieważ nie ma na ten temat żadnych konkretnych przekazów. W latach czterdziestych wyraźnie widoczne są za to dążenia Mendoga do podporządkowania Kurlandii. Źródła dają bardzo skąpą wiedzę na temat końca lat trzydziestych. Wiadomo, że kiedy łączyły się Zakony Krzyżacki i Kawalerów Mieczowych, Kurowie wzniecili powstanie[1679] (co można uznać za reakcję na wynik bitwy pod Szawlami) i w 1240 r. zabili biskupa kurlandzkiego Engelberta[1680].

Schwartz uważa, że właśnie wtedy upadła diecezja kurlandzka[1681]. Hermann von Wartberge zapisał, że biskupa zabili Litwini[1682], trzeba jednak ten przekaz odrzucić, ponieważ kompilacje dokonane przez tego kronikarza mogły powstać pod wpływem falsyfikatów, przede wszystkim – aktu Wilhelma von Urenbacha, w którym śmierć hierarchy łączona jest z bitwą pod Szawlami[1683]. Wyświęcony w 1234 r. przez Wilhelma z Modeny Engelbert 17 września 1237 r. jeszcze żył, ale w 1242 r. – już nie[1684]. Rzeczywiste szanse na pokonanie Kurów miał tylko reanimowany Zakon Inflancki, który rzeczywiście zaczął przyjmować nowych rycerzy[1685]. Przy uwzględnieniu tych okoliczności pozostaje rozpatrzyć dwie alternatywne opcje datowania podboju północnej części terytorium Kurów, w dużej mierze wynikające z tego, że od końca 1242 r. do połowy 1244 r. trwała przerwa we władzy mistrza Zakonu Inflanckiego Dietricha von Grüningena[1686]. W literaturze przeważa opcja datowania tego podboju na koniec 1242 r. [1687], druga zaś

[1677] В.Б. Перхавко, *Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятско – Бугского пути в IX-XIII в.в.*, [w:] *Проблемы исторической географии России*, Вып. 4: *Источниковедение. Историческая география. Материалы второй всесоюзной конференции по исторической географии России. Москва 25-26 ноября 1980 г.*, Москва: Наука 1983, s. 23. Por. przyp. 1637, 1644.

[1678] Б. Влодарский, *Ятвяжская проблема в польско-русских связях X-XIII в.*, [w:] *Международные связи России до XVII в. Сборник статей*, ред. коллегия А.А. Зимин, В.Т. Пашуто, Москва: Издательство Академии наук СССР 1961, s. 125.

[1679] A. Büttner, *op. cit.*, s. 62.

[1680] Patrz spis literatury: E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 80-81.

[1681] P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 50.

[1682] SRP, Bd. 2, s. 36.

[1683] A. Büttner, *op. cit.*, s. 61.

[1684] F. Schonebohm aus Ottweiler, *op. cit.*, s. 355-357.

[1685] Г. Ловмяньский, *Роль рыцарских орденов в Прибалтике…*, s. 73-74.

[1686] P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 49.

[1687] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 81. Patrz także: P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 50-51; E. Chudzinski, *op. cit.*, s. 23-26. Ta wersja

wskazuje na drugą połowę 1244 r. – początek 1245 r.[1688] Po podboju Kurów został zbudowany zamek Goldynga (łot. Kuldīga) [1689], a rycerze inflanccy bardzo szybko zajęli kurońską twierdzę Amboten[1690], co wywołało reakcję Mendoga, który ruszył z wojskiem i obległ gród[1691].

W sensie taktycznym wyprawa pod Amboten była dla Mendoga klęską[1692], dlatego na cały rok wyhamował on wszelkie działania przeciwko Inflantom[1693]. Z politycznego punktu widzenia ta akcja militarna sporo mówi i ujawnia. Do Amboten Mendog mógł dotrzeć albo przez Żmudź, albo przez Semigalię, z czego wynika, że władza „starszych" książąt jako suzerenów uległa pewnemu wzmocnieniu w stosunku do początku XIII w.[1694] Autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej ocenił, że Mendog prowadził 30 000 ludzi[1695], ewidentnie przeszacowując liczebność jego wojska[1696]. Niemniej realnie musiało ono stanowić dużą, poważną siłę. Nie było to już zgromadzenie osobnych drużyn zbrojnych, ponieważ nie tylko one uczestniczyły w wyprawie. To wojsko na miejscu budowało miotacze kamieni[1697] i wykazywało pewien stopień dyscypliny (Mendog osobiście dowodził atakiem i obserwował jego przebieg)[1698]. W końcu jednak szybki atak 500 zbrojnych

---

w historiografii jest poparta rzetelnymi argumentami, którym z kolei zostały przeciwstawione przekonujące kontrargumenty. Jednym z nich są skutki bitwy na jeziorze Pejpus 5 kwietnia 1242 r., które negatywnie odbiły się na sytuacji Zakonu Inflanckiego. Uwzględnił je nawet Ewald: A.L. Ewald, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, Bch. 2, s. 76. Niektórzy autorzy uważają, że bitwa skierowała historię Zakonu na zupełnie inne tory: Е.В. Тарле, *Сочинения*, т. 12, Москва: Изд-во Академии наук СССР 1962, s. 47. To, oczywiście, przesada, niemniej nie można ignorować wpływu wyniku tej bitwy na dalszą ekspansję Kawalerów Mieczowych.

[1688] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 81-82.

[1689] LRCh, s. 56.

[1690] *Ibidem*, s. 56: „dar nach kurtzelîche / Anboten man begreif, […]"; P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 50.

[1691] P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 51; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 82.

[1692] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 82.

[1693] LRCh, s. 60: „der reise er eine mâze nam / vor Anboten wol ein jâr; […]".

[1694] Por.: S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 59.

[1695] LRCh, s. 58: „die Littowen quâmen stoltz, / die wâren dâ mit grôzer macht. / vil lûte irschal ir heres bracht. / dar quam vil manich heiden stoltz. / […] dô sâhen sie êrst recht ir craft: / dâ was vil michel heidenschaft, / Myndowe drîzic tûsent man / hatte. […]".

[1696] Polska, nawet nieco większa od Litwy w X-XI w., była w stanie zmobilizować 18 000 mężczyzn, patrz: J. Ochmański, *Uwagi o obronie polskiego pogranicza zachodniego w okresie wczesnofeudalnym*, „Roczniki historyczne" 1962, R. 28, s. 73.

[1697] LRCh, s. 58: „Myndowe hiez die sîne gar / ribalde howen; […]".

[1698] *Ibidem*: „Myndowe hiez zû sturme gân. / […] sturmen er began, / er treib sie herteclîchen zû".

pod wodzą 30 rycerzy[1699] wzbudził panikę w szeregach Mendoga, który stracił panowanie nad swoimi oddziałami i sam ratował się ucieczką[1700]. Litwini ponieśli straty ludzkie w liczbie powyżej 1500[1701], Zakon zaś stracił 4 rycerzy[1702] (Inflancka Kronika Rymowana z zasady podaje tylko liczbę poległych braci zakonnych). Wynik starcia przypominał bitwę z zimy 1207 r., gdy wojsko zgromadzone z całej Litwy walczyło tak samo – bez powodzenia[1703].

Inflancka Kronika Rymowana po raz pierwszy wspomina Mendoga właśnie w związku z epizodem pod Amboten, ograniczając się jednak do epitetu „potężny król"[1704] (ale bez żadnego rodzajnika)[1705]. Z takiego tekstu można wyprowadzić tylko bardzo oględne wnioski. Znaczące są tu wielkość wojska litewskiego oraz okoliczności jego wyprawy. Od Amboten Kurowie, posłuszni rycerzom zakonnym, bili się po ich stronie[1706], jednak południowa cześć ziemi Kurów nie była jeszcze podbita, a walki niemiecko-litewskie trwały po wycofaniu się Mendoga[1707]. Te wydarzenia oraz wybrany przez Mendoga kierunek marszu świadczą, że Litwa już wcześniej starała się zabezpieczyć swoje interesy w Kurlandii. Działania litewskie w okresie, kiedy Mendog wykazywał bierność, sugerują, że w Kurlandii działali wtedy Żmudzini[1708].

Mendog podejmował próby wzięcia Amboten pod koniec 1224 r. oraz na przełomie 1224 i 1225 r. Ewald zwrócił uwagę, że próby te zbiegły się w czasie ze wznowieniem przez księcia pomorskiego Świętopełka (który wcześniej wspierał

[1699] *Ibidem*, s. 57-58: „die brûdere wâren ouch des vrô: / vil snelle sie sich reiten dô, / daz ir wol drîzic wâren. / […] Sie hetten wol vumfhundert man, […]".

[1700] *Ibidem*, s. 58-60: „Ûz eime holtze riten sie / […] sie slûgen vrîlîch ûf iren lîb. / des clagete sint vil manich wîb / zû Littowen, daz ir man / sô vrû von dirre werlde entran. / […] die Littowen des verdrôz, / sie wêren lieber anderswâ / gewesen danne bie in dâ. / dâ machten sie sich ûf die vlucht; / […] Myndowe hin heim zû lande / vlôch. im tet die schande / und ouch der schade beide wê. / […] er vlôch dô vil sêre, / daz im der geist erweret wart. / die pfert enwurden nicht gespart / biz er zû Littowen quam".

[1701] *Ibidem*, s. 59: „der Littowen vil dar lac / bevallen in des tôdes slac / vumfzên hundert unde mê".

[1702] *Ibidem*: „vier brûdere bliben aidâ tôt: / des wart gût rât in sulcher nôt".

[1703] ΓΛ, s. 298. Por. przyp. 739, 756, 945.

[1704] LRCh, s. 57: „Der Littowen kunic rîch / Myndowen mûete daz".

[1705] Por. przyp. 879-882.

[1706] *Ibidem*, s. 57-59: „die Kûren wolden des nicht lân / sie enwerten kint und wîb / ir herren und irs selben lîb, / dar zû burge und lant. / den brûderen quâmen sie zû hant / mit einer ernsthaften schar. / […] die Kûren dâ mit heldes hant / werten wol ir selbes lant. / sie hulfen Myndowen sô / sturmen, daz er wart unvrô: […]".

[1707] P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 51; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 83.

[1708] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 83. Por. przyp. 1693, 1707.

pierwsze powstanie pruskie[1709]) działań wojennych przeciwko Krzyżakom jesienią 1224 r.[1710]

W bullach papieża Innocentego IV z lutego 1245 r. jest mowa o walce Zakonu przeciwko Prusom, Litwinom i Świętopełkowi. Książę ten szukał litewskiego wsparcia, co pozwala domyślać się tajnego przymierza między nim a Mendogiem, a w próbie zdobycia Amboten widzieć decydujący krok w realizacji tego sojuszu[1711]. Mendog ewidentnie zaangażował się w rozwój sytuacji politycznej w regionie bałtyckim.

Inne wydarzenia z lat czterdziestych potwierdzają, że wyprawa pod Amboten stanowiła działanie obliczone na utrwalenie i rozszerzenie granic. Tym razem autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej przedstawił Mendoga jako „najwyższego króla" i „pana Ziemi Litewskiej"[1712]. Po raz pierwszy został on wtedy określony jako suzeren całej Litwy. Trudno dokładnie zlokalizować ten epizod w czasie: jego daty nie podaje autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej ani nie wspominają o nim inne źródła. W Kronice opisany jest zaraz po relacji z walk, które nastąpiły po oblężeniu Amboten[1713]. Po tym epizodzie twórca Kroniki zamieścił informację, że Dietrich von Grüningen przestał być mistrzem Zakonu w Inflantach[1714], co stało się pod koniec 1246 r.[1715] Von Grüningen był uczestnikiem omawianego epizodu[1716], który dotyczył księcia litewskiego Lingwena. Z przekazu Inflanckiej Kroniki Rymowanej

---

[1709] Bitwa nad Jeziorem Rządzkim jest datowana na początek 1244 r. (E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 73, 179). Datowanie to wymaga korekty – miała miejsce 15 czerwca 1243 r.: *Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts*, s. 61.

[1710] A.L. Ewald, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, Bch. 2, s. 219; A. Wojtkowski, *Procesy polsko-krzyżackie przed procesami z lat 1320-1321*, KMW 1972, nr 1 (115), s. 8.

[1711] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 84-85. Por.: A. Prochaska, *Dwie koronacye*, s. 204. Innocenty IV wydał w lutym 1245 r. bulle, z których dwie – z 1 lutego – wymagają uwagi. W jednej jest informacja, że legat Wilhelm z Modeny prosił o zgodę na wyjazd do Prus, ale nie było możliwości, by takowej udzielić. W drugiej bulli kapelan legata – dominikanin Heinrich – został zarekomendowany Zakonowi Niemieckiemu jako legat papieski i otrzymał pełnomocnictwa do nałożenia interdyktu na Pomorzan, patrz: *Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zu Geschichte Ermlands*, Bd. 1: *Urkunden der Jahre 1231-1340*, hrsg. von dem historishen Vereine für Ermland, Mainz: Verlag von Franz Kirchheim 1860, s. 11: „Ceterum Pomeranos et alios qui propter invasionem Pruscie seu terram Culmen. […] excommunicationis sententia sunt astricti […]"; s. 12: „Frequenti apud nos ven. frater noster episcopus Sabinensis apostolice Sedis Legatus supplicatione instituit ut in Pruscia ipsum redire pro ampliando cultu diuini nominis sineremus. Sed nos […] non duximus annuendum".

[1712] Patrz przyp. 1722.

[1713] LRCh, s. 60-62.

[1714] *Ibidem*, s. 72-73.

[1715] P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 50.

[1716] LRCh, s. 65-68, 71-72.

wynika, że miał on miejsce w 1245 r. albo w pierwszej połowie roku następnego. Latopis hipacki zawiera pod rokiem 1247 wpis o wyprawie Lingwena pod Mielnik na Wołyniu, gdzie książę został ranny[1717]*, nie można jednak polegać na tej informacji bez jej zweryfikowania. Hruszewski nie znalazł żadnych punktów odniesienia, by doprecyzować datę[1718]. Wyprawa Lingwena opisana jest w sekwencji wydarzeń przed bitwą pod Jarosławiem[1719]* i przed wyjazdem księcia Daniela w celu złożenia wizyty Batu-chanowi[1720]*, co miało miejsce odpowiednio 17 sierpnia 1245 r. i na przełomie lat 1245-1246[1721]. Lingwen musiał zatem doznać rany pod Mielnikiem przed 17 sierpnia 1245 r., co z kolei oznacza, że epizod do niego się odnoszący, a opisany w Inflanckiej Kronice Rymowanej, musiał mieć miejsce między jesieniami 1245 r. a 1246 r.

Jaki to epizod? Starcie księcia Lingwena z wrogimi mu książętami Gingeikem, Milgerinem i Tuschem. Lingwen ich pokonał, ponieważ miał wsparcie Mendoga[1722]. Sfabrykowany przez inflanckich rycerzy zakonnych dokument, rzekomo wydany przez Mendoga w 1260 r., odzwierciedla stan faktyczny[1723]. W nim Lingwen występuje jako siostrzeniec Mendoga[1724]. Omawiany epizod jest jedną z konfrontacji między „ugrupowaniami szwagrów" [1725]. Toponimika wywodząca się od imion Lingwena i jego oponentów wskazuje, że mieli oni swoje włości w północnych Nalszczanach i w Upicie[1726]; za tym przemawia też wypowiedź Tuschego, że żyją oni „w pobliżu chrześcijan" (czyli Inflant)[1727]. Pomoc udzielona przez Mendoga Lingwenowi była czymś więcej niż solidarnością z własną „grupą szwagrów",

---

[1717] ПСРЛ, т. 2, kol. 798. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 172.

[1718] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 32.

[1719] ПСРЛ, т. 2, kol. 801-805. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 174-177.

[1720] ПСРЛ, т. 2, kol. 805-808. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 177-179.

[1721] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 32-33.

[1722] LRCh, s. 63-64: „Lengewîn was er genant. / […] sîn hertze was ie sturmes vol; / sîn nâkebûr iz dicke wol / bevunden. daz was in vil leit. / er brâchte mancher hande arbeit / den cristen und den heiden zû. / wer daz wizzen wolde nû, / wâ von er was sô hôchgemût: / im was in hôeste konic vil gût, / der hêrre was in Littowen lant: / er was Myndowe genant. / Lengewîn betrouc sîn ubermût, / alsô noch vil manchen tût. / er greif drî rische brûdere an, / mit der er urlougen began, / die dô wâren wol bekant. / der eine Tûsche was genant, / Milgerîn der ander hiez, / […] Gineike was der dritte name / […] zû dicken stunden ez geschach, / daz man Lengewînen sach / ir irme lande mit sinem her. / daz widertâten sie mit wer. / […] zu jungest Lengewîn gewan / der konic Myndowen an sîne schar. / […] sie sprâchen: »wir sîn verladen«".

[1723] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 325-327.

[1724] LUB, Bd. 1, kol. 451: „Langwinus sororius noster […]".

[1725] Patrz: E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai…*, s. 42-43.

[1726] Idem, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-76.

[1727] LRCh, s. 64: „»die cristen sint uns nâhen bî« / sprach der eldeste under in: […]".

stanowiła bowiem działanie na rzecz utrwalenia granicy Litwy. Tuschego[1728], Milgerina i Gingeikego poparł Zakon Inflancki. Lingwen został poszkodowany, ale ostatecznie walka skończyła się jego (i Mendoga) zwycięstwem: przeciwnicy Lingwena musieli pozostać w Inflantach[1729]. On sam trafił do niewoli, z której wykupili go „druhowie" (czyli krewni i członkowie jego drużyny) za 500 półmarek[1730]. Zdołali oni zgromadzić tę – niemałą w końcu – sumę nawet po tym, jak rycerze inflanccy splądrowali kraj Lingwena i zabili jego brata[1731] (co warto zestawić z beznadziejnym położeniem Daugeruthego 30 lat wcześniej)[1732]. O zasobności Mendogowego siostrzeńca świadczy też jego odwetowa wyprawa na Wenden, w czasie której „z wielkim wojskiem" pobił oddział 500 zbrojnych komtura. Zginęło wtedy dziewięciu rycerzy, w tym – sam komtur, jeden dostał się do niewoli, a jeden uciekł[1733]. Może Lingwen dowodził wtenczas wojskiem Mendoga, ale nawet jeżeli tak, to jego własne siły też musiały być zaangażowane.

Jak widzimy, w połowie lat czterdziestych niejednokrotnie stał on na czele wypraw. Miał – zapewne młodszego – brata, którego imię w Kronice nie pada, jest on tam określany anonimowo, właśnie jako brat Lingwena[1734]. Spojrzenie na całokształt powyższych faktów pozwala na przypuszczenie, że w tym czasie Lingwen miał co najmniej 25 lat, zatem musiał się urodzić mniej więcej wtedy, gdy w 1219 r. podpisywano pokój z Wołyniem. Mendog raczej nie miał wtedy nawet 20 lat, z czego wynika, że matka Lingwena była starszą siostrą Mendoga. Należy przyjąć zbliżony wiek (20-25 lat) jej męża, zarazem szwagra Mendoga i Do-

---

[1728] Tusche (Dutze), nie wiadomo dlaczego, utożsamiony jest z Towciwiłem: Z. Ivinskis, *Mindaugas und seine Krone*, s. 367.

[1729] LRCh, s. 64-72, 97.

[1730] *Ibidem*, s. 71: „dô dise reise was irgân / Lengewînes vrûnde sân / zû samne quâmen mit râte / und wurben daz vil drâte, / daz sie lôsten Lengewînen / ûz sînen grôzen pînen. / dô wart gelôset Lengewîn / dar nâch von den vrûnden sîn. / alsus wart ir gedinge: /vumfhundert ôseringe / gâben sie vor in zû hant / und vûrten in wider in ir lant".

[1731] *Ibidem*, s. 69-70.

[1732] E. Gudavičius, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos…*, s. 25-26.

[1733] LRCh, s. 71-72: „daz man ein her vor Wenden sach; / daz brâchte Lengewîn aldar. / […] der kummentûr […] / er hatte wol vumfhundert man. / ein gewaldic her er an / mit den selben rante. / […] die brûdere meistic dâ bliben tôt, / ir einer entran mit grôzer nôt; / […] nûne wurden dô geslagen, / der zênde brûder mûste tragen / hin zû Littowen / ein houbet abe gehowen, / daz sînes kummentûres was. / […] dar zû twanc in Lengewîn, […]". Zostało wymienionych 11 rycerzy, konwent musiał mieć ich 12 oraz 6 księży: L. von Baczko, *Über den Character des Deutschen Ordens…*, s. 302; K. Górski, *Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego. Rozprawa z pracy zbiorowej „Dzieje Prus Wschodnich"*, Gdynia: Instytut Bałtycki 1938, s. 21, *Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego. Seria Balticum*, z. 8. Lingwen w zasadzie zlikwidował konwent w Wenden.

[1734] Patrz przyp. 1731.

wsprunka. Nie jest jasne, czy drugi siostrzeniec Mendoga – Trojnat[1735]*, o którym źródła zaczynają mówić dopiero na początku lat sześćdziesiątych – był ich synem, a skoro tak, to pozostaje alternatywa: Trojnat i Lingwen byli albo rodzonymi braćmi, albo kuzynami. Ta druga opcja jest bardziej prawdopodobna, ponieważ jako ważna postać, władająca własnym dziedzictwem, występuje tu Lingwen. Nie ma nigdzie mowy o jego ojcu, a szwagier Mendoga wspomniany jest w 1251 r.[1736] To skłania do przekonania, że w połowie lat trzydziestych ojciec Lingwena mógł już nie żyć.

Wyprawa Lingwena przeciwko Wołyniowi[1737] miała miejsce niedługo po nieudanym marszu Litwinów na Peresopnicę. Dowodził nimi wtedy Ajszwno Ruszkowicz[1738]*. Mimo tych wrogich wobec Wołynia działań (a pamiętajmy, że Lingwen w żadnym wypadku nie był oponentem Mendoga) wkrótce książęta Daniel i Wasylko poprosili o pomoc Mendoga i uzyskali ją, choć z opóźnieniem[1739]*. Wyprawy Ajszwna Ruszkowicza i Lingwena na południową Ruś należy zestawić z narracją Giovanniego da Piany del Carpinego o podstępnych litewskich grabieżach[1740]. Te łupieżcze ataki nie były decydujące politycznie. Drugie małżeństwo Daniela niewątpliwie było wynikiem politycznej kalkulacji, przy czym żadna ze stron nie czuła się przez te kalkulacje ograniczona. Na przełomie lat 1248-1249[1741] Danielowi i Wasylkowi, we współdziałaniu z Mazowszem, udało się częściowo podporządkować Jaćwięgów[1742]*. Powierski uważał, że zaczął się zarysowywać sojusz mazowiecko-halicko-litewski, co miało związek z pomocą udzieloną Mazowszu przeciwko księstwu krakowskiemu oraz z dążeniem Mazowsza do trzymania Zakonu na dystans. Stąd wynikało też odejście księcia kujawskiego Kazimierza od relacji z Zakonem[1743].

Tymczasem w 1249 r. większość powstałych przeciwko Krzyżakom Prusów skapitulowała (pokój dzierzgoński)[1744]; dodatkowo koncesja na rzecz Zakonu Niemieckiego, poczyniona przez cesarza Fryderyka II Hohenstaufa, oznaczała

---

[1735] ПСРЛ, т. 2, kol. 860. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.
[1736] Patrz przyp. 1215.
[1737] Patrz przyp. 1717-1718.
[1738] ПСРЛ, т. 2, kol. 797-798. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 171.
[1739] ПСРЛ, т. 2, kol. 801-805: „Данило же и Василко посласта в Литву помощи просяща и послана бысть от Миндога помощь […] Литве же […] приехавшим […] приспевшимъ ко брани, и воротишася во свояси". **Kronika halicko-wołyńska*, tłumaczenie, s. 174-177.
[1740] Patrz przyp. 1644.
[1741] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 34, 67.
[1742] ПСРЛ, т. 2, kol. 810-813. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 180-182.
[1743] J. Powierski, *Rola Jaćwieży w walce…*, s. 94-95.
[1744] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 90.

wpisanie Litwy na listę „ziem niczyich" przeznaczonych do podboju[1745]*. W tym samym czasie zresztą do cesarza do Werony przybył wielki mistrz krzyżacki[1746]. Państwo litewskie ostatecznie ukształtowało się dokładnie w tym momencie, w którym do jego granic zaczęły się z trzech stron zbliżać silne i raczej wrogie struktury polityczne.

[1745] J. Karwasińska, *Złote bulle Karola IV w sprawie chrztu Litwy*, [w:] *Cultus et cognitio…*, s. 246; E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 62. *Szerzej patrz: E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 28-29.

[1746] K. von Schlözer, *op. cit.*, s. 58.

VI. Od „najstarszego" księcia do króla

1. Ostatni bratankowie

Przez pozbawienie życia swoich braci i bratanków[1747] Mendog doprowadził do końca proces kształtowania się pozycji rodziny nuklearnej, która włada makroalodium, stanowiącym dziedzictwo „starszych" książąt. Tak powstawała domena „najstarszego" czy „najwyższego" księcia, czyli „króla". Więzy krwi i interesów oplatały skupione wokół niego „grupy szwagrów", rozciągając się siecią posiadanych przez nich włości na cały obszar zamieszkany przez etnicznych Litwinów. Ta hierarchia zdominowała inne hierarchie grupowe, niszcząc je lub wchłaniając.

Hierarchia, na której szczycie znajdowali się Towciwił i Edywid (Gedwid) – domniemani synowie Dowsprunka – ze względu na dziedzictwo Dowsprunkowiczów i ich kluczowe kontakty nawet pod koniec lat czterdziestych nie była jeszcze ostatecznie włączona w tę sieć. Mocnym, być może najmocniejszym, punktem oparcia dla hierarchii Dowsprunkowiczów na Żmudzi był Wykint – zwycięzca spod Szawel, który cieszył się poparciem Bulewiczów, władających wielką częścią ziemi szawelskiej. Siostra Wykinta była matką Towciwiła i Edywida[1748*], ale w źródłach nie ma konkretnej informacji potwierdzającej[1749], że Wykint był żonaty z siostrą Dowsprunka i Mendoga, jak twierdzi Zajączkowski[1750]. Latopis hipacki pozwala na ograniczony wgląd w funkcjonowanie litewskich drużyn wojennych w latach czterdziestych XIII w. „Najstarszy" książę mógł wysłać na takie wyprawy łupieżcze nawet swoich najpotężniejszych poddanych. Pod koniec 1248 r. Towciwił,

---

[1747] Patrz przyp. 891.

[1748] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „Тевтевилъ […] ко вуеви своему Выкынтови […]"; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186. S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 64.

[1749] E. Gudavičius, *Ar Treniota žemaičių kunigaikštis?*, s. 63.

[1750] S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 64-65.

Edywid i Wykint wyruszyli pod Smoleńsk[1751], co wykorzystał Mendog, by zająć ziemie bratanków[1752]*. W ten sposób usunął ostatnią przeszkodę, która uniemożliwiała mu stanie się rzeczywistym władcą. Dotychczas był tylko jedynym seniorem rodu panującego, którego władzę cechowała spora doza przypadkowości. Mendog zawładnął całą Ziemią Litewską (w sensie ścisłym) wraz z większą częścią dóbr bratanków[1753]*. Zasoby domeny i skarbca władcy się podwoiły. Poszczególne rodziny, rozrastające się w potężne gałęzie rodowe ze znacznym patrymonium, zostały obcięte tak, że tylko dla najsilniejszej, Mendogowej gałęzi pozostała przestrzeń rozwoju. Zniszczony został także najpotężniejszy człowiek na Żmudzi – Wykint. W 1219 r. na scenie wydarzeń nie było już Erdywiła (Gerdywiła)[1754], a jego włości przynależały do Mendoga[1755].

Cała ta opowieść o dziejach Dowsprunkowiczów nie ma nic wspólnego[1756] z ich domniemaną mocną pozycją w Połocku ani z przyjęciem przez nich zachodniego chrześcijaństwa jeszcze przed okresem 1249-1250[1757]. Wypędzonym ze swych włości książętom[1758] nie pozostało nic innego jak przyjęcie narzuconych przez Mendoga zasad gry: wziąć swoje wojska i z ich pomocą utwierdzić swoją władzę na ziemiach ruskich[1759]. Nie wykorzystali jednak tej możliwości, ponieważ po zwycięstwie nad księciem moskiewskim Michałem Chrobrym sami zostali pobici przez jego braci (książąt suzdalskich) na początku 1249 r.[1760] Dla Mendoga ozna-

---

[1751] Próby znalezienia związku między obecnością Litwinów na ziemi smoleńskiej w roku 1239 i w roku 1248 poprzez uznanie sprawstwa Dowsprunkowiczów w obydwu przypadkach doprowadziły, zwykle uważnego, Pauliusa Šležasa do generalizujących wniosków. Przy uzasadnianiu tych wniosków autor powołał się na możliwe kontakty arcybiskupa inflanckiego Alberta Suerbeera z Danielem Halickim: P. Šležas, *Mindaugas Lietuvos karalius*, s. 349-350.

[1752] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 35, 67; ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „Въ то же лето изгна Миндогъ сыновца своего Тевтевила и Едивида, пославшому на воину со воемь своими (w innych odpisach: съ вуемъ своим) на воину, со Выконтомъ на Русь воевать ко Смоленьску […]". *Por. MPH, Ser. 2, t. 16, s. 315-316; *Kronika halicko-wołyńska*, s. 184. Por. przyp. 891.

[1753] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „зане поимана бе вся земля Литовьская и бещисленое имение их, притрано бе богатьство ихъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

[1754] Patrz przyp. 908.

[1755] S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 61.

[1756] A. Prochaska, *Od Mendoga do Jagiełły*, s. 21; M. Freiherr von Taube, *Russische und litauische Fürsten…*, s. 406; A.M. Ammann, *op. cit.*, s. 271-276.

[1757] E. Gudavičius, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 64-65.

[1758] Towciwił i Edywid błędnie uznawani są za Żmudzinów: J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 56; M. Hellmann, *Grundzüge der Geschichte Litauens…*, s. 17-18 (Towciwił jest tu uznawany za brata Trojnata). Patrz: В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 297. Korekta błędu: V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 155.

[1759] Patrz przyp. 1669.

[1760] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 57; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 93-94.

czało to możliwość łatwego rozprawienia się ze skrzywdzonymi i niebezpiecznymi krewniakami, co też uczynił, wysyłając na nich swoich drużynników[1761]*. Echa wydarzeń na Litwie musiały dotrzeć wcześniej do Towciwiła, Edywida i Wykinta. Bez trudu mogli zdać sobie sprawę z tego, co ich czeka, gdy doświadczyli porażki przeciwko Rusinom. W reakcji na tę sytuację uciekli na Wołyń, do księcia Daniela – szwagra Towciwiła i Edywida – oraz jego brata, Wasylka[1762]*. Tak znaleźli się we Włodzimierzu wołyńskim.

Mendog tymczasem nabrał poczucia siły i mógł liczyć, że Daniel będzie miał na względzie jego wolę. Uznał uciekinierów za przestępców i żądał, by książę halicki odmówił im schronienia[1763]*. Daniel i Wasylko oczywiście doskonale widzieli umacnianie się Litwy i nie zamierzali stracić okazji do wykorzystania w swoich interesach litewskich konfliktów wewnętrznych. W dodatku to ich powinowaci doznali krzywdy. Przeciwnicy Mendoga otrzymali na Wołyniu wsparcie[1764]*, dalszy plan przewidywał zaś uzyskanie pomocy od polskich książąt[1765]*. Mendog miał dobrze zaplanowane pozbycie się konkurencji w kraju, nie wszystko jednak zdołał przewidzieć. Udało mu się uporać z przeciwnikami na Litwie, ale wtedy do konfliktu włączyły się siły zewnętrzne – Mendog miał jednak przewagę, ponieważ zdołał już wcześniej solidnie je nadwerężyć.

Polacy nie przyszli z obiecaną pomocą[1766]*, zatem Haliczanie zaczęli działać sami. Wykint z darami i pieniędzmi udał się na Jotwę, Żmudź i do Inflant, zdołał przekupić Jaćwięgów i połowę książąt żmudzkich[1767]*. On sam przejął władzę w swoich włościach, ponieważ teraz mógł przebywać na Żmudzi. Dzięki kontaktom Daniela Wykintowi udało się uzyskać przyzwolenie na działanie ze strony wszystkich sił inflanckich, w tym także Zakonu Inflanckiego, który dążył do odwetu na żmudzkim księciu za klęskę pod Szawlami. Przywódcy zakonni jednak

---

[1761] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „и посла на не вои свое, хотя убитии я". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

[1762] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „Онема же уведавшима и бежаста ко князю Данилу и Василкови, и приехаша во Володимеръ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

[1763] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „Миндовгови же приславшю слы своя, река: не чини има милости […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184. J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 57.

[1764] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 57; ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „не послушавъшима има Данилови и Василкови". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184.

[1765] ПСРЛ, т. 2, kol. 815: „Потом же Данило сгада с братомъ си и посла в Ляхы ко князем Лядьскьмъ, река: яко время есть христьяномь на поганее, яко сами имеють рать межи собою". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 184-185.

[1766] ПСРЛ, т. 2, s. 815: „Ляхове же обещаша, и не исполниша". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1767] ПСРЛ, т. 2, kol. 815-816: „Данилу же и Василку послався Выкыньта во Ятвязе и во Жемойте, ко Немцемъ в Ригу, и Викынтъ же убеди я серебромъ и дарми многими – Ятвязе и полъ Жемойти". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

podkreślili, że wesprą Towciwiła[1768]*. Tu znaczenie miały Daniela plany unii kościelnej oraz nawiązane przez niego relacje z papiestwem i z Zakonem[1769]. Po solidnych przygotowaniach Haliczanie rozpoczęli wojnę wyprawą przeciwko Nowogródkowi[1770]*, z czego można wnosić, że tzw. Ruś Czarna była już wtedy podporządkowana Litwie. Litwini w tym czasie kontrolowali inne miasta i grody ruskie: Wołkowysk, Słonim i Zdzitów. W ich kierunku także ruszyło halickie uderzenie[1771]*. Wyprawa częściowo się udała, ale dominacji halickiej nie udało się tam utrwalić, gdyż – jak czytamy w latopisie – wojsko powróciło[1772]*. W dodatku na początku 1252 r. Daniel znowu musiał wyprawiać się przeciwko Nowogródkowi[1773]. Tamte działania przypadły na 1249 r.[1774], przy czym marsz na Nowogródek – na mniej więcej połowę tegoż roku[1775].

W 1249 r. Daniel nie odniósł wielkich sukcesów, ale Mendog stanął w obliczu potężnej wrogiej koalicji. Czasem Wykint wskazywany jest jako jej *spiritus movens*[1776]. Być może zasłużył na takie określenie poprzez swoją działalność, ale to nie ona miała decydujące znaczenie, a ranga podmiotu działającego. Pod tym względem najwyższą wśród zbiegów pozycję miał Towciwił – syn Dowsprunka i bratanek Mendoga. Gdy tylko do Daniela dotarła informacja od Wykinta, że Zakon Inflancki poprze Towciwiła[1777], to właśnie jego książę halicki wysłał – jako swojego pomocnika – na czele wojska ruskiego i sił Kumanów[1778]*. Tu Towciwił był księciem i wodzem, a nie tylko posłem od rozdawania łapówek. Latopisarz poświęcił jego działalności tylko kilka słów, które mają jednak ciężar gatunkowy[1779]*.

[1768] ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „Немцем же отвещавшимъ Данилу, – яко тебе деля миръ створимъ со Выкынтомь, зане братью нашу многу погуби, – обещаша же ся Немци братья ити на помощь Тевтивилу". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1769] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 65-66.

[1770] ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „Данило же и Василко поидоиста к Новугороду". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1771] ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „Данилъ же и Василько, братъ его, розгадавъ со сыномъ брата си, посла на Волковыескь, а сына на Услонимъ, а самъ и де ко Здитову". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1772] ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „И поймана грады многы, и звратишася в домы". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1773] Patrz przyp. 1969-1970.

[1774] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 35, 67.

[1775] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 95.

[1776] S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 61.

[1777] Patrz przyp. 1768.

[1778] ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „Потом же присла Выкынть рекыи, яко Немце хотять востати на помощь Тевтивилу. И посла Данило Тевтевила и помочь собе, и с нимь Русь и Половце […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1779] ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „и многое воевание бысть межи ими". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

Haliczanie dotarli co najwyżej na Ruś Czarną, gdyż znaleźli na Litwie siły, które poparły Towciwiła. Bodaj najpewniejszym punktem oparcia dla niego był Wykint z silną pozycją na swoich ziemiach. Toponimika wskazuje, że także siostrzeńcy Wykinta znaleźli tam schronienie[1780]. Ziemie Mendoga i jego sojuszników zostały złupione. Latopisarz odnotował, że Towciwił wziął jeńców[1781].

Nawet wsparcie wojskowe ze strony Daniela nie pozwoliło Dowsprunkowiczom na trwałe opanowanie utraconych ziem[1782]. Towciwił był zmuszony wycofać się z oddziałami halickimi do Rygi[1783]*, co musiało się stać pod koniec 1249 r.[1784] Kierunek wybrany przez Towciwiła świadczy zarówno o jego decyzji taktycznej (można by się raczej spodziewać, że z oddziałami od Daniela cofnie się na Wołyń), jak i o zmianie stanowiska sił politycznych w Inflantach. Pomoc, której zmagający się jednocześnie z własnymi problemami Daniel mógł udzielić Dowsprunkowiczom i Wykintowi, okazała się niewystarczająca. Mendog skutecznie odparł pierwszą interwencję sił zewnętrznych, utrwalając swoją władzę w Ziemi Litewskiej (na Litwie właściwej). Nalszczany i Upita (czego dowodzi zwycięstwo odniesione przez Lingwena[1785]) już wcześniej podporządkowały się „grupie szwagrów" przewodzonej przez Mendoga. Nowe wydarzenia pokazywały, że po stronie Mendoga opowiedziały się Dziawołtwa, ziemia wilejska i – częściowo – Żmudź. Wszystko to osiągnął, jeszcze zanim starł się z Inflantami jako głównym poplecznikiem jego wewnętrznych przeciwników. Decyzja Towciwiła, by wycofać się do Rygi, praktycznie oznaczała początek poparcia, które nadeszło dla opozycji antymendogowej z Inflant.

2. Chrzest

Wybór kierunku ryskiego sprawił, że Towciwił z narzędzia Daniela Halickiego stał się narzędziem inflanckim. W Rydze przyjęto litewskiego księcia z honorami i uroczyście ochrzczono[1786]*. Hruszewski uważał, że te działania Towciwiła przypadły na rok 1250, raczej na pierwszą jego połowę, ponieważ w tym przedziale

---

[1780] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 70-73, 76.

[1781] Patrz przyp. 1783.

[1782] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 97.

[1783] ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „Оттуда же Тевтевилъ иде с полономъ Даниловымъ в Ригу". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1784] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 98.

[1785] Patrz przyp. 1729.

[1786] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 59; ПСРЛ, т. 2, kol. 816: „И прияша Рижани с великою честью, и крещенъ бысть". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

ukraiński historyk lokował także rozmowy Mendoga z Zakonem Inflanckim, które miały miejsce później[1787]. Wszystko to nie mogło stać się wcześniej niż pod koniec 1249 r.[1788], co wynika z działań podjętych wcześniej przez Daniela[1789]. Chrzest Towciwiła musiał więc mieć miejsce nie wcześniej niż na początku 1250 r., a nie później niż w połowie tegoż roku. Uroczystość, która temu towarzyszyła, oraz okazany chrzczonemu szacunek świadczą, że przyjmowano kogoś więcej niż wielmożę lub księcia Kurów czy Prusów. Towciwiła potraktowano jako poważnego kandydata na monarchę, mimo że pozbawiony sił, które go popierały, sam z siebie nic nie znaczył (o czym dowodnie świadczyła jego ucieczka z Litwy). Siłom politycznym w Inflantach zależało na utrzymaniu „znaczenia" Towciwiła nie mniej niż jemu samemu, a potrzeba ta wynikała z istnienia i trwałości niedawno powstałego państwa litewskiego[1790]. Demonstracyjne uznanie rzekomej wagi politycznej Towciwiła oznaczało rzeczywiste, mimowolne uznanie znaczenia Mendoga[1791].

W tym miejscu autor latopisu hipackiego napisał o „ryżanach"[1792], ale niewątpliwie chodziło mu nie o mieszczan ryskich, ale o instytucje i struktury władzy w Inflantach. Trzy z nich wymagają omówienia: poza tradycyjnie tu obecnym Zakonem Inflanckim i biskupstwem ryskim liczył się jeszcze arcybiskup prusko-inflancki. Stanowisko to zajmował doświadczony urzędnik kościelny – Albert Suerbeer[1793]. Został na nie mianowany na przełomie lat 1245-1246, otrzymując przy tym pełnomocnictwa legata papieskiego, obejmujące także Ruś[1794]. Albert dążył do mocnego zakotwiczenia się w Prusach, ale Dietrich von Grüningen wypchnął go, gdy sam został mistrzem w Prusach[1795]. Nawet jeżeli latem 1249 r. Suerbeer osobiście nie wybrał się do Księstwa Halicko-Wołyńskiego[1796], to mógł utrzymywać z Danielem i Wasylkiem kontakty, skierowane przeciwko Mendogowi[1797].

[1787] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 35, 67.
[1788] E. Gudavičius, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 66.
[1789] Patrz przyp. 1764-1775.
[1790] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 98.
[1791] Idem, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 66.
[1792] Patrz przyp. 1786.
[1793] Wcześniej Albert był kanonikiem bremeńskim i arcybiskupem irlandzkiego Armagh: *Monumenta Livoniae antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und andern schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen*, Bd. 4: *Riga's ältere Geschichte in Uebersicht. Urkunden und alten Aufzeichnungen zusammengestellt*, Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir. 1844, s. XXV.
[1794] K. Forstreuter, *Fragen der Mission in Preussen…*, s. 250-253.
[1795] *Ibidem*, s. 257-258.
[1796] Patrz: W. Abraham, *op. cit.*, s. 124; S. Zajączkowski, *Studya nad dziejami Żmudzi…*, s. 60; E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 82.
[1797] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 75-76.

We wrześniu 1250 r. arcybiskup Suerbeer utracił godność legata[1798]. Towciwiła ochrzcił wcześniej, jednak już wtedy często nie pozostawało mu nic innego, jak dublowanie funkcji biskupa ryskiego. Tę już od dwóch dekad energicznie pełnił Nikolaus von Nauen. Oczywiście to on, a nie nowo przybyły arcybiskup prusko-inflancki Albert Suerbeer przewodniczył kapitule ryskiej. Rzeczywistą przewagę Nikolausa ilustruje faktyczna likwidacja diecezji semigalskiej poprzez przyłączenie jej do diecezji ryskiej, co miało miejsce 3 marca 1251 r.[1799] Z dalszego rozwoju wydarzeń wynika[1800], że to biskup Nikolaus był kluczowym rzecznikiem Towciwiła. Zakon Inflancki obiecał nawet Danielowi poparcie znienawidzonego przez rycerzy zakonnych Wykinta[1801], a więc tym bardziej Zakon gotów był poprzeć Towciwiła. Był on w dodatku bliższy Danielowi, a dla Zakonu – zupełnie znośny. W tym okresie mistrzem krajowym Zakonu Inflanckiego był Andreas von Stirland (1248-1253)[1802]. W Inflanckiej Kronice Rymowanej pokreślono, że między mistrzem a biskupami panowała zgoda[1803]. Chrzest Towciwiła dokonał się więc za porozumieniem wszystkich „ryżan".

Ono właśnie przeważyło przy decyzji o wielkiej wyprawie na Litwę. Von Stirland miał talent dyplomaty, o czym świadczą jego dobre relacje z biskupami. Jeszcze przed przyjazdem do Inflant cieszył się dużym poważaniem[1804]. Zalety te nie

---

[1798] K. Forstreuter, *Fragen der Mission in Preussen…*, s. 259.

[1799] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 101.

[1800] Patrz przyp. 1890.

[1801] Patrz przyp. 1768.

[1802] *Chronologia polska. Praca zespołowa*, red. B. Włodarski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957, s. 444, *Nauki Pomocnicze Historii Instytutu Historii PAN*.

[1803] LRCh, s. 74-75: „er enwas nicht ein halbez jâr / gewesen in dem lande, / er hebte zû sîner hande / die bischove alle glîche / von Rîge und von der Wîche. / […] alsô trûgen sie uber ein / recht, daz under in nie kein / zweiunge was als um ein hâr; / einen mût hatten sie gar. / des wâren ir lant vil rîche, / daz sie sô vridelîche / mit einander lebeten dô, / ouch was daz lantvolc allez vrô".

[1804] *Ibidem*, s. 73-74: „dar nâch man einen brûder kôs / zû meistere uber Nieflant. / der site was im wol bekant, / des man in den landen pflac, / er was gewesen manchen tac / in Nieflande, daz ist wâr: / dâ von weste er den site gar. / brûder Andrês was er genant / und was geborn von Stîrlant; / er was des lîbes gar ein helt. / zû hant dô er wart irwelt, / brîve wurden dô gechriben. / unlange sie dô bliben, / sie wurden kegen Nieflant / mit gûten boten dô gesant. / dô sie zû Rîge wâren kômen, / die brîve wurden dô genomen: / der an des meisters stat was / die brîve man vor im las / und vor den anderen brûderen dô. / sie wurden algemeine vrô, / dô man sô verre hatte gelesen, / daz brûder Andrês solde wesen / meister uber Nieflant. / wen daz was in wol bekan, / daz er was ein geistlîch man; / sie wâren im gerne undertân. / dô er die meisterschaft entpfienc / lieplîch er dâ mit umme gienc, / wen er was gotes genâden vol, / sô ich die wârheit sprechen sol. / wer in mit ougen ane sach / in sînem herzen er jach, / daz sô natûrlich man / sîn ougen nie gesêhen an. / sîn munt was sûzekeit vol, / als ich vil kurtzlîchen sol / mit mîner schrift ûch tûn bekant".

wyczerpywały katalogu jego talentów: był człowiekiem o szerokich horyzontach, potrafił więc wyciągnąć lekcję z porażki pod Szawlami. Tak jak przed nim Wolkwin, von Stirland podjął staranne przygotowania, ale powodowała nim nie tylko potrzeba zyskania na czasie. Plan wyprawy szczegółowo omówił z komturami i wójtami, wydał im odpowiednie polecenia i wszystko przewidział[1805]. Należało wykorzystać sprzyjający moment[1806]: Litwa odparła najazd Towciwiła, ale walki wewnętrzne ją osłabiły. Mistrz inflancki liczył, że uda mu się zadać decydujący cios, pokonać Litwę łącznie ze Żmudzią i jeszcze podbić Semigalię[1807]. Zaangażowano wszystkie siły Zakonu Inflanckiego[1808]. Kronikarz podkreślił, że wojsko było wielkie i dobrze przygotowane[1809].

Wieść o przygotowaniach prowadzonych przez Zakon szeroko się rozniosła[1810], być może była przekazywana także przez uciekających z obozu Towciwiła Litwinów. Dotarła na wschód Litwy i na Żmudź, gdzie starano się w miarę możliwości przyszykować do obrony[1811]. Trasa przemarszu Inflantczyków pokazuje, że Mendog nie ryzykował wyprowadzenia wojska poza granice własnej domeny. On także, po przegranej pod Amboten, wyciągnął wnioski: dużymi, ale zróżnicowanymi siłami militarnymi nie było łatwo dowodzić, więc lepszym rozwiązaniem wydawało się oszczędzanie sił i wymuszenie na wrogu rozciągnięcia linii komunikacji.

[1805] *Ibidem*, s. 75: „zû jungest er genante: / sîne boten sante / er zû kumentûren al. / die vogete mit der selben zal / quâmen zû im vil drâte. / er sprach: »mit ûwerem râte / wil ich kein Littowen varn. / ir ensult nicht lenger sparn / lîp, gût unde lûte, / des bitte ich ûch hûte, / wan uns got hât her gesant / in sîner lieben mûter lant, / daz sul wir breiten mit unser macht, / mit stêter witze wol bedâcht.« / die kummentûre sprachen dô: / »meister, wir sîn der rede vrô; / ûwer wille sol dar an / geschehen wol.« zû hant von dan / ritten sie vil drâte. / nâch des meisters râte / geboten sie die herevart […]".

[1806] *Ibidem*, s. 75-76: „des enwart niemant gespart. / daz volc zû widerstrîte / vreute sich der zîte, / daz iz solde reise varn".

[1807] *Ibidem*, s. 76: „Dô daz her sich hâte / gelegert wol mit râte / nâch des meisteres gebot, / er sprach: »genêdeclîcher got, / sunder dich mir kan gewern / niemant, ich enwolle hern / die Littowen und Sameiten. / ouch saltu, hêrre, leiten, / mich an die Semegallen sûr, / die dâ sint unser nâkebûr, / daz ich die betwinge / und dir zû dienste bringe«".

[1808] *Ibidem*: „die brûdere mit vil stoltzer schar / quâmen dem meister dô, / des was er von hertzen vrô. / alle des dûtschen hûses man / die ritten mit einander dan".

[1809] *Ibidem*: „der dâ vil sunder zal was. / daz her was michel unde breit / und zû strîte wol bereit".

[1810] *Ibidem*, s. 74-75: „Dô die heidenschaft vernam, / daz der meister sô vridesam / mit sînen vrûnden kunde sîn, / daz was in ein vil grôzer pîn. / sie sprâchen: »sint dirre man / mit sînen vrûnden alsô kan / vrûntlîchen gebâren, / wir suln haben vâren / vor im, diz ist waz uns ist gût. / ist daz er vîentlîchen mût / kegen uns beginnet kêren, / unser schade mac sich méren«".

[1811] *Ibidem*, s. 75: „die Littowen und Sameiten / begunden sich bereiten / nâch disen selben worten".

Von Stirland wybrał trasę, którą Kawalerowie Mieczowi maszerowali już wcześniej, i ruszył na Nalszczany. Nie natknął się tu na główne siły litewskie, więc straszliwie zniszczył kraj[1812] (prawdopodobnie wojowie nalszczańscy podlegali już Mendogowi). Dla mistrza inflanckiego, którego celem była domena Mendogowa – Ziemia Litewska – był to jedynie wstępny etap. Docelowo zakładał zniszczenie głównych sił litewskiego władcy[1813].

Tu znowu mamy do czynienia z ignorowaniem rozpoznanych przez Łowmiańskiego granic Ziemi Litewskiej (Litwy właściwej)[1814] poprzez próbę rehabilitacji dokonanego przez Paszkiewicza[1815] umiejscowienia pochodu sił inflanckich na Kiernów[1816]*. Dla Paszkiewicza zachodnią granicę Nalszczan wyznaczała rzeka Święta[1817]. Gdyby przyjąć taki kontur granicy (na drugim brzegu Świętej – zaznaczmy – leżała Selonia[1818]), to trzeba dostrzec, że marsz przez Nalszczany oznaczał wykonanie łuku na zachód, by dotrzeć do Kiernowa (ewentualnie drogę w kółko na wschód od Nalszczan do Kiernowa). Z Ascheraden (łot. Aizkraukle)[1819] marsz przez Selonię miałby sens, ponieważ Kawalerowie Mieczowi zajęli północną jej część jeszcze w pierwszej dekadzie XIII w.[1820] Co ważniejsze, w Inflanckiej Kronice Rymowanej, napisanej pod koniec XIII w., wyraźnie jest powiedziane, że Niemcy nigdy jeszcze nie zapuszczali się tak daleko jak podczas wyprawy przeciwko Mendogowi[1821]. Tymczasem w 1279 r. doszli oni pod Kiernów[1822], a miało to miejsce kilkanaście lat przed zakończeniem pisania przywoływanej kroniki.

[1812] *Ibidem*, s. 76-77: „daz her begunde breiten sich / hin zû Nalsen in daz lant. / man slûc daz volc mit vrîer hant, / sam man tût die rinder. / man, wîb unde kinder / wurden wênic dâ gespart".

[1813] *Ibidem*, s. 77: „sus vûr daz her vil wol geschart / durch Nalsen kein Littowen. / der meister wolde schowen / wie kunic Myndowe mochte, / ob er zû strîte tochte".

[1814] Patrz przyp. 1224.

[1815] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 83-87.

[1816] M. Jučas, *Dar viena Lietuvos istorija*, NŽ-A 1995, nr 12, s. 960. *Patrz także: E. Gudavičius, *Kernavės žemė ir valsčius…*, s. 140-141.

[1817] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 84.

[1818] LUB, Bd. 1, kol. 461, 463: „distinctiones vero alterius lateris inter Selones et Littewinos a praedicto Burchwalle Nowenene transeundo directe super viam Kopwech, eandem viam sequendo usque ad ripam Lodenbeke, ripam Lodenbeke descendendo usque pervenitur, ubi alio nomine vocatur de Dussethe; praedictam Dussethe ultra sequendo in lacum, qui dicitur de Sarthe, apud lacum Sarthe transeundo in ripam, quae inde affluit, quae dicitur Swenteuppe, Swenteuppam descendendo in ripam Lettowiae, praedictam ripam ascendendo et persequendo in ripam Wessenke, ultra in ripam Vesinthe, ultra in ripam Lenene, praedictam ripam Lenene ultra descendendo in flumen, quod vocatur Semigaller A".

[1819] Z Aizkraukle były prowadzone działania przeciwko Lingwenowi: LRCh, s. 67.

[1820] ГЛ, s. 299.

[1821] LRCh, s. 77: „dâ nie cristen her hin quam, […]".

[1822] *Ibidem*, s. 191.

Odległość ta została więc oceniona przy znajomości wydarzeń z 1279 r. Łowmiański zwrócił uwagę[1823] na sformułowanie zapisane w rękopisie heidelberskim: „tam wojska chrześcijańskie nigdy więcej [nie doszły]"[1824]. Jego treść wyklucza prawdopodobieństwo, że chodziło o Kiernów.

W tak ważnym momencie Mendog nie zaryzykował przyjęcia otwartej bitwy i wybrał obronę w rodowym grodzie[1825], w swoim dziedzictwie – na terenie Ziemi Litewskiej. W XIII w. grody drewniane na wschodzie Litwy zostały znacznie wzmocnione[1826], więc zdrożone wojsko inflanckie miało twardy orzech do zgryzienia. Oczywiście nic nie stanęło Niemcom na przeszkodzie do złupienia Ziemi Litewskiej[1827]. Najeźdźcy zdołali obronić swój obóz[1828], ale ich oddziały przemieszczające się po okolicy były nieustannie napadane[1829]. Kronikarz nie wspomniał o szturmie na gród Mendoga. Mistrz von Stirland nie podjął tego ryzyka. Wojska Zakonu Inflanckiego wycofały się z Ziemi Litewskiej, nie pokonawszy władcy litewskiego.

Ten wyszedł ze starcia obronną ręką, ale znacznie osłabiony. Mistrz inflancki niezwłocznie przygotował kolejny atak. Trudno powiedzieć, czy z terenu Ziemi Litewskiej ruszył na Żmudź bezpośrednio (czyli praktycznie kontynuował wyprawę), czy też zaczął przygotowania od nowa. Za tą drugą wersją przemawiałyby przekazy o gromadzeniu wojska, słowa o przygotowaniach do wymarszu oraz wzmianki o krzyżowcach, o których nie było mowy przy okazji relacji z wydarzeń w Ziemi Litewskiej[1830]. Argumentem za opcją kontynuowania wyprawy jest użyte przez kronikarza sformułowanie „to samo wojsko"[1831]. W żadnym przypadku nie można odrzucić wieloznaczności użytych w źródle wyrażeń. Bez względu na wszystkie te okoliczności von Stirland konsekwentnie realizował swoje zamierzenia[1832].

[1823] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 109-110.

[1824] LRCh, s. 77, 298: „nie cristen her mir quam, […]".

[1825] *Ibidem*, s. 77: „der kunic in sîner burge lac".

[1826] G. Zabiela, *Lietuvos medinės pilys*, s. 72, 92, 164, 171, 174.

[1827] LRCh, s. 77: „dô was roubes alsô vil / genomen rechte âne zil / zu Littowen in dem lande. / sie verwûsten ouch mit brande / alliez daz was um sie gelegen".

[1828] *Ibidem*: „sie gevlogen wâren, die in gewert / solden hân die legirstat: / er hatte sie gemachet mat".

[1829] *Ibidem*: „daz cristen her umme bejac / wart vil dicke ane gerant. / sie widerguldenz mit der hant / rechte volleclîche. / sie vlizzen sich gelîche, / daz daz lant wurde verhert".

[1830] *Ibidem*: „Der meister mit den sînen / brûderen und pilgerînen / scharten aber wol ir her, / […] man hôrte drîstunt den clanc, / der ûz dem herhorne dranc: / dô was daz her vil wol bereit".

[1831] *Ibidem*: „kein Sameiten man reit / mit dem selben her dô." – zwrócił na nie uwagę Artūras Dubonis.

[1832] Patrz przyp. 1807.

Jego siły wkroczyły na Żmudź[1833] i spustoszyły „drugą jej część", której nie zdołał podporządkować Wykint[1834]. Żmudzini, podzieleni wewnętrznie i zmęczeni walką, doświadczyli grabieży i spustoszenia nawet boleśniej niż domena Mendoga[1835]. Kraj doznał ogromnych zniszczeń, ale jego ludność się nie poddawała, ukrywając się w lasach i wśród bagien[1836]. Wojska Zakonu wróciły do Rygi z ogromnymi łupami – taki był finał całej wyprawy[1837]. Zdarzały się przypadki oporu. Kronikarz nie napisał o nich wprost, wymienił jednak broń jako jedno z trofeów[1838].

Andreas von Stirland zorganizował osobną wyprawę przeciwko Semigalii[1839]. Brali w niej udział krzyżowcy oraz liczni miejscowi rekruci, zobowiązani do służby wojskowej na rzecz Zakonu[1840]. Wszyscy oni dokonali straszliwego spustoszenia[1841], w ten sposób próbując zmusić żyjących w bezpośredniej bliskości Semigalów do posłuszeństwa. Nie spodziewano się tego na Litwie, która leżała nieco dalej i miała już wytworzone zręby państwa. W tamtym momencie Litwa nie była w stanie przyjść Semigalom z odsieczą, co zdecydowało o niemieckim zwycięstwie. Semigalowie musieli się poddać[1842].

Te dwie czy trzy wyprawy von Stirland zorganizował latem 1250 r. (może już późną wiosną i jesienią)[1843]. Nie zdołały one doprowadzić do upadku Litwy (Zakonowi nie udało się nigdzie osadzić Towciwiła), wyczerpały jednak jej siły i pozbawiły ją semigalskiego bufora. Mendog wyraźnie widział, w jak trudnym położeniu

---

[1833] LRCh, s. 77: „sie wolden vorwert sunder wer / ûf die Sameiten sîn / und brengen sie in grôzen pîn". Patrz przyp. 1831.

[1834] Por. przyp. 1767.

[1835] LRCh, s. 78: „dar zû twanc in der grôzę nôt, / und die macht der cristenheit *I* brâchte in manich herzeleit. / der schade, der dô was getân / zu Littowen, den lâze wir stân, / der enwas nicht halb sô grôz. / der Sameiten blût man grôz / und sie mochten sich nicht weren".

[1836] *Ibidem*: „wer den lîp wolde generen, / der mûste gar ân alle zucht / in die welde nemen vlucht, / in puschen und in brûchen / mûsten sie vride sûchen".

[1837] *Ibidem*: „die cristen hatten vol ir hant / und die lant vil gar verbrant / und kârten wider zû lande / mit roube mancher hande. / dô sie zû Rîge quâmen […]".

[1838] *Ibidem*: „sînes teiles was er wert: / man gab im wâpen unde pfert".

[1839] *Ibidem*, s. 79: „Meister Andrês der liez sân / sîne brûdere verstân, / daz er mit einer herevart / wolde zu Semegallen wart. / der reise wurden sie vil vrô".

[1840] *Ibidem*: „daz lantvolc gemeine dô / hin und her wart besant. / dem meistere quam daz zû hant. / der meister und die brûdere sîn, / daz lantvolc und die pilgerîn / hûben sich ûf die vart / hin kein Semgallen wart".

[1841] *Ibidem*: „dô sie quâmen in die lant, / sie nâmen roubes vol die hant / und slûgen Semegallen vil".

[1842] *Ibidem*, s. 79-80: „Die Semegallen drâte / mit eine gemeinen râte / santen an den meister dô / umme einen vride recht alsô, / daz sie den zins mûsten geben / und in der brûdere vride leben. / dô der meister sie vernam, / sîn hertze sân in vreude quam. / er nam die Semegallen wider, / den zins sie gerne gâben sider".

[1843] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 103. Por. М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 35, 67.

się znalazł: wkrótce zarówno od północy – z Inflant – jak i od strony południowej – z Halicza – mogły paść nowe ciosy. Na północnej Żmudzi czyhał Wykint. Sambia nie była jeszcze podbita, ale Zakon Niemiecki był już w Prusach – całkiem niedaleko. Zwolennicy Towciwiła, także w warunkach pokoju, mogli liczyć na okoliczności sprzyjające działaniu.

Ten ostatni, wewnętrzny czynnik najprawdopodobniej był przez Mendoga uznawany za najgroźniejszy. Na Litwie miał on nad Towciwiłem przewagę, ale poza jej granicami to Towciwił wydawał się silniejszy od niego, nawet jeśli było to tylko skutkiem sprzyjającej koniunktury – taki był najsłabszy punkt Mendoga. Litewski władca potrafił jednak wypatrzeć także najsłabsze punkty skierowanej przeciwko sobie koalicji. W Księstwie Halicko-Wołyńskim Towciwiła popierał szwagier Dowsprunkowiczów i przeciwnik Mendoga – Daniel. Miał on jasno sformułowane stanowisko. W Inflantach działały trzy siły o podobnej randze, a każda z nich miała własne interesy. W Inflanckiej Kronice Rymowanej nie zrelacjonowano najbardziej subtelnych decyzji von Stirlanda, więc Towciwił nawet nie został w niej odnotowany. Tymczasem latopis hipacki ujawnia wydarzenia dotyczące szwagra Daniela: gdy Mendog dowiedział się, że Towciwił został ochrzczony, potajemnie wysłał swoich ludzi z darami do von Stirlanda, przekupił go i obiecał drugie tyle, jeśli mistrz zamorduje Towciwiła[1844]*. Ta narracja źródłowa przywołuje merowiński rys postaci Mendoga, o którym pisał Latkowski[1845]. Decyzja i propozycja złożona von Stirlandowi przez Mendoga warta była takiego porównania, gdyż – jak się okazało – rodzimy Merowing się nie przeliczył i znalazł wspólny język z najsilniejszym ogniwem skierowanej przeciwko sobie koalicji.

Mistrz inflancki był nie tylko najsilniejszym, lecz także najbardziej przewidującym wśród koalicjantów. Przedstawienie, w którym udawano uznanie znaczenia Towciwiła, przekraczało granice europejskich wyobrażeń[1846]: poganin miał chrzest jak władca (nawet jeżeli tylko na pokaz), a nie jak jeden z wielu wielmożów[1847]. Von Stirland był w tej akcji odpowiedzialny głównie za wymiar militarny, ale przekroczenie go pozwoliło mu wejść do gry politycznej na pozycję rozgrywającego. Był w niej tym, który mógł najwięcej zaproponować, najwięcej

---

[1844] ПСРЛ, т. 2, kol. 816-817: „Уведав же се Миндого, яко хотятъ ему [Towciwiłowi – E.G.] помотати Божии дворяне и пискупъ, и вся вои Рижская, и убоявся; посла таине ко Андрееви, мастеру Рижьску, и убеди и дарми многими, сирень умоли его – послалъ бо бе злата много и сребра, и сосудъ серебреныи и златыи, и красныи, и коне многы, – рекыи: ащь убьеши и женеши Тевтевила, и еще болша сих приимеши". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1845] Patrz przyp. 1415.

[1846] Por.: J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 70.

[1847] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 97-98; idem, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 66.

żądać i najwięcej dać, a jako sprytny polityk nie wahał się wykorzystać tej sprzyjającej sytuacji. Aleksandr Presniakow trafnie zauważył, że w dziedzinie działalności misyjnej von Stirland przerósł swoich współczesnych[1848]. To on sprawił, że kwestia Towciwiła stała się kwestią chrztu Mendoga, ten zaś rozumiał, że w tej grze udawane wartości należy przełożyć na rzeczywiste, zatem sam zaczął dążyć do ich osiągnięcia. By takiej zamiany dokonać, należało podjąć grę w innej przestrzeni i z innymi siłami. Jak do nich dotrzeć – wiedział von Stirland i potrzebował przekazać tę wiedzę Mendogowi, gdyż tylko tak mógł sobie umożliwić wykonanie kolejnych kroków, już w przestrzeni litewskiej, które miały mu zapewnić osiągnięcie ważnych dla niego wartości. Odpowiedź, której udzielił Mendogowi, była w pewnym sensie żądaniem, by ten sam się ochrzcił, a następnie zwrócił się do papieża o uznanie tego chrztu[1849]*. Mendogowi zaproponowano coś, co w XIII w. już się nie zdarzało, ale było przyjętą praktyką polityczną w wiekach IX-XI. Mistrz obiecał udzielić niezbędnego wsparcia[1850]*.

Z perspektywy Mendoga propozycja von Stirlanda oznaczała inny rodzaj usunięcia Towciwiła, który należało bardzo drogo okupić: ustępstwami terytorialnymi i przyjęciem obcej ideologii, przyniesionej przez wrogów – wyrzeczeniem się „wiary ojców". Towciwiłowi wystawiono jeszcze wyższy rachunek, nie miał jednak czym go uiścić, za to Mendog musiał położyć na szali rzeczywiste zasoby, w zamian za które jako faktyczny władca Litwy mógł uzyskać to, do czego dążył. Partnerzy doszli do porozumienia[1851].

Przekazy o chrzcie Mendoga znajdziemy w wielu źródłach. W latopisie hipackim fakt został po prostu stwierdzony[1852]*, trudno tam jednak odtworzyć chronologię wydarzeń. Hruszewski datuje rozmowy Mendoga z von Stirlandem na cały rok 1250, a sam chrzest – na początek 1251 r.[1853] Autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej przedstawił początek negocjacji jako nieoczekiwane zaproszenie do złożenia wizyty, skierowane przez Mendoga do mistrza inflanckiego[1854]. Została ona opisana jako uczta, podczas której ustalono, że Mendog przyjmie

---

[1848] А.Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. 2, в. 1, s. 50. Por.: J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 68.

[1849] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „оному же рекъшу: не можеши избавленъ быти, аще не послеши к папе и приимеши крьщения, не одолееши врагу". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1850] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „Дружбу имею к тебе". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1851] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 69.

[1852] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „Миндогъ же посла к папе и прия крьщение". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186.

[1853] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 35, 67. Por.: H. Paszkiewicz, *Regesta Lithuaniae…*, s. 47 (przypis do Inflanckiej Kroniki Rymowanej).

[1854] LRCh, s. 80: „Nû wil ich ûch ein teil verjehen, / waz mêr wunders ist geschehen / an dem meistere von Nieflant. / er was zû Littowen wol bekant/ kunic Myndowen, der dô riet / zû

chrzest i przekaże niektóre ziemie Zakonowi, a ten wesprze jego starania o koronę królewską[1855]. Na podstawie przekazu tej kroniki, niemającej wyraźnego szkieletu chronologicznego, tym trudniej określić czas negocjacji. Wynika z jej tekstu tyle, że dla jej autora wyjazd posła Mendoga do papieża był jego wspólną z von Stirlandem podróżą do Inflant, dokąd mistrz wracał po opisanej w kronice uczcie[1856]. Oczywiście cała narracja powstała przy uwzględnieniu późniejszych wydarzeń[1857]. Z treści wynikałoby, że litewski władca wysłał do papieża posła jeszcze przed przyjęciem chrztu, zresztą ten jest w niemieckim przekazie połączony w jedno wydarzenie z koronacją, która w rzeczywistości miała miejsce jeszcze później[1858]. W tym kontekście jest zrozumiałe, dlaczego kronikarz nazwał poganinem posła, który mał udać się do papieża i poinformować go o chrzcie swojego władcy[1859], choć użycie takiego utartego określenia wobec niego wydaje się niestosowne.

Rozmowy między von Stirlandem a Mendogiem zostały wspomniane w dwóch źródłach narracyjnych, ale bez dokładnego wskazywania dat, kiedy miały one miejsce, więc pozostaje odtworzyć chronologię na podstawie innych danych. Być może odbyły się one w kilku etapach, jednak za kluczowy ich moment należy uznać przyjazd von Stirlanda na dwór Mendoga. Oba te źródła, w żaden sposób ze sobą niezwiązane, podkreślają wzajemne pozytywne nastawienie partnerów[1860]. Organizacja dworu Mendoga i zasady zachowania odpowiadały podstawowym normom europejskiego protokołu[1861]. Stanowiły one fasadę, za którą kryło się rzeczywiste znaczenie polityczne władcy litewskiego. Andreas von Stirland był czło-

---

Littowen uber die diet. / nû vûgete sichz, daz geschach, / daz man des kuniges boten sach / an den meister werben sô: / kunic Myndowe wêre vrô, / ob im die sêlde mochte geschehen, / daz er den meister solde sehen: / er wolde des immer wesen vrô. / des kuniges bote warb alsô".

[1855] *Ibidem*, s. 80-81: „von dem [Mendoga – E.G.] wart er [Andreas von Stirland – E.G.] entpfangen wol, / als man einen hêrren sol. / die kunigîn ouch zû im gienc, / den meister sie lieplîch entpfienc / und alle die brûdere daz ist wâr, / die mit im wâren komen dar. / dar nâch dô die zît was komen, / als ich vor wâr habe vernomen, / daz man solde ezzen, / nichts wart dâ vergezzen, / daz man zû êren haben sol: / dâ mite pflac man der geste wol. / dô dâ was gezzen / und nicht lange gesezzen, / der kunic dankete zû hant / dem meistere dô von Nieflant, / daz er zû im was komen. / dô der meister hatte vernomen / des kuniges sin biz an daz ort, / der meister hatte gûte wort, / er sprach zû Myndowen / dem kunige von Littowen: / »wurdest dû ein cristen man, / grôze êre ich dir danne gan: / sô wil ich dir irwerben / die crône, ich ensterben«. / Der kunic was der rede vrô, / dem meister gelobete er dô / sînes landes genûc; / gûten willen er zû im trûc".

[1856] *Ibidem*, s. 81: „der reit kegen Nieflant / mit deme meister wider".

[1857] *Ibidem*. Patrz przyp. 1905, 1907, 1909.

[1858] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 102.

[1859] Patrz przyp. 1905.

[1860] Patrz przyp. 1850, 1855 (por. ostatnia linijka cytatu).

[1861] Patrz przyp. 1855.

wiekiem zdolnym do zrozumienia wszystkich tych uwarunkowań i do wydobycia z nich korzyści dla siebie.

Dla ulegających narastającemu niemieckiemu naporowi przywódców Kurów i Prusów przyjęcie chrztu przez Litwinów było równoznaczne z litewską kapitulacją. Litewskiemu władcy w zamian za chrzest proponowano uznanie jego statusu monarchy w najlepszej możliwej formie – poprzez koronację[1862]. Zarówno latopis hipacki[1863], jak i Inflancka Kronika Rymowana[1864] relacjonują decyzję Mendoga o przyjęciu chrztu i wysłanie posłów do papieża. Zaraz po tej relacji ruski latopisarz wtrącił moralizującą wstawkę[1865] i potwierdził, że Mendog przyjął chrzest[1866]. Należy zachować dużą ostrożność przy zestawianiu chronologicznym wizyty mistrza inflanckiego u władcy Litwy z chrztem tego drugiego. Chrzest władcy oznaczał ochrzczenie całego kraju, co z kolei wymagało kanonicznych przygotowań. Poddanych nowo ochrzczonego nie można było ochrzcić „automatycznie", bez uwzględnienia okoliczności na miejscu. Inflancka Kronika Rymowana, nawet jeśli nie odzwierciedla kolejności wydarzeń[1867], odnotowuje – jak to było przyjęte – że po chrzcie Mendoga na Litwie pozostali inflanccy duchowni[1868], którzy w pierwszej kolejności mieli być misjonarzami wobec samego Mendoga i katechizować go[1869]. Dużą wagę ma spostrzeżenie Stakauskasa, dotyczące umowy lyońskiej między Zakonem a arcybiskupem inflanckim zawartej 24 lutego 1251 r. Przewidywała ona przychylne przyjmowanie pogan, którzy chcieliby przyjąć chrzest. Litwinów należy uznać za takich „pogan"[1870]. W tekście dokumentu użyty jest czas przyszły[1871*], więc trudno zakładać, że w momencie jego podpisywania chrzest Mendoga był już dokonany[1872], jednak dążność do uwzględnienia jego możliwych skutków jest wyraźnie widoczna. Wskazuje ona, że wielki książę w tym czasie już był katechizowany. Latopis hipacki dwukrotnie wspomina o wysłaniu do papieża posła od Mendoga, a dopiero następnie – o jego chrzcie[1873]. Taka kolejność może być oczywiście dziełem przypadku, ale może też odpowiadać prawdziwej sekwencji

---

[1862] Patrz przyp. 1855.
[1863] Patrz przyp. 1849.
[1864] LRCh, s. 80-82.
[1865] Patrz przyp. 1893.
[1866] Por. przyp. 1849, 1852.
[1867] Patrz przyp. 1857-1859, 1905.
[1868] LRCh, s. 82: „der meister pfaffen und brûdere liez / zû Littowen unde hiez, / daz sie daz volc lêrten sô, / daz zû jungest wurde vrô".
[1869] Por.: J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 70.
[1870] *Ibidem*, s. 77-79.
[1871] *Ibidem*, s. 78: „si pagani alicuius terrae ad fidem converti voluerint […]". *Patrz także: LUB, Bd. 1, kol. 276.
[1872] Z tego względu datowanie chrztu Mendoga na rok 1250 budzi wątpliwości. J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 80.
[1873] Patrz przyp. 1849, 1852.

wydarzeń. Dokładnie tak samo ujął to twórca Inflanckiej Kroniki Rymowanej i powstała podobna alternatywa. Niemiecka kronika także relacjonuje, że Mendog wysłał do papieża posła zaraz po tym, jak przyjął ustalenia dotyczące przyszłego własnego chrztu[1874]. Taki przebieg wypadków oznacza rozdzielenie dwóch wydarzeń: pierwszym był wyjazd posła litewskiego, który wybrał się w podróż do Rzymu wraz z powracającym do domu po przyjęciu u Mendoga Andreasem von Stirlandem[1875]; drugie wydarzenie to chrzest władcy, w tekście kroniki połączony w jedno z jego koronacją[1876]. Powiązanie ze sobą wyjazdu posła do papieża i chrztu Mendoga w jeden fakt jest ewidentnym błędem kronikarskim. Istnieje dla niego wyraźna wersja alternatywna, w której chrzest jest równoczesny albo nawet nieco późniejszy od wyjazdu posła. Przy okazji trzeba zauważyć, że papież zareagował na chrzest Mendoga listem, nadanym latem 1251 r.[1877], co stało się na skutek przyjazdu posła z Litwy. Działania chrystianizacyjne podjęte przez Mendoga trzeba postrzegać jako proces, którego początkiem był jego kontakt z Andreasem von Stirlandem, a zwieńczeniem – akt chrztu. W którymś momencie między tymi wydarzeniami Mendog był uczony katechizmu, a mogło być tak, że mistrz inflancki przybył do niego na ucztę – czyli na ostatni etap negocjacji – gdy katechumen był już w zasadzie przygotowany. Sprowadzenie całego ciągu rozmów do jednorazowego wydarzenia, jakim była wizyta von Stirlanda, jest znowu swego rodzaju połączeniem wielu epizodów w jeden. Pozostanie duchownych na Litwie miało na celu dopełnienie chrztu już nie tylko samego władcy, lecz także przygotowanie do niego ludzi z jego otoczenia, o czym zresztą jest napisane wprost w Inflanckiej Kronice Rymowanej[1878]. Ogląd wypadków uprawdopodobnia wersję, że von Stirland przybył na Litwę właśnie pod koniec prowadzonych z jej władcą rozmów, a ten przyjął chrzest mniej więcej w tym samym czasie. Uwzględniając wyjściowo datę porozumienia lyońskiego (*terminus a quo*)[1879] oraz moment reakcji papieża na ten chrzest (*terminus ad quem*)[1880], udzielenie sakramentu przypadłoby na koniec zimy 1250 r. lub wiosnę 1251 r. Rozmowy między mistrzem inflanckim a władcą litewskim mogły się rozpocząć dopiero po chrzcie Towciwiła i wyprawie rycerzy inflanckich przeciwko Litwie, Żmudzi i Semigalii, co trwało między początkiem roku 1250 a latem (czy wczesną jesienią) tegoż roku[1881]. Przywódcy zaczęli więc pertraktować nie wcześniej niż jesienią 1250 r.

[1874] Patrz przyp. 1856-1858.
[1875] Patrz przyp. 1856-1857.
[1876] Patrz przyp. 1858-1859.
[1877] Patrz przyp. 1897, 1920-1922, 1925, 1931-1932, 1934.
[1878] Patrz przyp. 1868.
[1879] Patrz przyp. 1870-1871.
[1880] Patrz przyp. 1897, 1920-1922, 1925, 1931-1932, 1934.
[1881] Patrz przyp. 1784, 1786-1789, 1843.

Chrzest władcy był równoznaczny z chrztem jego kraju. Można uważać ówczesne społeczeństwo litewskie za gotowe na niego[1882], albo przeciwnie – niegotowe[1883]. Każdy autor znajdzie argumenty na poparcie którejkolwiek z tych przeciwstawnych diagnoz. To, że Mendog stał się rzeczywistym władcą, było istotną przesłanką chrztu Litwy, ale trzeba wziąć po uwagę, że dopiero co powstałą. Wprowadzenie chrześcijaństwa na Litwie było możliwe, ale jednocześnie – niezwykle trudne. Chrześcijaństwo pojawiło się tu wraz z wyprawami krzyżowymi, a to wzmocniło negatywne nastawienie wobec niego. Autor *Descriptiones terrarum* uważał, że Litwinów, Jaćwięgów i Nalszczan można łatwo nawrócić na chrześcijaństwo, ponieważ chrześcijańskie niańki od małego zapoznają ich z tą religią (oczywiście miał na myśli wysoko urodzonych)[1884]*. Henryk Łotysz pisał o wychowanym na dworze biskupa ryskiego Alberta niejakim Filipie, który pracował dla misjonarzy jako tłumacz[1885]. Tymczasem w *Descriptiones* można przeczytać, że na Żmudzi szerzenie chrześcijaństwa bez miecza nie jest możliwe[1886]. W latopisie hipackim przyjęcie przez Mendoga chrztu przedstawione jest jako fałszywe, gdyż ten nadal składał ofiary litewskim bogom[1887]*, a nawet publicznie praktykował pogańskie przesądy[1888]*. Jest to oczywiste i trudno sobie wyobrazić, by było

---

[1882] J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu…*, s. 5-8.

[1883] J. Jurginis, *The Reasons for the Belated Dissemination…*, s. 11-12.

[1884] M.L. Colker, *America Rediscovered…*, s. 723: „Dicti Lectaui Ietuesi et Nalsani de facili baptizantur eo quod a Christianis nutricibus ab ipsis cunabulis sunt enutriti. Ideo poterimus inter illos securius conuersari". *Edycja polskiego przekładu w: K. Górski, *Descriptiones Terrarum (nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku)*, ZH 1981, t. 46, z. 1, s. 8-10; *Opis krajów (*Descriptio terrarum*) – nowo odkryte źródło powstałe w związku z pojawieniem się Mongołów*, tłum. S. Młodecki, komentarz J. Strzelczyk, Z. Wojtkowiak, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań: „Abos" 1993, s. 289-301. Gunar Freibergs w swojej publikacji doprecyzował wcześniejszy tytuł dzieła *Descriptiones terrarum* na *De ortu Tartarorum*: G. Freibergs, *The* Descripciones Terrarum*: Its Date, Sources, Author and Purpose*, [w:] *Christianity in East Central Europe: Late Middle Ages = Chretienté en Europe du Centre-Est: Le bas Moyen Age*, ed. J. Kłoczowski, P. Kras, W. Polak, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 1999, s. 180-201.

[1885] ГЛ, s. 338-339: „Erat autem Philippus idem de gente Lettonum et in curia episcopi enutritus et adeo fidelis effectus, ut interpres ad ceteras gentes docendas mitteretur […]".

[1886] M.L. Colker, *America Rediscovered…*, s. 722: „terra paganorum que Samoita appellatur. Huic numquam fuit absque gladio predicatum".

[1887] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „Крьщение же его льстиво бысть: жряше богомъ своимъ в таине: первому Нънадееви и Телявели, и Диверикъзу, заеячему богу и Меидеину […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186.

[1888] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „егда выехаше на поле и выбегняше заяць на поле, в лесъ рощения не вохожаше вону и не смеяше ни розгы уломити. И богомь свои жряше, и мъртвых телеса сожигаше, и поганьство свое яве творяше". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186.

inaczej, zresztą zwierzchnicy kościelni świetnie to rozumieli i byli gotowi godzić się na nawet dalej idące przejawy synkretyzmu religijnego[1889]. Chrzest władcy miał znaczenie przede wszystkim jako akt polityczny, z czego latopisarz wołyński doskonale zdawał sobie sprawę, a co za tym idzie – potrafił ocenić, jak wiele w tym przypadku stracił Daniel. Autor relacji uchwycił zatem samą istotę sprawy: chrzest Mendoga zapewnił Litwie uznanie polityczne i uniemożliwił jej polityczne unieważnienie, gdyby do skutku doszedł chrzest Towciwiła – politycznej marionetki[1890]*. Mendog zdołał go wyeliminować nawet bez pozbawiania go życia[1891], Zakon Inflancki z wroga stał się sojusznikiem, a Towciwiłowi nie pozostało nic innego jak ucieczka z Rygi[1892]. W tym miejscu twórca latopisu pozwolił sobie na złośliwość i moralizowanie, przypominając, że von Stirland przyjął łapówkę[1893]*. Przy tym zdradził w tekście, że głównym poplecznikiem Towciwiła był biskup ryski – Nikolaus von Nauen[1894], a nie arcybiskup prusko-inflancki – Albert Suerbeer[1895] i jego kapituła[1896].

Papież Innocenty IV w bulli z 17 lipca 1251 r. odnotował, że Mendog ochrzcił się wraz z wieloma innymi ludźmi[1897]. Niewątpliwie użyto ogólnie przyjętego wyrażenia, ponieważ chrzest władcy zawsze oznaczał przyjęcie tego sakramentu również przez osoby z jego najbliższego otoczenia[1898]. Oficjalnie Mendog stał się władcą chrześcijańskim, a Litwa – chrześcijańskim krajem. Koalicja skierowana przeciwko władcy rozpadła się. Decydujący krok w kierunku utrwalenia własnej władzy stał się jednocześnie krokiem w kierunku zakotwiczenia się w europejskim systemie politycznym.

[1889] I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa: „Książka i Wiedza" 1979, s. 33.

[1890] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „Тевтевилу же исповеде пискупъ и пребощь Вирьжань, сожалишаси по немь: ведаху, бо аще Тевтевилъ не бы изгнанъ, Литовьская земля в руку бе ихъ и крьщение неволею прияли быша. Си же вся некрьстьяных Литву створи Андреи". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186.

[1891] Por. przyp. 1415, 1844-1845; J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 70.

[1892] Por. przyp. 1890, 1948.

[1893] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „О злее зла: златомь ослепихъ очи свои, имже ныне пакы от них беду приемлеть". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 185.

[1894] Patrz przyp. 1488-1489.

[1895] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 68.

[1896] Patrz przyp. 1890.

[1897] LUB, Bd. 1, kol. 286: „cum numerosa infidelium multitudine existens in perfidiae tenebris, se ad Divini nominis gloriam regenerari fecit per undae gratiam baptismatis". Por. przyp. 1921.

[1898] Z. Ivinskis, *A Contribution to the History*..., s. 14.

3. Koronacja

Chrzest Towciwiła i fikcyjne uznanie go za władcę *in spe* leżały w mocy jego „ojców chrzestnych", którzy przy tworzeniu tej fikcji nie zamierzali zabiegać o jej uznanie gdziekolwiek wyżej. Kwestia uznania statusu Mendoga jako władcy i doprowadzenia do jego chrztu wymagała już porozumienia w kontekście stosunków międzynarodowych. Krok przedsięwzięty przez Andreasa von Stirlanda miał znaczenie tylko z aprobatą europejskiego szczytu władzy – papieża i cesarza. Stakauskas twierdził, że mistrz inflancki uzgadniał swoje działania z kluczowym wykonawcą polityki Zakonu w regionie bałtyckim – Dietrichem von Grüningenem[1899]. Von Stirland już wcześniej wykazał się ostrożnością, więc takie jego postępowanie byłoby zupełnie zrozumiałe. Nie wiemy nic o jakichkolwiek konkretnych krokach podejmowanych przez przywódców krzyżackich, choć wołyński latopisarz utrwalił informacje o niezadowoleniu kapituły Zakonu Inflanckiego, które miało doprowadzić do usunięcia von Stirlanda ze stanowiska[1900]* (co stało się później). W 1251 r. miał on wszelkie dane do tego, by realizować postanowienia umowy z Mendogiem, i robił to. Batalia między Hohenstaufami a Innocentym IV właśnie skończyła się przekonującym zwycięstwem tego ostatniego. Fryderyk II, ekskomunikowany i coraz bardziej izolowany, zmarł w 1250 r., a jego następcy na Sycylii i w Niemczech nie byli już w stanie prowadzić walki przeciwko papiestwu[1901]. Trzeba pamiętać, że Dietrich von Grüningen jeszcze w połowie lat czterdziestych bez wahania opowiedział się po stronie Innocentego IV[1902], a von Stirland, zabiegając o potwierdzenie papieskie dla umowy, do której doprowadził, zachowywał się zgodnie ze stanowiskiem Dietricha – w każdym razie w tej kwestii.

Do papieża udała się wspólna delegacja Litwy i Zakonu Inflanckiego, dlatego poseł Mendoga najpierw musiał dotrzeć do Rygi[1903]. Do tej misji Mendog wyznaczył Parnusa (Parbusa) – księcia ziemi wilejskiej, który dotychczas go popierał[1904]. W Inflanckiej Kronice Rymowanej został on scharakteryzowany jako bardzo roztropny mąż[1905]. To, że wymieniony został tylko on, oznacza, że przewodniczył

[1899] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 80.

[1900] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „*И* изгнан бысть сану своего от братья". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 186. Por. przyp. 2048.

[1901] F.W. Schirrmacher, *Die letzten Hohenstaufen*, Göttingen: Vandenhoeck-Ruprecht 1871, s. 2, 8-9.

[1902] K. Forstreuter, *Fragen der Mission in Preussen…*, s. 257.

[1903] Patrz przyp. 1856, 1931.

[1904] Patrz przyp. 1307, 1309.

[1905] LRCh, s. 81: „der kunic einen heiden nam / biderbe, als iz wol gezam, / er was ein vil rêtig man, / […] der was Parnus genant".

delegacji – Innocenty IV mówił już bowiem w liczbie mnogiej o posłach litewskich[1906]. Parnus wyruszył więc z Rygi do Włoch (twórca Inflanckiej Kroniki Rymowanej napisał, że do Rzymu[1907]) wraz z posłem delegowanym przez Zakon Inflancki. Było lato, więc najprawdopodobniej delegacja podróżowała drogą morską do Lubeki, a potem – jak odnotował kronikarz, używając odpowiedniego czasownika[1908] – podjęła podróż przez Niemcy. Parnus miał ze sobą listy od Mendoga. Kronika mówi o nich w liczbie mnogiej[1909] i nie był to zabieg poetycki, ponieważ Innocenty IV także wspomniał o prośbach Mendoga[1910], których raczej nie udałoby się wyczerpująco przedstawić jedynie ustnie, tym bardziej że Parnus w najlepszym wypadku znał tylko niemiecki. Powstanie tych listów Mendoga świadczyłoby, że na Litwie pojawili się niemieccy duchowni[1911] i zdążyli stać się już sekretarzami władcy. Parnus potrzebował towarzystwa przedstawiciela Zakonu Inflanckiego, by zapewnić sobie bezpieczeństwo podczas podróży i odpowiednie rekomendacje w kurii rzymskiej.

Inflancka Kronika Rymowana nie zawiera żadnej wzmianki o przekupstwie wobec Andreasa von Stirlanda[1912]. Jest w niej mowa o przychylnym przyjęciu przez Innocentego IV informacji o chrzcie Mendoga[1913], co było równoznaczne z aprobatą działań mistrza. Postawa papieża jest zrozumiała, gdyż konsekwentnie dążył on do szerzenia katolicyzmu w najdalszych krajach[1914]. Kilka bulli, które stanowiły odpowiedź na poselstwo Mendoga, powstało w połowie lipca 1251 r.[1915], więc początek podróży Parnusa można szacować na przełom maja i czerwca, bo podróż z krajów bałtyckich do Rzymu trwała około pięciu tygodni[1916].

Innocenty IV przyjął posłów w Mediolanie[1917]. Jeszcze jako Sinibaldo Fieschi uzasadniał prawo niechrześcijan do posiadania własności i władzy, z którą wierni

---

[1906] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 83-84.

[1907] LRCh, s. 81: „der meister von der Rîge sider / einen brûder sante hin / zû Rôme ûf den sin, / als er gelobet hâte. / die boten ritten drâte / vaste hin zû Rôme wart".

[1908] Patrz przyp. 1907.

[1909] LRCh, s. 81: „der wec wênic wart gespart. / dô sie zû Rôme quâmen / ir brîve sie nâmen / unde brâchten die zû hant / dâ man den pâbest vant".

[1910] Patrz przyp. 1925.

[1911] Patrz przyp. 1868.

[1912] Patrz przyp. 1844, 1893.

[1913] LRCh, s. 81: „dô die brîve wâren gelesen, / der pâbest sprach: »ich wil wesen / willic zû dirre botschaft. / ich wil legen mîne craft / dar an sô ich beste mac. / diz ist mir ein vil lieber tac«".

[1914] K. Chodynicki, *op. cit.*, s. 224.

[1915] Patrz przyp. 1920-1922, 1925, 1931.

[1916] J. Powierski, *Wybuch II powstania pruskiego a stosunki między Zakonem Krzyżackim i książętami polskimi (1260-1261)*, KMW 1980, nr 3 (149), s. 309.

[1917] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 84.

chrześcijanie powinni się liczyć[1918]. Kilka swoich bulli poświęcił sprawom litewskim, znanych jest sześć[1919]. 15 lipca 1251 r. w bulli skierowanej do biskupa chełmińskiego Heidenreicha zawarte jest polecenie ostrożnego pobierania dziesięciny od Litwinów, nieprzywykłych do uiszczania takiego świadczenia[1920]. Zgodnie ze zwyczajem przy informacji o tym, że Mendog się ochrzcił, znajduje się uwaga, że zrobił to wraz z licznymi swoimi poddanymi[1921] – zastosowanie tej formuły oznacza, że Parnus miał przekazać, iż chrzest Mendoga nie był jego osobistym aktem i nie ograniczał się tylko do niego[1922]. Litewski władca i mistrz inflancki uzyskali papieską aprobatę chrztu, na której im zależało. Mendog został uznany za chrześcijańskiego władcę („jaśnie króla") i za syna Kościoła[1923]. Heidenreich dostał za zadanie dopilnowanie, by mianowano dla Litwy biskupa i by zbudowano katedrę[1924]. Osobne miejsce należy się listowi, który Innocenty IV skierował do króla Litwy. Był on niejako odpowiedzią na prośby Mendoga. Papież zgodził się przyjąć Mendoga i jego państwo jako „własność św. Piotra" z wszystkimi związanymi z tym prawami. Głowa Kościoła podkreśliła, że za to państwo uważa wszystko, co Mendog „już wyrwał z pogańskich rąk i co w przyszłości zdoła wyrwać"[1925].

[1918] L. Winowski, *Innowiercy w poglądach uczonych zachodniego chrześcijaństwa XIII-XIV wieku*, z papierów pośmiertnych wydał i uzup. K. Orzechowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo PAN 1985, s. 43, *Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A*, nr 236.

[1919] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 85.

[1920] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia: maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*, t. 1: *Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII., 1217-1409*, Romae: Typis Vaticanis 1860, s. 49: „Episcopo et prelatis ac Rectoribus ecclesiarum, qui fuerint in Lithovia constituti, auctoritate nostra districte precipias, quod in exigendis ac percipiendis decimis circa predictum Regem ac eiusdem subditos ita se habeant, ut ipsa sub onere ac iugo domini non pressure aut asperitatis tedium, sed lenitatis ac suavitatis invenisse solatium gratulantes, scandalo perturbari non valeant, nec a bono proposito revocari"; J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 85-86.

[1921] *Vetera monumenta Poloniae…*, t. 1, s. 49: „Sane de Carissimo in Christo filio nostro Mindowe Illustri Rege Lithovie spiritu exultante percepimus, quod cum ipse […] se numero aggregari fidelium fecit per baptismatis sacramentum, pie sine intermissione desiderans, ut numerosa paganorum multitudo sibi subdita christiane professionis titulo decoretur"; J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 64.

[1922] Por.: *Vetera monumenta Poloniae …*, t. 1, s. 49: „cum […] uxore, filiis et familia tuis sub protectione ac devotione sedis apostolice permanere sancimus, […]".

[1923] Por. przyp. 1921.

[1924] H. Paszkiewicz, *Regesta Lithuaniae…*, s. 50.

[1925] *Vetera monumenta Poloniae…*, t. 1, s. 49: „Carissimo in Christo filio […] Illustri Regi Luthawie […] Quia vero per solemnes ac speciales nuncios nobis humiliter supplicasti, ut te admittere in specialem filium sancte Romane ecclesie, ac paterna benevolentia prosequi deberemus: Nos tuis iustis desideriis, […] affectu benevolo annuentes, Regnum Luthawie,

W ten sposób państwo litewskie uzyskało status lenna św. Piotra i uznało papieża za swojego najwyższego suzerena. Oznaczało to niewątpliwie ograniczenie suwerenności tego państwa, ale niemal wszystkie kraje „nowej Europy" godziły się na nie, kupując sobie za tę cenę międzynarodowe uznanie. Polski książę Leszek Biały w 1207 r. w specjalnym akcie odnowił deklarację swojej podległości wobec papieża jako suzerena[1926], tym samym odrzucając pretensje cesarza Niemiec do zwierzchnictwa nad sobą. Wypada przy tym stale mieć na uwadze, że Sobór Laterański IV w 1215 r. ogłosił władzę papieża nad światem, a od czasów Innocentego III akty uznania suwerennej zwierzchności papiestwa były ogłaszane np. wobec Sycylii (1198 r.), Aragonii (1204 r.), Anglii (1213 r.)[1927]. Mendogowi nie zagrażały jednak roszczenia cesarzy niemieckich, ale deklaracja podziału papieskiej opieki poprzez powierzenie jej sprawowania wrogim sąsiadom Litwy. Status lenna św. Piotra chronił od tego rodzaju ustępstw na ich korzyść. Litwa nie była „ziemią niczyją". Sformułowanie o ziemiach wyrwanych poganom[1928] wzmacniało pozycję Mendoga w konfrontacji z wrogami wewnętrznymi[1929]. Towciwił, który nie uzyskał od papieża tego rodzaju aprobaty, a tym bardziej Wykint, który nie przyjął chrztu, stawali się tym samym „poganami", a wspierające ich podmioty (przede wszystkim biskup ryski) mogły być otwarcie oskarżane o naruszenie lenna św. Piotra. Przedstawiciele Zakonu Inflanckiego wspierali zasadniczo Parnusa, ale nie we wszystkich wymiarach realizacji wyżej omówionego zamysłu, ponieważ status, który Mendog właśnie osiągnął, z założenia chronił go od wszelkich pretendentów, którzy chcieliby mu narzucić swoją zwierzchność, a więc także od Zakonu[1930]. Prośby skierowane przez litewskiego władcę do głowy Kościoła były więc samodzielnym działaniem, a to, że Innocenty IV uczynił im zadość, oznaczało uwzględnienie jedynie litewskich interesów (w bulli odnotowano, że Mendog – przez swoich posłów – zwracał się o przyjęcie go jako szczególnego syna

ac terras omnes, quas per divine virtutis auxilium iam eripuisti de infidelium manibus, vel eripere poteris in futurum, in ius et proprietatem beati Petri suscipimus, et ea cum […] uxore, filiis et familia tuis sub protectione ac devotione sedis apostolice permanere sancimus, […]". J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 87.

[1926] K. Tymieniecki, *Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków*, s. 21. Dla polskiego księcia była to konieczność polityczna, ponieważ Fryderyk II „tradycyjnie" głosił, że jest suzerenem Polski. S. Zakrzewski, [recenzja] *Kętrzyński Wojciech dr. O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada. W Krakowie 1903.* Osobne odbicie z t. 45 Rozpraw w. histor. filoz. Akademii Umiejętności, str. 106, KH 1903, R. 17, z. 4, s. 641.

[1927] H. Hefele, *Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII. Jahrhundert*, Leipzig: Teubner 1910, s. 21-22.

[1928] Patrz przyp. 1925.

[1929] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 66.

[1930] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 88.

Kościoła[1931]). Papież jednoznacznie określał, że działania przeciwko Mendogowi będą traktowane jako naruszenia jurysdykcji Stolicy Apostolskiej[1932]. W ówczesnej sytuacji politycznej dla Innocentego IV konwertyci mieli szczególną wagę, ponieważ rozmowy papiestwa z Aleksandrem Newskim w sprawie unii kościelnej właśnie zakończyły się niepowodzeniem, które chrystianizacja Litwy mogła w pewnym stopniu równoważyć[1933].

Papież mianował gwarantów praw nadanych Mendogowi: biskupów Kurlandii i Saremy[1934]. Treść bulli tradycyjnie wyrażała dążenie do zachowania równowagi tak, by żaden z podmiotów nie uzyskał nieproporcjonalnie dużej protekcji. Pierwszy z biskupów-gwarantów był skonfliktowany z Zakonem Inflanckim (diecezja kurlandzka kształtowała się powoli, jej kapituła powstała dopiero w 1290 r.[1935]). Z kolei biskup Saremy wspierał Zakon konkretnymi działaniami[1936]. Podobnie odpowiedzialność biskupa chełmińskiego Heidenreicha, który od 1249 r. pełnił funkcję tzw. konserwatora, czyli kuratora Zakonu Niemieckiego[1937], została przeformułowana. Miał on teraz sprawować nadzór doktrynalny nad Mendogiem[1938], ale i dopełnić jego koronacji, co Innocenty IV polecił mu w bulli z 17 lipca 1251 r.[1939] Uprawomocnienie litewskiego królestwa chrześcijańskiego było dla biskupa Rzymu gwarancją trwałości katolicyzmu na tym terenie. W bulli z 26 lipca 1251 r. biskupi Rygi, Dorpatu i Saremy zostali ponagleni – wraz z Zakonem Niemieckim – do udzielenia wsparcia w dziele chrystianizacji jego kraju[1940].

[1931] *Vetera monumenta Poloniae…*, t. 1, s. 49: „per solemnes ac speciales nuncios nobis humiliter supplicasti, ut te admittere in specialem filium sancte Romane ecclesie, ac paterna benevolentia prosequi deberemus […]".

[1932] *Ibidem*: „districtius inhibentes, ne quis te in fide sedis apostolice persistentem super prefatis Regno et terris temere impedire seu molestare presumat". Por. przyp. 1934.

[1933] E. Winter, *Russland und das Papsttum*, Tl. 1, s. 104.

[1934] LUB, Bd. 1, kol. 284-285: „Osiliensi et […] Curoniensi episcopis […] districtius inhibentes, ne quis eum in fide sedis apostolicae persistentem super praefatis regno et terris temere impedire seu molestare praesumat. Quocirca mandamus, quatinus dictum regem non permittatis super hiis contra protectionis, constitutionis et inhibitionis nostrae tenorem ab aliquibus indebite molestari, molestatores huiusmodi, monitione praemissa, appellatione remota, censuris ecclesiasticis compescendo"; J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 64.

[1935] E. Maschke, *Das mittelalterliche Memel…*, s. 57.

[1936] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 89.

[1937] K. Forstreuter, *Wirkungen des Preussenlandes…*, s. 383.

[1938] Patrz przyp. 1924.

[1939] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 91; H. Paszkiewicz, *Regesta Lithuaniae…*, s. 50.

[1940] LUB, Bd. 1, kol. 286: „fraternitatem vestram attente rogandam duximus et monemus mandantes, quatinus eidem regi super conversione vel subiugatione infidelium huiusmodi obtinenda, nec non super invasoribus seu quibuscumque terrae suae molestatoribus compescendis spirituali et temporali districtione una cum dilectis filiis […] magistro et fratribus

Nieoczywisty ruch Andreasa von Stirlanda uzyskał papieską aprobatę. Ryzyko, które podjął mistrz inflancki, opłaciło się. Skuteczność negocjacji to jedno, ale inna wymierna korzyść dla niego przyszła dopiero wiosną 1251 r. Oponenci von Stirlanda zostali postawieni przed faktem dokonanym. Kapituła generalna Zakonu Niemieckiego zbierała się dorocznie, zawsze we wrześniu[1941], ale papież potwierdził chrzest Mendoga już w lipcu, co było sukcesem zarówno von Stirlanda, jak i Mendoga.

Trudno dociekać wyznaniowych motywów działania któregokolwiek z przywódców krzyżackich[1942], jednak zapanował kompromis (nawet jeśli był on dla Litwy trudny do zaakceptowania), którego nie życzyła sobie większość przywódców politycznych kolonii niemieckich. Mendog odniósł jednak polityczny sukces dzięki swojej elastyczności, gdyż potrafił swoją politykę przeorientować szybko i w odpowiednim kierunku. W ciągu roku jego znaczenie jako polityka i jako władcy bardzo wzrosło. Zaczynał od zupełnie „wikingowej" próby pozbycia się konkurenta (przez skłonienie własnego przeciwnika do zamordowania go), a doszedł do programu uprawomocnienia się na pozycji władcy w swoim kraju, program ten wypracował i zrealizował. To skądinąd pokazuje, jak wąski był jeszcze horyzont polityczny Mendoga[1943]. Władca okazał się za to bardzo pilnym uczniem Chrystiana – duchownego Zakonu Inflanckiego, który przygotowywał go do chrztu. Zaczynał od nauki katechizmu[1944], a dociekł zasad organizacji Kościoła i tą drogą poznał z kolei strukturę polityczną i funkcjonowanie Europy.

Parnus szczęśliwie wrócił przez Rygę na Litwę i przywiózł listy od Innocentego IV[1945], co potwierdza treść kilku bulli z lipca 1251 r.[1946] Akta te uwiarygodniają przekazy zawarte w Inflanckiej Kronice Rymowanej. Wiedza, ile wówczas trwała podróż z Italii, pozwala przyjąć, że poseł wrócił na przełomie lata i jesieni 1252 r.[1947]

Kiedy Parnus był w drodze do Mediolanu, na Litwie trwała właśnie wojna domowa. Towciwił, nawet jako protegowany biskupa Nikolausa von Nauena,

---

hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum in Livonia manentium, sicut efficacius poteritis, assistatis"; J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 89.

[1941] K. Górski, *Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego…*, s. 22.

[1942] J. Jakštas, *Pavėluotas Lietuvos krikštas*, s. 183.

[1943] Charakteryzuje go Ivinskis i uznaje, że duch chrześcijaństwa pozostawał obcy Mendogowi: Z. Ivinskis, *Mindaugas und seine Krone*, s. 368.

[1944] *Kodex dyplomatyczny Litwy*, wydany z rękopismów w Archiwum Tajnem w Królewcu zachowanych przez Edwarda Raczyńskiego, Wrocław: nakładem Zygmunta Schlettera 1845, s. 3-4.

[1945] LRCh, s. 81: „der pâbest brîve schrîben liez / umme die sache unde hiez / sie den boten gaben sider, / dâ mite die boten kârten wider / vaste hin zû lande wart. / Parnus verdrôz nicht der vart. / dô sie zu Rîga quâmen / ir brîve sie nâmen […]".

[1946] Patrz przyp. 1915, 1920-1922, 1925, 1931.

[1947] Patrz przyp. 1916.

przestał się czuć bezpiecznie w Rydze, gdy mistrzem miejscowej gałęzi Zakonu został sojusznik Mendoga. Wraz w wojskiem Daniela udał się więc na Żmudź – do Wykinta[1948]. Dowsprunkowicz nie zaprzestał działania. Dostał do pomocy od wuja wojów żmudzkich, miał już Haliczan i Kumanów, a jeszcze uzyskał wparcie od Jaćwięgów. Z takimi siłami zaatakował Mendoga, osłabionego wcześniejszym najazdem von Stirlanda. Latopisarz wołyński krótko scharakteryzował wyprawę Towciwiła, umieszczając ją po ucieczce tegoż z Rygi[1949]. Trafne oszacowanie chronologii wymaga uwzględnienia czasu niezbędnego do przygotowania ataku. Zapewne najbardziej czasochłonne było osiągniecie porozumienia z Jaćwięgami i czekanie na ich nadejście. Tymczasem Mendog, podobnie jak wcześniej – przed atakiem Inflantczyków, teraz także zdołał się przygotować, nie zaryzykował jednak przyjęcia bitwy w otwartym polu. Zamknął się w swoim grodzie. Nie jest jasne, czy w tym samym, który rok wcześniej wytrzymał oblężenie prowadzone przez von Stirlanda, ale tym razem latopis hipacki wskazał jego nazwę – Woruta[1950]. Mendog zgromadził spore siły. Nocnej próbie zaczepnej przewodził jego szwagier[1951], prawdopodobnie ojciec Trojnata, jednak doświadczone wojsko halickie wraz z Jaćwięgami odparło Litwinów[1952]. Po stronie Mendoga walczył oddział konnych kuszników, wysłany przez Zakon Inflancki. Ten podjął wycieczkę z Woruty o poranku[1953], ale niedawni sojusznicy – Niemcy i Rusini – nie byli skłonni wszczynać bitwy, więc tylko pozorowali walkę, manewrując i strzelając na dużą odległość[1954]. Ta okoliczność zadziałała na korzyść Mendoga, a nie Towciwiła, ponieważ sprawiła, że planowanie wielkiego oblężenia Woruty stało się mrzonką. Towciwiłowi nie pozostało nic innego jak odwrót na Żmudź[1955], co oznaczało, że inicjatywa przeszła w ręce Mendoga. Wykint ewidentnie nie miał dostatecznie dużych sił, by rozpocząć działania zaczepne. Wkrótce to Mendog, zebrawszy jeszcze liczniejsze wojsko, obległ Twery – gród Wykinta[1956*]. Zwycięzca spod Szawel się starzał. Wypadem z twierdzy w Twerach dowodził Towciwił, dysponujący sporymi siłami[1957*]. Szala zwycięstwa chyliła się to na jedną, to na drugą stronę. Towciwił się przebił, ale został wmanewrowany

[1948] Patrz przyp. 1215.
[1949] Patrz przyp. 1215, 1948.
[1950] Patrz przyp. 1215.
[1951] *Ibidem*.
[1952] *Ibidem*.
[1953] *Ibidem*.
[1954] *Ibidem*.
[1955] *Ibidem*.
[1956] ПСРЛ, т. 2, kol. 818: „И приде Миндовгъ, собравъ силу велику, на город Выкинтовъ именемь Твиреметь". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.
[1957] ПСРЛ, т. 2, kol. 818: „Выеха же Тевтевилъ изъ города, Русь и Половци Данилови, с ними и Жемоить, с ними и мнозии пешце". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

w potyczki. O wszystkim zdecydował jednak strzał jednego z Kumanów, który zranił Mendoga w udo. Oblężenie zostało przerwane, a wojsko Mendoga zawróciło do domu[1958]*. Mendog nie zajął grodu w Twerach, spod którego wycofywał się niepobity, ale jednak ranny. Walka trwała, jednak latopisarz nie poświęcił już uwagi poszczególnym jej epizodom[1959]*. Podsumował ją tylko informacją, że pod Twerami zginął Wiszymunt[1960]*. Stwierdzenie to padło w ciągu narracji o oblężeniu Twer (nawet bez przypominania tejże nazwy[1961]), stąd takie duże prawdopodobieństwo, że poległ właśnie wtedy. Druga możliwość, powstająca w wyniku stwierdzenia, że zginął w trakcie „licznych walk"[1962], pozwala na przypuszczenie, że wojska Mendoga powtórnie znalazły się pod Twerami. W każdym razie Mendog zneutralizował Bulewiczów – sojuszników Wykinta[1963].

Małżeństwo Mendoga z wdową po „najstarszym" księciu szawelskim również ma związek ze śmiercią Wiszymunta, bo i ten ślub ujęty jest w przekazie o śmierci Bulewiczów[1964]. Wynika z tego, że pierwsza żona Mendoga, która rok czy kilka miesięcy wcześniej przyjmowała na uczcie mistrza von Stirlanda przybyłego do jej męża z wizytą[1965], albo już nie żyła, albo w wyniku rozwodu stała się byłą żoną Mendoga. Jeśli zachodziła ta druga okoliczność, to Mendog sprzeniewierzył się nowo przyjętej religii, ponieważ i jego żona musiała się wraz z nim ochrzcić[1966]. Kościół nie miał wyjścia i był zmuszony pobłażliwie traktować tego rodzaju odstępstwa od zasad w przypadku nowo ochrzczonych władców, bo inaczej nie miałby możliwości porozumienia się z nimi. Pretekst się znalazł: władca i jego małżonka oboje przyjęli chrzest, ale raczej nie został im udzielony sakrament małżeństwa potwierdzający ich związek, zawarty wcześniej jeszcze według pogańskich zwyczajów. Chrześcijański ślub z wdową po Wiszymucie mógł być równoważny zerwaniu tamtego związku.

Hruszewski szacuje, że Mendog walczył z Towciwiłem w przybliżeniu w 1251 r., po ucieczce tego ostatniego z Rygi[1967]. Na podstawie tego założenia można nastę-

---

[1958] ПСРЛ, т. 2, kol. 818: „Гонящимъ же имъ, застрели кочь Половчинъ Миндогова въ стегно и возвратися Минодовгь в землю свою". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1959] ПСРЛ, т. 2, kol. 818: „Многымъ же ратнымъ бывшимъ межи ими". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1960] ПСРЛ, т. 2, kol. 818: „Висимотъ подъ тем же градомъ убьенъ бысть". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1961] Patrz przyp. 1960.

[1962] Patrz przyp. 1959.

[1963] Por. przyp. 908.

[1964] Patrz przyp. 908.

[1965] Patrz przyp. 1855.

[1966] Por. przyp. 1922, 1925.

[1967] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 35, 67.

pująco odtworzyć epizody tej walki: oblężenie Woruty miało miejsce wiosną albo na początku lata 1251 r., a Twer – w drugiej połowie lata lub na początku jesieni tegoż roku. Niezrelacjonowane dokładnie walki trwały do jego końca[1968]. Jak można się było spodziewać, wynik tych walk był wyraźnie korzystny dla Mendoga, ponieważ na początku 1252 r. Towciwił prosił Daniela o pilną interwencję[1969]*, a książę halicki niezwłocznie zaangażował się w pomoc szwagrowi. Mimo strat poniesionych w trwającej trzy lata wojnie Mendog zdołał stanąć na nogi i dość skutecznie się bronić. Daniel tymczasem także zgromadził wielkie siły[1970]*. Leżąca po drodze ziemia pińska już zdążyła się znaleźć w polu litewskich wpływów, więc Daniel musiał siłą zmusić tamtejszych książąt do wspólnej wyprawy[1971]*. Liczył, że uda mu się zaskoczyć Litwinów, ale natknął się na ich przednie straże nad jeziorem Zdzięcioł[1972]*. Jako że przewidywania się nie potwierdziły, wojsko Daniela popadło w rozsypkę i zostało zmuszone do dalszego marszu w składzie ograniczającym się do drużyn książęcych[1973]*, a w takiej sytuacji Daniel postanowił nie zapuszczać się w głąb Mendogowych włości. Wojska Daniela spustoszyły ziemie Nowogródka, tak jak życzył sobie tego Towciwił[1974], po czym wróciły do domu[1975]*. Można z tego wnosić, że już wcześniej Litwa podporządkowała sobie Nowogródek. Na pomoc Haliczanom przyszli Jaćwięgowie, ale i oni nie dotarli zbyt daleko, a obfite opady śniegu uniemożliwiły im połączenie się z siłami ruskimi[1976]*. Książę Daniel, doświadczony dowódca, szybko zorientował się w zaistniałej sytuacji i zdecydował,

---

[1968] Por.: E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 104.

[1969] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „Тевтевилъ присла Ревбу, река: поиди к Новугороду". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1970] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „Данило же поиде с братомъ Василкомъ и со сыномъ Лвом, и с Половци, со сватомъ своимъ Тегакомъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1971] ПСРЛ, т. 2, kol. 817: „И приде к Пиньску. Князи же Пиньсцеи имеяху лесть и поя е со собою неволею на воину". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1972] ПСРЛ, т. 2, kol. 818-819: „И послаша стороже Литва на озере Зьяте, и гнаша черес болота до рекы Щарье". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1973] ПСРЛ, т. 2, kol. 819: „Совокупивошим ся воиемь всим светь створиша, рекуще, – яко весть уже есть на насъ, – прящим же ся имъ, не хотящимъ ити воеватъ, Данилъ же мудростью речь створи: яко срамоту имеешь от Литвы и от всих земль, аще не доидемь и вратимься; наутрея же, – рече, – светъ створим. Тое нощи послявъ по всимъ воемь, рекыи: поидете, да разумно будеть всимъ не хотящимъ ити на воину. И зревше же вое пошедшие, и сами же пужею поидоша инии же вси". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1974] Patrz przyp. 1969.

[1975] ПСРЛ, т. 2, kol. 819: „Наутрея же плениша всю землю Новгородьскую, оттуда же возвратишася в дом свои". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1976] ПСРЛ, т. 2, kol. 819: „Ятвязем же поехавши на помощь Данилу, не могоша доехати, зане снези велице быша. Оттуда же возвратишася с помощью Божиею приемше пленъ великъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

że ograbi krótkimi wypadami całe południowe pogranicze państwa litewskiego od Nowogródka na wschodzie do Grodna na zachodzie. Udało mu się zająć zamek w Grodnie, jednak dalej nie ruszył, tylko zawrócił[1977]*. Zachęcony tym powodzeniem książę halicki zgromadził świeże siły i podjął kolejny najazd, tym razem na ziemie domeny Mendoga, które spustoszył i dotarł do ważnego (może najważniejszego) jego grodu (czy grodów)[1978]*. Niestety, latopisarz nie zanotował nazwy. Po zrelacjonowaniu tej wyprawy wspomniał o synu Mendoga (najprawdopodobniej chodziło o Wojsiełka), którego ten posłał do walki pod Turzysk (ukr. Турійськ)[1979]*. Wyrażenie *Миндог же* (a Mendog)[1980] oznacza, że dwa wydarzenia rozgrywały się jednocześnie. Wyprawa prowadzona przez Daniela rozpoczęła się zimą 1252 r. i mogła potrwać długo, ale wszystkie te wyprawy miały miejsce w 1252 r.[1981] Ruskie pogranicze państwa Mendoga oraz jego własna domena (Ziemia Litewska) znacznie ucierpiały, ale nie uratowało to Towciwiła. Jeszcze w tym samym roku został on zmuszony do ucieczki do Daniela na Halicz[1982]*. O Wykincie źródła już więcej nie wspominają, co uprawdopodobnia jego wcześniejszą śmierć. Emigracja Towciwiła oznaczała dla Mendoga usunięcie ostatniej przeszkody, która stała przed nim na Żmudzi. Teraz Mendog musiał opłacić zbrojne drużyny żmudzkie, skore do wypożyczania swoich mieczy za pieniądze. Udało mu się to zrobić zarówno na Żmudzi, jak i w Sudawii, więc w 1252 r. Daniel Halicki utracił swoich sojuszników[1983]*.

Pod koniec 1252 r., z początkiem zimy, podjął on jeszcze jedną próbę zajęcia Nowogródka[1984]. Zawarta w latopisie nieprecyzyjna sugestia wskazuje[1985]*, że wyprawa ta nie zmieniła biegu wypadków. Już po najeździe na Ziemię Litewską[1986] Mendog zorientował się, że Daniel nie zdoła uratować Towciwiła, i przewidział opcję porozumienia, tym razem jednak (czyli pod koniec 1252 r.) [1987] nie uzyskał

[1977] ПСРЛ, т. 2, kol. 819: „Потом же посла с братомъ и со сыномъ Романомъ люди своя, и взяста Городенъ, а сами воротистася от Вельска". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 188.

[1978] ПСРЛ, т. 2, kol. 819: „Потом же посласта многы своя пешьце и коньникы на град [w innych odpisach: грады – E.G.] ихъ и плениша всю вотчину ихъ страныих". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 187.

[1979] ПСРЛ, т. 2, kol. 819: „Миндог же посла сына си и воева около Тоурьска". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 188.

[1980] Patrz przyp. 1979.

[1981] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 38, 68.

[1982] ПСРЛ, т. 2, kol. 820: „Тогда же Тевтилъ прибеже к Данилу". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 188.

[1983] ПСРЛ, т. 2, kol. 820: „И Жемоить, и Ятвязь река, яко Миндовгъ убеди я серебромъ многимъ, Данилу же гневъ имеющю на не". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 188.

[1984] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 38, 68.

[1985] ПСРЛ, т. 2, kol. 828-829: „Данилови же пошедшу на воину на Литву, на Новъгородокъ, бывшю раскалью". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 194.

[1986] Patrz przyp. 1978.

[1987] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 38.

odpowiedzi na swoje propozycje pokojowe[1988]*. Nie zależało mu jednak na niej, bo wojna rozpoczęta na przełomie lat 1248-1249 wewnątrz Litwy skończyła się zwycięstwem Mendoga.

Najgroźniejsi przeciwnicy Mendoga na Żmudzi zostali pokonani, ale przekupywanie Żmudzinów świadczy o tym[1989], że nie zaryzykował on zastosowania wobec nich rozwiązania siłowego. W czasie wojny, jak podaje jedno ze źródeł, jego włości były pustoszone trzykrotnie[1990]. Nawet jeśli nie było już dynastów na wielkiej własności ziemskiej, to drużyny pomniejszych książąt pozostawały twardym orzechem do zgryzienia. Jednocześnie władca musiał realizować dane Zakonowi Inflanckiemu obietnice, ponieważ od tego zależało, czy koronacja się dokona, czy nie. Mendog pieczętował pergaminy, nie zakładając, że przyjdzie mu bezwzględnie trzymać się tego, co jest na nich zapisane[1991]. Żmudzinom zamierzał pozwolić odczuć, co znaczy pozostać samemu w walce przeciwko Zakonowi Niemieckiemu. Te uwarunkowania zmuszały Mendoga do liczenia się z Andreasem von Stirlandem. Nie było dla Litwina tajemnicą, że w 1252 r. w Inflantach pojawił się Eberhard von Sayn – mistrz krajowy Niemiec, dysponujący pełnomocnictwami od wielkiego mistrza[1992], nadzorujący von Stirlanda i ograniczający mu pole działania. Powołanie von Sayna było decyzją przywództwa krzyżackiego, zgodną z logiką konsekwentnej centralizacji[1993].

Chrześcijański władca Litwy nie mógł odpowiadać Żmudzinom, gdy trwały wojny krzyżowe w regionie bałtyckim[1994]. Mendogowi nie kalkulowała się ani walka przeciwko Żmudzi, ani działanie odwrotne – zdobycie większej samodzielności poprzez popieranie Żmudzinów w momencie, gdy relacje z Inflantami stawały się skomplikowane. Latem 1253 r. Daniel Halicki zaangażował się w walki na Morawach i Śląsku[1995], w których zresztą uczestniczyli Towciwił i Edywid (Gedwid)[1996]*. Mendog miał pewność złagodzenia napięcia na południu i wykorzystał je do swoich celów[1997].

[1988] ПСРЛ, т. 2, kol. 819-820: „Тогоже лета присла Миндовгъ к Данилу прося миру и хотя любви о сватьстве". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 188.

[1989] Patrz przyp. 1983.

[1990] Patrz przyp. 1215, 1827, 1950, 1978.

[1991] K. Maleczyński, *Sprawa chrztu i apostazji Mendoga w świetle krytyki dokumentów*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków…*, s. 561.

[1992] *Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts*, s. 421.

[1993] M. Perlbach, [recenzja] *Reh Paul dr. Das Verhältnis des deutschen Ordens zu den preussischen Bischöfen im 13. Jahrhundert. Zeitschrift des westpreussischen Geschichtsvereins. Heft 35, str. 35-155. Danzig, 1896, 8-0*, KH 1897, R. 11, s. 845.

[1994] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 111.

[1995] A. Prochaska, *Dwie koronacye*, s. 376; B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250-1306)*, Lwów: Towarzystwo Naukowe 1931, s. 10-17.

[1996] ПСРЛ, т. 2, kol. 822. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 189-190.

[1997] A. Prochaska, *Dwie koronacye*, s. 376.

6 lipca 1253 r. Mendog został koronowanym królem Litwy[1998]*. Przekaz Inflanckiej Kroniki Rymowanej mówi, że aktu koronacji dokonał von Stirland, uzyskawszy wcześniej papieskie pełnomocnictwa, przy asyście biskupa chełmińskiego. Kronikarz napisał, że Parnus przekazał listy od papieża mistrzowi inflanckiemu[1999]. Jest ironia w tym przekazie, a reprezentuje on nieco późniejszą, inflancką wersję. Mendog przyjął bowiem koronę za pozwoleniem papieskim i na mocy udzielonych biskupowi chełmińskiemu pełnomocnictw – tak jest opisana koronacja w wydanym przez samego Mendoga w lipcu 1253 r.[2000] akcie, który w Rydze sporządzili zakonni kanceliści (wskazując wyraźnie Litwę jako miejsce wydania). Dokument miał jednak być napisany z punktu widzenia Mendoga. W dokumencie wydanym przez Mendoga w 1257 r. (tu nie będę się zajmować kwestią jego autentyczności, bo nawet falsyfikat musiał odzwierciedlać optykę Mendoga) wskazane jest, że Zakon Inflancki tylko pomógł Mendogowi w koronacji[2001]. Kronikarz odnotował samozadowolenie Mendoga po koronacji[2002] – król doskonale rozumiał znaczenie uzyskania rangi królewskiej. W *Opisie krajów*, którego autor był świadkiem koronacji Mendoga, nazywany jest on pierwszym królem Litwy. Pisarz podkreślił, że władca sam uzyskał od papieża królewską inwestyturę[2003]. Bez względu na to, czy to pierwszeństwo historyczne Mendoga przypiszemy jego znaczeniu jako pierwszego władcy Litwy (za czym przemawiałby tylko uzupełniający charakter informacji o jego chrzcie[2004]), czy raczej temu, że przyjął chrzest, lub temu, że został koronowany na króla, jego wyjściowa, założycielska rola jako podmiotu w stosunkach międzynarodowych pozostaje oczywista. Występując w tej roli, Mendog dostrzegał stronę formalną obrzędu, dlatego zgodnie z zasadami jego

---

[1998] E. Gudavičius, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 69-70. *Patrz szerzej w Aneksie 7 na temat ustalenia daty koronacji Mendoga na 6 lipca i ogłoszenia jej świętem państwowym w Republice Litewskiej.

[1999] LRCh, s. 81-82: „dô sie zû Rîge quâmen / ir brîve sie nâmen / unde gâben sie zû hant / in des meisters Andrês hant. / dô der capelân gelas / sô verre, daz gegeben was / dem meistere der crône gewalt, / dô vreute sich junc und alt. / […] er [Andreas von Stirland – E.G.] hatte nâch bischove Heinrîch / hin zû Prûzen lant / sînen boten vor gesant. / der bischof wart der mêre vrô; / zû Rîge an den meister dô / quam er vrôlîch geriten".

[2000] LUB, Bd. 1, kol. 333: „sanctissimus pater ac dominus noster, Innocentius papa quartus, personam, regnum et omnia bona nostra iurisdictioni ac protectioni apostolicae sedis subiiciens, auctoritate sua nos fecit in regem totius Lettowiae […]".

[2001] *Ibidem*, s. 382: „nos Dei inspiratione et consilio ac auxilio fratrum domus Theutonicae in Livonia constitutae in universa terra Lettowiae in regem sumus coronati".

[2002] LRCh, s. 82: „der kunic was der crône vrô".

[2003] M.L. Colker, *America Rediscovered…*, s. 722: „Hec habet etiam ad orientem […] terram Lectauie. Cuius rex primus Mendogus baptizatus est et in coronacione sua me ibidem existente regnum suum a sede Romana recipiens […]". Por. przyp. 2000-2001.

[2004] Patrz przyp. 2003.

wykonywania[2005] wraz z nim koronowana została jego nowa małżonka. Znamy tylko jej chrześcijańskie imię – Marta[2006]. W Inflanckiej Kronice Rymowanej chrzest i koronacja połączone są w jeden akt[2007]. Andreas von Stirland zamówił w Rydze korony dla przyszłej pary królewskiej[2008]. Przepisy rytualne wymagały, by koronacji dokonywał arcybiskup w asyście dwóch biskupów[2009], ale dokument wydany przez Mendoga w lipcu 1253 r. zawiera wzmiankę o tylko jednym biskupie – chełmińskim[2010]. Sam papież udzielił biskupowi Heidenreichowi pełnomocnictwa nałożenia korony[2011]. Przestrzegano wymogów formalnych. Zakon Inflancki nie był zainteresowany dopuszczeniem do uczestnictwa arcybiskupa Alberta Suerbeera, a są podstawy, by uważać, że również Mendog tego nie chciał. Trudno powiedzieć coś więcej o asystujących biskupach, mogli to być hierarchowie z regionu[2012]. Należy pamiętać, że pismo podpisane przez Mendoga zostało sporządzone w Inflantach, gdy ani okoliczności koronacji, ani jej dokładna data nie były znane (określony został tylko miesiąc – lipiec[2013], bez odniesienia do kalendarza kościelnego), stąd wymienione w koroboracji aktu nazwiska świadków zostały tam wpisane prowizorycznie.

Do dziś badaczom nie udało się ustalić, gdzie miała miejsce koronacja Mendoga. Był on niewątpliwie zainteresowany budową katedry[2014]. Ziemie odebrane Towciwiłowi i Edywidowi należy uznać za najważniejsze dzielnice Ziemi Litewskiej, a na ich terenie leżało Wilno – ta okoliczność mogła zdecydować o wyborze Mendoga w tym względzie. Trzeba jednocześnie rozgraniczyć dwa zagadnienia: Woruty i najstarszych części katedry wileńskiej, w której przypuszczalnie mogła się odbyć koronacja, od zamku władcy. Obecnie zgromadzono już spory zasób materiału, w tym – znaleziska z warstwy XIII-wiecznej zamku władcy[2015]. Nowe

---

[2005] G. Waitz, *Die Formeln der Deutschen Königs- und der Römischen Kaiserkrönung…*, s. 45-48: „Benedictio reginae […] Coronae impositio".

[2006] LRCh, s. 82: „man toufte und wîhete zû hant / den rîchen kunic Myndowen / und Marthen sîne vrowen".

[2007] Patrz przyp. 1858-1859.

[2008] LRCh, s. 82: „der meister liez dô machen / mit vil rîchen sachen / dem kunige Myndowen / und Marthen sîner vrowen / zwû crônen, gar von kunsten rîch".

[2009] G. Waitz, *Die Formeln der Deutschen Königs- und der Römischen Kaiserkrönung…*, s. 70, 74.

[2010] LUB, Bd. 1, kol. 334: „dominus Culmensis episcopus […]".

[2011] Patrz przyp. 1939.

[2012] E. Gudavičius, *Polityczny problem królestwa litewskiego…*, s. 70.

[2013] LUB, Bd. 1, kol. 334: „anno Domini MCCLIII, mense Iulio". Trzeba zaznaczyć, że dwa oryginalne nadania Chełmna Zakonowi Niemieckiemu, wystawione przez księcia Konrada Mazowieckiego, także nie mają dat dziennych, a tylko miesięczne: M. Perlbach, *Preußisch-Polnische Studien…*, Hf. 1, s. 73-74.

[2014] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 106; H. Paszkiewicz, *Regesta Lithuaniae…*, s. 50.

[2015] Patrz przyp. 1264.

dane są wciąż pozyskiwane z wykopalisk w Starych Trokach. Warto w takim układzie poczekać na dalsze ustalenia i powstrzymać się od pochopnych wniosków.

Von Stirland dotrzymał swoich zobowiązań. Mendog, realizując dane obietnice, aktem z lipca 1253 r.[2016] nadał Zakonowi Inflanckiemu niektóre ziemie żmudzkie: Kulene, Karszów, Kroże oraz połowę ziem rosieńskiej, ławkowskiej, betygolskiej i ariagolskiej. Zapisał mu także połowę należącej do siebie Dajnowy (Jotwy), a konkretnie Wiejsieje i prawdopodobnie Wange, oraz całą Nadrowię[2017]. Zakonnicy inflanccy niezwłocznie (21 sierpnia 1251 r.) uzyskali potwierdzenie tego nadania[2018] przez Innocentego IV[2019]. Donacja Mendoga była wielokrotnie powtarzana pod różnymi datami szóstej dekady, a nazwy darowanych ziem były w tych powtórkach wymieniane w różnej, zmieniającej się kolejności. Maleczyński przeprowadził najlepiej – jak dotychczas – ugruntowaną analizę autentyczności tych dokumentów[2020]. Istnieje akt papieski, który poświadcza, że pierwszy wydany przez Mendoga dokument jest oryginalny[2021].

Także Inflancka Kronika Rymowana potwierdza, że omawiane pisma wydał Mendog w dniu swojej koronacji[2022]. Co ważne, nadania zostały dokonane pod warunkiem, że Zakon Inflancki nadal będzie wspierał Mendoga i jego następców[2023], a władca Litwy przyrzekł w tym względzie wzajemność[2024]. Dokonana przez Mendoga donacja oznaczała sukces moralny[2025] (a dodajmy – także prawny) Zakonu Niemieckiego.

W osobie swojego władcy Litwa osiągnęła bardzo wiele, chociaż za wysoką cenę. W trudnych warunkach prowadzenia wojny kraj został uznany za chrześci-

---

[2016] Patrz przyp. 2000, 2013.

[2017] LUB, Bd. 1, kol. 334: „Rasseyene medietatem, Lukowe medietatem, Betegalle medietatem, Eregalle medietatem, Deynowe medietatem, Kulene totum, Karsowe totum, Crase totum, Nederowe totum, Weyze totum, aliud Weyse totum, Wange totum".

[2018] *Ibidem*, kol. 338: „Innocentius etc. […] Ex tenore vestrae petitionis accepimus […]".

[2019] *Ibidem*.

[2020] K. Maleczyński, *W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga…*, s. 1-60. Patrz przyp. 248-249.

[2021] LUB, Bd. 1, kol. 338.

[2022] LRCh, s. 82: „dem meister gab er [Mendog – E.G.] mit brîven dô / rîchlîch in sîne hant / rîche und gûte lant / in sîme kunicrîche sân".

[2023] LUB, Bd. 1, kol. 333: „necessarium nobis vidimus magistri et fratrum auxilium praedictorum, quod et ipsi nobis ferendum, ut in eorum litteris, super hoc confectis, plenius continetur, sub iureiurando firmiter promiserunt. […] ea conditione interposita, ut ipsi fratres per se ac suos in expensis propriis materiali gladio, auxilio et consilio nobis ac regni nostri legitimis successoribus assistant perpetuo contra nostros et fidei inimicos, […]".

[2024] *Ibidem*, kol. 333-334: „contra nos et successores nostros eodem modo et per omnia fratribus eisdem obligamus".

[2025] Z. Ivinskis, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, s. 55.

jańskie państwo i osiągnął rangę królestwa. Osiągnięcie to nadeszło niemal jednocześnie z ukształtowaniem się państwa. Ceną była rezygnacja z celu, którym było powstanie państwa Bałtów. Zaczął się on już rysować w procesie powstawania państwa litewskiego. W tamtym momencie nie było nawet realnych przesłanek i możliwości, by taki cel osiągnąć.

VII. Król chrześcijański

1. Panowanie Mendoga jako króla

Gdy presja halicka osłabła, koronacja Mendoga doszła do skutku. Pod koniec 1253 r. Danielowi Halickiemu powiodła się wyprawa przeciwko Jaćwięgom[2026], nie zdecydował się jednak na zaatakowanie Litwy[2027]*. W roku 1254 Mendog zrealizował plan[2028] przygotowany dwa lata wcześniej[2029]: pogodzić się i spowinowacić z Danielem, który jesienią 1253 r.[2030] albo na początku 1254 r.[2031] nałożył koronę królewską, przesłaną mu przez Innocentego IV. Tu ważna rola przypadła Wojsiełkowi – najstarszemu synowi Mendoga. Mendogowicz władał Nowogródkiem i zdążył już znaleźć wspólny język ze swoimi nowymi poddanymi, ponieważ przyjął prawosławie (w latopisie hipackim jest o tym cały ustęp hagiograficznego tekstu o okrutnym poganinie, który stał się gorliwym chrześcijaninem)[2032]*. W ten sposób zapoczątkowana została praktyka osadzania litewskich książąt na Rusi na podstawie niepisanej umowy, że za przyjęciem prawosławia przez danego księcia idzie przyłączenie władanej przez niego ziemi do państwa litewskiego. Wojsiełk został pośrednikiem w osiągnięciu pokoju. Wydał swoją siostrę za Szwarna (syna

---

[2026] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 36, 68.

[2027] ПСРЛ, т. 2, kol. 827-828. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 193-194.

[2028] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 38-39, 68.

[2029] Patrz przyp. 1988.

[2030] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 36, 68.

[2031] *Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV в.в.…*, s. 901.

[2032] ПСРЛ, т. 2, kol. 858-859: „И Воишелкъ же нача княжити в Новогородъче в поганьстве буда. И нача проливати крови много, убивашеть бо на всякъ день по три, по четыри. Которого же дьни не убьяшеть кого, тогда печаловашеть, тогда коли же убьяшеть кого, тогда веселъ бяшеть. Посем же вниде страхъ Божии во сьрдце его, помысли в собе хотя прияти святое крьщение. И крьстися ту в Новегородьце, и нача быти во крестьянтве". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 216.

Daniela)[2033]*, sam zaś został mnichem, a władanie Rusią Czarną przekazał innemu synowi Daniela – Romanowi – jako wasalowi Mendoga[2034]* (którym on sam, jako władca, również był)[2035]*. Na Rusi Czarnej Mendog miał zresztą więcej wasali wśród ruskich książąt: Gleba w Wołkowysku[2036]*, Izasława w Swisłoczy[2037]*, później – Wasylka w Słonimie[2038]. Wojsiełk i Roman byli uznawani za „najstarszych książąt" tej dzielnicy Rusi. Dopuszczenie Romana do władzy nie było zapewne jedyną koncesją ze strony Mendoga. Zimą 1258-1259 Towciwił wystąpił jako poddany Mendoga, a w 1262 r. – jako książę połocki[2039]. Trudno określić, kiedy Litwini podporządkowali sobie Połock, ponieważ w latach czterdziestych jeszcze nie był on im podległy[2040], ale powrót Towciwiła na Litwę przy uznaniu władzy Mendoga nad sobą jest oczywisty. Prawdopodobnie stało się to właśnie przy okazji podpisywania pokoju z Księstwem Halicko-Wołyńskim. Porozumienie to oznaczało definitywny koniec wojny, której początkiem było wypędzenie Towciwiła i Edywida (Gedwida). Ostatnia wzmianka o bracie Towciwiła dotyczy jego udziału w wyprawie Daniela na Śląsk w 1253 r.[2041], potem źródła o nim milczą. Doszedłszy do zgody z Litwinami, Daniel nie zaprzestał atakowania Jaćwięgów. Zimą 1254-1255 r. zmusił ich do wydania zakładników[2042] i zobowiązał do zbudowania grodów strażniczych[2043]* dla załóg ruskich. W tym najeździe brali udział także wasale Mendoga w Rusi Czarnej[2044]*. Litwa była zmuszona zadowolić się

[2033] ПСРЛ, т. 2, kol. 830: „Потом же Воишелкъ створи миръ с Даниломъ и выда дщерь Миндогдову за Шварна сестру свою […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 195.

[2034] Roman wykonywał polecenia Mendoga: ПСРЛ, т. 2, kol. 838: „К Данилу прислаша Миндовгъ, к Данилу: пришлю к тобе Романа и Новогородце […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202.

[2035] ПСРЛ, т. 2, kol. 830-831: „и приде Холмъ к Данилу, оставивъ княжение свое, и восприемь мниский чинъ, и вдасть Романови, сынови королеву, Новогородъкъ от Миндога и от себе, и Вослонимъ, и Волковыескъ, и все городы, а самъ просися ити во Святую Гору [Athos – E.G.]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 195-196.

[2036] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 30. Prawdopodobnie tenże Gleb, wspominany zimą 1254-1255: ПСРЛ, т. 2, kol. 831; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 196; М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 38.

[2037] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 30; ПСРЛ, т. 2, kol. 831; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 196; М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 38; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 70-71. Może tenże Izasław, książę Nowogródka, wzmiankowany w 1238 r.: patrz przyp. 1646.

[2038] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 71.

[2039] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 279-281.

[2040] Patrz przyp. 1668.

[2041] Patrz przyp. 1995-1996.

[2042] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 38-39, 68.

[2043] ПСРЛ, т. 2, kol. 831-835. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 196-198.

[2044] ПСРЛ, т. 2, kol. 831. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 196.

tylko północnym pasem Jotwy, jednak w Haliczu musiano uznać, że powstało silne państwo litewskie.

Koniec wojny, trwającej od 1248 do 1254 r., dobrze pokazuje, jak władza monarchy litewskiego nad książętami dzielnicowymi stawała się coraz silniejsza[2045]. W drugiej połowie roku 1253 zmarł biskup ryski Nikolaus von Nauen[2046], co dla Towciwiła oznaczało utratę potencjalnego protektora. W tym samym roku podobnej straty doświadczył Mendog, ponieważ nieprzychylne mu siły wewnątrz Zakonu ostatecznie zdołały usunąć Andreasa von Stirlanda z Inflant. Kronikarz zapisał, że mistrz ustąpił z powodu choroby, a jego miejsce zajął Eberhard von Sayn[2047]. Mendog i von Stirland po partnersku stworzyli niezwykłe porozumienie, które przerastało granice wyobraźni społeczeństw, w których żyli, gdyż udało im się pogodzić przeciwieństwa. To zbliżyło ich politycznie, a być może także w sensie osobistej sympatii. Mistrz inflancki wybrał się do Mendoga specjalnie po to, żeby się z nim pożegnać (Inflancka Kronika Rymowana mówi, że byli przyjaciółmi), a do Niemiec wyjechał z Litwy, odprowadzany przez jej króla[2048]. Działo się to na przełomie lat 1253-1254[2049]. Po wyjeździe von Stirlanda stosunki litewsko-inflanckie nie uległy zerwaniu – jeszcze na początku 1257 r. Burchard von Hornhausen, gdy tylko przejął stanowisko mistrza krajowego[2050], przesłał Mendogowi pozdrowienia listowne i dary, a ten odwzajemnił się tym samym[2051]. Dla Zakonu Inflanckiego ważne były poczynione przez Mendoga zapisy, ale drugim celem

---

[2045] Por.: H. Łowmiański, *Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskiem*, s. 212.

[2046] A. Potthast, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters von 375-1500*. [3] *Supplement. Nebst einer Zeitfolge der römischen Päpste, der deutschen Kaiser und Könige, sowie sämtlicher deutschen Bischöfe*, Berlin: Hugo Kastner & Cie 1868, s. 396.

[2047] LRCh, s. 82-83: „Nû wil ich aber vorder sagen. / der meister krankte an den tagen; / daz wart dem hôhen meistere kunt. / er sante in vil sneller stunt / von Seyne brûder Eberhart / hin zû Nieflande wart. / dô er quam zû Nieflant, / daz amt gab im ûf zu hant / meister Andrês, daz ist war". Eberhard von Sayn działał w charakterze pełnomocnika kapituły generalnej Zakonu do wizytacji. 1 października 1251 r. był już w Chełmnie. Jest wzmiankowany w aktach Zakonu Inflanckiego od 29 lipca 1252 r. do 4 kwietnia 1254 r., patrz: *Chronologie der Ordensmeister über Livland…*, s. 7.

[2048] LRCh, s. 83: „brûder Andrês urloub nam / von sînen brûderen, als iz wol zam, / und reit zû Littowen / an sînen vrûnt Myndowen / und ouch zû der kunigîn. / […] der kunic mit brûder Andrês reit / vil trûwelîch ûf die vart. / der meister wol nâch tugende art / nam urloub von Myndowen / dem kunige von Littowen / und reit vort zû dûtschem lant". Por. przyp. 1900.

[2049] *Chronologia polska…*, s. 444; *Chronologie der Ordensmeister über Livland…*, s. 16; E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 79.

[2050] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 71; *Chronologie der Ordensmeister über Livland…*, s. 17-18.

[2051] LRCh, s. 102-103: „er [Burchard von Hornhausen – E.G.] sante zû Littowen / dem kunige Myndowen / sîne gift, die was gût. / des vreute sich des kuniges mût. / Myndowe des meisteres nicht vergaz, /er envergulde im daz / mit einer gûten gifte; / ouch grûste er in mit

utrzymania dobrych relacji było zapobieżenie udzieleniu wsparcia Żmudzinom przez królestwo litewskie.

Państwo litewskie kształtowało się na podstawie systemu świadczeń wprowadzonych na potrzeby organizacji wojskowej, dlatego należy odrzucić tezę Łowmiańskiego o znacznym udziale Rusinów i zakonników inflanckich, którzy mieliby pomagać Mendogowi w budowaniu struktury państwowej[2052]. Niemniej tacy przybysze rzeczywiście pojawili się i przebywali na Litwie Mendoga. Jesienią 1255 r. wodzem jego wojsk[2053] był człowiek o słowiańskim imieniu – Chwał[2054]*. We wzmiance z roku 1262 r. dotyczącej wojsk litewskich[2055] pojawił się Eustachy Konstantynowicz z Riazania[2056]*. W miarę terytorialnego rozrastania się państwa litewskiego kosztem Rusi do jego wojska i administracji coraz liczniej trafiali Rusini. Inflanccy Niemcy z kolei mieli zapewnić powstanie na chrześcijańskiej Litwie kadry duchowieństwa katolickiego. W Inflanckiej Kronice Rymowanej czytamy, że wraz z Andreasem von Stirlandem, przybyłym na koronację Mendoga, na Litwę przyjechali księża i rycerze zakonni, którzy pozostali tam po wyjeździe mistrza[2057]. Ich zadaniem było krzewienie katolicyzmu[2058]. Królowi także musiało na tym zależeć, bo gdy von Stirland zjawił się na Litwie, by pożegnać się z jej królem[2059], zastał ich tam, działających w zapewnionych przez władcę dobrych warunkach[2060]. Kronikarz wskazał dokładnie, że byli to bracia Zakonu Inflanckiego[2061]. Niewątpliwie zadanie szerzenia wiary mieli do wykonania przede wszystkim księża zakonni, ale na Litwie mogli to być również bracia-rycerze. W akcie wydanym w lipcu 1253 r., którym Mendog nadawał Zakonowi ziemie, tacy współpracownicy zostali wymienieni[2062]. Oczywiście dokument uwzględnia tylko najważniej-

schrifte. / die vrûndschaft von in beiden / was grôz, daz was den heiden / nich vil wol zû mâzen, / doch wolden sie iz nicht lâzen".

[2052] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 351-353.

[2053] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 40, 68.

[2054] ПСРЛ, т. 2, kol. 840. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 203; patrz także przyp. 2195.

[2055] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 42, 69.

[2056] ПСРЛ, т. 2, kol. 855: „воевать от Миндовга и Остафьи Костянтиновича с ними – оканьныи и безаконыи, бе бо забеглъ из Рязаня […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 213.

[2057] LRCh, s. 82: „pfaffen unde brûdere dar / quâmen an des meisters schar. / […] dô daz allez was irgân, / der meister pfaffen und brûdere liez / zû Littowen […]".

[2058] *Ibidem*: „unde hiez [Andreas von Stirland – E.G.] / daz sie daz volc lêrten sô, / daz ez zû jungest wurde vrô".

[2059] Patrz przyp. 2048-2049.

[2060] LRCh, s. 83: „dannoch wâren die brûdere sîn / in Littowen wol behût. / des kuniges mût was vollen gût / dannoch zû der cristenheit".

[2061] Patrz przyp. 2060.

[2062] LUB, Bd. 1, kol. 334: „magister Andreas fratrum praedictorum et fratres sui Andreas, Ioannes pincerna, Sittherus dapifer et Theodericus de Hassendrop […]".

szych świadków, którzy po koronacji wyjechali z Litwy, jednak jest ważny też z innego względu – ci świadkowie byli uczestnikami działań politycznych króla litewskiego.

Nie uczestniczyli oni w zarządzaniu państwem i można twierdzić, że nie mieli na nie wpływu, jednak sama ich obecność stanowiła zachętę do pojawienia się na Litwie innych ludzi z Inflant. Potrzebni byli zwłaszcza księża i zakonnicy – to o nich napisał kronikarz inflancki[2063]. W tym samym akcie figurują imiona dominikanina i dwóch franciszkanów[2064]. Inflancka Kronika Rymowana nie zawiera konkretnych informacji o obecności członków zakonów żebraczych[2065], ale to właśnie oni mieli się zająć wyjaśnianiem zasad wiary i szerzeniem jej wśród ludu. Wymienieni w akcie franciszkanie przyjechali na Litwę z okazji koronacji, jednak sama ich obecność wskazuje, że Litwa już w XIII w. znalazła się w obszarze działania dwóch wielkich zgromadzeń zakonnych. Stanowiły one nowe, potężne struktury[2066]. W 1227 r. dominikanie przybyli do Gdańska, w 1233 r. – do Chełmna, w 1234 r. – do Rygi, w 1238 r. – do Elbląga i Dorpatu, a w 1246 r. – do Rewla[2067]. Dominikanie dotarli też do Polski i w 1223 r. założyli klasztor w Krakowie[2068]. Biskup chełmiński Heidenreich, który dokonał koronacji Mendoga, był dominikaninem[2069]. Franciszkanie pojawili się w Polsce w 1235 r.[2070] i w 1236 r. założyli dom we Wrocławiu, w 1237 r. – w Krakowie, w 1238 r. – w Rydze, w 1239 r. – w Toruniu, a w 1258 r. – w Chełmnie[2071]. Protektor Mendoga, biskup kurlandzki Heinrich von Lützelburg, był franciszkaninem. Został zwierzchnikiem tej diecezji w 1251 r., kiedy utracił godność biskupa diecezji semigalskiej (piastował ją od 1247 r.), gdyż została ona przyłączona do diecezji ryskiej[2072]. W Europie Środkowej dopiero w XIII w. zagęściła się sieć klasztorna, a stało się to dzięki zakonom żebraczym[2073].

[2063] Patrz przyp. 2057-2058.

[2064] LUB, Bd. 1, kol. 334: „de fratribus praedicatoribus Sinderamus, de fratribus minoribus frater Adolfus et sui socii".

[2065] Por. przyp. 2060. Być może o nich jest mowa w przyp. 2057 czy 2058.

[2066] H.G. Wells, *Pasaulio istorija Arba aiški gyvybės ir žmonijos istorijos apybraiža*, t. 2, vertė V.K. Račkauskas, Šiauliai: „Kultūros" b-vė 1925, s. 267.

[2067] V. Gidžiūnas, *Vienuolijos Lietuvoje…*, s. 253.

[2068] A. Wappler, *Historya Kościoła katolickiego*, tłum. W. Jakubowicz, Warszawa: M. Orgelbrand 1899, s. 148.

[2069] M. Hellmann, *Der Deutsche Orden und die Königskrönung des Mindaugas*, s. 392-393; K. Forstreuter, *Wirkungen des Preussenlandes…*, s. 383.

[2070] A. Wappler, *op. cit.*, s. 149.

[2071] V. Gidžiūnas, *Algirdo ryšiai su Rytų ir Vakarų bažnyčiomis*, LTP 1978, t. 4, kn. 2 (14), s. 39; idem, *Vienuolijos Lietuvoje…*, s. 253.

[2072] *Ibidem*.

[2073] J. Kłoczowski, *Bracia mniejsi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, red. J. Kłoczowski, Kraków:

Chronologia i mapa jej rozwoju wskazują, że dominikanie docierali do granic Litwy od strony Prus (korzystając przy tym ze wsparcia księcia pomorskiego – Świętopełka[2074]), a franciszkanie – przez Polskę. Od przybycia franciszkanów do Polski do powstania ich pierwszego klasztoru w Rydze minęły cztery lata. Na koronację Mendoga przyjechała już stamtąd spora ich delegacja[2075]. Franciszkanie inflanccy należeli wtedy do duńskiej prowincji tego zakonu, a dopiero za św. Bonawentury jako generała (1257-1274) stali się częścią prowincji saskiej[2076]. Franciszkanie w Prusach podlegali prowincji czesko-polskiej, powstałej w roku 1238, a około lat 1258-1284 przeszli pod administrację prowincji saskiej[2077]. Jak widać, kresu życia dobiegało pierwsze pokolenie członków zakonów żebraczych działających w sąsiedztwie Litwy. Początkowo rdzeniem prowincji czesko-polskiej były klasztory na Morawach i Śląsku[2078]. Zakony żebracze przejęły stery dyplomacji kościelnej na miejscu[2079], a ich oddziaływanie na szerokie warstwy społeczne szybko się rozwijało[2080], czego tradycyjne zgromadzenia, np. cystersi, nigdy nie osiągnęły[2081]. Zresztą franciszkanie z wolna przyswajali sobie umiejętności głoszenia nauczania[2082], co było już chlebem powszednim dla braci kaznodziejów[2083]. Ich reprezentacja udała się na koronację Mendoga właśnie w czasie, gdy franciszkanie uczyli się sztuki kaznodziejskiej. Na uroczystości było obecnych kilku franciszkanów i tylko jeden dominikanin, a kontrast ten jest ilustracją większego zainteresowania naśladowców św. Franciszka możliwościami, które dawało otwarcie się Litwy.

Już w 1251 r. Mendogowi – przez posłów – udało się osiągnąć powołanie osobnej diecezji litewskiej, tak by za szerzenie tu chrześcijaństwa nie były odpowiedzialne sąsiednie diecezje, uważane za misyjne[2084]. Powstawianie diecezji się

Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy 1983, s. 28, *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1.

[2074] K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1975, s. 38, *Prace Komisji Historycznej – Gdańskie Towarzystwo Naukowe*.

[2075] Patrz przyp. 2064.

[2076] V. Gidžiūnas, *De Fratribus Minoribus in Lituania…*, s. 9.

[2077] *Ibidem*.

[2078] J. Kłoczowski, *op. cit.*, s. 36.

[2079] A. von Gleichen-Russwurm, F. Wencker, *Kultur- und Sittengeschichte aller Zeiten und Völker. Aus den Meisterwerken der Kulturgeschichtsschreibung*, Bd. 8: *Romanische und byzantinische Welt*, Wien–Hamburg–Zürich: Gutenberg-Verlag 1925, s. 407.

[2080] О. Иегер, *op. cit.*, s. 321.

[2081] H. Hefele, *op. cit.*, s. 17.

[2082] J.B. Freed, *Dzieje saskiej prowincji franciszkanów w XIII wieku*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1, s. 213.

[2083] J. Staugaitis, *Bažnyčios Istorija*, 2-asis leid., Kaunas: Švyturys 1922, s. 90-91.

[2084] Patrz przyp. 1924.

przeciągało. Proces ten, jego możliwe przyczyny oraz historiograficzne interpretacje opóźnienia badał Stakauskas[2085]. Albert Suerbeer dążył do podporządkowania sobie diecezji litewskiej, co miało tu znaczenie[2086]. Litewski historyk przedstawił argumenty na rzecz tezy, że Mendog zabiegał o zbudowanie katedry[2087], a teza ta znalazłaby dodatkowe poparcie, gdyby potwierdziło się datowanie podziemi katedry wileńskiej na wiek XIII[2088]. Może Mendog stanął przed koniecznością budowy świątyni od nowa[2089], jeśli w czasie wojny uległa ona zniszczeniu. Możliwe też, że rację miał Stakauskas, gdy wskazywał na granice dwóch diecezji – kurlandzkiej i semigalskiej – wytyczone w latach 1234-1237, a sięgające po Niemen i Wilię. Diecezję semigalską w jej granicach powinna w takim razie przejąć diecezja ryska, do której tamta została przyłączona w 1251 r.[2090] W tym miejscu interesy niemieckich diecezji misyjnych mogły wejść w kolizję z interesami organizacji kościelnej na Litwie, tworzonej przez jej władcę, jak to się wcześniej zdarzyło w Polsce[2091]. Dzisiaj możemy wnosić, że założenie diecezji litewskiej (jak i koronację Mendoga) opóźniały dążenia inflanckiego episkopatu.

Mendog musiał czterokrotnie (wliczając w to także poselstwo w roku 1251) zwracać się do Innocentego IV w sprawie diecezji litewskiej[2092]. Za każdym razem uzyskiwał pozytywną odpowiedź[2093], co potwierdzałoby, że to biskupi inflanccy byli przeszkodą w realizacji woli papieża. Mendogowi udało się osiągnąć tyle, że na biskupa litewskiego został wyświęcony Chrystian – brat z Zakonu Inflanckiego, który katechizował samego władcę[2094]. Na polecenie Innocentego IV Albert Suerbeer w 1253 r. udzielił Chrystianowi sakry[2095]. W dokumencie datowanym na 12 grudnia 1254 r. Mendog nadał mu po połowie ziemi rosieńskiej, betygolskiej i ławkowskiej[2096], pozostałe połowy tych ziem przypadły wcześniej zapisem z lipca

---

[2085] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 103-108.
[2086] *Ibidem*, s. 108-112.
[2087] *Ibidem*, s. 106.
[2088] Patrz przyp. 1258-1264.
[2089] LUB, Bd. 1, kol. 337-338. Ale *de novo* może znaczyć także „niedawno" (*de novo conversus ad cultum fidei Christianae*), patrz: J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 109.
[2090] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 106-107.
[2091] F. Dvornik, *op. cit.*, s. 60, 71-74.
[2092] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 108.
[2093] *Ibidem*, s. 108-109.
[2094] Patrz przyp. 1944.
[2095] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 109, 120.
[2096] *Ibidem*, s. 113; LUB, Bd. 1, kol. 345: „Mindowe […] recepimus venerabilem patrem, dominum Christianum, quem consecrari postulavimus in episcopum regni nostri, mittentes ipsum in corporalem possessionem, assignantes etiam eidem pro dote Rassegene medietatem, Betegallen medietatem, Lokowe medietatem […]".

1253 r. Zakonowi Inflanckiemu[2097], co sugerowałoby, że już wtedy Mendog zamierzał zaopatrzyć diecezję litewską. Jej własność ziemska zaczęła być tworzona na Żmudzi, co podsuwa alternatywne interpretacje: może król Litwy nie chciał poświęcać ziem z własnej domeny, a może celem było zaznaczenie, że diecezja litewska sprawuje jurysdykcję na terytoriach, do których mogli pretendować także biskupi inflanccy.

Mendog musiał się mocno postarać, by zapewnić litewskiemu biskupowi bezpośrednią podległość Rzymowi, co najbardziej utrudniał Albert Suerbeer – wbrew poleceniom papieskim przyjął od Chrystiana przysięgę, w której ten uznawał własną zależność instytucjonalną od arcybiskupa inflanckiego[2098]. Król jednak wystarał się o zwolnienie go z tej przysięgi i o to, by biskup naumburski – Dietrich von Meissen (1243-1272)[2099] – odebrał od Chrystiana przysięgę wiążącą go z papieżem[2100]. Stało się to w ostatniej możliwej chwili, gdyż 7 grudnia 1254 r. przychylny Mendogowi[2101] Innocenty IV zmarł[2102]. Zamiast wytyczonych dwóch dygnitarstw arcybiskupich (inflanckiego i pruskiego) w 1255 r. powstała jednak archidiecezja ryska, obejmująca tamte obie[2103]. Wtedy kwestia statusu diecezji litewskiej była już rozstrzygnięta. Innocenty zastrzegł sobie bezpośrednie kierowanie misjami właśnie za jej pośrednictwem. Biskup Chrystian nie miał własnej kapituły[2104].

Ziemie zapisane Chrystianowi na Żmudzi miały stanowić jego włość[2105]. Oczywista była jego władza duchowna nad terytorium Litwy[2106], nie jest jednak jasne, jakich granic sięgała ziemia diecezjalna. Rozpoznanie ich jest jeszcze dodatkowo utrudnione przez fakt, że w 1253 r. pojawił się inny biskup Litwy – polski dominikanin Wit[2107]. Sakry udzielił mu biskup gnieźnieński Pełka (Fulko)[2108]. Kronika wielkopolska mówi o Wicie jako o pierwszym biskupie litewskim (nie – Litwy)[2109].

[2097] Patrz przyp. 2017.
[2098] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 109-110.
[2099] A. Potthast, *op. cit.*, s. 369.
[2100] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 110-112.
[2101] *Ibidem*, s. 112.
[2102] T. Wierzbowski, *Vademecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich*, Warszawa: druk Piotra Laskauera i S-ki 1908, s. 125.
[2103] C. Krollmann, *Der Deutsche Orden in Preussen*, [w:] *Deutsche Staatenbildung…*, s. 63.
[2104] LUB, Bd. 1, kol. 442: „episcopus Lettoviae, loci dioecesanus, qui nullum capitulum obtinet […]".
[2105] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 113-114.
[2106] *Ibidem*, s. 114.
[2107] J. Latkowski, *op. cit.*, s. 66.
[2108] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 73.
[2109] MPH, Ser. 2, t. 8, s. 100: „Anno vero predicto Petrus electus Poznaniensis et frater Vitus de ordine Predicatorum Lithwanorum primus episcopus, per venerandum Fulconem archiepiscopum Gneznensem in episcopos fuerant consecrati".

Podkreślenie aspektu etnicznego, a nie krajowo-politycznego, wskazywałoby na misyjny charakter jego funkcji, realizowanej przez polską prowincję kościelną, a nie – powierzonej mu przez litewskiego władcę. Nie ma żadnych wzmianek o Wicie w wydanych przez Mendoga dokumentach ani w aktach papieskich dotyczących litewskiej diecezji. Innocenty IV jeszcze w 1251 r. wysłał polskich dominikanów do Prus[2110], a Albert Suerbeer w 1248 r. wyświęcił na biskupa Jotwy[2111] Heinricha – dominikanina prowincji polskiej[2112]. Krzyżacy szybko go jednak usunęli[2113]. Być może Stakauskas poszedł zbyt daleko, łącząc sakrę Wita z działalnością dominikanina i biskupa chełmińskiego Heidenreicha[2114], jednak trzeba przyznać temu historykowi rację w kwestii koniecznych uzgodnień z papieżem[2115], bez których Pełka nie udzieliłby sakry Witowi. Arcybiskup gnieźnieński musiał zatem działać w porozumieniu z Rzymem. Późniejsze polecenia papieskie kierowane do Wita potwierdzają[2116], że działał on z sankcją rzymską. Ewidentne jest też, że wszyscy uczestnicy tych działań byli dominikanami.

Autora *Opisu krajów*, który deklarował, że uczestniczył w koronacji Mendoga[2117], Górski utożsamiał z biskupem Jotwy – Heinrichem[2118], ale Ochmański skłaniał się raczej ku przekonaniu, że chodzi o wymienionego w wydanym w 1253 r. przez Mendoga akcie[2119] franciszkanina o imieniu Adolf[2120]. Pierwsze pytanie, które tu trzeba zadać, dotyczy granic jurysdykcji Wita jako biskupa. Wróćmy więc do ziem na Żmudzi zapisanych diecezji, której głową był Chrystian[2121], i motywów ich nadania. Trzeba tu jeszcze uwzględnić założenie poczynione przez Stakauskasa: mając na uwadze granice diecezji kurlandzkiej i diecezji semigalskiej w latach 1234-1237, Witowi jako zwierzchnikowi religijnemu musiały podlegać ziemie na południe od Wilii[2122], a w takim razie – bez względu na chronologię powstania fundamentów katedry wileńskiej – mamy dwie alternatywne opcje jej

---

[2110] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 107.
[2111] B. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie pruskie…*, s. 38.
[2112] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 72.
[2113] K. Górski, *Probleme der Christianisierung in Preussen, Livland und Litauen*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden…*, s. 11.
[2114] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 116.
[2115] *Ibidem*, s. 117.
[2116] Patrz przyp. 2127.
[2117] Patrz przyp. 2003.
[2118] K. Górski, *Probleme der Christianisierung…*, s. 132.
[2119] Patrz przyp. 2064.
[2120] J. Ochmański, *Nieznany autor „Opisu krajów" z drugiej połowy XIII wieku i jego wiadomość o Bałtach*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1985, t. 1, s. 107-114.
[2121] Patrz przyp. 2096.
[2122] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 116-119.

przynależności: Chrystianowi albo Witowi. Istnieją okoliczności, które skłaniają do ostrożnego traktowania założenia Stakauskasa. Jan Długosz twierdził, że Wit był obecny na koronacji Mendoga, nie wiadomo jednak, na jakich źródłach polski kronikarz się opierał[2123]. Wit został biskupem dopiero w 1253 r., w październiku lub listopadzie[2124], więc nawet jeśli był uczestnikiem uroczystości koronacyjnej, to na pewno nie jako biskup, zatem prawdopodobieństwo, że do niego należała katedra w Wilnie, jeszcze maleje. Cechy podwalin tej budowli wskazują, że położyli je budowniczy z Inflant[2125], co dodatkowo przemawia na „niekorzyść" Wita. Mimo to jednak próbował on pełnić obowiązki biskupa Litwy. Na to wskazuje sprawozdanie, które wysłał do Innocentego IV, zatytułowane *De christianorum in Littovia conditione deplorabili*[2126]. 1 marca 1255 r. papież Aleksander IV zwolnił go z obowiązku stałego przebywania na Litwie[2127]. Witowi mogli szkodzić Krzyżacy, ponieważ przy południowym pograniczu litewskim, w Jotwie, do panowania nad którą Zakon nieustannie pretendował i której północną częścią władał Mendog, ścierały się interesy krzyżackie, litewskie, ryskie (kościelne – Alberta Suerbeera), halickie i polskie. Wszystkie powyżej omówione okoliczności każą się domyślać, że diecezja pod zwierzchnictwem Wita ostatecznie nie zaczęła normalnie funkcjonować.

Wzmianka o działalności franciszkanów, którą znajdujemy w dokumencie wydanym przez Mendoga w lipcu 1253 r., oraz charakterystyka ich pracy duszpasterskiej pozwalają na przypuszczenie, że właśnie oni przejęli główny ciężar dzieła szerzenia chrześcijaństwa na Litwie. Nominacja biskupa z grona księży – braci w Zakonie Inflanckim – z kolei wskazywałaby na ten Zakon w roli koordynatora projektu chrztu władcy i misji w jego kraju. Chrystian przedstawiony jest jako człowiek piśmienny i wykształcony[2128]. To on albo ludzie na jego służbie sporządzili dla Mendoga te nieliczne pisma, które musiał sygnować[2129]. Praktykowanie chrześcijańskiego kultu wymagało świątyń i wiernych, którzy by je wypełnili. Konieczne było głoszenie wiary wśród ludu, a wszystko to wymagało nakładów i środków oraz ogromnej pracy. Nie ma wątpliwości, że kilkuletni okres oficjalnego chrześcijaństwa na Litwie nie wpłynął na codzienność jej społeczeństwa. Wpis w latopisie hipackim z 1255 r. świadczy o tym[2130], że litewscy wojowie na-

---

[2123] J. Latkowski, *op. cit.*, s. 66.
[2124] W. Abraham, *op. cit.*, s. 153.
[2125] E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 62-63.
[2126] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 117, 121.
[2127] *Ibidem*, s. 121.
[2128] *Ibidem*, s. 109 (*literatus*).
[2129] Por. przyp. 2051.
[2130] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 40, 68.

dal wzywali pomocy własnych bogów[2131]*. W dokumencie, który wydał Mendog w roku 1260 (a nawet jeśli jest on falsyfikatem, to odzwierciedla ówczesne realia), można przeczytać, że na ziemiach przekazanych pod władzę Zakonu Inflanckiego pozwolono na założenie konwentu we dworze wskazanym przez Mendoga[2132]. Członkowie Zakonu Inflanckiego byli zatem obecni na Litwie, przede wszystkim na ziemiach, które przekazano Zakonowi. Było ich coraz więcej.

W październiku 1255 r. Mendog zapisał rycerzom inflanckim tę część Selonii, która była wtedy w jego władaniu[2133]. Autentyczność zapisu znajduje potwierdzenie w prośbie skierowanej do Aleksandra IV, by dokonał potwierdzenia donacji[2134], a jeszcze pewniejsze – w nazewnictwie miejscowym na „niemieckiej granicy" w późniejszych włościach wiłkomierskich, oniksztyńskich i święciańskich[2135]. Grodzisko Siemieniszkiele w Oniksztach[2136] i wał obronny Rekucie (lit. Rėkučiai), datowany na pierwszą połowę XIII w.[2137], pośrednio potwierdzają istnienie tu rubieży i wyjaśniają tajemniczą sugestię w źródłach[2138] o umocnieniach na selońskiej granicy. Papież zatwierdził przekazanie Selonii Zakonowi Inflanckiemu pismem z 13 lipca 1257 r.[2139] Mendog wydał dokument datowany na ten sam rok, w którym całą Żmudź (wyjąwszy ziemie przeznaczone dla biskupa Litwy) zapisywał Zakonowi Inflanckiemu[2140]. 7 sierpnia 1259 r. ponownie darował rycerzom inflanckim Żmudź, a także Dajnowę i Skalowię[2141]. Autentyczność tych dokumentów stanowi odrębną kwestię, jednak zapis niektórych ziem na rzecz Zakonu Inflanckiego

---

[2131] ПСРЛ, т. 2, kol. 839: „по своискы рекуще, – Янда, – взывающе боги своя Андая и Диверикса, и вся богы своя поминающе, рекомыя беси"; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202; Komentarz Norbertasa Vėliusa o bogach litewskich: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai = Sources of Baltic religion and mythology = Quellen der baltischen Religion und Mythologie*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos = From the oldest times to the end of the 15th century = Von den ältesten Zeiten bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, sud. N. Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996, s. 256-257.

[2132] LUB, Bd. 1, kol. 450: „In cuius translatae possessionis iudicium conventum fratrum praedictorum in nostra curia collocavimus speciali".

[2133] *Ibidem*, kol. 372.

[2134] *Ibidem*, kol. 372-373.

[2135] A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai XIII-XVI a…*, s. 9-10.

[2136] G. Zabiela, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, s. 15-17.

[2137] A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai XIII-XVI a…*, s. 9-10. Por. nazwy miejscowości w Polsce pochodzące od nazw posług: T. Poklewski, *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu. Obraz gospodarczy*, Łódź–Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1975, s. 17, *Acta Archaeologica Lodziensia*, nr 24.

[2138] LUB, Bd. 1, kol. 464: „et omnia valla, quae dicuntur Borchwale, qui in distinctionibus harum limitum iacent […]".

[2139] *Ibidem*, kol. 395.

[2140] *Ibidem*, kol. 382.

[2141] *Ibidem*, kol. 436-438.

nie budzi wątpliwości. Na tych terytoriach rycerze zakonni oczywiście nie zachowywali się jak misjonarze, ale jak zdobywcy[2142]. Opór ze strony Litwinów, a jeszcze bardziej – Żmudzinów był dla nich przeszkodą w szerzeniu chrześcijaństwa i jednocześnie zakłócał działalność biskupa Chrystiana. Do Mendoga dotarło napomnienie od papieża Aleksandra IV w sprawie kłopotów, które sprawiają poganie[2143]. Chrystian nie był w stanie wyegzekwować dziesięciny na zapisanych sobie ziemiach[2144], więc po niecałym miesiącu przekazał je Zakonowi Inflanckiemu (aktem z 6 kwietnia 1254 r.). Tym samym wyraźnie dał do zrozumienia, że bez wsparcia i ochrony, które może zapewnić Zakon, Kościół nie utrzyma się na tych terenach[2145], co z kolei oznaczało, że to raczej Zakon, a nie król był w stanie utrzymać biskupa. Tym sposobem Krzyżacy z Inflant byli w stanie przejąć całą akcję chrystianizacyjną i wykorzystać ją do swoich celów: zamiast nawracać miejscowych na nową wiarę, nastawiali ich przeciwko sobie, a wskazując na trwające walki, przekonywali, że chrystianizacja Litwy napotyka poważne przeszkody i konieczne jest użycie siły zbrojnej przeciwko ciągle pogańskim Litwinom.

Tymczasem także polscy książęta stanęli do współzawodnictwa z Mendogiem w dziele zaszczepiania chrześcijaństwa. W 1255 r. uzyskali oni od Innocentego IV koncesję na podbój Jotwy i Galindii[2146]. W 1255 r. papież Aleksander IV polecił biskupom i arcybiskupom w Polsce, Czechach, Austrii i na Morawach ogłoszenie wyprawy krzyżowej przeciwko Litwinom i Jaćwięgom[2147]. Tu dochodziło do kolizji interesów polskich książąt z jednej strony, a Zakonu – z drugiej. Krzyżacy jednocześnie odczuwali, że Księstwo Halicko-Wołyńskie prze ku ekspansji na Jotwę[2148]. Obie strony załatwiały swoje sprawy w kurii rzymskiej, ale jednocześnie układały sie bezpośrednio, a papież ogłaszał kolejne wyprawy krzyżowe przeciwko Jaćwięgom i Litwinom[2149]. W jego bullach „Litwini" mogli oznaczać równie dobrze

---

[2142] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 114.

[2143] *Ibidem*.

[2144] Patrz przyp. 2096 (akt z 12 marca 1254 r.).

[2145] LUB, Bd. 1, kol. 348-349: „oculis nostris aspeximus, quod sine adiutorio eorum, scilicet fratrum domus sanctae Mariae Theutonicorum, […] eadem ecclesia accipere non posset incrementum, […] ut ipsi tanto libentius nos et nostram ecclesiam tueantur ab hostium insultibus, et negotium fidei eo validius prosequi valeant in expensis, eis dimittimus decimam terrarum illarum, quas ab illustri principe, domino Mindowe, rege Lettowiae, possident […]".

[2146] J. Powierski, *Sprawa Prus i Jaćwieży…*, s. 256; idem, *Polityka bałtyjska książąt polskich…*, s. 328.

[2147] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 126-127.

[2148] N.I. Szczawielewa, *Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego*, [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich…*, s. 56-58.

[2149] B. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie pruskie…*, s. 43; J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 126-130;

Żmudzinów, ale nie jest wykluczone, że w latach 1253, 1255, 1257 i 1258 Litwini wyprawiali się przeciwko Polsce[2150]. Te działania polskie i krzyżackie nie dotyczyły bezpośrednio królestwa Mendoga, ale groźnie zbliżały się do jego granic, co dodatkowo obciążało – i tak już dość trudną – jego relację z Kościołem.

Na pierwsze lata chrześcijańskiego królestwa litewskiego przypadła jego dwoista polityczna integracja zewnętrzna. W regionie niczego ono nie osiągnęło i – co ważniejsze – nie widać było w tej kwestii żadnych oznak zmian. Trwała tylko współpraca z Zakonem Inflanckim, który koncentrował się wyłącznie na własnych korzyściach. Tu duże znaczenie miało położenie geograficzne Litwy. W koloniach niemieckich dominował agresywny zakon rycerski, działający jak stanowczy hegemon, który celowo odcinał Litwę od dostępu do morza i blokował niemal wszystkie jej drogi w kierunku zachodnim. Dopuszczalne było tylko realizowanie interesów gospodarczych miast. Takie tendencje zaznaczyły się już w czasie koronacji. Delegacja Rygi przyjechała na nią z gotowym projektem przywileju handlowego[2151], który odpowiadał przyjętemu w regionie bałtyckim modelowi zapewniania koncesji kupcom z niemieckich miast regionu[2152]. Z nieznanych obecnie przyczyn tym razem nie został on wdrożony, ale samo powstanie projektu świadczy o niezwykle słabym rozwoju relacji handlowych na Litwie. Elitę feudalną niemieckich kolonii stanowili duchowni, zatem nie było mowy o jakichkolwiek koligacjach z nimi. Pozostawał ostatni kanał kontaktów – przez Polskę, na południowy zachód, ale polscy książęta, zubożeni i osłabieni przez najazdy tatarskie, pozostawali pod ciągłą ich groźbą, co powodowało, że żyli nie perspektywą dnia dzisiejszego, a bieżącej godziny; nie mieli żadnych dalekosiężnych planów politycznych. Nie widzieli dalej poza Jotwę, położoną jeszcze za odległym Mazowszem.

Mendog był jednak całkiem skuteczny na polu działania ogólnoeuropejskiego. W 1255 r. udało mu się uzyskać zgodę papieża Aleksandra IV na koronację syna[2153]. Było to poważne osiągnięcie, gdyż zapewniało utrzymanie ciągłości godności królewskiej i stanowiło zasadniczą przeszkodę dla wykazywanych przez rycerzy inflanckich dążeń dyplomatycznych, obliczonych na podporządkowanie Litwy.

J. Powierski, *Polityka bałtyjska książąt polskich…*, s. 330; K. Górski, *Probleme der Christianisierung…*, s. 11; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 123; LUB, Bd. 1, kol. 395-403, 411-418, 423-424; PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 8-9, 12-13, 230-231, 239-240.

[2150] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 96-97; R. Wróblewski, *op. cit.*, s. 5; patrz także: S. Zajączkowski, *Przymierze polsko-litewskie 1325 r.*, KH 1926, t. 40, nr 4, s. 580-583; S. Zachorowski, *Wiek XIII i panowanie Władysława Łokietka*, s. 309-310; A. Prochaska, *Dwa objaśnienia do dziejów Litwy*, s. 54-64.

[2151] LUB, Bd. 1, kol. 312-313.

[2152] E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 27-29.

[2153] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 75-76; PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 229.

Raczej nie Wojsiełk miał być następcą Mendoga na litewskim tronie. Ojciec nie akceptował chrztu w Kościele wschodnim, który syn przyjął, ani dokonanego przez prawosławnego neofitę wyboru na rzecz życia zakonnego. Ich relacje były napięte[2154]*, a małżeństwo Mendoga z Martą mogło je jeszcze ochłodzić. Późniejsze wydarzenia pokazują, że Marta była gorliwą katoliczką, co niewątpliwie uwierało przekonanego prawosławnego – Wojsiełka. W połowie lat pięćdziesiątych wycofał się on z życia politycznego. Sprawowaną dotychczas władzę nad Rusią Czarną przekazał Romanowi, a sam udał się do Daniela Halickiego. Został nawet ojcem chrzestnym jego wnuka – Jerzego Lwowicza. Trzy lata Wojsiełk spędził w monasterze w Karpatach. Próbował dotrzeć do góry Athos, a gdy się to nie powiodło, wrócił do Nowogródka i osiadł w klasztorze nad Niemnem, który dla siebie zbudował[2155]*. Wszystko to działo się między rokiem 1254 a drugą połową roku 1257[2156]. Wypada zgodzić się z Totoraitisem, że Mendog nie planował koronacji Wojsiełka[2157].

Akt nadania ziem biskupowi Chrystianowi[2158] zawiera imiona synów Mendoga, których przywoływał na świadków: Rukla (Replena) i Gerstuchena oraz powiernika królewskiego – Parnusa (Parbusa)[2159]. W spreparowanym przez Zakon Inflancki falsyfikacie z czerwca 1260 r. w tej roli zostali wymienieni siostrzeniec Mendoga – Lingwen – oraz „baronowie i krewni" króla: Likiejk (Lygeyke), Schabe, Bikszi, Buni oraz Parnus (Parbus) z ziemi wilejskiej, Gerdeń z Nalszczan, Vege, Vesgele, Parnus (Parbus) Młodszy[2160]. We wpisie w latopisie hipackim z roku 1263 figurują synowie Mendoga: Rukl i Repek[2161]*. W 1262 r. królowa Marta wspo-

---

[2154] ПСРЛ, т. 2, kol. 859: „Отець же его Миндовгъ укаривашеться ему по его житью, онъ же на отьца своего нелюбовашеть велми". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

[2155] ПСРЛ, т. 2, kol. 859: „Тогда же и Вошелкъ хрьсти Юрья Львовича. Тоже потомъ иде в Полонину ко Григорьеви в манастирь и пострижеся во черньце, и бысть в манастыри у Григорья 3 лете. Отоле же поиде во Святую Гору, приемь благословение от Григорья. […] Воишелкъ же не може доити до Святей Горе, зане мятежъ бысть великъ тогда в тыхъ землях, и приде опять в Новъгородокъ, и учини собе манастырь на реце, на Немне межи Литвою и Новымъгородъкомъ, и ту живяше". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 216-217. O Wojsiełku Gudavičius pisał więcej w: E. Gudavičius, *Vaišelga*, „Mokslas ir gyvenimas" 1989, nr 3, s. 27; idem, *Vaišelga*, „Voruta" 1991, vasario 16-28, nr 4 (22), s. 2; idem, *Didysis kunigaikštis Vaišelga*, „Tiesa" 1993, lapkričio 13, nr 221, s. 10.

[2156] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 68-69.

[2157] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 76.

[2158] Patrz przyp. 2096.

[2159] LUB, Bd. 1, kol. 345: „Acta sunt haec praesentibus et consentientibus filiis nostris Replen et Gerstuchen, Parbsen, fideli nostro […]".

[2160] *Ibidem*, kol. 451: „Langwinus sororius noster, Lygeyke, Schabbe, Bixe, Bune, nostri barones et consanguinei, Parbusse de Nere, Gerdine de Nailse, Vege, Vesegele, ibidem et Parbusse iunior […]". Trzeba uwzględnić fakt, że we wszystkich aktach adresowanych do Zakonu Niemieckiego koroboracjom poświęcano dużą uwagę: W. Johnsen, *op. cit.*, s. 116.

[2161] ПСРЛ, т. 2, kol. 860. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 218.

mniała o swoich nieletnich dzieciach z Mendogiem[2162]. Wojsiełk i jego siostra, którą wydał za Szwarna[2163], byli niewątpliwie potomstwem z pierwszego małżeństwa Mendoga. Zapewne także Rukl był dzieckiem jego pierwszej żony. Dane toponimiczne pozwalają przypuszczać, że dostał on przynajmniej część ziem odebranych Dowsprunkowiczom[2164]. W aktach to on występuje na pierwszej pozycji. Wszystko wskazuje na to, że to właśnie Rukla Mendog zamierzał koronować[2165]. Lista świadków na wydanym przez Mendoga dokumencie pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków dotyczących instytucji rady przy władcy. Dominowali, szczególnie w wyższej warstwie rady, członkowie rodziny królewskiej i krewni monarchy, jej skład musiał się więc kształtować na gruncie więzi osobistych, co było reliktem po „grupach szwagrów". Nawet w treści pokoju z Wołyniem z 1219 r. padają imiona[2166] książąt Dziawołtwy (Bikszego i Likiejka), którzy należeli do tej rady. Ich sytuacja między rokiem 1219 a rokiem 1260 uległa zasadniczej zmianie: wcześniej byli książętami, współpodmiotami podpisywanego porozumienia, a 40 lat później – już tylko „baronami" władcy[2167]. Zmiana ich statusu jest wyraźnym przejawem ukształtowania się państwa. Podobnie książę nadniemeński występuje w dokumencie jako poddany Mendoga[2168]. Akta potwierdzają istnienie hierarchii wewnątrz tego elitarnego grona. Chociaż może użyte tam wyrażenia „baron" i „poddany" nie oddają ściśle rzeczywistości, niemniej to pierwsze zostało zastosowane (w każdym razie w aktach, które dziś znamy) tylko do osób powiązanych z Mendogiem relacją pokrewieństwa[2169]*. Rada przy władcy jako organ

---

[2162] ПСРЛ, т. 2, kol. 860.
[2163] Patrz przyp. 2033.
[2164] E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 77.
[2165] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 76.
[2166] Patrz przyp. 908.
[2167] Patrz przyp. 2160.
[2168] Por. przyp. 2159-2160.
[2169] Badania toponimiczne są dopiero we wstępnej fazie, co już zastrzegałem (E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 77). Zabiela i Baranauskas przypisują mi twierdzenie, które sam uważam tylko za jedno z możliwych wyjaśnień w kwestii nazwy Likiszki (lit. Likiškės): G. Zabiela, T. Baranauskas, *Deltuvos žemė*, LIM. 1995 metai, 1996, s. 6. Cytuję: „[J]est mało prawdopodobne, że od niego [imienia Likiejk (Lygeyke) – E.G.] pochodzi nazwa miejscowości Likiszki koło Mundun, w rejonie malackim", E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 76. Nie można oczywiście odrzucić także alternatywnego wyjaśnienia (Likiszki w Nalszczanach, a nie w Dziawołtwie), ponieważ jeszcze nie dysponujemy etymologią nazw miejscowych w sąsiedniej do omawianej dzielnicy historycznej (*ibidem*, s. 77). Proponowana (E. Gudavičius, *Bandymas lokalizuoti…*, s. 72-74) rekonstrukcja imienia księcia dziawołtowskiego Pukejka (patrz przyp. 908) jako Butejk (lit. Buteikis) jest nie do przyjęcia dla Zabiely i Baranauskasa. Ci autorzy powołują się na rdzeń imion własnych *Puk-* w źródłach z XVI-XVII w., patrz: G. Zabiela, T. Baranauskas, *op. cit.*, s. 6. Rdzeń *But-* czy *Bud-* (w zasadzie ten sam) można przecież znaleźć w przekazach pisanych z XIII w., np. Butowit,

władzy była dopiero w fazie kształtowania się, ale oficjalne źródła pokazują szybkie tempo tego procesu. Charakter tych przekazów odzwierciedla sytuację w radzie królewskiej i w otoczeniu Mendoga. Zapis ziem żmudzkich na rzecz Zakonu Inflanckiego z lipca 1253 r. nosi nietypowo wyrażoną, „niekościelną" datę – konkretny dzień (przyszły) wydania go nie jest wskazany. Wpisano tylko miesiąc. Ktoś w Inflantach, kto stworzył ten dokument, wymienił w nim tylko osoby, które wybierały się na uroczystość koronacyjną, oraz imię biskupa chełmińskiego, który miał jej dokonać. Wszyscy pozostali zostali skwitowani określeniem „oraz wielu innych"[2170]. Skład osobowy po stronie litewskiej nie był znany piszącemu nie tylko dlatego, że nie było odpowiedniego przepływu informacji, ale także ze względu na specyfikę litewskiego otoczenia królewskiego, którego funkcjonowania nie regulowały jeszcze żadne zasady. Zapis na rzecz biskupa Chrystiana[2171], dokonany przez Mendoga 12 marca 1254 r., nosi już precyzyjne oznaczenie daty dziennej według kalendarza rzymskiego (co jest cechą pracy kancelarii królewskiej)[2172]. Wymienieni są w nim – jak to już zostało omówione – synowie królewscy oraz Parnus[2173]. Akt przekazania Selonii z 1255 r., przygotowany znowu w Inflantach, nie ma wskazania daty dziennej (jest tylko miesiąc – październik) i nie zawiera żadnych imion świadków[2174]. Gdy krzyżaccy kanceliści tworzyli w 1260 r. fałszywy dokument, uznali za stosowne ująć w nim, obok nazwisk członków własnego zgromadzenia i zakonów żebraczych, imiona rady przy litewskim królu[2175]. Twórca falsyfikatu ewidentnie liczył się z realiami.

Zwycięstwo Mendoga przeciwko Dowsprunkowiczom, którzy byli dla niego ostatnią przeszkodą na drodze do władzy, znalazło zatem zwieńczenie w awansie książąt miejscowych na „baronów". Władza oznaczała dla nich nierozerwalnie władanie ziemią, zatem dowódcy drużyn stali się panami na włościach. Sztucznie brzmi zaprzeczanie ich władaniu ziemskiemu poprzez przeciwstawienie go posiadaniu bogactw[2176], czynione na gruncie cytatu zaczerpniętego z latopisu hi-

Budykid, Budywid: LUB, Bd. 1, kol. 670 (Butegeyde); ПСРЛ, т. 2, kol. 735 (Бутовить), 933 (Будикидъ, Будивидъ). **Kronika halicko-wołyńska*, s. 118, 262.

[2170] LUB, Bd. 1, kol. 334: „Praesentes fuerunt cum haec fierent: dominus Culmensis episcopus, magister Andreas fratrum praedictorum et fratres sui Andreas, Iohannes pincerna, Sittherus dapifer et Theodericus de Hassendorp, de fratribus praedicatoribus Sinderamus, de fratribus minoribus frater Adolfus et sui socii et alii quam plures".

[2171] Patrz przyp. 2096.

[2172] LUB, Bd. 1, kol. 345: „anno Domini millesimo ducentesimo quinquagesimo quarto, quarto idus Martii".

[2173] Patrz przyp. 2159.

[2174] LUB, Bd. 1, kol. 371-372: „In cuius itaque facti perhennem memoriam praesentem paginam sigilli nostri munimine fecimus roborari. Datum anno Domini MCCLV, mense Octobris".

[2175] *Ibidem*, kol. 451.

[2176] H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 332-333.

packiego (w którym jest mowa o obu tych przedmiotach posiadania)[2177]. Można w odpowiedzi wskazać, że w akcie z Krewa wydanym przez Jagiełłę w 1385 r. też jest mowa zarówno o ziemiach, jak i o skarbach[2178].

Mimo skomplikowanych i trudnych relacji rodzinnych kwestie sukcesji zostały uporządkowane. Książęta miejscowi stali się królewskimi „baronami"[2179]. Zaczęła się kształtować rada przy monarsze. Wzmocniono pogranicze. Widzimy żywe, działające państwo, którego władca dobrze sobie radził z tymi sprawami.

2. Najazd Burundaja

Walki między Mendogiem a Dowsprunkowiczami spowodowały czasowe zawieszenie litewskich wypraw po łupy, podejmowanych na uprzednio spustoszoną przez Tatarów Ruś. Ich częstotliwość wzrosła w latach czterdziestych XIII w. Około roku 1242 Litwini dotkliwie zaatakowali ziemię Nowogrodu, nietkniętą przez Tatarów[2180]. W 1243 lub 1244 r. Litwini pod wodzą Ajszwna Ruszkowicza[2181] ograbili okolice Peresopnicy na Wołyniu[2182]*. Wkrótce potem Lingwen zaatakował w pobliżu Mielnika[2183]. Działało tu więcej książąt litewskich, a wypędzenie Dowsprunkowiczów było próbą zastąpienia grabieży trwałą władzą litewską na Rusi, by jednocześnie pozbyć się wygnanych z etnicznej Litwy. Początkowo stało się to w Rusi Czarnej. W latach pięćdziesiątych podobnie rozwiązano problem z Towciwiłem, którego osadzono trwale w Połocku[2184]. Zakończenie wojny w 1254 r. pozwoliło Mendogowi na wznowienie ekspansji na Ruś. Władca odrobił lekcję o polityce: papież Aleksander IV uznał prawo Mendoga do podboju ziem ruskich, o co ten ostatni wyraźnie poprosił[2185]. Zdobycze uzyskane w tej ekspansji miały zapewnić utrzymanie drużynom wojów i zrekompensować ustępstwa terytorialne na rzecz Zakonu Inflanckiego. Już w 1253 r. Litwini złupili okolice Toropca[2186].

[2177] Patrz przyp. 1753.

[2178] *Akta unji Polski z Litwą, 1385-1791*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1932, s. 2.

[2179] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 75.

[2180] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 52. Patrz przyp. 1664.

[2181] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 67.

[2182] ПСРЛ, т. 2, kol. 797: „Придоша Литва и воеваша около Пересопнице – Аишьвно Рушьковичь". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 171.

[2183] Patrz przyp. 1717-1718.

[2184] Patrz przyp. 2039.

[2185] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 73, 81.

[2186] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 51.

Zaczęły się rysować granice tej ekspansji. Na północy potężni książęta włodzimiersko-suzdalscy skutecznie bronili ziem należących do Nowogrodu. Na południu Litwini musieli się liczyć z interesami silnych Wołynia i Halicza. Pokój, który z nimi zawarto w 1254 r., został osiągnięty za cenę istotnych ustępstw, a w połączeniu ze skoligaceniem się doprowadził do poprawy wzajemnych stosunków. Litewska elita uzyskała możliwość uzgadniania działań z Haliczanami tak, by jej interesy zostały zabezpieczone.

W latach pięćdziesiątych XIII w. nieco zelżało jarzmo tatarskie nad południową Rusią. Książę Daniel próbował wykorzystać tę sytuację poprzez rozszerzenie swojego władztwa w kierunku Dniepru, wyraźnie występując w ten sposób przeciwko Złotej Ordzie. Chętnie skorzystał z litewskiego wsparcia, a dla litewskich drużyn otworzyła się możliwość działania na nowych terenach. Wspólną wyprawę Haliczan i Litwinów na Zwiahel na przełomie lata i jesieni 1255 r. należy postrzegać jako bezpośredni skutek podpisanej w 1254 r. umowy[2187]. W relacji latopisu hipackiego została ona zorganizowana z inicjatywy Mendoga[2188*], ale Haliczanie musieli być nie mniej zainteresowani, o czym świadczą ich bardzo solidne do niej przygotowania[2189*]. Litwini nie zjawili się w umówionym czasie, więc wojska halickie bez ich udziału zajęły i spaliły zamek zwiahelski[2190*]. Spóźnieni Litwini, przybyli z Romanem Daniłowiczem, znaleźli już tylko zgliszcza. Obrazili się, ponieważ ominęły ich łupy[2191*], i gdy Roman udał się do Daniela[2192*], który już powrócił do domu, drużyny litewskie postanowiły powetować sobie stratę i zgrabiły okolice Łucka[2193*].

[2187] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 40, 68.

[2188] ПСРЛ, т. 2, kol. 838: „Прислаша Миндовгъ к Данилу: пришлю к тобе Романа и Новогородце, а бы пошелъ ко Возвяглю, отуда и къ Кыеву. И сречe срокъ во Възъвягля". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202.

[2189] ПСРЛ, т. 2, kol. 838: „Данило же с братомъ идоша по Возвяглю в силе тяжце […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202.

[2190] ПСРЛ, т. 2, kol. 838-839: „[…] жда вести от Романа и Литвы, и стоя на Корецку дьнину, жда вести от нихъ, и поиде ко Возвяглю, преже посла сына си Шварна, да обьедеть град, да никто же не утечетъ от нихъ. […] Наутрея же приде Данилъ со многомъ множьствомъ полкомъ, со братомъ си и со сыномъ Львомъ. Видивъше же гражане в ужасъ бысть в нихъ и не стерпеша, и вдашася. И городъ зажьже, люди же изведе и вдасть я на поделъ. […] И поиде в домъ си, приемъ градъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202.

[2191] ПСРЛ, т. 2, kol. 839: „Романови же пришедшу ко граду и Литве потокши на градъ, Литве ни видеша нишьто же, токмо и головне ти псы течюще по городищу, тужаху же и плеваху […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202.

[2192] ПСРЛ, т. 2, kol. 839: „Потом Роман еха по отци, поемъ со собою мало людии, а прочии пусти домовъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202.

[2193] ПСРЛ, т. 2, kol. 839: „Литва же роздумавше и воеваша гневъ держаще, ехавше же воеваша около Лучьска". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 202.

Litwini zostali jednak pobici przez Wołynian[2194]*. Chwał – jeden z wodzów litewskich – poległ, a drugi – Syrwid Ruszkowicz – zdołał uciec[2195]*. Latopisarz określił ich obu jako ludzi Mendoga[2196]*.

Finał wyprawy na Zwiahel popsuł stosunki między Księstwem Halicko-Wołyńskim a Litwą, ale w krótkiej perspektywie nie przyniósł negatywnych skutków. Litewska ekspansja na wschód trwała bez przeszkód. W przymierzu z połocczanami Litwini w 1258 r. spustoszyli ziemię smoleńską, Wojszczynę i Torżok. Prawdopodobnie już wtedy to Towciwił władał Połockiem[2197]. Był w tej roli wzmiankowany później, w 1262 r.[2198] Zarówno atak na Zwiahel, jak i na Smoleńszczyznę stanowił naruszenie zależności tych ziem od suwerennej Złotej Ordy. Odpowiedzią na to była wyprawa pod wodzą wybitnego tatarskiego wodza – Burundaja.

Halicz i Wołyń nie ośmieliły się przeciwstawić skoncentrowanym siłom tatarskim. Zimą 1258/1259 wprost wpadły one na Litwę. Prowadzący je Burundaj wysłał do Daniela posłów z żądaniem, by ten się do niego przyłączył[2199]*. Książę ruski się podporządkował, ale nie ośmielił się stawić przed Burundajem osobiście[2200]*, tylko posłał Wasylka na czele wojska[2201]*. Ruscy książęta stracili sporo czasu na dywagacjach i wątpliwościach, Burundaj ruszył naprzód i Wasylko z wojskiem musiał do niego pospiesznie równać[2202]. Tatarzy tymczasem wdarli się do domeny Mendogowej – Litwy właściwej – a postępujący za Burundajem Wasylko mordował i brał w niewolę ludzi, których jeszcze gdzieniegdzie napotkał[2203]*. Ruski

---

[2194] ПСРЛ, т. 2, kol. 839-840: „сразившимся, не стерпеша, но на бегъ обратишася […] и бысть на Литву сеца велика". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 203.

[2195] ПСРЛ, т. 2, kol. 840: „Сирвид же утече, а Хвалъ убить бысть […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 203.

[2196] ПСРЛ, т. 2, kol. 840: „се бо беша людие Миндогови […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 203.

[2197] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 279. Patrz przyp. 2039.

[2198] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 281.

[2199] ПСРЛ, т. 2, kol. 846: „приде Буранда с силою великою, посла же послы к Данилови, река, – иду на Литву, оже еси миренъ, поиди со мною". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 207.

[2200] ПСРЛ, т. 2, kol. 846: „Данилови же седшу с братомъ, со сыномъ, печальнымъ бывше; гадахуть, ведахуть, бо аще Данилъ поедеть, и не будетъ с добромъ, сгадавъше вси […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 207.

[2201] ПСРЛ, т. 2, kol. 846: „и еха Василко за брата, и проводи братъ до Берестья, и посла с нимъ люди своя, и помолився Богу, святому Спасу […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 207.

[2202] Por. przyp. 2203-2204.

[2203] ПСРЛ, т. 2, kol. 847: „Василкови же едущу по Борундаи одиному по Литовьскои земле, обреть негде Литву, избивъ ю […]". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 208. Błędne jest twierdzenie, że Wasylko połaczył się z Burundajem nad rzeką Serwecz (dopływ Niemna), na północ od Nowogródka. R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą…*, s. 134.

książę dogonił tatarskiego wodza na terenie Litwy, oddał mu brańców, pomógł mu w pustoszeniu kraju i razem z nim ruszył na Nalszczany[2204]*.

W latopisie hipackim nie ma wzmianek o ewentualnym oporze wobec Wasilka i Burundaja na Litwie czy w Nalszczanach[2205], Litwini wykazali jednak jakąś aktywność. Wasylko starał się odnaleźć Romana Daniłowicza[2206], co oznacza, że syn Daniela był w litewskich rękach. Reakcja na współdziałanie Haliczan z Burundajem była szybka, a obce ciało w państwie litewskim zostało usunięte. Zajęli się tym Wojsiełk (który w obliczu niebezpieczeństwa opuścił monaster) z Towciwiłem. To oni pochwycili Romana i wywieźli go do zachodniej części Rusi Czarnej, a gdy zaatakował ją Daniel – przetransportowali zakładnika w głąb Litwy[2207]*. Daniel zajął zamek w Wołkowysku i wziął do niewoli księcia wołkowyskiego – Gleba[2208]. Pamiętajmy, że książę halicki celowo unikał spotkania z Burundajem[2209], więc w tym czasie w Wołkowysku nie mogło być Tatarów, a Wojsiełk z pojmanym Romanem uciekał stamtąd nie przed Burundajem, a przed Haliczanami. Fakt, że Wasylko trafił na Litwinów[2210], oznacza, że ukrywano się przed Tatarami. W całej historii o Burundaju, Wasylku i Danielu twórca latopisu hipackiego ani razu nie napomknął o Mendogu[2211], ale wydaje się, że działania litewskie były skoordynowane i że po stronie litewskiej panowała subordynacja. Świadczą o tym postawy Towciwiła – byłego wroga Mendoga – oraz wcześniej zdystansowanego wobec ojca Wojsiełka.

Źródła nie mówią o żadnych innych terytoriach etnicznej Litwy[2212] poza Litwą właściwą i Nalszczanami[2213]. Najpewniej Burundaj dalej już nie poszedł, bo zanim jeszcze Daniel zakończył swoje działania poszukiwawcze i wojenne, Tatarzy byli

---

[2204] ПСРЛ, т. 2, kol. 847: „и приведе саигатъ Буронdаеви. И похвали Бурандаи Василка: »аще братъ твои не ехалъ«. И воеваша едя с нимъ, ищющю ему сыновца своего Романа, воеваша землю Литовьскую и Нальщаньску". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 208.

[2205] Patrz przyp. 2203-2204.

[2206] Patrz przyp. 2204.

[2207] ПСРЛ, т. 2, kol. 847: „Потом же Данило, король, ехавъ взя Волковыескъ и Глеба князя, и Глеба князя послявъ я и держашеть и во чьсти, яко болма, бо еха ко Волковыску ловя яти ворога всоего Вышелка и Тевтила, и не удуси его в городе, пскаше ею по стаемь, посылая люди, и не обрете ею; беста бо велику лесть учинила – я Вышелгъ сына его Романа". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 208.

[2208] Patrz przyp. 2207. Por. przyp. 2036.

[2209] Patrz przyp. 2200.

[2210] Patrz przyp. 2203.

[2211] ПСРЛ, т. 2, kol. 846-848.

[2212] *Ibidem.*

[2213] Patrz przyp. 2203, 2204.

już w Jotwie[2214]*. Ostatecznie Daniel nie odnalazł Romana[2215]*. Książę halicki planował oblec Grodno[2216] (co oznacza, że Haliczanie nie utrzymali grodu, który zajęli w 1252 r.[2217]), okoliczności zatrzymały go jednak pod Mielnikiem: konieczne było nakarmienie wyczerpanego wojska i zapewnienie mu odpoczynku[2218]*. Upewniwszy się, że Burundaj jest już w Jotwie, sam więcej nie atakował Litwy[2219].

Z tego, jak działał Daniel, można wnosić, że Grodna nie zajął ani on, ani Burundaj z Wasylkiem. Drugi wniosek byłby taki, że przed atakiem Daniela Burundaj i maszerujący z nim Wasylko nie zagrozili Wołkowyskowi, zatem do Ziemi Litewskiej (Litwy właściwej) obaj musieli dotrzeć przez terytorium Rusi Czarnej, czyli przez ziemię nowogródzką, a było to przecież władztwo Romana, schwytanego przez Towciwiła i Wojsiełka. Pozostaje zatem trzeci wniosek: Litwini porwali Romana, zanim do Nowogródka dotarł atak tatarski. Mendog musiał mieć na swoich usługach dobrych szpiegów, co okazało się pomocne nie tylko w tym przypadku. Wiedział bowiem, że do ataku na niego przygotowywali się: Andreas von Stirland w 1250 r.[2220], w 1251 r. – Towciwił[2221], a na początku 1252 r. – Daniel Halicki[2222]. Dobre wykorzystanie wywiadu było mocną stroną Mendoga jako wodza i charakterystyczną cechą jego stylu dowodzenia. Drugą była oszczędność: unikanie starć w niesprzyjających okolicznościach, z silniejszym czy nawet silnym przeciwnikiem. Tak było we wszystkich trzech wspomnianych przypadkach, w latach: 1250[2223], 1251[2224] i 1252[2225]. Oszczędzanie sił nie oznaczało jednak bierności. Mendog zadawał ciosy niespodziewanie; skutecznie (w 1252 r.)[2226] albo nie (w 1251 r.)[2227].

[2214] ПСРЛ, т. 2, kol. 847-848: „И бысть весть из Ляховъ у короля Данила, яко Татарове на Ятвязехъ суть". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 209.

[2215] ПСРЛ, т. 2, kol. 847: „И пакы посла Михаила, и воева по Зелеви ища ею, и не обрете ею. Потом же мысля ити на Городенъ, творя ею тамъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 208.

[2216] Patrz przyp. 2215.

[2217] Patrz przyp. 1977.

[2218] ПСРЛ, т. 2, kol. 847-848: „Посла же по Лва сына си и по люли своя, и приехаша в городъ Мелникъ. Хотящу ему ити к Городну и всимъ тоснущимся […] Лвови же рекшу, – »яко вои твоя голодна есть и кони ихъ« – он же отвещавъ и рече ему, – »пошлемь стороже ко Визне«. – Вдасть же Данило, король, брашна воемь до досытка и конемь ихъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 208-209.

[2219] ПСРЛ, т. 2, kol. 848.

[2220] Patrz przyp. 1810-1811.

[2221] Patrz przyp. 1215.

[2222] Patrz przyp. 1972-1973.

[2223] Patrz przyp. 1812-1813, 1825.

[2224] Patrz przyp. 1215.

[2225] Patrz przyp. 1973, 1975-1978.

[2226] Patrz przyp. 1979.

[2227] Patrz przyp. 1951-1954.

Wynikałoby z tego, że Burundaj z Wasylkiem przemaszerowali przez ziemie Nowogródka, przez wschodnią część Ziemi Litewskiej i zawrócili gdzieś w Nalszczanach. Dotarli do Jotwy, ale nie podeszli pod Grodno. Latopis hipacki zawiera dość szczegółowy opis trasy przebytej przez Burundaja, można zatem uważać, że nie ucierpiały ani Dziawołtwa, ani Upita, ani ziemie nad Niemnem, a tym bardziej – ziemie litewskie położone dalej na zachód. Mendog zachował swoje siły zbrojne w nienaruszonym stanie. Sam został, co prawda, zmuszony do wycofania się na ziemie swoich „baronów", którzy byli jego wasalami, ci jednak okazali mu lojalność. Nawet niedawny wróg – Towciwił – ściśle, bez zarzutu wypełnił powierzone mu ważne zadanie. Oczywiście mieszkańcy Nalszczan i Litwy właściwej bardzo ucierpieli. W latopisie nowogrodzkim pierwszym zostało odnotowane, że Tatarzy zajęli ziemie Litwinów, a ich samych wymordowali. Latopisarz nie napisał jednak, że Litwa się poddała[2228]*. Jest to typowy zapis zasłyszanego echa wydarzeń, który odzwierciedla grozę potężnego ataku tatarskiego, ale nie zawiera konkretów faktograficznych. Inaczej jest w latopisie hipackim, którego autor przytoczył relacje uczestników najazdu. Nowogród leżał niedaleko Litwy.

W dalekiej Austrii, w roczniku klasztoru Heiligenkreuz, bitwa pod Durben z 1260 r. została opisana jako zwycięstwo Zakonu (aczkolwiek okupione wielkimi stratami) przeciw Tatarom[2229]. W poszukiwaniu informacji o działaniach tatarskich należy się przyjrzeć bullom papieskim z końca lat pięćdziesiątych. Po poleceniach przedsięwzięcia wypraw krzyżowych przeciwko Litwinom i Jaćwięgom, niewątpliwie wydawanych w wyniku polskich skarg[2230], pojawiły się bulle ograniczające ogłaszanie takich wypraw tylko do interesów krzyżackich[2231]. Krzyżacy ewidentnie dążyli do przejęcia kontroli nad kierunkiem podejmowanych działań zbrojnych i byli skłonni wyłączać z pola celów planowanych kampanii kraj Mendoga, od którego uzyskali w latach 1255, 1257 i 1259 kolejne, nowe zapisy ziemi[2232] i który w roku 1257 wymienił się z inflanckim mistrzem krajowym kurtuazyjnymi listami gratulacyjnymi[2233]. Przedstawiciele krzyżaccy przy kurii rzymskiej

---

[2228] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 280; НПЛ, s. 82: „[…] взяша Татарове всю землю Литовьскую, а самехъ избиша". *ПСРЛ, т. 3, s. 56; *„Latopis nowogrodzki pierwszy"…*, s. 180-181.

[2229] SRP, Bd. 1, s. 250: „Hoc anno Tartari multa mala fecerunt in Pruzia. Contra quos congregati sunt fratres de domo Teutonicorum, et in die sancte Margarete simul pugnantibus occisi sunt fratres de domo Teutonicorum plures quam centum et de familia eorum plures; sed tamen laudabiliter occisi, quia Tartari ipsis cesserunt".

[2230] Patrz przyp. 2147-2150.

[2231] PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 21-24 (w 1257 r.).

[2232] Patrz przyp. 2133, 2140-2141.

[2233] Patrz przyp. 2051.

musieli w związku z tym dokładnie wyjaśnić sytuację w regionie. Te ich starania doprowadziły do powstania bulli, w których wyprawy krzyżowe przeciwko Tatarom były zwoływane o tyle, o ile odpowiadało to interesom Zakonu[2234]. Gdy ofiarą ataku Burundaja padła Litwa, Krzyżacy wystarali się od papieża Aleksandra IV o koncesję na zajęcie ziem ruskich[2235]. Całokształt wyżej omówionych okoliczności świadczy o poszerzeniu wiedzy posiadanej przez Stolicę Apostolską na temat sytuacji w regionie bałtyckim i działań tatarskich w jego sąsiedztwie pod koniec lat sześćdziesiątych. Trzeba to uwzględniać przy interpretacji listu, który papież Aleksander IV wystosował do margrabiego brandenburskiego 9 września 1260 r. Krótko, ale rzeczowo zrelacjonowano w nim wydarzenia, które miały miejsce na Litwie rok wcześniej. Można tam przeczytać, że Tatarzy spustoszyli większą część kraju[2236]. Totoraitis miał więc rację, gdy pisał, że królestwo litewskie doświadczyło ogromnych strat, ale jednak przetrwało[2237].

Dokonane wtedy przez Tatarów zniszczenia były bodaj największymi ze wszystkich, których Litwa doświadczyła w latach pięćdziesiątych XIII w. Atak Burundaja zatrzymał ekspansję litewską na ziemie ruskie. Słabiutka struktura kościelna na Litwie została dotkliwie naruszona w wyniku jego najazdu. Dokument wydany 7 września 1259 r. potwierdza, że w tamtym momencie biskup Chrystian przebywał w Niemczech. Już nigdy nie powrócił na Litwę[2238]. Z treści bulli wydanych przez Aleksandra IV wynika, że Tatarzy wzbudzili strach wśród przywództwa krzyżackiego[2239], ale zorientowało się ono niewątpliwie, że Zakon zdoła wykorzystać trudności, które spotkały młode chrześcijańskie królestwo. Powstanie falsyfikatu z datą czerwcową 1260 r. nie było zapewne przypadkowe: zgodnie

---

[2234] PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 55-56 (w 1258 r.): „quatinus predicationem crucis, quam pro subsidio eorundem fratrum et aliorum fidelium de predictis Liuonia et Pruscia per quosdam priores et ministros ac fratres ordinum vestrorum olim [sub c]erta forma mandavimus, pretextu predicationis, que auctoritate nostra de novo contra Tartaros est commisa, impedire nullatenus presumatis […]". Por. przyp. 2239.

[2235] *Ibidem*, s. 80 (w 1260 r.): „Hinc est, quod nos vestris supplicationibus inclinati omnes terras, castra, villas seu opida et quecumque loca, que vobis ab illis, ad quos pertinent, data sunt aut legitime dari contigerit in Ruscia, vel ea, que sunt illic a Tartaris impiis occupata, si ea poteritis de ipsorum manibus eripere, accedente tamen consensu illorum, ad quos ipsa spectare noscuntur, exnunc in ius et proprietatem beati Petri suscipimus […] ipsaque vobis et domui vestre cum omni iure et proventibus sui ac decimis exinde proventuris concedimus in perpetuam libere possidenda […]".

[2236] LUB, Bd. 1, kol. 453: „crudelis vicinitas Tartarorum, qui continguam praefatae Prusciae Lettoviam iam pro maiori parte destruxisse noscuntur […]".

[2237] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 82.

[2238] K. Chodynicki, *op. cit.*, s. 230-234; J. Powierski, *Książęta polscy i Zakon Krzyżacki…*, s. 378.

[2239] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 171-173; PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 82-85.

z jego treścią Litwa miała w całości przypaść Zakonowi Inflanckiemu, w razie gdyby zabrakło potomków Mendoga[2240]. Andreas von Stirland jeszcze w 1250 r. przewidział, że podział młodego litewskiego tworu politycznego poprzez zróżnicowanie statusu politycznego poszczególnych jego składowych ułatwi mu osiągnięcie celów, do których dążył. Nie uwzględnił jednak potencjału militarnego Żmudzi.

3. Plan Alemana

W lipcu 1253 r. Mendog zapisał Zakonowi Inflanckiemu kilka włości na Żmudzi. Zapis ten znaczył zmianę w litewskiej polityce wewnętrznej. Nie obejmował większej części Żmudzi, którą Mendog – w każdym razie w tamtym momencie – zamierzał pozostawić sobie. Od ucieczki Towciwiła do Halicza pod koniec 1252 r.[2241] do powstania tego dokumentu minęło pół roku. Mendog działał na Żmudzi już wcześniej. Można powołać się na dane toponimiczne jako na ślady tej działalności. Są one w każdym razie wystarczające, by sformułować pytanie o aktywność żmudzką litewskiego władcy. Można przytoczyć nazwę wsi Łengwieny (lit. Lengveniai) w gminie Taurogi, nazwę kolonii Ruszkiszki (lit. Ruškiškės) w gminie Tryszki (lit. Tryškiai), nazwę wsi Wambuty (lit. Vembūtai) w gminie Wornie (lit. Varniai) oraz nazwę dworu Vambutiškės w gminie Szawkiany (lit. Šaukėnai)[2242*]. Nazwy pochodzące od imion Lingwena i Ruszkowiczów[2243] mogą być śladami obecności reprezentantów interesów Mendoga na Żmudzi. Pozwala to na sformułowanie zadania badawczego, którego wykonanie może dać wynik negatywny. Nawet po pokonaniu Wykinta i Towciwiła suwerenna władza Mendoga nad co najmniej większą częścią, jeśli nie nad całą Żmudzią, miała charakter tylko nominalny. Musiałby on podjąć tam walkę nie mniej morderczą niż ta, którą prowadził z Dowsprunkowiczami, gdyby chciał osiągnąć realnie suwerenną władzę na Żmudzi. Musiał w dodatku uiścić przyrzeczone należności Zakonowi Inflanckiemu, co było nawet dość wygodne, ponieważ przekazanie Krzyżakom Żmudzi oznaczało przeniesienie ciężaru tej walki na nich. Zakon w oczywisty sposób musiał

[2240] LUB, Bd. 1, kol. 450: „magistro et fratribus de domo Theutonica in Livonia dedimus, contulimus et donavimus, et praesentium tenore donamus in verum ius et proprietatem suae religionis, ita tamen si nos sine legitimis heredibus decedere contigerit, transferentes in ipsos ex nunc ut ex tunc dominium et possessionem totius regni Lettoviae supradicti".

[2241] Patrz przyp. 1982.

[2242] *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas: A. Bakas 1925, s. 328, 334, 364, 382. *W miejscowości Biedaki (lit. Bėdakai) koło Tryszek (lit. Tryškiai) znajdowała się posiadłość o nazwie Kolonia Ruszkiszki.

[2243] Patrz przyp. 908.

zderzyć się z reakcją miejscowych, gdy tylko podjął próbę przejęcia rzeczywistej władzy na terenach, które były przedmiotem dokonanych przez Mendoga donacji, i to dlatego zapisy te doprowadziły do walk na skalę całej Żmudzi. Rozpoczęła się z rozmachem. Po stronie Zakonu przewodził jej namiestnik wielkiego mistrza – Eberhard von Sayn. Pierwszy zadany przez niego cios zdradzał dobrego stratega. Na przesmyku Mierzei Kurońskiej von Sayn zbudował w Kłajpedzie zamek, który – jak pokazały późniejsze wydarzenia – był najważniejszym punktem stycznym między Sambią a Kurlandią[2244]. Twierdza została zlokalizowana na terytorium Kurów, ale budowa się przeciągała, ponieważ Sambowie i Żmudzini próbowali (choć nieskutecznie) ją zakłócić[2245]. Powstanie zamku w Kłajpedzie oznaczało dla Żmudzinów zamknięcie szlaku handlowego od strony morza. Na przełomie lata i jesieni 1253 r. Eberhard von Sayn zgromadził siły wielu komturii inflanckich i z nimi wyruszył na Żmudź w celu jej zniszczenia[2246]. Zakon Inflancki stworzył sobie trwały punkt oparcia w Kłajpedzie, ale nie zdołał rozwinąć rozpoczętej ofensywy. W latach 1253-1255 Krzyżacy inflanccy przenieśli swoje zainteresowanie na Sambię, która była przez Zakon naciskana zarówno od strony Prus, jak i Inflant, ale mocarne plemię Sambów się nie poddawało, a w czasie ataku na Kłajpedę potrafiło nawet kontratakować (choć bez powodzenia)[2247]. Krzyżacy, wspomagani przez króla czeskiego Przemysła II Ottokara, podbili Sambię na początku 1255 r.[2248], otwierając sobie tym samym łączność lądową między Prusami a Inflantami[2249]. W tym samym czasie, w 1254 r., Zakon Inflancki i kapituła ryska

---

[2244] Por.: S. Zajączkowski, [recenzja] *Krollmann Christian. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. Königsberg i. Pr. 1932, Gräfe und Unzer, str. VIII + 205*, KH 1934, R. 48, z. 1, s. 139.

[2245] J. Sembritzki, *Geschichte der Königlich-Preussischen See- und Handelsstadt Memel*, 2. Aufl., Memel: Druck und Verlag F.W. Siebert 1926; idem, *Bemerkungen rücksichtlich der „Studien zur Geschichte der Stadt Memel"*, AltprMschr 1906, Bd. 43 (109), s. 603-613; E. Zurkalowski, *In welches Jahr fällt die Belagerung Memels durch die Samländer?*, AltprMschr 1907, Bd. 44 (110), Hf. 1, s. 479-486; idem, *Studien zur Geschichte der Stadt Memel und der Politik des Deutschen Ordens*, AltprMschr 1907, Bd. 43 (109), Hf. 1, s. 145-191; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 111-115; А. Энгельман, *Хронологическіе исследованія в области русской и ливонской исторіи, в XIII и XIV столетіях*, Санктпетербург: Императорская академія наук 1858, s. 96-102.

[2246] LRCh, s. 83: „Von Nieflant meister Eberhart / gebôt eine herevart / uber al der brûdere lant. / die kummentûre zû hant / brâchten ime volkes vil, / mêr danne ich sagen wil. / dâ mite vûr meister Eberhart / zû Sameiten wart. / dô er quam in daz lant / man sach roub unde brant / ungevûgen stiften dâ. / deme here was nicht gâ, / wan ez was michel unde grôz. / der reise ez vil wol genôz / unde quam zû Rîge wider"; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 111-113.

[2247] Patrz przyp. 2245.

[2248] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 115-117.

[2249] *Ibidem*, s. 114, 117.

podzieliły między siebie podbitą jeszcze w 1250 r. Semigalię[2250]. Pierścień wokół Żmudzi zaciskał się coraz bardziej.

W obliczu wojny z zewnątrz książęta żmudzcy znaleźli wspólny język. Z narracji zapisanej w Inflanckiej Kronice Rymowanej można wnosić, że razem podejmowali oni najważniejsze decyzje, a do spraw wojennych wybierali wodza, upoważnionego przez pozostałych do dysponowania siłami będącymi w posiadaniu wszystkich. Został nim wtedy doświadczony dowódca – książę Aleman[2251]. Znał się nie tylko na sztuce wojennej. Żmudzka niechęć do chrześcijaństwa i przeciwstawienie wartości własnej grupy etnicznej niesionym z okrucieństwem nowinkom znalazły w nim gorliwego i sprytnego wyraziciela[2252]. Z punktu widzenia Alemana i Żmudzinów największym złem było przyjęcie chrztu przez Mendoga, czego ani oni sami, ani niemiecki kronikarz nie byli w stanie odróżnić od sojuszu z Niemcami[2253]. Aleman widział tylko jedno wyjście z powstałej niekorzystnej sytuacji: jeszcze głębiej niż dotychczas wdzierać się do Kurlandii[2254]. Był to dość popularny plan działania, akceptowany wśród „Żmudzinów", tzn. książąt żmudzkich i ich drużynników[2255]. Kronikarz odnotował, że Aleman był zdeterminowany w swoim myśleniu[2256]. Niemcom, podobnie jak samym Żmudzinom, obrona przez atak wydawała się koniecznością. Urzeczywistnienie tego śmiałego, wręcz bezczelnego planu nie było jednak celem, ale środkiem. Aleman uważał atak w stronę Kurlandii za środek (być może jedyny) do skłonienia Mendoga do przejścia na żmudzką stronę[2257]. Wzmianka o Mendogu i pogarda wobec Kurów[2258] wskazują, że Aleman dobrze pamiętał przegraną pod Amboten, a zatem także i cele tamtej wyprawy[2259].

[2250] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie*, s. 68.

[2251] LRCh, s. 94: „Zû Sameiten was ein man / bie der zît, hiez Aleman; / der was ein vil vromer helt / von Sameiten ûz erwelt".

[2252] *Ibidem*: „der trûc in sînem hertzen / bitterlîchen smertzen / und dar zû grôzen haz. / ich wil ûch sagen durch waz: / daz der kunic Myndowe / und manich Lettowe / cristen wâren worden / und der heiden orden / hatten zû rucke geleit, / und wâren bereit / zû dienste gentzlîche / gote von himelrîche".

[2253] Patrz przyp. 2252.

[2254] LRCh, s. 94: „Aleman dâ dâchte, / daz er sint vollenbrâchte, / wie er mit grôzen vreisen / wolde rische reisen / ûf die vromen Kûren / die sîne nâkebûren".

[2255] *Ibidem*, s. 94-95: „Aleman gar unverzaget / sprach: »ob ez behaget / ûch Sameiten, sô wil ich varn, / mînen lîp nimmer gesparn, / ûf die Kûren, die dâ sint / cristen, und dar zû ir kint«. / der rât der was wol gehôrt / von den Sameiten. […]".

[2256] Patrz przyp. 2255 (początek cytatu).

[2257] P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 90; LRCh, s. 95: „[…] er sprach vort: / »wanne die Kûren sint verhert / und von uns gar verzert, / sô mûz Myndowe uns volgen, / wie gar er sie verbolgen«". Patrz przyp. 2252.

[2258] Patrz przyp. 2257 (koniec cytatu).

[2259] Patrz przyp. 1691-1693, 1706.

To niepowodzenie stanowiło dla niego dowód, że Mendog wtedy współdziałał ze Żmudzinami[2260]. W przekonaniu Alemana takie oto wspólne interesy powinny były skłonić Mendoga do szukania porozumienia ze Żmudzinami. Pamięć o wydarzeniach sprzed 10 lat i ich interpretacja dokonana w kategoriach politycznych wskazują, że Aleman obserwował je już jako człowiek dorosły i nie były one dla niego tylko historiami zasłyszanymi od starszych. To z kolei pozwala na przypisanie Alemana jeżeli nie do starszego, to co najmniej do średniego pokolenia elity żmudzkiej. Wybrano go więc na wodza połączonych sił żmudzkich, które ruszyły do Kurlandii[2261]. Wymaszerowała najlepsza część tych sił[2262]. Aleman trafnie ocenił strategię fortyfikacyjną Zakonu Inflanckiego w Kurlandii: najsilniejszy punkt oparcia Krzyżacy mieli w komturii w Goldyndze. Komturia w Windawie została w roku 1290 wspomniana po raz pierwszy[2263]. Południowa część Kurlandii, będąca we władaniu niemieckim, nie była dobrze umocniona. Nikt się nie spodziewał, że Żmudzini zdecydują się na wybór tak aktywnej strategii. Duże wojsko żmudzkie nieoczekiwanie wtargnęło do najbliższej dzielnicy kurlandzkiej i spustoszyło ją niemiłosiernie, gdyż nie napotkało oporu[2264].

Wybór Alemana na wodza, najazd żmudzki na Kurlandię i odwetowa wyprawa rycerzy inflanckich przeciwko Żmudzi zostały przez twórcę Inflanckiej Kroniki Rymowanej zrelacjonowane w sposób ciągły i bez żadnych wtrętów[2265]. Kronikarz nadmienił, że Żmudzini wyruszyli od razu po dokonaniu wyboru wodza[2266]. Narracja dotyczy okresu od drugiej połowy 1254 r. do końca 1256 r.[2267] Atakiem odwetowym Zakonu dowodził mistrz krajowy – Anno von Sangershausen[2268]. Na przełomie lat 1256 i 1257 został wielkim mistrzem[2269], o czym napisał kronikarz w Inflanckiej Kronice Rymowanej w jednym ciągu narracyjnym, po przekazie o wyprawie inflanckiej na Żmudź[2270]. Wszystko przebiegało sprawnie,

---

[2260] Por. przyp. 1694.
[2261] LRCh, s. 95: „Zû hant die Sameiten / begunden sich bereiten / hin zû Kûrlande/ wart".
[2262] *Ibidem*: „die besten wurden ungespart / die zû Sameiten wâren; / der reise sie nicht verbâren".
[2263] K. von Löwis of Menar, *op. cit.*, s. 8, 21.
[2264] LRCh, s. 95: „die Sameiten vûren hin, / zû Kûrlande stûnt ir sin, / mit eime here mâzen grôz, / daz doch der verte wol genôz. / dô sie mit here quâmen / zû Kûrlant, sie nâmen / vol ir hende, daz ist wâr. / daz was den Kûren vil swâr, / daz sie daz nicht enmochten / erweren unbevochten. / dô riten die Sameiten dan, / sie vûrten wîb und man / und dar zû roubes mêre"; P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 90.
[2265] LRCh, s. 94-99.
[2266] Patrz przyp. 2257, 2261.
[2267] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 119.
[2268] P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 90-91.
[2269] *Ibidem*, s. 91.
[2270] LRCh, s. 99-100.

a w każdym razie – dość szybko; wydarzenia następowały jedne bezpośrednio po drugich, więc obie wyprawy należałoby datować na rok 1256. Uwagi kronikarza o tym, że Kurowie chcieli się w tym samym roku zemścić po spustoszeniu, którego Krzyżacy dokonali w ich kraju, należy odnieść do tego samego roku[2271]; nawet gdybyśmy przyjęli znaczenie roku według stylu Objawienia (od 25 marca)[2272], nie należy datować przy pomocy tej rachuby. Kurowie liczyli czas porami roku i nie posługiwali się kalendarzem kościelnym. Data wydanej 11 marca 1256 r. bulli Aleksandra IV, wzywającej do wyprawy krzyżowej, pozwala przypuszczać, że atak żmudzki nastąpił około stycznia 1256 r.[2273], zatem Alemana wybrano pod koniec 1255 r., a w każdym razie – w drugiej jego połowie.

Anno von Sangershausen zebrał wielkie siły, by przeprowadzić atak odwetowy[2274]. Uczestniczyli w nim także krzyżowcy[2275], a ich przybycie wraz z uprzednim ogłoszeniem bulli musiało trwać nie krócej niż dwa-trzy miesiące. Data wydania dokumentu przez Aleksandra IV[2276] logicznie prowadzi do założenia, że wymarsz Annona nie mógł nastąpić wcześniej niż w pierwszej połowie lata 1256 r. Po stronie krzyżackiej zostali zaangażowani Estowie, Liwowie i Łatgalowie[2277]. Wojsko pociągnęło przez Semigalię, skąd Krzyżacy także ściągnęli kontyngent wojskowy[2278]. Mistrz zakonny stanął przed koniecznością przymuszenia Semigalów do przysłania zbrojnych oddziałów, gdyż sami z siebie nie wykazywali wielkiej ochoty do walki przeciwko Żmudzinom[2279]. Tymczasem żądni odwetu Kurowie chętnie się przyłączyli[2280]. W wyprawie wzięli udział także, uprzednio zbiegli do Inflant, dawni przeciwnicy Lingwena[2281]: Tusche, Milgerin i Gingeike[2282]. To potężne woj-

---

[2271] *Ibidem*, s. 95: „diz mûwete die brûdere sêre / und die vil stolzen Kûren, / […] sie sprâchen: »die weisen, / die hie nû sint gemachet, / alleine uns helfe swachet, / die wolle wir rechen offenbâr / ê uns entstêt daz ander jâr". Por. przyp. 2280.

[2272] Por.: А. Энгельман, *op. cit.*, s. 139.

[2273] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 119.

[2274] LRCh, s. 96: „Die herevart wart vollen gróz, / des der cristentûm genôz. / zû Rîge die samenunge was".

[2275] *Ibidem*: „meister Anne zû im las / alle die rischen pilgerîn / von Rîge. […]".

[2276] Patrz przyp. 2273.

[2277] LRCh, s. 96: „Eisten, Lîven und Litten / die endurfte man nicht bitten. / die wâren alle bereit / zû der reise sunder leit".

[2278] *Ibidem*: „daz her daz zogete wol geschart / hin zû Semegallen wart. / dô daz her quam in daz lant, / der meister tet in bekant, / daz sie solden mite varn, […]".

[2279] *Ibidem*: „er wolde ir keinen sparn. / ez wêre in lîb oder leit, / sie mûsten im sîn bereit".

[2280] *Ibidem*: „die Kûren, als ich hôrte jehen, / sie liezen sich mit trûven sehen: / an der selben herevart / quâmen sie menlîch und hart".

[2281] Patrz przyp. 1729.

[2282] LRCh, s. 97: „die wâren in rechter art / Lettowen und helde gût; / des wart daz her wol behût. / der eine der hiez Tûsche / […] der ander der hiez Milgerîn. / […] Gingeike der dritte hiez, […]".

sko dokonało poważnych zniszczeń w kraju (na Żmudzi), bo też trudno się było jego sile otwarcie przeciwstawiać[2283]. Wyprawa nie przebiegała jednak zupełnie sprawnie, ponieważ mistrz inflancki, dysponujący dużymi siłami, nie zdecydował się na szerokie rozwinięcie ataku. Pojedyncze oddziały, nie rozpraszając się zbytnio, miały rozkaz każdodziennego powrotu do dobrze strzeżonego obozu. Niektórzy wracali w nocy[2284]; następnego dnia wojsko maszerowało dalej[2285]. Nocami obóz krzyżacki bywał zacięcie atakowany przez Żmudzinów, choć nie udawało im się przełamać bariery licznej straży[2286]. Spontaniczne akcje podejmowane przez ludność miejscową były na to za słabe, ale przywództwo krzyżackie bardzo dobrze wiedziało, że w tym samym czasie koncentrowane są siły niosące znacznie większe zagrożenie. Postanowili więc nie zwlekać do czasu, kiedy ta koncentracja się dokona. Wojska inflanckie przeznaczyły na działania łupieżcze dziewięć dni, po czym niezwłocznie ruszyły z powrotem[2287]. Kronikarz zrelacjonował przebieg wyprawy na podstawie tego, co usłyszał od jej uczestników[2288].

Uderzenie odwetowe, przeprowadzone przez wielkiego mistrza Annona von Sangershausena, nieco przeszkodziło realizacji żmudzkich planów, ale w 1256 r. bulla papieska wzywająca do nowej wyprawy krzyżowej okazała się potrzebna[2289]. Na wiosnę 1257 r. Żmudzini pobili pod Kłajpedą[2290] siły prowadzone przez nowego inflanckiego mistrza krajowego – Burcharda von Hornhausena[2291]. Zawarto

---

[2283] *Ibidem*: „Daz her sprengete zû hant / in der Sameiten lant / unde tat vil grôzen schaden. / dâ wurden gar uberladen / die Sameiten zû der zît".

[2284] *Ibidem*, s. 98: „daz her daz was wol bewart, / an allen enden wol geschart / und zû strîte wol bereit. / al die wîle ein rotte reit / hin und her durch bejac, / die andere rotte des selben pflac, / die dritte rotte nicht vergaz, / sie herten baz und baz. / dô ez an den âbent gienc / zû hant die legirstat bevienc / daz grôze her der cristenheit. / die wîle manich degen reit / nâch bejage in die nacht. / dô wart roubes vil gebrâcht, / man, wîb und kinder / und aller hande rinder. / waz man trîben und tragen / nicht enmochte, daz wart geslagen".

[2285] *Ibidem*: „des morgens dô der tag ûf brach / die wartlûte man kômen sach. / dô zogete daz her vort / und herte beide her und dort".

[2286] *Ibidem*: „Des heres warte die was gût / und dar zû wol behût. / doch wurden in der warte / die wartlûte harte / von den heiden an gerant. / daz gulden sie mit mannes hant. / die der warte pflâgen / enliezen sich nicht trâgen, / sie enmachten vollenclîchen dâ / den heiden ire kopfe blâ".

[2287] *Ibidem*, s. 98-99: „daz triben sie in dem lande / mit roube und mit brande / nûn tage: alumme / die richte und die krumme / wart dâ vil wol gehert, / wênic wart ez in gewert. / […] daz horn zû hant geblâsen wart. / dô bereite sich ûf die vart / daz her alglîche / […] dâ mite kârte sie sân / mit allem irme roube zû lande".

[2288] *Ibidem*, s. 98: „als ich vur wâr hân vernomen". Patrz także przyp. 2280.

[2289] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 119.

[2290] *Ibidem*, s. 119-120.

[2291] Burchard von Hornhausen dotarł do Inflant na początku 1257 r., a w kwietniu pełnił już obowiązki mistrza: E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 79.

rozejm na dwa lata[2292]. Trzeba też odnotować, że Zakon Inflancki okazał żmudzkim posłom należny szacunek, a ich traktowanie odpowiadało wymogom etykiety dyplomatycznej[2293]. W wyniku pierwszego etapu wojny Żmudzini osiągnęli tyle, że uniemożliwili Zakonowi Inflanckiemu utrwalenie swojej obecności na ich terenie. Okazało się, że dopiero powstała konfederacja księstw żmudzkich jest w stanie oprzeć się nie tylko pojedynczym najazdom, lecz także systematycznie prowadzonej wojnie.

Rozejm inflancko-żmudzki zbiegł się w czasie z falą wezwań do wojen krzyżowych przeciwko Litwinom i Jaćwięgom[2294], co musiało wynikać ze słabej orientacji kurii rzymskiej w sytuacji nad Bałtykiem[2295]. Warte uwagi jest w tym miejscu zainteresowanie mieszczan ryskich rozejmem między walczącymi stronami[2296] oraz podróże Żmudzinów do Rygi „na zakupy" w okresie obowiązywania tego rozejmu[2297]. Elita żmudzka musiała być już wtedy trwale bogata.

Drugi etap działań wojennych rozpoczął się w drugiej połowie 1258 r.[2298], więc rozejm utrzymał się nieco ponad rok. Może zresztą uważano to za „niecałe" dwa lata, jasne jest jednak, że obu stronom zależało na ponownym podjęciu walki. Żmudzini przygotowywali się do niej w sposób przemyślany, a żmudzcy książęta nieustannie szukali jedności i porozumienia[2299]. W Inflanckiej Kronice Rymowanej czytamy o żmudzkim „starszym" (być może kronikarzowi chodziło o samego Alemana[2300]), który ponownie przekonywał do wojny zaczepnej, a inni książęta byli z nim zgodni[2301]. Żmudzini polegali na swoich siłach, o czym świadczyła także

---

[2292] *Ibidem*, s. 120; LRCh, s. 105-107.

[2293] LRCh, s. 105: „man liez der geste pflegen wol, / als man zû rechte boten sol".

[2294] Patrz przyp. 2146-2150.

[2295] M. Kosman, *Krzyżacy a chrzest Litwy*, s. 246.

[2296] LRCh, s. 105: „und die burgêre ein michel teil / wurden in den rât genomen".

[2297] *Ibidem*, s. 107: „daz sie âne sorgen / […] mochten wandern offenbâr / in koufunge die zwei jâr".

[2298] LKK, s. 150. Z przebiegu wydarzeń wynika, że musiało to być latem, patrz przyp. 2318, 2331, 2358-2361.

[2299] LRCh, s. 107: „dô die zît do was vergân, / die Sameiten hûben sân / daz urlouge an wider als ê, / sie tâten manchem vil wê / sint, als ich ûch sagen sol. / hôchvarte wâren sie vil vol, / sie hatten rischer manne vil. / alsus sie griffen zû deme spil: / die kunige von Sameiten / die liezen in bereiten / ein getrenke, daz was grôz. / dar zû quam mancher ir genôz. / sie trunken und wâren vrô".

[2300] Patrz przyp. 2251.

[2301] LRCh, s. 107: „ir eldeste sprach alsô / zû den kunigen uber al: / »ich vreuwe mich zû diser zal, / jô sehe ich rischer helde vil, / durch die ich sunderlîchen wil / vreuwen mich, die wîle ich leben. / ir Sameiten ir sullet streben / umme êre unde bejac / ûf die cristen nacht und tac. / ir hât lange genûc gelegen, / urlouges sullet ir mêr pflegen / und sullet mit mannes hant / den cristen wûsten ire lant«. / der rede die kunige wurden vrô / unde die gelobeten dô / in deme getrenke, sie wolden varn, / ir gote sulden sie bewarn".

wypowiedź przypisana przez kronikarza temu „starszemu”[2302]. Kapłan wywróżył ze złożonego w ofierze bogom bydlęcia, że planowana wyprawa się powiedzie[2303]. Zakon musiał mieć na Żmudzi dobrych informatorów, skoro kronikarz zanotował takie szczegóły dotyczące narady żmudzkich książąt. Wiadomość o planowanej przez nich kampanii dotarła do konwentu w Goldyndze, który poprosił o pomoc braci z Kłajpedy[2304]. Na ostrzeżenie Rygi musiało być już za późno. Opis jest bardzo szczegółowy i oddaje charakterystyczne dla sytuacji detale, więc i o tych wydarzeniach kronikarza musieli informować ich uczestnicy. Mamy zatem do czynienia z relacją faktów, przedstawiającą pełny obraz drugiego etapu wojny żmudzkiej. Wojsko żmudzkie w sile 3000[2305] ruszyło przeciwko Kurlandii[2306]. Rycerze komturii w Kłajpedzie wraz z grupą mieszczan zdołali dotrzeć do Goldyngi[2307]. Zakon skorzystał ze wsparcia Kurów[2308] i krzyżowców[2309]. W tym czasie Żmudzini zdążyli już wykorzystać czas, który stracili rycerze inflanccy, w celu koncentracji sił. Spustoszyli część Kuronii i wycofali się. Zakonnikom pod wodzą komtura Bernarda von Harena pozostał tylko pościg za nimi[2310]. Dopadli Żmudzinów pod Szkudami (lit. Skuodas), ale ci byli przygotowani do walki[2311]. Była ona zacięta. Część Kurów nie wytrzymała żmudzkiego naporu i zaczęła uciekać[2312], co spowodowało

---

[2302] Patrz przyp. 2299, 2301.

[2303] LRCh, s. 108: „ir blûtekirl der warf zû hant / sîn lôz nâch ir alten site: / zû hant er blûtete allez mite / ein quek, als er wol wiste. / er sprach in sneller vriste: / »ir Sameiten siet gemeit, / ir sehet lieb unde leit / ûf diser selben herevart. / doch sult ir wesen sô bewart, / daz ir behaldet die obern hant«”.

[2304] *Ibidem*, s. 109: „die wile hatten gehôrt / die brûdere zû Kûrlant / […] daz die Sameiten wolden komen / wênic durch ir aller vromen. / sie santen boten drâte / mit einem snellen râte / zûr Mimele und tâten kunt / brûdern und dûtschen zû der stunt, / daz sie rische quêmen / und Kûren zû in nêmen”.

[2305] *Ibidem*, s. 107: „sie bereiten sich sân / ûz mit drîn tûsent mannen”.

[2306] *Ibidem*, s. 108: „sus kârten sie von dannen / zû den Kûren in ir lant”.

[2307] *Ibidem*, s. 109-110: „Dô der bote zûr Mimele quam, / die botschaft, als ez wol gezam, / saite er den brûderen offenbar. / des was vrô der jungen schar, / die dâ zûr Mimele wâren. / die dûtschen nicht verbâren, / die enwolden reisen mite. / […] die von der Mimele quâmen dô / zû Goldingen rechte vrô”.

[2308] *Ibidem*, s. 109: „die Kûren ouch nâch ir site / wâren der reise vrô. / sie bereiten sich dô / ûf die vart mit vlîzen. / man sach dâ helme glîzen, […]”.

[2309] *Ibidem*, s. 112: „[…] die pilgerîn / die hiwen unde vâchten”.

[2310] *Ibidem*, s. 110: „Dô die Sameiten hatten gehert / der Kûren lant und ouch verzert / allez daz sie vunden, / dâ quâmen sie zû den stunden / in eine gegenôte gût. / vil stoltz was ir aller mût, / daz sie roubes hatten genûc. / brûder Bernhart der was clûc / und zogete den heiden allez nâch / mit sînem here; […]”.

[2311] *Ibidem*, s. 111: „zû hant wurden an gerant / die heiden von den cristen: / man wolde nicht mêr vristen. / dô satzte sich der heiden her / vil vaste an die widerwer”.

[2312] *Ibidem*: „da hûb sich an beiden sît / ein vil ungevûger strît. / dâ sach man Kûren vlîhen / und von dem strîte zîhen […]”.

powstanie groźnej luki w szyku zakonnym[2313]. Żmudzini wykorzystali swoje możliwości i w końcu osiągnęli zwycięstwo w krwawej, niosącej znaczne straty[2314] bitwie[2315]. Zginęło 33 rycerzy zakonnych i wielu szeregowych żołnierzy[2316]. Zakon Inflancki nie doświadczył takiej porażki od czasów bitwy pod Szawlami, włącznie z okresem Kawalerów Mieczowych.

Zwycięstwo pod Szkudami oraz zdobyte łupy[2317] utwierdziły Żmudzinów w wierze we własne siły, więc niezwłocznie ruszyli znowu do ataku[2318]. Plan Alemana zaczął przynosić oczekiwane rezultaty, a żmudzkie przywództwo konsekwentnie go realizowało, dążąc do kompletnego spustoszenia Kurlandii[2319]. Komtur Goldyngi, by nie dać się zaskoczyć, zawczasu wystawił straże[2320]. Przybiegł wartownik i przekazał, że niektórzy Kurowie, przeczuwając zwycięstwo Żmudzinów, zaczęli mordować rycerzy zakonnych i własnych ziomków w służbie Zakonu. Niektórzy z tych ostatnich też przybiegli, a do Goldyngi musieli się przebijać siłą[2321]. Komtur dysponował małymi siłami, poprosił więc o wsparcie mistrza krajowego[2322]. Burchard von Hornhausen ściągnął siły zakonne z Rygi, zasoby wojskowe biskupów i wójtów oraz kontyngenty Liwów, Łatgalów i Estów[2323].

[2313] *Ibidem*: „alênzeln alsô lange, / daz in grôzeme twange / die brûdere bliben stân".

[2314] *Ibidem*, s. 112: „vil manchen man sie brâchten / der heidenschaft in ungemach".

[2315] *Ibidem*: „die cristen wurden strîtes mat".

[2316] *Ibidem*: „dô wurden mit werender hant / drî brûdere und drîzic geslagen / und dûtschen ein teil, […]".

[2317] *Ibidem*: „die Sameiten teilten dô / pferde und wâren vollen vrô […]". Patrz także przyp. 2318.

[2318] *Ibidem*: „Dar nâch sie kârten drâte / mit einem gemeinen râte / mit dem roube in ir lant. / sie sprâchen alle sân zû hant / umme ein ander herevart, / wie die wurde ungespart. / wider ûf die cristenheit / zû reisene was in nicht leit. / sie hatten wol genozzen, / daz machte sie unverdrozzen. / sie reiten aber zû ein her".

[2319] *Ibidem*: „sie wolden Kûrlant noch mêr / vertiljen, dan sie hatten vor. / ir hertze stûnt vil hô enpor, / daz sie der reinen cristenheit / sô dicke tâten hertzeleit".

[2320] *Ibidem*: „doch ê ir her bereitet wart, / die brûdere hatten nicht gespart / sie besatzten wol die wege / mit wartlûten in stêter pflege".

[2321] *Ibidem*, s. 112-113: „der eine vernam die mêre / wie iz in dem lande wêre, / und war sie kârten iren sin. / zû hant er quam geriten hin, / diekeine rûe er nie genam, / biz er zû Goldingen quam. / die wârheit sait er in sunder wân. / dâ was vil manch betrûbet man / um den unverclageten schaden, / dâ mit sie wâren noch verladen, / der in sô nûwelîch was geschehen, / und daz sie hôrten verjehen, / die heiden quêmen dar mit her / und daz sie hetten kein der wer / sumelîchen ungetrûwen man. / ez wart in dicke schîn getân / sô man die brûdere dâ nider slûc, / daz er sîn houbt von dannen trûc. / die getrûwen bestûnden in der nôt / und bliben bie den brûderen tôt. / […] sumelîchem was iz sô gewant, / daz er quam abe mit werender hant / êrlîch zû hûs und dâ bie blôz".

[2322] *Ibidem*, s. 113: „dar umme was ir macht nicht grôz. / […] Vil schiere ein bote wart gesant / zû Rîge. dô er den meister vant, / dô warb er sîne botschaft sân".

[2323] *Ibidem*, s. 113-114: „dô der meister hatte verstân, / […] dâ wurden boten ûz gesant / nâch Lîven, Letten und kein Eistlant. / den brûderen und des hûses man / wart ez allez kunt

Zgromadzne przez mistrza krajowego wojska pospiesznie przybyły do Goldyngi[2324].

Po otrzymaniu najnowszych informacji o ruchach sił żmudzkich Burchard von Hornhausen uzupełnił swoje siły o Kurów i Semigalów i wyruszył na spotknie wroga[2325]. Żmudzini maszerowali przez Kłajpedę[2326]. Wywiadowcy zakonni obserwowali ruchy przeciwnika i na bieżąco informowali o nich dowództwo zakonne[2327]. Von Hornhausen musiał być człowiekiem zdecydowanym w działaniu, co pokazała już jego reakcja na wydarzenia zaraz po tym, jak został on mistrzem krajowym[2328]. Mimo że Zakon zgromadził duże siły, a jego dowódcy dobrze orientowali się w sytuacji, mistrz nie ruszył od razu, by przeszkodzić Żmudzinom w plądrowaniu kraju, chociaż przybył właśnie w tym celu[2329], poza tym jego ludzie dobrze znali teren[2330]. Przeważyły jednak obawa przed żmudzką zasadzką i wyraźny brak zaufania do Kurów i Semigalów. Wojsko postępowało krok w krok za doświadczonym oddziałem zwiadowczym[2331]. Mistrz krajowy nie podejmował ryzyka działania bez uprzedniego zasięgnięcia rady doświadczonych rycerzy zakonnych (a może i przywódców miejscowych mieszkańców)[2332]. Rada od razu zaakceptowała[2333] decyzję mistrza o ataku[2334], ale świeżo otrzymane wieści wpłynęły na jej zmianę: wywiadowcy ustalili, że duże wojsko żmudzkie jest dowodzone przez elitę książąt, otoczonych dobrze uzbrojonymi i opancerzonymi drużynami wojów[2335]. Przeciwko siłom takiej klasy potrzeba było dodatkowych środków.

---

gatân. / […] der bischove lûte wâren ouch gereit / vil snelle, dô in wart geseit. / ie der voget sîn schar ûz las. / zû Rîge die samenunge was".

[2324] *Ibidem*, s. 114: „diekein rûe niemant ennam / biz man bie Goldingen quam".

[2325] *Ibidem*: „vil schiere ein bote quam gerant, / der sprach alsô: »die heiden quomen, / daz hân ich vor wâr vernomen. / sie wollen zûr Mimele in daz lant«. / dô vûren kegen in zû hant / die mit dem meistere wâren komen. / ouch wurden Kûren mite genomen. / dâ wâren Semegallen mite, […]".

[2326] Patrz przyp. 2325.

[2327] Por. przyp. 2325.

[2328] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 119-120.

[2329] LRCh, s. 114: „dô wart geordent wol ir her / kein der heidenschaft zû wer".

[2330] *Ibidem*: „die westen wol der lande site". Patrz przyp. 2331.

[2331] *Ibidem*: „dem die warte bevolen was / sine besten lûte er zû sich las / und den die wege ouch wâren kunt. / sie riten manchen bôsen grunt / durch; sie liden ungemach. / ir her daz zogete allez nâch".

[2332] *Ibidem*, s. 115: „dô der meister daz vernam, / sîne brûdere und wer mit in quam / die nam er alle in den rât".

[2333] *Ibidem*: „nû prûvet waz daz beste sie. / die heiden sint uns nâhen bie: / wolle wir nû die bestân, / so ensol sich sûmen nû kein man, / ir sult mir sagen ûwern sin".

[2334] *Ibidem*: „dô sprach ein helt, was under in: / »meister, ir habet hîr manchen man, / wollen sie in der nôt bie ûch stân«".

[2335] *Ibidem*: „wie die heiden einen plân / mit irme here verdecketen gar. / ouch was man wurden gewar / mancher brunjen wunneclîch. / ir helme wâren von golde rîch, / ez lûchte alsam ein spîgelglas. / waz gesmîdes an in was, / daz schein allez silbervar".

Za wskazaniem rady zakonnej wojska inflanckie ruszyły do swojego zamku Warchdach (łot. Vārtāja)[2336]. Obawiano się, że Żmudzini zdołają pokonać jego załogę[2337]. Von Hornhausen włączył ją do swoich oddziałów i w końcu zdecydował się na atak następnego dnia[2338], jednak także ten zamiar uległ korekcie pod wpływem nowych informacji. Zwiadowcy inflanccy (etniczni Bałtowie, bo rozumieli litewski) zdołali podsłuchać naradę dowódców żmudzkiego oddziału zwiadowczego. Ci, gdy dowiedzieli się, że będą mieli do czynienia z wojskami mistrza krajowego, rozważali przerwanie plądrowania kraju, zabezpieczenie łupów i powrót do domu[2339]. Ktoś, kto relacjonował te wydarzenia na podstawie sprawozdań zwiadowców, wiedział nawet, że książę, który dowodził Żmudzinami, po wysłuchaniu przekazów wywiadowczych zwołał dowódców (więc oddziały nie były rozproszone w dużej odległości) i rada wojenna postanowiła o szybkim wycofaniu się[2340]. Sam relacjonujący musiał się tego dowiedzieć później, ponieważ działania zakonne nie odpowiadały zawartym w relacji informacjom. Żmudzini byli pod presją czasu, a pośpiech wymagał wysiłku, ale zdołali zebrać ludzi, zwierzęta i sprzęt, by nocą wycofać się przez napotkany po drodze las[2341], gdzie musieli jeszcze przerzucać kładki nad bagnami[2342]. Rano rycerze zakonni zorientowali się, że nie będą w stanie narzucić przeciwnikowi dogodnego dla siebie miejsca starcia[2343]. Nie

---

[2336] *Ibidem*: „dô der meister diz vernam, / mit der brûdere râte er quam / kein einer burc, die hiez Warchdach".

[2337] *Ibidem*, s. 116: „er wolde den cristentûm bewarn. / an beiden sîten wol bewart / daz her was ouch zû wer geschart. / die von der burge wurden dô / des heres und der brûdere vrô. / ir mût was getrôstet gar, / dô sie des meisteres wurden gewar".

[2338] *Ibidem*: „waz brûdere ûf dem hûse was, / der quam ein teil mit ir schar. / der meister wart zû râte aldar: / er wolde des morgens strîten, / man solde nicht lenger bîten, / wâ man die heiden mochte an komen, […]".

[2339] *Ibidem*, s. 116-117: „die andere schar wart dâ gesant, / wie iz um die heiden wêre gewant. / […] vil schiere wurden sie gewar / der Lettowen eine gevûge schar. / sie wâren gewesen ûf der bach, / da man der cristen spor besach. / […] ir einer zû dem anderen sprach: / »sie wollen rechen iren schaden / und hân den meister ûz geladen«. / dô sprach ein ander, der reit dâ bie: / »ich wêne zû Nieflande nieman sie / zû hûse bliben, des hân ich wân, / als ich mich an dem pfade verstân: / wir suln uns nicht sûmen nû«. / »die nacht die gêt uns vaste zû«, / sprach ein Lettowe, der was clûc, / »ich wêne, wir haben geheret genûc. / waz wir haben hie gesehen, / daz sal man al dem here verjehen«". Por.: H. Ł o w m i a ń s k i, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 194.

[2340] LRCh, s. 117: „die Lettowen drabeten vaste vor, / sô schiere sie quâmen in daz her. / […] die mêre tâten sie in bekant. / vil schiere boten wurden gesant / von irme konige uber al daz her / und tâten daz in stiller wer. / sie quâmen zû samne an einen rât, / […] vil schiere mit kurtzen worten / berichten sie iz under in, / daz sie kein Lettowen vûren hin".

[2341] *Ibidem*: „mit jagene in vil wê geschach / die nacht. sie hatten ungemach / ê dan sie quâmen durch den hagen. / nicht lange dar nâch begundez tagen".

[2342] *Ibidem*, s. 118: „sie sûchten brucken noch den stec […]".

[2343] *Ibidem*: „sie sâchen daz her hin wec zogen, ir hertze wânte sîn betrogen".

wiedzieli jeszcze, czy wojsko żmudzkie zawraca do domu, czy może wycofało się na lepsze dla siebie pozycje. Rycerze bali się zasadzki w lesie[2344]. Żmudzinom tymczasem zależało na łupach, których nie chcieli utracić, wycofywali się więc możliwie szybko – nie zakładali nawet obozowisk na noc[2345]. Zanim zwiad niemiecki ustalił, co zamierzają przeciwnicy (a bez tej wiedzy Krzyżacy nie podejmowali pościgu)[2346], siły żmudzkie zdążyły się już oddalić.

Kronikarz inflancki nawymyślał Żmudzinom od tchórzy[2347], wetując sobie w ten sposób konieczność uczciwego opisania ich udanej wyprawy. Powtarzał zresztą po von Hornhausenie, który głosił to samo, motywowany tą samą co kronikarz potrzebą. Zgromadził swoich wodzów, by zasięgnąć ich rady, ale sam dał do zrozumienia, że pościg za Żmudzinami jest bezcelowy, więc wszyscy mogą mieć poczucie, iż wypełnili już swoje obowiązki[2348]. Oczywiście reakcja zebranych była pozytywna[2349]. Przegląd treści narad podczas tej wyprawy[2350] wraz z ostrożnym postępowaniem mistrza inflanckiego zdradza[2351] istnienie wątpliwości co do integralności własnego, heterogenicznego wojska, które w dodatku musiało działać na terenie zamieszkanym przez nieprzychylnych mu Kurów. W wyprawie uczenistniczyli krzyżowcy, a ci ewidentnie nie byli skłonni ścigać oddalającego się przeciwnika[2352], i to na jego własnym obszarze. Entuzjazmem nie pałali też rycerze zakonni, którzy uważali, że zadanie to należało do konwentu kurlandzkiego. Zresztą zgodnie z tą zasadą zakończono kampanię[2353]. Jeszcze w latach pięć-

---

[2344] *Ibidem*: „daz hatten cristen wol gesehn. / sie hielden dâ bie ûf einer bach / alsô daz man ir nicht ensach. / […] sie sprâchen: »[…] sô mûze wir nâch in in den hagen, / daz wir die mêre wider sagen, / wô die Lettowen kêren hin / und ob zû lande stê ir sin. / daz sulle wir allez wol besehn, / sô moge wir der wârheit jehn«".

[2345] *Ibidem*: „sie nêmen keine legirstat".

[2346] *Ibidem*: „in was die warte bevoln sô: / sie ensolden nimmer wider komen / ê dan sie hetten wol vernomen / waz sie dem meistere solden sagen. / dô sie quâmen durch den hagen, / sie sâhen wol die wârheit, / daz daz her kein Lettowen reit. / niekein schar geleite sich nider / ê dan sie quâmen zû hûse wider. / […] man kunde sie nimmer mê abe jagen, sie hetten den wec sô verre vor, / daz sêhe man wol an irme spor, […]".

[2347] *Ibidem*: „und vlohen rechte als die zagen, […]".

[2348] *Ibidem*, s. 119-120: „die Lettowen sint hin wec, / sie […] vlohen sêre durch den hagen; / man kunde sie nimmer abe jagen. / daz hôrte wir die wartlûte jehn, / die haben die wârheit wol gesehn. / waz ûwer wille sie dar an, / daz lâzet snelle uns verstân".

[2349] *Ibidem*, s. 120: „[…] hêrre, wir sîn vrô, / daz ûch got hât er gesant. / haben uns die Lettowen daz lant / gerûmet vor, sô lâzet sie varn, / wir wollenz in her nâch sparn, / wanne ez uns baz gevallen mac".

[2350] Patrz przyp. 2332-2337, 2348-2349.

[2351] Patrz przyp. 2329, 2331-2332, 2344.

[2352] LRCh, s. 120: „daz was ouch ein teil pilgerîn […]".

[2353] *Ibidem*: „die brûdere gâben dô de rât, / man solde ûf der selben stat / wider kein der Dune varn. / Kûrlant solden bewarn / die man dar inne liezе, / und wen der meister hiezе / der solde dâ blîben. diz geschach".

dziesiątych brak zainteresowania niektórych członków Zakonu Kurlandią i Żmudzią przypominał sytuację z roku 1236 pod Szawlami[2354]. Wszystko to świadczy o ogromnej przenikliwości Alemana i o realizmie jego planu[2355].

Autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej, piszący dla Zakonu, nie wymienił w opisie działań pod Warchdach żadnego imienia żmudzkiego księcia – wodza zjednoczonych sił[2356]. Może był to Aleman, może ktoś inny, ale jasne jest, że rada książąt żmudzkich ciągle działała, a ten główny wódz konsultował się z nią nawet na polu bitwy[2357]. Jej działania były celowe, odpowiadały one dążeniom członków drużyn, a w dodatku potrafiła ona wykorzystać słabe strony zakonnej organizacji wojennej.

Operacja pod Warchdach odbywała się w czasie, gdy ziemia była mokra („trudna do przejścia")[2358], a namioty rozbito na pięknym, trawiastym polu[2359]. Musiała być jesień. Bitwa pod Szkudami miała miejsce niewiele wcześniej[2360]. Wynika z tego, że przypadła ona na przełom lata i jesieni lub wczesną jesień. Tej samej jesieni 1258 r. odbyła się operacja pod Warchdach[2361].

Działania pod Warchdach oznaczały w gruncie rzeczy żmudzkie zwycięstwo i to dlatego zarówno przywództwo Zakonu Inflanckiego, jak i podążający za nim kronikarz zakonny musieli siebie samych przekonywać, że zakończyli ją sukcesem[2362]. Semigalowie wyciągnęli zupełnie przeciwne wnioski, tzn. dostrzegli realną możliwość pozbycia się niemieckiej władzy nad sobą. Semigalia uznawała władzę Zakonu Inflanckiego nawet na lżejszych warunkach, ponieważ nie były tam umieszczone zakonne zamki-komturie[2363]. Krajem rządzili mianowani przez Zakon wójtowie[2364], a pozycje semigalskiej elity pozostały nienaruszone. Schabe, cieszący się wśród ziomków największym mirem, powstrzymał ich od żywiołowych działań. Wójtom nakazano wyjazd przy zapewnieniu im bezpieczeństwa i prawa do zabrania ze sobą majątku[2365]. Schabe i jego zwolennicy liczyli, że uda

---

[2354] Patrz przyp. 1502-1509.
[2355] Patrz przyp. 2255-2256.
[2356] Patrz przyp. 2340.
[2357] Patrz przyp. 2340.
[2358] Patrz przyp. 2331.
[2359] LRCh, s. 114: „doch vunden sie ein vil schônez velt. / dâ slûc man ûf vil manich gezelt / bie einer wunneclîchen bach"; s. 116: „Bie daz hûs ûf ein velt / die cristen slûgen schône ir gezelt / ûf ein wunneclîchez gras".
[2360] Patrz przyp. 2318.
[2361] Por. P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 103.
[2362] Patrz przyp. 2347-2349.
[2363] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 99.
[2364] Patrz przyp. 2365.
[2365] LRCh, s. 120-121: „Nicht lange dar nâch iz geschach, / daz man die Semegallen sach / gân an einen bôsen rât, / den sie volvûrten mit der tât / alsô, daz sie verkêrten sich, / doch ein

się pokojowymi środkami odzyskać dla Semigalii utraconą niezależność, gdy Zakon Inflancki toczył ciężkie boje ze Żmudzinami. Zakon jednak uznał te działania za porzucenie pokoju[2366] i nawet nie wziął pod uwagę negocjacji z Semigalami. Krzyżacy wyciągnęli lekcję z ostatnich doświadczeń i po omówieniu strategii prowadzenia walki postanowili zacząć od budowy własnego zamku w Semigalii[2367]. Von Hornhausen ściągnął wszystkie siły dostępne w Inflantach (zakonne, biskupie, miejscowych mieszkańców)[2368] i uzyskał pomoc od Duńczyków z Rewla[2369]. Wyruszył zimą 1258/1259 r.[2370] Żywność i najpotrzebniejsze zaopatrzenie dla wojska wieziono na saniach[2371]. Celem było zajęcie Terweten[2372], przebudowanie twierdzy i osadzenie tam własnej załogi. Semigalowie wykazali się dobrą obroną[2373]. Szturm na gród, trwający cały dzień[2374], okazał się niepowodzeniem[2375], został więc zawieszony. Tymczasem w nocy Semigalowie zorganizowali wypad, co zmusiło rycerzy inflanckich do wycofania się następnego dnia[2376]. W takiej sytuacji znaleźli oni wyjście: zbudowali gród Doben (łot. Dobene)[2377] i pozostawili tam

teil hovelîch. / den vogeten liezen sie alle ir habe. / ez was ein vromer helt, hiez Schabe, / der riet den Semegallen, / daz sie den vogeten allen / ennêmen keiner hande gût; / man solde sie lâzen wol behût / rîten ûz dem lande wider. / […] man kundetez in allen: / sie solden ûz dem lande varn. / ouch hiez man sie daz wol bewarn, / daz sie icht quêmen in daz lant. / sie vûren kein Rîge zû hant / und saiten wie iz in was ergân".

[2366] *Ibidem*, s. 121: „sus solden sie den vride nider / mit den cristen legen sô"; s. 122: „und wolden sunder vride leben".

[2367] *Ibidem*, s. 122: „sie sprâchen: »meister, bûwet nû / ein hûs zû in in ir lant: / sie komen schiere in ûwere hant«. / der meister quam des uber ein / mit den brûderen algemein".

[2368] *Ibidem*.

[2369] *Ibidem*: „die von Revele quâmen dô / des kuniges man […]".

[2370] *Ibidem*: „er wolde bûwen in daz lant / des nêhesten winters al zû hant".

[2371] *Ibidem*, s. 123: „dô sprach ein ritter, der was vrome: / »meister, hie sint vil slitten / beide der Lîven und der Litten / und ouch dar zû der Eisten: / den minnesten und den meisten / gebe man vil glîch ir teil, / sint dar an sô grôz heil / liget, als ir gesaget hât«. / dem meister was vil lieb der rât. / zû hant die spîse geteilet wart. / dâ mite hûb sich ûf die vart / daz her kein Semegallen".

[2372] *Ibidem*: „Dô sie quâmen ûf daz velt / zû Terweten, manich gezelt / wart dâ vrôlîch ûf geslagen".

[2373] *Ibidem*: „die Semegallen wâren nicht zagen, / sie werten graben und ir tor […]".

[2374] *Ibidem*, s. 124: „der sturm der werte einen tac […]".

[2375] *Ibidem*: „dô sie gesturmet hâten / gemeine sie abe trâten, […]".

[2376] *Ibidem*: „die von der burge trâten nâch, / nâch den cristen was in gâch. / sie schuzzen vitzern und sper, / die cristen hin, die heiden her. / dâ mite kârten sie sider / ûf ir burc rasche hin wider. / der brûdere her zû hant ûf brach, / dô ez den liechten morgen sach. / und vûr vorder in daz lant".

[2377] *Ibidem*: „dâ bûwete man al zû hant / ein hûs, daz hiezen sie Dobên"; s. 125: „dâ wurden graben ouch gegraben / und rinneboume erhaben".

załogę zaopatrzoną w żywność i broń[2378]. Budowę twierdzy zakończono zimą tego samego roku[2379], a dokładnie w styczniu 1259 r.[2380]

Żmudzini potrafili ocenić strategiczne znaczenie Doben. Na początku 1259 r., zanim nastała wiosna (o której kronikarz napisał w dalszej części swojego tekstu)[2381], pod gród dotarły duże siły żmudzkie[2382], złożone z liczebnie wystarczających do zdobycia go, dobrze uzbrojonych drużyn wojów[2383]. Tu jednak ujawniła się słaba strona tego rodzaju wojska: atakiem dowodzono nieumiejętnie, tak jakby odbywał się on na otwartym polu[2384]. Skutki były opłakane dla Żmudzinów. Inflantczycy odparli ich szturm, nie ponosząc strat, za to sami atakujący doznali bolesnych szkód[2385], co zmusiło ich do przerwania oblężenia[2386].

Nieudana próba zdobycia Doben oznaczała przełom w wojnie inflancko-żmudzkiej. Siły zakonne, bez względu na utratę Semigalii, przejęły inicjatywę. Zaczął się trzeci etap wojny, który pozwolił docenić skutki budowy zamków. Burchard von Hornhausen starał się przenieść działania wojenne na teren przeciwnika. Zdołał uzyskać wsparcie od pruskiej gałęzi Zakonu i wiosną 1259 r., wkrótce po Wielkanocy, ich wspólne działanie doprowadziło do powstania zamku Karszowin (lit. Karšuva)[2387]. Został on zbudowany na wzgórzu

---

[2378] *Ibidem*, s. 124-125: „die spîse man dô alle nam, / die mit der reise was gebrâcht, / als meister Burkart hatte gedâcht, / und brâchte sie in die vesten. / sint las er ûz die besten / und die raschesten brûdere sîn. / […] zû hant knechte wurden genomen, / die dar zû quâmen rechte / (ez wâren rasche knechte), / […] armbruste und pfile / wart in kurtzer wîle / ûf die burc gebrâcht alsô, […]".

[2379] *Ibidem*, s. 126: „Dô man begunde bûwen / Dobên, des sult ir getrûwen, / dô was der winter harte kalt".

[2380] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 72.

[2381] Patrz przyp. 2387.

[2382] LRCh, s. 125: „Die Lettowen al zû hant, / die Sameiten sint genant, / quâmen vor Dobênen stoltz, / als von eime armbruste ein holtz".

[2383] *Ibidem*: „sie quâmen mit einer rischen schar, / ir brunjen wâren silbervar. / […] sie hatten manchen degen balt […]".

[2384] *Ibidem*: „sie vûren sêre mit gewalt, […]".

[2385] *Ibidem*, s. 125-126: „die heiden hatten keinen vromen / des schenkens, des man in dô pflac. / vil manich man dâ nider lac, / der vor daz hûs quam gerant. / […] got von himele bewarte dô / die brûdere ûf der burc alsô / und ir knechte uber al, / daz dâ in aller zal / nie dekeiner tôt gelac / noch keiner hande smertzen pflac".

[2386] *Ibidem*, s. 125-126: „ûf hôr sie trâten al zû hant / […] zû hant die heiden kârten hin / zû lande".

[2387] *Ibidem*, s. 126: „sint dô die blûmen manichvalt / ûz der erden drungen / unde die vogelîn sungen, / daz was nâch ôstern, zû hant / der meister bôt in sîne lant, / daz sie der burge nêmen war / […] die brûdere wurden dâ gelân. / […] den Lettowen ir gemûte / bran in zornes glûte, / daz alsô vermezzen / die brûdere wâren gesezzen / bie in, âne vorewort". Patrz przyp. 2388. Autor Inflanckiej Kroniki Rymowanej mógł być w tym miejscu pod wpływem

św. Jerzego[2388]*, co każe wątpić, że chodzi o dzisiejszy Jurbork[2389]. W zamku została osadzona silna załoga złożona z żołnierzy obu gałęzi Zakonu[2390]*.

Żmudzkie dowództwo doskonale zdawało sobie sprawę z zagrożenia, jakim jest zamek św. Jerzego[2391] – znajdujący się w połowie drogi między Inflantami a Prusami łącznik między dwoma terytoriami we władaniu Zakonu, który był w stanie podzielić przestrzeń obronną Żmudzi. Wojsko żmudzkie zebrało się natychmiast, a dowództwo wyciągnęło lekcję z porażki pod Doben. Uwzględniło odległości, jakie dzieliły poszczególne siły wroga z punktu widzenia komunikacyjnego. Żmudzini nie próbowali oblężenia (co zapewniłoby doraźny efekt wojskowy), lecz zbudowali własny gród, zlokalizowany obok krzyżackiego[2392]. W takich warunkach to żmudzka twierdza blokowała zakonną, a nie odwrotnie. Załogę tej pierwszej można było często wymieniać i wymagało to mniejszej liczby ludzi. Załoga krzyżacka była nieustannie atakowana[2393]. Obie strony ponosiły straty[2394], ale tylko Żmudzini byli w stanie skutecznie uzupełnić czy odświeżyć stan załogi. W przypadku ataku na terytoria zakonne, skąd można było się w każdej chwili spodziewać odwetu, taka taktyka byłaby bezskuteczna, ale tu okazała się korzystna. Krzyżacy stanęli przed koniecznością utrzymania kontaktu z własnym zamkiem i zaopatrywania go. Zakon zachował inicjatywę strategiczną, ale taktycznie znalazła się ona po stronie Żmudzinów.

Von Hornhauser został zmuszony do przedsięwzięcia całej kampanii wojennej w celu zaopatrzenia zamku św. Jerzego. Przywódcy krzyżaccy zadbali również o zaplecze dyplomatyczne. Bulla Aleksandra IV z 25 stycznia 1260 r. gwaranto-

---

poezji Walthera von der Vogelweidego: *Altdeutsch und übertragen von Walther Bulst*, Berlin–Leipzig: Tempel-Verlag [1926], s. 226: „Dô der sumer komen was, / und die bluomen durch daz gras / wünnecliche ensprungen, / aldä die vögele sungen, […]".

[2388] SRP, Bd. 1, s. 95-96: „Hoc tempore fuit in partibus Lyvonie magister frater Burgardus de Hornhusen […]. Hic quia noticiam plenam habuit utriusque terre, et tanquam homo affabilis in omnium oculis fuerat graciosus, ordinavit, quod sub equalibus expensis et laboribus fratrum de Lyvonia et Prussia edificabatur anno domini MCCLIX castrum in terra Carsovie in monte sancti Georgii, […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 95-96.

[2389] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 126.

[2390] SRP, Bd. 1, s. 96: „Quo edificato, relicti fuerunt ibi viri legales et experti in armis, fratres et armigeri de Prussia et Lyvonia pro custodia dicti castri". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2391] LRCh, s. 126: „sie [Żmudzini – E.G.] sprâchen: »„hât uns der mort / mit disen gesten uberladen, / die uns allen enden schaden!«". Por. przyp. 2387.

[2392] *Ibidem*, s. 127: „Zû hant ein her bereitet wart / der Lettowen ûf die vart / zû Karschowen drâte. / dâ bûweten sie mit râte / eine starke burc dâ vor".

[2393] *Ibidem*: „sie sûchten dicke vor daz tor, / wie die brûdere mochten, / ob sie zûr were icht tochten. / […] sperwechsels vil man dâ vant. / […] daz trieben sie endelîche / vrû unde spâte glîche / zwischen disen burgen zwein".

[2394] *Ibidem*: „ez was vil wol ir aller ger, / daz ir ein dem anderen tête nôt / unde brêchte im den tôt".

wała Zakonowi władanie na ziemiach, które wydrą z pogańskich rąk litewskich i odbiją Tatarom na Rusi. 15 czerwca tego samego roku mistrz krajowy Hartmund von Grumbach podpisał umowę o wzajemnej pomocy z księciem mazowieckim Siemowitem I[2395]. Przedarcie się do twierdzy św. Jerzego wymagało użycia mocnej siły zbrojnej, a von Hornhauser zdawał sobie sprawę, że sam temu nie podoła, dlatego udał się w poszukiwaniu pomocy do Prus[2396], gdzie nawet jeśli sprawy inflanckie nie uchodziły za najważniejsze (miejscowy mistrz krajowy się nimi nie zajął), to udało mu się uzyskać dla nich niezbędną porcję uwagi. Von Hornhauser dostał kontyngent pod dowództwem pruskiego marszałka krajowego[2397], uzupełniony o 30 rycerzy z krajów niemieckich (nowo przyjęci bracia zakonni i może także półbracia), którym towarzyszyła ich klientela[2398]. Wyprawa rozpoczęła się latem 1260 r.[2399] Zostały ściągnięte siły zakonne z Inflant, przybyło duńskie wsparcie z Estonii[2400] pod dowództwem szwedzkiego królewicza – Karola[2401]. W składzie wojska inflanckiego wymienieni zostali także przedstawiciele miejscowych plemion Pomezanów, Natangów, Warmów, Sambów pruskich, Kurów i Estów. Nie zabrakło krzyżowców[2402]. Na punkt wyjścia działań wojennych wyznaczono Kłajpedę[2403], tak żeby wszyscy, którzy brali w nich udział, mieli mniej więcej tę samą odległość do pokonania[2404]. Piotr z Dusburga twierdził, że były ich „tysiące"[2405]*.

[2395] LKK, s. 151. Por. przyp. 2235.

[2396] LRCh, s. 127: „Under diesen dingen, / daz nicht misselingen / dorfte der reinen cristenheit, / von Hornhûsen meister Burkart reit / hin kein Prûzen drâte. / vrû unde spâte / hatte er arbeit âne zil. / die arbeit dûchte in nicht vil".

[2397] *Ibidem*, s. 127-128: „dô er quam in daz lant, / von brûderen wart er zû hant / lieplîch und wol entpfangen. / der marschalk quam gegangen / zû dem meistere von Nieflant. / der tet im sîne sache bekant, / war umme er was kommen dar. / er bat die brûdere, daz ist wâr, / daz sie wolden eine vart / varen kein Karschowen wart. / der bete wâren sie vil vrô. / […] von dem marschalk wart gelesen / von Prûzen brûdere ûf die vart".

[2398] *Ibidem*, s. 128: „al die wîle quam geriten / mit crûcen nâch des ordens siten / drîzec brûdere in einer rote / von dûtschen landen; sie wolden gote / endelîchen dienstes pflegen, / wen sie hatten sich erwegen / vrûnde, mâge und eigenschaft. / sie enwâren dannoch nie wonhaft / in keinen conventen gewesen".

[2399] Patrz przyp. 2411.

[2400] LRCh, s. 127: „brîve wurden dâ geschriben / vaste hin zû Eistlant. / ir helfe quam im al zû hant". Patrz przyp. 2413.

[2401] Z. Ivinskis, *Durbės kautynės*, [w:] LE, t. 7, Kaunas: Spaudos fondas 1939, kol. 227.

[2402] Patrz przyp. 2412, 2414-2415, 2417-2436, 2439.

[2403] LRCh, s. 128: „sus vûren sie ungespart / vaste kein der Mimele zû. / ez was wol zû mâzen vrû. / under des von Nieflande / bie des meres strande / quam ein wunneclîchez her / vil wol bereitet zû der wer".

[2404] *Ibidem*: „sîn her was michel und grôz […]".

[2405] SRP, Bd. 1, s. 97: „de manibus tot milium occisorum […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97.

Zarówno w Inflanckiej Kronice Rymowanej, jak i w kronice Piotra z Dusburga padają imiona mistrza inflanckiego Burcharda von Hornhausena i marszałka pruskiego Heinricha Botela; obaj kronikarze milczą jednak o tym, kto był głównodowodzącym tej armii[2406]. Prawdopodobnie go ona nie miała, a każdy dowódca samodzielnie prowadził swoich[2407]*, co sprawiło, że Krzyżakom było trudno działać w sposób spójny.

Kroniki nic nie mówią o dowództwie żmudzkim, ale działało ono sprytnie i zdecydowanie – tak jak dotychczas. Postanowiło przeszkodzić siłom niemieckim w wyprawie do Korszowa poprzez narzucenie im własnego scenariusza działań. Żmudzini nie zdecydowali się szturmować zamku, co miałoby na celu odcięcie go od pomocy, ale jako swój cel wybrali Kurlandię, odsłoniętą przez wroga. Zgromadzili czterotysięczne wojsko[2408]*. Dowódcy krzyżaccy nie mogli nie uwzględniać nastrojów panujących wśród Kurów, ruszyli więc bronić ich kraju. Wojska żmudzkie i niemieckie spotkały się nad rzeką Durbe[2409]*, która uchodzi do jeziora o tej samej nazwie i z niego też bierze źródła[2410]. 13 lipca 1260 r. doszło do bitwy[2411]*.

Wojska dwóch różnych gałęzi Zakonu nie były, oczywiście, jak armia rzymska, w której w momencie połączenia sił przez dwóch konsulów wystarczyło zdwoić sygnały. W dodatku w radzie wojennej niemieccy i duńscy dowódcy nie znajdowali wspólnego języka. Strach był odczuwalny. Heinrich Botel, idąc za radą doświadczonego w wielu walkach Pomezana Matona, opowiadał się za tym, by rozkazać rycerzom zsiąść z koni i w ten sposób zmotywować ich do skuteczniejszej

---

[2406] Por. przyp. 2397, 2412-2413, 2416, 2437-2438.

[2407] LRCh, s. 128: „der meister kegen in zû hant / quam mit zwein schônen hern, […]"; SRP, Bd. 1, s. 96: „fratres de Lyvonia et Prussia cum validis exercitibus […]"; *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2408] LRCh, s. 128: „Die Lettowen sâhen wol, / daz sie ungevûgen zol, / gâben vor der vesten / mit den lûten besten, / wan sie zû sturme solten gân. / sint liezen sie den sturm bestân / und bereiten sich zû strîte / zû der selben zîte / und vûren hin kein Kûrlant"; SRP, Bd. 1, s. 96: „Anno domini MCCLX fratres […] ad deferenda victualia fratribus de castro sancti Georgii convenerunt, et dum appropinquarent huic castro, venit nuncius, quit dixit, quod IIII milia Lethovinorum vastassent quandam partem terre Curonie per incendium et rapinam et effusionem multi sanguinis Cristiani, et mulieres et parvulos captos cum multa alia preda deducerent". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2409] SRP, Bd. 1, s. 282: „A. d. MCCLX. Fuit conflictus in Curonia circa flumen Durben, ubi CL fratres cum ceteris corruerunt" (Kanonik sambijski); s. 97: „in campo juxta fluvium Durbin […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97.

[2410] *Durbė*, [w:] LE, t. 7, kol. 225.

[2411] SRP, Bd. 1, s. 97: „in die beate Margarethe […]"; *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97; SRP, Bd. 1, s. 270: „Da der strit zu Kuwerlant an sente Margareten tac geschach, tusent zweihundert und sechzec jar" (Roczniki pelplińskie); s. 283 : „Dimicatum est apud Durben in die beate Margarete virginis" (Kanonik sambijski).

walki na grząskim terenie[2412]*. Na to nie chcieli się zgodzić Duńczycy z Estonii[2413]*. Naradę zakłóciły prośby Kurów, którzy chcieli obietnicy, że w razie zwycięstwa ich pobratymcy wzięci do niewoli przez Żmudzinów zostaną im przekazani[2414]*, gdy tymczasem inni poddani Zakonu chcieli już gwarancji, że ci jeńcy będą ich łupem wojennym[2415]*. Przywódcy krzyżaccy byli skłonni przychylić się do prośby Kurów[2416]*, jednak przed zbliżającą się bitwą musieli się liczyć z przeciwstawnymi żądaniami. Ich wahanie z kolei wywołało gniew wśród Kurów, którzy już i tak byli rozdrażnieni faktem doznanego ucisku i niezdolności krzyżackiej do zapewnienia im skutecznej ochrony przed Żmudzinami[2417]*. Kurowie dostrzegli dezorientację po stronie niemieckiej i próbowali ją wykorzystać w celu uwolnienia się od dominacji[2418]. Według Inflanckiej Kroniki Rymowanej Kurowie wycofali się w czasie bitwy[2419], a wedle Piotra z Dusburga zwrócili się nawet przeciwko wojskom zakonnym[2420]*, zadając im w ten sposób bolesny cios[2421]*. Istotne, że był to początek reakcji łańcuchowej: za Kurami podążyli Estowie i także się wycofali[2422].

[2412] SRP, Bd. 1, s. 96: „quidam de Pomesania nobilis dictus Matto, filius Pipini, dum ab eo frater Henricus Marscalcus quereret, quomodo aggrediendi essent hostes, ait: relinquamus equos nostros longe a nobis, ut non sit nobis spes redeundi ad eos, et accedamus pedestres ad ipsos, sicque populus destitutus auxilio equorum, manebit in prelio, aliter in fugam sine dubio convertetur". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2413] SRP, Bd. 1, s. 96-97: „Cui consilio milicia regis Dacie de Revalia, et plures alii contradixerunt, asserentes, quod propter gravedinem armorum non possent durare in bello sine equis". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2414] SRP, Bd. 1, s. 97: „venerunt Curonienses petentes humiliter, quod si deus daret Cristianis victoriam, extunc eis mulieres et parvuli liberi redderentur". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96. Por. przyp. 2408.

[2415] SRP, Bd. 1, s. 97: „Quorum precibus […] communis tamen populus Prussie et Lyvonie contradixit, asserens, quod de captivis eorum fieret secundum consuetudinem in bello hactenus observatam". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2416] SRP, Bd. 1, s. 97: „licet fratres satis fuerant inclinati, […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2417] SRP, Bd. 1, s. 97: „Ex qua re Curonienses tantam conceperunt indignationem contra fidem et fidelium turbam, […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2418] LRCh, s. 129: „die Kûren hatten vor gedâcht / ein ding, daz wart vollenbrâcht / zû den selben zîten: / sie enwolden nicht dâ strîten. / ez was ein gerâten rât, / den sie volvûrten mit der tât. / sie hattenz alsô ûf gegeben: / ist, daz die brûdere daz leben / verliesen und die walstat / und ouch ir helfe wirdet mat, / sô wolle wir sunder hêrren wesen; / der dûtschen sal ouch nicht genesen / die mit uns sin zû Kûrlant".

[2419] *Ibidem*: „dâ mite wichen sie zû hant".

[2420] SRP, Bd. 1, s. 97: „dum fratres inciperent Lethowinos impugnare, ipsi tanquam apostate a tergo Cristianos hostiliter invaserunt […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2421] SRP, Bd. 1, s. 97: „percutientibus Lethowinis ante, Curoniensibus retro […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96.

[2422] LRCh, s. 129: „dô daz die Eisten sâhen, / sie begunden gâhen / vaste mit in von dannen".

Potem podobnie postąpiły siły złożone z przedstawicieli innych miejscowych plemion[2423]*. Przy rycerzach trwali tylko ludzie najbardziej im oddani[2424]*, wśród których Piotr z Dusburga wymienił Sambów i wyróżnił niejakiego Skloda[2425]*. W Inflanckiej Kronice Rymowanej jako najwierniejsi wymienieni są, choć nie imiennie, Sambowie, Natangowie i Warmowie[2426]. W miarę przerzedzania się krzyżackich szeregów rycerzom coraz trudniej było znaleźć wzajemne porozumienie[2427]*. Żmudzini od razu wykorzystali oznaki rozsypki po stronie przeciwnika i rozdzielili wojska krzyżackie. Spora ich część, skupiająca stawiających opór rycerzy i ich wiernych klientów, została otoczona[2428]. Inni, wśród których byli zarówno rycerze zakonni, jak i Sambowie oraz krzyżowcy, próbowali się ukryć w pobliskim lesie liściastym[2429], ale była to już paniczna ucieczka. Zasadniczo od samego początku wojsko zakonne nie było odpowiednio dowodzone, a na tym etapie bitwy Żmudzini tylko w oderwanych od siebie miejscach napotkali silny opór[2430]. Niemieckim kronikarzom nie pozostało nic innego, jak odnotować przy pomocy odpowiednich, stereotypowych wyrażeń, że Krzyżacy ponieśli całkowitą klęskę[2431]*. Wśród

---

[2423] SRP, Bd. 1, s. 97: „totus quasi populus utriusque terre […] recessit. […] tota virtus exercitus sui per fugam communis populi fuerat enervata, […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 96-97.

[2424] SRP, Bd. 1, s. 97: „derelictis ibi fratribus et eorum fidelibus […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97.

[2425] SRP, Bd. 1, s. 97: „Extunc quidam nobiles de Prussia fideliter fratribus adheserunt, quorum unus de Quedenow Sambita Sclodo pater Nalubi, convocans suos consanguineos et amicos […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97.

[2426] LRCh, s. 131: „dô sie Semen quâmen / zû lande, sie venâmen, / daȝ sie manchen vromen helt / hatten verloren gar ûȝ irwelt. / die clageten sie vil manche tage / mit vil bitterlichen clage. / ouch was der Natangen mût / und der Prûȝen mâȝen gût / und der Ermen alsô wol; / sie hatten gegeben alle zol / zê Dorben in deme strîte".

[2427] SRP, Bd. 1, s. 97: „Tandem post longam altercacionem habitam inter eos fratres […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97.

[2428] LRCh, s. 129: „die brûdere mit iren mannen / bestûnden und wânten dô, / daȝ ir her wêre alsô, / als sie eȝ hatten dar gebrâcht. / zu vlîhene was in ungedâcht. / dô sie dô helfe wânten hân, / dô hatte ir helfe sie verlân. / sie wurden ummeringet gar / von der heidenschefte schar".

[2429] *Ibidem*, s. 130: „Dô der strît vergoȝȝen was, / waȝ der cristen genas / an brûderen und an knechten, / die nicht mêr mochten vechten, / an Semen und an pilgerîn, / die mûsten durch des tôdes pîn / wîchen, wie sie mochten. / […] dannoch stûnt vil schônez loub / […] die sich wolden dô genern / und vor dem tôde sich bewern / die nâmen in den wald den wich. / vil mancher lernte dô den slich, / dô in was misselungen".

[2430] *Ibidem*: „des wart ummesloȝȝen / manich helt unverdroȝȝen, / daȝ er die bitter martir leit / zû Dorben ûf dem velde breit, / ê dan er quam zû der wer. / die heiden vaste mit ir her / hiwen die cristen aldar nider. / vil cleine was die were wider, / die dâ tet die cristenheits".

[2431] *Ibidem*: „daȝ gab vil manchem manne den tôt, / der durch der cristenheite vromen / was zû strîte dar bekomen"; SRP, Bd. 1, s. 97: „permittente domino victoriam perdiderunt". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97.

poległych byli Burchard von Hornhauser i Heinrich Botel, 150 rycerzy zakonnych oraz „wielka ilość”[2432]* szeregowych, których kronikarze nie zliczyli. Bitwa dość szybko zamieniła się w pogoń, a ta – w rzeź, bo zdezorientowani Krzyżacy nawet nie próbowali się bronić[2433]*. Żmudzini zdobyli ogromne łupy[2434]*.

W Inflanckiej Kronice Rymowanej prowadzona jest narracja o walkach Zakonu Inflanckiego przeciwko Żmudzinom, ale dalej czytamy w niej już tylko o Litwinach[2435]. Piotr z Dusburga w swoim opisie bitwy pod Durben wspomina tylko o Litwinach[2436]. W literaturze przedmiotu czasem ta sprzeczność jest niwelowana poprzez wskazanie na potejemną pomoc udzieloną Żmudzinom przez Mendoga[2437], co oznacza uznanie, że cała Litwa zwyciężyła pod Durben. Istotne jest, że źródła czasem nazywają Żmudzinów Litwinami[2438] (którymi zresztą byli), ale do wydarzeń pod Durben włącznie jest mowa tylko o „Litwinach”, nawet jeżeli chodzi o Żmudzinów[2439]*. Zwycięstwo pod Durben należy więc tylko do Żmudzinów.

Następcy Andreasa von Stirlanda bezrefleksyjnie kontynuowali jego politykę w stosunku do całej Litwy, ale nie próbowali twórczo zastosować doświadczenia litewskiego wobec Żmudzinów. Ci, bardziej niż wschodni Litwini, byli nastawieni przeciwko chrześcijaństwu, ale nie to było istotą problemu. Żmudź nie miała takiego hegemona, jakim na Litwie był Mendog. Udzielenie uznania i chrztu jednym

---

[2432] SRP, Bd. 1, s. 97: „cecideruntque in illo conflictu […] frater Burgardus magister Lyvonie et frater Henricus Botel marschalcus Prussie, et cum eis CL fratres, et de populo dei tanta multitudo, quod eorum numerum non audivi”; *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97; LRCh, s. 130: „der meister dâ die martir leit / mit anderhalb hundert brûderen sîn. / dâ was ouch manich pilgerîn, / der dâ leit die selbe nôt / durch got unde starken tôt”.

[2433] SRP, Bd. 1, s. 97: „Post hanc stragem hostes secuti sunt populum fugientem, qui adeo meticulosus factus fuit, quod tres vel quatuor hostes centum Cristianos occiderent, aut cum magna verecundia fugarent”. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97.

[2434] SRP, Bd. 1, s. 97: „Ecce quomodo confortati sunt inimici nostri in multitudine spoliorum, equorum et armorum, que […] rapuerunt, et nunc gloriantur in virtute sua”; *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 97; LRCh, s. 130: „dâ nam gar unbevochten / die heidenschaft vil grôzen roub”.

[2435] Patrz przyp. 2387, 2392, 2408.

[2436] SRP, Bd. 1, s. 96-97; LKK, s. 152.

[2437] Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 186.

[2438] Por. przyp. 2382.

[2439] E. Gudavičius, *Kas kovėsi Durbės mūšyje?*, AMMD. Istorija 1987, t. 27, s. 3-21. *Inne teksty Gudavičiusa dotyczące bitwy pod Durben i jej znaczenia w porównaniu z bitwą pod Grunwaldem zawierają tezę, że Zakon Niemiecki nie doświadczył większej czy nawet tak wielkiej porażki, jaka spotkała go pod Durben, aż do bitwy pod Grunwaldem, patrz: idem, *Kas laimėjo Durbės mūšį?*, „Gimtasis kraštas” 1987, birželio 25 – liepos 1, nr 26, s. 7; idem, *The Battle of Durbė*, „Gimtasis kraštas” 1988, rugsėjo l-7, nr 35, s. 7; idem, *Kiek Lietuva išnaudojo Durbės mūšį?*, „Kardas” 1992, nr 1, s. 20; idem, *Durbės mūšio galią pranoko tik Žalgiris*, „Utenis” 1993, liepos 17, nr 56(6834), s. 2.

książętom pozwalało ich przeciwstawiać innym, co z kolei umożliwiało utrzymanie podziałów wewnątrz kraju, jak to miało miejsce w przypadku całej Litwy w latach 1251-1253. Von Hornhausera stać było na uznanie godności żmudzkich posłów tylko w momencie, gdy potrzebował rozejmu[2440]. Przywództwo, zarówno na poziomie ogólnozakonnym, jak i krajowym (inflanckim) liczyło, że będzie się można obejść bez kompromisów. Grając o wszystko, nie uzyskało nic.

W średniowieczu działania wojenne prowadzone były w formie osobnych kampanii. O podejmowanych przedsięwzięciach wojennych często nie decydowały porażki taktyczne[2441]. Pod Durben Zakon poniósł porażkę w sensie strategicznym, a jej skutki były dla niego katastrofalne. To żmudzkie zwycięstwo odmieniło bieg wydarzeń we wschodniej części basenu Morza Bałtyckiego. Plan polityczny Alemana sprawdził się w całej rozciągłości, a pierwszy etap jego realizacji został urzeczywistniony w ponad stu procentach.

[2440] Patrz przyp. 2293.

[2441] J. Sikorski, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1972, s. 152-153.

VIII. Bałtowie a Europa

1. Decydujący zwrot

Bitwa pod Durben zneutralizowała zagrożenie krzyżackie dla Żmudzi i Litwy. W dodatku w wyniku tej bitwy Zakon znalazł się w fatalnym położeniu, z czego skorzystali Prusowie i Kurowie i w 1260 r. wzniecili powstanie. Trwające do 1274 r. Wielkie Powstanie Pruskie stało się wydarzeniem kulminacyjnym w całej historii walki tego plemienia o niezależność. Tymczasem Kurowie uznali zwierzchność żmudzką i wpuścili żmudzkie załogi do niektórych swoich grodów, np. Sinteles (Sintelin; łot. Dzintare)[2442]. Grody św. Jerzego[2443] i Doben[2444] zastały opuszczone przez załogi zakonne. Wydane w 1260 r. bulle Aleksandra IV ukazują położenie Zakonu Niemieckiego jako krytyczne i zawierają wskazania co do szybkich środków zaradczych, które zastosowała Stolica Apostolska[2445]. Krzyżowcy pojawili się już w styczniu 1261 r. w bitwie pod Pokarminem, ale wywalczone wtedy przez Prusów zwycięstwo[2446] uniemożliwiło Zakonowi odzyskanie sił. W drugiej połowie 1260 r. i na początku następnego Żmudzini stali się liderami walki Bałtów przeciwko niemieckim koloniom, a Żmudź – ogniskiem tej walki. Na początku 1261 r. wojska żmudzkie wdarły się do Inflant i splądrowały ziemie za Dźwiną[2447], co wiadomo

---

[2442] LKK, s. 154-155, 161; LRCh, s. 132.

[2443] LRCh, s. 133-134: „Die burc, die dâ gebûwet was, / zû Karschowen, als ich vor las, / dâ wâren brûdere ûffe bliben, / […] doch stûnt ir aller mût alsô, / daz sie nicht wolden lâzen / die burc, ûf der sie sâzen, / die wîle sie mochten haben brôt. / sint twanc sie hungers nôt, / dô nicht spîse und helfe quam, / daz ie der man wich nam / alênzelen, wâ sie wisten / die brûder und die cristen. / sus quâmen sie zû der Mimele".

[2444] *Ibidem*, s. 134: „die von Dobênen sider / liezen ire burc ouch stân / und hûben sich sân / wider zû der cristenheit. / daz was den Semegallen nicht leit".

[2445] PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 99-105.

[2446] SRP, Bd. 1, s. 100-101, 282.

[2447] LRCh, s. 138: „daz die Lettowen her und dar / kêrten mit vil mancher schar / dâ zû Nieflande / mit roube und mit brande".

stąd, że Niemcy zagrodzili drogę powracającym z wyprawy Żmudzinom[2448] w pobliżu Lennewarden[2449]. W Inflantach Zakon zebrał swoich najlepszych pozostałych przy życiu rycerzy[2450], których wspierali krzyżowcy[2451]. Siły zakonne zdążyły ustawić się w zwartym szyku[2452]. Bitwa miała miejsce 3 lutego[2453]. Tak jak w innych przypadkach ich słabym punktem była nikła motywacja kontyngentu miejscowej ludności – Żmudzini celowo wywarli nacisk na tę część szyku, a miejscowi szybko się wycofali[2454]. Z tego skorzystali atakujący i rozdzielili siły zakonne[2455], co zdecydowało o wyniku starcia[2456]. Krzyżowcy, doznając dotkliwych strat, zaczęli uciekać[2457]. Bracia zakonni zostali sami na polu bitwy, walczyli najdłużej i stracili 10 rycerzy[2458]. Żmudzini wzięli wtedy duże łupy[2459], a ich zwycięstwo stało się dla Estów na Saremie zachętą do powstania[2460].

Bitwa pod Lennewarden po raz kolejny dowiodła, że Żmudzini stanowią siłę na polu bitwy nawet wtedy, gdy ukształtowanie terenu w obcym kraju i w warunkach zimowych z pewnością im nie pomagają. Wydarzenia, rozgrywające się jednocześnie, pokazują jeszcze inne aspekty sytuacji. W bitwie wzięła udział tylko część sił inflanckiej gałęzi Zakonu: Juries, pełniący obowiązki mistrza krajowego,

---

2448 *Ibidem*: „und rante ûf die wege, / die die heiden zû ir pflege / solden wider zû lande varn; / die wege wolden sie bewarn".

2449 Patrz przyp. 2453, 2458.

2450 LRCh, s. 138: „die besten er vil snelle ûz las […]".

2451 Patrz przyp. 2456-2457.

2452 LRCh, s. 138: „der brûdere her wart dô genomen / und geordenieret wol, / als man kein den strîten sol".

2453 SRP, Bd. 1, s. 283: „Sequente yeme [po 1260 r. – E.G.] fuit conflictus contra Litwinos in Leneworten in die sancti Blasii" (Kanonik sambijski).

2454 LRCh, s. 139: „die heiden wâren ouch sô clûc. / daz sie daz widergulden gar. / der heiden nam sich ûz ein schar / ûf einem ende, dâ sie strîten / mit vil menlîchen siten. / der slûgen sie ein teil dar nider. / daz lantvolk vlôch vaste sider / in vil kurtzer wîle dan. / dâ vlôch man uber man".

2455 *Ibidem*: „die heiden wâren nicht sô laz. / sie enrûrten sich ie baz / in zorne kein der cristen schar. / die durchhiwen sie gar, / sie machten einen rûm vil grôz, / des die cristen alle verdrôz".

2456 *Ibidem*: „dô daz her durchhowen was / von den heiden. als ich las, / der brûder und der pilgerîn, / dô enmochtez anders nicht gesîn, / sie enmûsten von der walstat / wîchen, wen sie wâren mat / von den heiden wurden al. / dâ nam die cristenheit den val".

2457 *Ibidem*: „die pilgerîme gar unvrô / kein der Rîge wichen dô, / wen sie treib dar zû die nôt. / sie sâchen vor iren ougen tôt / vil manchen jungen rischen man. / sus kârten die pilgerîm von dan".

2458 *Ibidem*, s. 139-140: „dô die brûdere wurden gewar, / daz sô wênic was ir schar / und ir zehene lâgen tôt, / dô twanc sie die grôze not, / daz sie mûsten wîchen dâ nâch. / von der walstat was in gâch. / daz spil daz was vergozen gar, / des nâmen sie vil gûte war / und wichen zû Lenewarten hin".

2459 *Ibidem*: „die heiden nâmen roubes vil, […]".

2460 *Ibidem*.

wysłał drugą ich część do Kurlandii. Ekspedycję organizowaną w Rydze wsparł konwent doświadczonych zbrojnych zakonników z Goldyngi[2461]. Niemcy wybrali trasę wzdłuż brzegu morskiego[2462], licząc na pomoc nadchodzącą od strony morza. Oblegli Sinteles, gdzie stała żmudzka załoga[2463], a dzięki uprzednim solidnym przygotowaniom mogli natychmiast rozpocząć szturm. Niskie zapory nie dały należytej ochrony grodowi, a jego ściany zajęły się od wrzuconych do rowu pali[2464]. Mimo że płomienie objęły całą twierdzę, Żmudzini bronili się zawzięcie[2465] i ginęli, nie poddając się[2466]. Skapitulowali Kurowie – zwycięzcy wymordowali ich i pozostawili przy życiu tylko kobiety i dzieci do 11. roku życia[2467]. Terror zrobił swoje: gdy wojsko inflanckie zbliżyło się do grodu Kurów – Asseboten (łot. Aizpute) – ten się poddał[2468]. Sinteles i Asseboten padły pod koniec 1260 r. albo na początku 1261 r.[2469]

Po wyprawie wojska inflanckie wróciły do Rygi i tam zastała je sytuacja powstała po porażce pod Lennewarden[2470]. Nawet jeśli zajęcie dwóch grodów Kurów nie wyrównywało strat poniesionych w przegranej bitwie, to było ważnym sygnałem oznaczającym, że zwycięstwo pod Durben i inne sukcesy Żmudzinów

---

[2461] *Ibidem*, s. 135-136: „Brûder Juries der nam / sîne brûdere, als ez gezam, / und bat sie geben rât, / den er volbrêchte mit der tât / […] daz er eine herevart / besente rasch und ungespart. / […] die kummentûr nicht enliezen, / ir lantvolk sie hiezen / und ouch die dûtschen dâ mite / reisen nâch des landes site. / zû hant die reise wart bereit, / in wêre lieb oder leit / ûf die vart kein den Kûren, / […] die samenunge zû Rîge was. / brûder Juries ûz den brûderen las, / wen er was an des meisters stat, / […] Al die wîle in gûter site / quam daz her in Kûrlant. / daz wart zû Goldingen bekant / den brûderen, die dâ wâren. / […] sie nâmen, die sie mochten hân, / knechte, Kûren und riten sân / kein dem here, daz dâ quam".

[2462] *Ibidem*, s. 135: „vort rîten mit dem her / kein Kûrlande bie dem mer […]".

[2463] *Ibidem*, s. 136: „hant / vor ein hûs, daz was genant / Sinteles, […] dâ waren ûffe sorgen vrie / Lettowen, die verdienten solt. / den Kûren wâren sie vil holt".

[2464] *Ibidem*, s. 136-137: „dô trâten sie der burge zû / mit eime sturme, der was grôz, / des die cristenheit genôz. / zû sturme was in allen gâch, / die graben vulten sie dar nâch / mit holtze und entpranten daz. / […] dô der grabe was entprant, / daz vûer steic al zû hant / in die burc mit flammen grôz".

[2465] *Ibidem*, s. 137: „das vûer al umme und umme slôz. / dannoch stûnden gar zûr wer / die Lettowen kein der brûdere her / al mitten in der glûte. / vil grim was ir gemûte, / wen sie liden grôze nôt / und sâhen den gewissen tôt, […]".

[2466] *Ibidem*: „daz leben mûsten sie dâ lân, / in der glûte man sie slûc".

[2467] *Ibidem*: „waz Kûren was uber eilf jâr, / die wurden alle tôt geslagen / […] waz der jungen Kûren quam/ ûz dem vûre, man die nam / gevangen und dar zû die wieb, […]".

[2468] *Ibidem*: „Da man die bure hatte verbrant, / das her daz karte zû hant / zû Asseboten vor das hûs. / […] ir schallen sie vorbâren, / wen sie hatten wol gehôrt, / wie ez was irgangen dort / zû Sintels den Lettowen. / sie enmochten dâ nicht drowen, / sie gâben sich in der brûder hant".

[2469] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 74; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 131.

[2470] LRCh, s. 138: „daz grôze her daz zogete sider / zû Rîge harte wol gesunt. / […] In wurden andere mêre geseit, […]".

nie były jeszcze decydujące. Na przełomie lat 1260-1261 Żmudzini zdobyli i sławę, i łupy, jednak rycerze inflanccy utwierdzili swoje pozycje na określonym terytorium, a tego faktu nie mogła zmienić nawet największa sława zwycięzców spod Lennewarden i obrońców grodu Sinteles. Tym ostatnim nikt nie przyszedł z odsieczą, ponieważ po odniesionym zwycięstwie dla żmudzkich drużyn zbrojnych ważniejsze było zdobywanie łupów. W sensie strategicznym odsiecz nie miałaby zresztą większego znaczenia, gdyż konfederacja ziem po prostu nie była w stanie stworzyć sieci silnych zamków, utrzymywanych ze stałej renty. Tu właśnie kryła się mroczna tajemnica planu Alemana: wiedział, że struktury obrony jeszcze nie okrzepły, co upadek Sinteles wyraźnie ujawnił.

Powstanie na Saremie zostało zdławione przez Zakon Inflancki[2471] jeszcze na początku 1261 r.[2472] Była zima, więc wojsko zakonne przemaszerowało na wyspę po lodzie[2473], a łupy wojenne załadowało na sanie[2474]. Przy tłumieniu powstania rycerze zakonni skorzystali z usług Łatgalów, Liwów i kontynentalnych Estów, za które rozliczyli się, dzieląc się hojnie zdobyczami wojennymi[2475]. Zakon Inflancki dysponował też siłami przybyłych krzyżowców[2476]. Nie mamy żadnych przekazów o podejmowanych przez Żmudzinów jakichkolwiek próbach pomocy zrewoltowanym w 1261 r. plemionom w Prusach i Inflantach.

27 kwietnia 1261 r. Zakonowi Inflanckiemu przewodził zastępca mistrza – Georg von Eichstätt[2477], ale w połowie tegoż roku mistrzem został Werner von Breithausen[2478]. Inflancka Kronika Rymowana w opisie jego przybycia do Inflant wskazuje, że wkrótce stanowisko polityczne Mendoga uległo zmianie[2479]. Stało się to po przybyciu delegacji żmudzkiej.

Nie ma żadnych informacji o stosunkach między królem Litwy a Żmudzinami sprzed lata 1261 r. Książęta i drużyny żmudzkie uznawali widocznie istniejącą sy-

---

[2471] *Ibidem*, s. 143-145.

[2472] Por.: P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 110.

[2473] LRCh, s. 142: „dar quâmen die brûder mit ir here".

[2474] *Ibidem*: „sie nâmen al ir slitten vol, […]".

[2475] *Ibidem*: „Letten, Lîven, Eisten / nâmen wol den meisten / roub, der ie genomen wart".

[2476] *Ibidem*, s. 145: „Der meister mit den sînen / brûderen und pilgerînen / kârten hin zû Rîge vrô".

[2477] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 74.

[2478] *Ibidem*, s. 90; P. Schwartz, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert…*, s. 109; E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 135.

[2479] LRCh, s. 145: „des amtes er [mistrz Georg – E.G.] nicht abe trat / biz daz meister Werner quam / von dûtschen landen und nam / die meisterschaft an sîne gewalt. / […] der hôe meister Anne hatte in gesant / zû meister dar zû Nieflant / […] er riet vrû unde spâte, / als sînen êren wol gezam. / in disen dingen dô vernam / kunic Myndowe mêre, / die wâren im vil swêre, […]".

tuację za zadowalającą, gdy po wygranych bitwach otworzyły się dla nich szerokie możliwości grabieży w Inflantach. Tymczasem plan Alemana realizowali ludzie, których cechowała polityczna dalekowzroczność; którzy nie mogli nie rozumieć, że porażki Zakonu Niemieckiego mają charakter czasowy. Wydarzenia pod Sinteles i Asseboten były tego dowodem. Żmudzini nie byli wtedy na szczytowym etapie swoich osiągnięć wojskowych i politycznych, co należało jak najszybciej wykorzystać i nie zwlekać z realizacją planu Alemana. Wizyta posłów żmudzkich u Mendoga logicznie wynikała z rozwoju wypadków.

Mendog wyznawał wtedy chrześcijaństwo[2480] – nie ma powodu w tym względzie nie wierzyć autorowi Inflanckiej Kroniki Rymowanej, świetnie zorientowanemu w wydarzeniach już od lat pięćdziesiątych XIII w.[2481] Na początku lat sześćdziesiątych w otoczeniu króla litewskiego musiała zajść jakaś zmiana. Lingwen – najprawdopodobniej królewski siostrzeniec – po raz ostatni wzmiankowany jest w falsyfikacie z czerwca 1260 r.[2482] Wojsiełk, który udzielił Mendogowi pomocy w obliczu ataku Burundaja[2483], utrzymywał dystans do jego rodziny. Innych synów Mendoga, którzy pozostawali bierni, poznajemy tylko z aktów, w dokumentach narracyjnych nie pozostały wyraźne ślady ich obecności. Przy okazji przyjazdu delegacji żmudzkiej do Mendoga Inflancka Kronika Rymowana po raz pierwszy wspomina o drugim jego siostrzeńcu – Trojnacie[2484]. Jest on wymieniany obok swego wuja jako znacząca postać. Przybyłym Żmudzinom zależało na uzyskaniu u niego posłuchania nie mniej niż na przyjęciu przez Mendoga. To właśnie Trojnatowi jako pierwszemu wyłożyli oni swoje zamiary[2485]. Nie spodziewali się zbyt wiele po Mendogu; to Trojnat był ich nadzieją na powodzenie poselstwa[2486]. Mogli na to liczyć, ponieważ siostrzeniec Mendoga miał własne porachunki z rycerzami inflanckimi: ograbili oni jego pachołków, gdy ci wieźli towary będące książęcą własnością[2487].

[2480] *Ibidem*: „wen er [Mendog – E.G.] dannoch cristen was, / als ich vor von im las".

[2481] Por. przyp. 2288, 2303-2305, 2340.

[2482] Patrz przyp. 2160.

[2483] Patrz przyp. 2207.

[2484] LRCh, s. 351.

[2485] LRCh, s. 145-146: „von Sameiten wâren gesant / boten in der Lettowen lant / an der kunic Myndowen, / der dâ riet zû Lettowen, / und an Traniâten. / besunder sie den bâten, / daz er ir botschaft wurbe / daz sie in nicht verturbe".

[2486] Patrz przyp. 2485.

[2487] J. Voigt, *Geschichte Preussens…*, Bd. 3, s. 179-180: „fratres hospitalis quedam dampna fecerunt cuidam ipsius regis nepoti, […] audivit dici a quodam mercatore […], quod cum dictus Rex haberet quendam suum avunculum strenuum in armis et ille mitteret familiam suam cum quibusdam mercibus versus partes fidelium, quod fratres predicti illas merces predictas familie abstulerunt, […]" (przesłuchanie świadków przez legata Franciscusa de Moliano); H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 357.

Trojnat musiał być dokładnie wtajemniczony w żmudzki plan[2488]. Kronikarz zrelacjonował go przy użyciu krzyżackiego języka propagandowego: Żmudzini mieli żądać, by Mendog wrócił do pogaństwa[2489]. Niewykluczone, że także Żmudzini wszystko wyrażali przy pomocy kategorii i znaczeń odpowiadających ich sposobowi życia[2490], ale im zależało w pierwszej kolejności na jego obronie. Stawali więc do walki przeciwko Niemcom, a ci nazywali ją walką przeciwko chrześcijaństwu. Stosownie do tej niemieckiej stylistyki kronikarz zredagował odpowiedź Trojnata, z którym Żmudzini łatwo znaleźli wspólny język. Książę miał powiedzieć, że należy spowodować, by Mendogowi zbrzydło jego własne chrześcijaństwo[2491].

Trojnat spodziewał się zresztą, że rozmowa z królem nie będzie łatwa, że trzeba będzie przekonywać rozmówcę i prośbą, i groźbą[2492]. Gotowość do użycia gróźb dowodzi zarówno dominacji nastrojów prożmudzkich w kraju, jak i silnej pozycji Trojnata, który był świetnym wodzem, o czym mówią nawet ogólne dotyczące go przekazy zapisane w źródłach stworzonych przez słabiej poinformowanych autorów[2493]. Gotowość ta lepiej niż trwałość pogańskich zabobonów w życiu codziennym ilustruje, jak bardzo Mendog cenił chrześcijaństwo. Trojnat i żmudzcy posłowie musieli się skonfrontować nie tylko z samym królem – wpływ Marty też miał znaczenie[2494].

W otoczeniu Mendoga to królowa była filarem chrześcijańskiej, europejskiej orientacji, tak jak Trojnat stanowił wspornik kierunku probałtyjskiego. Kronikarz podkreślił znaczenie Marty nie w celu znalezienia rymu do „Myndowe"[2495]. Króla poproszono o rozmowę na osobności, by uniemożliwić udział Marty[2496]. Kronikarz

---

[2488] LRCh, s. 146: „Traniâte sprach zû in: / »saget mir ûwern sin«".

[2489] *Ibidem*: „die boten sprâchen alsô: / die Sameiten wêren vrô, / daz kunic Myndowe wolde lân / die cristen under im vergân / und wurde wider heiden. / sus solde er sich scheiden / von der toufe, die er hât: / daz wêre der Sameiten rât".

[2490] Tę intencję odzwierciedla monolog skierowany do Mendoga, który kronikarz włożył w usta Trojnata: *ibidem*, s. 147: „du salt dich des vereinen / und kêre dich von der cristenheit. / lâz dir mit trûwen wesen leit, / daz du ein kunic lobelîch / gewaldic und dar bie rîch / hâst dîne gote verlân, / die dînen eldern hân gestân / bie in manchen sachen. / wiltu die gote swachen / und dich halden zû der cristenheit? / tû hin und lâz dir wesen leit, / daz du des ie gedâchtes / und ouch ie vor gebrâchtes!".

[2491] *Ibidem*, s. 146: „Traniâte zu in sprach: / »ir Sameiten habt gemach, / wir gân hin an Myndowen / und vlêhen unde drowen / sô lange, daz im wirdet leit / zû aller sîner cristenheit«".

[2492] Patrz przyp. 2491.

[2493] Patrz przyp. 2497.

[2494] LRCh, s. 146: „zû hant sie sich beviengen / mit handen unde giengen / an den konic Myndowen / und Marthen sîne vrowen".

[2495] Patrz przyp. 2494.

[2496] LRCh, s. 146: „Trâniat und die Sameiten / nicht lenger sie beiten, / dô sie zû im quâmen, / an eine stat sie in nâmen / unde sprâchen alsô: […]".

skonstruował monolog Trojnata[2497], w którym o Żmudzinach mówi on „oni", a nie – „my"[2498]. Jego argumentacja pozostaje czytelna mimo stosowanej w tekście propagandowej frazeologii. Przede wszystkim Żmudzini zgodzili się uznać zwierzchność Mendoga w zamian za jego zaangażowanie przeciwko Zakonowi[2499] – tu chodziło oczywiście o generalną zasadę, której realizację w praktyce miał pokazać dopiero czas. Często przywoływane słowa z tego monologu o „królu wielkim"[2500] – czyli ojcu Mendoga – przeciwstawiane są niebezpieczeństwu, że Mendog stanie się poddanym Zakonu, a oto właśnie nadszedł dobry moment, by temu zapobiec[2501]. Wielką głupotą byłoby – miał przekonywać Trojnat – pozwolić Niemcom na rozgromienie Żmudzinów, bo w następnej kolejności stanie się to z Mendogiem i jego dziećmi[2502]. Jak mógłby w ten sposób postąpić władca, który ma się za mądrego króla (tu monolog Trojnata ujawnia, co współcześni myśleli o Mendogu jako twórcy państwa, który sprawił, że stało się ono znane[2503]). Gdy tylko Mendog odrzuci Niemców („chrześcijan"), Żmudzini wiernie staną po jego stronie[2504], a wszyscy, którzy życzą królowi wielkiej sławy, chcą, by razem ze Żmudzinami[2505] najpierw wyprawił się na Łatgalię i ziemie Liwów, żeby nimi zawładnąć, bo tam chcą się pozbyć Niemców (dosłownie: „stać się poganami")[2506]. Ostatnie zdanie z wypowiedzi włożonej w usta Trojnata przez twórcę Inflanckiej Kroniki Rymowanej wyraża istotę krzyżackiego rozumowania: próba odrzucenia ich władzy oznaczała „pogaństwo".

Trojnat jeszcze rozszerzył plan Alemana i odniósł do całej litewskiej grupy etnicznej oraz do interesów powstałego na jego gruncie państwa, zakładając, że trzeba przyłączyć jeszcze co najmniej Inflanty. Jeżeli rzeczywiście taki był cel tego planu, to z jego realizacją należało się spieszyć, póki istniała po temu sposobność,

---

[2497] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 132.

[2498] Patrz przyp. 2499.

[2499] LRCh, s. 146: „die Sameiten sint unvrô / durch dich und durch dîn êre: / du salt nû ir lêre / volgen, sich, daz wirt dir gût. / von irenthalben wirt behût / allez daz dir gehôric ist. / daz lâzest varen Crist, / dâ mite du bist betrogen".

[2500] Patrz przyp. 876.

[2501] LRCh, s. 146-147 (kontynuacja tekstu z przyp. 876): „wiltu nû dînen kinden/ und dir machen ein joch / alsô wol als du doch / mochtes ummer wesen vrie!".

[2502] *Ibidem*, s. 147: „dir wonet ein grôze tôrheit bie. / wanne die cristen hânt verdrucket / die Sameiten, sô ist entzûcket / dîn êre und al dîn rîche: / sô mûstu endelîche / eigen wesen und dîne kint".

[2503] *Ibidem*: „wie bistu sô rechte blint! / du bist ein wîser kunic genant, / daz ist dir doch unbekant".

[2504] *Ibidem*: „Wiltu der cristen werden vrie, / sô stân dir die Sameiten bie, / die dich mit trûwen meinen".

[2505] *Ibidem*: „du salt mit trûwen wesen bie / den Sameiten, wie ez sie / umme den cristentûm gestalt. / daz râten beide junc und alt, / die dir êren gunnen".

[2506] *Ibidem*: „wir hân verwâr daz vernomen, / daz êrste daz wir mit dir komen / zû Letten und zû Nieflant, / sô komen sân in dîne hant / die lant von in beiden: / sie wollen werden heiden".

gdyż okoliczności szybko mogły ulec zmianie. Nastroje i oczekiwania wobec Mendoga w kraju także za tym przemawiały. Zapewne to one ostatecznie zaważyły na wyborze Mendoga, gdy przyjmował on propozycje żmudzkie i rady Trojnata. Nominalnie dokonał więc zjednoczenia wszystkich ziem litewskich i jednocześnie stanął przeciwko Zakonowi („chrześcijanom")[2507], co dla zakonnego kronikarza oczywiście oznaczało „opowiedzenie się po stronie pogańskiej"[2508]. W tym miejscu powracamy do piątej kwestii Ivinskisa – Mendogowej apostazji[2509]. Źródła powstałe w niemieckich koloniach wprost mówią o powrocie do pogaństwa, ale w bulli papieża Klemensa IV z 1268 r. przedstawiona jest przeciwna ocena sytuacji[2510]. Rozbieżność w źródłach prowadzi do różnic interpretacyjnych w historiografii. Niełatwo jest historykowi uzasadnić przyjęcie[2511] lub odrzucenie[2512] przekonania o królewskiej apostazji. Totoraitis nie opowiedział się po żadnej stronie[2513], Stakauskas w obrazowy sposób wykazał, że słownictwo niemieckich kronikarzy językowo utożsamiało sprzeciw wobec Zakonu z apostazją[2514]. Nie daje to jednak podstaw do jednostronnej interpretacji bulli Klemensa IV. Należałoby rozpoznać okoliczności, które wpłynęły na to, że użył on takich, a nie innych sformułowań, a do tego prawie nie mamy danych. Należałoby tu uwzględnić dwa uwarunkowania.

Po pierwsze, całą postawę wyznaniową Mendoga należy rozpatrywać w kategoriach synkretyzmu, charakterystycznego dla konwertyty, a odpowiadającego jego politycznym celom. Składał ofiary pogańskim bogom[2515], a jednocześnie pościł przed koronacją[2516], nie chodziło jednak o przestrzeganie zasad obrzędowych, ale o stosunek władcy do określonego wyznania i jego struktur instytucjonalnych. Program polityczny przedstawiony Innocentemu IV przez Parnusa[2517] ilustruje, jak dobrze Mendog rozumiał, co znaczy być chrześcijańskim władcą. Niemiecki kronikarz, celowo czy bezrefleksyjnie, nie widział różnicy między politycznym demonstrowaniem przynależności wyznaniowej a działaniami wojennymi, choć oczywiście doskonale zdawał sobie sprawę ze skutków politycznych, jakie przy-

---

[2507] *Ibidem*: „Dô der kunic sô vernam, / den cristen wart er wider gram / und volgete gar irs râtes mite".
[2508] *Ibidem*: „und hielt sich an der heiden site".
[2509] Patrz przyp. 622.
[2510] PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 197-198.
[2511] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 92, 97, 102; K. Chodynicki, *op. cit.*, s. 247. Dominujący pogląd: Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, s. 190.
[2512] J. Latkowski, *op. cit.*, s. 400-417; J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 185-240.
[2513] J. Totoraitis, *Mindaugas…*, s. 93-98.
[2514] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 187-199.
[2515] Patrz przyp. 1888.
[2516] Por.: G. Waitz, *Die Formeln der Deutschen Königs- und der Römischen Kaiserkrönung…*, s. 88.
[2517] Patrz przyp. 1919-1944.

niesie planowana wojna, i jak Zakon ją przedstawi. To może stanowić wyjaśnienie postawy Mendoga, sprzecznej z nastrojami jego poddanych, oraz gotowość Trojnata, by w razie potrzeby szantażować króla tymi nastrojami[2518]. Poddani nie uważali, że Mendog porzucił dawnych bogów, ponieważ ciągle składał im ofiary. Jednocześnie czcił także nowego Boga, którego nie było za czasów ojców, a to już przewinienie wobec „swoich" bogów, które można było odkupić wojną przeciwko Zakonowi. W oczach krzyżackich Mendog był już chrześcijaninem. Jako kogo przedstawiali go wraz z początkiem wojny – to już inna sprawa. Koniec końców Mendog sam zaczął się uważać za złego chrześcijanina, a jak bardzo złego (czy tak złego, by zrezygnować z chrześcijaństwa?) – tego zapewne sam nie wiedział. Może nawet nie zależało mu na byciu chrześcijaninem, ale na byciu chrześcijańskim królem – bardzo. Jedno jest jasne: nie był zainteresowany przysparzaniem argumentów krzyżackiej propagandzie, która głosiła, że król Litwy porzucił to, co osiągnął – status władcy chrześcijańskiego. Świetnie rozumiała to królowa Marta. W Inflanckiej Kronice Rymowanej występuje ona jako postać pozytywna: nie akceptowała decyzji Mendoga, jednak nawet przy takim jej obrazowaniu ujawniły się polityczne motywy zastrzeżeń, które miała wobec wyboru Mendoga[2519].

Po drugie, reakcja Stolicy Apostolskiej na działania Mendoga sporo by nam powiedziała, jednak okoliczności ułożyły się tak, że trudno dostrzec jej oddziaływanie. Posłowie żmudzcy przyjechali do Mendoga latem 1261 r., w czasie *interregnum* na tronie papieskim – Aleksander IV zmarł 25 maja, a Urbana IV wybrano dopiero 29 sierpnia[2520]. Ten ostatni wydał bulle z poparciem dla Zakonu Niemieckiego dopiero pod sam koniec 1261 r.[2521] W bulli z 11 grudnia, skierowanej do franciszkanów, nakazał ogłosić wyprawę krzyżową w całych Niemczech, Danii, Polsce, Czechach, Szwecji, Norwegii, Fryzji i na Gotlandii w celu wsparcia walczących w Inflantach, Kurlandii i Prusach Krzyżaków, z których 500 już poległo[2522].

Stakauskas zwrócił uwagę na podobną sytuację i reakcję Stolicy Apostolskiej na nią, gdy książę pomorski znalazł się w konflikcie z Zakonem. Krzyżacy nazwali wtedy Świętopełka „synem nikczemności i zatraty", a w dodatku „synem szatana"[2523]*. Innocenty IV nakazał mu zaprzestać wojny[2524], skierował do arcybiskupa

---

[2518] Patrz przyp. 2491.
[2519] Patrz przyp. 2576-2578.
[2520] T. Wierzbowski, *op. cit.*, s. 125.
[2521] PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 120-121, 123-124; *Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien*, Bd. 1: *(1170-1809)*, in Regestenform hrsg. von E.G. von Pettenegg, Prag–Leipzig: F. Tempsky–G. Freytag 1887, s. 101.
[2522] *Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien*, Bd. 1, s. 101.
[2523] J. Stakauskas, *op. cit.*, s. 198-199. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 61, 63.
[2524] PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 120-121; *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands: Gesammelt und im Namen des historischen Vereins für*

gnieźnieńskiego[2525] i do Zakonu Niemieckiego[2526] bulle potępiające Świętopełka. W tego samego rodzaju aktach Urbana IV nie ma słowa o Mendogu. Papież mógł nie zwracać się bezpośredniego do niego, by okazać mu w ten sposób lekceważenie, ale dlaczego ani słowem nie odezwał się o nim do innych? Urban IV jeszcze jako legat papieski Jacques Pantaléon w 1249 r. pośredniczył w negocjacjach pokoju dzierzgońskiego[2527], miał zatem wiedzę na temat sytuacji nad Bałtykiem. Jego bulla z wyrazami poparcia dla Zakonu została wydana niemal pół roku po tym, jak Mendog przystał na żmudzkie propozycje, a to oznacza, że Urban IV mógł poświęcić uwagę regionowi bałtyckiemu dopiero po uporaniu się z ważniejszymi dla niego sprawami. Brak choćby słowa o Mendogu wskazywałby jednak, że papież nie wyrobił sobie jednoznacznej oceny sytuacji. Urban IV był człowiekiem znanym ze swoich kategorycznych, dogmatycznych poglądów. Przekaz o takiej jego postawie zachował się w legendzie o Tannhäuserze[2528]. Trzeba zwrócić uwagę na jeszcze jedną bullę tego papieża, skierowaną do biskupa krakowskiego Prandoty, a wydaną z datą 31 grudnia 1263 r. Papież zawarł w niej spostrzeżenie, że Litwini oraz inni poganie chcą przyjąć chrzest, zatem nakazuje budować kościoły na ich ziemiach i wspierać ich[2529]. Było to zaraz po zamordowaniu Mendoga, ale nawet jeżeli przyjmiemy, że Urban IV już wiedział o śmierci władcy, to raczej nie przypisywał chęci przyjęcia chrztu sprawcom mordu. Bulla Klemensa IV wskazywałaby, że było akurat odwrotnie[2530]. Zastanawiające, że wspomniane polecenia skierowane są do polskiego kleru. Czy Urban IV mógł zrozumieć przeciwskuteczność „niemieckiego chrztu"?

Może znajdzie się jeszcze jakaś dodatkowa informacja na temat stanowiska i oceny Stolicy Apostolskiej w tej sprawie*. Na podstawie dotychczasowych badań najbardziej prawdopodobne wydaje się, że Mendog, chociaż nie był przeciwny praktykowaniu rytuałów przodków, nie chciał zerwania więzi z Kościołem,

Ermland, Bd. 1: *Urkunden der Jahre 1231-1340*, hrsg. von C.P. Wolky, J.M. Saage, Mainz: Franz Kirchheim 1860, s. 11-12.

[2525] PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 121-122.

[2526] PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 122-123; *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae…*, s. 18.

[2527] В.Т. Пашуто, *Образование…*, s. 93, 97, 274, 285, 412, 478, 480, 494-495.

[2528] H. Wolf, *Angewandte Kulturgeschichte. Mythus, Sage, Dichtung*, Leipzig: Theodor Weicher 1923, s. 200.

[2529] PUB, Bd. 1, Hlft. 2, s. 162-163.

[2530] Patrz przyp. 2510.

*Darius Baronas podjął próbę spojrzenia na Mendoga z perspektywy kurii rzymskiej, by odtworzyć kontekst, w którym przebiegał wczesny etap chrystianizacji na Litwie. Autor przedstawił nowy we współczesnej historiografii litewskiej portret samego króla, patrz: D. Baronas, *Karalius krikščionis Mindaugas popiežių akimis*, [w:] *Mindaugas karalius*, s. 23-29.

od którego dostał koronę królewską. Nie uznawał walki przeciwko Zakonowi za równoznaczną z zerwaniem tych więzi, a w każdym razie starał się pokazać, że tak nie uważa.

Niewątpliwie początek wojny oznaczał usunięcie Krzyżaków z królestwa Litwy, a jednocześnie był poważnym ciosem dla Kościoła katolickiego w kraju. Mendog mógł jednak to wszystko widzieć inaczej: zmieniły się zasady utrzymania Kościoła, ale nie chodziło o jego zniszczenie. Sytuacja Kościoła na Litwie nabrała cech dwuznaczności, ale dla Mendoga ta dwuznaczność była w tamtym momencie jak najbardziej pożądana.

Inflancka Kronika Rymowana przedstawia reakcję królowej Marty jako próbę ochrony Niemców („chrześcijan"), gdyż pozbycie się ich było początkiem sekwencji działań Mendoga po przyjęciu przez niego propozycji Żmudzinów. Dzięki wstawiennictwu żony król pozwolił swojemu spowiednikowi – Sievertowi z Turyngii – na wyjazd do Inflant, pozostali Niemcy zostali uwięzieni lub straceni[2531]. Tekst kroniki daje podstawy do datowania umowy między Mendogiem a Żmudzinami na lato 1261 r.[2532] Zaraz po tej narracji następuje tam informacja o tym, że Niemców zaczęto mordować. Taka fala przetoczyła się najpewniej przez cały kraj[2533]. Można z tego wnosić, że działania przeciwko Niemcom podjęto natychmiast. Może nie była to jednodniowa akcja, jednak nie musiała trwać długo. Dalej Inflancka Kronika Rymowana podaje relację z wysłania posłów litewskich do Nowogrodu[2534]. Sposób, w jaki zostało ono zrelacjonowane, oznacza, że mogło się to stać tydzień lub dwa tygodnie po tym, jak Mendog doszedł do porozumienia ze Żmudzinami, ale mogło też nastąpić później.

Akt zapisu Selonii na rzecz Zakonu, wydany 7 sierpnia 1261 r. przez Mendoga[2535], uchodzi za falsyfikat[2536]. Obecnie wersja, że to autentyczny akt, jest coraz

---

[2531] LRCh, s. 147-148 (kontynuacja cytatu z przypisów 2507-2508): „daz was der vrowen alsô zorn. / den sie zû vrûnde hatte erkorn, / der was brûder Sievert genant, /geborn was er von Duringen lant, / deme tet sie die rede kunt / und sprach zû der stunt: / »ich wil an den kunic gân / und wil in biten, daz er sân / dich mit vride lâze varn / zû lande. ouch wil ich nicht sparn, / waz ich dir gehelfen mac.« / […] die vrowe gienc al zû hant / dô sie kunic Myndowen vant. / der bete sie alsus began: / »hêrre, sende diesen man / zû Rîge sînem meister wider / und lege dan den vride nider: / daz ist vil wol dîn êre«. / »ich volge dîner lêre«, / sprach der kunic al zû hant. / sus wart der brûder dô gesant / zû Nieflande drâte / mit vrowen Marthen râte. / kunic Myndowe liez zû hant / uber alle sîne lant / alle die cristen vâhen / und ouch ein teil erslahen".

[2532] Patrz przyp. 2478-2479.

[2533] Patrz przyp. 2531.

[2534] Patrz przyp. 2538.

[2535] LUB, Bd. 1, kol. 461-464.

[2536] K. Maleczyński, *W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga…*, s. 47-49; H. Łowmiański, *Studja nad początkami…*, t. 2, s. 321-322.

bardziej brana pod uwagę[2537]*. Wątpliwości nie budzą motywy Zakonu, któremu musiało zależeć na tym nadaniu. Wynikałoby z tego, że Mendog wszedł w porozumienie ze Żmudzinami jakiś czas po tej dacie.

Rozmowy z Nowogrodem okazały się owocne – skierowana ze strony Mendoga propozycja zawarcia sojuszu wojskowego została przyjęta[2538], co przybyły do niego poseł Nowogrodu ponownie potwierdził[2539]. Po otrzymaniu tej odpowiedzi król rozpoczął przygotowania do wyprawy przeciwko Inflantom[2540]. Relacjonujący te działania Mendoga niemiecki kronikarz pisał o „Rusinach" i „ruskim królu"[2541]; z przekazu zawartego w latopisie nowogrodzkim pierwszym wynika, że chodziło o nowogrodzian[2542]. W literaturze jako partner sojuszu z Mendogiem występuje Aleksander Newski[2543], jednak w rzeczywistości był on raczej kimś, kto zaaprobował to porozumienie[2544]. Umowa nowogrodzko-litewska datowana jest na rok 6670 kalendarza bizantyjskiego[2545]*. W stylu marcowym (tzn. z dwumiesięcznym opóźnieniem w stosunku do ruskiego początku roku) odpowiadałoby to okresowi między 1 marca 1262 r. a 28 lutego 1263 r., a w stylu ultramarcowym (z wyprzedzeniem dziesięciomiesięcznym) – przedziałowi między 1 marca 1261 r. a 28 lutego 1262 r. Chronologia latopisów nowogrodzkich z lat siedemdziesiątych dotarła do naszych czasów po mocnych zniekształceniach[2546], dlatego ryzykowne jest posługiwanie się nią przy datowaniu wydarzeń opisywanych w innych źródłach. Pozostaje zatem ustalenie, kiedy miały miejsce interesujące nas fakty, na podstawie Inflanckiej Kroniki Rymowanej, w której są one opisane. Bulle Urbana IV, w których papież udzielił poparcia Zakonowi, noszą daty z samego końca 1261 r.[2547] Sekwencja wydarzeń po przybyciu żmudzkiego poselstwa przedstawiona jest w sposób ciągły, bez przerw czy wtrąceń, co wskazuje, że król nie zwlekał, więc początek jego działań zaczepnych wobec Inflant trzeba by datować nawet na

---

[2537] Por. przyp. 2133-2139. *Patrz także: A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos…*, s. 70-74, 81.

[2538] LRCh, s. 148: „er [Mendog – E.G.] hatte boten ouch gesant / an den kunic zû Rûzen lant. / die quâmen im drâte wider / und sageten im sider, / daz die Rûzen wêren vrô, / daz sîn gemûte stûnt alsô".

[2539] *Ibidem*: „der Rûzen boten wurden zû hant / an kunic Myndowen ouch gesant. / die gelobten im helfe grôz. / den kunic der mêre nicht verdrôz".

[2540] *Ibidem*: „Zû hant Myndowe began / einer reise, sam ei man, / dem sîn gemûte ist bittere, ûf die gotes rittere".

[2541] Patrz przyp. 2538-2539.

[2542] Patrz przyp. 2545.

[2543] LKK, s. 159.

[2544] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 136.

[2545] НПЛ, s. 83: „В лето 6770 […] Новгородци […] с Литвою миръ взяша […]". *ПСРЛ, т. 3, s. 57; *„Latopis nowogrodzki pierwszy"…*, s. 185.

[2546] А. Энгельман, *op. cit.*, s. 145.

[2547] Patrz przyp. 2521-2522.

jesień 1261 r., co z kolei pozwala uznać wspomniane bulle Urbana IV za reakcję na skargi Zakonu przeciwko Mendogowi.

Dzień wspólnej z wojskami Nowogrodu wyprawy został wyznaczony i w ustalonym czasie Litwini wyruszyli na Inflanty. Sam Mendog, wspomagany przez Trojnata, prowadził wielkie wojsko[2548]. Litwini złupili kraj, kierując się głównie w stronę Łatgalii[2549], a to by oznaczało, że wyszli z Nalszczan albo z Selonii i zahaczyli o brzeg Dźwiny gdzieś niedaleko Ascheraden[2550]. Wojska zakonne nie zdołały ich zatrzymać, Litwini dotarli do Wenden[2551]. Mendog liczył, że nadejdą sojusznicy z Nowogrodu, ale ci się nie pojawili[2552]. Król uznał, że został oszukany[2553]. Litwini bez przeszkód zgromadzili wielkie łupy, ale ich zamysł strategiczny legł w gruzach. Ziemie Zakonu nie zostały spustoszone tak doszczętnie, jak planowano[2554]. Mendog z wojskiem zawrócił do domu bez podejmowania jakichkolwiek dodatkowych działań[2555].

Po litewskim najeździe Werner von Breithausen rozkazał chronić pogranicze inflanckie i wystawił straże na szlakach[2556]. W Inflanckiej Kronice Rymowanej czytamy, że gdy tylko wykonano ten rozkaz, wojsko ruskie obległo Dorpat[2557]. Latopis nowogrodzki pierwszy zawiera odpowiednią informację pod datą 6770 według kalendarza bizantyjskiego, gdzie jest mowa także o sojuszu z Litwą[2558], informacja ta jest jednak zapisana jako osobna („w tymże roku…"), a jest w niej jeszcze coś o jesieni[2559]*. Ta ruska wyprawa ewidentnie rozpoczęła się po tym,

---

[2548] LRCh, s. 148-149: „dô der tac reise quam / den Myndowe mit den Rûzen nam, / dô kârte er vil drâte / mit sînem mâgen Traniâte. / sie hatten ein vil grôzez her / unde wolden sunder wer / al der gotes rittere lant / zû Letten und zû Nieflant / verwûsten und verterben / und ouch ir volc ersterben".

[2549] Patrz przyp. 2548. Inflanty (*Nieflant*) pojawiły się w tekście z potrzeby zbudowania rymu i w szerszym sensie, oznaczającym wszystkie ziemie zakonne.

[2550] LRCh, s. 149: „zû hant daz her sich stackete hin / kein der Dune durch gewin".

[2551] *Ibidem*: „zû hant dô Myndowe quam / vor Wenden […]".

[2552] *Ibidem*: „Myndowe hattez sô vernomen, / die Rûzen solden kein im komen. / die Rûzen die quâmen nicht, […]".

[2553] *Ibidem*: „daz in die Rûzen alle wîs / hetten geleitet ûf ein îs […]".

[2554] *Ibidem*: „daz sult ir alsô verstân: / daz sie [Rusini – E.G.] in [Mendoga – E.G.] wolden eine lân / heren in deme lande / mit roube unde mit brande […]".

[2555] *Ibidem*: „sîn her brach ûf allez sân / und vûr hin zû lande wider".

[2556] *Ibidem*, s. 151: „Bie des zieten ez geschach, / daz Myndowe den vride brach. / der meister was ein wîse man, / er greif sîn ding menlîchen an / unde legete hûte vor daz lant. / waz im der stîge wart bekant, / die von Lettowen giengen dar, / der liez er aller nemen war".

[2557] *Ibidem*, s. 152: „al zû hant dô diz geschach, / der Rûzen her man wol besach. / daz wolde zû Darbeten in daz lant".

[2558] Por. przyp. 2545-2547.

[2559] НПЛ, s. 83: „Того же лета, въ осениние, идоша Новгородци съ княземъ Дмитриемъ Александровичемь великымъ полкомъ, подъ Юрьевъ". *ПСРЛ, т. 3, s. 57; *„Latopis nowogrodzki pierwszy"…*, s. 185.

jak rycerze inflanccy wzmocnili ochronę pogranicza, a więc i po litewskim marszu na Wenden. Jasne jest, że obie wyprawy – litewską i ruską – dzielił odstęp czasowy. Niemiecki kronikarz jedynie metaforycznie, poprzez użycie wyrażenia „gdy tylko”[2560], przywołał wydarzenie nieco wcześniejsze. Zarówno w starszej, jak i w nowszej wersji latopisu nowogrodzkiego pierwszego datowanie wykazuje tylko niewielkie odchylenie w kierunku stylu ultramarcowego, tym bardziej wpisy dokonane w latach sześćdziesiątych nie pozostają w ciągłości z sekwencją ultramarcową z lat 1205-1206 i 1221-1222[2561]. Wszystkie te dane prowadzą do wniosku, że nowogrodzianie wyruszyli na Dorpat jesienią roku 6770 według kalendarza bizantyjskiego, liczonego w stylu marcowym (1 marca 1262 – 28 lutego 1263 r.), a wobec tego w żadnym wypadku nie dotyczą porozumienia między Litwą a Nowogrodem przed wystawieniem straży inflanckich na pograniczu, wydania bulli Urbana IV pod koniec 1261 r. i litewskiej wyprawy na Wenden[2562]. Rok bizantyjski 6770 jako datę zawarcia sojuszu litewsko-nowogrodzkiego[2563] trzeba więc wytłumaczyć przejściem ze stylu ultramarcowego na styl marcowy, które nastąpiło dokładnie w tym wpisie[2564]. To z kolei pozwala na założenie, że Rusini ruszyli na Dorpat jesienią 1262 r. Miasto zostało przez nich zburzone, ale zamek się ostał[2565]*. Mistrz Werner von Breithausen pośpiesznie zgromadził siły i ruszył na odsiecz Dorpatowi, ale się spóźnił – wojska Nowogrodu zdążyły wziąć łupy i się wycofać[2566]. W Inflantach ściągnięto oddziały z całego kraju[2567], a nie tylko z pogranicza, gdzie były rozstawione straże, jak uważa Bonnell[2568]. Ta dodatkowa okoliczność pozwala sądzić, że nie ma związku przyczynowego między rozstawieniem straży na pograniczu a najazdem nowogrodzkim.

W składzie sił wysłanych na Dorpat znajdowało się także 500 zbrojnych Litwinów i połocczan na czele z księciem połockim Towciwiłem[2569]*, wasalem Mendoga. Jego udział świadczy o tym, że przetrwał sojusz wojskowy między Litwą a Nowogrodem, ale zrezygnowano ze strategii politycznej, której ten alians służył. Mendog działał dalej, polegając wyłącznie na własnych siłach. Zdał sobie sprawę ze swojej

---

[2560] Patrz przyp. 2557.

[2561] Н.Г. Бережков, *О хронологии русских летописей по XIV век включительно*, „Исторические записки” 1947, № 23, s. 337.

[2562] Por. przyp. 2521-2522, 2538, 2548, 2556.

[2563] Por. przyp. 2555.

[2564] Por.: Н.Г. Бережков, *op. cit.*, s. 335, 338.

[2565] LRCh, s. 152; НПЛ, s. 83. *ПСРЛ, т. 3, s. 57; *„Latopis nowogrodzki pierwszy”…*, s. 185.

[2566] LRCh, s. 153.

[2567] *Ibidem*: „Der meister hatte die wîle gesant / in sîn lant uber al. / im was volkes âne zal / mit manchen rischen brûdere komen […]”.

[2568] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 75.

[2569] НПЛ, s. 83. *ПСРЛ, т. 3, s. 57; *„Latopis nowogrodzki pierwszy”…*, s. 185.

sytuacji już podczas marszu na Wenden, gdy zobaczył, że Łatgalowie czy Liwowie nie mieli zamiaru udzielić Litwinom poparcia ani uznać ich władzy na sobą[2570].

Inflancka Kronika Rymowana zawiera niezwykle rozbudowane opowiadanie: dialog między Martą a Mendogiem po jego powrocie spod Wenden. Ten fragment ma charakter ewidentnie literacki. Równie oczywiste jest, że powstał ze zlepku oderwanych informacji. Na dworze litewskiego króla nie było już wtedy Niemców, ale pozostali tam ludzie, którzy utrzymywali z nimi kontakty, mogli oni również rozmawiać z uwięzionymi Niemcami. Dało się zaobserwować reakcje w kraju na zmiany na dworze królewskim. Znacząca i widoczna pozostawała postawa młodej królowej Marty, która ciągle jeszcze miała wpływ uczuciowy na starzejącego się władcę[2571]. Niemiecki kronikarz stworzył dialog pary królewskiej na podstawie zasłyszanych informacji i własnych wyobrażeń, ale stanowiska rozmówców i sytuacja Marty były dla niego jasne. Nigdy nie dowiemy się, czy opowiedziana przez niego rozmowa w ogóle miała miejsce, ale tekst odzwierciedla sprzeczność postaw i rozterki Mendoga w momencie dokonywania wyboru. Można go czytać raczej jako wewnętrzny monolog i spór z samym sobą, gdzie ważone są przeciwstawne wartości i rozpatrywane argumenty za i przeciw. Jeszcze w czasie wyprawy Mendog miał wytknąć Trojnatowi, że oto upadły jego „bałtyjskie" złudzenia[2572]. Władca przyznawał, że uległ woli elity drużynnej i samego Trojnata[2573], ale nic na tym nie zyskał[2574]. Dobre stosunki z Zakonem Inflanckim (z „mistrzem") zostały zaprzepaszczone, co jeszcze w Inflantach Mendog wypomniał Trojnatowi[2575]. Kronikarz ustami Marty wymienił, co te dobre relacje dały Mendogowi: koronę i godność królewską[2576]. Królowa zauważyła, że także ona miała udział w tej godności[2577] (co przemawiałoby za autentyzmem przynajmniej części rozmowy pary królewskiej). Nawet jeśli słowa te zdradzają osobistą pychę królowej, to wskazanie na godność narodu litewskiego[2578] dowodzi głębokiego zrozumienia istoty sprawy. Uczeń

[2570] LRCh, s. 149-150: „Letten, Lîven und die lant, / die du [do Trojnata – E.G.] gelobtes in mîne hant, / die kêren sich an mich nicht ein hâr: […] / »dô ich quam in Letten lant / vor ein wîchbilde mâzen grôz / und mir daz niemant ûf slôz, / als Traniâte / mir gelobet hâte, / und die lant wider mich / algemeine satzten sich […]«".

[2571] *Ibidem*, s. 149: „dô er dô zû lande quam, / sîn vrowe in lieblîchen nam / ûf ein ende […]".

[2572] *Ibidem*: „[…] Traniâte, sage, / du bôser man und rechter zage, / […] waz râtes gibestu mir nû?". Patrz także przyp. 2580.

[2573] *Ibidem*, s. 150: „[…] daz ich tete / mit aller mîner vrûnde bete / und ouch durch Traniâten, / der mir daz wolde râten […]".

[2574] *Ibidem*: „dar umme mûz ich betrûbet sîn".

[2575] *Ibidem*, s. 149: „den meister hâstu mir gezogen / zû einem unvrûnde zû […]".

[2576] *Ibidem*, s. 150: „der meister hât geêret dich / […] mit mancher hande sachen: / er liez dir gesmîde machen / nâch kuniclîchen êren, […]".

[2577] *Ibidem*: „und ouch mich […]".

[2578] *Ibidem*: „und al din vole […]".

biskupa Chrystiana, który z pomocą Parnusa zdołał zrealizować projekt uzyskania międzynarodowego uznania dla Litwy, doskonale zdawał sobie sprawę z tego, czym jest państwo i jaką szkodą jest utrata możliwości, które ono daje. Marta miała się odwołać do jeszcze jednej wartości – do chrześcijaństwa i upowszechnienia jego nauczania[2579]. Sam Mendog raczej nie był emocjonalnie przywiązany do tej religii, ale użycie wspomnianego argumentu w dialogu daje wyobrażenie o wadze politycznej, jaką ona miała – bez niej niemożliwe było nabycie i utrzymanie statusu króla chrześcijańskiego. Na własnym dworze król spotkał się z krytyką działań, które były dla chrześcijaństwa szkodliwe. Wiedząc, co miało spotkać samego Mendoga i jego następców, gdy pozycja Zakonu uległa wzmocnieniu, widzimy, że król niewątpliwie dokonał jedynego możliwego wyboru[2580]. Odpowiedzi na pytanie, czy władca przeczuwał, jaki jest ten wybór, nie trzeba chyba nawet szukać u zakonnego kronikarza. Ten, oczywiście przy użyciu słownictwa krzyżackiego, opowiedział, że Mendog nie widział już możliwości zawrócenia z obranej drogi, więc dalej realizował plan Alemana, chociaż się na nim zawiódł[2581] (w każdym razie ze słów autora kroniki wynika, że Mendog miał poczucie popełnionego błędu[2582]).

Okoliczności nie dojrzały jeszcze w wielu aspektach do realizacji programu „bałtyjskiego", nawet w czasach nasilenia walk o niezależność od Krzyżaków. W tamtym momencie jednak państwo litewskie miało lepsze niż przedtem i potem możliwości do walki, czyli realizacji wstępu do tego programu. Elita drużyn wojennych oczekiwała od Mendoga, że skorzysta on z tej sposobności, i władca ich nie zawiódł. Mendog rozpoczął walkę w Inflantach i poprowadził ją w różnych kierunkach[2583], ponieważ istniała potrzeba powetowania strat doświadczonych w starciu z Burundajem.

W czerwcu 1262 r. Trojnat na czele wielkiego wojska litewsko-ruskiego (według Piotra z Dusburga i Kroniki wielkopolskiej – 30 000 mężczyzn) wtargnął na Mazowsze[2584]*. Mogła to być nawet największa w XIII w. litewska wyprawa po łupy.

[2579] *Ibidem*: „die rechtekeit er [mistrz inflancki – E.G.] lêren / liez dich sîne pfaffen".

[2580] LKK, s. 158 (artykuł Rimantasa Jasasa).

[2581] LRCh, s. 151: „vrôwe, diz hân ich getân. / dise rede lâz bestân, / sie enkan dir nicht gevromen / noch mir zû keinem vromen komen. / ich hân versmeit die cristenheit, / ez sie dir lieb oder leit. / den meister den hân ich verlorn/ und die heidenschaft erkorn. / ez ist nû zû spâte. / ich bin dînem rate / unhôric gar zû dirre stunt. / vrowe, nû habe dînen munt. / ez kêre was ez kêre. / Traniâten lêre / und der Sameiten wil volgen ich, / des sich endelîch an mich".

[2582] *Ibidem*: „ich weiz wol, daz ich hân / tôrlîchen genûc getân".

[2583] H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, s. 100-101.

[2584] SRP, Bd. 1, s. 125-126: „Trinota filius regis Lethowinorum assumptis sibi pluribus aliis gentibus usque ad XXX milia virorum ad prelium congregavit, […]"; *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 135; MPH, Ser. 2, t. 8, s. 115: „Item anno eodem Mendolfus predictus suorum

Dowódca podzielił swoje siły na trzy części: jedna została na Mazowszu, druga ruszyła na Pomezanię, a trzecia – na ziemię chełmińską[2585*]. Na Mazowszu Litwini splądrowali ziemię płocką wraz z miastem Płockiem[2586]. W Jazdowie, w ziemi czerskiej, Litwini schwytali księcia Siemowita i jego syna Konrada. Ojca w noc przed przesileniem letnim zamordował Szwarno – zięć Mendoga towarzyszący Litwinom. Syna uprowadzono i wzięto w niewolę[2587]. Autor latopisu hipackiego w opisie tych wydarzeń przemilczał udział Szwarna, ale znalazła się tam informacja o wielmoży Eustachym w składzie wojsk litewskich. Był on uciekinierem z Riazania[2588*]. Śmierć Siemowita mogła stanowić akt zemsty za to, że 15 czerwca 1260 r. podpisał z Zakonem Niemieckim w Troszynie porozumienie, zgodnie z którym miała mu przypaść 1/6 Sudowii[2589]. Kluczowe znaczenie miał jednak fakt, że litewskie wojsko z zaskoczenia zaatakowało Chełmno i Pomezanię, które stanowiły rdzeń włości zakonnych w Prusach i do którego nie dotarła rewolta. Na ziemi chełmińskiej Zakon miał ponad 20 zamków[2590], jeden obok drugiego[2591]. Litwini nie oszczędzili kraju.

Pruthenorum Lithwanorum et aliarum gencium infidelium ad triginta milia virorum pugnancium multitudine recollecta terram Mazouie intravit". Ta ostatnia wzmianka w Kronice wielkopolskiej, datowana na rok 1260, odpowiada wpisowi z 1262 r. (patrz przyp. 2597): J. Powierski, *Stanowisko polityczne książąt polskich…*, s. 13-22. Mendog jest tu władcą, którego wojska prowadzą działania: E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 140 (por. przyp. 2598).

2585 SRP, Bd. 1, s. 126: „et dum appropinquaret terre Prussie, divisit exercitum suum in tres turmas, quarum unam misit contra Masoviam, aliam contra Pomesaniam, et ultramque terram rapina et incendio devastavit. Reliqui intraverunt terram Colmensem, […]". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 135.

2586 MPH, Ser. 2, t. 8, s. 115: „Ubi primo Plocensem civitatem et deinde oppida et villas tocius terre Plocensis crudeliter gladio et incendio spoliisque et rapinis totaliter devastavit".

2587 *Ibidem*, s. 116-117: „Anno Domini Millesimo CCLXII° XXII mensis Junii Rutheni cum Litwanis venientes caute in terram Cirznensem Mazouie ipsam totaliter igne et gladio devastarunt. Ubi inopinate quandam villam Jaszden nomine intrantes invenerunt Semouitum cum suo filio Cunrado Mazouie duces, quos capientes inhoneste tractaverunt. Swarno autem filius sororis Danielis regis Russie Semouitum ducem sic captum prefatum manu propria decollavit et Cunradum filium eius secum abduxit captivum".

2588 ПСРЛ, т. 2, kol. 855: „идоша Литва на Ляхи воевать от Миндовга и Остафьи Костантиновича с ними, оканъныи и безаконыи. Бе бо забеглъ из Рязаня, Литва же изъгнаша Ездовъ на канунъ и Ивана дьни, на самая купалья, ту же и Сомовита князя убиша, а сына его Кондрата яша, и полона много яша, и тако возвратишася во свояси". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 213.

2589 H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego Mazowsza…*, s. 221.

2590 K. Faber, *Ueber die Theilung Pomesaniens zwischen dem Orden und dem Bischofe und über die ersten daselbst erbaueten Kirchen*, „Beiträge zur Kunde Preussens" 1819, Bd. 3, Hf. 4, s. 332.

2591 P.G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln–Graz: Böhlau 1965, s. 23.

Zajęli tę część zamku w Birgelau (Bierzgłow), w której był zgromadzony majątek zakonny; nawet nie podjęli próby ataku solidnego donżonu[2592]*.

Najbardziej ucierpiało Mazowsze. Mendog mógł sobie pozwolić na najechanie go za przyzwoleniem księcia kujawskiego Kazimierza[2593], zaciekłego wroga Krzyżaków[2594]. W Kronice wielkopolskiej możemy wyczytać, że na początku sierpnia 1262 r. Mazowsze jeszcze raz padło łupem Prusów[2595] (mogło chodzić o Litwinów, nazwanych przez kronikarza Prusami).

W czasie ataku Burundaja Litwini wzięli do niewoli syna Daniela Halickiego – Romana. Zwolnili go jeszcze pod koniec lata 1259 r. (być może po interwencji Zakonu)[2596]. Prawdopodobnie wzięto za niego okup, w każdym razie stosunki z Księstwem Halicko-Wołyńskim, wcześniej nadwerężone, nie uległy poprawie. W odwecie za pomoc Burundajowi pod koniec lata lub jesienią 1262 r. Wołyń najechały dwie litewskie armie[2597]. Mniejsza splądrowała ziemie wokół Kamieńca i zdołała uprowadzić łupy[2598]*, większa, pod wodzą Kowdiżada Tjudijaminowicza, została zaskoczona przez siły samego księcia Wasilka i rozgromiona pod Neblem[2599]*.

Litewskie wojska działały wielokierunkowo, Mendog zaś płynął z prądem, odpowiadając na oczekiwania litewskiej elity u władzy. Znaczenie Trojnata wzrosło, gdyż wyraźnie został on prawą ręką króla – ujawnił przy tym nieprzeciętne zdolności wodzowskie. Wszystko to jednak była polityka wojów drużynnych i suk-

---

[2592] SRP, Bd. 1, s. 126: „et preter alia mala, que ibidem fecerunt, castrum Birgelow expugnaverunt, pecora et omnem suppellectilem fratrum et eorum, qui ad dictum castrum confugerant, deducentes. Fratres et alii homines in quadam turri se defendentes sunt salvati". *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 135.

[2593] E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 140.

[2594] J. Powierski, *Sprawa Prus i Jaćwieży…*, s. 255.

[2595] MPH, Ser. 2, t. 8, s. 117: „Eodem anno Mazouite in quodam predio Dlugosedle cum Pruthenis congressi pugnaverunt Nonis Augusti. Sed Pruteni victores effecti ad propria hilares redierunt".

[2596] J. Powierski, *Książęta polscy i Zakon Krzyżacki…*, s. 375.

[2597] М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 42, 69.

[2598] ПСРЛ, т. 2, kol. 855: „Въспомяну Миндовгъ, оже Василко князь с богатыремъ воевалъ землю Литовьскую и посла рать на Василка. И воеваша около Каменца. Князь же Василко не еха по нихъ, зане надеюшеться другои рати. Посла по нихъ Желислава же Степана Медушника и гониша по нихъ ольно до Ясольны и не угониша ихъ. Бяшеть бо рать мала, полона же взяли бяхуть тем же, и уидоша борзо". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 213-214.

[2599] ПСРЛ, т. 2, kol. 855, s. 855-856: „Другая же рать воеваша тое же неделе около Мельнице бяше же с ними воевода Тюдияминовичь Ковдижадъ. Взяша же полона много. Князь же Василко поеха по нихъ сыномъ своимъ Володимеромь и с бояры, и со слугами […] и тако избиша я все, и оста от нихъ ни одинъ". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 214.

cesy w stylu Wikingów. Litwa utraciła relacje międzynarodowe, choć co prawda wzmocniła się, mimo że nie zdołała zjednoczyć wszystkich Bałtów. Trafnie jednak oceniono na Litwie zagrożenie krzyżackie.

2. „...niedługo jednakowoż trwał ten radosny dla Litwinów i Żmudzinów dzień”[2600]*

Wielka wyprawa na Mazowsze i ziemię chełmińską w 1262 r. była szczytowym litewskim osiągnięciem. Wydawało się, że zaczyna się dla Litwy złoty wiek, oparty na jedności kraju i właśnie powstałej organizacji państwowej. Trojnat zrobił to, co przewidział Aleman, jednak nie przewidział tego, co Mendog przeczuwał i czego się obawiał, gdy ulegał naciskowi „wojskowych”. Na ziemiach Bałtów, które powstały przeciwko Zakonowi, drużyny zbrojnych nie próbowały i nie zdołały nigdzie się na dobre zakotwiczyć. Nie mogło się tak stać, ponieważ na samej Litwie daniny i podatki nie wyszły jeszcze z powijaków gościtwy i posiadów.

Tymczasem na przełomie lat 1260 i 1261 rycerze zakonni zaczęli odnosić sukcesy w walce ze zrewoltowanymi plemionami[2601]. Zwyciężali coraz częściej. 21 stycznia 1262 r. Krzyżacy zdołali wygrać wielką bitwę pod Kalgen w Sambii[2602]*. W tym czasie w Inflantach przewagę mieli Litwini: w nocy 9 lutego 1263 r. Trojnat odniósł zwycięstwo nad siłami rycerzy inflanckich i mieszczan ryskich, które próbowały go powstrzymać, gdy plądrował kraj aż po Wik (est. Läänemaa)[2603]. Litwini walczyli w ciemności po omacku[2604] i ponieśli poważne straty[2605], a Zakon stracił dziewięciu rycerzy[2606]. Wynik bitwy wskazuje, że gdy wybuchła panika, wojska zakonne nie utrzymały szyku, bo później odważni czynili wyrzuty tym, którzy ulegli strachowi[2607]. Bitwa pod klasztorem Dünamünde (Dyjament) po udanej wyprawie z lata 1262 r. jeszcze bardziej podniosła prestiż Trojnata, a drużyny zbrojnych znowu dostały to, czego chciały. Mendog zmuszony był udawać, że przychylnie

---

[2600] S. Daukantas, *Raštai*, t. 1, s. 178 (*Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių*). *Cytat ze śródtytułu jest jednocześnie tytułem rozdziału w pracy Szymona Dowkonta, której tytuł po polsku brzmiałby „Dzieje starożytnych Litwinów i Żmudzinów”.

[2601] Patrz przyp. 2462-2476.

[2602] SRP, Bd. 1, s. 102-103. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 105-106.

[2603] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie…*, s. 75; SRP, Bd. 2, s. 141; LRCh, s. 158-159.

[2604] LRCh, s. 159: „wer kan dâ von die wârheit sagen, / ob ein vrûnt den anderen stach? / der strît in der nacht geschach”.

[2605] *Ibidem*: „der heiden wart ein teil geslagen”.

[2606] *Ibidem*: „die walstat wart von blûte rôt, / dâ lâgen nûn brûdere tôt, […]”.

[2607] *Ibidem*: „man hôrte die helde sêre clagen. / die veigen lâgen dâ dar nider”.

przyjmuje swojego triumfującego bratanka, i z dobrą miną do złej gry wysłuchał jego wzniosłego sprawozdania[2608]. Przeciwnikiem, którego pokonał Trojnat, nie było całe wojsko Zakonu Inflanckiego. W tym samym czasie (w styczniu 1263 r.) Krzyżacy inflanccy maszerowali wzdłuż brzegu morskiego, podobnie[2609] jak czynili to na przełomie lat 1260-1261. Tym razem zajęli kurońskie grody: Lasen (łot. Lažas), Merkes (łot. Markaišu) i Grobin (łot. Grobiņa)[2610]. Działania wojenne dotarły na południe Kurlandii. Siły z Kretyngi zdołały jeszcze pokonać rycerzy konwentu kłajpedzkiego w lutym albo marcu (poległo trzech rycerzy, a komtur i jeden brat trafili do niewoli)[2611], wkrótce jednak Kretynga padła[2612]. Kurowie bez walki porzucili gród Impilty i wycofali się na Litwę[2613].

We wszystkich tych działaniach Zakon Inflancki radził sobie w zasadzie sam. Wielkie Powstanie Pruskie dodatkowo wiązało siły pruskiej gałęzi Zakonu. W 1263 r. doświadczył on bolesnej przegranej pod Lubawą, Prusowie wzięli zamki w Kreuzburgu (Krzyżbork) i w Wiesenburgu (prus. Walewona; niem. Wiesenburg)[2614]*. Z grodem w Kretyndze konwent kłajpedzki (oczywiście – odnowiony) poradził sobie samodzielnie[2615]. Kronikarz zapisał, że zakonnicy wrócili do Kłajpedy i właśnie tam doprowadzili jeńców[2616].

W Inflanckiej Kronice Rymowanej poszczególne epizody (zapewne zrelacjonowane przez różnych informatorów) zostały posplatane bez rozróżniania, czy miały one znaczenie zasadnicze, czy tylko lokalne. Działania głównych sił królewskich Litwy połączone są w tym przekazie w jedno z działaniami prowadzonymi przez poszczególne ziemie. Z postawy obrońców Impilt[2617] wynika, że Litwini wspierali południową Kurlandię. Elity żmudzkie nie widziały powodu, by przyjść z odsieczą załodze Sinteles na przełomie 1260 i 1261 r.[2618]; podobne sytuacje obserwujemy w Kretyndze i w Impiltach[2619]. „Litwini", którzy przygarnęli uciekinierów z tej drugiej twierdzy, byli w rzeczywistości żyjącymi po sąsiedzku Żmudzi-

---

[2608] *Ibidem*: „Traniâten her kârte sider / wider zû Lettowen. / dâ wart er von Myndowen / harte wol entpfangen dô / des was Traniâte vrô / und sagete Myndowen mêre, / wie ez irgangen wêre".

[2609] Patrz przyp. 2462-2469.

[2610] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie*…, s. 75; LRCh, s. 156-158.

[2611] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie*…, s. 75-76; LRCh, s. 160-161.

[2612] E. Bonnell, *Russisch-Liwländische Chronographie*…, s. 75-76; LRCh, s. 161-162.

[2613] LRCh, s. 162.

[2614] LKK, s. 165-166; SRP, Bd. 1, s. 110, 112-113. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 113-114, 117.

[2615] LRCh, s. 161-162.

[2616] LRCh, s. 162: „wîb und kinder liden nôt, / die giengen mit den anderen hin. / […] ir gût algemeine / vûrte man zûr Mimele dô".

[2617] Patrz przyp. 2613.

[2618] Patrz przyp. 2462-2469.

[2619] Patrz przyp. 2611-2613.

nami, a ich pomoc południowym Kurom miała wymiar lokalny, nie wpłynęła na sytuację żmudzkiej konfederacji ziem ani na politykę w królestwie litewskim. Jednak to właśnie ten lokalny czynnik zapewnił młodemu państwu i Litwinom jako narodowi panowanie nad ziemiami Ceklis i Megowe.

Inflancka Kronika Rymowana nawet przy okazji relacjonowania lokalnych wydarzeń czasem chwytała najważniejsze zjawiska. Kurowie wycofujący się z Impilt docierali pod same mury Kłajpedy tak, że Niemcy byli zmuszeni do obrony ze wszystkich stron[2620]. Oczywiście nie byłoby to możliwe bez żmudzkiego udziału, a pozostawieni sami sobie uciekinierzy nigdy nie zdołaliby stworzyć sytuacji, w której skuteczność zakonnej obrony tłumaczona byłaby Bożą pomocą[2621]. Wszystkie te niezwykłe wydarzenia, których spisanie zajęłoby całą skórę z cielaka[2622], miały związek z działaniami wojennymi w Skalowii[2623]. Zresztą odpowiedni akapit kończy się informacją, że litewskie oddziały grasowały wokół Kłajpedy[2624]. Cały ten obraz pozwala sądzić, że zniszczenie grodów w Kretyndze i Impiltach wcale jeszcze nie oznaczało, iż Niemcy zawładnęli terytorium wokół nich. Pozostało ono strefą działań wojennych, ciągnącą się aż pod mury Kłajpedy. Zakon na tym terenie raczej się bronił, niż atakował, a przewagę miały siły żmudzkie, wspierane przez Kurów. Sprawy wyglądały podobnie w Skalowii, na pewno – w jej części północnej, po prawej stronie Niemna. Prawdopodobnie zaczęło się to dziać na początku lat pięćdziesiątych, gdy Kawalerowie Mieczowi dopiero budowali zamek w Kłajpedzie. Żmudzini go oblegli[2625], a Mendog posiadał już prawa suzerena nad Skalowią[2626]. Elita Kurów i Skalowów musiała już wtedy zacząć się przyłączać do drużyn książąt żmudzkich; powstawały kontakty na poziomie wojskowym, które później wpłynęły na emigrację wielu Bałtów na Litwę. Można to zaobserwować w momencie podboju Nadrowii i Sudowy przez Zakon[2627*]. Wojna zjednoczonych sił litewskich przeciwko Krzyżakom była jednym z powodów tych podbojów, ale był to dopiero początek procesu.

[2620] LRCh, s. 162: „sint mochte man sie schowen / dicke vor der Mimele hern. / die brûdere mûsten vaste wern / sich an allen sîten”.

[2621] *Ibidem*: „sie sint des selden noch erlân, / sie sitzen vor der heidenschaft. / entête got mit sîner craft, / sie enmochten nicht blîben. / der ez solde schrîben / waz dâ wunders ist geschehen, der mochte sich wol umme sehen / nâch den kalbes hûten”.

[2622] Patrz przyp. 2621.

[2623] LRCh, s. 162: „sie haben wunders vil getân / zû Schalowe in dem lande / mit roube unde mit brande […]”.

[2624] *Ibidem*: „sie haben den Lettowen / vil dicke abe gehowen / ettelîche stoltze schar, / der man zû hûs unsamfte enpar. / die Mimele ist lange zît gehert […]”.

[2625] PUB, Bd. 1, Hlft. 1, s. 211.

[2626] Patrz przyp. 1675.

[2627] SRP, Bd. 1, s. 132, 146. *Piotr z Dusburga, *op. cit.*, s. 143, 164-165.

Skuteczność hierarchicznych drużyn wojennych oczywiście wzmacniała pozycję ich dowództwa, ale przyczyniała się też do ugruntowywania władzy centralnej, w następstwie czego system regularnych posiadów został wprowadzony najpierw w domenie królewskiej. Ziemia Litewska przechodziła po śmierci Mendoga z rąk do rąk, pozostała jednak ekonomiczną podstawą pozycji władcy także w czasach Giedyminowiczów[2628]. Na początku lat sześćdziesiątych struktury młodego państwa litewskiego uległy wzmocnieniu pod wpływem niezależnych od niego wydarzeń. Odrodziło się ono po niszczycielskim ataku Burundaja. „Złoty wiek" drużyn miał jednak swoją drugą stronę. Powstanie dynastii oznaczało, że rodzina panująca zastąpiła ród panujący, ale jednak nie prowadziło to automatycznie do ukształtowania się czytelnej hierarchii wewnątrz tej rodziny. Władcę otaczali członkowie jego rodziny o zróżnicowanych cechach osobowych i dysponujących nierównymi możliwościami. Ich pozycję określała nie reglamentacja według z góry określonych zasad, ale koniunktura. Zewnętrznie sytuacja ta miała postać nietrwałej „diarchii" z silną pozycją „drugiego człowieka w państwie". Nie miała ona nic wspólnego z utrwalonym w historiografii schematem diarchii Olgierd–Kiejstut, powstałej jako emanacja lokalnych ośrodków władzy w procesie rozwoju feudalizmu. „Diarchowie" czy „submonarchowie" z wieku XIII i początku XIV byli szczytowym przejawem tego zjawiska „drugiego człowieka w państwie". Pozostali współdziedzice patrymonialni przenosili się na nieustannie nabywane ziemie ruskie albo tworzyli mniejsze drużyny i mniejsze struktury włości. Ciągle jednak były to pomniejsze gałęzie patrymonialne, niedorównujące Dowsprunkowiczom. Ich (także monarchy) władza wobec poddanych w domenach była większa niż przedstawicieli tych gałęzi, ale jednocześnie wzajemny dystans między władcą i jego „submonarchą" był większy. Jeżeli nawet dystans między nimi się zmniejszał, to było to dziełem przypadku[2629]*. Trzeba uwzględnić te okoliczności, gdy mowa o latach sześćdziesiątych XIII w.

[2628] E. Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, s. 51-55.

[2629] W takim sensie używam terminu „diarchia", przed cudzysłowem dodając jeszcze „tzw.", patrz: Э. Гудавичюс, *По поводу так называемой „диархии" в Великом Княжестве Литовском*, [w:] *Feodālisms Baltijas reģionā = Феодализм в Балтийском регионе: zinātnisko rakstu krājums*, atbildiga red. A. Rolova, Rīga: P. Stučkas LVU 1985, s. 35, 42: „Это еще не феодальная раздробленность, но характерная особенность раннефеодальной монархии, где монархия – своего рода »одаль« правящей династии". To z tego względu, że w okresie panowania Witenesa źródła nie wspominają o żadnej działalności Giedymina (S.C. Rowell, *Lithuania Ascending…*, s. 68; *idem, *Pogańskie Imperium…*, s. 95), a mogę wskazać, że bardziej wymowny od treści wszelkich przekazów źródłowych o Witenesie jest fakt, iż to właśnie Giedymin stał się jego następcą, por. jego rezydowanie w Trokach: Э. Гудавичюс, *По поводу так называемой „диархии"…*, s. 35, 40-41.

Jako polityk Mendog zdołał wykorzystać sprzyjającą koniunkturę wojenną w siódmej dekadzie XIII w. Okazał się dobrym strategiem i wyszedł obronną ręką z trzech trudnych wojen, z których żadna nie zapowiadała się jako zwycięska dla niego: przeciwko Zakonowi Inflanckiemu – w 1250 r.; przeciwko Księstwu Halicko-Wołyńskiemu – w latach 1249-1954 i przeciwko Tatarom – zimą 1258/1259. Słabym punktem Mendoga była taktyka wojenna. Dwukrotnie nie udało mu się zdobyć grodów, których oblężenie rozpoczął: Amboten w 1244 czy 1245 r. oraz Twery – w 1251 r. Żadne źródło nie wzmiankuje działań wojennych prowadzonych przez synów Mendoga. Jedynym wyjątkiem jest daleki ojcu Wojsiełk. Wszystkie te uwarunkowania sprzyjały Trojnatowi – siostrzeńcowi Mendoga – i pozwoliły mu wybić się na pozycję najważniejszego wodza królewskiego, a nawet – prawej ręki króla. Prawdopodobnie to Trojnat był tym „drugim człowiekiem” w królestwie. Udane wyprawy wojenne przyniosły mu wielkie bogactwo, a prestiż skutecznego dowódcy pozwolił na utrzymanie dużej własnej drużyny. Inflancka Kronika Rymowana wprost mówi, że Trojnat dorównywał królowi[2630]. Dzięki wojnie był on coraz bardziej potrzebny władcy, a królowa Marta, która nie znosiła zyskującego na znaczeniu królewskiego faworyta[2631], w coraz mniejszym stopniu mogła sprzeciwiać się jego wpływom. Trojnat, wykorzystując nastroje w kraju, był w stanie izolować Martę, która czuła się coraz bardziej osamotniona[2632]. Pod koniec 1262 r. Marta zmarła[2633]*, wyczerpana ogromnymi napięciami związanymi z uwikłaniem w spór polityczny.

Mendog ożenił się z Martą z miłości, gdy była ona wdową po jego zamordowanym wrogu[2634]. Silna więź uczuciowa łączyła małżonków także potem[2635], skłaniając Mendoga do odebrania Dowmuntowi nalszczańskiemu żony i małżenstwa z nią, gdy ta przybyła na pogrzeb Marty – swojej siostry[2636]*. Popchnęła go ku temu potrzeba posiadania blisko siebie kogoś, kto przypominał Martę, oraz chęć

[2630] LRCh, s. 163.

[2631] *Ibidem*, s. 150: „nû volgestu einem affen, / ich [Marta – E.G.] meine Traniâten [...]”.

[2632] *Ibidem*: „nû weste ich gerne, arme Marthe, / wie diz heren wêre ergân: [...]”.

[2633] ПСРЛ, т. 2, kol. 859: „В то же веремя умре княгини Миндовговая [...]”; **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217; М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, s. 43, 69.

[2634] Patrz przyp. 908.

[2635] LRCh, s. 149: „dô er [Mendog – E.G.] dô zû lande quam, / sîn vrowe in lieblîchen nam [...]”. Wyżej już cytowane, patrz przyp. 2571.

[2636] ПСРЛ, т. 2, kol. 859-860: „и поча карити по ней. Бяшеть бо сестра еи за Домонтомъ, за Нальщаньскимъ княземъ. И посла Миндовгъ до Нальщанъ по свою свесть, тако река: »Се сестра твоя мертва, а поеди карить по своеи сестре«. Оной же приехавши карить, Миндовгъ же восхоте пояти свесть свою за ся [...] и поя ю за ся”. **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

wypełnienia jej ostatniej woli: by jej osieroconymi małymi dziećmi zajęła się jej siostra, a nie inna macocha[2637]*.

W surowych czasach kształtowania się litewskiej państwowości ta tragiczna historia miłosna zdawała się błyskotliwa niczym *Biedny Henryk* Hartmanna von Auego na tle monotonii niemieckiej poezji rycerskiej. Latopis hipacki ukazuje najbardziej ludzkie cechy Mendoga, ukryte pod maską zwycięskiego, najsilniejszego uczestnika krwawej walki o dominującą pozycję twórcy państwa. Cechy były bardzo ludzkie, ale decyzja, do której doprowadziły, nie stanowiła najbardziej szlachetnego przejawu człowieczeństwa. Używając niedościgle celnego francuskiego języka politycznego, powiedzielibyśmy, że decyzja ta była czymś gorszym niż przestępstwo. To był błąd. Król litewski mógł sobie pozwolić na to, by samemu pojąć odebraną księciu nalszczańskiemu żonę, ponieważ wcześniej tegoż księcia uczynił swoim poddanym. W tamtym momencie nienawiść znieważonego Dowmunta do Mendoga była bezsilna. Domagała się zemsty, rozumianej jako pozbawienie potwarcy życia[2638]*. Nienawiść ta narodziła się w momencie, w którym królewski faworyt – Trojnat – zdał sobie sprawę, że starzejący się Mendog i jego synowie nie radzą sobie taktycznie na wojnie. Trojnat potrzebował Dowmunta. Dowmunt potrzebował Trojnata. Wkrótce ci dwaj porozumieli się i zawiązali spisek[2639]*.

Gdy powstawała zmowa, Trojnat był na Żmudzi[2640]. Idea dojrzewała w jego głowie w miarę wzrostu jego znaczenia. Żądza zemsty, którą zapałał Dowmunt, stanowiła doskonałą okazję do realizacji pomysłu: Trojnat, stając po stronie Dowmunta, widział w nim wykonawcę własnych planów. Twórca Inflanckiej Kroniki Rymowanej zamieścił anonimową wzmiankę sugerującą wprost, że mordercą Mendoga był Trojnat[2641]. Sprzyjające spiskowi okoliczności pojawiły się jesienią 1263 r., gdy Mendog zgromadził wojsko i wysłał je do Briańska[2642]*. Dowmunt uczestniczył w tej wyprawie, ale nią nie dowodził, mógł się zatem z niej wyco-

---

[2637] ПСРЛ, т. 2, kol. 859-860: „и нача еи молвити: „Сестра твоя умираючи велела мъ тя пояти за ся, тако рекла, – ать иная детии не цвелить". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

[2638] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „Довъмонтъ же се услышавъ печаленъ бысть велми о семъ, мышляшеть бо, абы како убити Миндовга, но не можаше, зане бысть сила его мала, а сего велика". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

[2639] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „Довъмонтъ же искашеть собе, абы с кимъ мочи убити ему Миндовга. Изнаиде собе Треняту, сестричича Миндовгова и с темъ думашеть убити Миндовга. Тренята же бяшеть тогда в Жомоти". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

[2640] Patrz przyp. 2639.

[2641] LRCh, s. 163-164: „der mordete Myndowen / den konic von Lettowen / unde wolde besitzen / daz kunicrîche mit witzen" (kontynuacja fragmentu cytowanego w przypisie 742).

[2642] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „Послалъ бяшеть Миндовгъ всю свою силу за Днепръ, на Романа, на Бряньского князя". **Kronika halicko-wołyńska*, s. 217.

fać pod pozorem złego przeczucia[2643]*. Najprawdopodobniej zaufani Trojnata podpowiedzieli mu, kiedy nastąpi właściwy moment: Mendog został zaskoczony podczas podróży po swojej domenie, którą odbywał jak zwykle. Dowmunt go „dogonił”[2644]. Postępowanie morderców wykazywało wszystkie cechy pomsty rodzinnej: ofiarą padli król i jego dwaj synowie, którzy mu wtedy towarzyszyli: Rukl i Repek[2645]*. Trojnat był najbliżej Mendoga, znał wszystkie okoliczności i przewidział wszelkie szczegóły. Ruski latopisarz podsumował, że mord na Mendogu został dokonany[2646]*, i tym też stwierdzeniem zamknął relację z końca jego władzy. Czujny Wojsiełk zdołał zbiec do Pińska[2647]*. Zdystansowany wobec ojca królewicz, który wybrał życie mnicha, nie był w stanie zatrzymać Trojnata na jego drodze do tronu. Prawdziwy sprawca śmierci Mendoga ostatecznie wziął władzę w swoje ręce, a Żmudzini ochoczo tę władzę uznali[2648]*.

Akty wydane przez Mendoga w latach pięćdziesiątych zawierają wzmianki o Ruklu jako świadku[2649]. Najprawdopodobniej papież Aleksander IV wydał zgodę na jego koronację[2650]. Imię Repeka padło tylko raz – gdy jest mowa o tym, że został zamordowany[2651]. Mógł on być jednym z dzieci, a może – jedynym małoletnim dzieckiem Mendoga, o które martwiła się Marta przed śmiercią[2652] (córkami sam Mendog nie przejmowałby się tak bardzo, a i kronikarza by one nie interesowały). Po skutecznej ucieczce Wojsiełka po Mendogową schedę zbiegli się dalsi krewni: siostrzeniec Trojnat i przebywający w Połocku bratanek Towciwił[2653].

Zabrakło Mendoga[2654], życie stracili też jego bezpośredni potomkowie (dopiero później okazało się, jaką rolę w tym wszystkim odegrał odepchnięty przez

---

[2643] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „Довъмонтъ же бяшеть с ними же пошелъ на воину и усмотри время подобьно собе, и воротися назадъ, тако река, – кобь ми не дасть с вами поити”. *Kronika halicko-wołyńska*, s. 217-218.

[2644] Patrz przyp. 2645.

[2645] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „Воротивъ же ся назадъ [Mendog – E.G.] и погна вборзе, изогна Миндовга, ту же и уби его и оба сына его с нимь, уби Рукля же Репекья”. *Kronika halicko-wołyńska*, s. 218.

[2646] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „И тако бысть конечь Миндовгову убитью”. *Kronika halicko-wołyńska*, s. 218.

[2647] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „По Миндовгове же убитьи Воишелкъ, убоявъся того же и бежа до Пиньска и ту живяшеть”. *Kronika halicko-wołyńska*, s. 218.

[2648] ПСРЛ, т. 2, kol. 860: „А Тренята нача княжити во всеи земле Литовьскои и в Жемоти”. *Kronika halicko-wołyńska*, s. 218.

[2649] Patrz przyp. 2096, 2159.

[2650] Patrz przyp. 2165.

[2651] Patrz przyp. 2645.

[2652] Patrz przyp. 2637.

[2653] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 282.

[2654] Patrz Aneks 3: Pogrzeb Mendoga w Agłonie a kwestia autentyczności kroniki Jana Fryderyka Riviusa.

ojca mnich Wojsiełk). Walka o spadek po Mendogu nie polegała jednak na rozszarpywaniu tego zasobu, ale na współzawodnictwie o przejęcie jego całości. Litwa nigdy potem nie miała króla, ale utrzymało się państwo[2655], i to właśnie było największym osiągnięciem Mendoga. W tym aspekcie jego rola była i pozostanie niepowtarzalna w całym poczcie litewskich władców.

[2655] V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, s. 282.

Zakończenie: powrót do szóstego problemu Ivinskisa[2656]

Dziejowa rola Mendoga była już wielokrotnie omawiana i większości tych omówień nie można zasadniczo podważyć. Zmieniały się sposoby ujęcia w słowa, ale istota pozostawała ta sama: początek litewskiej państwowości nierozerwalnie związany jest z imieniem Mendoga. Jego postać muszą uwzględniać także ci autorzy, którzy nie łączą bezpośrednio utworzenia państwa z działalnością Mendoga. Można go spokojnie i nie uchybiając ścisłości porównać do Merowinga; można bardziej emocjonalnie, ale również w zgodzie z logiką twierdzić, że to on stoi na początku dziejów Litwy. Takie są stanowiska, ujęcia znaczenia historycznego, w końcu – formy wyrazu, ale w istocie nie ma tu różnicy, ponieważ we wszystkich przypadkach panuje zgodność, że Mendog był osobowością, która zdecydowała o rozwoju wypadków. Można przy tym powiedzieć, że te wydarzenia ulokowały go w tak istotnym miejscu. Równie prawdziwe będzie stwierdzenie, że wydarzenia wyniosły go do pozycji, z której mógł następnie prowadzić je w kierunku, którego by nie obrały, gdyby nie on. W takich przypadkach zwykle mówimy o czynnikach obiektywnych i subiektywnych, o warunkach, okolicznościach i wykorzystaniu ich. Mamy do czynienia z sytuacją historyczną, z zadaniami do wykonania i celami do osiągnięcia.

Tu trzeba przywołać coś, co uchodzi za konieczność historyczną w przypadku Litwy: przez całe swoje dzieje musiała ona przede wszystkim przetrwać. Wpłynęły na to dwie szczególnie niekorzystne okoliczności historyczne: obecność potężnego sąsiada na wschodzie – Rusi – oraz zacofanie Litwy w rozwoju cywilizacyjnym. Postęp na drodze rozwoju opóźniali zachodni sąsiedzi: Niemcy i Polacy. Wiek XIII był dla Litwy bardzo sprzyjający na wschodzie i bardzo niesprzyjający

---

[2656] Patrz podrozdz. *Zenonas Ivinskis: sześć nierozwiązanych problemów dotyczących Mendoga*, s. 116.

na zachodzie. Mendog odegrał rolę Chlodwiga lepiej, niż sam Chlodwig swoją, ale to nie wystarczyło, ponieważ musiał być jeszcze Arminiuszem i Wercyngetoryksem jednocześnie. W polityce wewnętrznej okazał się lepszy od pierwszego, a w zagranicznej – od drugiego. Mendog stał się dla Litwy tym, czym Gejza był dla Węgier, a Mieszko I – dla Polski, z tym jednak, że na Litwie po Mendogu nie pojawił się ani Święty Stefan, ani nawet Bolesław Chrobry. Miecław w Polsce, a Samuel Aba na Węgrzech zostali pokonani, na Litwie zaś górą byli ich odpowiednicy – Trojnat i Trojden. Znajduję tylko jedną odpowiedź na pytanie, dlaczego tak się stało: zderzenie cywilizacyjne okazało się dla Litwy za trudne. Polska i Węgry spotkały się z Europą X-XI w., zanim osiągnęła ona status lidera rozwoju cywilizacyjnego i zanim wypracowała zbrojne elementy tego statusu w postaci wojen krzyżowych. Litwa w wieku XIII takiej Europy doświadczyła.

Mendog zdał sobie sprawę z siły tego zderzenia i to być może najlepiej ilustruje, jakiego formatu umysł stał na czele Litwy w tym decydującym momencie. Nawet on jednak nie znalazł odpowiedzi na to wyzwanie i nie mógł jej znaleźć, gdyż jej nie było. W takiej sytuacji błędy, które Mendog popełnił, a które zdarzały mu się także wcześniej, określiły ostatecznie jego los. Tak wygląda subiektywna strona jego roli historycznej. Jednak w wymiarze obiektywnym decydowało już całe społeczeństwo litewskie, które zdołało stać się państwem. Dzięki temu mogło ono unieść ciężar tego zderzenia, narzuconego mu przez historię. Mendog miał i w tym wymiarze odegrać kluczową rolę, czego zdołał dokonać.

Ośmieliłbym się udzielić takiej odpowiedzi na szóste pytanie naszego wybitnego historyka.

Aneksy

Aneks 1

Porównanie trzech opowieści: w *Słowie o pułku Igora*, w latopisie hipackim i w *Zadońszczynie*

Historiografia *Słowa o pułku Igora* jest ogromna. W wyniku prac nad tym źródłem powstały dzieła niezwykle erudycyjne i wysublimowane analitycznie. Wszystkie te badania odbijają się od zasadniczej przeszkody: nie zachował się rękopis poematu, zatem badacze są skazani na wnioskowanie na podstawie transkrypcji*. Możliwości tekstologiczne są ograniczone. Dmitrij Lichaczow[1] bronił statusu tekstologii jako samodzielnej nauki (a nie rzemiosła wobec niej służebnego), przyznawał jednak, że „Oczywiście trudno osiągnąć stan, w którym tekstologia we wszystkich przypadkach potrafiłaby wyjaśnić przyczyny i motywy, które powodowały twórcami nowych redakcji źródła, i żeby za każdym razem udawało się wytłumaczyć wszystkie zmiany w tekście"[2].

Problematyka *Słowa…* jest tu świetną ilustracją. Polemika dotycząca autentyczności poematu przygasa, by za jakiś czas znów odżyć.

---

* Jedyny znany rękopis *Słowa o pułku Igora* został odkryty pod koniec XVIII w. w kodeksie pochodzącym z klasztoru Spaso-Preobrażeńskiego w Jarosławiu. W 1800 r. ukazała się pierwsza edycja dzieła, a w roku 1812 rękopis *Słowa…* spłonął w czasie pożaru Moskwy. *Słowo…* było wielokrotnie tłumaczone na język polski. Pierwszego przekładu dokonał w 1804 r. pisarz Cyprian Godebski, autorami kolejnych byli: historyk August Bielowski (1831 r.), poeta Julian Tuwim (1928 r.), filolog Antonina Obrębska-Jabłońska (1954 r.), a ostatnio – pisarz i dziennikarz Andrzej Sarwa (2008 r.). O przekładach na język polski patrz: A. Obrębska-Jabłońska, *„Słowo o wyprawie Igora" w przekładach polskich*, „Pamiętnik Literacki" 1952, t. 43, z. 1-2, s. 408-441.

1 Д.С. Лихачев, *Текстология: на материале русской литературы X-XVII вв.*, Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР 1962, s. 6-52.

2 *Ibidem*, s. 44.

Można wskazać jedną bardzo charakterystyczną cechę tej polemiki: największe spory budzą konkretne realia przedstawione w dziele, których autentyzmu dowodzą jedni, a drudzy w niego wątpią. Oczywiście trudno znaleźć inne rozwiązania, jeśli dysponuje się samym tylko tekstem. Tekstolodzy są w sytuacji podobnej do tej, w której znajdowali się historycy sztuki, zanim pojawiły się techniczne możliwości, by aż po same atomy zbadać np. skład materiałów, z których wykonano dane dzieło. Wcześniej genialny fałszerz często bywał nierozpoznawalny.

Autentyzm tekstu *Słowa…* w całościowym kontekście ruskiej literatury pięknej wydaje się niepodważalny. Trudno dowieść, że nikt w XII w. nie mógłby pisać, że wtedy ludzie tak nie mówili czy że nie istniały w tamtym czasie jakieś elementy rzeczywistości przedstawione w utworze. Jednocześnie trudno zaprzeczyć, że wszystko to było w zasięgu umiejętności dobrze wykształconego i utalentowanego fałszerza. Niestety, dotychczas tekstolodzy nie znaleźli środków technicznych do zbadania takiego „materiału".

Nie znalazło się zbyt wielu autorów prac naukowych, którzy wątpiliby w autentyzm *Słowa…* W niedawnej przeszłości największą burzę wywołała wypowiedź Aleksandra Zimina. Specyfika sprowokowanej przez niego polemiki, a właściwie – specyfika całej problematyki autentyczności poematu, znajduje swoje odzwierciedlenie w artykule, który Ziminowi pozwolono opublikować w prestiżowym czasopiśmie[3] oraz w odpowiedzi, która wyszła spod pióra Apollona Kuzmina i została zamieszczona w tym samym numerze[4].

Obaj autorzy skupili się na pytaniu o autentyczność realiów historycznych i na poprawności faktograficznej[5], na wzajemnych relacjach poszczególnych tekstów (zwłaszcza wzięli pod uwagę poemat *Zadońszczyna*) oraz na kwestii źródeł[6]. Analiza tych problemów wymagała ogromnej wiedzy i jeszcze większej pracy, ale po jej wykonaniu można się znaleźć w sytuacji z baśni Hansa Christiana Andersena *Najbardziej niewiarygodne*. Powodem jest jedno zasadnicze pytanie: dlaczego całego niezbędnego zasobu wiedzy faktograficznej nie miałby zgromadzić i skomponować jeden, obdarzony wielkim talentem, fałszerz? Odpowiedź też jest tylko jedna: potrzebujemy innych kryteriów do zbadania wzajemnej relacji poszczególnych tekstów.

---

[3] А. Зимин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"*, ИС 1968, № 6, s. 43-64.

[4] А.Г. Кузьмин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве" (По поводу статьи А. А. Зимина)*, ИС 1968, № 6, s. 64-87.

[5] А.А. Зимин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"*, s. 50-63; А.Г. Кузьмин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"…*, s. 65-67, 77-86.

[6] А.А. Зимин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"*, s. 43-46; А.Г. Кузьмин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"…*, s. 67-77.

W polemice pojawiły się już zarysy takich kryteriów i Zimin je dostrzegł[7]. Rozpoznał niewątpliwe ślady łączności między tekstem *Słowa…* a latopisem hipackim, nie są one jednak decydującym wyznacznikiem w tabeli zbieżności[8]. Tabela ta została jeszcze „spłaszczona" w artykule Kuzmina, w którym pojawiła się zaledwie jedna uwaga na temat zestawienia realiów w parze latopis hipacki – *Słowo…*[9] Rosyjski autor wyciągnął następujący wniosek: „W przypadku omawianego fragmentu nie tylko o podobieństwie tekstologicznym nie może być mowy, ale nawet o kompozycyjnym"[10]. Wszystko to są jednak wnioski z analizy formalnej, przeprowadzonej z dystansem do badanego tekstu. Formułujący je badacz albo utracił z pola widzenia tło i skupił się tylko na pojedynczych detalach, albo celowo to tło zignorował. Kwestia istnienia wielu wersji narracji w ogóle nie została uwzględniona.

Utalentowany fałszerz, postępując krok w krok za autentycznymi źródłami, był w stanie stworzyć własną wersję. Jeżeli tak właśnie zrobił, to późniejszego badacza zaprowadził z powrotem do punktu wyjścia: do jedynego, decydującego pytania. Stworzenie takiej osobnej, przekonującej wersji jest przecież znacznie trudniejsze, bo do tego nie wystarczy zadbanie o pojedyncze detale. Konieczne było „rozpracowanie" ich całokształtu. Niezbędne jest zatem porównanie wersji opowieści o wyprawie Igora zawartych w latopisie hipackim oraz w *Słowie…*[11]

---

[7] А.А. Зимин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"*, s. 47.

[8] *Ibidem*, s. 47-48.

[9] А.Г. Кузьмин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"…*, s. 69.

[10] *Ibidem*, s. 70.

[11] Trzeba przy tym pamiętać, że w latopisie hipackim fakty relacjonowane są szczegółowo, nawet z uwzględnieniem wypowiedzi i myśli uczestników wydarzeń, a *Słowo…* jest dziełem literackim. Jego autor przekazał rzeczywistość przy pomocy środków artystyczno-literackich, a jednak w tekście wyraźnie można odróżnić fragmenty, w których twórca prowadził wątek narracyjny, od tych, w których tego nie robił. Tekst latopisu hipackiego podzieliłem na części oznaczone cyframi rzymskimi, by wyodrębnić fragmenty. Tekst *Słowa…* podzieliłem poprzez opatrzenie fragmentów cyframi rzymskimi, a podział odpowiada temu, który został zastosowany w latopisie hipackim. Krótkie wtrącenia o charakterze artystyczno-opisowym, nierozwijające wątku narracyjnego, nie są w *Słowie…* wyróżnione, a długie fragmenty nienarracyjne wyróżniłem wielką literą (w latopisie hipackim nie ma ich odpowiedników). Jeżeli jakiś fragment tekstu *Słowa…* nie ma swojego odpowiednika w tekście latopisu hipackiego, to tylko ten ostatni oznaczony jest cyfrą rzymską. Zbieżne elementy rzeczywistości, opisane w obu tekstach, zaznaczone są tymi samymi cyframi arabskimi, ujętymi w nawiasy kwadratowe. *Słowo* przytaczam za: *Изборник: Сборник произведений литературы Древней Руси*, вступительная статья Д.С. Лихачева, Москва: Художественная литература 1969, a latopis hipacki – za: ПСРЛ, т. 2.

Słowo o pułku Igora

А. Не лепо ли ны бяшетъ, братие, начяти старыми словесы трудныхъ повестии о пълку Игореве, Игоря Святъславлича? Начати же ся тъи песни по былинамь сего времени, а не по замышлению Бояню! Боянъ бо вещии, аще кому хотяше песнь творити, то растекашется мыслию по древу, серымъ вълкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы. Помняшеть бо, рече, първыхъ временъ усобице. Тогда пущашеть 10 соколовь на стадо лебедеи, которыи дотечаше, та преди песнь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зареза Редедю предъ пълкы Касожьскыми, красному Романови Святъславличю. Боянъ же, братие, не 10 соколовь на стадо лебедеи пущаше, нъ своя вещиа пръсты на живая струны въскладаше, они же сами княземъ славу рокотаху.

Почнемъ же, братие, повесть сию отъ стараго Владимера до нынешняго Игоря, иже истягну умь крепостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплънився ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половецькую за землю Русьскую. (s. 196)

I. Тогда [1-] Игорь възре на светлое солнце и виде отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорь къ дружине своеи [-1]: „Братие и дружино! Луце жъ бы потяту быти, неже полнену быти, а всядемъ, братие, на

Latopis hipacki

I. Идущимъ же имъ к Донцю рекы в годъ вечернии [1-] Игорь же возревъ на небо и виде сълнце стояще яко мьсець и рече бояромъ своимъ и дружине своеи [-1]: „Видите ли, что есть знамение се”. Они же узрев-

Słowo o pułku Igora	Latopis hipacki
свои бръзыя комони да позримъ синего Дону". Спала князю умь похоти, и жалость ему знамение заступи искусити Дону Великаго. „Хощу бо, рече, копие приломити конець поля Половецкаго, съ вами, Русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомь Дону". (s. 196, 198)	ше и видиша вси, и поникоша главами, и рекоша мужи: „Княже, се есть не на добро знамение се". Игорь же рече: „Братья и дружино, таины Божия никто же не весть, а знамению творець Богъ и всему миру своему. А намъ что стоворить Богъ, или на добро, или на наше зло, а то же намъ видити". И то рекъ. (kol. 638)
В. О Бояне, соловию стараго времени! А бы ты сиа плъкы ущекоталъ, скача, славию, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая славы оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы. Пети было песнь Игореви, того внуку. „Не буря соколы занесе чресъ поля широкая – галици стады бежать къ Дону Великому". Чи ли въспети было, вещеи Бояне, Велесовь внуче: (s. 198)	
II. „Комони ржуть за Сулою [2] – звенить слава вь Кыеве [3]. Трубы трубять въ Новеграде [4], стоять стязи въ Путивле [5]" (s. 198).	II. Игорь же молвяшеть Святославлю мужеви: „Не даи Богъ на поганые ездя ся отреши. Поганы есть всимъ намъ обечь ворогъ". Потом же гада Игорь с дружиною, куды бы переехати полкы Святославле. Рекоша ему дружина: „Княже, потьскы не можешь перелетети. Се приехалъ к тобе мужь от Святослава в четвергъ, а самъ идеть в неделю ис Кыева [3], то како може, княже, постигнути". Игореви же бяшеть не любо, оже ему тако молвять дружина, хоте же ехати полемъ перекъ возле Сулу [2].

Słowo o pułku Igora

III. [6-] Игорь ждетъ мила брата Всеволода [-6]. И рече ему Буи Туръ Всеволодъ: „Одинъ братъ, одинъ светъ светлыи – ты, Игорю!" Оба есве Святъславличя! Седлаи, брате, свои бръзыи комони, а мои ти [7-] готови, оседлани у Курьска напереди [-7]. А мои ти Куряни сведоми къмети: подъ трубами повити, подъ шеломы възлелеяны, конець копия въскръм-

Latopis hipacki

III. Перебреде Донець и тако приида ко Осколу. И [6-] жда два дьни брата своего Всеволода [-6], тотъ бя шелъ инемь путем [7-] ис Курьска [-7]. И оттуда поидоша к Салнице. Ту же к нимь и сторожеви приехаша, их же бяхуть послале языка ловить. И рекоша приехавше: „Видихомся с ратнымы. Ратници ваши соз доспехомъ ездять, да или поедете борзо, или

И бяшеть серенъ великъ, акоже вои не можахуть зреима перейти дьнемь до вечера, темъ никуда же не може пути собе налести ехати по Святославе. Тое же весне князь Святославъ посла Романа Нездиловича с Берендици на поганее Половце. Божиею помочью взяша веже Половецькеи, много полона и конии месяца априля въ 21, на самыи великъ день. Тогда же Святославъ князь иде въ Вятиче Корачеву орудеи деля своихъ. В то же время Святославичь Игорь, внукъ Олговъ, поеха из Новагорода [4] месяца априля въ 23 день, во вторникъ, поимяи со собою брата Всеволода ис Трубечка и Святослава Олговича, сыновця своего, изъ Рыльска, и Володимера, сына своего, ис Путивля [5], и у Ярослава испроси помочь Ольстина Олексича, Прохорова внука с Коуи Черниговьскими. И тако идяхуть тихо сбираюче дружину свою, бяхуть бо и у нихъ кони тучни велми. (kol. 637-638)

Słowo o pułku Igora

лени, пути имъ ведоми, яругы им знаеми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострени, сами скачють, акы серыи влъци въ поле ищучи себе чти, а князю славе".
Тогда въступи Игорь князь въ златъ стремень и поеха по чистому полю. Солнце ему тъмою путь заступаше, нощь стонущи ему грозою птичь убуди, свистъ зверинъ въста, збися Дивъ, кличетъ врьху древа, велитъ послушати земли незнаеме, Влъзе, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, Тьмутораканьскыи блъванъ. А Половци не готовами дорогами побегоша къ Дону Великому. Крычатъ телегы полунощы, рци, лебеди роспущени.
[8-] Игорь къ Дону вои ведетъ [-8]. Уже бо беды его пасетъ птиць по дубию, влъци грозу въсрожатъ по яругамъ, орли клектомъ на кости звери зовутъ, лисици брешутъ на чръленыя щиты (s. 198).

С. О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!
Долъго ночь мрькнетъ. Заря светъ запала, мъгла поля покрыла, щекотъ славии успе, говоръ галичь убудися. Русичи великая поля чрьленými щиты прегородиша, ищучи себе чти, а князю – славы (s. 198).

IV. [9-] Съ зарания въ пятъкъ [-9] потопташа [10] поганыя [11-] плъкы Половецкыя [-11] и, рассушясь

Latopis hipacki

возворотися домовь, яко не наше есть веремя". Игорь же рече с братьею своею: „Оже ны будетъ не бившися возворотитися, то соромъ ны будеть поущеи смьрти, но како ны Богъ дасть". [8-] И тако угадавше, и ехаша чересъ ночь [-8]. (kol. 638-639)

IV. [9-] Заутра же пятьку наставшу во обеднее веремя [-9] усретоша [11-] полкы Половецькие [-11], бяхуть бо

Słowo o pułku Igora

стрелами по полю, [12-] помчаша красныя девкы Половецкыя [-12], а съ ними злато, и паволокы, и драгыя оксамиты. Орьтъ мами и япончицами, и кожухы начашя мосты мостити по болотомъ и грязивымъ местомъ, и всякыми узорочьи Половецкыми. Чрьленъ стягъ, бела хорюговь, чрьлена чолка, сребрено стружие – храброму Святьславличю!

Дремлетъ [13] въ поле Ольгово хороброе гнездо. Далече залетело! Не было онъ обиде порождено ни соколу, ни кречету, ни тебе, чръныи воронъ, поганыи Половчине! (s. 198, 200).

V. Гзакъ бежитъ серымъ влъкомъ, Кончакъ ему следъ править къ Дону

Latopis hipacki

до нихъ доспеле, веже свое пустили за ся, а сами собравшеся от мала и до велика стояхуть на онои стороне рекы Сюурлия. И ти изрядиша полковъ 6. Игоревъ полкъ середе, а по праву брата его Всеволожь, а по леву Святославль сыновця его, на переде ему сынъ Володимерь и другии полкъ Ярославль, иже бяху с Ольстиномъ Коуеве а третии полкъ. На переди же стрелци иже бяхуть от всихъ князии выведени. И тако изрядиша полкы своя. И рече Игорь ко братьи своеи: „Братья, сего есмы искале а потягнемь". И тако поидоша к нимъ положаче на Бозе упование свое. И яко быша к реце ко Сюурлию, и выехаша ис Половецькихъ полковъ стрелци, и пустивше по стреле на Русь, и тако поскочиша. Русь же бяхуть не переехале еще реке Сюрлия, поскочиша же и ти Половци силы Половецькии, которие же далече рекы стояхуть. Святослав же Олговичь и Володимерь Игоревичь, и Ольстинъ с Коуи стрелци поткоша по нихъ. А Игорь и Всеволодъ по малу идяста, не роспустяста полку своего. Переднии же ти Русь [10-] биша е имаша. Половце же пробегоша веже [-10] и Русь же дошедше вежь и ополонишася [12]. Друзии же ночь [13] приехаша к полкомъ с полономъ. (kol. 639-640)

V. [14-] И яко собрашася Половци вси, рече Игорь ко братома и к му-

Słowo o pułku Igora

Великому. Другаго дни велми рано кровавыя зори светъ поведаютъ, чрьныя туча съ моря идутъ, хотятъ прикрыти 4 солнца, а въ нихъ трепещуть синии млънии. Быти грому великому, итти дождю стрелами съ Дону Великаго! Ту ся копиемъ приламати, ту ся саблямъ потручяти о шеломр Половецкыя, на реце на Каяле, у Дону Великаго.

О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!

Се ветри, Стрибожи внуци, веютъ съ моря стрелами на храбрыя плъкы Игоревы. Земля тутнетъ, реки мутно текутъ, пороси поля прикрываютъ, стязи глаголютъ: [14-] Половци идуть отъ Дона, и отъ моря, и отъ всехъ странъ Рускыя плъкы оступиша. [-14]. Дети бесови кликомъ поля прегородиша, а храбрии Русици прегради ша чрълеными щиты.

Яръ Туре Всеволоде! Стоиши на борони, прыщеши на вои стрелами, гремлеши о шеломы мечи харалужными. Камо, Туръ, поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвечивая, – тамо лежатъ поганыя головы Половецкыя. Поскепаны саблями калеными шеломы Оварьскыя отъ тебе, Яръ Туре Всеволоде! Кая раны, дорога братие, забывъ чти и живота, и града Чрънигова отня злата стола, и своя милыя хоти, красныя Глебовны, свычая и обычая! (s. 200)

D. Были вечи Трояни, минула лета Ярославля, были плъци Олговы,

Latopis hipacki

жемь своим: „Се Богъ силою своею возложилъ на врагы наша победу, а на нас чьсть и слава. Се же видихомъ полки Половецкии, оже мнози суть, ту же ци вся си суть совокупили [-14]. Ныне же поедемы чересъ ночь, а кто поедеть заутра по насъ, то ци вси поедуть, но лучьшии коньници переберуть ся, а самеми какъ цы Богъ дасть" И рече Святославъ Олговичь: „Строема своима далече есмь гонилъ по Половцехъ, а кони мои не могуть, аже ми будетъ ныне поехати, то толико ми будетъ на дорозе остати". И поможе ему Всеволодъ, акоже облечи ту. И рече Игорь: „Да не дивно есть разумеющи, братья, умрети". И облегоша ту. (kol. 640-641)

Słowo o pułku Igora

Ольга Святьславличя. Тъи бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрелы по земли сеяше. Ступаетъ въ златъ стремень въ граде Тьмуторакане, тои же звонъ слыша давны и великыи Ярославь, а сынъ Всеволожь Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Чернигове. Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе, и на Канину зелену паполому постла за обиду Олгову, храбра и млада князя. Съ тоя же Каялы Святоплъкь полелея отца своего междю угорьскими иноходьцы ко святеи Софии къ Кыеву. Тогда при Олзе Гориславличи сеяшется и растяшеть усобицами, погибашеть жизнь Даждь-Божа внука, въ княжихъ крамолахъ веци человекомь скратишась. Тогда по Рускои земли ретко ратаеве кикахуть, нъ часто врани граяхуть, трупиа себе деляче, а галици свою речь говоряхуть: хотять полетети на уедие. То было въ ты рати, и въ ты плъкы, а сицеи рати не слышано! (s. 200)

VI. [15-] Съ зарания [-15] [16-] до вечера [-16], [17-] съ вечера до света летятъ стрелы каленыя [-17] гримлютъ сабли о шеломы, трещатъ копиа харалужныя въ поле незнаеме среди [18-] земли Половецкыи [-18]. Чрьна земля подъ копыты костьми была посеяна, а кровию польяна; тугою взыдоша по Рускои земли!

Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями? [19-] Игорь

Latopis hipacki

VI. [15-] Светающи же суботе, начаша выступати полци Половецкии акъ борове [-15]. Изумешася князи Рускии, кому ихъ которому поехати, бысть бо ихъ бещисленое множество. И рече Игорь: „Се ведаюче собрахомъ на ся [18-] землю всю: Кончака и Козу Бурновича и Токсобича, Колобича и Етебича, и Терьтробича [-18]. И тако угадавше вси соседоша с конии: хотяхуть бо бьющеся до-

Słowo o pułku Igora

плъкы заворочаетъ [-19]: [20-] жаль бо ему мила брата Всеволода [-20]. Бишася день, бишася другыи, [21-] третьяго дни къ полудню падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезе быстрои Каялы [-21]; ту кроваваго вина не доста, ту пиръ докончаша храбрии Русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось. (s. 202)

Latopis hipacki

ити рекы Донца. Молвяхуть: „Бо уже побегнемь, утечемь сами, а черныя люди оставимъ, то от Бога ны будеть грехъ сихъ выдавше поидемъ; но или умремь, или живи будемь на единомъ месте". И та рекше вси соседоша с конеи и поидоша бьючеся. И тако Божиимъ попущениемь уязвиша Игоря в руку и умртвиша шюицю его. И бысть печаль велика в полку его. И воеводу имяхуть: тотъ напереди язвенъ бысть. И тако бишася крепко [16-] ту дьнину до вечера [-16], и мнозии ранении, мертви быша в полкохъ Руских. [17-] Наставши же нощи суботнии, и поидоша бьючися [-17]. Бысть же светающе неделе, возмятошася Ковуеве в полку, побегоша. [19-] Игорь же бяшеть в то время на коне, зане раненъ бяше, поиде к полку ихъ хотя возворотити к полкомъ [-19]. Уразумев же, яко далече шелъ есть от людии, и сонмя шоломъ, погънаше опять к полкомъ того дяля, что быша познали князя и возворотилися быша. И тако не возворотися никто же, но токмо и Михалко Гюргевичь познавъ князя возворотися. Не бяхуть бо добре смялися с Ковуи, но мало от простыхъ или кто от отрокъ боярьскихъ, добри бо вси бьяхуться идуще пеши и посреди ихъ Всеволодъ не мало мужьство показа. И яко приближися Игорь к полкомъ своимъ, и переехаша поперекъ и ту яша единъ перестрелъ одале от полку своего.

Słowo o pułku Igora

VII. Уже бо, братие, невеселая година въстала, уже пустыни силу прикрыла. Въстала обида въ силахъ Дажь-Божа внука, вступила девою на землю Трояню, въсплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дону, плещучи, убуди жирня времена. Усобица княземъ на поганыя погыбе, рекоста бо братъ брату: „се мое, а то мое же". И начяша князи про малое „се великое" млъвити, а сами на себе крамолу ковати, а погании съ всехъ странъ прихождаху съ победами на землю Рускую.

О, далече заиде соколъ, птиць бья, – къ морю. А Игорева храбраго плъку не кресити. За нимъ кликну Карна, и Жля поскочи по Рускои земли, смагу людемъ мычючи въ пламяне розе. Жены Руския въсплакашась, а ркучи: „Уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядати, а злата и сребра ни мало того потрепати!" А въстока бо, братие, Киевъ тугою,

Latopis hipacki

[20-] Держим же Игорь виде брата своего Всеволода крепко борющася и проси души своей смерти, яко да бы не видилъ падению брата своего [-20]. Всеволодъ же толма бившеся, яко и оружья в руку его не доста, и бьяху бо ся идуще в кругъ при езере. [21-] И тако во день святого воскресения наведе на ня Господь гневъ свои: в радости место наведе на ны плачь и во веселье место желю на реце Каялы [-21]. (kol. 641-643)

VII. Рече бо деи Игорь: „Помянухъ азъ грехы своя пред Господъмь Богомъ моимъ, яко много убииство кровопролитье створихъ в земле крьстяньстеи, яко же бо азъ не пощадехъ хрьстьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глебовъ у Переяславля. Тогда бо не мало зло подъяша безвиньнии хрьстьани, отлучаеми отьць от рожении своих, братъ от брата, другъ от друга своего и жены от подружии своихъ, и дщери от матьрии своихъ, и подруга от подругы своея, и все смятено пленомъ и скорбью тогда бывшюю. Живии мьртьвымъ завидять, а мерьтвии радовахуся аки мученици святеи. Огнемь от жизни сея искушение приемши старце поревахуться, уноты же лютыя и немилостиввыя раны подъяша, мужи же пресекаеми и расекаеми бываютъ, жены же оскверняеми. И та вся створивъ язъ" – рече Игорь. – „Не достоино ми бяшеть жити и се ныне вижю от-

Słowo o pułku Igora

а Черниговъ напастьми. Тоска разлияся по Рускои земли, печаль жирна тече средь земли Рускыи. А князи сами на себе крамолу коваху, а погании сами, победами нарищуще на Рускую землю, емляху дань по беле отъ двора.

Тии бо два храбрая Святъславлича, Игорь и Всеволодъ, уже лжу убудиста, которую то бяше успилъ отецъ ихъ Святъславь грозныи великыи Киевскыи грозою, бяшеть притрепалъ своими сильными плъкы и харалужными мечи; наступи на землю Половецкую, притопта хлъми и яругы, взмути реки и озеры, иссуши потокы и болота. А поганаго Кобяка изъ луку моря отъ железныхъ великихъ плъковъ Половецкихъ, яко выхръ, выторже, и падеся Кобякъ въ граде Киеве, въ гриднице Святъславли. Ту Немци и Венедици, ту Греци и Морава поютъ славу Святъславлю, кають князя Игоря, иже погрузи жыръ во дне Каялы, рекы Половецкия, Рускаго злата насыпаша. Ту Игорь князь выседе изъ седла злата, а въ седло кощиево. Уныша бо градомъ забралы, а веселие пониче. (s. 202)

VIII. А Святъславъ мутенъ сонъ виде въ Киеве на горахъ „Си ночь съ вечера одевахуть мя, – рече, – чрьеною паполомою на кроваты тысове, чрьпахуть ми синее вино съ трудомь смешено, сыпахуть ми тъщими тулы

Latopis hipacki

местье от Господа Бога моего. Где ныне возлюбленыи мои братъ, где ныне брата моего сынъ, где чадо рожения моего, где бояре думающеи, где мужи храборьствующеи, где рядъ полъчныи, где кони и оружья многоценьная? Не от то всего ли того обнажихся и связня преда мя в рукы безаконьнымъ темь, се возда ми Господь по безаконию моему и по злобе моеи на мя, и снидоша дьньсь греси мои на главу мою. Истиненъ Господь и прави, суди его зело, азъ же убо не имамъ, со живыми части се, ныне вижю другая мучения веньца приемлюще, почто азъ единъ повиньныи не прияхъ страсти за вся си. Но, владыко Господи Боже мои, не отригни мене до конца, но яко воля твоя, Господи, тако и милость намъ, рабомъ твоимъ". (kol. 643-644)

VIII. И тогда кончавошюся и полку разведены быша, и поиде когождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове, мужь, именемъ Чилбукъ, а Всеволода, брата его, ялъ Романъ Кзичь,

Słowo o pułku Igora Latopis hipacki

поганыхъ тльковинъ великыи женчюгь на лоно, и негуютъ мя. Уже дьскы безъ кнеса в моемъ тереме златовръсемъ. Всю нощь съ вечера бусови врани възграяху у Плесньска на болони беша дебрь Кисаню и несошася къ синему морю".

[22-] И ркоша бояре князю: „Уже, княже, туга умь полонила. Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя, а любо испити шеломомь Дону. Уже соколома крильца припешали поганыхъ саблями, а самою опуташе въ путины железны [-22]. Темно бо бе въ 3 день: два солнца померкоста, оба багряная стлъпа погасоста, и въ море погрузиста, и съ нима молодая месяца, Олегъ и Святъславъ, тъмою ся поволокоста. На реце на Каяле тьма светъ покрыла: по Рускои земли простроша Половци, аки пардуже гнездо, и великое буиство подасть Хинови. Уже снесеся хула на хвалу; уже тресну нужда на волю; уже връжеся Дивь на землю. Се бо Готския красныя девы въспеша на брезе синему морю, звоня Рускымъ, златомъ поютъ время Бусово, лелеютъ месть Шароканю. А мы уже, дружина, жадни веселия".

[23-] Тогда великии Святъславъ изрони злато слово слезами смешено и рече: „О моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвелити, а себе славы искати. Нъ нечестно одолесте, нечестно бо кровь поганую пролиясь.

а Святослава Олговича Елдечюкъ въ Вобурцевичехъ, а Володимера Копти в Улашевичихъ. Тогда же на полъчи Кончакъ поручися по свата Игоря, зане бяшеть раненъ. От толикихъ же людии мало ихъ избысть некакомъ получениемь, не бяшеть бо лзе ни бегаючимъ утечи, зане яко стенами силнами огорожени бяху полкы Половецьскими, ношахуть Русь с 15 мужь утекши, а Ковуемь мнее, а прочии в море истопоша.

В то же время великыи князь Всеволодичь Святославъ шелъ бяшеть в Корачевъ и сбирашеть от верхъних земль вои хотя ити на Половци к Донови на все лето. Яко возворотися Святославъ и бысть у Новогорода Северьского, и слыша о братьи своеи, оже шли суть на Половци утаившеся его, и не любо бысть ему. Святослав же идяше в лодьяхъ и яко приде к Чернигову, и во ть годъ [22-] прибеже Беловолодъ Просовичь и поведа Святославу бывшее о Половцехъ [-22]. [23-] Святослав же то слышавъ и вельми воздохнувъ, утеръ слезъ своих и рече: „О люба моя братья и сынове, и муже земле Руское, дал ми Богъ притомити поганыя, но не воздержавше уности, отвориша ворота на Руськую землю. Воля Господня да будеть о всемь, да како жаль ми бяшеть на Игоря, тако ныне жалую болми по Игоре, брате моемь" [-23]. По сем же Святославъ посла сына своего Олга и Володимера в Посемье.

Słowo o pułku Igora

те. Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузе скована, а въ буести закалена. Се ли створисте моеи сребренеи седине! [-23] (s. 204)

IX. [Ciąg dalszy monologu Światosława] [24-] А уже не вижду власти сильнаго, и богатаго, и многовои брата моего Ярослава, съ Черниговьскими былями, съ Могуты, и съ Татраны, и съ Шельбиры, и съ Топчакы, и съ Ревугы, и съ Ольберы. Тии бо бес щитовь съ засапожникы кликомъ плъкы побеждаютъ, звонячи въ прадеднюю славу [-24]. Нъ рекосте: „Мужаимеся сами: преднюю славу сами похытимь, а заднюю ся сами поделимь". А чи диво ся, братие, стару помолодити? Коли соколъ въ мытехъ бываетъ, высоко птицъ възбиваетъ, не дастъ гнезда своего въ обиду. Нъ се зло – княже ми не пособие: наниче ся годины обратиша. [25-] Се у Римъ кричатъ подъ саблями Половецкыми [-25], а [26-] Володимиръ подъ ранами. Туга и тоска сыну Хлебову!" [-26] (s. 204)

Latopis hipacki

То бо слышавше возмятошася городи Посемьские и бысть скорбь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемь Посемьи и в Новегороде Северьскомъ, и по всеи волости Черниговьскои: князи изымани и дружина изымана, избита. И мятяхуться акы в мутви: городи воставахуть и не мило бяшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозе тогда отрекахуся душь своих жалующе по князихъ своихъ". (kol. 644-646)

IX. По сем же посла Святославъ ко Давидови Смоленьску, река: „Рекли бяхомъ поити на Половци и летовати на Доне, ныне же Половци се победиле Игоря и брата его сыномъ. А поеди, брате, постерези земле Руские". Давидъ же приде по Днепрю. Придоша же ины помочи. И сташа у Треполя. [24-] А Ярославъ в Чернигове, совокупивъ вои свои, стояшеть [-24]. Поганыи же Половци победивъше Игоря с братьею и взяша гордость велику, и скупиша всь языкъ свои на Рускую землю. И бысть у нихъ котора, молвяшеть бо Кончакъ: „Поидемъ на Киевьскую сторону, где суть избита братья нанаша и великыи князь нашь Бонякъ". А Кза молвяшеть: „Пойдем на Семь, где ся остале жены и дети, готовъ намъ полонъ собранъ. Елминъ же горды без опаса". И тако разделишася на двое. Кончакъ поиде к Переяславлю и оступи городъ, и бишася ту всь день. [26-]

Słowo o pułku Igora

Latopis hipacki

Володимеръ же Глебовичъ бяше князь в Переяславле. Бяше же дерзъ и крепокъ, к рати выеха из города и потче к нимъ, и по немь мало дерьзнувъ дружине. И бися с ними крепко, и обьступиша мнозии Половце. Тогда прочии, видивше князя своего крепко бьющеся, выринушася из города и тако отьяша князя своего язьвена сущи треми копьи. Сии же добрыи Володимеръ язвенъ труденъ въеха во городъ свои и утре мужественаго пути своего за очину свою [-26]. Во Володимеръ же слашеть ко Святославу и ко Рюрикови, и ко Давидови, и рече имъ: „Се Половьци у мене, а помозите ми". Святослав же слашеть ко Давидови, а Давидъ стояшеть у Треполя со Смолняны. Смолняне же почаша вече деяти рекуще: „Мы пошли до Киева, даже бы была рать, билися быхом. Намъ ли иное рати искати, то не можемь: уже ся есмы изнемогле". Святослав же съ Рюрикомъ и со инеми помочьми влегоша во Днепре противу Половцемъ, а Давиде возвратися опятъ со Смолняны. [25-] То слышавше Половци и возвратишася от Переяславля. Идущи же мимо приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городе и возлезъше на забороле и тако Божиимъ судомъ летеста две городници с людми тако к ратнымъ, и на прочая гражаны наиде страх; да котореи же гражане выидоша изъ града и бьяхуться ходяще по Римьскому болоту, то теи избыша

Słowo o pułku Igora

Х. Великыи княже Всеволоде! Не мыслию ти прелетети издалеча, отня злата стола поблюсти? Ты бо можеши Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти. Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногате, а кощеи по резане. Ты бо можеши посуху живыми шереширы стреляти, удалыми сыны Хлебовы.

Ты, буи Рюриче, и Давыде! Не ваю ли вои злачеными шеломы по крови плаваша? Не ваю ли храбрая дружина рыкаютъ акы тури, ранены саблями калеными, на поле незнаеме? Вступита, господина, въ злата стремень за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоревы, буего Святславлича!

Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своемъ златокованнемъ

Latopis hipacki

плена, а кто ся осталъ в городе, а те вси взяти быша [-25]. Володимеръ же слашеться ко Святославу Всеволодичю и ко Рюрикови Ростиславичю, понуживая ихъ к собе, да быша нему помогле. Они же опоздися сжидающе Давида Смолняны. И тако князе Руские опоздишася и не заехаша ихъ. Половци же вземше городъ Римовъ и ополонишася полона, и поидоша во свояси. Князи же возворотишася в домы своя, бяхуть бо печални и со сыномъ своимъ Володимеромъ Глебовичемъ, зане бяшеть ранъ велми язвами смертьными, и хрьстьянъ плененыхъ от поганыхъ. (kol. 646-648)

Х. [27-] И се Богъ казня ны грехъ ради нашихъ: наведе на ны поганыя не аки милуя ихъ, но насъ казня и обращая ны к покаянью, да быхом ся востягнули от злыхъ своих делъ. И симъ казнить ны нахожениемь поганыхъ, да некли смиривошеся воспомянемься от злаго пути [-27]. (kol. 648)

столе, подперъ горы Угорскыи своими железными плъки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча бремени чрезъ облаки, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ, отворяеши Киеву врата, стреляеши съ отня злата стола салтани за землями. Стреляи, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святславлича!

А ты, буи Романе, и Мстиславе! Храбрая мысль носитъ ваю умъ на дело. Высоко плаваеши на дело въ буести, яко соколъ на ветрехъ ширяяся, хотя птицю въ буистве одолети. Суть бо у ваю железныи паворзи подъ шеломы Латинскими. Теми тресну земля, и многи страны – Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци – сулици своя повръгоша, а главы своя подклониша подъ тыи мечи харалужныи. Нъ уже, княже, Игорю утръпе солнцю светъ а древо не бологомъ листвие срони: по Роси и по Сули гради поделиша. А Игорева храбрага плъку не кресити! Донъ ты, княже, кличетъ и зоветь князи на победу. Олговичи, храбрыи князи, доспели на бран…

Инъгварь и Всеволодъ и вси три Мстиславичи не худа гнезда шестокрилци! Не победными жребии собе власти расхытисте! Кое ваши златыи шеломы и сулицы Ляцкии и щиты? Загородите полю ворота своими острыми стрелами за землю Русскую,

Słowo o pułku Igora Latopis hipacki

за раны Игоревы, буего Святъславлича!

[27-] Уже бо Сула не течетъ сребреными струями къ граду Переяславлю, и Двина болотомъ течетъ онымъ грознымъ Полочаномъ подъ кликомъ поганыхъ. Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи о шеломы Литовския, притрепа славу деду своему Всеславу, а самъ подъ чръленими щиты на кроваве траве притрепанъ Литовскыми мечи. И с хотию на кровать, и рекъ: „Дружину твою, княже, птиць крилы приоде, а звери кровь полизаша". Не бысть ту брата Брячяслава, ни другаго – Всеволода, единъ же изрони жемчюжну душу изъ храбра тела чресъ злато ожерелие. Унылы голоси, пониче веселие, трубы трубятъ Городеньскии.

Ярославе и вси внуце Всеславли! Уже понизите стязи свои, вонзите свои мечи вережени, уже бо выскочисте изъ деднеи славе. Вы бо своими крамолами начясте наводити поганыя на землю Рускую, на жизнь Всеславлю. Которою бо беше насилие отъ земли Половецкыи!

На седьмомъ веце Трояни връже Всеславъ жребии о девицю себе любу. Тъи клюками подпръся о кони и скочи къ граду Кыеву, и дотчеся стружиемъ злата стола Киевскаго. Скочи отъ нихъ лютимъ зверемъ въ плъночи изъ Бела-града, обесися сине мьгле, утръже вазни с три кусы:

Słowo o pułku Igora

отвори врата Новуграду, разшибе славу Ярославу, скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ.
На Немизе снопы стелютъ головами, молотятъ чепи харалужными, на тоце животъ кладутъ, веютъ душу отъ тела. Немизе кровави брезе не болотомъ бяхуть посеяни, посеяни костьми Рускихъ сыновъ [-27].
Всеславъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше, а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше: изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя, великому Хръсови влъкомъ путь прерыскаше. Тому въ Полотьске позвониша заутренюю рано у святыя Софеи въ колоколы, а онъ въ Кыеве звонъ слыша! Аще и веща душа въ дръзе теле, нъ часто беды страдаше. Тому вещеи Боянъ и пръвое припевку смысленыи, рече: „Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда божиа не минути!"
О, стонати Рускои земли, помянувше пръвую годину и пръвыхъ князеи! Того стараго Владимира нельзе бе пригвоздити къ горамъ Киевьскымъ; сего бо ныне сташа стязи Рюриковы, а друзии – Давидовы, нъ розно ся имъ хоботы пашутъ. Копиа поютъ! (s. 204, 206, 208)

Latopis hipacki

XI. А друзии Половце идоша по онои стороне к Путивлю, Кза у силахъ тяжькихъ, и повоевавши волости, и и села ихъ пожгоша. Пожгоша же

Słowo o pułku Igora

XII. На Дунаи Ярославнынъ гласъ слышитъ, зегзицею незнаемь рано кычеть: „Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянъ рукавъ въ Каяле реце, утру князю кровавые его раны на жестоцемъ его теле".

[28-] Ярославна рано плачетъ [-28] въ Путивле на забрале, а ркучи: „О ветре, ветрило! Чему, господине, насильно вееши?" Чему мычеши Хиновъскыя стрелкы на своею нетрудною крилцю на моея лады вои? Мало ли ти бяшетъ горе, под облакы веяти, лелеючи корабли на сине море? Чему, господине, мое веселие по ковылию развея?"

Ярославна рано плачетъ Путивлю городу на забороле, а ркучи: „О Днепре Словутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы сквозе землю Половецкую. Ты лелеялъ еси на себе Святославли носады до плъку Кобякова. Възлелеи, господине, мою ладу къ мне, а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано".

Ярославна рано плачетъ въ Путивле на забрале, а ркучи: „Светлое и тресветлое слънце! Всемъ тепло и красно еси, чему, господине, простре горячюю свою лучю на ладе вои? Въ поле безводне жаждею имъ лучи съпряже, тугою имъ тули затче". (s. 208, 210)

XIII. Прысну море полунощи; идутъ сморци мьглами. [29-] Игореви князю богъ путь кажетъ изъ земли

Latopis hipacki

и острогъ у Путивля и возвратися во свояси. (kol. 648-649)

XII. Игорь же С[вя]тославличь тотъ годъ бяшеть в Половцехъ. И глаголяше: „Азъ по достоянью моему восприяхъ победу от повеления твоего, владыко Господи, а не поганьская дерзость обломи силу рабъ твоихъ. Не жаль ми есть за свою злобу прияти нужьная вся, ихже есмь приялъ азъ". Половци же аки стыдящеся воевъдъства его и не творяхуть ему, но приставиша к нему сторожовъ 15 от сыновъ своихъ, а господичичевъ пять, то техъ всихъ 20, но волю ему даяхуть: где хочеть, ту ездяшеть и ястрябомъ ловяшеть. А своих слугъ съ 5 и съ 6 с нимь ездяшеть. Сторожеве же те слушахуть его и чьстяхуть его, и где послашеть кого, бесъ пря творяхуть повеленое им. Попа же бяшеть привелъ из Руси к собе со святою службою. Не ведяшеть бо Божия промысла, но творяшеться. Тамо и долъго быти, но избави и Господь за молитву хрьстьяньску, им же [28-] мнозе печаловахуться и проливахуть же слезы своя за него [-28]. (kol. 649)

XIII. [34/1-] Будущю же ему в По-

Słowo o pułku Igora

Половецкои на землю Рускую, къ отню злату столу [-29]. [30-] Погасоша вечеру зари [-30]. [31-] Игорь спитъ [-31], [32-] Игорь бдитъ [-32], [33-] Игорь мыслино поля меритъ отъ великаго Дону до малаго Донца [-33]. [34-] Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рекою - велить князю разумети: князю Игорю не быть! [-34] [35-] Кликну, стукну земля, въшуме трава, вежи ся Половецкии подвизашася [-35]. А [36-] Игорь князь поскочи горнастаемъ къ тростию, и белымъ гоголемъ на воду, въвръжеся на бръзъ комонь и скочи съ него босымъ влъкомъ [-36], и [37-] потече къ лугу Донца, и полете соколомъ подъ мъглами, избивая гуси и лебеди завтроку, и обеду, и ужине. Коли Игорь соколомъ полете, тогда Влуръ влъкомъ потече, труся собою студеную росу: претръгоста бо своя бръзая комоня.

Донецъ рече: „Княже Игорю! Не мало ти величия, а Кончаку нелюбия, а Рускои земли веселиа!" Игорь рече: „О Донче! Не мало ти величия, лелеявшу князя на влънахъ, стлавшу ему зелену траву на своихъ сребреныхъ брезехъ, одевавшу его теплыми мъглами подъ сению зелену древу. Стрежаше е гоголемъ на воде, чалицами на струяхъ, чрьнядьми на ветрехъ" [-37]. Не тако ли, рече, река Стугна: худу струю имея, пожръши чужи ручьи и стругы, ростреча къ устью, уношу князю Ростиславу затвори.

Latopis hipacki

ловцехъ тамо ся налезеся мужь родомъ Половчинъ, именемъ Лаворъ [-34/1]. [29-] И тотъ приимъ мысль благу, и рече: „Поиду с тобою в Русь" [-29]. Игорь же исперва не имяшеть ему веры, но держаше мысль высоку своея уности: мышляшеть бо емше мужь и бежати в Русь. Молвяшеть: „Бо азъ славы деля не бежахъ тогда от дружины и ныне не славнымъ путемь не имамъ поити". С нимъ бо бяшеть тысячского сынъ и конюшии его. И ту нудяста и глаголяща: „Поиди, княже, в зюмлю Рускую, аще восхощь. Богъ избавить тя". И не угодися ему время таково, какогоже искашеть, но якоже преже рекохомъ, возвратишася от Переяславля Половци. И рекоша Игореви думци его: „Мысль высоку и не угодну Господеви имеешь в собе. Ты ищеши няти мужа и бежати с нимъ, а о семь чему не разгадаешь: оже приедуть Половци с воины, а се слышахомъ, оже избити им князя и васъ, и всю Русь; да не будеть славы тобе, ни живота". Князь же Игорь приимъ во сьрдьце светъ ихъ, уполошася приезда ихъ и возиска бежати. [30-] Не бяшеть бо ему лзе бежати в дьнь и в нощь, им же сторожеве стрежахуть его, но токмо и веремя таково обрете в заходъ сълнца [-30]. [34/2-] И посла Игорь к Лаврови конюшого своего, река ему: „Перееди на ону сторону Тора с конемь поводнымъ". Бяшеть бо свечалъ с Лавромъ бежати в Русь

Słowo o pułku Igora

Днепри темне березе плачется мати Ростиславля по уноши князи Ростиславе. Уныша цветы жалобою, и древо с тугою къ земли преклонилось.
А не сороκы втроскоташа - на следу Игореве ездитъ Гзакъ съ Кончакомъ. Тогда врани не граахуть, галици помлъкоша, сороκы не троскоташа, полозие ползоша только. Дятлове тектомъ путь къ реце кажутъ, соловии веселыми песньми светъ поведаютъ. Млъвитъ Гзакъ Кончакови: „Аже соколъ къ гнезду летитъ, - соколича растреляеве своими злачеными стрелами". Рече Кончакъ ко Гзе: „Аже соколъ къ гнезду летитъ, а ве соколца опутаеве красною дивицею" И рече Гзакъ къ Кончакови: „Аще его опутаеве красною девицею, ни нама будетъ сокольца, ни нама красны девице, то почнутъ наю птици бити въ поле Половецкомъ". (s. 210, 212)

Е. Рекъ Боянъ и Ходына, Святъславля песнотворца стараго времени Ярославля, Ольгова коганя хоти: „Тяжко ти головы кроме плечю, зло ти телу кроме головы", – Рускои земли безъ Игоря. (s. 212)

XIV. [38-] Солнце светится на небесе – Игорь князь въ Рускои земли [-38]. Девици поютъ на Дунаи – вьются голоси чрезъ море до [39-] Киева. Игорь едетъ по Боричеву къ святеи Богородици Пирогощеи [-39]. [40-] Страны ради, гради весели [-40]. (s. 212)

Latopis hipacki

[-34/2]. В то же время Половци напилися бяхуть кумыза, а и бы [32-] при вечере пришедъ конюшии, поведа князю своему Игореви, яко ждеть его Лаворъ. Се же вставъ ужасенъ и трепетенъ и поклонися образу Божию и крьсту чьстному [-32] глаголя: [33-] „Господи сьрдьцевидче, аще спасеши мя, владыко, ты недостоинаго". И возмя на ся крьстъ икону, и подоима стену и лезе вонъ [-33]. [31-] Сторожем же его играющимъ и веселящимся, а князя творяхуть спяща [-31]. [35-] Сии же пришедъ ко реце и перебредъ, и вседе на конь, и тако поидоста сквозе вежа [-35]. Се же избавление створи Господь в пятокъ, в вечере. [36-] И иде пешь 11 денъ [-36] [37-] до города Донця [-37]. (kol. 649-651)

XIV. [38-] И оттоле иде во свои Новъгородъ, и обрадовашася ему. Из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярослав же обрадовася

F. Певше песнь старымъ княземъ, а потомъ – молодымъ пети! Слава Игорю Святъславличю, Буи Туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу! Здрави, князи и дружина, побарая за христьяны на поганыя плъки! Княземъ слава а дружине! Аминь. (s. 212)

ему и помощь ему да, обеща [-38]. [39-] Игорь же оттоле еха ко Киеву к великому князю Святославу [-39]. [40-] И радъ бысть ему Святославъ, такъ же и Рюрикъ, сватъ его [-40]. (kol. 651)

Oczywiście poemat całą narrację przekazuje w formie poetyckiej. Sekwencja wydarzeń jest często zatrzymywana, ale jest ona obecna. Podział obu dzieł na fragmenty i zestawienie ich umożliwia wydzielenie poszczególnych etapów tej sekwencji i zawartych w nich szczegółów. Poza I fragmentem latopisu hipackiego (który powinien się znaleźć w porządku tekstu między fragmentami II i III, ale tu celowo został przeniesiony na początek) w żadnym z tekstów sekwencja narracji nie została naruszona. Tylko zaćmienie słońca w poemacie wysunięte jest na początek opowieści, co jest zrozumiałe z artystycznego punktu widzenia. Był to zły znak, który miał jeszcze podkreślić dramatyzm fatalnego końca wyprawy.

We fragmentach wypreparowanych z obu dzieł widzimy te same realia i szczegóły. Ponumerowałem je odpowiednio cyframi arabskimi w nawiasach kwadratowych.

I. Igor widzi zaćmienie słońca i przemawia do swojej drużyny [1].
II. Igor maszeruje z Kijowa [3] przez Nowogród Siewierski [4], Putywl [5] w stronę Suły [2]. W poemacie z tych punktów powstaje ogólny obraz – plan lokalizacyjny.
III. Igor czeka na przybycie swego brata Wsiewołoda [6] z Kurska [7], wojsko maszeruje dalej [8].
IV. W piątek o świcie [9] wojsko napotyka Kumanów [11], których następnie pokonuje [10]. Rusini biorą jeńców [12] i nocują na pustkowiu [13].
V. Kumani gromadzą świeże siły, są one liczne [14]. Dzieje się to w nocy, latopis podaje, że z piątku na sobotę.
VI. W sobotę rano bitwa zaczyna się od nowa [15] i trwa cały dzień [16]. W nocy [17] Rusini zdają sobie sprawę, że starli się z połączonymi siłami wszystkich Kumanów [18]. Igor próbuje zawrócić uciekające z pola bitwy oddziały [19] i zostaje uratowany od śmierci dzięki męstwu Wsiewołoda [20]. Trzeciego dnia, w niedzielę, Rusini zostają pokonani nad rzeką Kajałą [21].
VII. W tekstach obu dzieł akcja się zatrzymuje. Igor trafia do niewoli, co uznaje za karę Bożą za grzechy (okrucieństwo, którego się dopuścił, prowadząc

walki wewnętrzne między Rusinami). W poemacie temat walk bratobójczych zinterpretowany jest inaczej: doprowadziły one do porażki Igora, który oczekuje odsieczy od księcia kijowskiego Światosława. Ten nie znalazł się na kartach poematu przypadkowo: w następnym fragmencie to on jest przedstawiony jako główna postać.

VIII. Światosław dowiaduje się, że Igor i Wsiewołod trafili do niewoli. W poemacie – ma sen, a w latopisie – otrzymuje wiadomość [22]. Żałuje ich oraz podjętej przez nich pochopnie wyprawy [23].

IX. Światosław dysponuje potrzebnymi siłami, ale biernie przygląda się najazdowi Kumanów już po ich zwycięstwie nad Igorem (w narracji latopisu). W poemacie wyrażony jest żal z tego powodu, choć jego adresat jest inny [24]. Kumani zajmują Rymów [25] i ranią księcia perejasławskiego Włodzimierza [26].

X. Znowu następuje zatrzymanie sekwencji wydarzeń. W latopisie pojawia się komentarz, w którym spadające na Ruś nieszczęścia są karą Bożą za grzechy [27]. Autor poematu napisał inwokację do najpotężniejszych ruskich książąt, w której niedole spadające na Rusinów są skutkiem ich wzajemnych waśni [27].

XI. W latopisie następuje przedłużenie IX fragmentu, wcześniej oddzielone przez komentarz moralizatorski z fragmentu X. W poemacie nie ma odpowiednika tego fragmentu. Autor zrezygnował z tych faktów, dążąc do kumulacji wewnątrz poszczególnych etapów narracji.

XII. W latopisie został opisany pobyt Igora w niewoli kumańskiej. W poemacie opisowi temu odpowiada lament żony Igora – Jarosławny. Motyw lamentacyjny pojawia się także w latopisie: wielu opłakiwało Igora (w poemacie również wskazane jest konkretnie, że opłakiwała go Jarosławna) [28].

XIII. W poemacie Igor otrzymuje od Boga wizję uratowania się, a w latopisie – dostaje propozycję ucieczki [29]. Jest ona możliwa o zachodzie słońca [30]. Wieczorem Igor udaje, że śpi [31] i wtedy dostaje znak [32]. W latopisie prosi Boga o pomoc, a w poemacie – obmyśla dalszą drogę ucieczki [33]. Nawiązuje kontakt z Kumanem, który mu pomaga. W latopisie ma on na imię Ławor, a w poemacie – Owłur [34]. Książę przedziera się do rzeki między kumańskimi namiotami [35] i pieszo idzie do Dońca [37].

XIV. W poemacie Igor dociera do Rusi, latopisarz konkretyzuje – do Czernihowa [38], następnie udaje się do Kijowa [39]. Następuje finałowe szczęśliwe zakończenie [40].

Zestawienie fragmentów w pary, możliwe do dokonania przy śledzeniu struktury ich rozmieszczenia w obu tekstach: poematu i latopisu, jak również występujące w obu tekstach szczegóły wskazują, że ta sama sekwencja wydarzeń, te

same wydarzenia w rzeczywistości występują w obu utworach. W latopisie mamy to przedstawione szerzej, a w dziele poetyckim – w postaci streszczonej, nigdzie jednak nie znajdziemy sprzeczności między dwoma tekstami. Każdy z nich oparty jest na innych podstawach ideologicznych: opatrznościowość staroruskiej kroniki i wyrażające ją sentencje zostały w *Słowie…* zastąpione przez refleksje o charakterze patriotycznym oraz pochwały odwagi i siły bohaterów narracji. Artystyczne „wykończenie" dzieła nie wpłynęło na rozszerzenie czy zmianę ciągu narracyjnego. Przy uwzględnieniu tej okoliczności można, co prawda, wskazać nieznaczne różnice w wątku, jednak fabuła w obu dziełach pozostaje tożsama (a wątek nie jest przecież niczym innym jak fabułą uzupełnioną o detale).

Niektóre detaliczne różnice są zresztą bardzo charakterystyczne. W poemacie do opisania tych samych rzeczy czy wydarzeń zastosowano wyraźnie inne słownictwo niż w latopisie, co oczywiście może być zabiegiem artystycznym, weźmy jednak przykład – opis pierwszego starcia rusko-kumańskiego (IV – 9)[12]. W obu dziełach jest mowa o piątkowym świcie. W latopisie to naturalnie wynika ze specyfiki gatunkowej. Daty opisywanych w nim wydarzeń, czy to jako dzień miesiąca, czy tygodnia, wskazywane są w kilku miejscach (fragmenty: II, III, IV, V, VI, XIII). W kontekście poematu podanie tej informacji nie ma sensu (a jest to jedyny punkt, w którym autor określił dzień tygodnia), ponieważ całe wydarzenie jest tam przedstawione w sposób skoncentrowany, co dzieje się przy pomocy obrazowania poetyckiego. Jest jednak różnica: w latopisie *Заутра же, пятьку наставшу, во обеднее веремя*, w poemacie – *Съ зарания въ пятъкъ*. Słowo *заутра* użyte przez latopisarza, którego synonimem w poemacie może być *зарания*, jest użyte dokładnie w sensie świtu, a nie w szerszym – poranka. Zatem formalnie temu znaczeniu odpowiadające *зарания* w rzeczywistości mu nie odpowiada. Mamy różnicę czasową połowy dnia. Kontekst użytych synonimów powoduje, że w każdym przypadku niosą one inną treść.

Kuman, który pomógł Igorowi w ucieczce (XIII – 34), w latopisie ma na imię Ławor (czyli laur), a w poemacie – Owłur. Zmiana pozycji liter powoduje, że w pierwszym przypadku mamy imię chrześcijańskie, a w drugim – brzmiące z turecka. Ta pozornie niewielka zmiana w istocie jest spora, ponieważ daje możliwość zbudowania całej alternatywnej wersji interpretacyjnej. Weźmy pod lupę inne imię: kumański chan w latopisie ma na imię Kza (Koza), a w *Słowie…* występuje jako Gzak (fragmenty: V, VI, VIII, IX, XIII), ale w jednym miejscu XIII fragmentu jego imię jest zapisane Gza. Ktoś świadomie dokonał zmiany, ale nie był w niej konsekwentny. Zatem to nie zmiany w ciągu narracji spowodowały, że powstała nowa wersja, ale odwrotnie: to bieg narracji ulega zmianie w konsekwencji podążania za określoną wersją.

---

[12] W nawiasach wskazane zostały fragmenty i numery zaznaczonych szczegółów.

Wątpliwości nie budzi pomijanie czy upraszczanie szczegółów w tekście poetyckim, jest to naturalne. W wyniku takiego zabiegu powstały jednak przeinaczenia. Zamek Doniec, o którym mówi latopis hipacki, w *Słowie…* stał się rzeką Doniec (XIII – 37). W tym pierwszym dziele wskazanie zakresu czasowego 11 dni, które zajęła Igorowi ucieczka, oznacza, że Doniec był punktem krytycznym dla jej powodzenia. Rzeka Doniec, o której mówi poemat, nic w tym sensie nie wnosi. To element, który zmienia nie tylko wątek, ale wręcz całą fabułę. Jest on jednocześnie znaczący: trudno sobie wyobrazić, by autor współczesny wydarzeniom dokonał takiej zmiany. Zapis o rzece Doniec można więc uznać za błąd.

Zestawienie struktury tekstu obu utworów pokazuje, że poemat podąża za latopisem, replikując jego wersję wydarzeń[13]. Apollon Kuzmin następująco tłumaczy ich wzajemne podobieństwo tekstologiczne:

> Jeśli *Słowo…* i latopis mówią o zwycięstwie wojska Igora, odniesionym w piątek, to świadczy to jedynie o tym, że rzeczywiście w piątek zostało odniesione to zwycięstwo, lub o tym, że autor *Słowa…* i autor latopisu znali jednakową wersję przebiegu wydarzeń. O współzależności tekstologicznej między tymi zabytkami piśmiennictwa można by mówić tylko w przypadku, gdyby opisywały one przebieg wypadków przy pomocy tych samych wyrażeń. Jedynie w przypadku, gdy frazy i wyrażenia w obu tekstach pokrywają się, można stawiać pytanie o przyczyny tych zbieżności: czy wynikają one z wpływu jednego źródła na drugie, czy może z zależności ich obu od trzeciego, wcześniejszego od nich obu[14].

Kluczowe jest właśnie to, że dowodem na wspólność wersji nie jest zbieżność użytych wyrażeń czy sformułowań, a zbieżność relacjonowanych wydarzeń i powiązań między nimi. Innymi słowy, istotne jest nie zewnętrzne podobieństwo obu tekstów, ale ich wewnętrzna zbieżność narracyjna. Konieczne jest odróżnienie zbieżności tekstu od tekstologicznego podobieństwa, a tego rozróżnienia właśnie Kuzmin nie dostrzega. W tym konkretnym przypadku rzecz nie w tym, że oba zabytki zawierają przekaz o zwycięstwie Igora, ale w tym, w jaki sposób i w którym miejscu narracji o nim mówią.

W historiografii wskazywane jest pokrewieństwo *Słowa…* z moskiewskim poematem *Zadońszczyna*[15]. Porównajmy je więc[16]:

---

[13] А.А. Зимин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве”*, s. 47-50; А.Г. Кузьмин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве”…*, s. 68

[14] А.Г. Кузьмин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве”…*, s. 69.

[15] А.А. Зимин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве”*, s. 44; А.Г. Кузьмин, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве”…*, s. 68.

[16] Fragmenty oznaczone są cyframi arabskimi. *Zadońszczyna* także cytowana jest z: *Изборник…*

Słowo o wyprawie Igora	*Zadońszczyna*
1. Не лепо ли бяшетъ, братие, начати старым словесы трудныхъ повестии о пълку Игореве, Игоря Святъславлича? Начати же ся тъи песни по былинамь сего времени, а не по замышлению Бояню! […] Боян же, братие, не 10 соколовъ на стадо лебедеи пущаше, нъ своя вещиа пръсты на живая струны въскладаше, они же сами княземъ славу рокотаху. (s. 196)	1. И рцем таково слово: лудчи бо нам, брате, начати поведати иными словесы о похвальных сих о нынешных повестех о полку великого князя Дмитрея Ивановича и брата его князя Владимера Андреевича, а внуки святаго великаго князя Владимира Киевскаго. Начаша ти поведати по делом и по былинам. Не проразимся мыслию но землями, помянем первых лет времена, похвалим вещаго Бояна, горазда гудца в Киеве. Тот бо вещий Боян воскладоша гораздыя своя персты на живыя струны, пояше руским князем славы […]. (s. 380, 382)
2. Почнемъ же, братие, повесть сию отъ стараго Владимера до нынешняго Игоря, иже истягну умь крепостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплънився ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половецькую за землю Русьскую. (s. 196)	2. Се бо князь великий Дмитрей Ивановичь и брат его князь Владимер Андреевичь помолися богу и пречистей его матери, истезавше ум свой крепостию, и поостриша сердца свои мужеством, и наполнишася ратного духа, уставиша собе храбрыя полъкы в Руской земле помянуша прадеда своего великого князя Владимера Киевскаго. (s. 382)
3. Пети было песнь Игореви, того внуку: „Не буря соколы занесе чресъ поля широкая – галици стяды бежать къ Дону Великому”. […] „Комони ржуть за Сулою – звенить слава в Кыеве. Трубы трубять въ Новеграде, стоять стязи въ Путивле”. (s. 198)	3. Оле жаворонок, […] воспой славу великому князю Дмитрею Ивановичю и брату его князю Владимеру Андреевичю. Ци буря соколи зонесет из земля Залеския в поле Половецкое. На Москве кони ржут, звенит слава по всей земли Руской, трубы трубят на Коломне, бубны бьют в Серпугове, стоят стязи у Дону великого на брезе. (s. 382)

Słowo o wyprawie Igora

4. И рече ему Буи Туръ Всеволодъ: „Одинъ братъ, одинъ светъ светлыи – ты, Игорю!" Оба есве Святъславличя! Седлаи, брате свои бръзыи комони, а мои ти готови, оседлани у Курьска напереди. А мои ти Куряни сведоми къмети: подъ трубами повити, подъ шеломы вьзлелеяны, конець копия въскръмлени, пути имь ведоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострени, сами скачють, акы серыи влъци въ поле, ищучи себе чти, а князю славе. (s. 198)

Zadońszczyna

4. И рече им князь великий Дмитрей Иванович: „Братия и князи руские, гнездо есмя были великого князя Владимера Киевскаго, не в обиде есми были по рожению ни соколу, ни ястребу, ни кречату, ни черному ворону, ни поганому сему Момаю".

О соловей, летняя птица, что бы ты, соловей, выщекотал славу великому князю Дмитрею Ивановичю и брату его князю Владимеру Андреевичю и земли Литовской дву братом Олгордовичем, Андрею и брату его Дмитрею, да Дмитрею Волыньскому. Те бо суть сынове храбры, кречаты в ратном времени и ведомы полководцы, под трубами повити, под шеломы възлелеаны, конець копия вскормлены, с востраго меча поены в Литовской земли.

Молвяше Андрей Олгордович своему брату: „Брате Дмитрей, сами есмя два браты, сынове Олгордовы, а внуки есмя Едимантовы, а правнуки есми Сколомендовы. Зберем, брате, милые пановя удалые Литвы, храбрых удальцов, а сами сядем на свои борзи комони, и посмотрим быстрого Дону, испиемь шеломом воды, испытаем мечев своих литовских о шеломы татарские, а сулиц немецких о боеданы бусорманские".

И рече ему Дмитрей: „Брате Андрей, не пощадим живота своего за землю за Рускую и за веру крестьяньскую и за обиду великаго князя Дмитрея Ивановича. Уже бо, брате, стук стучит и гром гремит в каменом граде Москве. То ти, брате, не стук стучить,

Słowo o wyprawie Igora	*Zadońszczyna*
	ни гром гремит, – стучит сильная рать великаго князя Дмитрея Ивановича, гремят удальцы руские злачеными доспехи и черленными щиты. Седлай, брате Андрей, свои борзи комони, а мои готови – напреди твоих оседлани. […]". (s. 384)
5. Тогда въступи Игорь князь въ златъ стремень […]. (s. 198)	5. Уже бо въскрипели телегы межу Доном и Непром, идут хинове на Русскую землю. (s. 384, 386)
6. А Половци неготовами дорогами побегоша къ Дону Великому. Крычатъ телегы полунощы, рци, лебеди роспущени. (s. 198)	6. Тогда князь великий Дмитрей Ивановичь воступив во златое свое стремя, […]. (s. 386)
7. […] летятъ стрелы каленыя, гримлютъ сабли о шеломы, трещатъ копиа харалужныя […]. (s. 200, 202)	7. Треснуша копия харалужная, звенят доспехи злаченныя, стучат щиты черленыя, гремят мечи булатныя о шеломы хиновские […]. (s. 388)
8. На Дунаи Ярославнынъ гласъ слышитъ, зегзицею незнаемь рано кычеть […] Ярославна рано плачеть Путивлю городу на забороле, а ркучи: „О Днепре Словутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы сквозе землю Половецкую". (s. 208, 210)	8. И воспели бяше птицы жалостные песни. Восплакашася вси княгини и боярини и вси воеводские жены о избиенных. Микулина жена Васильевича Марья рано плакаша у Москвы града на забралах, а ркучи тако: „Доне, Доне, быстрая река, прорыла еси ты каменные горы и течеши в землю Половецкую". (s. 390)
9. Коли Игорь соколомъ полете, […]. (s. 210)	9. И тогда аки соколы борзо полетеша на быстрый Донь. То ти не соколи полетеша: поскакивает князь великий Дмитрей Ивановичь […]. (s. 392)
10. Княземъ слава а дружине! Аминь. (s. 212)	10. Богу нашему слава. (s. 396)

Zbieżność zestawionych tropów, a nawet – ich tożsamość w obu utworach jest oczywista. Ich podobieństwo pozwala mówić już nie o wzajemnym pokrewieństwie, ale o zwykłym plagiacie. Więcej jeszcze: pisano je przy zachowaniu dokładnego albo niemal dokładnego porządku kolejnych fragmentów (zamiana miejsc fragmentu 5 z 6 nie jest istotna). Zdarzające się różne kolejności zastosowanych w każdym z tekstów paraleli (np. krakanie wron w miejscu zachęt oraczy[17]) nie zmieniają jednak istoty: schemat rozłożenia tropów w obu dziełach jest niemal taki sam. Tropy nie wpływają na zmianę wersji wydarzeń, a jeżeli już – to w sposób nieistotny, zatem związek *Zadońszczyny* ze *Słowem…* nie daje podstaw do podważenia pokrewieństwa wersji tego ostatniego dzieła z latopisem hipackim. W *Słowie…* rysuje się jednak, w takiej czy innej postaci, odpowiedniość dwóch schematów: schematu fabuły (zbieżnego z latopisem hipackim) i schematu rozmieszczenia najbardziej charakterystycznych tropów (zbieżność z *Zadońszczyną*). Powstaje zatem pytanie, czy coś łączy latopis hipacki (a przede wszystkim – opowieść o Igorze) i *Zadońszczynę*.

Relacja latopisarza nie należy do gatunku literatury pięknej, a wyprawa Igora to zupełnie inne wydarzenie niż bitwa na Kulikowym Polu. W takim przypadku przeszkoda w postaci występowania typowych wyrażeń może się okazać niemożliwa do pokonania przy porównywaniu tekstów. Do naszych czasów zachowała się jedna z redakcji latopisu hipackiego, na początku której znajduje się *Powieść minionych lat*. Autor *Zadońszczyny* niewątpliwie wykorzystał *Powieść…* w celu zarysowania perspektywy historycznej we własnym utworze i podobnie rozpoczął tworzony przez siebie poemat:

Powieść minionych lat[18]	*Zadońszczyna*
[…] сынове Ноеви розделиша землю – Симъ, Хамъ, Афетъ. Яся въстокъ Симови […] Афетови же яся полунощная страна. […] Въ Афетови же части седить Русь. (kol. 2-4)	Пойдем, брате, тамо в полунощную страну жребия Афетова, сына Ноева, от него же родися русь православная. Взыдем на горы Киевския и посмотрим славного Непра и посмотрим по всей земли Руской. И оттоля на восточную страну жребии Симова, сына Ноева, от него же родися хиновя – поганые татаровя, бусормановя (s. 380).

[17] *Изборник…*, s. 200, 390.

[18] Cytat z: ПСРЛ, т. 2.

W *Słowie…* sporo miejsca poświęcono dziejom Rusi, brakuje w nim jednak tradycyjnego wstępu biblijnego. Zamiast niego w wizji zarania historii najpierw pojawia się Włodzimierz Stary (fragment A). Występuje on także na początku *Zadońszczyny* (fragment 1), ale to nie on stoi u samych początków dziejów, jak ma to miejsce w *Słowie…* Prapoczątki z *Zadońszczyny* odsyłają do *Powieści…* Można uzupełnić, że chyba nie tylko do niej, ale także do szerszych tekstów latopisu hipackiego. Jest tam np. mowa o wzgórzach Kijowa[19]. W tym miejscu warto wskazać kilka wyrażeń (nawet jeśli całkiem stereotypowych) obecnych zarówno w opowiadaniu o wyprawie Igora zawartym w latopise hipackim, jak i w *Zadońszczynie*[20].

Latopis hipacki	*Zadońszczyna*
a. и тако поидоша к ния, положаче на Бозе упование свое. (kol. 639)	a. Господи боже мой, на тя уповах. (s. 392)
b. и Бог силою своею возложил на врагы наша победу, а на нас чьсть и слава. (kol. 640)	b. воздадим поганому Момаю победу, а великому князю Дмитрею Ивановичю похвалу. (s. 380)
c. Святослав же то слышав и вельми воздухнув утер слез своих и рече. (kol. 645)	c. И помолися богу и пречистой его матери и всем святым его и прослезися горко и утер слезы. (s. 392)

W każdym razie autor *Zadońszczyny* opiera w całej rozciągłości swoją wizję historii na latopisie hipackim. Jest ona w *Zadońszczynie* różna od wizji historii przyjętej w *Słowie…*, w którym nie występują generalizujące opozycje: Sem – Jafet i Ruś – Azja (Wschód). Tu opozycja ta ma charakter lokalny: Ruś *versus* kumańskie pustkowia[21].

Jednak i w tym aspekcie widoczne jest dążenie do generalizujących określeń. Azja określona jest etnonimem *Хинова*, używanym w *Zadońszczynie*[22], ale występującym także w *Słowie…*[23] W obu utworach pojawia się rzeka Kajała jako podmiot, który nazywa nieszczęścia spotykające Ruś:

---

[19] *Изборник…*, s. 380. Por.: ПСРЛ, т. 2, kol. 708; *Слово о полку Игореве: поэтические переводы и переложения*, подгот. текста, пер. и примеч. В. Ржиги, С. Шамбинаго, Москва: Гослитиздат 1961, s. 325. Jednak to powiedziane zostało także w *Słowie…*, patrz fragment VIII.

[20] Fragmenty zaznaczyłem tu małymi literami.

[21] *Изборник…*, s. 196: „[…] наведе своя храбрыя плъкы на землю Половецькую за землю Руськую".

[22] *Ibidem*, s. 380, 384, 386, 388.

[23] *Ibidem*, s. 204, 206.

Zadońszczyna	*Słowo o wyprawie Igora*
Те бо на реке на Каяле одолеша род Афетов. И оттоля Руская земля седит невесела, а от Калатьския рати до Мамаева побоища тугою и печалию покрышася […]. (s. 380)	Ту ся копиемъ приламати, ту ся саблямъ потручяти о шеломы Половецкыя, на реце на Каяле, у Дону Великаго. (s. 200) Съ тоя же Каялы Святоплъкь полелея отца своего междю угорьскими иноходьцы ко святеи Софии къ Кыеву. (s. 200; por. *Слово о полку Игореве*, s. 320-321) […] кають князя Игоря, иже погрузи жиръ во дне Каялы, рекы Половецкия, Рускаго злата насыпаша. (s. 202) На реце на Каяле тьма светъ покрыла: по Рускои земли простршася Половци, аки пардуже гнездо, и великое буиство подасть Хиново. (s. 204)

W *Słowie…* Kajała jest po prostu nazwą konkretnej rzeki, nad którą Igor trafił do niewoli. Takie właśnie jej znaczenie znajdziemy w latopisie hipackim, w opowieści o wyprawie Igora.

Słowo o pułku Igora	Latopis hipacki
Ту ся брата разлучиста на брезе быстрои Каялы; ту кроваваго вина не доста, ту пиръ докончаша храбрии Русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. (s. 202) На Дунаи Ярославнынъ гласъ слышитъ […]: „Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянъ рукавъ въ Каяле реце, утру князю кровавые его раны […]". (s. 208)	И тако во день святого воскресения наведе на ня Господь гневъ свои: в радости место наведе на ны плачь и во веселье место желю на реце Каялы. (kol. 642-643; por. fragment VI)

Ta zbieżność nie jest zaskakująca, ale nie wiadomo, dlaczego w *Słowie…* Kajała wyraża wszystkie nieszczęścia Rusi, nawet te, które nie mają związku z kłopotami Igora[24]. Można by tę kwestię pominąć, ale właśnie w takim znaczeniu

[24] *Ibidem*, s. 202.

Kajała pojawia się w *Zadońszczynie*. Akurat w tym utworze ma to własną logikę, bo Kajała jest tu tożsama z Kałką – rzeką, nad którą w 1223 r. Rusini ponieśli po raz pierwszy porażkę w starciu z Tatarami[25]. W *Słowie…* takie generalizujące użycie nazwy rzeki Kajały nie ma uzasadnienia.

Jasne pozostaje, że schemat struktury *Słowa…* jest zgodny z narracją latopisu hipackiego w sensie fabuły oraz z *Zadońszczyną* w sensie rozłożenia najbardziej charakterystycznych tropów. Oczywiste jest także, że wizja dziejów w *Słowie…* zasadniczo nie jest różna od tej, którą znajdujemy w *Zadońszczynie*, nie jest ona jednak konsekwentnie dopracowana. Tymczasem wizja dziejowa *Zadońszczyny* opiera się na perspektywie historycznej, stworzonej w latopisie hipackim. W końcu jasne jest też, że elementy rzeczywistości zostały nieznacznie zmienione w wersji *Słowa…*, tworzonej poprzez naśladowanie wersji latopisu hipackiego, a nie – odwrotnie. Nie mogę twierdzić, że wszystko to jest podstawą do uznania, że *Słowo…* powstało jako naśladownictwo *Zadońszczyny*, jest jednak podstawą do zadania pytania, czy aby tak nie jest. Stąd powstaje kolejne pytanie o argumenty przemawiające za tym, że *Słowo…* właśnie nie jest repliką *Zadońszczyny*.

Trzeba zachować wielką ostrożność przy ocenie autentyczności *Słowa o pułku Igora*.

[25] *Ibidem*, s. 382: „А от Калатьские рати до Момаева побоища 160 лет" (pomyłka o 3 lata).

Aneks 2

Wiadomości na temat Bałtów zawarte w dziele szwajcarskiego historyka Johannesa Heroldta o wyprawach krzyżowych (kontynuacja pracy Wilhelma z Tyru)

Paleotyp:
Belli sacri historia, Libris XXIII comprehensa, de Hierosolyma, ac terra promissionis, adeoque uniuersa pene Syria per Occidentales principes Christianos recuperata: narrationis serie usque ad regnum Balduini quarti, per annos LXXXIIII continuata. Opus mirabili rerum scitu dignissimarum uarietate refertum, ac historiae studiosis ut iucundissimum, ita & utilissimum futurum: ante annos quidem circiter quadringentos conscriptum, nunc que primum Doctissimi uiri Philiberti Poyssenoti opera in lucem editum. Gvlielmo Tyrio metropolitano quondam Archiepiscopo, ac regni eiusdem Cancellario, autore. – Basileae: Cum Caes. Maiestatis gratia et priuilegio ad quinquennium. – P. XXIV, 578 / *De bello sacro continvatae historiae, libri VI.* […] Ioanne Herold Hoechstettensi authore. – Basileae. – P. VIII, 256 [Dedykacja w pierwszym wydaniu, s. I-III] Ioannes Oporinus S.P.D. […] Anno salutis humanae M.D. XLIX, Mense Martio. Kolofon, s. 578: Basilieae, per Nicolavm Brylingervm et Ioannem Oporinvm, Anno Salutis humanae M D XLIX, Mense Martio. Koniec przedmowy do wydania drugiego, s. VIII: Anno a nato Christo M.D. XLIX.
Ciąg dalszy, wydanie drugie, s. 189.
Aucti numero, pietate, fauore et liberalitate bonorum, etiam opibus excellere coeperunt, […] Cum uero res Syriae indies imminuerentur, ac Fredericus secundus, inducijs datis, regnum Hierosolymorum cum Sarracenis pacasset, Hermannum Balck, ordinis eius tum principem secum in Germaniam deduxit, quo tempore Daniae rex Vualdemarus secundus Prussiam imperata facere, et Christi religionem suscipere coegisset, et domum redierat. Gens uero superstitiosa ad pristinum errorem conuersa, cum sacris initiatos omnes perdebat et prosequebatur. Nec fratres ordinis Gladiferorum, qui tunc in Liuonia strenue res Christianas administrabant, Lituanorum Prussiorumque impetus simul sustinere poterant, missis igitur nuncijs, orant Teutonicos sanctae Mariae, qui apud Fredericum morabantur, ut arma infidelibus inferant, bellum Christo gerant, se suaque omnia, sub ipsorum potestate fore, modo auxilia et supplementa conferant. Hermannus manu sociorum quam secum habebat, ascitisque multis alijs e Germanorum nobilitate uiris militaribus, in Pruteniam uenit, fortiterque pugnando, maiorem prouinciae partem obtinuit, […].
Jako wielki mistrz Zakonu wskazany jest Hermann von Balk, a nie – Hermann von Salza. Bałtowie północni nie byli znani jako twórcy tego dzieła. Litwini pojawiają się obok Prusów. Wszystko zaczerpnięte jest z późnej krzyżackiej tradycji historycznej.

Aneks 3

Pogrzeb Mendoga w Agłonie a kwestia autentyczności kroniki Jana Fryderyka Riviusa

Co stało się z ciałami Mendoga i jego synów po tym, jak spiskowcy pozbawili ich życia? Na to pytanie próbował odpowiedzieć Teodor Narbutt, ogłaszając, że w znalezionej właśnie kronice Jana Fryderyka Riviusa znajduje się opis tablicy nagrobnej pochodzącej z Agłony w Łatgalii[26*]. Historyk opublikował zawarty we wspomnianej kronice rysunek przedstawiający – jak twierdził – tę płytę[27] oraz transkrypcję wpisu na niej[28]:

Hac. requiescit. humo. Mendocus. Dux. lithuanus … Vivere. cui vitae … et. obire. fuit honoris … tunc. rex. e. duce. nunc christianus princeps. nunc. idolis. cultor. duplex. veste. senectutis … astuciae crudeli … occisus. est. Anno. MCCLXIII salutis. september XII

Fałszerstwa Narbutta stały się już niemal przysłowiowe, jednak przypadek kroniki Bychowca każe powstrzymać się od zbyt stanowczych ocen. Zakon Inflancki mógł być zainteresowany wyprawieniem Mendogowi pogrzebu, by ogłosić się jego spadkobiercą. Świadectwem tego zamysłu są spreparowane przez Zakon dokumenty donacyjne, rzekomo wydane przez Mendoga. Płyta nagrobna nie musiała przecież pochodzić z czasu pogrzebu. Być może została położona później, a twórca inskrypcji mógł wykorzystać jako wzór nekrologi z dowolnego kościoła. Wszystkie te kwestie wymagają badań, ale te trudno przeprowadzić, więc przekaz rozpowszechniony przez Narbutta po dziś dzień żyje własnym życiem, prowokując kolejne pytania i próby odpowiedzi na nie.

Tekst inskrypcji budzi podejrzenia natury lingwistycznej. Formy „Mendocus" i „lithuanus" są pochodzenia polskiego, niemieckie z XIII w. to „Mindowe" i „lettowinus", choć – jak wspomniałem – napis mógł powstać później. Trudno o jakiekolwiek pewniki na temat rysunku, gdy nie zna się inflanckiej epigrafiki.

Konsul Republiki Litewskiej w Dyneburgu – pan Saulius Butkus – umożliwił mi przedstawienie odpowiedzi na pytania, które w tej kwestii interesowały Łotyszy. Wskazałem wtedy, że wszystkie te zagadnienia wymagają dalszych badań, włącznie z samą kroniką Riviusa[29]. Pierwszy, bardzo ważny krok w tym kierunku

---

[26] T. Narbutt, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. 1: *Mitologia litewska*, Wilno: A. Marcinowski 1835, s. 375. *Obecnie oryginalna wersja niemiecka oraz dokonany przez Narbutta przekład na polski przechowywane są w bibliotece Akademii Nauk Litwy: LMAB RS, F9-3156; Kronika niemiecka J.F.R. [Johann Rivius], LMAB RS, F22-54.

[27] T. Narbutt, *op. cit.*, t. 1, Tabl. V, Fig. 38.

[28] *Ibidem*, s. 375-376.

[29] E. Gudavičius, *Vai Aglonas baznīcā ir bijis apglabāts Mindaugs?*, „Latgales Laiks" 1997, 23 Aprilis, nr 32 (769), s. 6.

wykonał Artūras Dubonis w swoim wystąpieniu na międzynarodowej konferencji poświęconej Maciejowi Stryjkowskiemu, a zorganizowanej przez Instytut Historii Akademii Nauk Litwy w maju 1997 r. Dubonis omówił właśnie kronikę Riviusa. Wkrótce potem tezy jego referatu zostały ogłoszone w prasie[30*]. Z analizy przeprowadzonej przez Dubonisa wynika, że tak zwana kronika Riviusa ma wiele cech falsyfikatu, sama zaś postać jej autora została stworzona przez Narbutta. Dubonis nie przedstawił pochopnych wniosków, zastrzegając, że „rozstrzygnięcie, czy kronika Riviusa jest autentyczna, nie zostało jeszcze dokonane"[31]. Pozostaje się z tym w pełni zgodzić.

[30] A. Dubonis, *Dėl Rivijaus kronikos autentiškumo*, „Voruta" 1997, birželio 1-6 d., nr 21 (303), s. 12-13. *Idem, *Rivijaus kronikos byla*, „Lituanistica" 1997, nr 4 (32), s. 3-11; idem, *The Case of the Chronicle of Rivius*, „Lithuanian Historical Studies" 2000, vol. 5, s. 7-20.

[31] Idem, *Dėl Rivijaus kronikos autentiškumo*, s. 13.

Aneks 4

Drzewo genealogiczne Mendoga (według Edvardasa Gudavičiusa)

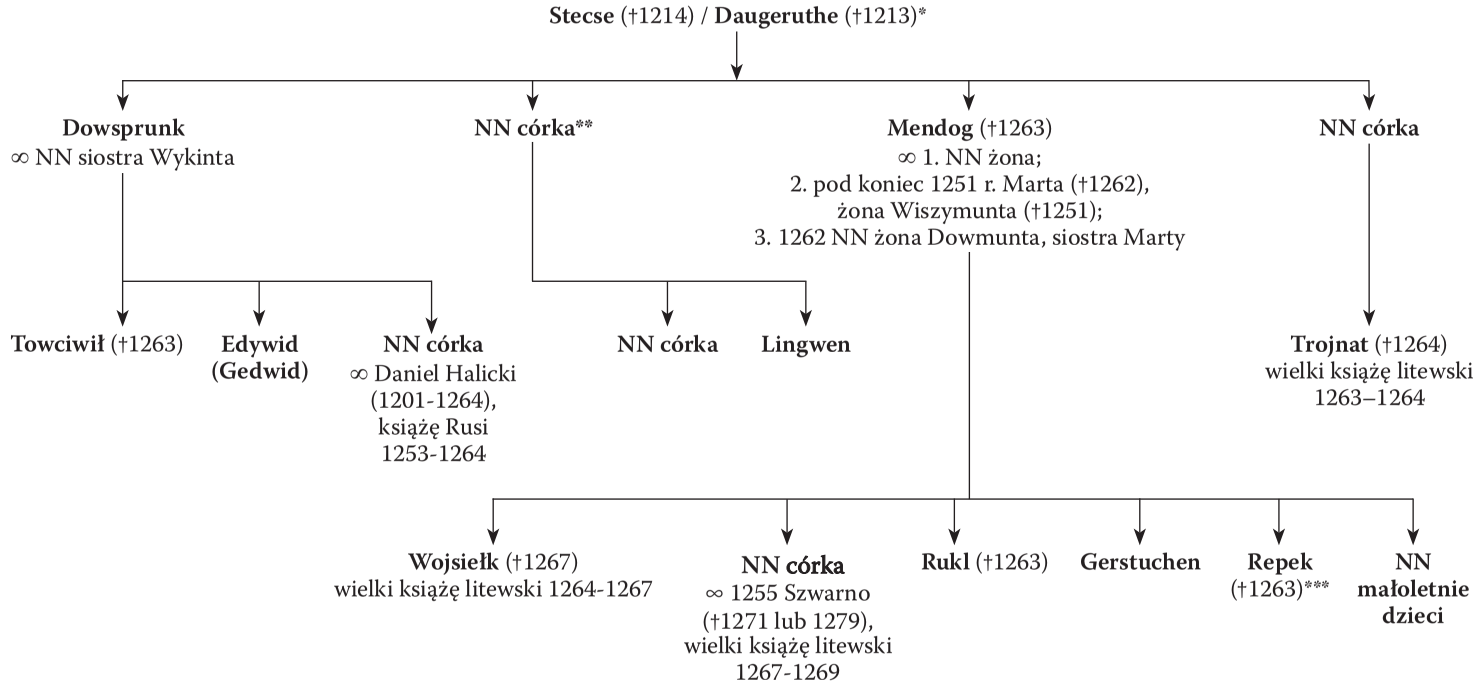

* Gudavičius przypuszczał, że wymienione w umowie z 1219 r. pary braci – Dowiat i Wilikaił oraz Dowsprunk i Mendog – to synowie Daugeruthego i Stecsego, ale zaznaczał, że nie wiadomo, w jakiej kombinacji przypisać synów do ojców. Patrz s. 187.

** Pozostaje alternatywa: Trojnat i Lingwen byli albo rodzonymi braćmi, albo kuzynami. Ta druga opcja według Gudavičiusa jest bardziej prawdopodobna. Patrz s. 200, 262-263.

*** Repek mógł być jednym z małoletnich dzieci Mendoga, o które martwiła się Marta przed śmiercią. Patrz s. 312-313, 369.

Aneks 5

Litwa w roku 1219 – rekonstrukcja Edvardasa Gudavičiusa

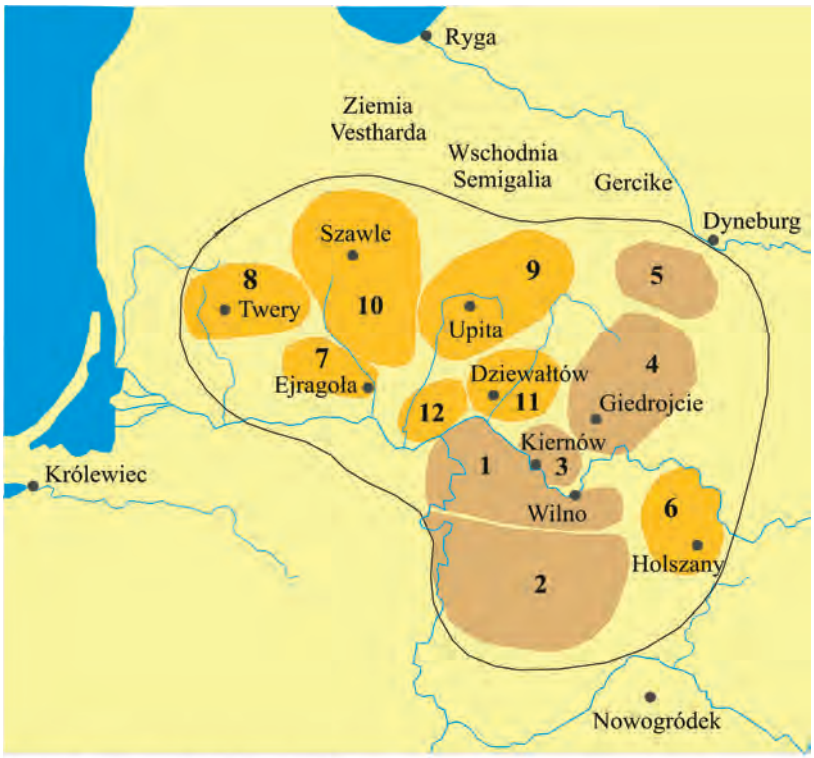

* W nakreślonych przez Gudavičiusa rekonstrukcjach kartograficznych na prawym brzegu Wilii celowo pozostawało puste miejsce. W monografii *Mindaugas* autor ostrożnie brał pod uwagę możliwość, iż terytorium to (z Kiernowem) należało do Żywinbuda (s. 188-189). Po raz pierwszy to przypuszczenie zostało zilustrowane w: A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija, 1009-1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla 2005, s. 33, 37.

Aneks 6

Litwa w okresie wojny domowej (1248-1252) – rekonstrukcja Edvardasa Gudavičiusa

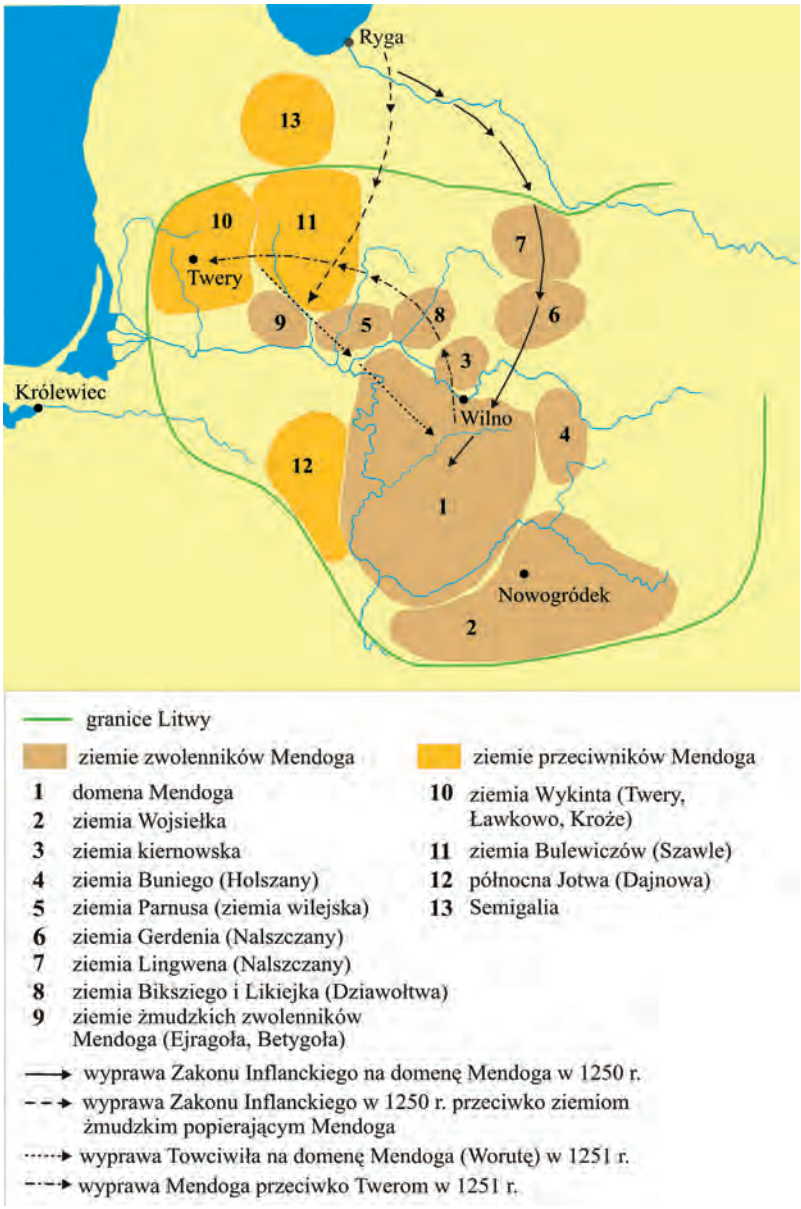

Źródło: Mapy przygotowała dr Inga Leonavičiūtė na podstawie rekonstrukcji kartograficznych stworzonych przez Edvardasa Gudavičiusa i zamieszczonych w jego książce: *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1989, s. 32-33, 96-97.

Aneks 7

6 lipca – dzień koronacji Mendoga

Przed ponad trzema dekadami Edvardas Gudavičius ustalił dokładną datę koronacji Mendoga na 6 lipca 1253 r. To uściślenie uzasadnił w pracy habilitacyjnej z 1988 r.[32] Na konferencji w Toruniu przedstawił je i uargumentował gronu zawodowych historyków[33], a w prasie zaprezentował szerokiemu gronu odbiorców[34]. Po ogłoszeniu przez Litwę w 1990 r. przywrócenia niepodległości powstał pomysł, by dzień koronacji Mendoga był obchodzony jako święto państwowe. 6 lipca tego roku w Miednikach odbyła się uroczystość upamiętniająca 737. rocznicę tego wydarzenia. Częścią obchodów było umieszczenie kamienia pamiątkowego na Górze Józefowej. Gudavičius opublikował wtedy artykuł, który poniżej zamieszczamy w przekładzie. Autor wyjaśniał w nim, dlaczego 6 lipca powinien być obchodzony jako dzień powstania państwa litewskiego. W październiku 1990 r. Rada Najwyższa Republiki Litewskiej rozpoczęła pracę nad ustawą o świętach państwowych. Deputowani uwzględnili propozycję ustanowienia tego dnia świętem ustawowym, zgłoszoną w liście otwartym, podpisanym m.in. przez historyka Alfredasa Bumblauskasa[35], prawnika Vytautasa Baškisa i ks. prałata Kazimierasa Vasiliauskasa. W ten sposób 6 lipca stał się oficjalnie świętem jako Dzień Koronacji Mendoga – Święto Powstania Państwa. Od 1991 r. jest on co roku obchodzony i wolny od pracy, podobnie jak 16 lutego (powstanie Republiki Litewskiej) i 11 marca (Dzień Restytucji Niepodległości).

Dzień Powstania Państwa

Popieram propozycję grupy inicjatywnej („Atgimimas" 1990, nr 21), by dzień koronacji Mendoga – 6 lipca 1253 r. – oficjalnie uznać za dzień powstania państwa litewskiego.

---

[32] E. Gudavičius, *Lietuva Pabaltijo tautų kovoje prieš vokiečių feodalų agresiją XIII a.* Disertacija istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas 1988, s. 228-229, VUB RS, F76-3116.

[33] Idem, *Polityczny problem Królestwa Litewskiego w połowie XIII wieku*, [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*, red. M. Biskup, Toruń: Towarzystwo Naukowe 1990, s. 69-70.

[34] Idem, *Mindaugas' Coronation*, „Gimtasis kraštas" 1988, liepos 28 – rugpjūčio 3, nr 31 (1116), s. 7; idem, *Mindaugo žingsnis į Europą*, „Gimtasis kraštas" 1988, spalio 20-26, nr 42 (1127), s. 7.

[35] Alfredas Bumblauskas w artykule popularnonaukowym odtworzył przebieg koronacji Mendoga oraz omówił jej znaczenie i sposób, w jaki Gudavičius ustalił jej datę, patrz: A. Bumblauskas, *Lemtingos Lietuvos istorijos datos: 1253 metai liepos 6 diena*, „Aušrinė" 1990, nr 11, s. 39-43.

Dlaczego akurat ta data?

Zachowało się pismo, w którym Mendog ofiarował Zakonowi Inflanckiemu część ziem żmudzkich. W nim zawarta jest informacja, że – za poleceniem papieża – Mendog został ukoronowany.

Autentyczność dokumentu nie budzi żadnych wątpliwości, ponieważ został on potwierdzony przez papieża Innocentego IV. Inflancka Kronika Rymowana także zawiera wzmiankę o zapisie dokonanym na rzecz Zakonu, dokonanym przez Mendoga w momencie koronacji.

Zachował się projekt przywileju dla mieszczan ryskich, na mocy którego Mendog miał ich zwolnić z myta na Litwie. Projekt nie doczekał się zatwierdzenia, ale jest w nim wzmianka o koronacji Mendoga i o biskupie chełmińskim Heidenreichu, który jej dokonał. Imię tego hierarchy figuruje też na liście świadków na wspomnianym już dokumencie nadania ziem żmudzkich Zakonowi. Inflancka Kronika Rymowana zawiera informację, że właśnie Heidenreich dokonał aktu koronacji litewskiego władcy. Innocenty IV nakazał mu dopełnienie tego obrzędu jeszcze w bulli z 17 lipca 1251 r., gdy do papieża przybyli posłowie litewscy, by go zawiadomić, że ich władca się ochrzcił.

Akt nadania części ziem żmudzkich Zakonowi datowany jest na lipiec 1253 r., ale dzień nie jest w nim wskazany. Widocznie zwierzchnicy krzyżaccy, którzy zlecili przygotowanie projektu tego dokumentu swoim kancelistom (gdyż Mendog nie miał własnej kancelarii), jeszcze nie znali dziennej daty planowanej uroczystości koronacyjnej. Przemawia za tym wskazanie daty tylko miesięcznej, co nie było typowe dla ówczesnej dyplomacji (zwykle oznaczano, jaki był dzień w kalendarzu kościelnym). Znamy więc precyzyjnie rok i miesiąc koronacji Mendoga. Dzień możemy ustalić na podstawie przekazów pośrednich.

Przede wszystkim, zgodnie z formułą koronacyjną, obrzęd mógł się odbyć tylko w niedzielę. W 1253 r. niedziele przypadały na 6, 13, 20 i 27 dzień lipca. Wśród osób, które poświadczały akt przekazania Zakonowi części Żmudzi, wymieniony jest franciszkanin Adolf. Wiadomo, że 20 lipca przebywał on w Kurlandii, zatem koronacja nie mogła się odbyć w tę niedzielę. Odpada także ostatnia niedziela miesiąca – 27 lipca. Podróż z Włoch nad Bałtyk w tamtym okresie musiała trwać co najmniej pięć tygodni, a papież dokonał potwierdzenia wspomnianego dokumentu 21 sierpnia 1253 r. Nie dotarłby on do kurii rzymskiej odpowiednio wcześnie, gdyby wiozący go posłowie wyruszyli dopiero po 27 lipca.

Pozostają więc dwie niedziele: 6 i 13 lipca. Mistrz Zakonu Inflanckiego, który wziął udział w uroczystości koronacyjnej, prawie na pewno nie wysłał aktu darowania ziem prosto z Litwy. Prawdopodobnie został on najpierw przewieziony do Rygi, a to zajęło kilka dni.

W ten sposób jedyną realną opcją pozostaje pierwsza niedziela lipca 1253 r. – dzień 6.

„Atgimimas" 1990, nr 27

Inga Leonavičiūtė
Uniwersytet Wileński

Mistrz litewskiej mediewistyki

Profesor Edvardas Gudavičius (1929-2020) należy do grona twórców nowoczesnej litewskiej historiografii, który „dokonał przewrotu w naszych głowach”[1]. Podjął próbę stworzenia wreszcie nowej, cywilizacyjnej koncepcji historii Litwy, która lokuje kraj w szerokim modelu dziejów Europy i świata. Koncepcja ta zbudowana jest na założeniu o spóźnionym włączeniu się Litwy do cywilizacji europejskiej, a tym samym – o jej późnym wejściu do regionu Europy Środkowej. Ten proces zaczął się po chrzcie i został przez Gudavičiusa nazwany europeizacją[2]. Koncepcja europeizacji doprowadziła do upadku twierdzenia o litewskim „złotym wieku” w okresie pogańskim – od dawna obecnego w historiografii litewskiej – i otworzyła możliwość „odzyskania” przez Litwę własnej historii XVII i XVIII w. W ujęciu Gudavičiusa nie był to bowiem czas tylko stulecia rozpadu

---

[1] Poeta Sigitas Geda tak właśnie scharakteryzował znaczenie prowadzonych na antenie telewizyjnej dyskusji między Gudavičiusem a Bumblauskasem, komentując program „Tajemnice przeszłości”, patrz rozmowa Liucijusa Vanagasa z Gedą, *„Būtovės slėpiniai” ir intelektualas RTV*, „Kalba Vilnius” 1994, nr 8, s. 5.

[2] Koncepcja Gudavičiusa została przedstawiona polskim czytelnikom w: A. Bumblauskas, *Kolizje historiograficzne w kwestii charakterystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Lithuania” 1995, nr 1 (14), s. 38-46; idem, *Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów*, „Przegląd Wschodni” 1999, t. 5, z. 4 (20), s. 757-760; idem, *Co Litwa i Polska dały Europie. Porównanie myśli historycznej Litwinów i Polaków*, „Lithuania” 2001, nr 3/4 (40/41), s. 47-63; idem, *Historia Litwy. Koncepcje historyków a dominujące wizje przeszłości*, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikžentaitis, M. Kopczyński, Warszawa: Muzeum Historii Polski 2014, s. 65-70. Patrz też: A. Švedas, *In the Captivity of the Matrix: Soviet Lithuanian Historiography, 1944-1985*, Amsterdam: Rodopi 2014, s. 209-215, 226-227; idem, *Istorijos inžinieriaus gyvenimo darbas*, [w:] *Istorijos inžinierius: Edvardo Gudavičiaus tekstai apie Lietuvą, Europą ir pasaulį*, sud. A. Švedas, Vilnius: Aukso žuvys 2019, s. 7-14. Jego ujęcie dziejów powszechnych omówił Paulius Manusadžianas: *E. Gudavičiaus pasaulio istorijos civilizacinė koncepcija*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 433-459.

litewskiej państwowości, lecz także rozwoju cywilizacyjnego[3]. To nowe spojrzenie na historię Litwy Gudavičius spopularyzował przede wszystkim w programie emitowanym przez 11 lat od 1993 r. przez Telewizję Litewską, zatytułowanym „Tajemnice przeszłości" (*Būtovės slėpiniai*) i cieszącym się dużą oglądalnością. Tworzył go wspólnie ze swym uczniem – profesorem Alfredasem Bumblauskasem[4]. W 1998 r. za realizację tego programu obaj zostali uhonorowani Narodową Nagrodą Kultury i Sztuki.

Dla zawodowych historyków znakiem firmowym Gudavičiusa są jego prace z dziedziny źródłoznawstwa, cechujące się jubilerską precyzją i dokładnością, on sam rozpoznawany jest zaś jako mistrz profesjonalizmu historycznego. Wokół niego jako mistrza wyrosło środowisko badaczy średniowiecza na Litwie, które potem przerodziło się w litewską szkołę mediewistyki. W swoim dorobku badawczym ma on rzadki dziś przykład oryginalnych badań, poświęconych problematyce roku 1009 (misji św. Brunona), genezie i powstaniu państwa litewskiego, unii polsko-litewskiej od aktu krewskiego[5], kwestiom związanym z wojskowością w Wielkim Księstwie Litewskim (WKL)[6], dziejom miast[7]. Na szczególną uwagę zasługują jednak prace poświęcone Pierwszemu Statutowi Litewskiemu, wymagające ogromnej erudycji i doświadczenia w rzemiośle historycznym. Były to zarówno badania, jak i publikacja tekstu Statutu oraz prace z zakresu heraldyki,

---

[3] A. Bumblauskas, *Historia Litwy…*, s. 69.

[4] Zanim powstał cykl programów „Tajemnice przeszłości", Gudavičius uczestniczył w programie prowadzonym przez Bumblauskasa zatytułowanym „Historia Litwy" (*Lietuvos istorija*, 1988-1990). Po zakończeniu cyklu „Tajemnice przeszłości" Telewizja Litewska zaproponowała widzom dwie serie debat dotyczących kultury i historii, zatytułowanych „W cieniu wieków" (*Amžių šešėliuose*, 2005-2009) i „Rozmowy na tysiąclecie" (*Tūkstantmečio pokalbiai*, 2009). W nich także brał udział Gudavičius. Lista programów, patrz: *Alfredas Bumblauskas: „Man viskas yra istorija": bibliografijos rodyklė, 1989-2016 m.*, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2016, s. 117-129. Powstały także trzy tomy materiałów cyklu „Tajemnice przeszłości", patrz: A. Bumblauskas, E. Gudavičius, *Būtovės slėpiniai*, sud. A. Švedas, t. 1: *Nuo Netimero iki…*, Vilnius: Alma Littera 2014; t. 2: *Užmiršta Lietuva*, Vilnius: Alma Littera 2016; t. 3: *Lietuvos vartai į jūrą*, Vilnius: Alma Littera 2017.

[5] E. Gudavičius, [bez tytułu], Vilnius: Aidai 2002. To najważniejsza praca źródłoznawcza Gudavičiusa, dotycząca interpretacji unii w Krewie. Od tej problematyki autor przeszedł płynnie do refleksji na temat badań przeszłości na Litwie, o ich zadaniach, a nawet – o specyfice humanistyki. Autor nie nadał tej książce tytułu, ale ze względu na ilustrację na okładce, przedstawiającą znaki Zodiaku, zaczęto ją nazywać po prostu „Zodiak", patrz także: *Visa istorija yra gyvenimas. 12 sakytinės istorijos epizodų (Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas)*, Vilnius: Aidai 2008, s. 151.

[6] E. Gudavičius, *Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai*, KA 1992, t. 13, s. 43-118.

[7] Idem, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas 1991.

sfragistyki i geografii historycznej. Bibliografia prac Gudavičiusa zawiera ponad tysiąc pozycji[8].

1. Początki ścieżki historyka

Profesor Gudavičius ma jako historyk nietypowy życiorys. Urodził się w roku 1929 w Kownie. Był to rok znamienny dla rozwoju historiografii, ponieważ wtedy zaczęły się ukazywać „Annales d'histoire économique et sociale" („Roczniki historii ekonomicznej i społecznej"), redagowane przez Marca Blocha i Luciena Febvre'a – założycieli szkoły historycznej Annales. W 1953 r. Gudavičius skończył studia na politechnice w Kownie i został inżynierem. Pracował, zgodnie z wykształceniem, w wielu fabrykach, najpierw w Kownie, potem – w Wilnie[9], by już jako 30-latek zająć się nauką historyczną. W okresie odwilży chruszczowowskiej rozpoczął zaoczne studia historyczne na Uniwersytecie Wileńskim. Historię studiował w latach 1962-1968, a więc w czasie, gdy wychowanek Annales, prekursor antropologii historycznej i historii mentalności Jacques Le Goff, wydawał swoje ważne dzieła: *Les intellectuels au Moyen Âge* (*Inteligencja w wiekach średnich*, 1957) czy *La Civilisation de l'Occident médiéval* (*Kultura średniowiecznej Europy*, 1964). Rok, w którym Gudavičius kończył studia, przyniósł dramatyczny koniec Praskiej Wiosny. Na fali emigracji po tym wydarzeniu jeden z najwybitniejszych czeskich znawców średniowiecza – František Graus – wyjechał wtedy do Niemiec zachodnich. Obu tych historyków, Grausa i Le Goffa, Profesor uznał później za swych zaocznych mistrzów[10]. W tym czasie nie dane mu jednak było dobrze zapoznać się z pracami tych wybitnych badaczy, podobnie jak z dziełami już wspomnianego Luciena Febvre'a czy Georges'a Duby'ego, którzy rzucili nowe światło na badania nad feudalizmem i nad wiekami średnimi w ogóle. Miał tę możliwość w pełni dopiero wtedy, gdy Litwa wyemancypowała się ze Związku Sowieckiego

---

[8] W księdze pamiątkowej opublikowanej na jubileusz 70. urodzin Profesora znalazła się też szczegółowa bibliografia dzieł Gudavičiusa z lat 1970-1999, przygotowana przez Gediminasa Lesmaitisa, a zawierająca 949 pozycji, patrz: *Edvardo Gudavičiaus bibliografija 1970-1999*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės…*, s. 461-499. Naliczyłam bez mała 70 pozycji bibliograficznych za lata 2000-2015, bez tekstów encyklopedycznych opublikowanych w wielotomowej encyklopedii litewskiej (*Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2001-2015). Część uzupełnień bibliograficznych została odnotowana w: „Tarp knygų" 2004, liepa-rugpjūtis, s. 43; 2009, liepa-rugpjūtis, s. 32-33.

[9] Szerzej patrz: *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 92-98, 103-122; A. Bumblauskas, *Edvardas Gudavičius: žmogus – istorijos meistras – akmuo*, LIS 2020, t. 45, s. 10-13.

[10] *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 37.

i odzyskała niepodległość[11], a rozpad żelaznej kurtyny otworzył drogi na Zachód. Odtąd możliwe już było śledzenie najnowszych tendencji i nurtów w mediewistyce bez pośrednictwa[12] „krytycznych" artykułów autorstwa rosyjskich historyków[13].

Od 1975 r. Gudavičius był pracownikiem Wydziału Historii Uniwersytetu Wileńskiego. Na początku lat dziewięćdziesiątych nowy dziekan – Alfredas Bumblauskas – doprowadził do gruntownej reformy Wydziału i założył Katedrę Historii Teoretycznej i Historii Kultury. Gudavičius się do niej przeniósł. Prowadził wtedy trzy przedmioty dla magistrantów. Zajęcia odbywały się u prowadzącego w domu, ponieważ wtedy Profesor miał już poważne problemy z poruszaniem się. Jego wykłady nas po prostu porwały, a z dzisiejszej perspektywy ośmielę się je nazwać legendarnymi. Profesor wykładał „Marca Blocha model feudalizmu", „Henryka Łowmiańskiego koncepcję genezy społeczeństwa Litwy" oraz „Wielkie Księstwo Litewskie między dwiema cywilizacjami: łacińską i bizantyjską"[14]. Te trzy przedmioty były w zasadzie wykładem już wspomnianej jego koncepcji obejmującej historię Litwy, Europy i świata. W jednym ze swoich ostatnich tekstów teoretycznych Gudavičius określił *Społeczeństwo feudalne* Blocha mianem „ewangelii średniowieczników" i ubolewał, że nie ma jeszcze litewskiego przekładu tego dzieła[15].

Tymczasem dla niego jako historyka punktem startowym były źródła historiograficzne w wymiarze, w którym były one dostępne na sowieckiej Litwie. Gudavičius, jako początkujący historyk, uczył się naszego rzemiosła pod kierunkiem

---

[11] Patrz np.: *ibidem*, s. 38-39, 244-246.

[12] Dzieła przedstawicieli szkoły Annales miały znacznie wcześniejsze wydania polskie i rosyjskie, do których udawało się dotrzeć w bibliotekach Wilna albo dzięki osobistym kontaktom, np.: М. Блок, *Апология истории: Апология истории или ремесло историка*, Москва: Наука 1973; M. Bloch, *Społeczeństwo feudalne*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 1981; G. Duby, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*, tłum. K. Dolatowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986; idem, *Rycerz, kobieta i ksiądz. Małżeństwo w feudalnej Francji*, tłum. H. Geremek, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986; idem, *Rok Tysięczny*, tłum. M. Malewicz, Warszawa: Volumen–Bellona 1997; Л. Февр, *Бои за историю*, Москва: Наука 1991.

[13] Na ten temat patrz np.: E. Gudavičius, *Los Caprichos. Du tūkstantis devintieji*, Vilnius: Aidai 2015, s. 341-342.

[14] *Žmonės, dokumentai, vaizda. Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra*, par. I. Leonavičiūtė, E. Raila, L. Skurvydaitė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2023, s. 114-119.

[15] Ten tekst stanowił wprowadzenie do litewskiego wydania pracy Oskara Haleckiego pt. *Historia Europy – jej granice i podziały*, patrz: E. Gudavičius, *Istoriosofinis žvilgsnis į Europos istoriją*, [w:] O. Halecki, *Europos istorijos ribos ir skirstymai*, vertė N. Babinskas, Vilnius: Margi raštai 2014, s. 22, 51-52.

profesora Stanislovasa Lazutki[16], badając Pierwszy Statut Litewski[17]. W czerwcu 1971 r. obronił pracę doktorską poświęconą procesowi wprowadzenia pańszczyzny na Litwie i jego wpływowi na Pierwszy Statut[18]. Promotor w rozmowie z prozaikiem Vytautasem Girdzijauskasem (który w 1974 r. pisał pierwszy tekst do prasy na temat Gudavičiusa) ocenił, że „dysertację napisał [Gudavičius – I.L.] w trzy lata. Bardzo dobrą dysertację, na co nie stać żadnego z naszych doktorantów studiów stacjonarnych". Potem dodał jeszcze: „o tym człowieku będzie jeszcze głośno. Bardzo bym chciał, żeby się to stało jak najszybciej"[19]. Jeden z recenzentów pracy – profesor Bronius Dundulis (1909-2000) – podkreślił, że jest to pierwsza praca „w czasach radzieckich" poświęcona Pierwszemu Statutowi Litewskiemu[20].

Praca doktorska Gudavičiusa dotyczyła więc zasadniczo dziejów stanu chłopskiego na Litwie. Autor wyjaśniał w niej rozwój pionowych struktur społecznych, kontynuując badania nad genezą i rozwojem feudalizmu oraz utrwaleniem się

---

[16] Pod koniec lat sześćdziesiątych Stanislovas Lazutka (1923-2009) rozpoczął pracę naukową nad Pierwszym Statutem Litewskim, co stało się jego *opus vitae*. W 1973 r. obronił pracę doktorską (co odpowiadało dzisiejszej habilitacji), a na jej podstawie przygotował i wydał po rosyjsku monografię zatytułowaną „Statut Litewski – kodeks feudalny Wielkiego Księstwa Litewskiego" (С.А. Лазутка, *I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого Княжества Литовского*, Вильнюс: Вильнюсский университет 1973); patrz także: E. Gudavičius, T. Vlasova, *Stanislovas Lazutka (1923 05 07 – 2009 07 06)*, LIS 2009, t. 24, s. 224-229; I. Valikonytė, E. Gudavičius, *Istoriko kolizija. In memoriam Stasiui Lazutkai*, „Kultūros barai" 2009, nr 7-8, s. 105-106.

[17] W 1968 r. Gudavičius obronił pracę dyplomową pt. *Feodaliniai priklausomų valstiečių – „žmonių" socialinė-ekonominė padėtis Lietuvoje ir jos atspindėjimas I Lietuvos Statute* („Sytuacja społeczno-ekonomiczna „ludzi", czyli chłopów zależnych na Litwie, i odzwierciedlenie tej sytuacji w I Statucie Litewskim") Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas 1968, k. 192, VUB RS, F85-L167. Już w 1970 r. opublikował wspólnie ze swoim promotorem – Stanislovasem Lazutką – pierwsze teksty naukowe, patrz: *Edvardo Gudavičiaus bibliografija 1970-1999*, s. 461.

[18] W sowieckim systemie odpowiednikiem stopnia naukowego doktora był kandydat nauk (ros. *кандидат наук*), stopień doktora nauk (ros. *доктор наук*) odpowiadał natomiast doktorowi habilitowanemu. E. Gudavičius, *Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos statute (1529 m.)*: Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas 1971, VUB RS, F76-1437; Э. Гудавичюс, *Процесс закрепощения крестьян Литвы и его отражение в 1 Литовском Статуте (1529 г.)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, 1971.

[19] V. Girdzijauskas, *Vienas ir... dar vienas*, „Literatūra ir menas" 1974, gegužės 1, nr 18 (1431), s. 10. Patrz także: A. Bumblauskas, *Edvardas Gudavičius: žmogus…*, s. 8-9.

[20] B. Dundulis, *Atsiliepimas apie E. Gudavičiaus kandidatinę disertaciją* […], 1971 06 12, VUB RS, F255-244, k. 1. O obronie pracy: *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 194.

pańszczyzny, prowadzone przez Juozasa Jurginisa (1909-1994)[21]. W ówczesnych warunkach ważne było jednak, że Gudavičius wyraźnie podkreślił typologiczną odrębność Litwy od Rosji[22]. Dalsze tezy odnoszące się do tej tematyki przedstawił w czterech artykułach opublikowanych w latach 1979-1983, już w odwołaniu do prac rosyjskiego historyka Aleksandra Nieusychina, którego stanowisko odstawało od oficjalnej sowieckiej wykładni historiograficznej, reprezentowanej przez Borisa Griekowa[23]. Litewski historyk wprowadził wtedy pojęcie alodium, przy pomocy którego przedstawił koncepcję feudalizmu europejskiego. Wynikało z niej, że społeczeństwa na Rusi i w Europie różniły się wzajemnie pod względem struktury społecznej[24]. Gudavičius wskazał tym samym na szczególną rolę bojarstwa WKL[25]. Właśnie do bojarów skierowany był badany przez Gudavičiusa dokument, będący zabytkiem prawa litewskiego – Pierwszy Statut Litewski. Badacz po latach wspominał, że „po prostu stanąłem przed koniecznością dowiedzenia się czegoś więcej o środowisku, które stworzyło Statuty"[26].

Gudavičius zajmował się badaniami nad feudalizmem, ale poświęcał także uwagę bardzo specyficznym dziedzinom źródłoznawstwa, odtwarzając perypetie powstawania kolejnych rękopisów i kopii tekstu Pierwszego Statutu. Tam nieodzowna okazała się znajomość nauk pomocniczych historii: paleografii, filigranistyki, kodykologii czy tekstologii. Dokumenty fascynowały Profesora. O swojej pracy nad kodeksem Zamoyskich w Bibliotece Narodowej w Warszawie opowiadał z zapałem:

> Proszę sobie wyobrazić, co to za odpis! Jego arkusze nie są *in quarto*, gdy na jeden składa się osiem lub szesnaście stron. Odpis Zamoyskich ma każdy arkusz w osobnym rozdziale. Zatem mały rozdział – to cienki arkusik, a duży – to gru-

---

[21] J. Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1962. Na temat tego dzieła Jurginisa patrz: E. Gudavičius, *Los Caprichos…*, s. 286-296.

[22] A. Švedas, *In the Captivity of the Matrix*, s. 209-215.

[23] Szerzej patrz: E. Gudavičius, *Los Caprichos…*, s. 287, 296-347; *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 179-181.

[24] E. Gudavičius, *Baltų alodo raida*, MADA 1979, t. 4 (69), s. 95-103; idem, *Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo*, MADA 1980, t. 3 (72), s. 55-62; idem, *Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje" Lietuvoje*, AMMD. Istorija 1983, t. 23, s. 3-12; idem, *Europos ikifeodalinė visuomenė: tarybinės istoriografijos duomenys*, MADA 1983, t. 4 (85), s. 82-90. Patrz także w niniejszej książce: s. 125-130.

[25] E. Gudavičius, *Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a., 1: Bajorų luomo susidarymas XVa.*, MADA 1975, t. 2 (51), s. 97-106; idem, *Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a., 2: Dėl XVI privilegijuotųjų ir „neprivilegijuotųjų" bajorų*, MADA 1975, t. 3 (52), s. 65-74.

[26] *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 188.

> by arkusz. Co to znaczy? Że to egzemplarz kanclerza wielkiego litewskiego. Na okładce tego odpisu widnieje pieczęć z herbem Gasztołdów. Taka struktura Statutu wskazuje wyraźnie, że każdy rozdzialik składany był z drobnych fragmentów, a między paragrafami pozostawiano większe lub mniejsze odstępy, zależnie od tego, czy wstawiano podtytuł, czy też nie. Niech Pan sobie wyobrazi, co ten odpis oznaczał dla mnie? Przecież to była istna kopalnia złota! Mało tego – odpis ten pełen był najprzeróżniejszych znaków wodnych. […] Otworzyła się przede mną dosłownie „kuchnia", w której powstawał zapis Statutu[27].

W 1995 r. profesor Gudavičius oraz jego długoletni nauczyciel – profesor Lazutka – zostali uhonorowani Nagrodą Narodową w dziedzinie Nauki[28], przyznawaną na Litwie za szczególnie ważne prace naukowe. W ten sposób doceniono prace badawcze i wydawnicze[29] obu historyków nad jednym z najważniejszych zabytków historii Litwy – Pierwszym Statutem WKL.

Gudavičius analizował rękopisy Statutu, źródła i okoliczności ich powstania, dzięki czemu rozwijały się nowe kierunki badań, te zaś zaowocowały kolejnymi pracami autora, poświęconymi wąskim zagadnieniom źródłoznawczym. Przykładem jest książka o kreskowych znakach własnościowych na Litwie w XII-XX w., która powstała z połączenia badań nad znakami osobistymi i własności, ich przekształceniem się w herby oraz analizy zagadnienia istnienia (a ściślej – nieistnienia) „litewskich run" i „pogańskiego pisma"[30].

---

[27] *Ibidem*, s. 156-157 (tłum. cytatu Katarzyna Korzeniewska). Wyniki badań w Bibliotece Narodowej w Warszawie: E. Gudavičius, S. Lazutka, *Lietuvos Statuto Zamoiskių rankraščio struktūra*, AMMD. Istorija 1980, t. 20, nr 1, s. 3-22. Na Litwie ukazała się edycja faksymile: S. Lazutka, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.) = Первый Литовский Статут (1529 г.): Zamoiskių ir Firlėjų rankraščių nuorašų paleografija ir faksimilės*, Vilnius: Margi Raštai 2007.

[28] Patrz np.: *Vilniaus universiteto žmonės – Lietuvos mokslo premijų laureatai*, rozdział w monografii zbiorowej: A. Bumblauskas et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai: kolektyvinė monografija*, 2-asis patais. ir papild. leid., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2012, s. 973.

[29] Publikacja Pierwszego Statutu do celów naukowych: *Pirmasis Lietuvos Statutas*, par. S. Lazutka, E. Gudavičius, t. 1, D. 1: *Paleografinė ir tekstologinė nuorašų analizė*, Vilnius: Mintis 1983; t. 1, D. 2: *Dzialinskio, Lauryno ir Ališavos nuorašų faksimilės*, Vilnius: Mintis 1985; t. 2, D. 1: *Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, Vilnius: Mintis 1991. W 2001 r. Gudavičius wraz Lazutką i Ireną Valikonyte przełożył tekst Pierwszego Statutu na język litewski, a w 2004 r. zostało ono opublikowane wraz z tłumaczeniem na rosyjski: *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius: Vaga 2001; *Первый Литовский Статут (1529)*, Вильнюс: Марги раштай 2004. W 2002 r. Statut został wydany także po angielsku, z równoległym tekstem po litewsku i łacinie: *The Statute of Lithuania = Lietuvos Statutas = Statuta Lithuaniae: 1529*, Vilnius: Artlora 2002 (poprawione i uzupełnione wyd. – 2014).

[30] E. Gudavičius, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII-XX a.*, Vilnius: Mokslas 1980; referat: idem, „Demos: internationale ethnographische und folkloristische Informationen" 1982,

2. Badania nad problematyką kształtowania się państwa litewskiego

Jeszcze w okresie sowieckim profesor Gudavičius zajął się genezą i powstaniem państwa litewskiego. Zachęciła go do tego wczesna praca polskiego historyka – Henryka Łowmiańskiego, wychowanka Uniwersytetu im. Stefana Batorego, pierwszego doktora historii tej uczelni (1924) i jej profesora. Litewskiego badacza feudalizmu zaintrygowało studium opublikowane jeszcze na początku lat trzydziestych ubiegłego wieku[31]. O tym nieco zapomnianym w naszej historiografii dziele o kapitalnym znaczeniu Gudavičius później powie: „To nasz parytet złota, który nigdy się nie zestarzeje"[32]. W jego ocenie dzieło Władimira Paszuty o powstaniu państwa litewskiego[33], choć otworzyło drogę do badań nad zakazaną przez półtorej dekady problematyką[34], to jednak głównie po to, by zająć miejsce monografii autorów nieprawomyślnych – Łowmiańskiego i litewskiego historyka Juozapasa Stakauskasa[35], po których nic istotnego już nie wniesiono do poznania zagadnienia władzy Mendoga. Jednak – jak uważał Gudavičius – książka rosyjskiego historyka stanowiła zaledwie konspekt i reinterpretację *Studiów…* Łowmiańskiego[36].

Punktem wyjścia do dociekań zagadnienia początków państwa litewskiego była dla przyszłego nestora litewskiej szkoły mediewistyki praca nad wydaniami źródeł. Od 1974 r. pracował w Instytucie Historii Litewskiej Socjalistycznej

---

Jg. 22, Hf. 2, kol. 129-130. Patrz także: idem, *Ženklintųjų akmenų klausimas*, [w:] *Mokslinės konferencijos „Religinės kovos ir erezijos feodalinėje Lietuvoje" pranešimų tezės*, Vilnius: Žinija 1975, s. 15-18; idem, *Runos Staniavos akmenyje*, MADA 1978, t. 3 (64), s. 73-81; idem, *Nikronių (Trakų raj.) ir Žvėryno akmenų paskirtis ir jų panaudojimo laikas*, MADA 1982, t. 4 (81), s. 83-92.

31 H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1-2, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1931-1932. *Studia…* stanowiły pracę habilitacyjną Łowmiańskiego, wieńczącą jego dwuletni staż w Paryżu, patrz: J. Jurginis, *Henrikas Lovmianskis (1898. VIII. 22 – 1984. IX. 4)*, LIM. 1984 metai, 1985, s. 164; S. Alexandrowicz, *Henryk Łowmiański (10 VIII 1898 – 4 IX 1984)*, „Studia Podlaskie" 1990, t. 1, s. 317-321.

32 *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 38.

33 В. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва: Издательство АН СССР 1959. W wersji okrojonej praca ta ukazała się także po litewsku: V. Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis 1971.

34 E. Gudavičius, *Los Caprichos…*, s. 287.

35 J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Kaunas: Šviesa 1934 (wyd. 2, Vilnius: Aidai 2004).

36 Szerzej patrz: E. Gudavičius, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henriko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę"*, LIS 1998, t. 5, s. 7-22; a także w niniejszej monografii: s. 97-99.

Republiki Radzieckiej, w Dziale Historii Feudalizmu. W latach osiemdziesiątych przygotowywał (wraz z Alvydasem Nikžentaitisem) litewskie wydanie bulli papieskich, które znacznie wcześniej zgromadził i przełożył na litewski Povilas Pakarklis (1902-1955). Dokumenty wymagały powtórnego tłumaczenia, zostały opatrzone komentarzami[37]. Kierownictwo działu zdecydowało o przydzieleniu Gudavičiusa do grupy badawczej analizującej litewską etnogenezę. Zespołem kierowała archeolożka – profesor Regina Volkaitė-Kulikauskienė, a Gudavičius miał okazję zgłębić dokumenty zawierające przekazy o początkach litewskiej państwowości[38]. W takim otoczeniu zaczął przygotowania do napisania pracy habilitacyjnej, poświęconej inwazji krzyżackiej na Bałtykiem i rozwojowi państwa litewskiego w XIII w. W 1988 r. przedstawił dzieło imponującej objętości jako rozprawę habilitacyjną: 1155 stron maszynopisu, zebranych w czterech tomach! Tekst stanowił „tylko" 342 strony, przypisy zajęły 512 stron, spis bibliografii i źródeł – 216 stron, a aneksy – 75 stron, do tego jeszcze 4 mapy[39]. Obrona odbyła się w marcu 1989 r., wśród recenzentów pracy znaleźli się znowu profesor Dundulis[40], ale także Anatol Hryckiewicz (1929-2015) z Białorusi i estoński historyk Enn Tarvel (1932-2021)[41]. W tym samym roku praca została wydana w postaci książki, której tytuł w polskim przekładzie brzmi: „Litwa w walce narodów nadbałtyckich przeciwko agresji niemieckich feudałów w XIII w."[42]. Autor podjął w niej próbę syntetycznego ujęcia obrazu czasów Mendogowych, uwzględniającego kontekst wypraw krzyżowych jako zjawiska europejskiego. Wypracowane w niej podstawy analizy powstania państwa litewskiego stały się punktem wyjścia na drodze ku powstaniu monografii *Mindaugas*, której przekład właśnie publikujemy. Poświęcone wiekowi XIII studium jest znakomitym przykładem rekonstrukcji faktograficznej. Jego część źródłoznawcza jest szczególnie wartościowa. Gudavičius „przeczytał"

---

37 *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 185-187. Patrz także w niniejszej pracy: s. 96-97.

38 *Visa istorija yra gyvenimas…*, s. 188, 193. Wynikiem prac tego zespołu była publikacja: *Lietuvių etnogenezė*, ats. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1987.

39 E. Gudavičius, *Lietuva Pabaltijo tautų kovoje prieš vokiečių feodalų agresiją XIII a.* Disertacija istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas 1988, VUB RS, F76-3116.

40 B. Dundulis, *Atsiliepimas apie E. Gudavičiaus daktaro disertaciją* […], 1989 03 17, VUB RS, F255-260, 9 k.

41 Э. Гудавичюс, *Литва в борьбе народов Прибалтики против агрессии немецких феодалов в XIII в.*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, 1988.

42 E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1989.

od nowa źródła i przejrzał dotychczasowe ich interpretacje, dostrzegając wiele wcześniej niezauważonych elementów epoki, ale i jej „drobnych" wydarzeń. Zanalizował toponimikę, by zidentyfikować obszar, nad którym rozciągała się władza książąt litewskich w XIII w. Załączył do swojej monografii dokładne mapy polityczne Litwy okresu konfederacji ziem (druga dekada XIII w.) i okresu wojny domowej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych tamtego stulecia[43]. W ten sposób dokonał się powrót do pytania badawczego, które stawiał jeszcze Łowmiański: kiedy powstała Litwa w „wąskim" znaczeniu nazwy. Litewski badacz wskazał na około 1240 r.[44] Rozróżnienie między Litwą w wąskim i w szerokim znaczeniu pozwoliło na sformułowanie dalszych pytań badawczych, co z kolei doprowadziło do kolejnych ustaleń i uściśleń dotyczących uczestnictwa Litwinów-Żmudzinów w poszczególnych wyprawach czy bitwach przeciwko Krzyżakom w XIII w. Kto np. walczył w 1236 r. w bitwie pod Szawlami czy w 1260 r. w bitwie pod Durben – Litwini? Czy może sami (albo niemal sami) Żmudzini?[45] Albo czy książę Trojnat był Żmudzinem?[46] Zasługą Gudavičiusa jest uściślenie danych dotyczących mniej lub bardziej znanych starć Litwinów i Żmudzinów z wojskami nieprzyjacielskimi w tym okresie (np. nieudane wyprawy Mendoga na twierdzę Amboten na przełomie lat 1244 i 1245 oraz na Wenden w 1261 r.)[47]. Wreszcie – w monografii habilitacyjnej jej autor, na gruncie analizy wydarzeń i źródeł, określił dzień koronacji Mendoga: 6 lipca 1253 r.[48]

Prace, które Gudavičius poświęcił problematyce kształtowania się państwa, powstały już w warunkach pieriestrojki, a w 1988 r. powstał Litewski Ruch na

---

[43] *Ibidem*, s. 30-46, 92-110, mapy: s. 32, 96. Sporządzone przez Gudavičiusa mapy przedstawiające granice poszczególnych ziem litewskich zostały załączone już do jego pracy habilitacyjnej. Tutaj zamieszczamy je w Aneksach 5 i 6. Tu trzeba wymienić publikacje Gudavičiusa, które były punktem wyjścia do tych badań: E. Gudavičius, *1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą*, AMMD. Istorija 1982, t. 22, s. 33-46; idem, *Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas*, MADA 1984, t. 3 (88), s. 69-79; idem, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko*, AMMD. Istorija 1984, t. 24, s. 12-28, Э. Гудавичюс, *Литва Миндовга*, [w:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей*, отв. ред. Р. Волкайте-Куликаускене, Вильнюс: Мокслас 1985, s. 219-227.

[44] E. Gudavičius, *Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1983, t. 2 (83), s. 61-70; idem, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, MADA 1986, t. 2 (95), s. 53-60.

[45] Idem, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 45-46, 126-128; idem, *Saulės mūšis ir Šiauliai*, [w:] *Šiaulių spraeitis ir dabartis*, Vilnius: Mintis 1986, s. 24-37; idem, *Kas kovėsi Durbės mūšyje*, AMMD. Istorija 1987, t. 27, s. 3-21.

[46] Idem, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 105; idem, *Ar Treniota žemaičių kunigaikštis?*, MADA 1982, t. 4 (81), s. 63-70.

[47] Idem, *Kryžiaus karai Pabaltijyje…*, s. 82-85, 133-137.

[48] *Ibidem*, s. 107, dokładniej patrz Aneks 7 w niniejszej książce.

Rzecz Przebudowy (*Sąjūdis*), co było początkiem krótkiej drogi do restytucji niepodległości kraju, ogłoszonej 11 marca 1990 r. W warunkach dynamicznie rozszerzającej się wolności prasy Profesor opublikował tam wiele tekstów na temat Mendoga i wczesnego okresu historii Litwy. W tym samym czasie, od 1988 r., w emigracyjnym litewskim periodyku „Gimtasis kraštas" ukazały się liczne artykuły Gudavičiusa. Ta sama redakcja wydała serię jego tekstów po angielsku. Dzisiaj mogę je określić jako syntetyczne spojrzenie na dzieje Litwy od początku państwowości do czasów Giedymina, zaprezentowane w formie odpowiedniej dla masowego odbiorcy[49].

W niepodległej Litwie otworzyły się przed wszystkimi historykami nowe, rozległe możliwości pracy naukowej. Zwieńczeniem pracy Gudavičiusa nad epoką Mendoga stała się opublikowana w 1998 r. monografia *Mindaugas*[50], którą właśnie publikujemy po polsku. Problemy źródłoznawcze są w niej analizowane ze względu na zapotrzebowanie badawcze dotyczące konkretnej postaci w celu zrozumienia jej epoki i wydarzeń, w których uczestniczyła. Mendog w swej historycznej roli porównywany jest do Chlodwiga, litewski badacz postrzegał go jako odpowiednik węgierskiego Gejzy i Mieszka I w Polsce[51]. Autor ciągle uściślał mapę polityczną Litwy[52] pierwszej połowy XIII w., zmagał się z utrwalonymi w historiografii mitami[53], a podążając śladem Łowmiańskiego, naświetlał wymiar

---

[49] Idem, *The Tall Badger: The Coming of Indoeuropeans to Lithuania*, „Gimtasis kraštas" 1988, sausio 21-27, nr 4 (1089), s. 7; idem, *The Hun Invasion*, „Gimtasis kraštas" 1988, vasario 18-24, nr 8 (1093), s. 7; idem, *The Duke's Visit*, „Gimtasis kraštas" 1988, kovo 24-30, nr 13 (1098), s. 7; idem, *The Battle of Upytė*, „Gimtasis kraštas" 1988, balandžio 21-27, nr 17 (1102), s. 7; idem, *Peace Treaty with Voluinė*, „Gimtasis kraštas" 1988, birželio 2-8, nr 23 (1108), s. 7; idem, *The Battle of Šiauliai*, „Gimtasis kraštas" 1988, nr. 27 (1112), birželio 30 - liepos 6, s. 7; idem, *Mindaugas' Coronation*, „Gimtasis kraštas" 1988, liepos 28 – rugpjūčio 3, nr 31 (1116), s. 7; idem, *The Battle of Durbė*, „Gimtasis kraštas" 1988, rugsėjo 1-7, nr 35 (1120), s. 7; idem, *Samogitian Envoys*, „Gimtasis kraštas" 1988, rugsėjo 29 – spalio 5, nr 39 (1124), s. 7; idem, *The Rise of Traidenis*, „Gimtasis kraštas" 1988, lapkričio 3-9, nr 44 (1129), s. 7; idem, *The Battle of Karusė*, „Gimtasis kraštas" 1988, lapkričio 24-30, nr 47 (1132), s. 7; idem, *The Siege of Daugpilis*, „Gimtasis kraštas" 1988, gruodžio 22-28, nr 51 (1136), s. 7; idem, *Bloodshed during Wedding*, „Gimtasis kraštas" 1989, sausio 26 – vasario 1, nr 4 (1141), s. 7; idem, *A Merchants Business Starts Up*, „Gimtasis kraštas" 1989, kovo 23-29, nr 12 (1149), s. 7; idem, *The Last Assembly of žemgaliai*, „Gimtasis kraštas" 1989, birželio 8-14, nr 23 (1160), s. 7. Patrz też: *Edvardo Gudavičiaus bibliografija 1970-1999*, s. 475-480.

[50] E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius: Žara 1998.

[51] W niniejszej książce: s. 372.

[52] *Ibidem*, s. 181-225.

[53] Np. negatywna weryfikacja hipotezy o oddziaływaniu Tatarów na proces kształtowania się państwa litewskiego, *ibidem*, s. 246-252.

społeczny dziejów tamtego okresu[54]. Szczególnie ważnym wynikiem pracy badawczej Gudavičiusa jest uznanie wagi chrztu i koronacji Mendoga oraz procesu adaptacji Litwy do Europy Zachodniej[55].

3. Odkrycie: rok 1009

Bodaj ostatnim wielkim tematem w pracy naukowej Profesora była ostatnia misja biskupa Brunona z Kwerfurtu, w czasie której 9 marca 1009 r. został zamordowany wraz z 18 towarzyszami na pograniczu Rusi i Litwy (*in confinio Rusciae et Lituae*)[56]. W informacji o jego śmierci zapisanej w rocznikach kwedlinburskich nazwa naszego kraju pojawiła się po raz pierwszy na kartach źródeł historycznych.

Gudavičius zainteresował się tym tematem dzięki artykułowi Janusza Bieniaka[57], opublikowanemu w 1969 r. Autor podzielił w nim źródła dotyczące św. Brunona z Kwerfurtu na trzy wersje (saską, bawarską i włoską) i zwrócił uwagę, że jeszcze w XIII w., czyli po upływie ponad 200 lat od opisywanych wydarzeń, nawet w tak geograficznie bliskim kraju jak Polska wszyscy Bałtowie dalej byli nazywani Prusami. Bieniak doszedł do wniosku, że św. Bruno zginął na pograniczu Litwy i Rusi. W taki oto sposób po raz pierwszy w podjęto próbę całościowej analizy źródeł dotyczących śmierci Brunona.

W 1983 r. Gudavičius opublikował artykuł poświęcony najwcześniejszym wzmiankom o Litwie[58]. Za Bieniakiem twierdził, że w kwestii lokalizacji najdokładniejsze są roczniki kwedlinburskie wersji saskiej, źródła innych wersji są zaś bezpośrednimi czy pośrednimi jej interpretacjami. Powstała ona w środowisku, z którego wyszedł sam Bruno z Kwerfurtu. Nieco później Gudavičius rozwinął swoją interpretację i prześledził pod tym względem stosunkowo obszerniejsze opisy misji Brunona niż te w rocznikach kwedlinburskich, w których wydarzenie o charakterze „kryminalnym" na pograniczu zostało zrelacjonowane lakonicznie[59].

---

[54] *Ibidem*, s.143-148.

[55] *Ibidem*, s. 265-297, 371-372.

[56] *Chronicon Quedlenburgense ab initio mundi per aetates, usque ad Annum 1025*, [w:] *Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden*, Mscr.Dresd.Q.133, nr 4, fol. 31v.

[57] J. Bieniak, *Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji*, ABS 1969, t. 6, s. 181-195.

[58] E. Gudavičius, *„Lietuvos" vardas XI a.–XII a. I pusės šaltiniuose*, MADA 1983, t. 3 (84), s. 79-88.

[59] Idem, *Šv. Brunono misija*, „Darbai ir dienos" 1996, t. 3 (12), s. 115-128; idem, *Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva*, [w:] *1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiecio misija = A. d. 1009: missio s. Brunonis Querfordensis*, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius: Aidai 2006, s. 9-65.

Ponadto studia Bumblauskasa, a zwłaszcza przekazy popularnonaukowe (artykuły w prasie, programy telewizyjne), sprawiły, że rok 1009 nabrał charakteru istotnego momentu w narracji historii Litwy. Historycy próbowali odpowiedzieć na pytanie, jakie było społeczeństwo Litwy w 1009 roku i czy chrzest „króla" Nethimera rzeczywiście był pierwszym chrztem na Litwie[60]. W roku 2009 na Litwie obchodzono pierwsze wzmiankowanie nazwy kraju. Powstał rozległy, kilkuletni program tych obchodów, określany wspólną nazwą – Tysiąclecie Litwy.

Gudavičius rozwinął interpretację zawartego w rocznikach kwedlinburskich przekazu dotyczącego roku 1009, szczególnie w wymiarze źródłoznawczym. Stało się to już po uroczyście obchodzonym jubileuszu i dokonało się w kontekście długotrwałej „niekwedlinburskiej" dyskusji[61]. Znaczeniu roku 1009 Gudavičius poświęcił osobny artykuł, polemiczny względem stanowiska badaczy filologów, a dotyczący imion własnych: Nethimera i Zebedena oraz hydronimu Alstra[62]. Autor odniósł się do pytania, na którym pograniczu zginął Bruno[63], świeżym okiem przyjrzał się relacji Thietmara o śmierci przyszłego świętego poprzez jej zestawienie z recepcją wydarzeń, charakterystyczną dla roczników kwedlinburskich[64]. Historyk dokonał też analizy źródeł hagiograficznych podających wersje opowiadania o śmierci Brunona[65]. Praca Gudavičiusa nad znaczeniem wydarzeń w 1009 r. została zwieńczona w 2015 r. studium źródłoznawczym o kapitalnym znaczeniu

---

60 Patrz: A. Bumblauskas, *Lemtingos Lietuvos istorijos datos: 1009*, „Aušrinė" 1990, nr 10, s. 16-20; idem, *1009 metai: šventasis Brunonas atranda Lietuvą*, „Lietuvos aidas" 1993, nr 235, s. 9; nr 236, s. 8; nr 237, s. 7; idem, *1009-ieji Lietuvos istorijos periodizacijoje*, LKMA Suvažiavimo darbai 1999, t. 17, s. 357-362; idem, *Lithuania's Millennium – Millennium Lithuaniae. Or What Lithuania Can Tell the World on this Occasion*, LIS 2009, t. 23, s. 127-158. Na temat obchodów tysiąclecia, patrz: *Wielkie Księstwo Litewskie i Tysiąclecie Litwy*, [w:] A. Bumblauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, tłum. A. Malewska, Warszawa: Muzeum Historii Polski–Bellona 2013, s. 186-189.

61 Tematyce sporów o znaczenie roku 1009 i misji Brunona została poświęcona książka: I. Leonavičiūtė, *Tūkstantmečio detektyvas: Šv. Brunonas ir 1009-ieji*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija. Naujanis Židinys-Aidai 2016; patrz także: eadem, *Saint Bruno of Querfurt and the Mission of 1009: Source Analysis*, summary of doctoral dissertation, Vilnius university 2014.

62 Patrz na przykład: E. Gudavičius, *Dėl lietuviškų tekstų iki Mažvydo*, [w:] *Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*, sud. V. Merkys, A. Tyla, Vilnius: Žara 1999, s. 85-90; idem, *Dėl šv. Brunono hagiografijos minimų baltiškų vardų*, NŽ-A 2001, nr 10, s. 536-538.

63 Idem, *Šv. Brunono žūties paribio klausimas*, [w:] *Šviesa ir šešėliai: Lietuvos evangelizacijos kontekste*, sud. J. Boruta, V. Vaivada, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla 2011, s. 72-87.

64 Idem, *Titmaro Merzeburgiečio kronikos Brunono Kverfurtiečio žinutė*, LIS 2011, t. 28, s. 9-23.

65 Idem, *Šventojo Brunono mikrohagiografijos klausimas*, LIS 2009, t. 23, s. 19-34.

i intrygującym tytule *Los Caprichos*[66]. Na okładce znalazła się jedna z miniatur Francisca Goi z cyklu „Kaprysy", znana pod tytułem *Gdy rozum śpi budzą się upiory.* Nieporozumienia, błędy i nadinterpretacje, obciążające rozumienie znaczenia wydarzeń roku 1009, a dotyczące szczególnie wykorzystania źródeł, były dla Gudavičiusa jak niespokojny sen rozumu, który rodzi dziwne fantazje.

Gudavičius stworzył różnego rodzaju, stylu i objętości teksty poświęcone powstaniu państwa litewskiego w wielu jego aspektach: od pierwszej wzmianki źródłowej o Litwie po kwestie geografii politycznej i problematykę diarchii[67]. Opublikował zarówno prace analityczne, jak i syntetyczne, w których „rozpracowywał" poszczególne wydarzenia, procesy i zjawiska. Zwieńczeniem tych cząstkowych badań było powstanie syntezy dziejów Litwy od ich zarania do unii lubelskiej (1569 r.). To dzieło Gudavičiusa, jako praca syntetyczna, jest dla litewskiej historiografii niczym parytet złota[68]. W centrum uwagi nestora litewskiej szkoły badań nad średniowieczem pozostawała nieprzerwanie Litwa, jednak „pisał" jej przeszłość zawsze w poczuciu i dążeniu do odtworzenia jednocześnie tysiąca lat historii Europy i świata[69].

---

[66] Patrz przyp. 13.

[67] Э. Гудавичюс, *По поводу так называемой „диархии" в Великом Княжестве Литовском*, [w:] *Feodālisms Baltijas reģionā = Феодализм в Балтийском регионе*, Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte 1985, s. 35-44.

[68] E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla 1999; Э. Гудавичюс, *История Литвы*, т. 1: *С древнейших времен до 1569 года*, Москва: Фонд имени И.Д. Сытина Baltrus 2005.

[69] Np.: E. Gudavičius, *The Dates of Lithuanian Statehood*, „Lietuva" 1991, nr 1, s. 6-7; idem, *The Way of Lithuania to the History of the World*, „Lietuva" 1991, nr 1, s. 14-16; idem, *Lietuvos istorijos datų viršūnės*, „Gimtasis kraštas" 1995, nr 9 (1455), s. 1; idem, *Vasario 16-oji*, „Gimtasis kraštas" 1993, nr 6 (1352), s. 1; idem, *Vasario 16-oji*, „Kultūros barai" 1996, nr 2, s. 2-3; idem, *Kovo 11-oji. Viena iš daugelio ir vienintelė*, NŽ-A 1995, nr 3, s. 177-179.

Summary

The Birth of the Kingdom – Lithuania under Mindaugas

The monograph *Mindaugas* is considered in Lithuania to be the crowning achievement of the scholarly work of the eminent late medievalist Edvardas Gudavičius. This Polish edition, published more than a quarter of a century after the Lithuanian original, was edited by Inga Leonavičiūtė and includes numerous explanatory notes and updated bibliographies (in the footnotes). The editor also wrote the afterword. She compiled an extensive and comprehensive list of secondary literature and primary sources specifically for the Polish edition. The original Lithuanian version of the work did not include a bibliography. Dr. Leonavičiūtė compiled maps and the family tree of Mindaugas (appendices 4-6), using this and other works by Gudavičius as a basis. This book contains an index of persons and geographical locations and seven appendices: three by the author and four added in the Polish edition.

The monograph, entitled *Narodziny królestwa – Litwa za Mendoga* [*The Birth of the Kingdom – Lithuania under Mindaugas*] in Polish, has not yet been translated into any other language. Although not very recent, it is still the newest study dedicated to the question of the formation of the Lithuanian state. Previously to Gudavičius' work, the most relevant scholarly publications on the topic were written in Polish (by Henryk Łowmiański and Juliusz Latkowski). The intention of the publishers was to keep the continuity and to make the monograph by Edvardas Gudavičius accessible for non-Lithuanian scholars.

The author discusses the formation of the Lithuanian state in the context of ongoing changes within Lithuanian society, that was at that time still predominantly tribal. Then, the historian focuses on the figure of the eponymous Mindaugas/Mendog, on his coronation and the tragic end of his life. In the conclusion, the Lithuanian scholar considers the failure of Mindaugas'/Mendog's main political project – the Christianisation of Lithuania.

In Chapter 1 of this study, a comprehensive and exhaustive review of the historiography on the above issues, Gudavičius singled out the work of Polish historian Henryk Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* [*Studies on the Origins of the Society and State of Lithuania*] (1931) as the best. This detailed and critical review constitutes approximately a quarter of the book. The author analysed in detail the three largest collections of research dedicated to Lithuania in the time of Mindaugas, published by German, Polish and Russian historians in their respective languages. The Lithuanian medievalist also took into account new works (published in English, for example)

and, of course, studies by Lithuanian scholars of the past. Among Lithuanian historians dealing with the reign of Mindaugas, Gudavičius singled out Juozapas Stakauskas, a pre-war scholar whom he considered equal to Łowmiański. This extended review covers the 19th and 20th centuries, almost two hundred years of historical writing.

The author did not dedicate a separate chapter in the monograph to discussing sources, relying in this respect on past research (which he himself contributed to in his other publications). Nevertheless, Gudavičius often refers to specific ones and introduces critical elements regarding them when discussing particular questions.

Gudavičius analyses the process of the emergence of the Lithuanian state in 13th century using the category of feudalism, which he discusses in detail. He introduced the concepts of *alodium*/*odal* into the analysis, via carefully defining it, and then applying it for reconstruction of the social development of the Baltic tribes, the Lithuanians in particular. Chapter 2 is entirely dedicated to insight into that society and its political and economic developments during the 12th and 13th centuries.

In Chapters 3 and 4, Gudavičius focuses on the encounter between the Balts (including the emerging Lithuanian state) and the political, socio-economic and cultural reality of Western Europe. The author has documented the thesis that since the 13th century Lithuania was recognisable by European centres of the time. He argues that the country became part of the West through the adoption of Western Christianity and the coronation of Mindaugas/Mendog. The Lithuanian scholar recognised the special role of Andreas von Stirland – the Master of the Livonian Order, in this process.

Gudavičius endeavoured to reconstruct as precisely as possible the geographical boundaries of the dominions of the various Lithuanian and Samogitian dukes and the borders of the historical districts that made up the kingdom of Mindaugas (Chapter 4).

Chapters 5-8 contain a typical political history narrative. The author chronologically presents Mindaugas'/Mendog's activities within the country, as well as Lithuania's relationships with external political entities (the Teutonic Order, Ruthenian principalities, the papacy, the city of Riga). Gudavičius precisely reconstructed military developments around Lithuania of that period.

In the conclusion, the Lithuanian historian returns to the very figure of the only Lithuanian crowned ruler, comparing him to prominent European monarchs. In the closing chapter of the monograph the author answers questions about Mindaugas/Mendog posed during the pre-war period by the Lithuanian historian Zenonas Ivinskis. Gudavičius began his study with these questions.

Mindaugas by Edvardas Gudavičius is still the most comprehensive study on medieval Lithuania. It also reflects an important and dynamic stage in the development of Lithuanian medieval studies, which at the end of the last century were just beginning to expand beyond the limitations imposed by political circumstances.

Keywords: medieval studies, historiography, rule of Mindaugas, history of Lithuania, Central Europe

Wykaz skrótów

ABS	– „Acta Baltico-Slavica. Archeologia, historia, ethnographia et linguarum scientia", Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1964-
AltprF	– „Altpreußische Forschungen", hrsg. von der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Königsberg, Pr.: Bruno Meyer & Co 1923-1943
AltprMschr	– „Altpreussische Monatsschrift", Bd. 1-59 (= „Preußische Provinzial-Blätter", Bd. 67-125), Königsberg in Pr.: Rosbach 1864-1922
AMMD. Istorija	– „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija", Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1958-1990
AW	– „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem WX. Litewskiego", Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1923-1939
BM	– „Baltische Monatsschrift", Riga: Verlag von Kymmel's Buchhandlung 1859-1913
CEV	– *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae: 1376-1430*, collectus opera A. Prochaska, Cracoviae: sumptibus Academiae Literarum Cracovia 1882, *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 6
HZ	– „Historische Zeitschrift", München: Literarisch-artistische Anstal der J.G. Cotta'schen Buchhandlung 1859-
KA	– „Karo archyvas", Vilnius: Valstybinis leidybos centras 1992-
KB	– „Kultūros barai", Vilnius: Kultūros ministerija 1965-
KH	– „Kwartalnik Historyczny", Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1887-
KMW	– „Komunikaty Mazursko-Warmińskie. Czasopismo poświęcone przeszłości ziem Polski północno-wschodniej", Olsztyn: Urząd Wojewódzki 1957-
Kronika halicko-wołyńska	– *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłum., wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa: Avalon 2017
LAK	– „Lietuvos TSR architektūros klausimai", Kaunas: Statybos ir architektūros institutas 1960-1988
Latopis nowogrodzki pierwszy	– *„Latopis nowogrodzki pierwszy" starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*, oprac. Z.A. Brzozowska, I. Petrov, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2019
LE	– *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, Kaunas: Spaudos fondas 1931-1941

LIM – „Lietuvos istorijos metraštis = The year-book of Lithuanian history = Jahrbuch für Litauische Geschichte", Vilnius: Mintis 1971-

LIS – „Lietuvos istorijos studijos", Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 1992–

Lituanistica – „Lituanistica: istorija, archeologija, kalba, literatūra, tautosaka, etnologija", Vilnius: Mokslas 1990-

LKK – *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, red. J. Jurginis, Vilnius: Mintis 1964

LKMA Suvažiavimo darbai – „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai", Kaunas: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1935-1940; Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1961-1990; Vilnius: Katalikų akademija 1995-

LP – „Lietuvos praeitis", Kaunas: Antano Smetonos lituanistikos instituto Lietuvos istorijos skyriaus leidinys 1940-1941

LRCh – *Livländische Reimchronik: mit Anmerkungen, namen Verzeichniss und Glossar*, hrsg. von L. Meyer, Paderborn: Ferdinand Schöningh 1876

LUB – *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, hrsg. von F.G. von Bunge; fortgesetzt von H. Hildebrand, Reval: in Commission bei Kluge und Ströhm 1853-

LTP – „Lietuvių tautos praeitis = Lithuanian historical review: istorijos ir gretimųjų sričių neperiodinis leidinys", 19 kn., Chicago, Ill.: Lietuvių istorijos draugija 1971-1989

MADA – „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija, Visuomenės mokslai = Труды Академии наук Литовской ССР. Серия А, Общественные науки", Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1955-1989

MGLEK – „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands", hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostsee-Provinzen Russlands, Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung 1840-1910

MGOWP – „Mitteilungen des Vereins für Geschichte von Ost- und Westpreussen", Königsberg i. Pr.: Kommissions – Verlag von Bruno Meyer & Co 1926-1944

MLG – „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte", hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung 1911-1939

MPH – *Monumenta Poloniae historica = Pomniki dziejowe Polski*, t. 1-5, wyd. A. Bielowski, Lwów: nakład własny, 1864-1888; t. 6, oprac. przez lwowskie grono członków Komisyi Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków: Akademia Umiejętności 1893; reprint: Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960-1961

MPH, Ser. 2 – *Monumenta Poloniae historica = Pomniki Dziejowe Polski. Seria 2*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1946-

NŽ-A – „Naujasis Židinys-Aidai", Vinius: Aidai 1991-

NPreußProvBll – „Neue Preussische Provinzial-Blätter", Königsberg: In Commission bei Tag & Koch 1846-1866

PD – Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika = Chronica terrae Prussiae*, par. R. Batūra, vertė L. Valkūnas, Vilnius: Vaga 1985

PH – „Przegląd Historyczny", Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa 1905-

PLS – *Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут*, par. S. Lazutka, E. Gudavičius, t. 1, D. 1: *Paleografinė ir tekstologinė nuorašų analizė*, Vilnius: Mintis 1983; D. 2: *Dzialinskio, Lauryno ir Ališavos nuorašų faksimilės = Факсимиле Дзялыньского, Лаврентьевского и Ольшевского списков*,

Vilnius: Mintis 1985; t. 2, D. 1: *Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis = Тексты на старобелорусском, латинским и старопольском языках*, Vilnius: Mintis 1991

PreußProvBll – „Preussische Provinzial-Blätter", Königsberg: Hartung's Hofbuchdruckerei 1829-1845

PUB – *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, hrsg. von der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Bd. 1, Königsberg i. Pr.: Hartung 1882; Bd. 6, Marburg: N.G. Elwert 2000

RH – „Roczniki Historyczne", Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1925-

SRP – *Scriptores rerum prussicarum: die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 1-5, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1861-1874

SGAR – „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga", Riga: Druck von W.F. Häcker 1914-1936

StŹ – „Studia Źródłoznawcze", Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957-

TLE – *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 1-4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1985-1988

TP – „Tautos praeitis: istorijos ir gretimųjų sričių neperiodinis žurnalas = The past of a nation", Chicago, Ill: Lietuvių istorijos draugija 1959-1967

ZfO – „Zeitschrift für Ostforschung", Marburg–Lahn: Verlag Herder-Institut 1952-1994

ZH – „Zapiski Historyczne. Poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich", Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1955-

ZPL – *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. T. Działyński, tłum. L. Rogalski, Poznań: w Drukarni na Garbarach 1841

ZWGV – „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins", Danzig: Danziger Verlags-Gesellschaft 1880-1941

ВИ – „Вопросы истории", Москва: Правда 1945-

ГЛ – Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, введение, перевод и комментарии С.А. Аннинского, предисловие В.А. Быстрянского, 2-е изд., Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР 1938

ИС – „История СССР", Москва: Наука 1957-1992

ЗАВКЛ – *Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв.*, сборник материалов, подготовлен к печати И.И. Яковкиным, Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство 1936

НПЛ – *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, под редакцией и с предисловием А.Н. Насонова, Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР 1950

ПЛ – *Псковские летописи*, вып. 2, под редакцией А.Н. Насонова, Москва: Издательство Академии наук СССР 1955

ПСРЛ – *Полное собрание русских летописей*, Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца 1841-

СВ – „Средние века", Москва: Наука 1942-

СИЭ – *Советская историческая энциклопедия*, глав. ред. Е.М. Жуков, т. 1-16, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия" 1961-1976

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (= LMAVB RS)

F1-7, In nomine domini amen […] Innotescat […] quod ego, dux Polonie Vladizlaus, filius quondam Odonis, ducis eiusdem principatus, […] donavi villam […] Choritovo […] domui hospitalensi sancti Johannis Baptiste […], 1237-06-10;

F5-69, akt z 1529 r.;

F9-3149, Notatki studenta A. Lenzkiego z kursu prawa krajowego, prowadzonego przez Ignacego Daniłowicza;

F9-3156, Johann Rivius, Cronica ist aus oiner anderer Cronicer ausgezogen und alter Geschichte ausgeschrieben;

F22-54, Kronika niemiecka J.F.R. [Johann Rivius].

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów w Wilnie (= VUB RS)

F57-B53-44, Actorum Archivi Dioecesis Vilnensis Liber 6ta, S. l. [Vilnius], s. a. [17--];

F76-1437, E. Gudavičius, *Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos statute (1529 m.)*: Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas 1971, 356 s.

F76-3116, E. Gudavičius, *Lietuva Pabaltijo tautų kovoje prieš vokiečių feodalų agresiją XIII a.:* Disertacija istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas 1988, 1155 s.

F85-L167, E. Gudavičius, *Feodaliniai priklausomų valstiečių – „žmonių" socialinė-ekonominė padėtis Lietuvoje ir jos atspindėjimas I Lietuvos Statute*, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas 1968, 192 s.

F255-244, B. Dundulis, *Atsiliepimas apie E. Gudavičiaus kandidatinę disertaciją* […], 1971 06 12, 8 k.

F255-260, B. Dundulis, *Atsiliepimas apie E. Gudavičiaus daktaro disertaciją* […], 1989 03 17, 9 k.

Sächsische Landesbibliothek w Dreźnie

Mscr.Dresd.Q.133, nr 4, *Chronicon Quedlenburgense ab initio mundi per aetates, usque ad Annum 1025*, https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/2891/1.

Źródła opublikowane

1009 metai: šv. Brunono Kverfurtiečio misija = A. d. 1009: missio s. Brunonis Querfordensis, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius: Aidai 2006.

Akta unji Polski z Litwą, 1385-1791, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1932.

Altdeutsch und übertragen von Walther Bulst, Berlin–Leipzig: Tempel-Verlag [1926].

Anthologia latina, sutvarkė A. Sennas, Kaunas: „Vaivos" bendrovės leidinys 1923.

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai = Sources of Baltic religion and mythology = Quellen der baltischen Religion und Mythologie, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos = From the oldest times to the end of the 15th century = Von den ältesten Zeiten bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, sud. N. Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996.

Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, hrsg. von der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft durch E. Pabst, Bd. 1, Hf. 1, Reval: Kluge 1868.

BIRŽIŠKA Vaclovas, *Kryžiuočių keliai į Lietuvą XIV amž. (iš Wegeberichtų)*, 1: *Keliai į Žemaičius*, „Praeitis" 1930, t. 1, s. 1-63.

Codex diplomaticus Lubecensis = Lübeckisches Urkundenbuch, Th. 3, Lübeck: Ferdinand Grautoff 1871.

Codex diplomaticus Prussicus = Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens: aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten, hrsg. von J. Voigt, Bd. 1-6, Königsberg: Gebrüdern Vornträger 1836-1861.

Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands: Gesammelt und im Namen des historischen Vereins für Ermland, Bd. 1: *Urkunden der Jahre 1231-1340*, hrsg. von C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz: Franz Kirchheim 1860.

Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae: 1376-1430, collectus opera A. Prochaska, Cracoviae: sumptibus Academiae Literarum Cracovia 1882, *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 6.

COLKER Marvin L., *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, „Speculum" 1979, vol. 54, no. 4, s. 712-726, https://doi.org/10.2307/2850325. *The Chronicle of the Slavs by Helmold, Priest of Bosau*, transl., with introduction and notes F.J. Tschan, New York: Columbia University Press 1935, *Records of Civilization, Sources and Studies*, no. 21.

Das rigische Schuldbuch (1286-1352), hrsg. von H. Hildebrand, St. Petersburg: [s.n.] 1872.

Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke: 1315-1348, hrsg. von K. Höhlbaum, Leipzig: Verlag von Duncker et Humblot 1872.

Die letzten Hohenstaufen avoti = Fontes historiae Latviae medii aevi, izdevis A. Švābe, 1. burtnīca (līdz 1237. gadam), Rīgā: Latvijas vēstures institūta apgādiens 1937; 2. burtnīca (1238.-1256. g.), Rīgā: Latvijas vēstures institūta apgādiens 1940.

Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673, hrsg. von J.G.L. Napiersky, Riga: J. Deubner 1876.

Die Statuten des deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften, hrsg. von M. Perlbach, Halle a. S.: Max Niemeyer 1890.

Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien, Bd. 1: *(1170-1809)*, in Regestenform hrsg. von E. Gaston von Pettenegg, Prag–Leipzig: F. Tempsky–G. Freytag 1887.

DUSBURGIETIS Petras, *Prūsijos žemės kronika = Chronica terrae Prussiae*, par. R. Batūra, vertė L. Valkūnas, Vilnius: Vaga 1985.

Gedimino laiškai = Послания Гедимина, par. V. Pašuta, I. Štal, Vilnius: Mintis 1966.

GUDAVIČIUS Edvardas, ŠVEDAS Aurimas, *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų*, Vilnius: Aidai 2008.

Helmolds Chronik der Slaven: nach der Ausgabe der Monumenta Germaniae, übersetzt vom J.C.M. Laurent, W. Wattenbach, mit einem Vorwort von I.M. Lappenberg, 3 neubearb. Aufl., Leipzig: Verlag der Dykschen Buchhandlung 1910.

HENRIKAS LATVIS, HERMANAS VARTBERGĖ, *Livonijos kronikos*, iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis, Vilnius: Mokslas 1991.

HILDEBRAND Hermann, *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv*, Riga: J. Deubner 1887.

Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae; oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurland's, hrsg. K.E. Napiersky, Thl. 1: *Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl.*, Riga–Dorpat: Eduard Frantzens Buchhandlung 1833.

Istorijos archyvas, t. 1: *XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*, surinko K. Jablonskis, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka 1934.

JABLONSKIS Konstantinas, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, D. 1: *Tekstai*, Kaunas: Lietuvos istorijos draugija 1941.

JABLONSKIS Konstantinas, *Nauji Vytauto laikotarpio aktai*, „Praeitis" 1933, t. 2, s. 375-436.

Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej = Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. 1, z. 1, Kraków: Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności 1932.

Kodex dyplomatyczny Litwy, wydany z rękopismów w Archiwum Tajnem w Królewcu zachowanych przez Edwarda Raczyńskiego, Wrocław: nakładem Zygmunta Schlettera 1845.

Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów, tłum., wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa: Avalon 2017.

Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego, t. 1, Warszawa: nakładem Gustawa Leona Glücksberga 1846.

Latopis kijowski 1159-1198, tłum. i oprac. E. Goranin, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski 1988.

„Latopis nowogrodzki pierwszy" starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład, oprac. Z.A. Brzozowska, I. Petrov, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2019.

LAZUTKA Stanislovas, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.) = Первый Литовский Статут (1529 г.): Zamoiskių ir Firlėjų rankraščių nuorašų paleografija ir faksimilės*, Vilnius: Margi raštai 2007.

LEBEDYS Jurgis, *Lietuvių kalba XVII-XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius: Mokslas 1976.

Lietuvos metraštis. Bychovco kronika, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas, Vilnius: Vaga 1971.

Lietuvos Statutas = The Statute of Lithuania = Statuta Lithuaniae: 1529, statute translated into English and edited by K. von Loewe, statute translated into Lithuanian by E. Gudavičius, Vilnius: Artlora 2002 [poprawione i uzupełnione wyd. – 2014].

Literatura staroruska. Wiek XI-XVII. Antologia. Teksty, oprac. W. Jakubowski, R. Łużny, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971.

Lites ac Res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum, t. 2: *Comprehendit causam actam anno 1412, additamentum*, Posnaniae: Sumptibus Bibliotehecae Kornicensis 1892.

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, Bd. 1: 1093-1300, hrsg. von F.G. von Bunge, fortgesetzt von H. Hildebrand, Reval: in Commission bei Kluge und Ströhm 1853.

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, Bd. 3: Nachträge zu den zwei ersten Bänden; Fortsetzung von 1368-1393, hrsg. von F.G. von Bunge, fortgesetzt von H. Hildebrand, Reval: in Commission bei Kluge und Ströhm 1857.

Livländische Reimchronik, mit Anmerkungen, namen Verzeichniss und Glossar, hrsg. von L. Meyer, Paderborn: Ferdinand Schöningh 1876.

MICHALO LITUANUS, *De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum*, Basileæ: Apud Conradum Waldkirchium 1615.

Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, par. D. Antanavičius et al., Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2005.

Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum, t. 7, ed. G.H. Pertz, Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani 1846 / Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann 1925.

Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum, t. 23, ed. G.H. Pertz, Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani 1874.

Monumenta Livoniae antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und andern schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen, Bd. 4: *Riga's ältere Geschichte in Uebersicht. Urkunden und alten Aufzeichnungen zusammengestellt*, Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir 1844.

Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski, t. 1, wyd. A. Bielowski, Lwów: nakład własny 1864; Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1960.

Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski, t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów: nakład własny 1872.

Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski, t. 6, oprac. przez lwowskie grono członków Komisyi Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków: Akademia Umiejętności 1893.

Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski. Seria 2, t. 2: *Galli Anonymi Cronica et gesta Ducum sive Principum Polonorum = Anonima tzw. Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich*, wyd. K. Maleczyński, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1952, *Wydawnictwa Komisji Historycznej*, 39.

Monumenta Poloniae Historica = Pomniki Dziejowe Polski. Seria 2, t. 16: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa: Polska Akademia Umiejętności–Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk 2017.

Monumenta Poloniae Historica. Series nova = Pomniki dziejowe Polski. Seria 2, t. 8: *Chronica Poloniae Maioris = Kronika wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1970.

MYKOLAS LIETUVIS, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius: dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų = De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum: fragmina X. multiplici historia referta*, vertė I. Jonynas, Vilnius: Vaga 1966.

NEUMAN Maciej, *Itinerarium Aleksandra Jagiellończyka wielkiego księcia litewskiego, króla polskiego (czerwiec 1492 – sierpień 1506)*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*, red. J. Ochmański, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1971, s. 117-156, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, z. 11.

*Opis krajów (*Descriptio terrarum*) – nowo odkryte źródło powstałe w związku z pojawieniem się Mongołów*, tłum. S. Młodecki, komentarz J. Strzelczyk, Z. Wojtkowiak, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań: „Abos" 1993, s. 289-301.

Pergamentų katalogas = Каталог пергаментов, sud. R. Jasas, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos centrinė biblioteka 1980.

Pieśń o Rolandzie, tłum. i wstęp T. Żeleński (Boy), Warszawa: Bibljoteka Boya 1932.

PIOTR Z DUSBURGA, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstępem i komentarzem historycznym oparzył J. Wenta, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2004.

Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут, par. S. Lazutka, E. Gudavičius, t. 1, D. 1: *Paleografinė ir tekstologinė nuorašų analizė*, Vilnius: Mintis 1983; D. 2: *Dzialinskio, Lauryno ir Ališavos nuorašų faksimilės = Факсимиле Дзялыньского, Лаврентьевского и Ольшевского списков*, Vilnius: Mintis 1985; t. 2, D. 1: *Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis = Тексты на старобелорусском, латинским и старопольском языках*, Vilnius: Mintis 1991.

Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius, sud. P. Pakarklis, parengė, įvadą ir komentarus parašė E. Gudavičius, A. Nikžentaitis, Vilnius: Mintis 1987.

Preussische Regesten bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts, gesammelt und hrsg. von M. Perlbach, Königsberg: Beyer 1876.

Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung, hrsg. von der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Bd. 1, Hlft. 1-2, Königsberg i. Pr.: Hartung 1882-1909.

PRUTZ Hans, *Elf Deutschordens-Urkunden aus Venedig und Malta*, „Altpreussische Monatsschrift" 1883, Bd. 20 (=„Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 86), s. 385-400.

PURC Jerzy, *Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku)*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*, red. J. Ochmański, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1971, s. 71-115, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, z. 11.

Quellen zur Geschichte der mittelalterlichen Geschichtsschreibung, Bd. 2: *Deutsche Geschichtsschreiber der Kaiserzeit: (von Widukind von Korvey bis auf Eike von Repgow)*, hrsg. von F. Vigener, Leipzig–Berlin: Teubner 1914.

RENNER Johann, *Livländische Historien*, hrsg. von R. Hausmann und K. Höhlbaum, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1876.

Rerum publicarum scientiae quae saeculo XV in Polonia viguit Monumenta Litteraria. In supplemento: Statuta Synodalia Andreae epi Posnaniensis, ed. curavit M. Bobrzyński, Cracoviae: Academia Litterarum 1878, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 5, cz. 1.

Rolando giesmė, vertė L. Rapšytė, Kaunas: Šviesa 1969.

Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland: in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben, Bd. 1-2, hrsg. von A. Hansen, C.L. Napiersky, Riga–Leipzig: Eduard Franzen's Verlags-Comptoir 1848-1853.

Scriptores rerum prussicarum: die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. 1-2, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1861-1863; Bd. 6, Frankfurt am Main: Minerva-Verlag 1965.

Simon Grunau's preussische Chronik, Bd. 1, hrsg. von M. Perlbach, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot 1876.

Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów, zebrał i w treści opisał I. Daniłowicz, t. 1, Wilno: w drukarni A.H. Kirkora 1860.

Tabulae Ordinis Theutonici: ex tabularii regii Berolinensis codice potissimum, ed. E.G.W. Strehlke, Berolini [Berlin]: Apud Weidmannos 1869.

Urkunden-Sammlung zur Geschichte der Auswärtigen Verhältnisse Mark Brandenburg und Ihrer Regenten, namentlich in Beziehung auf Anhalt, Bayern, Böhmen, Braunschweig, Dänemark, Hamburg, Halberstadt, Holstein, die Lausitzen, Lübeck, Lüneburg, Mähren, Magdeburg, Meissen, Oesterreich, Polen, Pommern, Preussen, Sachsen, Schlesien, Tyrol, Ungarn und andere Länder, Bd. 1, hrsg. von Dr. A.F. Niedel, Berlin: F. H. Morin 1843.

VALIKONYTĖ Irena, LAZUTKA Stanislovas, GUDAVIČIUS Edvardas, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius: Vaga 2001.

Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia: maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner, t. 1: *Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII., 1217-1409*, Romae: Typis Vaticanis 1860.

Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu 2017.

Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов, т. 11, Вильна: [Виленская Археографическая Комиссия] 1880.

АНЦУКЕВИЧ Николай Петрович, *Слово о полку Игореве: перевод, комментарий, исследование: концепция палеграфического, филологического и исторического толкования памятника*, Вильнюс: Русский культурный центр 1992.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси, т. 3, Вильна: Печатня Губернского Правления 1867.

ГЕНРИХ ЛАТВИЙСКИЙ, *Хроника Ливонии*, введение, перевод и комментарии С.А. Аннинского, предисловие В.А. Быстрянского, 2-е изд., Москва–Ленинград: Издательство АН СССР 1938.

Грамоты Великого Новгорода и Пскова, под редакцией С.Н. Валка, Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949.

Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв., сборник материалов, подготовлен к печати И.И. Яковкиным, Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство 1936.

Изборник: *сборник произведений литературы Древней Руси*, вступительная статья Д.С. Лихачева, составление и комментарии Л.А. Дмитриева и Н.В. Понырко, Москва: Художественная литература 1969.

ЛАЗУТКА Станислав, ВАЛИКОНИТЕ Ирена, ГУДАВИЧЮС Эдвардас, *Первый Литовский Статут (1529)*, Вильнюс: Марги раштай 2004.

МАТУЗОВА Вера Ивановна, *Английские средневековые источники IX-XIII в. Тексты. Перевод. Комментарий*, Москва: Наука 1979.

МАТУЗОВА Вера Ивановна, *Восточная Прибалтика в сочинении Бартоломея Английского «О свойствах вещей»*, [w:] *Восточная Европа в древности и Средневековье*, Москва: Наука 1978, s. 49-55.

МЕЛЬНИКОВА Елена Александровна, *Скандинавские рунические надписи: тексты, перевод, комментарий*, Москва: Наука 1977.

МЕЛЬНИКОВА Елена Александровна, *Древнескандинавские географические сочинения. Тексты, перевод, комментарий*, Москва: Наука 1986.

МИРЧЕВ Кирил, КОДОВ Христо Николов, *Енински Апостол: старобългарски паметник от XI в.*, София: Издателство на Българската академия на науките 1965.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, под редакцией и с предисловием А.Н. Насонова, Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР 1950.

Песнь о Роланде. Старофранцузский героический эпос, перевод Ю.Б. Корнеева, Москва–Ленинград: Наука 1964.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою коммиссиею, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца 1843; Москва: Издательство восточной литературы 1962.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою коммиссиею, т. 3: *IV. Новгородския летописи*, Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца 1841.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою коммиссиею, т. 5: *Псковская вторая летопись и Софийская первая летопись*, Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца 1851.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою коммиссиею, т. 7: *Летопись по Воскресенскому списку*, Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца 1856.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою коммиссиею, т. 15: *Рогожский летописец. Тверской сборник*, В типографии Эдуарда Праца 1863.

Полное собрание русских летописей, т. 35: *Летописи белорусско-литовские*, сост. и автор предисловия Н.Н. Улащик, Москва: Наука 1980.

Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв., сост. А.Л. Хорошкевич, Москва: Институт истории СССР 1977.

Псковские летописи, вып. 2, под редакцией А.Н. Насонова, Москва: Издательство Академии наук СССР 1955.

Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией, т. 27: *Литовская метрика*, Отд. 1, ч. 1: *Книга записей*, т. 1, Санктпетербург: Императорская Археографическая коммиссия 1910.

Русско-ливонские акты = Russisch-livländische Urkunden, собраные К.Е. Напьерским = gesammelt von K.E. Napiersky, Санктпетербург: Тип. Импер. акад. наук 1868.

Синайский патерик, Издание подготовили В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, Москва: Наука 1967.

Слово о полку Игореве: поэтические переводы и переложения, подгот. текста, пер. и примеч. В. Ржиги, С. Шамбинаго, Москва: Гослитиздат 1961.

Literatura pomocnicza

BRÜCKNER Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1970.

GRIMM Jacob, GRIMM Wilhelm, *Deutsches Wörterbuch*, Bd. 4, Abt. 1, Th. 2, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1897; Bd. 5, Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1873.

Indeks – słownik do „Daukšos Postilė", t. 2: *O-Ž*, oprac. C. Kudzinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1977.

JAKUBOWSKI Jan, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, cz. 1: *Część północna*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1928, *Atlas historyczny Polski. Seria B, Mapy przeglądowe*, nr 1.

JELINEK Franz, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch zu den deutschen Sprachdenkmälern Böhmen und der mährischen Städte Brünn, Iglau und Olmütz (XIII. bis XVI. Jahrhundert)*, Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung 1911.

KUZAVINIS Kazimieras, SAVUKYNAS Bronys, *Lietuvių vardų kilmės žodynas = Этимологический словарь литовских личных имен = Etymologisches Wörterbuch der Litauischen Vornamen*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1994.

LEXER Matthias, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, 29. Auflage, Leipzig: S. Hirzel Verlag 1959; 37. Aufl., Leipzig: S. Hirzel Verlag 1986.

Lexicon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas = Handschriftliches deutsch-litauisches Wörterbuch des 17. Jahrhunderts = Рукописный немецко-литовский словарь XVII в., Vilnius: Mokslas 1987.

Lietuvių kalbos žodynas, vyr. red. J. Kruopas, t. 9: *P-Pirktuvės*, Vilnius: Mintis 1973.

Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys, Kaunas: A. Bakas 1925.

Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas, 2 d., red. Z. Noreika, V. Stravinskas, Vilnius: Mintis 1974-1976.

PUTZGER Friedrich Wilhelm, *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, 42. Aufl., Bielefeld–Leipzig: Velhagen & Klasing 1903.

STAMMLER Wolfgang, *Mittelniederdeutsches Lesebuch*, Hamburg: Paul Hartung Verlag 1921.

ŠIRVYDAS Konstantinas, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas = Dictionarium trium linguarum*, Vilnius: Mokslas 1979.

TALMANTAS Jurgis, *Lenkų-lietuvių kalbų žodynas = Słownik polsko-litewski*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1955.

Виленская губерния: полный список населенных мест со статистическими данными о каждом поселении, сост. по офиц. сведениям И.И. Гошкевичем, Вильна: Губернская типография 1905.

ЗИНДЕР Лев Рафаилович, СТРОЕВА Татьяна Викторовна, *Историческая морфология немецкого языка*, Ленинград: Просвещение 1968.

ХАБУРГАЕВ Георгий Александрович, *Старославянский язык: учебное пособие для студентов педагогического института*, Москва: Просвещение 1974.

Opracowania

431. Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft am 7. (17.) April 1876, „Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1876", Dorpat: Gedruckt bei C. Mattiesen 1877, s. 126-140.

ĀBERS Benno, *Zur päpstlichen Missionspolitik in Lettland und Estland zur Zeit Innozenz'* III, „Commentationes Balticae: Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts" 1958, Bd. 4-5, s. 1-18.

ABRAHAM Władysław, *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów: nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej 1904.

ALEKNA Antanas, *Lietuvos istorija*, Kaunas: „Šviesos" spaustuvė 1919.

ALEKNA Antanas, *Trumpa katalikų bažnyčios istorija*, Kaunas: Šv. Kazimiero draugija: M. Sokolauskio sp. 1906.

ALEXANDROWICZ Stanisław, *Henryk Łowmiański (10 VIII 1898 – 4 IX 1984)*, „Studia Podlaskie" 1990, t. 1, s. 317-321.

Alfredas Bumblauskas: „Man viskas yra istorija": bibliografijos rodyklė, 1989-2016 m., sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2016.

AMELUNG Friedrich, *Baltische Culturstudien aus den vier Jahrhunderten der Ordenszeit (1184-1561)*, Hlbbd. 1, Dorpat: Verlag von C. Mattiesen 1884.

AMMANN Albert Maria, *Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski's: Studien zum Werden der russischen Orthodoxie*, Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum 1936.

ANYSAS Martynas, *Senprūsių (Pruthenorum gentes) kovos dėl laisvės su Vokiečių Riterių Ordinu nuo 1230 iki 1283 metų, smulkiai aptariant jų kilmę, gyvenamas sritis, jų ilgametes kovas už savo laisvę ir tikėjimą, jų galutinį pavergimą ir tolimesnį likimą = The Old Prussians (Pruthenorum gentes) and their freedom wars against the Teutonic Knightly Order from 1230 till 1283*, Chicago, Ill.: Mažosios Lietuvos lietuvių draugija 1968.

ARBUSOW Leonid, *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 4. Aufl., Riga: [s.n.] 1918.

ARBUSOW Leonid Jr., *Die Frage nach der Bedeutung der Hanse für Livland*, „Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters" 1944, Jg. 7, Hf. 1, s. 212-239.

ARBUSOW Leonid Jr., *Die Hauptrichtungen in der Entwicklung des Baltischen Kartenbildes bis gegen 1600*, „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.-9. Dezember 1934", Riga: Druck von W. F. Häcker 1936, s. 20-35.

ARBUSOW Leonid Jr., *Frühgeschichte Lettlands*, Riga: E. Bruhn 1933.

ARBUSOW Leonid Jr., *Nicolaus Buschs wissenschaftliche Arbeiten*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte" 1934, Bd. 25, Hf. 2, s. 211-255.

ARBUSOW Leonid Jr., *Vorläufige Übersicht über die Kartographie Alt-Livlands bis zum 1595*, „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Vorträge vom Januar bis November 1934", Riga: Druck von W. F. Häcker 1935, s. 33-119.

ARNOLD Udo, *Der Deutsche Orden und Preussen am Ende des 12. und zu Beginn des 13. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1973, Jg. 22, Hf. 1, s. 116-121, https://doi.org/10.25627/19732212874.

AVIŽONIS Konstantinas, *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385*, Berlin: Verlag dr. Emil Ebering 1932.

AVIŽONIS Konstantinas, *Pastabos dėl „naujoviško V.T. Pašuto's Lietuvos valstybės pradžios aiškinimo" = Remarks about V.T. Pashuto's New Interpretation of the Beginnings of the Lithuanian State*, „Lituanistikos darbai = Lithuanian studies" 1966, t. 1, s. 89-93.

BACKUS Oswald P., *Die Rechtsstellung der litauischen Bojaren 1387-1506*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 1958, Bd. 6, Hf. 1, s. 1-32.

BACZKO Ludwig von, *Geschichte Preussens*, Bd. 1, Königsberg (Pr.): bey Gottlieb Leberecht Hartung 1792.

BACZKO Ludwig von, *Über den Character des Deutschen Ordens. Nebst einer Nachricht über den noch jetzt bestehenden Utrechter Zweig dieses Ordens*, „Beiträge zur Kunde Preußens" 1820, Bd. 3, Hf. 4, s. 299-313.

BARANAUSKAS Tomas, ZABIELA Gintautas, *Mindaugo dvaras Latava*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai" 1998, s. 21-40.

BARDACH Juliusz, *L'Etat polonais aux Xe et XIe siècles*, [w:] *L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des états nationaux*, dir. de T. Manteuffel, A. Gieysztor, Varsovie: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 279-319.

BARDACH Juliusz, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. XIV-XVII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1970.

BARDACH Juliusz, *Trzecizna w litewskim prawie majątkowym XV-XVI wieku*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kulczyński et al., Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, s. 81-93.

BARDACH Juliusz, *Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV-XVI wieku*, [w:] J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1988, s. 120-139.

BARONAS Darius, [recenzja] *Knyga, kuri išliks: Gedimino Vaitkevičiaus Vilniaus įkūrimas*, „Knygų aidai" 2013, nr 1, s. 22-25.

BARONAS Darius, *Der Kontext der litauischen Kriegskunst des 13. Jahrhunderts und die militärischen Innovationen von der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts*, [w:] *Tannenberg – Grunwald – Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im späten Mittelalter*, hrsg. von W. Paravicini, R. Petrauskas, G. Vercamer, Wiesbaden: Harrassowitz 2012, s. 159-173.

BARONAS Darius, *Karalius krikščionis Mindaugas popiežių akimis*, [w:] *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai 2008, s. 23-29.

BARONAS Darius, *Lietuvių karo meno XIII a. kontekstas ir karybos naujovės XIV a. antroje pusėje – XV a. pradžioje*, „Karo archyvas" 2019, vol. 34, no. 1, s. 7-29, https://doi.org/10.47459/ka.2019.34.1.

BARONAS Darius, *Lietuvių karyba XIII a.*, „Karo archyvas" 2000, t. 16, s. 4-47, https://doi.org/10.47459/ka.2000.16.1.

BARONAS Darius, *Lietuvių karybos bruožai XIII a. pradžioje*, [w:] *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas 1997, s. 487-505.

BARONAS Darius, *Paskutinė šv. Brunono Kverfurtiečio misija geopolitikos kontekste*, „Lietuvos istorijos metraštis. 2001 metai / 2" 2002, s. 5-34.

BARONAS Darius, *Święty Brunon w historiografii litewskiej i rosyjskiej*, [w:] *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, red. A. Kopiczko, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski 2009, s. 363-380.

BARONAS Darius, *Tepid Beginnings and the First Martyrs: Adalbert-Wojciech and Bruno of Querfurt*, [w:] D. Baronas, S.C. Rowell, *The Conversion of Lithuania from Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore 2015, s. 21-53.

BARONAS Darius, *The Year 1009: St Bruno of Querfurt between Poland and Rus'*, „Journal of Medieval History" 2008, vol. 34, no. 1, s. 1-22, https://doi.org/10.1016/j.jmedhist.2007.10.005.

BARONAS Darius, DUBONIS Artūras, PETRAUSKAS Rimvydas, *Lietuvos istorija*, t. 3, *XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*, Vilnius: Baltos lankos 2011.

BARTEL Horst et al., *Deutsche Geschichte*, Bd. 2: *Die entfaltete Feudalgesellschaft von der Mitte des 11. bis zu den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts*, hrsg. H. Bartel, Köln: Pahl-Rugenstein 1983.

BARTHA Antal, *Barbarian and Early Feudal Societies on the Fringes of Europe*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1970.

BARTHA Antal, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1975.

BARTHOLD Friedrich Wilhelm, *Die Geschichte der deutschen Hanse*, Bd. 1, Magdeburg–Leipzig: Deubach und Lindemann 1909.

BASALYKAS Alfonsas, *Lietuvos TSR fizinė geografija*, t. 2, Vilnius: Mintis 1965.

BASANAVIČIUS Jonas, *Rinktiniai raštai*, par. D. Krištopaitė, Vilnius: Vaga 1970.

BATŪRA Romas, *Kur ieškoti XIII a. vidurio „Tviremet". Apie kunigaikščio Vykinto pilies vardą ir Žemaitijos centrą XIII-XIV a.*, [w:] *Kraštotyra: straipsnių rinkinys*, vyr. red. E. Dirvelė, Vilnius: Lietuvos TSR Kraštotyros draugija 1964, s. 116-130.

BATŪRA Romas, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų*, Vilnius: Mintis 1975.

BATŪRA Romas, *Lietuvos metraščių legendines dalies ir M. Stryjkovskio kronikos istoriškumo klausimu*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1966, t. 2 (21), s. 265-283.

BATŪRA Romas, *Šiaulių žemė kare su kryžiuočiais*, „Mokslas ir gyvenimas" 1983, nr 10, s. 22-24.

BATŪRA Romas, *Šiaulių žemė karo su Ordinu metu: 1236 m. mūšio prie Šiaulių problemos*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1985 metai" 1986, s. 5-20.

BATŪRA Romas, *Vilniaus pilis (tyrinėjimai, problemos)*, [w:] *Mokslinės konferencijos „Vilniaus pilys naujausių mokslinių tyrinėjimų šviesoje" tezės (1983 m. gruodžio 20 d.)*, Vilnius: Istorijos ir etnografijos muziejus 1983, s. 3-9.

BATŪRA Romas, *XIII a. Lietuvos sostinės klausimu*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1966, t. 1 (20), s. 141-165.

BAUER Albert, *Bischof Albert von Riga*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1959, Jg. 8, Hf. 1, s. 78-82.

BENNINGHOVEN Friedrich, *Der Orden der Schwertbrüder: Fratres Milicie Christi de Livonia*, Köln–Graz: Böhlau 1965.

BENNINGHOVEN Friedrich, *Probleme der Zahl und Standortverteilung der livländischen Streitkräfte im ausgehenden Mittelalter*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1963, Jg. 12, Hf. 4, s. 601-622.

BENNINGHOVEN Friedrich, *Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1970, Jg. 19, Hf. 4, s. 631-651.

BERKHOLZ Georg, *Vermischte Bemerkungen zu der vorstehenden Mittheilung Dr. Perlbach's*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1886, Bd. 13, s. 24-48.

BĒRZIŅŠ Jānis, *Kur notika Saules kauja 1236. gadā?*, „Izglītibas Ministrijas Menešraksts" 1935, nr 1, s. 1-19.

BIELENSTEIN August, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert: ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands*, St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 1892.

BIELENSTEIN August, *Doblen. Ein culturhistorisches Bild aus Semgallens Vorzeit*, „Baltische Monatsschrift" 1873, Bd. 22, s. 1-25.

BIENIAK Janusz, *Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji*, „Acta Baltico-Slavica" 1969, t. 6, s. 181-195.

BIENIAK Janusz, *Źródło ruskie do sprawy Miecława*, „Studia Źródłoznawcze" 1963, t. 8, s. 96-111.

BIĻĶINS Vilis, *Indriķa Livonijas chronika: Vidus laiku gara gaismā*, Rīgā: Latvijas Vidusskolu Skolotāju kooperatīvs 1931.

BIRŽIŠKA Vaclovas, *Lietuvių bibliografija*, D. 3: *Spaudos uždraudimo laikas (1865-1904 m.) ir I-osios ir II-osios dalies papildymai*, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija 1929.

BISKUP Marian, [recenzja] *Acht Jahrhunderte. Deutscher Orden in Einzeldarstellungen (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 1). – Bad Godesberg, 1967*, „Przegląd Historyczny" 1969, t. 60, z. 3, s. 591-594.

BISKUP Marian, [recenzja] *Nowa próba spojrzenia na zakon krzyżacki w Prusach (Hartmut Boockmann, Der Deutsche Orden: zwölf Kapitel aus seiner Geschichte)*, „Roczniki Historyczne" 1983, R. 49, s. 162-168.

BISKUP Marian, [recenzja] *Petri de Dusburg Chronica Terre Prussie – Peter von Dusburg Chronik des Preussenlandes übersetzt und erläutert von Klaus Scholz und Dieter Wojtecki. Darmstadt. – 1984, s. 588 (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters, Bd. XXV)*, „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, z. 2, s. 85-86.

BLANKE Fritz, *Die Missionsmethode des Bischofs Christian von Preussen*, „Altpreußische Forschungen" 1927, Jg. 4, Hf. 2, s. 20-42.

BLANKE Fritz, *Die Preussenmisssion vor der Ankunft des Deutschen Ordens*, [w:] *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*, herausgegeben vom Landeshauptmann der Provinz Ostpreussen, Königsberg Pr.: in Kommission bei Gräfe und Unzer 1931, s. 40-49.

BLOCH Marc, *Społeczeństwo feudalne*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1981; wyd. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2002.

BOBRZYŃSKI Michał, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 1, wyd. 3, Warszawa: Gebethner i Wolff 1887.

Bobrzyński Mykolas, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 3, Kaunas: Spaudos fondas 1935, kol. 1466-1467.

BOEHM Laetitia, *Die Kreuzzüge in bibliographischer und historiographischer Sicht*, „Historisches Jahrbuch" 1962, Jg. 81, s. 223-237.

BOGUSŁAWSKI Wilhelm Józef, *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.*, t. 2, Poznań: nakładem Autora 1889.

BONČKUTĖ Roma, *Simono Daukanto „Būdo" recepcija Maironio „Apsakymuose apie Lietuvos praeigą" (1891)*, „Archivum Lithuanicum" 2019, t. 21, s. 165-192.

BONK Hugo, *Die Städte und Burgen in Altpreußen (Ordensgründungen) in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*, „Altpreussische Monatsschrift" 1894, Bd. 31 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 97), s. 320-342.

BONNELL Ernst, *Russisch-Liwländische Chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410*, Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften hauptsächlich nach liwländischen, russischen und hansischen Quellen verfasst, St. Petersburg: Commisionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 1862.

BONNELL Ernst, *Ueber einige Ereignisse aus der Regierungszeit Mindowg's von Litthauen*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1860, Bd. 9, Hf. 1, s. 63-70; Hf. 2, s. 284-316.

BOOCKMANN Hartmut, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*, München: C.H. Beck 1981.

BOOCKMANN Hartmut, *Die Bedeutung Thüringens und Hessens für Deutschen Orden*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes: Konferenz, Torun, 1981*, hrsg. Z.H. Nowak, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1983, s. 57-68.

BOOCKMANN Hartmut, *Zakon krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii*, tłum. R. Traba, Warszawa: Volumen 1998; wyd. 2, Gdańsk–Warszawa: Marabut–Volumen 2002.

BOREK Henryk, *Nazwy miejscowe jako źródło historyczno-osadnicze*, [w:] *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1978, s. 37-53.

BRACKEL Harald von, *Die Ermordung des ersten livländischen Ordensmeisters Herrn Vinno*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1844, Bd. 3, Hf. 2, s. 187-230.

BRINCKEN Anna-Dorothee von den, *Europa in der Kartographie des Mittelalters*, „Archiv für Kulturgeschichte" 1973, Bd. 55, Hf. 2, s. 289-304, https://doi.org/10.7788/akg.1973.55.2.289.

BRÜCKNER Aleksander, [recenzja] *Ludwik Krzywicki. Żmudź starożytna. Dawni żmudzini i ich warownie. Warszawa, 1906. II, 89 i IV str. 8-o. Z ilustracyami*, „Kwartalnik Historyczny" 1906, R. 20, z. 1-2, s. 332-336.

BRÜCKNER Aleksander, *Polacy a Litwini. Język i literatura*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, oprac. W. Abraham, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków: Gebethner i Wolff 1914, s. 341-392.

BRUNDAGE James A., *The Thirteenth-Century Livonian Crusade: Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop William of Modena*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 1972, Bd. 20, Hf. 1, s. 1-9, https://doi.org/10.4324/9781003555957-14.

BRUNNER Otto, *„Feudalismus". Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte*, „Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen

Klasse", Jg. 1958, nr 10, 1959, s. 589-627. [Przedruk w: BRUNNER Otto, *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, 2. Aufl., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1968, s. 128-159; 3. Aufl., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1980, s. 128-159].

BRYCE James, *The Holy Roman Empire*, London–New York: Macmillan 1887.

BUCHHOLZ Franz, *H. Bart, der dritte Hochmeister des deutschen Ordens. Ein Beitrag zur ältesten Geschichte des deutschen Ritterordens*, „Altpreussische Monatsschrift" 1911, Bd. 48 („Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 114), Hf. 2, s. 159-175.

BUCZEK Karol, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1963, *Monografie z Dziejów Nauki i Techniki*, t. 24.

BUCZEK Karol, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej" 1933, R. 7, z. 2, s. 69-121.

BUCZEK Karol, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967.

BŪGA Kazimieras, *Rinktiniai raštai*, t. 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1961.

BUJAK Franciszek, *O średniowiecznych mapach żeglarskich*, Kraków: nakładem Akademii Umiejętności – Skład Główny w Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej 1903.

BUJAK Franciszek, *Studja geograficzno-historyczne*, Warszawa: Gebethner i Wolff 1925.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *1009-ieji Lietuvos istorijos periodizacijoje*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1999, t. 17, s. 357-362.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *1009 metai: Šventasis Brunonas atranda Lietuvą*, „Lietuvos aidas" 1993, nr 235 (gruodžio 3), s. 9; nr 236 (gruodžio 4), s. 8; nr 237 (gruodžio 7), s. 7.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 367-399.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Co Litwa i Polska dały Europie. Porównanie myśli historycznej Litwinów i Polaków*, tłum. N. Bučaite, „Lithuania. Kwartalnik poświęcony problemom Europy Środkowo-Wschodniej" 2001, nr 3/4 (40/41), s. 43-63.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Edvardas Gudavičius: žmogus – istorijos meistras – akmuo*, „Lietuvos istorijos studijos" 2020, t. 45, s. 8-21, https://doi.org/10.15388/LIS.2020.45.1.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Historia Litwy. Koncepcje historyków a dominujące wizje przeszłości*, [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, red. A. Nikžentaitis, M. Kopczyński, Warszawa: Muzeum Historii Polski 2014, s. 63-81.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Kolizje historiograficzne w kwestii charakterystyki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Lithuania" 1995, nr 1 (14), s. 38-46.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Kur buvo Europa ir Lietuva feodalizmo epochoje?*, [w:] *Iš Lietuvos istorijos: atmena istorijos specialybės studentams*, redagavo Z. Bliznikienė et al., Vilnius: Vilniaus universitetas 1989, s. 3-34. [Również w: *Europa 1988*: *Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas*, sud. R. Ozolas, Vilnius: Mintis 1989, s. 153-172].

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Lemtingos Lietuvos istorijos datos: 1009*, „Aušrinė" 1990, nr 10, s. 16-20.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Lemtingos Lietuvos istorijos datos: 1253 metai liepos 6 diena*, „Aušrinė" 1990, nr 11, s. 39-43.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Lithuania's Millennium – Millennium Lithuaniae. Or What Lithuania Can Tell the World on this Occasion*, „Lietuvos istorijos studijos" 2009, t. 23, s. 127-158.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Polsko-litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów*, „Przegląd Wschodni" 1999, t. 5, z. 4 (20), s. 757-760.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Senosios Lietuvos istorija, 1009-1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla 2005.

BUMBLAUSKAS Alfredas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, tłum. A. Malewska, Warszawa: Muzeum Historii Polski–Bellona 2013.

BUMBLAUSKAS Alfredas et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai: kolektyvinė monografija*, 2-asis patais. ir papild. leid., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2012.

BUMBLAUSKAS Alfredas, GUDAVIČIUS Edvardas, *Būtovės slėpiniai,* t. 1: *Nuo Netimero iki…*, sud. A. Švedas, Vilnius: Alma Littera 2014.

BUMBLAUSKAS Alfredas, GUDAVIČIUS Edvardas, *Būtovės slėpiniai,* t. 2: *Užmiršta Lietuva*, sud. A. Švedas, Vilnius: Alma Littera 2016.

BUMBLAUSKAS Alfredas, GUDAVIČIUS Edvardas, *Būtovės slėpiniai,* t. 3: *Lietuvos vartai į jūrą*, sud. A. Švedas, Vilnius: Alma Littera 2017.

BUNGE Friedrich Georg von, *Beiträge zur Kunde der liv-, esth- und curländischen Rechtsquellen*, Riga–Dorpat: Eduard Frantzens Buchhandlung 1832.

BUSCH Nicolaus, *Nachgelassene Schriften* […]. *Im Auftrage und auf Kosten der Stadt Riga*, hrsg. L. Arbusow Jr., Rigā: Grāmatspiestuve „W.F. Häcker" 1934.

BÜTTNER Alfred, *Die Vereinigung des livländischen Schwertbrüderordens mit dem deutschen Orden*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1868, Bd. 11, Hf. 1, s. 3-75.

BYSTROŃ Jan Stanisław, *Studya nad zwyczajami ludowymi*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II" 1917, t. 35, s. 36-37.

CARO Jacob, *Geschichte Polens*, Thl. 2: *1300-1386*, Gotha: F.A. Perthes 1863.

CASPAR Erich, *Der Orden und Hermann von Salza*, [w:] *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*, Königsberg Pr.: In Kommission bei Gräfe und Unzer 1931, s. 50-53.

CASPAR Erich, *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preussen*, Tübingen: J.C.B. Mohr 1924.

CASPAR Erich, *Vom Wesen des Deutschordensstaats: Rede gehalten beim Antritt des Rektorats am 6. Mai 1928*, Königsberg: Hartungsche Buchdruckerei 1928.

CHODYNICKI Kazimierz, *Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386*, „Przegląd Historyczny" 1914, t. 18, z. 2, s. 215-255.

Chronologia polska. Praca zespołowa, red. B. Włodarski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1957, *Nauki Pomocnicze Historii Instytutu Historii PAN*.

Chronologie der Ordensmeister über Livland, der Erzbischöfe von Riga und der Bischöfe von Leal, Oesel-Wiek, Reval und Dorpat, aus dem Nachlasse von R. v. Toll, hrsg. von P. Schwartz, Riga–Moskau–Odessa: In Commission-Verlag von J. Deubner 1879, *Est- und livländische Brieflade*, Abt. 3.

CHUDZINSKI Erich, *Die Eroberung Kurlands durch den Deutschen Orden im 13. Jahrhundert*, Borna-Leipzig: Druck von Robert Noske 1917.

COLLINGWOOD Robin George, *The Idea of History*, Oxford: Oxford University Press 1956.

CONRAD Klaus, [recenzja] *Marian Tumler, Udo Arnold. Der Deutsche Orden von seinem Ursprung bis zur Gegenwart. Verlag Wissenschaftliches Archiv. Bonn-Godesberg, 1974*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1976, Jg. 25, Hf. 1, s. 129-130, https://doi.org/10.25627/19762513333.

CURSCHMANN Fritz, *Die Aufgabe der Historischen Kommission bei der Erforschung der mittelalterlichen Kolonisation Ostdeutschlands*, „Altpreußische Forschungen" 1927, Jg. 4, Hf. 1-2, s. 15-40.

DANILOWICZ Casimir de, *La Lituanie artistique*, Lausanne: Bureau d'Information de Lituanie 1919.

DAUGIRDAITĖ-SRUOGIENĖ Vanda, *Lietuvos istorija: vadovėlis gimnazijoms*, Kaunas: Sakalo bendrovė 1935.
DAUKANTAS Simanas, *Darbay senuju lituwiu yr žemaycziu, 1822*, par. V. ir M. Biržiškai, Kaunas: „Spindulio" bendrovės spaustuvė 1929.
DAUKANTAS Simanas, *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, red. ir žodynėlį pridėjo J. Talmantas, Kaunas: Sakalas 1935.
DAUKANTAS Simonas, *Raštai*, t. 1-2, sud., įvadą ir paaiškinimus parašė V. Merkys, Vilnius: Vaga, 1976.
DAUKANTAS Simonas, *Rinktiniai raštai*, sud. M. Lukšienė, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla 1955.
DAWSON Christopher, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity*, New York: Meridian Books 1958.
DAWSON Christopher, *Tworzenie się Europy*, tłum. J.W. Zielińska, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1961.
DĄBROWSKI Dariusz, [recenzja] *Artūras Dubonis, Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje 1268-1282*, „Zapiski Historyczne" 2012, t. 77, nr 1, s. 159-163.
DĄBROWSKI Kazimierz, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1975, *Prace Komisji Historycznej – Gdańskie Towarzystwo Naukowe*.
Deltuva, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 6, Kaunas: Spaudos fondas 1937, kol. 380-383.
Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960, hrsg. O. Welding, W. Lenz, Köln–Wien: Böhlau Verlag 1970.
Die Komturei Deutsches Ordens zu Bremen, besonders in ihrer Abhängigkeit vom livländischen Meister, „Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands" 1873, B. 1, Hf. 1, S. 38-52; Hf. 2, s. 144-177.
DONNER Franz, *Übersicht über die Geschichte unserer Heimat in der Ordenszeit*, „Alle-Pregel-Deime-Gebiet. Heimatkunde und Heimatschutz in den Kreisen Wehlau, Friedland und Labiau" 1921, Jg. 1, Hf. 1, s. 6-17; Hf. 2, s. 3-9.
DONNER Gustav Adolf, *Kardinal Wilhelm von Sabina: Bischof von Modena 1222-1234, päpstlicher Legat in den nordischen Ländern (zm. 1251)*, Helsingfors: [s.n.] 1929.
DÖRING Julius, *Über das vermeintliche Gericke bei Stockmannshof*, „Baltische Monatsschrift" 1874, Bd. 23, s. 422-442.
DOVYDAITIS Jurgis, *Fakultatyvinė priebalsių d':g', t':k' kaita pietų Lietuvoje*, [w:] *IV Vissavienības Baltistu Konference. 1980 g. 23-25 septembri. Referātu tēzes*, red. A. Blinkena, Rīga: Zinātne 1980, s. 20-21.
DUBONIS Artūras, *The Case of the Chronicle of Rivius*, „Lithuanian Historical Studies" 2000, vol. 5, no. 1, s. 7-20, http://dx.doi.org/10.30965/25386565-00501001.
DUBONIS Artūras, *Daumantas: nuodėmė ir šventas gyvenimas*, „Naujasis židinys-Aidai" 1994, nr 5, s. 50-58.
DUBONIS Artūras, *Dėl Rivijaus kronikos autentiškumo*, „Voruta" 1997, birželio 1-6 d., nr 21 (303), s. 12-13.
DUBONIS Artūras, *Du šimtai pskoviečių Saulės mūšyje (1236) (Dėl Naugardo I metraščio žinutės)*, „Lituanistica" 1990, nr 1, s. 13-24.
DUBONIS Artūras, *Leičiai (lietuviai) ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių dinastinė politika Žemaičiuose XIII a. pabaigoje – pirmaisiais XIV a. dešimtmečiais*, „Lituanistica" 1996, nr 2 (22), s. 16-30.
DUBONIS Artūras, *Leitis – vienas iš lietuvių vardų XIII-XIV a.*, „Lituanistica" 1995, nr 2 (18), s. 95-98.

DUBONIS Artūras, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų leičiai (XV-XVI a. pr.)*, „Lituanistica" 1992, nr 1 (9), s. 3-22.

DUBONIS Artūras, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai XIII-XVI a.: lietuvių ankstyvojo feodalizmo visuomenės tyrimas*, Daktaro disertacijos tezės, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla–Vytauto Didžiojo universitetas 1996.

DUBONIS Artūras, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 1998.

DUBONIS Artūras, *Lietuvos vaitystė*, „Lituanistica" 1990, nr 2, s. 97-102.

DUBONIS Artūras, *Naugardas prieš Lietuvą: Saulės mūšio (1236 m.) epizodo liudijimas apie politinių santykių permainas tarp lietuvių ir jų šiaurės rytų kaimynų*, [w:] *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sud. R.R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai: Saulės delta 2007, s. 25-33. [Przedruk w: „Lituanistica" 2009, nr 1-2, s. 1-11].

DUBONIS Artūras, *Rivijaus kronikos byla*, „Lituanistica" 1997, t. 4 (32), s. 3-11.

DUBONIS Artūras, *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268-1282)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2009.

DUBONIS Artūras, *Vardas Lietuva: ties Lietuvos valstybės ištakomis*, „Naujasis židinys-Aidai" 1996, nr 1-2, s. 7-12.

DUBY Georges, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*, tłum. K. Dolatowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986. [Przedruki: Warszawa: Wydawnictwo Cyklady 1997, 2002, 2006; Warszawa: Wydawnictwo Aletheia 2022].

DUBY Georges, *Guerriers et paysans, VIIe-XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris: Gallimard 1973, https://doi.org/10.14375/NP.9782070284139. [Przedruki: 1977, 1978, 1984, 1988, 2021].

DUBY Georges, *L'Europe au Moyen Âge (art roman, art gothique)*, Paris: Arts et Métiers Graphiques 1981.

DUBY Georges, *Le temps des cathédrales. L'art et la société 980-1420*, Paris: Gallimard 1976. [Przedruki: Paris: Gallimard 1977, 1978, 1980, 1996; Paris: France loisirs 1991].

DUBY Georges, *Rok Tysięczny*, tłum. M. Malewicz, Warszawa: Volumen–Bellona 1997.

DUBY Georges, *Rycerz, kobieta i ksiądz. Małżeństwo w feudalnej Francji*, tłum. H. Geremek, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986.

DUNDULIS Bronius, *Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1960.

Durbė, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 7: *Drugiai-Fazmos*, Kaunas: Spaudos fondas 1939, kol. 225.

DUŠEK Sigrid, *K otázke vojenskej demokracie v pravekom vývoji Slovenska*, „Slovenská archeológia" 1973, R. 21, Č. 2, s. 409-422.

DVORNIK Francis, *The Making of Central and Eastern Europe*, London: Polish Research Centre 1949.

DZIEWULSKI Władysław, *Kolonizacja niemiecka na Pomorzu Zachodnim w wiekach średnich*, „Jantar" 1946, R. 4, z. 2, s. 13-39.

ECKARDT Julius, *Erinnerung an Merkel*, „Baltische Monatsschrift" 1864, Bd. 10, Hf. 3, s. 220-234.

Edvardo Gudavičiaus bibliografija 1970-1999, sud. G. Lesmaitis, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 461-501.

EHRET Joseph, *Litauen in Vergangenheit Gegenwart und Zukunft*, Bern: Kommissionsverlag von A. Francke 1919.

EKDAHL Sven, [recenzja] *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen. Festschrift zu Ehren Sr. Exzellenz s. Dr. Marian Tumler O.T., anlässlich seines 80. Geburtstages*

überreicht von den Mitgliedern und Freunden des Ordens. Hrsg. von s. Klemens Wieser O.T. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 1). Verlag Wissenschaftliches Archiv. Bad Godesberg, 1967, „Zeitschrift für Ostforschung" 1968, Jg. 17, Hf. 4, s. 737-740, https://doi.org/10.25627/19681742017.

ELEKES Lajos, *Historisme, a-historisme, antihistorisme dans la Science bourgeoise de notre temps*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1975, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 89.

ENGELMANN August, *Chronologische Forschungen auf dem Gebiete der russischen und livländischen Geschichte des XIII. und XIV. Jahrhunderts*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1860, Bd. 9, Hf. 3, s. 317-563.

EWALD Albert Ludwig, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, Bch. 1: *Berufung und Gründung*, Halle (Saale): Buchhandlung des Waisenhauses 1872; Bch. 2: *Die erste Erhebung der Preussen und die Kämpse mit Swantopolk*, 1875; Bch. 3: *Die Eroberung des Samlands, des östlichen Natangens, östlichen Bartens und Galindens*, 1884; Bch. 4: *Die grose Erhebung der Preussen und die Eroberung der östlichen Landschaften*, 1886.

EWALD Albert Ludwig, *Quali rerum condicione ordo Teutonicus Prussiam occupare inceperit. Dissertatio critica historica*, Halis Saxonum: Typis expressum Orphanotrophei 1865.

FABER Karl Peter, *Ueber die Theilung Pomesaniens zwischen dem Orden und dem Bischofe und über die ersten daselbst erbaueten Kirchen*, „Beiträge zur Kunde Preussens" 1819, Bd. 3, Hf. 4, s. 331-346.

FEUEREISEN Arnold, *Nicolaus Busch zum Gedächtniss*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte" 1934, Bd. 25, Hf. 2, s. 195-197.

FICKER Julius, *Das deutsche Kaiserreich in seinen universalen und nationalen Beziehungen*, Innsbruck: Wagner 1862.

FICKER Julius, *Vom Reichsfürstenstande*, Bd. 1, Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Buchhandlung 1861; Bd. 2, Tl. 1, Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts-Buchhandlung 1911.

FLECKENSTEIN Josef, FUHRMANN Horst, LEUSCHNER Joachim, *Deutsche Geschichte*, Bd. 1: *Mittelalter*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1985.

FORSTREUTER Kurt, [recenzja] *Heide Wunder. Siedlungs- und Bevölkerugsgeschichte der Komturei Christburg im 13.-16. Jahrhundert (Marburger Ostforschungen, Bd. 28). Verlag Otto Harrasowitz. Wiesbaden. 1968*, „Zeitschrift für Ostforschung"1970, Jg. 19, Hf. 1, s. 116-118, https://doi.org/10.25627/19701912312.

FORSTREUTER Kurt, [recenzja] *Josef Hemmerle. Die deutschordensballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382-1411 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 22.). Verlag Wissenschaftliches Archiv. Bonn, 1967*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1968, Jg. 17, Hf. 4, s. 743-746, https://doi.org/10.25627/19681742020.

FORSTREUTER Kurt, [recenzja] *Manfred Hellmann. Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes. – Darmstadt, 1966 (Grundzüge. V)*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1967, Jg. 16, Hf. 4, s. 739-740, https://doi.org/10.25627/19671641842.

FORSTREUTER Kurt, *Das Preussische Staatsarchiv in Königsberg: Ein geschichtlicher Rückblick mit einer Übersicht über seine Bestände*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1955, *Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung*, Hf. 3.

FORSTREUTER Kurt, *Deutschland und Litauen im Mittelalter*, Köln–Graz: Böhlau 1962.

FORSTREUTER Kurt, *Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246*, „Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr." 1960, Bd. 10, s. 9-31.

FORSTREUTER Kurt, *Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten*, Königsberg Pr.: Gräfe und Unzer 1931.

FORSTREUTER Kurt, *Erzbischof Friedrich von Riga (1304-1341). Ein Beitrag zu seiner Charakteristik*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1970, Jg. 19, Hf. 4, s. 652-665, https://doi.org/10.25627/19701942463.

FORSTREUTER Kurt, *Fragen der Mission in Preussen von 1245 bis 1260*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1960, Jg. 9, Hf. 2-3, s. 250-268, https://doi.org/10.25627/196092-3836.

FORSTREUTER Kurt, *Wirkungen des Preussenlandes: 40 Beiträge*, Köln–Berlin: Grote 1981.

FORSTREUTER Kurt, *Zur Geschichte des Christburger Friedens 1249*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1963, Jg. 12, Hf. 2, s. 295-302, https://doi.org/10.25627/19631221187.

FREED John Beckman, *Dzieje saskiej prowincji franciszkanów w XIII wieku*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, red. J. Kłoczowski, Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy 1983, s. 195-226, *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1.

FREIBERGS Gunar, *The „Descripciones Terrarum". Its Date, Sources, Author and Purpose*, [w:] *Christianity in East Central Europe. Late Middle Ages*, eds J. Kłoczowski, P. Kras, W. Polak, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 1999, s. 180-201.

FRYDRYCHOWICZ Romuald, *Der Ritterorden von Calatrava in Tymau bei Mewe*, „Altpreussische Monatsschrift" 1890, Bd. 27 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 93), s. 315-320.

FUCHS Walther, *Zu „Peter v. Dusburg und das Chronicon Olivense. Zur Entgegnung*, „Altpreussische Monatsschrift" 1886, Bd. 23 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 89), Hf. 5-6, s. 405-434.

FUETER Eduard, *Histoire de l'historiographie moderne*, Paris: F. Alcan 1914.

FÜGEDI Erik, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1986.

GAUTIER Léon, *La Chevalerie*, Paris–Bruxelles–Geneve: Victor Palme 1884.

GEBHART Bruno, *Handbuch der deutschen Geschichte*, Bd. 1: *Frühzeit und Mittelalter*, 8. Aufl., Stuttgart: Union Verlag 1954.

GENTZEN Felix-Heinrich, KALISCH Johannes, VOIGT Gerhard, WOLFGRAMM Eberhard, *Die „Ostforschung" – ein Stosstrupp des deutschen Imperialismus*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" 1958, Jg. 6, Hf. 6, s. 1181-1220.

GENZELIS Bronislovas, *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)*, Vilnius: Mintis 1972.

Geschichtslügen: eine Widerlegung landläufiger Entstellungen auf dem Gebiete der Geschichte mit besonderer Berücklichtigung der Kirchengeschichte, auf's Neue bearbeitet von drei Freunden der Wahrheit, 8. Aufl., Paderborn: F. Schöningh 1889.

GIDŽIŪNAS Victor, *De fratribus minoribus in Lituania: usque ad definitivam introductionem observantiae (1245-1517)*, Romae: Fausto Failli 1950.

GIDŽIŪNAS Viktoras, *Algirdo ryšiai su Rytų ir Vakarų bažnyčiomis*, *„Lietuvių tautos praeitis"* 1978, t. 4, kn. 2 (14), s. 27-54.

GIDŽIŪNAS Viktoras, *Vienuolijos Lietuvoje. IX-XV amžiai*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1969, t. 6, s. 243-275.

GIEDA Aurelijus, *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883-1940 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2017.

GIEDROYC Michael, *The Rulers of Thirteenth Century Lithuania: A Search for the Origins of Grand Duke Traidenis and His Kin*, „Oxford Slavonic Papers" 1984, vol. 17, s. 3-22.

Giedwidzie, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa: nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego 1881, s. 547.

GIESEBRECHT Wilhelm von, *Gedächtnissrede auf Leopold von Ranke gehalten in der öffentlichen Sitzung der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München zur Feier ihres einhun-*

dert und achtundzwanzigsten Stiftungstages am 28. März 1887, München: Verlag der k. b. Akademie 1887.

GIEYSZTOR Aleksander, HERBST Stanisław, LEŚNODORSKI Bogusław, *Millennium*, Warszawa: Polonia 1961.

GIRDZIJAUSKAS Vytautas, *Vienas ir... dar vienas*, „Literatūra ir menas" 1974, gegužės 1, nr 18 (1431), s. 10.

GLEICHEN-RUSSWURM Alexander von, WENCKER Friedrich, *Kultur- und Sittengeschichte aller Zeiten und Völker. Aus den Meisterwerken der Kulturgeschichtsschreibung*, Bd. 8: *Romanische und byzantinische Welt*, Wien–Hamburg–Zürich: Gutenberg-Verlag 1925.

Goethes Werke in zehn Bänden, hrsg. von R. Buchwald, Bd. 5, Weimar: Volksverlag 1961.

GOGUEL Rudi, *Über Ziele und Methoden der Ostforschung*, [w:] *Ostforschung und Slawistik. Kritische Auseinandersetzungen. Vorgetragen auf d. Arbeitstagung*, Berlin: Akademie-Verlag 1960, s. 12-39, https://doi.org/10.1515/9783112582589-003.

GOLL Jaroslav, *Čechy a Prusy ve středověku*, Č. 1, Praha: Bursík & Kohout 1896.

GOYSKI Maryan, [recenzja] *Jakubowski Jan. Opis księstwa trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej (Przegląd Historyczny. – 1907. T. VI, zeszyt 1, str. 22-48)*, „Kwartalnik Historyczny" 1908, R. 22, z. 2-3, s. 428-433.

GÓRSKI Karol, [recenzja] *P. Marian Tumler. Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien, 1955, s. 746 + 1 tablica nlb. + 58 tablic*, „Zapiski Historyczne" 1959, R. 24, z. 2-3, s. 205-206.

GÓRSKI Karol, *Descriptiones Terrarum (nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku)*, „Zapiski Historyczne" 1981, t. 46, z. 1, s. 7-16.

GÓRSKI Karol, *Niemieckie misje wśród Słowian i Prusów (na marginesie ostatnich prac zachodnioniemieckich)*, „Zapiski Historyczne" 1960, t. 25, z. 2, s. 59-70.

GÓRSKI Karol, *Nowe spojrzenie na Krzyżaków*, „Zapiski Historyczne" 1963, t. 28, z. 1, s. 39-49.

GÓRSKI Karol, *Państwo krzyżackie w Prusach w historiografii amerykańskiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1981, nr 3 (149), s. 457-460.

GÓRSKI Karol, *Probleme der Christianisierung in Preussen, Livland und Litauen*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes: Konferenz, Torun, 1981*, hrsg. Z.H. Nowak, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1983, s. 9-34.

GÓRSKI Karol, *Problemy chrystianizacji w Prusach, Inflantach i na Litwie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1982, nr 3 (157), s. 151-168.

GÓRSKI Karol, *Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego. Rozprawa z pracy zbiorowej „Dzieje Prus Wschodnich"*, Gdynia: Instytut Bałtycki 1938, *Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego. Seria Balticum*, z. 8.

GÓRSKI Karol, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1977.

GRAUS František, *Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa*, „Historica" 1965, t. 10, s. 5-65.

GREKOW Borys Dmitrievič, *Ruś Kijowska*, Warszawa: Książka i Wiedza 1955.

GUDAVIČIUS Edvardas, [bez tytułu], Vilnius: Aidai 2002.

GUDAVIČIUS Edvardas, [recenzja] *Iškeitus Stakauską į Dainauską*, „Kultūros barai" 2001, nr 10, s. 75-79.

GUDAVIČIUS Edvardas, [recenzja] *J. Ochmański, Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI w. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1981. – 84 p., 5 žemėl.*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1982 metai" 1983, s. 117-120.

GUDAVIČIUS Edvardas, *1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1982, t. 22, s. 33-46.
GUDAVIČIUS Edvardas, *1255 m. Sėlos dovanojimo aktas*, „Lietuvos dailės muziejaus metraštis" 2005, t. 6, s. 22-34.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Ar mini Herodotas baltus*, „Gimtasis kraštas" 1987, liepos 23-29, nr 30 (1064), s. 8.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henriko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę"*, „Lietuvos istorijos studijos" 1998, t. 5, s. 7-22, https://doi.org/10.15388/LIS.1997.37289.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Ar Treniota buvo žemaitis?*, „Gimtasis kraštas" 1987, liepos 2-8, nr 27 (1061), s. 2.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Ar Treniota žemaičių kunigaikštis?*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1982, t. 4 (81), s. 63-70.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje" Lietuvoje*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1983, t. 23, s. 3-12.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1988, t. 2 (103), s. 56-65.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1980, t. 3 (72), s. 55-62.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Baltų alodo raida*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1979, t. 4 (69), s. 95-103.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1984, t. 3 (88), s. 69-79.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Battle of Durbė*, „Gimtasis kraštas" 1988, rugsėjo l-7, nr 35 (1120), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Battle of Karusė*, „Gimtasis kraštas" 1988, lapkričio 24-30, nr 47 (1132), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Battle of Šiauliai*, „Gimtasis kraštas" 1988, birželio 30 – liepos 6, nr 27 (1112), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Battle of Upytė*, „Gimtasis kraštas" 1988, balandžio 21-27, nr 17 (1102), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Bloodshed during Wedding*, „Gimtasis kraštas" 1989, sausio 26 – vasario 1, nr 4 (1141), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva*, [w:] *1009 metai: šv. Brunono Kverfurtiečio misija = A. d. 1009: missio s. Brunonis Querfordensis*, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius: Aidai 2006, s. 9-65.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Dar kartą dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1986, t. 2 (95), s. 53-60.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Dar kartą vieno mito pėdsakais*, „Liaudies kultūra" 1994, nr 5, s. 25-33.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Dates of Lithuanian Statehood*, „Lietuva" 1991, nr 1, s. 6-7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Dėl lietuviškų tekstų iki Mažvydo*, [w:] *Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*, sud. V. Merkys, A. Tyla, Vilnius: Žara 1999, s. 85-90.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1984, t. 24, s. 12-28.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Dėl Lietuvos valstybės kūrimosi centro ir laiko*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1983, t. 2 (83), s. 61-70.

GUDAVIČIUS Edvardas, *Dėl šv. Brunono hagiografijos minimų baltiškų vardų*, „Naujasis Židinys-Aidai" 2001, nr 10, s. 536-538.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Didysis kunigaikštis Vaišelga*, „Tiesa" 1993, lapkričio 13, nr 221, s. 10.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Die Frage eines Landesfürsten in dem Werk des litauischen Staatswerdegangs von H. Łowmiański*, [w:] *Świat pogranicza*, red. nauk. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa: Wydawnictwo DiG 2003, s. 91-97.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Duke's Visit*, „Gimtasis kraštas" 1988, kovo 24-30, nr 13 (1098), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Durbės mūšio galią pranoko tik Žalgiris*, „Utenis" 1993, liepos 17, nr 56 (6834), s. 2.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijų požiūriu*, [w:] *Istoriografija ir atvira visuomenė = Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft: tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus universiteto Istorijos fakultete medžiaga, 1996 09 24-29*, parengė U.A.J. Becher, A. Bumblauskas, J. Rüsenas, Vilnius: Vaga 1998, s. 182-207.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Europos ikifeodalinė visuomenė: tarybinės istoriografijos duomenys*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1983, t. 4 (85), s. 82-90.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Following the Tracks of a Myth*, „Lithuanian Historical Studies" 1996, nr 1, s. 38-58, https://doi.org/10.30965/25386565-00101003.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Gedimino pilies (Žemaitijoje), Pagraudės srities ir Paragaudžio vietovės problematika (3. Pagraudės sritis ir Gedimino pilis Petro Dusburgiečio kronikos duomenimis)*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1988, t. 1 (102), s. 60-69.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Geneza polskiego fenomenu kulturowego na Litwie*, [w:] *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków: Znak 1999, s. 26-35.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Gudai*, [w:] *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 2, red. J. Zinkus et al., Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1986, s. 11.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Gudai*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1991 metai" 1993, s. 158-159.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Haličo-Voluinės (Hipatijaus) metraščio pasakojimas apie Burundajaus žygį į Lietuvą = Оповідь Галицько – Волинського (Іпатіївського) літопису про Бурундаїв похід на Литву*, [w:] *Lietuva-Ukraina: istorija, politologija, kultūrologija = Литва-Украина: история, политология, культурология: 1993 m. rugsėjo 28-30 d. įvykusios Vilniuje tarptautinės konferencijos medžiaga*, sud. ir vertėja N. Neporožnia, Vilnius: Amžius 1995, s. 9-11, 84-88.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Hun Invasion*, „Gimtasis kraštas" 1988, vasario 18-24, nr 8 (1093), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Idrisis ir Lietuva*, „Gimtasis kraštas" 1991, gruodžio 19 – 1992, sausio 2, nr 51-52 (1292-1293), s. 10.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Istorijos inžinierius: Edvardo Gudavičiaus tekstai apie Lietuvą, Europą ir pasaulį*, sud. A. Švedas, Vilnius: Aukso žuvys 2019.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Istoriosofinis žvilgsnis į Europos istoriją*, [w:] O. Halecki, *Europos istorijos ribos ir skirstymai*, Vilnius: Margi raštai 2014, s. 7-62.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Jordano žinios apie baltus*, „Gimtasis kraštas" 1988, balandžio 28 – gegužės 4, nr 18 (1103), s. 5.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Kaip kūrėsi Lietuvos valstybė*, „Jaunimo gretos" 1989, nr 4, s. 18-19.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Kas kovėsi Durbės mūšyje?*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1987, t. 27, s. 3-21.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Kas laimėjo Durbės mūšį?*, „Gimtasis kraštas" 1987, birželio 25 – liepos 1, nr 26 (1060), s. 7.

GUDAVIČIUS Edvardas, *Kernavės žemė ir valsčius iki 1564-1566 metų administracinės reformos*, [w:] *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, vyr. red. S. Buchaveckas, Vilnius: Versmė 2005, s. 140-148, *Lietuvos valsčiai*, kn. 13.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Kiek Lietuva išnaudojo Durbės mūšį?*, „Kardas" 1992, nr 1, s. 20.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Kovo 11-oji. Viena iš daugelio ir vienintelė*, „Naujasis Židinys-Aidai" 1995, nr 3, s. 177-179.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1989.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Last Assembly of žemgaliai*, „Gimtasis kraštas" 1989, birželio 8-14, nr 23 (1160), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lemoviai*, [w:] *Iš lietuvių etnogenezės*, ats. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1981, s. 75-83.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai*, „Karo archyvas" 1992, t. 13, s. 43-118.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos akto promulgacijos kelias: nuo Vytauto kanceliarijos iki Lietuvos Metrikos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2006.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 2002.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos europinio identiteto problema XIII amžiuje*, [w:] *Lietuviškojo europietiškumo raida: dabarties ir ateities iššūkiai = The development of Lithuanian Europeanness: challenges of present and future*, ats. red. A. Andrijauskas, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas 2006, s. 49-55.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla 1999.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos istorijos datų viršūnės*, „Gimtasis kraštas" 1995, kovo 9-15, nr 9 (1455), s. 1.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos kelias į pasaulio istoriją*, „Lietuvos istorijos studijos" 1994, nr 2, s. 94-100.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos pritapimo prie Europos istorinė perspektyva*, „Lietuvos mokslas" 1995, t. 3, kn. 6, s. 5-17.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais*, „Metai" 1992, nr 1, s. 125-129.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lietuvos valstybės susidarymo reikšmė Vokietijos „veržimesi į Rytus"*, „Lituanistica" 1990, nr 3, s. 21-29.
GUDAVIČIUS Edvardas, *„Lietuvos" vardas XI a.-XII a. I pusės šaltiniuose*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1983, t. 3 (84), s. 79-88.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Litauens Mitgift bei seinem Eintritt in die Europäische Union*, „Jahrestagung. Suvažiavimo darbai: 2004" 2005, s. 11-28.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Lithuanian's Road to Europe*, „Lithuanian Historical Studies" 1997, vol. 2, s. 15-27.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Los Caprichos. Du tūkstantis devintieji*, Vilnius: Aidai 2015.
GUDAVIČIUS Edvardas, *A Merchants Business Starts Up*, „Gimtasis kraštas" 1989, kovo 23-29, nr 12 (1149), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas 1991.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Mindaugas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje*, [w:] *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai 2008, s. 31-49.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Mindaugas*, Vilnius: Žara 1998.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Mindaugas' Coronation*, „Gimtasis kraštas" 1988, liepos 28 – rugpjūčio 3, nr 31 (1116), s. 7.

GUDAVIČIUS Edvardas, *Mindaugo epochos šaltiniai*, „Naujasis Židinys-Aidai" 1993, nr 6, s. 34-40; nr 7-8, s. 62-67.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Mindaugo įsigalėjimas Lietuvoje*, „Mokslas ir gyvenimas" 1983, nr 6, s. 30-31.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Mindaugo karūnacija*, „Politika" 1991, nr 18, s. 18-20.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Mindaugo žingsnis į Europą*, „Gimtasis kraštas" 1988, spalio 20-26, nr 42 (1127), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Nalšia*, „Vilniaus balsas" 1998, lapkričio 27, nr 17, s. 5.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Naujausi duomenys apie gotų santykių su baltais ir slavais prielaidas*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1981, t. 3 (76), s. 103-112.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Naujoji Europa. Istorijos matmenys ir įžvalgos iki XVI a.*, „Dienovidis" 1998, nr 5 (360), s. 10; nr 6 (361), s. 12; nr 7 (362), s. 10.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Nikronių (Trakų raj.) ir Žvėryno akmenų paskirtis ir jų panaudojimo laikas*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1982, t. 4 (81), s. 83-92.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Palemono sumanymo klausimas*, „Lietuvos istorijos studijos" 2012, t. 30, s. 9-24.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Paskutinis žiemgalių sukilimas*, [w:] *Žiemgalos krašto praeitis*, D. 2: *Žiemgala: straipsnių rinkinys*, sud. V. Didžpetris, Kaunas: Žiemgala 1999, s. 31-43.
GUDAVIČIUS Edvardas, *„Pastumtos kortų kaladės" dėsnis*, „Lietuvos istorijos studijos" 1997, nr 4, s. 35-43, https://doi.org/10.15388/LIS.1997.37419.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Peace Treaty with Voluinė*, „Gimtasis kraštas" 1988, birželio 2-8, nr 23 (1108), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Polityczny problem Królestwa Litewskiego w połowie XIII wieku*, [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*, red. M. Biskup, Toruń: Towarzystwo Naukowe 1990, s. 61-84.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Problem of Lithuania's European Identity in the 13th Century*, [w:] *Globalization, Europe and Regional Identity: 9th Baltic Conference on Intellectual Cooperation, 6-7 June, 2003*, compiled by V. Puronas, V. Skirgailienė, Vilnius: Lithuanian Academy of Sciences 2004, s. 104-107.
GUDAVIČIUS Edvardas, Referat, „Demos: internationale ethnographische und folkloristische Informationen" 1982, Jg. 22, Hf. 2, kol. 129-130.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Rise of Traidenis*, „Gimtasis kraštas" 1988, lapkričio 3-9, nr 44 (1129), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Runos Staniavos akmenyje*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1978, t. 3 (64), s. 73-81.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Rusini (Gudowie)*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, oprac. V. Ališauskas et al., tłum. P. Bukowiec, B. Kolęba, B. Piasecka, Kraków: TAiWPN Universitas 2006, s. 637-647; wyd. 2, 2011.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Ryges recht ir ius civile Rigensis civitatis Gedimino aktuose*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1986 metai" 1987, s. 84-85.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Samogitian Envoys*, „Gimtasis kraštas" 1988, rugsėjo 29 – spalio 5, nr 39 (1124), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Saulės mūšio (1236 m.) vietos problematika*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1988, t. 4 (105), s. 64-72.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Saulės mūšis ir Šiauliai*, [w:] *Šiaulių praeitis ir dabartis*, sud. S. Overaitė, Vilnius: Mintis 1986, s. 30-32.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Saulės mūšis kalavijuočiu akimis*, „Gimtasis kraštas" 1987, sausio 1-7, nr 1 (1035), s. 7.

GUDAVIČIUS Edvardas, *Šiaulių (Saulės) mūšis*, „Kardas" 1997, nr 5-6, s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šiaulių mūšis*, „Voruta" 1990, nr 11, s. 3; nr 13, s. 3.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šiaulių žemė XIII-XIV a. rašytiniuose šaltiniuose*, [w:] *Salduvė: literatūrinis visuomeninis almanachas*, Vilnius: Mintis 1986, s. 27-30.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Siege of Daugpilis*, „Gimtasis kraštas" 1988, gruodžio 22-28, nr 51 (1136), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Simono Daukanto studentiškasis etninės tapatybės modelis. Paradigminių parametrų susidarymo aplinkybės ir ištakos daugiatautės Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos tradicijų rakurse*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2008, s. 293-330, *Lietuvos istorijos studijos. Specialusis leidinys*, t. 5, https://doi.org/10.15388/LIS.0.0.8751.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šiuolaikinė buržuazinė istoriografija apie popiežių vaidmenį agresijoje prieš baltus XIII a. pirmoje pusėje*, [w:] *Buržuazinių koncepcijų Lietuvos istorijos klausimais kritika*, ats. red. R. Žepkaitė, Vilnius: Mokslas 1987, s. 2-25.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a., 2: Dėl XVI privilegijuotųjų ir „neprivilegijuotųjų" bajorų*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1975, t. 3 (52), s. 65-74.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų XVI a., 1: Bajorų luomo susidarymas*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1975, t. 2 (51), s. 97-106.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šv. Brunono misija*, „Darbai ir dienos" 1996, nr 3 (12), s. 115-128, https://doi.org/10.7220/2335-8769.12.10.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šv. Brunono žūties paribio klausimas*, [w:] *Šviesa ir šešėliai Lietuvos evangelizacijos istorijoje*, red. J. Boruta, V. Vaivada, I. Jomantienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla 2011, s. 72-87.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Šventojo Brunono mikrohagiografijos klausimas*, „Lietuvos istorijos studijos" 2009, t. 23, s. 19-34, https://doi.org/10.15388/LIS.2009.36956.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Tacito ir Ptolemėjaus žinios apie Lietuvą*, „Gimtasis kraštas" 1987, rugpjūčio 20-26, nr 34 (1037), s. 1-2.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Tall Badger: The Coming of Indoeuropeans to Lithuania*, „Gimtasis kraštas" 1988, sausio 21-27, nr 4 (1089), s. 7.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Titmaro Merzeburgiečio kronikos Brunono Kverfurtiečio žinutė*, „Lietuvos istorijos studijos" 2011, t. 28, s. 9-23, https://doi.org/10.15388/LIS.2011.1.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Treniota*, „Voruta" 1991, kovo 1-15 d., nr 5 (23), s. 2, 4.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Trys Mindaugo paslaptys*, „Gimtasis kraštas" 1987, kovo 19-25, nr 12 (1046), s. 1, 4.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Vai Aglonas baznīcā ir bijis apglabāts Mindaugs?*, „Latgales Laiks" 1997, 23. Aprilis, nr 32 (769), s. 6.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Vaišelga*, „Mokslas ir gyvenimas" 1989, nr 3, s. 27.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Vaišelga*, „Voruta" 1991, vasario 16-28, nr 4 (22), s. 2.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Vasario 16-oji*, „Gimtasis kraštas" 1993, vasario 11-17, nr 6 (1352), s. 1.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Vasario 16-oji*, „Kultūros barai" 1996, nr 2, s. 2-3.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Vieno mito pėdsakais*, „Atgimimas" 1994, nr 29 (295), s. 7, 10; nr 30 (296), s. 10-11; nr 31 (297), s. 10-11.
GUDAVIČIUS Edvardas, *The Way of Lithuania to the History of the World*, „Lietuva" 1991, nr 1, s. 14-16.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Žagarė XIII a. Žiemgalos įvykių fone*, „Žiemgala" 2002, nr 2, s. 16-18.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Žemgalių istorijos bruožai*, „Žiemgala" 1992, nr 8-9, s. 2-5.

GUDAVIČIUS Edvardas, *Ženklintųjų akmenų klausimas*, [w:] *Mokslinės konferencijos „Religinės kovos ir erezijos feodalinėje Lietuvoje" pranešimų tezės*, Vilnius: Žinija 1975, s. 15-18.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Zenonas Ivinskis ir jo veikalas*, [w:] Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties*, fot. leid., Vilnius: Mokslas 1991, s. 411-428.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Žinutės apie Žalgirį atsiradimo Bychovco kronikoje aplinkybės*, „Lietuvos istorijos studijos" 2010, t. 26, s. 22-58, https://doi.org/10.15388/LIS.2010.36616.
GUDAVIČIUS Edvardas, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII-XX a.: apybraiža*, Vilnius: Mokslas 1980.
GUDAVIČIUS Edvardas, *XIII a. pirmosios pusės politinis Lietuvos žemėlapis*, „Gimtasis kraštas" 1987, liepos 30 – rugpjūčio 5, nr 31 (1065), s. 1-2.
GUDAVIČIUS Edvardas, BUMBLAUSKAS Alfredas, *Dėl gudų ir Rusios*, „Naujasis Židinys-Aidai" 2001, nr 9, s. 447-449.
GUDAVIČIUS Edvardas, LAZUTKA Stanislovas, *Lietuvos Statuto Zamoiskių rankraščio struktūra*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1980, t. 20, nr 1, s. 3-22.
GUDAVIČIUS Edvardas, LESMAITIS Gediminas, *Dėl Šeimyniškėlių „Vorutos" ir Latavos dvaro*, „Kultūros barai" 2000, nr 8-9, s. 74-78; nr 10, s. 76-80.
GUDAVIČIUS Edvardas, VLASOVA Tatjana, *Stanislovas Lazutka (1923 05 07 – 2009 07 06)*, „Lietuvos istorijos studijos" 2009, t. 24, s. 224-229, https://doi.org/10.15388/LIS.2024.36845.
HALECKI Oscar, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*, Boulder: Columbia University Press 1991.
HAMPE Karl, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*, Leipzig: Quelle & Meyer 1943.
HAMPE Karl, *Kritische Bemerkungen zu Kirchenpolitik der Stauferzeit*, „Historische Zeitschrift" 1904, Bd. 93, Hf. 1 (NF Bd. 57), s. 385-426, https://doi.org/10.1524/hzhz.1904.93.jg.385.
HAUCK Albert, *Der Gedanke der päpstlichen Weltherrschaft bis auf Bonifaz VIII*, Leipzig: A. Edelmann 1904.
HAUCK Albert, *Die Entstehung der geistlichen Territorien*, Leipzig: Teubner 1909.
HEHN Jürgen von, *Der deutsche Einfluss auf die lettische Volksentwicklung. Zur Forschungsarbeit der Gegenwart (Forschungsbericht)*, „Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung" 1939, Jg. 3, Hf. 1, s. 208-216.
HEFELE Hermann, *Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII. Jahrhundert*, Leipzig: Teubner 1910.
Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters, hrsg. von H. Beumann Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1963, *Wege der Forschung*, 7; 2. Aufl.: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1973.
HEIN Max, [recenzja] *Christian Krollmann. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. Königsberg Pr.: Gräfe und Unzer (1932) 205 S. 4-o (Ostpreussiche Landeskunde in Einzeldarstellungen. Bd. 3)*, „Altpreußische Forschungen" 1932, Jg. 9, s. 153-154.
HEINEL Eduard, *Geschichte Preussens für das Volk und die Jugend: Nebst Einem Anhange, das Wichtigste aus der Geschichte Brandenburgs Enthaltend*, Königsberg: Unzer 1836.
HELLMANN Manfred, [recenzja] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes, herausgegeben von Zenon Hubert Nowak, Toruń, 1983. 139 s. (Universitas Nicolai Copernici, Ordines milicares. Torunensis Historica I)*, „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, z. 2, s. 86-88.
HELLMANN Manfred, [recenzja] *Heinz Quirin, Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Mit einem Geleitwort von H. Heimpel. 2 Aull. Georg Westermann. Braunschweig. 1961*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas" 1962, Bd. 10, Hf. 3, s. 437-438.

HELLMANN Manfred, *Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschung des Deutschen Ordens*, „Historisches Jahrbuch" 1961, Jg. 80, s. 126-142.
HELLMANN Manfred, *Burgen und Adelsherrschaft bei den Völkern des Ostbaltikums*, [w:] *Europa Slavica: Europa Orientalis: Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, hrsg. von K.-D. Grothusen, K. Zernack, Berlin: Duncker und Humblot 1980, s. 30-50.
HELLMANN Manfred, *Der Deutsche Orden und die Königskrönung des Mindaugas*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1954, Jg. 3, Hf. 3, s. 387-396, https://doi.org/10.25627/195433260.
HELLMANN Manfred, *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1966.
HENNE AM RHYN Otto, *Kulturgeschichte des Deutschen Volkes*, Bd. 1, Berlin: G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung 1886.
HERDER Johann Gottfried, *Myśli o filozofii dziejów*, t. 2, tłum. J. Gałecki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962.
Herders Werke in fünf Bänden, Bd. 4, hrsg. W. Dobbek, R. Otto, Weimar: Volksverlag 1963.
HILL Bennet D., *Church and State in the Middle Ages*, New York: J. Wiley 1970.
HOCIJ Mychajlo, *Die Krone des Mindaugas*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1954, Jg. 3, Hf. 3, s. 397-415, https://doi.org/10.25627/195433261.
HOFFHEINZ Gustav Theodor, *Wo stand die Burg Neuhaus?*, „Altpreussische Monatsschrift" 1878, Bd. 15 (= „Neue Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 81), s. 619-621.
HOLLACK Emil, *Haben die Polen und Litauer ein historisches Recht auf Altpreußen? Beantwortet durch einen Altpreußen durch Geburt und Abstammung*, Königsberg: Ostpreußische Druckerei und Verlagsanstalt 1919.
Horneck, Königsberg und Mergentheim. Zu Quellen und Ereignissen in Preußen und im Reich vom 13. bis 19. Jahrhundert, hrsg. von U. Arnold, Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1980, *Schriftenreihe Nordost-Archiv*, Hf. 19.
HUBATSCH Walther, *Preussenland. Werden und Aufgabe in sieben Jahrhunderten*, Würzburg–Main: Holzner 1966.
HUBATSCH Walther, *Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Göttingen–Frankfurt–Berlin: Musterschmidt–Wissenschaftlicher Verlag 1954, *Quellensammlung zur Kulturgeschichte*, Bd. 5.
IHNATOWICZ Ireneusz, MĄCZAK Antoni, ZIENTARA Benedykt, *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa: „Książka i Wiedza" 1979.
IVINSKIS Zenonas, *A Contribution to the History of the Conversion of Lithuania*, „Baltic and Scandinavian Countries" 1939, vol. 5, no. 1 (11), s. 12-21.
IVINSKIS Zenonas, *Daumantas*, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 6, Kaunas: Spaudos fondas 1937, s. 172-177.
IVINSKIS Zenonas, *Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI a. pusės*, „Lietuvos praeitis" 1940, t. 1, sąs. 1, s. 5-28.
IVINSKIS Zenonas, *Die Handelsbeziehungen Litauens mit Riga im 14. Jahrhundert*, [w:] *Conventus primus historicum Balticorum. Rigae 16-20. VIII. 1937*, Riga: [s.n.] 1938, s. 276-285.
IVINSKIS Zenonas, *Durbės kautynės 1260 m. ir jų politinis vaidmuo: Žemaičių karai su vokiečiais 1256-1270 m.*, Kaunas: Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius 1937.
IVINSKIS Zenonas, *Durbės kautynės*, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 7, Kaunas: Spaudos fondas 1939, s. 226-229.
IVINSKIS Zenonas, *Edivydas*, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 7, Kaunas: Spaudos fondas 1939, s. 425-426.
IVINSKIS Zenonas, *Eilėtoji Livonijos kronika ir jos autentiškumas*, „Židinys" 1936, t. 24, nr 10 (142), s. 289-302.

IVINSKIS Zenonas, *Geschichte des Bauernstandes in Litauen: von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts: Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung des Bauernstandes in Litauen im Mittelalter*, Berlin: E. Ebering 1933, *Historische Studien*, Hf. 236.

IVINSKIS Zenonas, *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, „Athenaeum" 1935, t. 6, s. 54-117.

IVINSKIS Zenonas, *Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva*, Kaunas: [s.n.] 1933. [Przedruk z: „Athenaeum" 1933, t. 4, s. 135-144].

IVINSKIS Zenonas, *Lietuvos ir Apaštalų Sosto santykiai amžių bėgyje (iki XVIII amž. galo)*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1961, t. 4, s. 117-150.

IVINSKIS Zenonas, *Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokario tyrinėjimų šviesoje*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1964, t. 5, s. 543, 583.

IVINSKIS Zenonas, *Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1940, t. 3, s. 320-341.

IVINSKIS Zenonas, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties* (= *Rinktiniai raštai*, t. 1), Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija 1978; wyd. 2, Vilnius: Mokslas, 1991.

IVINSKIS Zenonas, *Mindaugas ir jo karūna: kritiškos pastabos septynių šimtmečių (1253-1953) perspektyvoje*, „Aidai" 1954, nr 1, s. 1-8; nr 2, s. 54-59. [Przedruk w: *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai 2008, s. 65-95].

IVINSKIS Zenonas, *Mindaugas und seine Krone*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1954, Jg. 3, Hf. 3, s. 360-386, https://doi.org/10.25627/195433259.

IVINSKIS Zenonas, *Motiejaus K. Liubauskio mokslo darbai Lietuvos istorijos srityje (jo mirties proga, 1860-1933)*, Kaunas: [s.n.] 1933. [Przedruk z: „Židinys" 1933, nr 8-9].

IVINSKIS Zenonas, *Pirmasis Lietuvos karalius Mindaugas ir jo palikimas*, Roma: [s.n.] 1965, s. 1-6 (53-58). [Przedruk z: *L.K.M. Akademijos Metraštis*, t. 1, s. 53-116].

IVINSKIS Zenonas, *Rinktiniai raštai*, t. 2-3, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija 1986-1989.

IVINSKIS Zenonas, *Saulės – Šiaulių kautynės 1236 m. ir jų reikšmė*, Kaunas: Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius 1936.

IVINSKIS Zenonas, *Senosios Lietuvos vaidmuo Europos istorijoje*, „Židinys" 1936, t. 23, nr 5-6 (137-138), s. 507-516.

JABLONSKIS Konstantinas, *Die offizielle Urkundensprache des litauischen Grossfürstentums als kulturgeschichtliche Quelle*, [w:] *Conventus primus historicorum Balticorum. Rigae, 16-20. VII. 1937. Acta et relata*, Riga: Institutum historicum Latvijas Vestures Instituta izdevums 1938, s. 273-274.

JABLONSKIS Konstantinas, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius: Mokslas 1979.

JABLONSKIS Konstantinas, *XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje; Apie vergus Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje XVI amžiaus pradžioje*, atmušta iš I „Praeities" tomo, Kaunas: [s.n.] 1930.

JÄGER Oskar, *Deutsche Geschichte*: *in zwei Bänden*, Bd. 1, München: C.H. Beck 1914.

JÄGER Oskar, *Weltgeschichte*, Bd. 2: *Geschichte des Mittelalters*, Bielefeld–Leipzig: Verlag von Velhagen & Klasing 1887.

JÄHNIG Bernhart, [recenzja] *Dieter Rüdebusch. Der Anteil Niedersachsens an den Kreuzzügen und Heidenfahrten (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, Bd. 80). August Lax – Verlagsbuchhandlung. Hildesheim. 1977*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1975, Jg. 24, Hf. 2, s. 327-329, https://doi.org/10.25627/19752423236.

JAKŠTAS Juozas, [recenzja] *V. Pašuta. Lietuvos valstybės susidarymas, 1971. Autoriaus rankraštį vertė R. Strazdūnaitė*, „Lietuvių tautos praeitis" 1973, t. 3, kn. 2 (10), s. 161-163.

JAKŠTAS Juozas, *Lietuvos istorija užtraukta ant marksizmo-leninizmo kurpalio*, „Lietuvių tautos praeitis" 1982, t. 5, kn. 2 (18), s. 141-164.

JAKŠTAS Juozas, *Pavėluotas Lietuvos krikštas*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1969, t. 6, s. 173-188.
JAKUBOWSKI Jan, *Opis księstwa trockiego z roku 1387*, „Przegląd Historyczny" 1907, t. 6, z. 1, s. 22-48.
JANULAITIS Augustinas, *Ignas Danilavičius Lietuvos bei jos teisės istorikas*, Kaunas: „Spindulio" B-vės spaustuvė 1932.
JASAS Rimantas, *Didysis prūsų sukilimas (1260-1274)*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1959.
JASAS Rimantas, *Durbės pergalė (700-osioms metinėms. 1260 m. liepos 13 d.)*, „Mokslas ir gyvenimas" 1960, nr 7, s. 33-37.
JATULIS Paulius, *Pastangos įsteigti Lietuvos Bažnytinę Provinciją nuo Mindaugo iki Nepriklausomybės laikų*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1984, t. 10, s. 169-186.
JAUBERT Pierre-Amédée, *Geographie d'Edrisi*, t. 2, Paris: À l'Imprimerie royale 1840.
JAWORSKI Iwo, *Zagadnienie feodalizmu litewskiego i zachodniego*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*, red. F. Pohorecki, Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne 1935, s. 220-227.
JOACHIMSEN Paul, *Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus*, Leipzig: Neudruck der Ausgabe 1910; Aalen: Scientia Verlag 1968.
JOHANSEN Paul, *Saxo Grammaticus und das Ostbaltikum*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1974, Jg. 23, Hf. 4, s. 623-639, https://doi.org/10.25627/19742343151.
JOHANSEN Paul, *Siedlungsforschung in Estland und Lettland*, [w:] *Deutsche Siedlungsforschungen Rudolf Kötzchke zum 60. Geburtstag dargebracht*, hrsg. von H.O. Beschorner, F. Curschmann, Leipzig: H.G. Teubner 1927, s. 217-235.
JOHNSEN Wilhelm, *Domus hospitalis Sanctae Mariae Theutonicorum Jerusalem. Eine geschichtliche Studie, zugleich eine Jubiläumsschrift zur 7. Säkular-Feier der Stiftung des deutschen Ritterordens*, Berlin: U. Meyer 1901.
JONYNAS Ignas, *Butigeidas*, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 4, Kaunas: Spaudos fondas 1936, s. 1204-1206.
JONYNAS Ignas, *Gediminas*, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 8, Kaunas: Spaudos fondas 1940, s. 1119-1135.
JONYNAS Ignas, *Istorijos baruose*, sud. V. Merkys, Vilnius: Mokslas 1984.
JONYNAS Ignas, *Kautynės netoli Saulės*, „Lietuvos aidas" 1936, rugsėjo 26, nr 442, s. 3; spalio 1, nr 450, s. 3; spalio 2, nr 452, s. 3.
JONYNAS Ignas, *Klaipėda: 1923.I.15 – 1933.I.15: medžiaga paskaitoms Klaipėdos atvadavimo dešimtmečio sukaktuves minint*, Kaunas: V. Atkočiūno spaustuvė 1933.
JONYNAS Ignas, *Lietuvių tautos istorija*, D. 1: […] *paskaitos skaitytos 1927 m. rudens semestre*, Kaunas: Studentų humanitarų draugijos spaudos komisija 1928.
JUČAS Mečislovas, [recenzja] *Dar viena Lietuvos istorija*, „Naujasis Židinys-Aidai" 1995, nr 12, s. 959-962.
JUČAS Mečislovas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius: Aidai, 2002.
JUČAS Mečislovas, *Lietuvos metraščiai*, Vilnius: Vaga 1968.
JUČAS Mečislovas, *Vilniaus universiteto istorijos katedra 1803-1832 metais*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokslų mokslo darbai. Istorija" 1987, t. 27, s. 22-35.
JUCEWICZ Ludwik Adam, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skreślona przez Ludwika z Pokiewa*, Wilno: nakładem Rubena Rafałowicza 1846.
JUOZAPAVIČIUS Pranas, *Lietuvių tautos bičiulis*, „Muziejai ir paminklai" 1967, lapkritis, s. 85-87.

JURGAITIS Robertas, *Keletas pastabų apie XIII a. lietuvių kunigaikščio Tučiaus (Dučiaus) valdų lokalizaciją*, „Žiemgala: istorijos ir kultūros žurnalas" 2019, nr 2, s. 27-34.

JURGAITIS Robertas, *Prie istorijos ištakų*, [w:] *Linkuva: monografija*, sud. V. Didžpetris, Kaunas: Žiemgalos leidykla 2018, s. 83-90.

JURGINIS Juozas, [recenzja] *Benninghoven Friedrich. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia. – Köln – Graz, 1965. – 525 p.*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1982 metai" 1983, s. 120-123.

JURGINIS Juozas, [recenzja] *Kurt Forstreuter. Deutschland und Litauen im Mittelalter, Köln, Graz, 1962, 82 p.*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1972 metai" 1973, s. 213-216.

JURGINIS Juozas, [recenzja] *Zbysław Wojtkowiak. Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1980, 130 p., 800 + 90 egz.*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1981 metai" 1982, s. 143-145.

JURGINIS Juozas, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje = Закрепощение крестьян в Литве*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1962.

JURGINIS Juozas, *Henrikas Lovmianskis (1898. VIII. 22 – 1984. IX. 4)*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1984 metai" 1985, s. 164.

JURGINIS Juozas, *Lietuvos krikštas: feodalinės visuomenės socialinės ir kultūrinės raidos studija*, Vilnius: Mokslas 1987.

JURGINIS Juozas, *The Reasons for the Belated Dissemination of Christianity in the Baltics (XIII International Congress of Historical Sciences, Moscow, August 16-23, 1970)*, Moscow: Nauka 1970.

JURGINIS Juozas, MERKYS Vytautas, TAUTAVIČIUS Adolfas, *Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis 1968.

JURKIEWICZ Jan, *Od Palemona do Giedymina. Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy*, cz. I: *W kręgu latopisów litewskich*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 2013, *Historia*, nr 221.

JURKŠTAS Jonas, *Vilniaus vietovardžiai*, Vilnius: Mokslas 1985.

KAHL Hans-Dietrich, *„Compellere Intrare". Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1955, Jg. 4, Hf. 3, s. 360-401, https://doi.org/10.25627/195543376.

KAHL Hans-Dietrich, *Die völkerrechtliche Lösung der „Heidenfrage" bei Paulus Vladimiri von Krakau († 1435) ind ihre problemgeschichtliche Einordnung*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1958, Jg. 7, Hf. 2, s. 161-209.

KAHL Hans-Dietrich, *Zur Problematik der mittelalterlichen Vorstellung der „Christianisierung"*, [w:] Z.H. Nowak, *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes: Konferenz, Torun, 1981*, hrsg. Z.H. Nowak, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1983, s. 125-128.

KALLMEYER Theodor, *Versuch einer Chronologie der Meister deutschen Ordens in Livland während des dreizehnten Jahrhunderts*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1845, Bd. 3, Hf. 2, s. 401-470.

KANTAK Kamil, *Franciszkanie polscy*, t. 1: *1237-1517*, Kraków: Prowincja Polska oo. Franciszkanów 1937.

KARWASIŃSKA Jadwiga, *Złote bulle Karola IV w sprawie chrztu Litwy*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kuczyński et al., Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, s. 233-249.

KASISKE Karl, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg Pr.: Kommissionsverlag Gräfe und Unzer 1934.

KEYSER Erich, [recenzja] *Kurt Forstreuter. Der Deutsche Orden am Mittelmeer (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 2.). Verlag Wissenschaftliches Archiv.*

Bonn, 1967, „Zeitschrift für Ostforschung" 1968, Jg. 17, Hf. 4, s. 740-742, https://doi.org/10.25627/19681742018.
KEYSER Erich, *Die kirchenrechtliche Stellung der Deutsch-Ordensgemeinden*, „Altpreußische Forschungen" 1925, Jg. 2, Hf. 1, s. 15-38.
KĘTRZYŃSKI Wojciech, *Der deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225-1235*: *eine Studie*, deutsche vermehrte Ausgabe, Lemberg: Gubrynowicz & Schmidt 1904.
KĘTRZYŃSKI Wojciech, *Najdawniejsza stolica litewska*, „Kwartalnik Historyczny" 1907, R. 21, z. 4, s. 604-611.
KĘTRZYŃSKI Wojciech, *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada* (z mapą), „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II" 1903, t. 20, s. 125-230.
KĘTRZYŃSKI Wojciech, *Prusy a Polska przed przybyciem Krzyżaków*, „Przewodnik Naukowy i Literacki" 1881, R. 9, z. 3, s. 264-276; z. 4, s. 348-369.
KIAUPA Zigmas, *Kada įkurtas Kaunas*, „Mokslas ir gyvenimas" 1979, nr 7, s. 26.
KIAUPA Zigmas, KIAUPIENĖ Jūratė, KUNCEVIČIUS Albinas, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007.
KIAUPA Zigmas, KIAUPIENĖ Jūratė, KUNCEVIČIUS Albinas, *Lietuvos istorija iki 1795 m.*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras 1995.
KITKAUSKAS Napaleonas, *Archeologų radinys apie Lietuvą XII a.*, „Kultūros barai" 1986, nr 8, s. 65-66.
KITKAUSKAS Napaleonas, *Vilniaus pilys: statyba ir architektūra*, Vilnius: Mokslas 1989.
KITKAUSKAS Napaleonas, LASAVICKAS Sigitas, *Vilniaus Žemutinės pilies kai kurių ankstyvųjų pastatų liekanų tyrimai*, „Architektūros paminklai" 1977, t. 4, s. 3-14, 105-106, 111-112, 116-117.
KITKAUSKAS Napaleonas, LISANKA Albertas, *Nauji duomenys apie viduramžių Vilniaus katedrą*, „Kultūros barai" 1986, nr 4, s. 59-63; nr 6, s. 47-51; nr 7, s. 58-61.
KITKAUSKAS Napaleonas, LISANKA Albertas, *Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje*, „Kultūros barai" 1986, nr 12, s. 51-55.
KITKAUSKAS Napaleonas, LISANKA Albertas, LASAVICKAS Sigitas, *Perkūno šventyklos liekanos Vilniaus Žemutinėje pilyje*, „Kultūros barai" 1987, nr 1, s. 40-63; nr 2, s. 53-57.
KLUGE Rolf-Dieter, *Darstellung und Bewertung des Deutschen Ordens in der deutschen und polnischen Literatur. Ein Überblick*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1969, Jg. 18, Hf. 1, s. 15-53, https://doi.org/10.25627/19691812056.
KŁOCZOWSKI Jerzy, *Bracia mniejsi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, red. J. Kłoczowski, Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy 1983, s. 13-108, *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1.
KÖBLER Gerhard, *Frühmittelalterlicher Ortsbegriff*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte" 1972, Bd. 108, s. 1-27.
KOCH Adolf, *Hermann von Salza, Meister des Deutschen Ordens: ein biographischer Versuch*, Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot 1885.
KOCH Adolf, *Über den deutschen Orden und seine Berufung nach Preussen*, Heidelberg: Winter 1884.
KOCZY Leon, *Polityka bałtycka zakonu krzyżackiego. Rozprawa z pracy zbiorowej: „Dzieje Prus Wschodnich"*, Toruń: Kasa im. Mianowskiego 1936.
KOPPMANN Karl, *Zum Gedächtniss an Hermann Hildebrand*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1890, Bd. 14, Hf. 4, s. 502-514.
KORCZAK Lidia, [recenzja] *„Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai iš Lietuvos ankstyvųjų valstyinių strukturų praeities", Artūras Dubonis, Vilnius 1998*, „Quaestiones Medii Aevi Novae" 1999, t. 4, s. 231-232.

KOSMAN Marceli, *Dokumenty wielkiego księcia Witolda*, „Studia Źródłoznawcze" 1971, t. 16, s. 139-169.
KOSMAN Marceli, *Krzyżacy a chrzest Litwy*, [w:] *Ars Historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, red. M. Biskup et al., Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1976, s. 241-253.
KOTZDE Wilhelm, *Der Deutsche Orden im Werden und Vergehen: mit 6 Tafeln und 9 Abbildungen im Text*, Jena: Verlegt bei Eugen Diederichs 1928.
KRASZEWSKI Józef Ignacy, *Litwa. Starożytne dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania itd.*, t. 2: *Historya od początku XIII wieku do roku 1386*, Warszawa: St. Strąbski 1850.
KROLLMANN Christian, [recenzja] *Bernhard Sommerlad, Der Deutsche Orden in Thüringen. Geschichte der Deutschordensballei Thüringen von ihrer Gründung bis zum Ausgang des 15. Jh. Halle (Saale) 1931 (Forschungen zur Thüringisch-Sächsichen Geschichte, Hf. 10)*, „Altpreußische Forschungen" 1932, Jg. 9, s. 160-162.
KROLLMANN Christian, [recenzja] *Bruno Schumacher, Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen und seine Bedeutung für gesamte Deutschland. Schriften zur politischen Bildung, hrsg. von der Gesellschaft „Deutscher Staat" VI. Reihe Geschichte. Heft 6. Langensalza. Hermann Beyer und Söhne*, „Altpreußische Forschungen" 1927, Jg. 4, Hf. 2, s. 145-146.
KROLLMANN Christian, *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Königsberg Pr.: Gräfe und Unzer 1941.
KROLLMANN Christian, *Der Deutsche Orden in Preussen*, [w:] *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*, Königsberg Pr.: In Kommission bei Gräfe und Unzer 1931, s. 54-88.
KROLLMANN Christian, *Der Deutsche Orden in Preussen*, Elbing: Preussenverlag Elbing 1935.
KROLLMANN Christian, *Grundzüge der politischen Geschichte Altpreussens*, Königsberg in Pr.: Gräfe und Unzer Verlag 1922.
KROLLMANN Christian, *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen*, Königsberg in Pr.: Gräfe und Unzer Verlag 1932.
KROLLMANN Christian, *Wer war der Verfasser des „Epitome gestorum Prussiae"?*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte von Ost- und Westpreussen" 1927/1928, Jg. 2, s. 51-53.
KRUMBHOLTZ Robert, *Samaiten und der deutsche Orden bis zum Frieden von Melno-See*, Mit einer autographierten Karte, Königsberg in Pr.: Verlag von Ferd. Beyers Buchhandlung 1890.
KRZYWICKI Ludwik, *Żmudź starożytna. Dawni żmudzini i ich warownie*, Warszawa: Księgarnia Naukowa 1906.
KUČINSKAS Antanas, *Kęstutis lietuvių tautos gynėjas*, Kaunas: Sakalas 1938. [Reprint: Vilnius: Mokslas 1988].
KUČINSKAS Antanas, *Pirmasis kryžiaus žygis į Lietuvą*, „Židinys" 1936, t. 24, nr 8-9, s. 141-151.
KUGLER Bernhard, *Geschichte der Kreuzzüge*, Berlin: G. Grote 1880.
KUJOT Stanisław, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1: *Do roku 1309*, Toruń: Towarzystwo Naukowe 1913.
KULIKAUSKAS Pranas, *Panemunių dzūkai ir jotvingiai*, [w:] *Panemunių dzūkai*, red. A. Vyšniauskaitė, Vilnius: Mintis 1970, s. 12-32.
KULIKAUSKAS Pranas, *Sudargo piliakalniai*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1975, t. 15, sąs. 2, s. 105-124.
KULIKAUSKAS Pranas, *Užnemunės piliakalniai I-XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas 1982.
KUNCEVIČIUS Albinas et al., *Dubingių mikroregionas ir Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius: Petro ofsetas 2015.

KURZ Josef, *Učebnice jazyka staroslověnského*, Praha: SPN 1969.

KUZMAITĖ [KIAUPIENĖ] Jūratė, [recenzja] *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1976, 789 p., 1100 + 200 egz. (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia, nr 71)*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1978 metai" 1979, s. 113-117.

LABUDA Gerard, [recenzja] *„Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego", Karol Górski, Wrocław; Warszawa 1977*, „Roczniki Historyczne" 1979, t. 45, s. 202-204.

LABUDA Gerard, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, t. 3, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1975.

LABUDA Gerard, *Historiograficzna analiza tzw. niemieckiego „Naporu na Wschód"*, [w:] *Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie środkowej. Zbiór studiów nad tzw. niemieckim „Drang nach Osten"*, red. G. Labuda, Poznań: Instytut Zachodni 1963, s. 14-56, *Studium Niemcoznawcze Instytutu Zachodniego*, nr 5.

LABUDA Gerard, *O opacie Stanisławie, autorze Kroniki Oliwskiej z połowy XIV wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1980, nr 1 (147), s. 5-16.

LABUDA Gerard, *O źródłach „Kroniki Pruskiej" Piotra z Dusburga*, [w:] „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1971, nr 2-3 (112-113), s. 217-243.

LABUDA Gerard, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1974.

LABUDA Gerard, *Polskie wczesne średniowiecze w historiografii lat 1937-1938*, „Kwartalnik Historyczny" 1987, R. 94, nr 1, s. 22-65.

LABUDA Gerard, *Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228-1454*, „Przegląd Historyczny" 1945, t. 45, z. 2-3, s. 280-337.

LATKOWSKI Juliusz, *Mendog król litewski*, Kraków: Akademia Umiejętności 1892. [Przedruk: Kraków: Avalon 2018].

LE GOFF Jacques, *Kultura średniowiecznej Europy*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa: Volumen–Klon 1995; Warszawa: Aletheia 2022.

LEBEDYS Jurgis, *Simonas Stanevičius: monografija*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla 1955.

LELEWEL Joachim, *Dzieła*, t. 10: *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej*, oprac. J. Ochmański, wstęp H. Łowmiański, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1969.

LELEWEL Joachim, *Polska. Dzieje i rzeczy jej*, t. 5: *Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 roku zawartej*, Poznań: nakładem J.K. Żupańskiego 1863.

LEONAVIČIŪTĖ Inga, *Magdeburgo arkivyskupų darbai: Šv. Brunono Kverfurtiečio* Darbų knygos *(*Liber Gestorum*) klausimas*, „Lietuvos istorijos studijos" 2015, t. 35, s. 9-23, https://doi.org/10.15388/LIS.2015.35.8353.

LEONAVIČIŪTĖ Inga, *Saint Bruno of Querfurt and the Mission of 1009: Source Analysis*, summary of doctoral dissertation: humanitarian sciences, history (05 H), Vilnius university, Vilnius: Vilnius University 2014.

LEONAVIČIŪTĖ Inga, *Trys ar keturios šv. Brunono misijų šaltinių versijos?*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 19-25.

LEONAVIČIŪTĖ Inga, *Tūkstantmečio detektyvas: Šv. Brunonas ir 1009-ieji*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija. Naujasis židinys-Aidai 2016.

LESMAITIS Gediminas, *Apie Vorutos paieškas XIX a.*, „Voruta" 1997, nr 5 (287), s. 13.

LESMAITIS Gediminas, *Apie Vorutos paieškas XX a. pradžioje*, „Voruta" 1997, nr 10 (292), s. 14.

LESMAITIS Gediminas, *Trečiasis Vorutos paieškų etapas*, „Voruta" 1997, nr 14 (296), s. 15.

LESMAITIS Gediminas, *Voruta: kalba faktai?*, „Voruta" 2000, nr 17-18 (443-444), s. 1.
LESMAITIS Gediminas, *Vorutos bylos pabaiga?*, „Voruta" 1998, nr 39 (369), s. 5.
LEWICKI Tadeusz, *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera" geografa arabskiego z XII w. al-Idrisi'ego*, cz. 1: *Uwagi ogólne, tekst arabski, tłumaczenie*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1945, *Prace Komisji Orientalistycznej*, nr 34; cz. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1954, *Prace Orientalistyczne*, t. 2.
Lietuvių etnogenezė, ats. red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1987.
Lietuvių karas su kryžiuočiais, red. J. Jurginis, Vilnius: Mintis 1964.
Lietuvių literatūros istorija, t. 1: *Feodalizmo epocha*, red. K. Korsakas, Vilnius: Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1957.
Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a., ats. red. M. Michelbertas, Vilnius: Mintis 1972.
Lietuvos istorija, red. A. Šapoka, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija 1936; wyd. 2, reprint, Vilnius: Mokslas 1989.
Lietuvos pilys, red. J. Jurginis, Vilnius: Mintis 1971.
Lietuvos TSR istorija, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1861 metų*, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1957.
LOHMEYER Karl, *Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Abthl. 1, Gotha: Friedrich Andreas Perthes 1880.
LOHMEYER Karl, *Zur Altpreussischen Geschichte: Aufsätze und Voträge*, Gotha: Friedrich Andreas Perthes 1907.
LÖWIS OF MENAR Karl von, *Zur Landesgeschichte der Komtureien des Deutschen Ordens in Kurland*, Riga: [s.n.] 1918.
LUBENOW Herwig, *Kaisertum und Papsttum im Widerstreit bei der Gründung des Deutschordensstaates in Preussen*, „Geschichte in Wissenchaft und Unterricht" 1972, Bd. 23, s. 193-211.
LUCHTANAS Aleksiejus, *Atkastas miestas Kernavė*, „Kultūros barai" 1987, nr 4, s. 59-60.
LUCHTANAS Aleksiejus, VĖLIUS Gintautas, *Archeologinių tyrinėjimų Kernavėje istorija*, [w:] *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, vyr. red. S. Buchaveckas, Vilnius: Versmė 2005, s. 43-51, *Lietuvos valsčiai*, kn. 13.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, [recenzja] *W.T. Paszuto, Wnieszniaja politika Driewniej Rusi, Moskwa 1968, s. 471, mapa*, „Przegląd Historyczny" 1969, t. 60, z. 3, s. 588-590.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Agresja zakonu krzyżackiego na Litwę w wiekach XII-XV*, „Przegląd Historyczny" 1951, t. 45, z. 2-3, s. 338-371.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1985, t. 1, s. 7-105.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Prusy pogańskie. Rozprawa z pracy zbiorowej: „Dzieje Prus Wschodnich"*, Toruń: Instytut Bałtycki 1935.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Przyczynki do kwestji najstarszych kształtów wsi litewskiej*, Wilno: [s.n.] 1930 [odbitka z: „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego" 1929, t. 3-4]. Reedycja: „Zeszyty Naukowe Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku" 2016, R. 7, z. 7, s. 99-130].
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1983, *Historia*, nr 108.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1-2, Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1931-1932.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Uwagi o genezie państwa litewskiego. Na marginesie pracy W.T. Paszuto, Obrazowanie Litowskogo gosudarstwa, Moskwa 1959*, „Przegląd Historyczny" 1961, t. 52, nr 1, s. 127-146.
ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellońskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego*

Statutu Litewskiego, red. S. Ehrenkreutz, Wilno: nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1935, s. 214-326, *Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. 8.

ŁOWMIAŃSKI Henryk, *Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskiem*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*, red. F. Pohorecki, Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne 1935, s. 209-219.

M.U. [Marija Urbšienė], [recenzja] *Dr. Wacław Sobieski. Ord. Professor an der Jagiellonischen Universität Krakau. Der Kampf um die Ostsee von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Bydgoszcz 1933. VI + 268 psl.*, „Mūsų žinynas" 1934, t. 27, nr 113, s. 184-185.

MAČIUIKA Benediktas, *Istoriniai leidiniai okupuotoje Lietuvoje (1963-1973 metų laikotarpio apžvalga)*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai" 1982, t. 9, s. 135-146.

MAČIULIS Dangiras, *Vytauto Didžiojo metų (1930) kampanijos prasmė*, „Lituanistica" 2001, nr 2, s. 54-75.

Maironio raštai, t. 4: *Lietuvos praeitis*, 4-oji laida, žymiai perdirbta, Kaunas: [s.n.] 1926.

[MAIRONIS] MAČIULIS Jonas, *Apie Mindaugo sostapilį*, „Draugija" 1908, t. 4, nr 13, s. 18-19.

MALECZYŃSKI Karol, *Sprawa chrztu i apostazji Mendoga w świetle krytyki dokumentów*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*, red. F. Pohorecki, Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne 1935, s. 559-561.

MALECZYŃSKI Karol, *W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253-1261*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego" 1936, R. 11, s. 1-56.

MAŁOWIST Marian, *Wschód a zachód Europy w XIII-XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973; wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006, *Klasyka Polskiej Historiografii*.

MANTEUFFEL Gustaw, [recenzja] *Arbusow L. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Mit 1 Karte und 2 Lichtdrucktafeln. Dritte umgearbeitete Auflage. Riga 1908. Verlag Jonck & Poliewsky*, „Kwartalnik Historyczny" 1908, R. 22, z. 4, s. 711-712.

MANTEUFFEL Gustaw, [recenzja] *Keussler Fr.: Das livische und lettische Dünagebiet und die Fürsten von Polotzk, Gercike und Kokenhusen am Ausgang des XII und zu Beginn des XIII Jahrhunderts. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte tom XV, str. 1-51. Tenże: Beziehungen der russischen Fürsten zu den Eingeborenen der gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XII und XIII Jahrhundert. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Althertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1891, str. 116-119*, „Kwartalnik Historyczny" 1895, R. 9, s. 327-328.

MANTEUFFEL Tadeusz, *Papiestwo i cystersi. Ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1955.

MANTEUFFEL Tadeusz, *Problèmes d'intégration et de désintégration des Etats européens aux IXe et Xe siècles*, [w:] *L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux. Actes du Colloque internationale tenu à Varsovie et Poznan du 7 au 13 septembre, 1965*, dir. T. Manteuffel, A. Gieysztor, Varsovie: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1968, s. 21-29.

MANUSADŽIANAS Paulius, *E. Gudavičiaus pasaulio istorijos civilizacinė koncepcija*, [w:] *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius: Aidai 1999, s. 433-459.

MASCHKE Erich, [recenzja] *Gustav Adolf Donner, Kardinal Wilhelm von Modena. Helsingfors, 1929 (Societas Scientiarum Finnica. Commentationes humanarum litterarum II. 5)*, „Altpreußische Forschungen" 1931, Jg. 8, Hf. 1-2, s. 141-155.

MASCHKE Erich, *Das germanische Meer. Geschichte des Ostseeraums*, Berlin–Stuttgart: Verlag Grenze und Ausland 1935.

MASCHKE Erich, *Das mittelalterliche Memel im baltisch-preussischen Raum*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte von Ost- und Westpreussen" 1928, Jg. 2, s. 53-66.

MASCHKE Erich, *Der deutsche Orden und die Preussen. Bekehrung und Unterwerfung in der preussisch- baltischen Mission des 13. Jahrhunderts*, Berlin: Emil Ebering 1928.
MASCHKE Erich, *Johannes Voigt als Geschichtsschreiber Altpreussens*, „Altpreußische Forschungen" 1928, Jg. 5, Hf. l, s. 93-135.
MASCHKE Erich, *Quellen und Darstellungen in der Geschichtsschreibung des Preussenlandes*, [w:] *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preussenlande*, Königsberg Pr.: in Kommission bei Gräfe und Unzer 1931, s. 17-39.
MATISON Ingrid, *Die Lehnsexemption des Deutschen Ordens und dessen staatsrechtliche Stellung in Preussen*, „Deutsches Archiv" 1964, Bd. 21, s. 194-248.
MATULAITIS Kazimieras, *Kronikininkų Mindaugas*, „Tautos praeitis" 1964, t. 2, kn. 1 (5), s. 19-32.
MATULAITIS Stasys, *Lietuvių tautos istorija*, Kaunas–Vilnius: „Švyturio" bendrovės leidinys 1923.
MATULAITIS Stasys, *Lietuvių tautos istorija*, Voronežas: Lietuvių spaustuvė 1918.
MATUSAS Jonas, *Senovės prūsų žemės nukariavimas*, Kaunas: Kariuomenės štabo spaudos ir švietimo skyrius 1940.
MAUCLÈRE Jean, *Le pays du chevalier Blanc. Essai d'histoire du peuple lithuanien*, Paris: Spès 1930.
Medžiaga kariškai Lietuvos istorijai: nuo seniausių laikų, red. J. Acukas, Kaunas: „Kardo" redakcijos leidinys 1928.
MERKYS Vytautas, *Simonas Daukantas*, Vilnius: Vaga 1972.
MEYER BENEDICTSEN Åge, *Lithuania: The Awakening of a Nation: A Study of the Past and Present of the Lithuania People*, Copenhagen: E.H. Petersen 1924.
MICHAUD Joseph-François, *Bibliothèque des croisades*, t. 3, Paris: A.J. Ducollet 1829.
MICHAUD Joseph François, *Histoire des croisades*, t. 3: *Contenant le récit de la quatrième croisade, de la conquête de Constantinople par les Francs, et de la sixième croisade*, 4-ème èd., Paris: chez Aimé André, Libraire 1826.
MICKEVIČIUS Arturas, *Curonian Society within the Context of Viking on Early Medieval Scandinavia*, [w:] *Towards a New History in the Baltic Republics: Historical Perspectives at the Time of the Recovery of Independence*, eds M. Mörner, A.R. Mörner, Gothenburg: Department of History, University of Gothenburg 1993, s. 45-57.
MIELCZARSKI Stanisław, *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe 1967.
MIKELAITIS Gediminas, *Gedimino laikų Lietuva ir jos kaimynai*, „Naujasis Židinys-Aidai" 1991, nr 11-12, s. 71-73.
MIKOŁAJCZYK Gabriela, *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*, Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1972, *Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses*, 1.
MIKULIONIS Stanislovas, *Trakų įkūrimo ir urbanistinės raidos klausimu*, „Lietuvos TSR architektūros klausimai" 1977, t. 5, sąs. 4, s. 38-63.
MIŠKINIS Motiejus, *Lietuvių literatūra*, D. 1, Kaunas: Spaudos fondas 1939.
MITTEIS Heinrich, *Lehnrecht und Staatsgewalt: Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte*, Weimar: Hermann Böhlau 1933.
MODZELEWSKI Karol, *Dziedzictwo plemienne w ustroju Polski Piastowskiej*, „Kwartalnik Historyczny" 1975, R. 23, nr 3, s. 351-383.
MORTENSEN Hans, MORTENSEN Gertrud, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tl. 1, Leipzig: S. Hirzel 1937.
MUGURĒVICS Ēvalds, *Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi 3.-15. gs. arheologiskie pieminekli*, Rīga: Izdevniecība „Zinātne" 1977.

NADOLSKI Andrzej, *Odo episcopus baculum tenens. W sprawie obyczajowej hierarchii niektórych rodzajów broni w średniowieczu*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S.K. Kulczyński et al., Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, s. 421-425.

NAPIERSKY Carl Eduard, *Ueber die Quellen und Hülfsmittel der livländischen Geschichte*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1840, Bd. 1, s. 61-89.

NAPIERSKY Jakob Gottlieb Leonhard, *Das älteste unter Bischof Albert I aufgezeichnete Rigische Stadtrecht*, „Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands" 1842, Bd. 1, s. 1-22.

NARBUTT Teodor, *Dzieje narodu litewskiego*, t. 4: *Z dwiema rycinami i dwiema tablicami genealogicznymi*, Wilno: nakładem i drukiem Antoniego Marcinowskiego 1838.

NARBUTT Teodor, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. 1: *Mitologia litewska*, Wilno: A. Marcinowski 1835.

NARUSZEWICZ Adam Stanisław, *Historya narodu polskiego*, t. 4: *Panowanie Piastów*, Kraków: Biblioteka Polska 1860.

NAUBURAS Martynas E., *Durbės kautynės*, „Tautos Praeitis" 1959, t. 1, kn. 1, s. 205-210.

Nauka w Wielkopolsce, przeszłość i teraźniejszość. Studia i materiały, red. G. Labuda, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1973.

NIEDERHAUSER Emil, *Eastern Europe in Recent Hungarian Historiography*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1975, *Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 91.

NIEDERMEIER Hans, *Die Franziskaner in Preussen, Livland und Litauen im Mittelalter*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1978, Jg. 27, Hf. 1, s. 1-31.

NIKŽENTAITIS Alvydas, *Gediminas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1989.

NIKŽENTAITIS Alvydas, *Nuo Daumanto iki Gedimino: Ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai*, Klaipėda: KU Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centras 1996, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 5.

NIKŽENTAITIS Alvydas, *Witold i Jagiełło. Polacy i Litwini we wzajemnym stereotypie*, tłum. I. Fedorowicz, K. Korzeniewska-Wołek, K. Linka, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2000, *Mała Biblioteka*, t. 2.

NIKŽENTAITIS Alvydas, *XIII-XVa. lietuvių kariuomenės bruožai (organizacija, taktika, papročiai)*, „Karo archyvas" 1992, t. 13, s. 3-33.

NJEUSSYCHIN Aleksandr I., *Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft als Klasse der frühfeudalen Gesellschaft in Westeuropa vom 6. bis 8. Jahrhundert*, Berlin: Akademie-Verlag 1961, https://doi.org/10.1515/9783112729939.

NOWAK Zenon, [recenzja] *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie. Bd. 1-2; Die Geschichte der Generalprokuratoren von den Anfängen bis 1403, bearb. von Kurt Forstreuter, Göttingen 1961, s. 432 i 5 tabl.: Bd. 2: Peter von Wormditt (1403-1419), bearb. Von Hans Koeppen, Göttingen 1960, s. 675. Veröffendichung der Niedersächsischen Archiwerwaltung, H. 12-13*, „Zapiski Historyczne" 1966, t. 31, z. 1, s. 98-100.

NYBERG Tore S., *Deutsche, dänische und schwedische Christianisierungsversuche östlich der Ostsee im Geiste des 2. und 3. Kreuzzuges*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes: Konferenz, Torun, 1981*, hrsg. Z.H. Nowak, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1983, s. 93-114.

NYBERG Tore S., *Skandinavien und die Christianisierung des südöstlichen Baltikums*, [w:] P. Rabikauskas, *La Cristianizzazione della Lituania: atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione del VI centenario della Lituania Cristiana (1387-1987), Roma, 24-26 giugno 1987*, Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1989, s. 235-261.

OBERPFALZER [František], *Čechų-lietuvių santykiai praeity*, „Krivulė" 1924, nr 10, s. 11-15.

OBERTYŃSKI Zdzisław, [recenzja] *Kantak Kamil ks.: Franciszkanie polscy 1237-1517, t. 1, Kraków, 1937. Nakładem prowincji polskiej ord. franciszkanów, s. XV + 450*, „Kwartalnik Historyczny" 1938, R. 52, z. 4, s. 709-711.

OBRĘBSKA-JABŁOŃSKA Antonina, *„Słowo o wyprawie Igora" w przekładach polskich*, „Pamiętnik Literacki" 1952, t. 43, z. 1-2, s. 408-441.
OCHMAŃSKI Jerzy, [recenzja] *R. Batūra. XIII a. Lietuvos sostinės klausimu, Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A. 1 (20), Vilnius, 1966, str. 141-165*, „Acta Baltico-Slavica" 1967, t. 5, s. 361-363.
OCHMAŃSKI Jerzy, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań: Wydawnictwo UAM 1972, *Historia*, nr 55.
OCHMAŃSKI Jerzy, *Historia Litwy*, wyd. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1982.
OCHMAŃSKI Jerzy, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1981, *Historia*, nr 96.
OCHMAŃSKI Jerzy, *Nieznany autor „Opisu krajów" z drugiej połowy XIII wieku i jego wiadomość o Bałtach*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1985, t. 1, s. 107-114.
OCHMAŃSKI Jerzy, *Uwagi o obronie polskiego pogranicza zachodniego w okresie wczesnofeudalnym*, „Roczniki Historyczne" 1962, R. 28, s. 69-74.
OEHLER Max, *Geschichte des Deutschen Ritterordens*, Bd. 1: *Die Anfänge des Ordens (bis zum Eintritt in den Preussenkampf)*, Elbing: E. Wernichs 1908; Bd. 2: *Die Errichtung des Ordensstaats an der Ostsee*, Elbing: E. Wernichs 1912.
OSTEN-SACKEN Paul von der, *Der erste Kampf des Deutschen Ordens gegen die Russen*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1910, Bd. 20, s. 87-124.
PABST Eduard, *Die Anfänge der deutschen Herrschaft in Livland*, „Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands", 1844, Bd. 3, s. 1-55, 252-264; 1845, Bd. 4, s. 38-61, 113-145; 1847, Bd. 5, s. 1-59, 113-159.
PAKARKLIS Povilas, *Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai*, Kaunas: Valst. enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla 1948.
PAKARKLIS Povilas, *Lietuvių kova prieš kalavijuočius*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla 1945.
PAKARKLIS Povilas, *Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje*, Kaunas: Spindulys 1935.
PAKARKLIS Povilas, *Popiežiai – lietuvių tautos priešai*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla 1948.
PALACKÝ František, *Geschichte von Böhmen: grösstentheils nach Urkunden und Handschriften*, Bd. 2, Abthl. 1: *Böhmen als erbliches Königreich unter den Přemysliden, vom Jahre 1197 bis 1306*, Prag: In Commission bei Kronberger und Weber 1839.
PAPÉE Fryderyk, *Początki Litwy*, „Kwartalnik Historyczny" 1927, R. 41, s. 465-476.
PAŠUTA Vladimiras, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis 1971.
PAŠUTO Vladimir T., *Die politischen Wechselbeziehungen zwischen der Rus', Litauen und Deutschland im 13. Jahrhundert*, [w:] *Russisch-Deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution: Studien und Aufsätze*, hrsg. H. Lemke, B. Widera, Berlin: Akademie-Verlag 1976, s. 69-105, https://doi.org/10.1515/9783112738092-004.
PASZKIEWICZ Henryk, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa: Kultura Narodowa 1933; wyd. 2, reprint, Komorów: Wydawnictwo ANTYK Marcin Dybowski 2014.
PASZKIEWICZ Henryk, *Litwa przed Mendogiem*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. 1: *Referaty*, red. K. Tyszkowski, Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne 1930, s. 246-258.
PASZKIEWICZ Henryk, *The Origin of Russia*, London: Allen & Unwin 1954.
PASZKIEWICZ Henryk, *Regesta Lithuaniae: ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regno Poloniae unionem*, t. 1: *Tempora usque ad annum 1315 complectens*, Varsoviae: sumptibus

Societatis Mianowskianae Patronae Studiorum Liberalium 1930, *Studia Seminarii Historiae Europae Orientalis Universitatis Varsoviensis*, n. 1.

PASZKIEWICZ Henryk, *Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemowita Konradowicza)*, [w:] *Księga ku czci Oskara Haleckiego. Wydana w 25-lecie jego pracy naukowej*, Warszawa: nakładem uczniów 1935, s. 203-228.

PERLBACH Max, [recenzja] *Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke (1315 bis 1348) von Dr. K. Höhlbaum. Leipzig, Verlag von Dunker und Humblot. 1872. 8°. LIV. u. 37*, „Altpreussische Monatsschrift" 1872, Bd. 9 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 75), Hf. 5-6, s. 472-475.

PERLBACH Max, [recenzja] *Dr. Konst. Höhlbaum, Joh. Renners livländische Historien und die jüngere livländische Reimchronik. Erster Theil. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1872. 8°. 129 S.*, „Altpreussische Monatsschrift" 1872, Bd. 9 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 75), Hf. 2, s. 165-169.

PERLBACH Max, [recenzja] *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Von Hermann Hildebrand. Riga, J. Deubner 1887. 71 S.*, „Altpreussische Monatsschrift" 1887, Bd. 24 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 90), Hf. 3-4, s. 364-365.

PERLBACH Max, [recenzja] *Oehler M. Geschichte des Deutschen Ritterordens. Band 1. Die Anfänge des Ordens bis zum Eintritt in den Preusscnkampf. Mit 36 Abbildungen, 4 Karten und 2 Tabellen. Elbing 1908. Druck und Verlag von E. Wernichs Buchdruckerei. IX, 188 S. 8-o. M. 3*, „Altpreussische Monatsschrift" 1909, Bd. 46 (= „Preussische Provinzial-Blätter" Bd. 112), s. 624-625.

PERLBACH Max, [recenzja] *Oehler M. Geschichte des Deutschen Ritterordens. Band 2. Die Errichtung des Ordensstaats an der Ostsee. Mit 4 Karten. Elbing, 1912. Druck und Verlag von E. Wernichs Buchdruckerei. VIII, 201 S. M. 3*, „Altpreussische Monatsschrift" 1912, Bd. 49 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 115), Hf. 4, s. 680-683.

PERLBACH Max, [recenzja] *Reh Paul dr. Das Verhältnis des deutschen Ordens zu den preussischen Bischöfen im 13. Jahrhundert. Zeitschrift des westpreussischen Geschichtsvereins. Heft 35, str. 35-155. Danzig, 1896, 8-0*, „Kwartalnik Historyczny" 1897, R. 11, s. 844-846.

PERLBACH Max, [recenzja] *Ziesemer, Walther. Dr., Nicolaus von Jeroschin und seine Quelle. Berlin, E. Ebering 1907 (Berliner Beiträge zur Germanischen und Romanischen Philologie, veröffentlicht von Dr. Emil Ebering. XXXI. Germanische Abteilung N. 18) VIII, 158 S. 8°. M. 450*, „Altpreussische Monatsschrift" 1908, Bd. 45 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 111), s. 169.

PERLBACH Max, *Die Aeltere Chronik von Oliva*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1871.

PERLBACH Max, *Die Erschliessung der Geschichtsquellen des preussischen Ordensstaates. Rückblicke and Ausblicke*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins" 1904, Hf. 47, s. 17-39; 1910, Hf. 52, s. 107-138.

PERLBACH Max, *Hermann von Salza und der deutsche Orden im jüngsten polnischen Gericht*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins" 1905, Hf. 48, s. 193-228.

PERLBACH Max, *Nochmals die Chronik von Oliva*, „Altpreussische Monatsschrift" 1886, Bd. 23 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 89), Hf. 7-8, s. 634-639.

PERLBACH Max, *Preußisch-Polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*, Hf. 1: *Zur Kritik des ältesten preussischen Urkunden*; Hf. 2: *Das Urkundenwesen Herzog Mestwin II. von Pommerellen: die grosspolnischen Annalen: die ältesten preussischen Annalen: zu Peter von Dusburg; Das Urkundenwesen Herzog Mestwin II. von Pommerellen*, Halle: Max Niemeyer 1886.

PERLBACH Max, *Ueber die Ergebnisse der Lemberger Handschrift für die ältere Chronik von Oliva*, „Altpreussische Monatsschrift" 1872, Bd. 9 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 75), Hf. 1, s. 18-38.

PERLBACH Max, *Urkunden des Rigaschen Capitel-Archives in der Fürstlich Czartoryskischen Bibliothek zu Krakau*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1886, Bd. 13, s. 1-23.

PETKEVIČAITĖ-BITĖ Gabrielė, *Pasikalbėjimai*, Vilnius: Vaga 1967.

PETRAUSKAS Rimvydas, *Juozapas Stakauskas ir medievistikos pradžia Lietuvoje*, [w:] J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Vilnius: Aidai 2004, s. 283-286.

PETRAUSKAS Rimvydas, *Korona Witolda. Niedoszła koronacja i jej późniejsza legenda historyczna*, [w:] *Tradycja – metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim, XV – pierwsza połowa XIX wieku. Materiały XIX Konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 21-22 września 2010*, red. U. Augustyniak, Warszawa: Instytut Historii PAN 2011, s. 13-23.

PETRAUSKAS Rimvydas, *Užmirštas karalius: Mindaugas LDK visuomenės savimonėje XIV a. pabaigoje – XVI a.*, [w:] *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius: Aidai 2008, s. 51-63.

PETRAUSKAS Rimvydas, *Zenonas Ivinskis ir Henrykas Łowmiańskis: pokyčiai tarpukario medievistikoje Kaune ir Vilniuje*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2009, s. 225-235, https://doi.org/10.15388/LIS.0.0.8750.

PFITZNER Jozef, *Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas*, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija 1930. [Przedruk: Vilnius: Mintis 1989].

PFITZNER Jozef, *Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann*, Brünn–Prag–Leipzig–Wien: Rohrer 1930, *Schriften der Philosophischen Fakultät der Deutschen Uniiversität in Prag*, Bd. 6.

PHILIPP Werner, *Über das Verhältnis des «Slovo o pogibeli Russkoj zemli» zum «Žitie Aleksandra Nevskogo»*, „Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte" 1957, Bd. 5, s. 7-37.

PIVORAS Saulius, *„Vargo pelė": Lietuvos nacionalinės istoriografijos pradininkas Simonas Daukantas*, „Lietuvių atgimimo istorijos studijos" 1993, t. 5: *Simonas Daukantas*, s. 69-89.

POBLOCKI Leon von, *Kritische Beiträge zur ältesten Geschichte Litauens. I. Theil*, „Altpreussische Monatsschrift" 1880, Bd. 17 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 83), s. 33-73.

POKLEWSKI Tadeusz, *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu. Obraz gospodarczy*, Łódź–Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1975, *Acta Archaeologica Lodziensia*, nr 24.

POLLAKÓWNA Marzena, *Kronika Piotra z Dusburga*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1968.

POTKOWSKI Edward, *Rycerze w habitach*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1978.

POTTHAST August, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters von 375-1500*. [3], *Supplement. Nebst einer Zeitfolge der römischen Päpste, der deutschen Kaiser und Könige, sowie sämtlicher deutschen Bischöfe*, Berlin: Hugo Kastner & Cie 1868.

POWIERSKI Jan, *Krytyka koncepcji o decydującym znaczeniu ekspansji z zewnątrz dla opóźnienia rozwoju politycznego Prusów*, „Acta Baltico-Slavica" 1977, t. 11, s. 277-307.

POWIERSKI Jan, *Książęta polscy i Zakon Krzyżacki a problem bałtyjski w okresie od schyłku 1258 do połowy 1260 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1979, nr 4 (146), s. 367-392.

POWIERSKI Jan, *Polityka bałtyjska książąt polskich w połowie XIII wieku (Koncesje Innocentego IV)*, „Kwartalnik Historyczny" 1980, R. 87, nr 2, s. 311-334.

POWIERSKI Jan, *Przekaz Dusburga o najazdach pruskich i przejściowej okupacji ziemi chełmińskiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1971, nr 4 (114), s. 379-427.

POWIERSKI Jan, *Przyczyny i początek sojuszu pomorsko-pruskiego w XIII wieku*, „Acta Baltico-Slavica" 1969, t. 6, s. 197-211.
POWIERSKI Jan, *Rola Jaćwieży w walce Ludów Bałtyjskich z agresją krzyżacką*, „Rocznik Białostocki" 1981, t. 14, s. 87-116.
POWIERSKI Jan, *Sprawa Prus i Jaćwieży w polityce Zakonu Krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie włocławskiej z 4 sierpnia 1257 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1979, nr 3, s. 255-278.
POWIERSKI Jan, *Stanowisko polityczne książąt polskich wobec ludów bałtyjskich i zakonu krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów litewskich (1261-1263)*, „Acta Baltico-Slavica" 1983, t. 15, s. 7-53.
POWIERSKI Jan, *Wybuch II powstania pruskiego a stosunki między Zakonem Krzyżackim i książętami polskimi (1260-1261)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1980, nr 3 (149), s. 303-326.
PRAPUOLENIS Kazimieras, *Lenkų apaštalai Lietuvoje*, tłum. K. Vairas, Kaunas: Naujas pasaulis 1938.
PREUSS Theodor, *Das litauische Volk in der Zeit seiner politischen Selbstständigkeit*, „Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft" 1887, Bd. 2, Hf. 7, s. 427-433.
PROCHASKA Antoni, [recenzja] *Totoraitis Johann: Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Freiburg (Schweiz) 1905*, „Kwartalnik Historyczny" 1905, R. 19, z. 4, s. 635-637.
PROCHASKA Antoni, *Dwa objaśnienia do dziejów Litwy*, „Kwartalnik Historyczny" 1906, R. 20, z. 1-2, s. 58-73.
PROCHASKA Antoni, *Dwie koronacye*, „Przegląd Historyczny" 1905, t. 1, z. 2, s. 184-208; z. 3, s. 372-393.
PROCHASKA Antoni, *Dzieje Witołda W. Księcia Litwy*, Wilno: nakład i druk Ks. A. Rutkowskiego 1914.
PROCHASKA Antoni, *Od Mendoga do Jagiełły*, „Litwa i Ruś: miesięcznik ilustrowany poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu" 1912, R. l, t. 1, z. 1, s. 18-32.
PROPOLANIS Kazimierz, *Polskie Apostolstwo w Litwie (szkic historyczny 1387-1912 r.)*, Wilno: Druk Marcina Kuchty 1913.
PRUTZ Hans, *Die Anfänge des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehungen zum Heiligen Lande*, „Altpreussische Monatsschrift" 1878, Bd. 15 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 81), s. 1-26.
PRUTZ Hans, *Die Friedensidee im Mittelalter, vorgetragen am 9. Januar 1915*, München: Verlag der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaft 1915, *Sitzungsberichte Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse*, Jg. 1915, Abh. 1.
PRUTZ Hans, *Zur Geschichte des Deutschen Ordens im Heil. Lande*, „Altpreussische Monatsschrift" 1878, Bd. 15 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 81), s. 625-631.
PUZYNA Józef, *Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska. (Uzupełnienie i poprawki do rozprawy p. t. „Korjat i Korjatowicze", ogłoszonej w VII roczniku „Ateneum Wileńskiego" z 1931 r.)*, „Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe, poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego" 1936, R. 11, s. 61-97.
RAGAUSKAS Aivas, *Nuo hipotezės iki mito? Adolfo Šapokos pažiūros apie Lietuvos valstybės pradžią*, „Lituanistica" 1998, nr 2 (34), s. 59-65.
RANKE Leopold von, *Weltgeschichte*, Bd. 7, München–Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot 1922.
REH Paul, *Zur Klarstellung über die Beziehungen des deutschen Ordens zu Bischof Christian von Preussen*, „Altpreussische Monatsschrift" 1894, Bd. 31 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 97), s. 343-370.

Reihenfolge der livländischen Landmeister der Schwertbrüder- und Deutschen Ordens, gewöhnlich Herrmeister (dominus magister) genannt, zur Berichtigung und Ergänzung der im *Index corporis hist. dipl. Livoniae* (II. 349-351. Riga 1833) gedruckten Untersuchungen, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1850, Bd. 5, s. 471-476.

REKLAITIS Povilas, *Die St. Nikolaikirche in Wilna und ihre stadtgeschichtliche Bedeutung*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1959, Jg. 8, Hf. 4, s. 500-522.

REYNOLDS Susan, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford: Oxford University Press 1994, https://doi.org/10.1093/oso/9780198204589.001.0001.

REYNOLDS Susan, *Lenna i wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł*, tłum. A. Bugaj, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki 2011.

RHODE Gotthold, *Die Ostbewegungen des deutschen, polnischen und russichen Volkes im Mittelalter. Versuch eines Vergleiches*, [w:] *Europa Slavica: Europa Orientalis: Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, hrsg. von K.-D. Grothusen, K. Zernack, Berlin: Duncker und Humblot 1980, s. 178-204.

RHODE Gotthold, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, Bd. 1: *Im Mittelalter bis zum Jahre 1400*, Köln–Graz: Böhlau 1955.

RICHTER Alexander von, *Geschichte der dem russischen Kaisertum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben*, Thl. 1: *Die Zeiten der reingermanischen Entwickelung, 1158-1562*, Bd. 1, Riga: Verlag von Nicolei Kymmel's Buchhandlung 1857.

ROEPELL Richard, *Geschichte Polens*, Thl. 1, Hamburg: Bei Friedrich Perthes 1840.

ROGGE Adolf, *Das Amt Balga. Beiträge zur einer Geschichte des Heiligenbeiler Kreises*, „Altpreussische Monatsschrift" 1869, Bd. 6 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 72), s. 116-141, 463-508.

ROGGE Adolf, *Die Gobotiner*, „Altpreussische Monatsschrift" 1885, Bd. 22 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 88), s. 45-49.

ROGGE Adolf, *Die Güter Geduns*, „Altpreussische Monatsschrift" 1886, Bd. 23 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 89), s. 304-312.

ROHRBACH Paul, *Der Kampf um Livland: Deutsch-Russisches Ringen Durch sieben Jahrhunderte*, München: F. Bruckmann 1917, *Weltkultur und Weltpolitik*, 11.

ROSŁANOWSKI Tadeusz, *Przegląd nowszych badań nad historią wypraw krzyżowych*, „Kwartalnik Historyczny" 1958, R. 65, nr 4, s. 1311-1335.

ROWELL Stephen Christopher, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.

ROWELL Stephen Christopher, *Pogańskie imperium. Litewska dominacja w Europie Środkowo-Wschodniej 1295-1345*, tłum. G. Smółka, Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V 2017.

RÜHL Franz, *Deutscher Ritterorden in Griechenland*, „Nord und Süd" 1899, Bd. 89, s. 327-341.

RUNCIMAN Steven, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 1-3, tłum. J. Schwakopf, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1987-1988.

ŠALKAUSKIS Stasys, *Sur les Confins de deux Mondes. Essai synthétique sur le problème de la Civilisation Nationale en Lituanie*, Genève: Atar [1919?].

SALYS Antanas, *Baltų kalbos*, [w:] *Lietuviškoji enciklopedija*, vyr. red. V. Biržiška, t. 2, Kaunas: Spaudos fondas 1934, kol. 984-995.

SALYS Antanas, *Die žemaitischen Mundarten*, Tl. 1: *Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets*, Kaunas: „Spindulio" B-vės Spaustuvė 1930. [Przedruk z: „Tauta ir žodis" 1930, t. 6, s. 173-314].

SALYS Antanas, *Lietuvių kalbos tarmės*, [w:] *Lietuvių enciklopedija*, t. 15: *Lietuva*, 2-asis leid., red. V. Maciūnas, Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija 1990, s. 571-589.

SAMSONOWICZ Henryk, [recenzja] *Der Deutschordenststaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart, herausgegeben von Udo Arnold und Marian Biskup. Nr. 9. Eiwert, Verlag Marburg, 1982, S. X, 278*, „Zapiski Historyczne" 1983, t. 48, z. 4, s. 157-158.

SAMSONOWICZ Henryk, *Dziedzictwo średniowiecza. Mity i rzeczywistość*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1991; wyd. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2009.

SAMSONOWICZ Henryk, *Przemiany strefy bałtyckiej w XIII-XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 1976, t. 37, s. 47-61.

ŠAPOKA Adolfas, *Lietuva iki Vytauto*, [w:] *Vytautas Didysis*, *1350-1430*, red. P. Šležas, Kaunas: „Sakalo" bendrovė 1930, s. XV-XXIV. [Reprint: Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988].

ŠAPOKA Adolfas, *Lietuvos valstybės įkūrimas ir Mindaugas*, „Voruta" 1995, nr 25-27 (211-213), s. 1, 7.

ŠAPOKA Adolfas, *Vytauto vieta mūsų istorijoj*, [w:] *Vytautas Didysis*, *1350-1430*, red. P. Šležas, Kaunas: „Sakalo" bendrovė 1930, s. 267-293. [Reprint: Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988].

SASSIER Yves, *Hugues Capet: Naissance d'une dynastie*, Paris: Fayard 1987.

SATORA Bolesław, [recenzja] *Arthur Hermann, Litauen in der deutschsprachigen Geschichtsforschung der letzten fünf Jahre, „Lietuvių kultūros institutas" Nr. 4, Lampertheim 1983, ss. 27*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1987, t. 2, s. 259-260.

ŠČAVINSKAS Marius, *„Russiana gloriatur ecclesia" ir šv. Brunono Kverfurtiečio misijų klausimas*, „Lietuvos istorijos studijos" 2009, t. 24, s. 9-22, https://doi.org/10.15388/LIS.2009.36781.

ŠČAVINSKAS Marius, *Kilka uwag w kwestii arcybiskupstwa misyjnego św. Brunona z Kwerfurtu*, [w:] *Bruno z Kwerfurtu. Osoba, dzieło, epoka*, red. M. Dygo, W. Fałkowski, Pułtusk: Akademia Humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztora 2010, s. 255-268.

ŠČAVINSKAS Marius, *Kryžius ir kalavijas: krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X-XIII amžiais*, Vilnius: Baltos lankos 2012.

ŠČAVINSKAS Marius, *Renovatio Imperii Romani: krikščioniškosios pasaulėžiūros dėmuo*, „Lietuvos istorijos studijos" 2003, t. 11, s. 9-22, https://doi.org/10.15388/LIS.2003.37182.

SCHIEMANN Theodor, *Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert*, Bd. 2, Berlin: G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung 1887, *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, Th. 10.

SCHIRREN Carl, *Der Verfasser der livländischen Reimchronik*, „Mitteilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1857, Bd. 8, Hf. 1, s. 19-83.

SCHIRREN Carl, *Ueber Hartmann's von Heldrungen Bericht*, „Mitteilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1865, Bd. 11, s. 260-265.

SCHIRRMACHER Friedrich Wilhelm, *Die letzten Hohenstaufen*, Göttingen: Vandenhoeck &Ruprecht 1871.

SCHLESINGER Walter, *Zur Problematik der Erforschung der deutschen Ostsiedlung*, [w:] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, hrsg. von W. Schlesinger, Sigmaringen: Jan Thorbecke 1975, s. 11-30, *Vorträge und Forschungen*, Bd. 18, https://doi.org/10.11588/vuf.1975.0.16195.

SCHLOSSER Friedrich Christoph, *Weltgeschichte für das deutsche Volk*, 2. Ausg., Bd. 5: *Geschichte des Mittelalters*; Bd. 6: *Geschichte des Mittelalters*, Oberhaufen–Leipzig: Ab. Spaarmann'sche Verlagshandlung 1871-1872.

SCHLÖZER Kurd von, *Die Hansa und der deutsche Ritter-Orden in den Ostseeländern*, Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz 1851.

SCHMIDT Johann, *Bilder aus der Eroberung Sudauens*, „Preussische Provinzial-Blätter" 1830, Bd. 3, s. 97-115, 193-213, 289-316, 393-399, 509-525.

SCHMIDT Johann, *Von welchem Stamme waren Preussens früheste Bewohner?*, „Preussische Provinzial-Blätter" 1829, Bd. 1, s. 7-28, 125-146.

SCHNÜRER Gustav, *Kirche und Kultur im Mittelalter*, Bd. 2, Paderborn: Ferdinand Schöningh 1929.

SCHONEBOHM aus Ottweiler Fritz, *Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte" 1910, Bd. 20, Hf. 3, s. 295-365.

SCHULMANN Werner von, *Ungedruckte Baltikum-Karten in europäischen Archiven und Bibliotheken*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1978, Jg. 27, Hf. 4, s. 641-651, https://doi.org/10.25627/19782743773.

SCHULTZE Hans K., *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters. Bilanz und Aufgaben*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1977, Jg. 26, Hf. 3, s. 453-466, https://doi.org/10.25627/19772633565.

SCHUMACHER Bruno, *700 Jahre Preussenland im Rahmen der deutschen und europäischen Geschichte*, „Altpreußische Forschungen" 1931, Jg. 8, s. 165-173.

SCHUMACHER Bruno, *Die Idee der geistlichen Ritterorden im Mittelalter*, „Altpreußische Forschungen" 1924, Jg. 1, Hf. 2, s. 5-24. [Również w: *Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik*, hrsg. H. Beumann, 2. Aufl., Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1973, s. 364-385].

SCHUMACHER Bruno, WERNICKE Erich, *Heimatgeschichte von Ost- und Westpreussen*, Marienwerder: Groll 1925.

SCHWARTZ Philipp, *Ein Verzeichniss der nach dem Jahre 1438 dem Eibischen Domkapitel übergebenen Urkunden des Rigischen Erzstifts*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1900, Bd. 17, Hf. 3, s. 407-462.

SCHWARTZ Philipp, *Kurland im dreizehnten Jahrhundert bis zum Regierungsantritt Bischof Emund's von Werd*, Leipzig: E. Bidder 1875.

SEIPPEL Alexander, *Rerum normannicarum fontes arabici e libris quum typis expressis tum manu scriptis collegit et sumptibus Universitatis osloensis*, Osloae: typis excudit A.W. Brøgger 1896/1926.

SEMBRITZKI Johannes, *Bemerkungen rücksichtlich der „Studien zur Geschichte der Stadt Memel"*, „Altpreussische Monatsschrift" 1906, Bd. 43 („Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 109), s. 603-613.

SEMBRITZKI Johannes, *Geschichte der königlich-preussischen See- und Handelsstadt Memel*, 2. Aufl., Memel: Druck und Verlag F.W. Siebert 1926.

SEMKOWICZ Aleksander, [recenzja] *Kętrzyński Wojciech dr.: Kronika oliwska i Exordium Ordinis Cruciferorum. Przewodnik nauk. i liter. 1890*, „Kwartalnik Historyczny" 1892, R. 6, z. 1, s. 152.

SERAPHIM August, [recenzja] *Karl Lohmeyer: Zur altpreussischen Geschichte. Gotha: Fr. A. Perthes. 1907. Karl Lohmeyer. Geschichte von Ost- und Westpreussen. I. 3 Aufl. Gotha: Fr. A. Perthes, 1908*, „Altpreussische Monatsschrift" 1909, Bd. 46 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 112), s. 317-318.

SERAPHIM August, [recenzja] *Totoraitis Johann: Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263. Dissertation der phil. Fakultät der Universität Freiburg in der Schweiz. Freiburg i. S. 1905. 160 S. 8⁰*, „Altpreussische Monatsschrift" 1906, Bd. 43 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 109), s. 141-142.

SERAPHIM August, *Deutsch-baltische Beziehungen im Wandel der Jahrhunderte: drei Vorträge*, Berlin–Leipzig–Riga: Verlag von Fritz Würtz 1918, *Baltenland in der Vergangenheit und Gegenwart*, Bd. 13.

SERAPHIM August, *Eine neue Darstellung der Geschichte Preussens*, „Forschungen zur brandenburgischen und preußischen Geschichte" 1913, Bd. 26, s. 1-46.

SERAPHIM Ernst u. August, *Aus vier Jahrhunderten Gesammelte Aufsätze zur baltischen Geschichten*, Reval: Kluge 1913.
SERAPHIM Ernst, *Baltische Geschichte im Grundriss*, Reval: Verlag von Franz Kluge 1908.
SERAPHIM Ernst, *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufsegelung" des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich*, Bd. 1: *Die Zeit bis zum Untergang livländischer Selbständigkeit*, Reval: Verlag von Franz Kluge 1895.
SERCZYK Jerzy, [recenzja] *Zeitschrift für Ostforschung*, „Kwartalnik Historyczny" 1954, R. 61, nr 4, s. 391-396.
Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.), ats. red. L. Mulevičius, Šiauliai: Momentas 1991.
ŠIDLAUSKAS Algirdas, *Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Mokslas 1986.
SIKORSKI Janusz, *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1972.
ŠIMĖNAS Valdemaras, *Nauji V a. pab. – VI a. pr. laidojimo papročiai Nemuno žemupyje*, [w:] *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra: istoriniai ir teoriniai aspektai*, Vilnius: Academia 1992, s. 23-35.
SIRUTAVIČIUS Vladas, *Tautos šventės „išradimas" tarpukario Lietuvos Respublikoje*, „Akiračiai" 1999, t. 10, s. 8-10.
Sitzungsberichte des Vereins für die Geschichte von Ost- und Westpreußen. 1890/91. Mitgetheilt von Dr. W. Tesdorpf, „Altpreussische Monatsschrift", 1891, Bd. 28 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 94), Hf. 3-4, s. 345-350.
[SKIRMUNTT Konstancja] POJATA Helena, *Zarys dziejów litewskich*, Warszawa: nakładem W. Makowskiego 1901.
SKIRMUNT Konstancja, *Mindaugas Lietuvos karalius*, vertė K.P.Ž. [Pranciškus Žadeikis], Kaunas: Šv. Kazimiero draugijos leidinys 1907.
SKIRMUNTT Konstancja, *Nad Niemnem i nad Bałtykiem*, z. 1*: W zaraniu dziejów*, Warszawa–Kraków: Gebethner i Wolff – Gebethner i Spółka 1897; z. 2: *Podania, czasy przed--Mindogowe; Dzieje starożytnych Prus*, Kraków: Spółka Wydawnicza Polska 1903; z. 3: *Mindog król Litwy*, Warszawa: Jan Cott 1909.
ŠLEŽAS Paulius, *Ar Gediminaičiai kilę iš Žemaičių?*, „Athenaeum" 1935, t. 6, s. 1-12.
ŠLEŽAS Paulius, *Mindaugas Lietuvos karalius*, „Mūsų žinynas" 1934, t. 27, nr 115, s. 340-358; nr 117, s. 530-544.
ŠLIŪPAS Jonas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga 1977.
ŠMIDTAS Eligijus, *Su kokia kavalerija Lietuva pasitiko kryžiuočius XIII amžiuje?*, „Lietuvos istorijos studijos" 2019, t. 44, s. 8-30, https://doi.org/10.15388/LIS.2019.44.1.
SMOLEŃSKI Władysław, *Dzieje narodu polskiego*, wyd. 5, Warszawa–Kraków: Gebethner i Wolff – G. Gebethner 1919; wyd. 6, Warszawa: Gebethner i Wolff 1921.
SMOLEŃSKI'S Vladislovas, *Lenkų tautos istorija*, Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija 1925.
SMOLKA Stanisław, *Henryk Brodaty. Ustęp z dziejów epoki piastowskiej*, Lwów: Główny Skład w Księgarni Gubrynowicza i Schmidta 1872.
ŠNORE Elvīra, ZARIŅA Anna, *Senā Sēlpils*, Rīga: Zinātne 1980.
SOBIESKI Wacław, *Der Kampf um die Ostsee: Von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Leipzig: Buchhandlung Markert & Petters 1933.
SPEIČYTĖ Brigita, *Przełom w tradycji. Maironis a polska poezja romantyczna*, „Wiek XIX: Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza" 2017, R. 10 (52), s. 285-292, https://doi.org/10.18318/wiekxix.2017.19.
SPIRU Basil, *Ostforscher, Ostfälscher, Ostfahrer*, „Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas" 1959, Bd. 3, s. 34-79.

Stakai, [w:] *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988, s. 86.
STAKAUSKAS Juozapas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje*, Kaunas: Švietimo m-jos Knygų leidimo komisija 1934. [Przedruk: Vilnius: Aidai 2004].
STANEVIČIUS Simonas, *Raštai*, par. J. Lebedys, Vilnius: Vaga 1967.
STAUGAITIS Justinas, *Bažnyčios Istorija*, 2-asis leid., Kaunas: Švyturys 1922.
STENGEL Edmund E., *Hochmeister und Reich. Die Grundlagen der staatsrechtlichen Stellung des Deutschordenslandes*, Weimar: Böhlaus Nachf. 1938, *Sonderabdruck aus der Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Bd. 58, https://doi.org/10.7767/zrgga.1938.58.1.178.
STEPONAITIS Antanas, *Iš Mindaugo santykių su totoriais ir Roma*, „Židinys" 1936, t. 24, nr 7 (139), s. 48-56.
STEPONAITIS Antanas, *Mindaugas ir Vakarai: vokiečių militarinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma = Mindaugas et l'Occident*, Kaunas: [s.n.] 1937.
STERN Carl von, *Dorpat-Pleskauer Kämpfe um die Peipusfischerei 1224-1371*, „Quellen und Forschungen zur bairischen Geschichte" 1944, Hf. 5, s. 73-123.
STREHLKE Ernst, *Hartmann's von Heldrungen, Hochmeisters des deutschen Ordens, Bericht über die Vereinigung des Schwertbrüderordens mit dem deutschen Orden und über die Eroberung Livlands durch den letztern*, „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1868, Bd. 11, Hf. 1, s. 76-102.
STREHLKE Ernst, *Nachricht über die livländische Chronik des Hermann von Wartberge (-1378)*, „Neue Preussische Provinzialblätter" 1859, Bd. 3, s. 129-155. [Również w: „Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands" 1860, Bd. 9, s. 253-284].
STREHLKE Ernst, *Preussenfahrten*, „Neue Preussische Provinzialblätter" 1859, Bd. 3, s. 308-313.
STRZELCZYK Jerzy, [recenzja] *Forstreuter K. Der Deutsche Orden am Mittelmeer (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens hcrausgegeben von s. Dr. Klemens Wieser O. T. unter der Patronanz des Deutschen Ordens. Bd. 2.). Bonn, 1976*, „Przegląd Historyczny" 1969, t. 60, z. 3, s. 595-598.
ŠTURMS Eduard, *Die vorgeschichtlichen Probleme des Kurenlandes*, „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Vorträge vom Januar bis November 1934", Riga: Druck von W.F. Häcker 1935, s. 9-21.
SUCHIER Hermann, BIRCH-HIRSCHFELD Adolf, *Geschichte der Französischen Literatur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Bd. 2: *Die neuere Zeit. Vom 16 Jahrhundert bis zur Gegenwart*, 2. Aufl., Leipzig–Wien: Bibliographisches Institut 1913.
SUŽIEDĖLIS Simas, [recenzja] *Latvijas vēstures avoti (Les sources dc l'histoire de Lettonie)*, „Lietuvos praeitis" 1940, t. 1, sąs. 1, s. 313-317.
SUŽIEDĖLIS Simas, *Kautynės ties Šiauliais 1236 m.*, „Athenaeum" 1935, t. 6, s. 13-53.
SUŽIEDĖLIS Simas, *Kautynės ties Šiauliais 1236 m.*, Kaunas: [s.n.] 1936.
ŠVEDAS Aurimas, *In the Captivity of the Matrix: Soviet Lithuanian Historiography, 1944-1985*, Amsterdam: Rodopi 2014, https://doi.org/10.1163/9789401211932.
ŠVEDAS Aurimas, *Istorijos inžinieriaus gyvenimo darbas*, [w:] *Istorijos inžinierius: Edvardo Gudavičiaus tekstai apie Lietuvą, Europą ir pasaulį*, sud. A. Švedas, Vilnius: Aukso žuvys 2019, s. 7-14.
ŠVEDAS Aurimas, *J. Marcinkevičiaus drama* Mindaugas *sovietinės ideologijos, istorijos politikos ir istoriografinių konjunktūrų lauke*, „Colloquia" 2013, t. 30, s. 34-55.
SYBEL Heinrich von, *Deutschland und Dänemark im dreizehnten Jahrhundert*, „Historische Zeitschrift" 1864, Bd. 12, s. 1-21, https://doi.org/10.1524/hzhz.1864.12.jg.1.
SYBEL Heinrich von, *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, 3. Aufl., Leipzig: Verlag von Robert Baum 1881.

SZCZAWIELEWA Natalia I., *Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego*, [w:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*, red. M. Biskup, Toruń: Towarzystwo Naukowe 1990, s. 51-60.

SZCZECINOWSKI Waldemar, *Prace rewizjonistycznej „nauki" Niemiec Zachodnich nad dziejami Europy Wschodniej. Cele i organizacja „Badań wschodnich w Niemczech Zachodnich"*, „Kwartalnik Historyczny" 1954, R. 61, nr 4, s. 378-391.

SZŰCS Jenő, *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum, 1282-1285 A.D.*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1975, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 96.

SZŰCS Jenő, *Trzy Europy*, tłum. J.M. Kłoczowski, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 1995.

SZULC Dominik, *Pisma*, Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda Księgarza i Typografa 1854.

TANGL Michael, *Das Mittelalter in Quellenkunde und Diplomatik: ausgewählte Schriften*, Berlin: Akademische Druk und Verlagsanstalt 1966.

TARVEL Enn, *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Besteuerung in Estland im 13.-19. Jahrhundert*, Tallinn: Verlag Perioodika 1983.

TAUBE Michael Freiherr von, *Russische und litauische Fürsten an der Düna zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands (XII. und XIII. Jahrhundert)*, „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven" 1935, NF Bd. 11, Hf. 3-4, s. 367-502.

TAUTAVIČIUS Adolfas, *Lietuvių tautos protėviai*, „Mokslas ir gyvenimas" 1968, nr 8, s. 12-17.

THIELEN Peter Gerrit, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln–Graz: Böhlau 1965.

TOKODY Gyula, *Der Weg der grossdeutschen Geschichtsschreibung zum Faschismus*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1970, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 76.

TOMASCHEK Wilhelm, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrîsî*, „Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften" 1886, Bd. 113, s. 285-373.

TÖPPEN Max, *Des Deutschen Ordens Erblühen unter der Regierung des Hochmeisters Hermann von Salza*, „Neue preußische Provinzial-Blätter" 1849, Bd. 8, s. 381-399.

TÖPPEN Max, *Geschichte der preussischen Historiographie von s. v. Dusburg bis auf K. Schütz*, Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz 1853.

TÖPPEN Max, *Geschichte Masurens: ein Beitrag zur preussischen Landes-und Kulturgeschichte*, Danzig: Verlag von Theodor Bertling 1870.

TÖPPEN Max, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha: Justus Perthes 1858.

TÖPPEN Max, *Mittheilungen über die preussische Historiographie*, „Neue preußische Provinzial-Blätter" 1847, Bd. 4, s. 353-381.

TÖPPEN Max, *Preussen in der heidnischen Zeit. Pomesanien, Pogesanien und Ermeland*, „Neue preußische Provinzial-Blätter" 1856, Bd. 10, s. 216-224.

TOTORAITIS Jonas, *Die Litauer unter dem König Mindowe bis zum Jahre 1263*, Freiburg: St. Paulus-Druckerei 1905.

TOTORAITIS Jonas, *Mindaugas – Lietuvos karalius*, Marijampolė: Marijonų sp. 1932.

TRANSEHE-ROSENECK Astaf von, *Die ritterlichen Livlandfahrer in Heinrichs Chronicon Livoniae*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte" 1928, Bd. 21, Hf. 1, s. 297-338.

TRANSEHE-ROSENECK Astaf von, *War der Verfasser des „Chronicon Livoniac" Heinrich von Lon?*, „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte" 1928, Bd. 21, Hf. 4, s. 291-297.

TRANSEHE-ROSENECK Astaf von, *Zur Geschichte Lehnswesens in Livland*, Riga: W.F. Häcker 1903.
TREITSCHKE Heinrich von, *Ausgewählte Schriften*, Bd. 1, Leipzig: Verlag der S. Hirzel 1907.
Trumpa senovės lietuviu istorija, red. F. Janušis, Vilniuje: spaustuvėje Juozupo Zavadzkio 1864.
TRUMPA Vincas, *Savosios istorijos keliais*, Kaunas: [s.n.] 1937.
TUMELIS Juozas, *„... mūsų Herodotas Daukantas..."*, „Literatūra ir menas" 1976, spalio 16, nr 42, s. 4.
TUMLER Marian, ARNOLD Udo, *Der Deutsche Orden: von seinem Ursprung bis zur Gegenwart*, 3. Aufl., Bad Münstereifel: Eigenverlag 1981.
TYMIENIECKI Kazimierz, *Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków*, Toruń–Warszawa: skład główny Kasa im. Mianowskiego – Instytut Popierania Nauki 1935.
TYMIENIECKI Kazimierz, *Początki społeczeństwa i państwa litewskiego*, Lwów: [s.n.] 1932. [Odbitka: *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, red. F. Bujak, J. Rutkowski, t. 2, 1932-1933, s. 145-162].
TYMIENIECKI Kazimierz, *Technika rolna i organizacja społeczna w początku doby feudalnej*, „Roczniki Historyczne" 1962, R. 28, s. 57-67.
TYMIENIECKI Kazimierz, *Wpływy feodalne w Polsce i na Litwie. Uwagi do dyskusji na VI Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie*, Wilno: [s.n.] 1936, s. 3-14. [Odbitka z: „Ateneum Wileńskie" 1936, R. 11].
TYMIENIECKI Kazimierz, *Znaczenie polityczne sprowadzenia Krzyżaków*, Poznań: Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego 1932.
Upytė (1), [w:] *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988, s. 382.
URBAN William, *The Baltic Crusade*, DeKalb, Ill.: Northern Illinois University Press 1975; 2nd ed., Chicago, Ill.: Lithuanian Research and Studies Center 1994.
URBAN William, *Kryžiaus karas Žemaitijoje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas 2005.
URBAN William, *The Samogitian Crusade*, Chicago, Ill.: Lithuanian Research and Studies Center 1989.
URBAN William, *The Teutonic Order and the Christianization of Lithuania*, [w:] *La Cristianizzazione della Lituania: atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387-1987), Roma, 24-26 giugno 1987*, Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1989, s. 105-135.
URBANAVIČIUS Vytautas, *Kada pastatyti Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rūmai*, „Kultūros barai" 1990, nr 10, s. 62-66.
URBANAVIČIUS Vytautas, *Pałac władców Litwy na Zamku Dolnym w Wilnie*, „Konteksty. Polska sztuka ludowa. Antropologia kultury, etnografia, sztuka" 1993, t. 47, nr 3-4 (222-223), s. 30-33.
URBANAVIČIUS Vytautas, *Vidurio Lietuvos gyventojų laidojimo papročių kaita IV-XIVa.*, [w:] *Vidurio Lietuvos archeologija: konferencijos medžiaga*, red. A. Astrauskas Vilnius: Žalioji Lietuva 1994, s. 47-55.
Vaidotai, [w:] *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988, s. 411.
VAITKEVIČIUS Gediminas, *Vilniaus įkūrimas*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus 2010.
VAITKUNSKIENĖ Laima, *Retas X-XI a. raitelio įnagis iš Žąsino kapinyno (Šilalės raj.)*, „Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija" 1983, t. 3 (84), s. 72-78.
VAITKUNSKIENĖ Laima, *Žvelgaičio piliakalnis*, [w:] *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988, s. 696.
VALANČIUS Motiejus, *Raštai*, t. 1-2, Vilnius: Vaga 1972.

VALIKONYTĖ Irena, GUDAVIČIUS Edvardas, *Istoriko kolizija. In memoriam Stasiui Lazutkai*, „Kultūros barai" 2009, nr 7-8, s. 105-106.
VANAGAS Aleksandras, *Panemunių dzūkų toponimijos svarbesnieji bruožai*, [w:] *Panemunių dzūkai*, red. A. Vyšniauskaitė, Vilnius: Mintis 1970, s. 33-42.
VANAGAS Aleksandras, *Studija apie Vilniaus vietovardžius*, „Pergalė" 1986, nr 10, s. 179-181.
VANAGAS Liucijus, GEDA Sigitas, *„Būtovės slėpiniai" ir intelektualas RTV*, „Kalba Vilnius" 1994, nr 8, s. 5.
VARAKAUSKAS Rokas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII-XVI a.*, Vilnius: Mokslas 1982.
VARAKAUSKAS Rokas, *Lietuvių kova su vokiškaisiais agresoriais Mindaugo valdymo laikotarpiu (1236-1263)*, „Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai. Istorija" 1958, t. 4, s. 111-146.
VARAKAUSKAS Rokas, *Lietuvos kovų su Livonijos ordinu XIII a. tyrinėjimų klausimu*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1968, t. 9, s. 145-159.
VARAKAUSKAS Rokas, *Lietuvos valstybės susidarymo klausimu*, „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" 1969, t. 10, s. 169-180.
VARAKAUSKAS Rokas, *Vokiečių feodalų agresija į Rytinį Pabaltijį ir lietuvių kova su ja XIII a. I ketvirtyje*, „Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto mokslo darbai. Istorija" 1957, t. 3, s. 5-33.
VASILIAUSKIENĖ Aldona, *Mokslinė konferencija „Lietuvos valstybė XIII-XVIII a."*, „Voruta" 1995, gruodžio 9-15, nr 46 (232), s. 7.
VĖLIUS Gintautas, *Kernavės miesto bendruomenė XIII-XIV amžiuje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2005.
VIJŪKAS KOJELAVIČIUS Albertas, *Lietuvos istorija*, Vilnius: Vaga 1988.
VILEIŠIS Vincas, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje: su 3 žemėlapiais*, Kaunas: Politinių ir socialinių mokslų institutas 1935; 2-oji papild laida., Vilnius: Versus aureus 2008.
VIŠINSKIS Povilas, *Antropologinė žemaičių charakteristika*, sud. G. Česnys, vertė V. Vitkauskas, Vilnius: Valstybės žinios 2004.
VIŠINSKIS Povilas, *Raštai*, Vilnius: Vaga, 1964.
VITKŪNAS Manvydas, *Kada baltai pradėjo kautis raiti?*, „Lituanistica" 2011, t. 57, nr 1 (83), s. 54-65.
VOIGT Johannes, *Der Ritter-Orden S. Mariä des Deutschen Haues zu Jerusalem in Preussen. Namen-Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Großgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen*, Königsberg: Gebrüder Borntträger 1843.
VOIGT Johannes, *Geschichte des deutschen Ritter-Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland*, Bd. 1, Berlin: Reimer 1857.
VOIGT Johannes, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens*, Bd. 3: *Die Zeit vom Frieden 1249 bis zur Unterwerfung der Preussen 1283*, Königsberg: im Verlage der Gebrüder Borntträger 1828.
VOIGT Johannes, *Ueber die Halbbrüder des deutschen Ordens*, „Beiträge zur Kunde Preußens" 1825, Bd. 7, s. 52-72, 150-172.
VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ Regina, *Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse*, [w:] *Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje*, t. 1, red. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius: Mokslas 1978, s. 4-12, 125-126, 135-136.
VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ Regina, *Lietuviai IX-XII amžiais*, Vilnius: Mintis 1970.
VOLTERIS Eduardas, *Archeologiniai nesusipratimai. 5. Volusiano pinigas*, „Praeitis" 1930, t. 1, s. 339-342.

VOLTERIS Eduardas, *Kur reikėtų ieškoti Mindaugo sostinės?*, „Židinys" 1935, t. 22, nr 11 (131), s. 411-416.

VYDŪNAS, *Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen: kulturhistorische Darlegungen unter Beigabe von zwei Karten und 50 Bildern in Schwarz- und Farbendruck*, Tilsit: Rûta Verlag 1932; wyd. 2, Chicago, Ill.: Akademinės skautijos leidykla 1982; Berlin: LIT 2017.

Vykintas, [w:] *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, vyr. red. J. Matulis, t. 3, Vilnius: Mintis 1971, s. 749.

WAITZ Georg, *Deutsche Kaiser von Karl dem Grossen bis Maximilian*, Berlin: Brigl u. Lobeck [1862].

WAITZ Georg, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Kiel: [s.n.] 1878.

WAITZ Georg, *Die Formeln der Deutschen Königs- und Römischen Kaiserkrönung vom zehnten bis zum zwölften Jahrhundert*, Göttingen: in der Dieterichschen Buchhandlung 1872.

WAPPLER Anton, *Historya Kościoła katolickiego*, tłum. W. Jakubowicz, Warszawa: M. Orgelbrand 1899.

WASILEWSKI Leon, *Litwa i Białoruś. Przeszłość – teraźniejszość – tendencje rozwojowe*, Kraków: Spółka Nakładowa „Książka" [1912].

WEBER Georg, *Abrégé populaire d'histoire de la Lithuanie et de son église*, Genève: Impr. Ed. Pfeffer [1914].

WEBER Georg, *Geschichte des Mittelalters mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker*, Thl. 3, Bd. 7, Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann 1868.

WEBER Georg, *Lehrbuch der Weltgeschichte mit besonderer Rücksicht auf Cultur, Literatur und Religionswesen*, Bd. 1, Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann 1870.

WEBER Lotar, *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militairischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig: Th. Bertling 1878.

WEISE Erich, *Der Heidenkampf des Deutschen Ordens*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1963, Jg. 12, Hf. 3, s. 420-473, https://doi.org/10.25627/19631231202; Hf. 4, s. 622-672, https://doi.org/10.25627/19631241222.

WELLS Herbert George, *Pasaulio istorija arba Aiški gyvybės ir žmonijos istorijos apybraiža*, t. 2, vertė V.K. Račkauskas, Šiauliai: „Kultūros" b-vė 1925.

Weltgeschichte: eine Universalgeschichte, hrsg. von G. Mann, A. Nitschke, Bd. 5, Frankfurt a. M.–Berlin: Prisma Verlag 1979.

WENSKUS Reinhard, *Der deutsche Orden und die nichtdeutsche Bevölkerung des Preussenlandes mit besonderer Berücksichtung der Siedlung*, [w:] *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, hrsg. von W. Schlesinger, Sigmaringen: Jan Thorbecke 1975, s. 417-438, *Vorträge und Forschungen*, Bd. 18, https://doi.org/10.11588/vuf.1975.0.16225.

WENTA Jarosław, *Kronika Piotra z Dusburga a dzieje Zakonu Krzyżackiego zawarte w Kronice oliwskiej*, „Studia Źródłoznawcze" 1980, t. 25, s. 121-132.

WERMINGHOFF Albert, *Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich bis zum Jahre 1525*, „Historische Zeitschrift" 1913, Bd. 14 (110), Hf. 3, s. 473-520, https://doi.org/10.1524/hzhz.1913.110.jg.473.

WERNICKE Carl, *Die Geschichte der Welt*, Thl. 2, Berlin: Verlag von Gebrüder Paetel 1871.

WIDERA Bruno, *400 Jahre politischer Beziehungen zwischen Rus' und Deutschland in der Zeit vor dem Mongoleneinfall*, [w:] *Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*, hrsg. von E. Winter, W. Steinitz, Berlin: Akademie-Verlag 1966, s. 28-32.

WIDERA Bruno, *Die politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Russland in der Zeit der Salier und Staufer*, [w:] *Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution: Studien und Aufsätze*, hrsg. von H. Lemke, B. Widera, Berlin: Akademie-

Verlag 1976, s. 19-67, *Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas*, 19, https://doi.org/10.1515/9783112738092-003.

WIERZBOWSKI Teodor, *Vademecum. Podręcznik do studyów archiwalnych dla historyków i prawników polskich*, Warszawa: druk Piotra Laskauera i S-ki 1908.

WIIUK KOIALOWICZ Alberto, *Historiae Lituanae pars prior* […], Dantisci: sumptibus Georgii Forsteri […] 1650.

WILIŃSKI Kazimierz, *Walki polsko-pruskie w X-XIII w.*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 1984, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 15, https://doi.org/10.18778/0208-6050.15.

WINKELMANN Eduard, *Bibliotheca Livoniae Historica: systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands*, Hf. 1-2, St. Petersburg: Eggers [u.a.] 1869-1870.

WINOWSKI Leszek, *Innowiercy w poglądach uczonych zachodniego chrześcijaństwa XIII-XIV wieku*, z papierów pośmiertnych wydał i uzup. K. Orzechowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo PAN 1985, s. 43, *Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A*, nr 236.

WINTER Eduard, *Russland und das Papsttum*, Tl. 1: *Von der Christianisierung bis zu den Anfängen der Aufklärung*, Berlin: Akademie Verlag 1961, https://doi.org/10.1515/9783112753118.

WITTE Hans, *Forschungen zur Geschichte des Deutschtums im Osten*, „Altpreußische Forschungen" 1927, Jg. 4, Hf. 1, s. 5-14.

WITTRAM Reinhard, *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsbetrachtung im baltischen Deutschtum*, kaip periodika, kabutėse, *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.-9. Dezember 1934*, Riga: Druck von W. F. Häcker 1936, s. 1-9.

WŁODARSKI Bronisław, *Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego*, Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. 76.

WŁODARSKI Bronisław, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250-1306)*, Lwów: Towarzystwo Naukowe 1931.

WŁODARSKI Bronisław, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1966.

WŁODARSKI Bronisław, *Problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich*, „Zapiski Historyczne" 1959, t. 24, z. 2-3, s. 7-35.

WŁODARSKI Bronisław, *Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich*, Lwów: nakładem Towarzystwa Naukowego 1936, *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2*, t. 19, z. 2.

WŁODARSKI Bronisław, *Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku*, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu 1958, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. 61, z. 1.

WOJTKOWIAK Zbysław, *„Pole" jako jednostka osadniczo-terytorialna na Litwie w XVI w. (na przykładzie powiatu wiłkomirskiego)*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII w.*, red. J. Ochmański, Poznań: UAM 1971, s. 157-173, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, z. 11.

WOJTKOWIAK Zbysław, *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1980, *Historia*, nr 85.

WOJTKOWIAK Zbysław, *Powiat Giedrojcie (z zagadnień specyfiki administracyjno-terytorialnej Wielkiego Księstwa Litewskiego przed reformą 1565-1566 roku)*, „Zapiski Historyczne" 1978, t. 43, z. 2, s. 7-24.

WOJTKOWIAK Zbysław, *Sprawa przyłączenia Brasławia do Litwy. Przyczynek do tworzenia nowych podziałów terytorialnych w W. Ks. Litewskim*, [w:] *Ars Historica. Prace z dziejów*

powszechnych i Polski, red. M. Biskup et al., Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1976, s. 259-269, *Historia*, nr 71.

WOJTKOWSKI Andrzej, *Procesy polsko-krzyżackie przed procesami z lat 1320-1321*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 1972, nr 1 (115), s. 3-101.

WOLF Heinrich, *Angewandte Kulturgeschichte. Mythus, Sage, Dichtung*, Leipzig: Theodor Weicher 1923.

WRÓBLEWSKI Romuald, *Problem jaćwieski w polityce Bolesława Wstydliwego w latach 1248-1264*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I: Nauki humanistyczno-społeczne" 1970, z. 72, s. 3-18.

YČAS Jonas, *Latvių istorija: Hum. Mokslų Fakulteto studentų užrašai p. Profesoriaus žiūrėti: paskaitos skaitytos pavasario semestre 1925-26 mokslo metų*, Kaunas: Humanitarų draugijos spaudos komisija 1926.

YČAS Jonas, *Lietuvos istorija*, D. 1: […] *paskaitų, skaitytų 1928 m. pavasario semestre, st. užrašai*, Kaunas: Studentų humanitarų draugijos spaudos komisija 1928.

YČAS Jonas, *Prūsų žemės istorija*, Kaunas: Studentų humanitarų draugijos spaudos komisija 1929.

YČAS Jonas, *Simono Grunau XVI amžiaus kronisto reikalu*, Kaunas: Lietuvos Valstybės spaustuvė 1922. [Przedruk z: „Švietimo darbas" 1922, nr 3-6, s. 189-251].

ZABIELA Gintautas, *Kur buvo Sprudeikio valdos?*, [w:] *Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis: Varnių konferencijos pranešimų tezės (1987 liepa)*, ats. red. A. Jankevičienė, Vilnius: Lietuvos TSR istorijos ir etnografijos muziejus 1987, s. 67-69.

ZABIELA Gintautas, *Kur stovėjo Vorutos pilis?*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1991 metai" 1993, s. 5-22.

ZABIELA Gintautas, *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius: Diemedis 1995.

ZABIELA Gintautas, *Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse*, [w:] *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba*, red. V. Milius et al., Vilnius: Mokslas 1992, s. 12-24.

ZABIELA Gintautas, BARANAUSKAS Tomas, *Deltuvos žemė*, „Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai" 1996, s. 5-14.

ZABORSKAITĖ Vanda, *Maironis*, Vilnius: Vaga 1968.

ZACHOROWSKI Stanisław, *Wiek XIII i panowanie Władysława Łokietka*, [w:] R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. 1: *Do roku 1333*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza 1926, s. 195-410.

ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, [recenzja] *Kasiske Karl: Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen. Monograph of the Historial Commision on East and West Prussia. Königsberg, 1934, p.p. XI + 175*, „Baltic countries" 1935, vol. 1, no. 1, s. 245-246.

ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, [recenzja] *Krollmann Christian. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. Königsberg i. Pr. 1932, Gräfe und Unzer, str. VIII + 205*, „Kwartalnik Historyczny" 1934, R. 48, z. 1, s. 136-140.

ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, [recenzja] *Maschke Erich: Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preussen. (Ostland-Forschungen herausgegeben vom Ostland-Institut in Danzig. 4). Danzig, 1934, str. 84*, „Kwartalnik Historyczny" 1935, R. 49, z. 1-2, s. 142-154.

ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, [recenzja] *Maschke, Erich: Der deutsche Ordensstaat. Gestalten seiner grossen Meister (The State of Teutonic Order. Biographies of Its Grand Masters). Hanseatische Verlagsanstalt. Hamburg 1935. p.p. 127*, „Baltic countries" 1935, vol. 1, no. 1, s. 116-117.

ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, [recenzja] *Maschke, Erich: Polen und die Berufung des deutschen Ordens nach Preussen (Poland and the calling of the Teutonic Order to Prussia), Ostland--Forschungen herausgegeben von Ostland-Institut in Danzig, IV 1934, p.p. 84*, „Baltic countries" 1935, vol. 1, no. 1, s. 117-118.

ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Dzieje Litwy pogańskiej do 1386 r.*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1930.
ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Jotvingių problema istoriografijoje*, „Lietuvos praeitis" 1941, t. 1, sąs. 2, s. 387-468.
ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Kaip jotvingiai buvo vadinami viduriniais amžiais*, „Lietuvos praeitis" 1940, t. 1, sąs. 1, s. 57-76.
ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń: Instytut Bałtycki 1935.
ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Przegląd badań nad dziejami Litwy do r. 1385*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*, red. F. Pohorecki, Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne 1935, s. 3-21.
ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Przymierze polsko-litewskie 1325 r.*, „Kwartalnik Historyczny" 1926, t. 40, nr 4, s. 567-617.
ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Stanisław Zakrzewski. 1873-1936*, „Ateneum Wileńskie" 1936, R. 11, s. 905-944.
ZAJĄCZKOWSKI Stanisław, *Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII*, Lwów: Towarzystwo Naukowe 1925, *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2*, t. 3, z. 2.
ZAJDA Aleksander, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze*, z. 60.
ZAKRZEWSKI Stanisław, [recenzja] *Kętrzyński Wojciech dr. O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada. W Krakowie 1903. Osobne odbicie z t. 45 Rozpraw w. histor.-filoz. Akademii Umiejętności, str. 106*, „Kwartalnik Historyczny" 1903, R. 17, z. 4, s. 636-641.
Zarys dziejów zakonu krzyżackiego w Prusach, oprac. S. Zajączkowski, Toruń: nakładem Instytutu Bałtyckiego 1934, *Biblioteczka Bałtycka*.
ŽEBRYS Kazimieras, *Kame buvo Mindaugo sostapilis?*,„Draugija" 1909, t. 9, nr 35, s. 269-271.
ZEIDS Teodors, *Senakie valstiskie veidojumi Latvijā latviešu buržuāziskas historiogrāfijas apgaismojumā*, [w:] „Vēstures problēmas" 1962, t. 5, s. 5-48.
ZEISSBERG Heinrich, *Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters*, Leipzig: S. Hirzel 1873.
ZERNACK Klaus, *Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland*, [w:] *Europa Slavica: Europa Orientalis: Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, hrsg. von K.-D. Grothusen, K. Zernack, Berlin: Duncker und Humblot 1980, s. 542-559.
ZIESEMER Walther, *Nicolaus von Jeroschin und seine Quelle (Kapitel I und II)*, Berlin: Verlag von E. Ebering 1906.
ZINKEVIČIUS Zigmas, *Lietuvių dialektologija: lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija*, Vilnius: Mintis 1966.
Žmonės, dokumentai, vaizda. Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra, par. I. Leonavičiūtė, E. Raila, L. Skurvydaitė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla 2023.
ZURKALOWSKI Emil, *In welches Jahr fällt die Belagerung Memels durch die Samländer?*, „Altpreussische Monatschrift" 1907, Bd. 44 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 110), Hf. 1, s. 479-486.
ZURKALOWSKI Emil, *Studien zur Geschichte der Stadt Memel und der Politik des Deutschen Ordens*, „Altpreussische Monatschrift" 1907, Bd. 43 (= „Preussische Provinzial-Blätter", Bd. 109), Hf. 1, s. 145-191.
ZUTIS Jānis, *Buržuaziskais nacionālisms un kosmopolitisms A. Švābes vēstures koncepcijā*, [w:] *Buržuāziskie nacionālisti Latvijas – vēstures viltotāji*, atb. red. J. Zutis, Rīga: Latvijas PSR Zinātnu akademijas izdevniecība 1952, s. 23-42.

Žvelgaičiai, [w:] *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija 1988, s. 696.

Monumenta Poloniae historica, [w:] *Советская историческая энциклопедия*, глав. ред. Е.М. Жуков, т. 9, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия" 1966, kol. 670-671.

АЛЕКСЕЕВ Валерий Павлович, ПЕРШИЦ Абрам Исаакович, *История первобытного общества*, Москва: Высшая школа 1990.

АНДРІЯШЕВ Александр, *Очерк исторіи Волынской земли до конца XIV столетія*, Кіев: тип. Ун-та св. Владимира 1887.

АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович, *Монографіи по исторіи западной и юго-западной Россіи*, т. 1, Кіев: типографія Е.Я. Федорова 1885.

АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович, *Очерк исторіи Великаго Княжества Литовскаго до половины XV столетія*, вып. 1, Кіев: в Университетской типографіи 1878.

АСИНОВСКАЯ Софья Абрамовна, *Передовой русский медиевист Т.Н. Грановский*, „Средние века" 1953, вып. 4, s. 273-303.

АУНС Мунтис Олгертович, *Борьба Древней Латгалии против агрессии немецких феодалов в XIII веке*, „Известия АН Латвийской ССР Изв. АН ЛатвССР" 1981, № 4, s. 34-44.

АУНС Мунтис Олгертович, *Политическая структура Древней Латгалии XI – начала XIII в.*, „Известия АН Латвийской ССР" 1982, № 9, s. 47-56.

БАГАЛЕЙ Дмитрий Иванович, *Русская исторія: с картами, планами и снимками с памятников древности и искусства*, т. 1: *Княжеская Русь (до Іоанна III)*, Москва: Типографія Т-ва И.Д. Сытина 1914.

БАРГ Михаил Абрамович, СКАЗКИН Сергей Данилович, *История средневекового крестьянства в Европе и принципы ее разработки*, „Вопросы истории" 1967, № 4, s. 59-76.

БАРГ Михаил Абрамович, *Категория „развитие" в историческом исследовании (Опыт системного анализа)*, „История СССР" 1986, № 1, s. 77-93.

БАРГ Михаил Абрамович, *Общественно-экономическая формация в свете нового исторического знания*, „Средние века" 1992, вып. 55, s. 31–38.

Белоруссія и Литва: историческія судьбы Северо-Западнаго края, издано П.Н. Батюшковым, С.-Петербург: Типографія Товарищества „Общественная польза" 1890.

БЕЛЯЕВ Иван Дмитриевич, *Очерк исторіи Северо-Западного края Россіи*, Вильна: Тип. А. Сыркина 1867.

БЕЛЯЕВ Иван Дмитриевич, *Разсказы из русской исторіи*, кн. 4, ч. 1: *Исторія Полотска, или северо-западной Руси, от древнейших времен до Люблинской уніи*, Москва: Синодальная типографія 1872.

БЕЛЯЕВ Иоанн, *Судьбы православія в Прибалтійском крае*, С.-Петербург: Изданіе П.П. Сойкина 1901.

БЕРЕЖКОВ Николай Георгиевич, *О хронологии русских летописей по XIV век включительно*, „Исторические записки" 1947, № 23, s. 325-363.

БЕССМЕРТНЫЙ Юрий Львович, *„Феодальная революция" X-XI веков?*, „Вопросы истории" 1984, № 1, s. 52-68.

БЕССМЕРТНЫЙ Юрий Львович, *Проблема западноевропейской торговли IX-XIII вв. в современной западной медиевистике (к обсуждению концепции Анри Пиренна)*, „Средние века" 1963, вып. 23, s. 246-264.

БЛОК Марк, *Апология истории: Апология истории или ремесло историка*, отв. ред. А.Я. Гуревич Москва: Наука 1973.

БРЕЙДАК Антон, *Некоторые фонетические явления селонского субстрата в северо-восточной Литве*, [w:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей*, Вильнюс: Мокслас 1985, s. 206-211.

БРЯНЦЕВ Павел Дмитриевич, *Исторія литовскаго государства с древнейших времен*, Вильна: Типографія А.Г. Сыркина 1889.

БРЯНЦЕВ Павел Дмитриевич, *Очерк древней Литвы и Западной Россіи*, 2-ое изд., Вильна: Типографія А.Г. Сыркина 1896.

БУГАНОВ Виктор Иванович, *Полное собрание русских летописей*, [w:] *Советская историческая энциклопедия*, глав. ред. Е.М. Жуков, т. 11, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия" 1968, kol. 282.

БУГАНОВ Виктор Иванович, *Труды В.Т. Пашуто по истории отечественного летописания*, [w:] *Летописи и хроники. 1980 г.: В.Н. Татищев и изучение русского летописания*, Москва: Наука 1981, s. 207-214.

ВАНАГАС Александрас, *Вклад родственных балтийских дялектов в литовский язык (по топонимическим данным)*, [w:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей*, ред. Р. Волкайте-Куликаускене, Вильнюс: Мокслас 1985, s. 196-201.

ВАСИЛЬЕВ Леонид Сергеевич, *История Востока*, т. 1, Москва: Высшая школа 1993.

ВАХТРЕ Сулев, ЗЕЙДС Теодорс, ЮЧАС Мечисловас, ПАШУТО Владимир Терентьевич, *О своде древнейших источников по истории народов Прибалтики*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение*, отв. ред. Ю. Юргинис, Вильнюс: [s.n.] 1978, s. 3-15.

ВЕСЕЛОВСКИЙ Степан Борисович, *Топонимика на службе у истории*, „Исторические записки" 1945, № 17, s. 24-52.

ВИНОГРАДОВ Павел, *Очерки западно-европейской исторіографіи*, „Журнал Министерства народного просвещенія" 1884, ч. 231, s. 237-250.

ВИШИНСКИЙ Павел, *Антропологическая характеристика жмудиновъ*, „Mūsų tautosaka" 1935, t. 10, s. 124-177.

ВИШНЯКОВ Евгений Иванович, ПИЧЕТА Владимир Иванович, *Очерки русской исторіи*, Москва: Польза (В. Антик и К°) 1908.

ВЛОДАРСКИЙ Бронислав, *Ятвяжская проблема в польско-русских связях X-XIII в.*, [w:] *Международные связи России до XVII в. Сборник статей*, ред. коллегия А.А. Зимин, В.Т. Пашуто, Москва: Издательство Академии наук СССР 1961, s. 116-130.

Всемирная история, т. 3, отв. ред. Н.А. Сидоровой, Москва: Государственное издательство политической литературы 1957.

ГОГУЭЛЬ Руди, *Восточная политика и „остфоршунг". Преемственность и эволюция*, [w:] *Критика западногерманского „остфоршунга"*, ред. коллегия: Х. Бартель и др., Москва: Наука 1966, s. 46-71.

ГОЛУБОВСКИЙ Пётр Васильевич, *Исторія Смоленской земли до начала XV ст.*, Кіев: Типографія Императорскаго университета Св. Владиміра 1895.

ГРАЦИАНСКИЙ Николай Павлович, *Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР 1943.

ГРАЦИАНСКИЙ Николай Павлович, *Немецкая агрессия в Прибалтике в XIII-XV веках*, „Историк–марксист" 1938, кн. 6, s. 87-111.

ГРЕКОВ Борис Дмитриевич, *Киевская Русь*, 6-е изд., Москва: Госполитиздат 1953.

ГРЕКОВ Игорь Борисович, *Страны Восточной Европы и Золотая Орда на рубеже XIV-XV вв.*, Москва: [s.n.] 1971.

ГРИГОРЬЯНЦ Татьяна Юрьевна, *Остфоршунг и остфоршеры*, [w:] *Славяно-германские исследования*, отв. ред. В.Д. Королюк, Москва: Издательство Академии Наук СССР 1963, s. 410-415.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло, *Історія України-Русї*, т. 2-4, Київ-Львів: накладом автора 1905-1907.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло, *Очерк исторіи украинскаго народа*, Санктпетербург: Типографія „Общественная польза" 1904.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, „Записки наукового товариства імені Шевченка" 1901, т. 41, кн. 3, s. 1-72.

ГУДАВИЧЮС Эдвардас, *История Литвы*, т. 1: *С древнейших времен до 1569 года*, Москва: Фонд имени И.Д. Сытина Baltrus 2005.

ГУДАВИЧЮС Эдвардас, *Литва в борьбе народов Прибалтики против агрессии немецких феодалов в XIII в.*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, Вильнюс: [s.n.] 1988.

ГУДАВИЧЮС Эдвардас, *Литва Миндовга*, [w:] *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов: сборник статей*, отв. ред. Р. Волкайте-Куликаускене, Вильнюс: Мокслас 1985, s. 223-226.

ГУДАВИЧЮС Эдвардас, *По поводу так называемой „диархии" в Великом Княжестве Литовском*, [w:] *Feodālisms Baltijas reģionā = Феодализм в Балтийском регионе: zinātnisko rakstu krājums*, atbildiga red. A. Rolova, Rīga: P. Stučkas LVU 1985, s. 35-44.

ГУДАВИЧЮС Эдвардас, *Процесс закрепощения крестьян Литвы и его отражение в 1 Литовском Статуте (1529 г.)*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, Вильнюс: [s.n.] 1971.

ГУДЗИЙ Николай Каллиникович, *История древней русской литературы*, Москва: Государственное учебно – педагогическое издательство 1956.

ГУКОВСКИЙ Константин Павлович, ПТАШКИНЪ Илья, *Уездный город Шавли Ковенской губерніи: (опыт историко-статистическаго описанія)*, Ковна: Ковенская губернская типографія 1903.

ГУРЕВИЧ Арон Яковлевич, *„Путь прямой, как Невский проспект", или Исповедь историка*, [w:] „Одиссей-1992. Человек в истории: Историк и время" 1994, s. 7-34.

ГУРЕВИЧ Арон Яковлевич, *„Путь прямой, как Невский проспект", или Исповедь историка*, „Преподавание истории в школе" 1995, № 5, s. 22-79.

ГУРЕВИЧ Арон Яковлевич, *История – нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет 2005.

ГУРЕВИЧ Арон Яковлевич, *Норвежская община в раннее средневековье*, „Средние века" 1958, вып. 11, s. 5-27.

ГУРЕВИЧ Арон Яковлевич, *Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе*, Москва: Высшая школа 1970.

ДАНИЛЕВИЧ Василий Ефимович, *Очерк исторіи полоцкой земли до конца XIVстолетія*, Кіев: Типографія Императорского университета св. Владиміра 1896.

ДАНИЛЕВИЧ Василий Ефимович, *Пути сообщенія Полоцкой земли до конца XIV столетія*, Юрьев: Типографія К. Маттисена 1898.

ДАНИЛОВА Галина Михайловна, *Аламанское и баварское общество VIII и начала IX в.*, Петрозаводск: Издательство „Карелия" 1969.

ДАНИЛОВА Галина Михайловна, *Возникновение феодальных отношений у франков VI-VII вв.*, Петрозаводск: Государственное издательство Карельской АССР 1959.

ДАНИЛОВА Галина Михайловна, *Генезис феодализма в Европе (О некоторых особенностях развития феодализма у франков, аламаннов, бургундов, баваров и славян)*, Москва: [s.n.] 1973.

ДАНИЛОВА Людмила Валериановна, *Место общины в системе социальных институтов*, [w:] *Проблемы аграрной истории*, ч. 1: *С древнейших времен до XVIII в. включительно*, отв. ред. В.Л. Янин, Минск: Наука и техника 1978, s. 118-128.

ДАШКЕВИЧ Николай, *Заметки по исторіи литовско-русскаго государства*, Кіев: в Тип. Имп. университета св. Владиміра 1885.

ДАШКЕВИЧ Николай, *Княженіе Даніила Галицкаго, по русским и иностранным извѣстіям*, Кіев: в Университетской типографіи 1873.

ДОРОШЕНКО Василий Васильевич, *Латышские племена в первом тысячелетии нашей эры*, „Вопросы истории" 1952, № 9, s. 122-130.

ДРОБИНСКИЙ Александр Иосифович, *Русь и Восточная Европа в французском эпосе*, „Исторические записки" 1948, № 26, s. 95-127.

ДУБОНІС Артурас, *Лейці вялікага князя літоўскага: з гісторыі ранніх дзяржаўных структур літоўскага грамадства*, пераклад з літоўскай мовы Рамана Урбановіча, Смаленск: Інбелкульт 2015.

ДЮБИ Жорж, *Европа в средние века*, пер. с фр. В. Колесникова, Смоленск: Полиграмма 1994.

ЖУКОВСКАЯ Лидия Петровна, *Текстология и язык древнейшых славянских памятников: монография*, Москва: Наука 1976.

ЗАБОРОВ Михаил Абрамович, *Историография крестовых походов (Литература XV-XIX вв.)*, Москва: Наука 1971.

ЗАБОРОВ Михаил Абрамович, *Крестовые походы в освещении западно-германского историка (A. Waas. Geschichte der Kreuzzuge, Bd. I-II. Freiburg, 1956)*, „Средние века" 1961, вып. 19, s. 256-273.

ЗАБОРОВ Михаил Абрамович, *Современная буржуазная историография крестовых походов – орудие пропаганды захватнических войн*, „Средние века" 1953, вып. 4, s. 307-325.

ЗАК С.Д., *Некоторые черты однотипности и отличия германской и русской земледельческой общины в работах К. Маркса и Ф. Энгельса*, [w:] *Проблемы аграрной истории*, ч. 1: *С древнейших времен до XVIII в. включительно*, отв. ред. В.Л. Янин, Минск: Наука и техника 1978, s. 160-166.

ЗАХОДЕР Борис Николаевич, *Среднеазиатско-хорасанская география IX-X вв. о Поволжье и Восточной Европе*, „Учебние записки Института Востоковедения АН СССР" 1956, т. 14, s. 5-30.

ЗИМИН Александр Александрович, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве"*, „История СССР" 1968, № 6, s. 43-64.

ЗУБРИЦКИЙ Денис, *Аноним Гнезненскій и Іоанн Длугош: латинские выписки из их сочинений, статей, относящихся к истории Галичско-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 год, с русским переводом, и критическими исследованиями и замечаниями*, Львов: Типографія Ставропигіянская 1855.

ЗУБРИЦКИЙ Денис, *Исторія древняго Галичско-Русского княжества*, ч. 3, Львов: Типографія Ставропигіянская 1855.

ЗУБРИЦКИЙ Денис, *Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси: от водворения христианства при князьях поколения Владимира Великого до конца XV столетия*, пер. с польск. и предисл. О. Бодянского, Москва: Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете 1845.

ЗУТИС Ян, *Основные направления в историографии народов Восточной Прибалтики (XIX-XX вв.) = Die Grundrichtungen in der Historiographie der Völker des Ostbaltikums (XIX-XX Jh.)*, Москва: Издательство Академии наук СССР 1955.

ЗУТИС Ян, *Очерки по историографии Латвии*, ч. 1: *Прибалтийско-немецкая историография*, Рига: Латгосиздат 1949.

ИВАНОВ Пётр Андреевич, *Историческія судьбы Волынской земли: с древнейших времен до конца XIV века*, Одесса: Экономическая типографія 1895.

ИЕГЕР Оскар, *Всеобщая история*, т. 2: *История средних веков*, перевод и дополнение П.Н. Полевого, Санктпетербург: Маркс 1894.

ИЛОВАЙСКИЙ Дмитрий Иванович, *Исторія Россіи*, т. 1: Периоды Киевский и Владимирский, изд. 2-е, Москва: типо-лит. высоч. утв. товарищества И.Н. Кушнерев и Ко 1906.

ИЛОВАЙСКИЙ Дмитрий Иванович, *Руководство к русской исторіи: средний курс (изложеный по преимуществу в біографических чертах)*, Москва: [s.n.] 1869.

Исторія человечества: всемирная история, под общей ред. Г. Гельмольта, т. 3: *Западная Азия и Африка*, 2-ое изд., Санктпетербург: Книгоиздательское товарищество „Просвещение" 1903.

Исторія человечества: всемирная история, т. 5: *Юго-восточная и Восточная Европа*, Санктпетербург: Книгоиздательское товарищество „Просвещение" 1896.

История Византии, т. 3, отв. редактор тома Г.Г. Литаврин, Москва: Наука 1967.

История Вильнюсского университета (1579-1979), Вильнюс: Мокслас 1979.

Источниковедение истории СССР, под ред. И.Д. Ковальченко, Москва: Высшая школа 1973.

КАЗАКОВА Наталья Александровна, *Полоцкая земля и прибалтийские племена в X – начале XIII века*, [w:] *Проблемы истории феодальной России. Сборник статей к 60-летию проф. В.В. Мавродина*, отв. ред. А.Л. Шапиро, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1971, s. 82-92.

КАРАЕВ Георгий Николаевич, *Новые данные о месте Ледового побоища (К завершению работ комплексной экспедиции Института археологии АН СССР)*, „История СССР" 1963, № 6, s. 57-75.

КАРАМЗИН Николай Михайлович, *Исторія государства Россійскаго*, т. 3, Санкт-Петербург: Смирдин 1830.

КАШТАНОВ Сергей Михайлович, *Галицко-Волынская летопись*, [w:] *Советская историческая энциклопедия*, глав. ред. Е.М. Жуков, т. 4, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия" 1963, kol. 57-58.

КЛЮЧЕВСКИЙ Василий Осипович, *Курс русской исторіи*, изд. 4-е, ч. 1, Москва: Тип. Московского гор. Арнольдо-Третьяковского училища глухонемых 1911.

КОВАЛЕВСКИЙ Станислав Дмитриевич, *К вопросу о понятии „военная демократия"*, „Средние века" 1983, вып. 46, s. 198-213.

КОЛЛИНГВУД Робин Джордж, *Идея истории. Автобиография*, Москва: Наука 1980.

КОРСУНСКИЙ Александр Рафаилович, *Об экономической политике государства раннего средневековья в Западной Европе*, [w:] *Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества: межвузовский сборник научных трудов*, Вып. 2, ред. Г.Л. Курбатов, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1978, s. 11-25.

КОСМИНСКИЙ Евгений Алексеевич, *Историография Средних веков*: *V в. – середина XIX в.: лекции*, Москва: Изд-во МГУ 1963.

КОЯЛОВИЧ Михаил Осипович, *Чтения по истории Западной России*, Новое изд. перераб. и доп., Санктпетербург: А.С. Суворин 1884.

КРАЧКОВСКИЙ Игнатий Юлианович, *Избранные сочинения*, т. 4, Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР 1957.

КУЗЬМИН Аполлон Григорьевич, *Ипатьевская летопись и „Слово о полку Игореве" (По поводу статьи А. А. Зимина)*, „История СССР" 1968, № 6, s. 64-87.

КУКОЛЬНИК Павел, *Историческія заметки о Литве*, Вильна: в Типографіи А.К. Киркора 1864.

КУПЧИНСКИЙ Олег Антонович, *Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян*, [w:] *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси*, отв. ред. В.Д. Королюк, Киев: Наукова думка 1980, s. 45-72.

ЛАЗУТКА Станислав Антонович, *I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого Княжества Литовского*, Вильнюс: Вильнюсский университет 1973.

ЛАРИНА Т.Н., *Некоторые вопросы происхождения «Слова о погибели Рускыя земли»*, „Проблемы истории СССР" 1974, Вып. 4, s. 95-112.

ЛЕ ГОФФ Жак, *Цивилизация средневекового Запада*, послесловие А.Я. Гуревича, Москва: Прогресс-Академия 1992.

ЛИХАЧЕВ Дмитрий Сергеевич, *Текстология: на материале русской литературы X-XVII вв.*, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР 1962.

ЛОВМЯНЬСКИЙ Генрик, *Роль рыцарских орденов в Прибалтике (XIII-XIV вв.)*, [w:] *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв.*, ред. Б.А. Рыбаков, Москва: Наука 1974, s. 67-79.

ЛУХТАН Алексей, УШИНСКАС Витаутас, *К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных*, [w:] *Древности Литвы и Белоруссии*, научные редакторы Л.Д. Поболь, А.З. Таутавичюс, Вильнюс: Мокслас 1988, s. 89-104.

ЛЮБАВСКИЙ Матвей, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва: Университетская типография 1893.

ЛЮБАВСКИЙ Матвей, *Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно: с приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям*, изд. 2-е, Москва: Московская художественная печатня 1915; Минск: Беларуская навука 2012.

ЛЮБАВСКИЙ Матвей, *Поседные бояре в Жмудьской земле в XVI в.*, [w:] *Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели [сборник статей]*, Санктпетербург: Типография Главного управления уделов 1911, s. 439-449.

ЛЯБУДА Герард, *Историографический анализ так называемого германского „Натиска на Восток"*, [w:] *Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе: сборник статей по истории так называемого „Дранга нах Остен"*, перевод с польского И.В. Созина и И.С. Миллера, под ред. В.Д. Королюка, Москва: „Прогресс" 1965, s. 26-70.

МАРКС Карл, *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, Москва: Партиздат 1940.

МАРКС Карл, ЭНГЕЛЬС Фридрих, *Сочинения*, 2-ое изд., т. 19, Москва: Государственное издательство политической литературы 1961.

МАТУЗОВА Вера Ивановна, *«Хроника земли Прусской» Петра Дусбурга в культурноисторическом контексте*, [w:] *Балто-славянские исследования. 1985*, отв. ред. В.В. Иванов, Москва: Наука 1987, s. 102-118.

МАТУЗОВА Вера Ивановна, *«Хроника земли Прусской» Петра из Дусбурга (Перевод, вступительная статья и комментарий)*, „Вопросы истории" 1986, № 7, s. 63-75.

МАТУЗОВА Вера Ивановна, *Археографические принципы издания «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конфе-*

ренции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение, отв. Ред. Ю. Юргинис, Вильнюс: [s.n.] 1978, s. 19-21.

МАТУЗОВА Вера Ивановна, *Идейно-теологическая основа «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга*, [w:] *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1982 год*, Москва: Наука 1984, s. 152-169.

МЕЙМАН М.Н., СКАЗКИН Сергей Данилович, *Об основном экономическом законе феодальной формации*, „Вопросы истории" 1954, № 2, s. 71-91.

МЕЛЬНИКОВА Елена Александровна, *Свидетельства скандинавских рунических надписей XI-XII вв. о народах Восточной Европы*, „Скандинавский сборник" 1975, т. 20, s. 158-166.

МЕЛЬНИКОВА Елена Александровна, ПЕТРУХИН Владимир Яковлевич, *Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия)*, „История СССР" 1986, № 5, s. 64-78.

МУГУРЕВИЧ Эвальд, *Восточная Латвия и соседние земли X-XII вв. Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения*, Рига: Зинатне 1965.

НАЗАРОВА Евгения Львовна, *Изучение раннефеодальной истории Латвии в латвийской советской историографии (1970-1980)*, „История СССР" 1982, № 3, s. 161-173.

Научная сессия „Итоги и задачи изучения генезиса феодализма в Западной Европе", „Средние века" 1968, вып. 31, s. 3-154.

НЕУСЫХИН Александр Иосифович, *Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI-VIII в.в.*, Москва: Издательство Академии наук СССР 1956.

НЕУСЫХИН Александр Иосифович, *Дофеодальный период как переходная стадия развития от родоплеменного строя к раннефеодальному (на материале истории Западной Европы раннего средневековия)*, „Вопросы истории" № 1, 1967, s. 75-88. [Rozszerzona wersja tego artykułu: *Проблемы истории докапиталистических обществ*, кн. 1, Москва: Наука 1968, s. 596-616].

НЕУСЫХИН Александр Иосифович, *К вопросу о первом этапе процесса возникновения феодально-зависимого крестьянства как класса*, „Средние века" 1955, вып. 6, s. 5-33.

НЕУСЫХИН Александр Иосифович, *Проблемы европейского феодализма: избранные труды*, Москва: Наука 1974.

НЕУСЫХИН Александр Иосифович, *Судьбы свободного крестьянства в Германии в VIII-XII вв.*, Москва: Наука 1964.

НОВОСЕЛЬЦЕВ Анатолий Петрович, *Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе*, [w:] *Исследования по истории и историографии феодализма: к 100-летию со дня рождения академика Б.Д. Грекова*, Москва: Наука 1982, s. 120-127. [Przedruk: *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 год: Памяти чл.-корр. РАН А.П. Новосельцева*, Москва: Восточная литература 2000, s. 360-366].

НОВОСЕЛЬЦЕВ Анатолий Петрович, ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.)*, „История СССР" 1967, № 3, s. 81-108.

Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв., отв. ред. Б.А. Рыбаков, Москва: Издательство Академии наук СССР 1958.

Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV в.в. В двух частях, под ред. Б.Д. Грекова (отв. ред.), Л.В. Черепнина, В.Т. Пашуто, ч. 1, Москва: Издательство Академии наук СССР 1953.

ПАВУЛАН Велта, *Хозяйственное и политическое значение даугавского торгового пути в XIII-XVII вв.*, [w:] *Экономические связи Прибалтики с Россией*, под ред. А.К. Бирона, Рига: Зинатне 1968, s. 75-94.

ПАКАРКЛИС Повилас, *Литовский народ в борьбе против папства и Тевтонского ордена за свою государственность: Автореферат докторской диссертации*, Москва: [s.n.] 1951.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с аггрессией немецких, шведских и датских феодалов в XIII-XV веках*, „Вопросы истории" 1969, № 7, s. 109-128.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Борьба прусского народа за независимость (до конца XIII в.)*, „История СССР" 1958, №. 6, s. 54-81.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва: Наука 1968. [Przedruk: 2-е изд., испр., Москва: Квадрига 2019].

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *О политике папской курии на Руси (XIII век)*, „Вопросы истории" 1949, № 5, s. 52-76.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Образование Литовского государства*, Москва: Издательство АН СССР 1956.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Очерки по истории Галицко-Волыиской Руси*, Москва: Издательство Академии Наук СССР 1950.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Помезания: „Помезанская правда" как исторический источник изучения общественного и политического строя Помезании XIII-XIV вв.*, Москва: Изд-во АН СССР 1955.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Реваншисты – псевдоисторики России*, Москва: Наука 1971.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Русь. Прибалтика. Папство: избранные статьи*, Москва: Университет Дмитрия Пожарского 2011.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, РЫБАКОВ Борис Александрович, *Корпус древнейших источников по истории народов СССР*, „Вопросы истории" 1974, № 7, s. 49-54.

ПАШУТО Владимир Терентьевич, *Христбургский (Кишпоркский) договор 1249 г. как исторический источник*, „Проблемы источниковедения" 1959, вып. 7, s. 357-390.

ПЕРХАВКО Валерий Борисович, *Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятско – Бугского пути в IX-XIII в.в.*, [w:] *Проблемы исторической географии России*, Вып. 4: *Источниковедение. Историческая география. Материалы второй всесоюзной конференции по исторической георафии России. Москва 25-26 ноября 1980 г.*, Москва: Наука 1983, s. 4-27.

ПИЧЕТА Владимир Иванович, *Введение в русскую историю (источники и историография)*, Москва: Государственное издательство 1922.

ПИЧЕТА Владимир Иванович, *История Литовского государства до Люблинской унии*, Вильно: издание „Литвы" 1921.

ПИЧЕТА Владимир Иванович, *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии*, Москва: Соцэкгиз 1940.

ПРЕСНЯКОВ Александр Евгеньевич, *Лекции по русской истории*, т. 2, в. 1: *Западная Русь и Литовско-русское государство*, Москва: Государственное социально-экономическое издательство 1939.

ПРЕСНЯКОВ Александр Евгеньевич, *Образование великорусского государства: очерки по истории XIII-XV столетий*, Петроград: Я. Башмаков и К° 1918.

РАММ Борис Яковлевич, *Папско-русские отношения в средние века в освещении современной буржуазной историографии*, „Средние века" 1965, вып. 28, s. 260-268.

РАММ Борис Яковлевич, *Папство и Русь в X-XV веках*, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР 1959.

РАММ Борис Яковлевич, *Три этапа папской экспансии против Руси X-XV вв.*, „Ежегодник Музея истории религии и атеизма" 1958, т. 2, s. 210-229.

РЕИЗОВ Борис Георгиевич, *Французская романтическая историография (1815-1830)*, Ленинград: Издательство Ленинградского университета 1956.

РОЛОВА Александра, *Послевоенная буржуазная историография о роли церкви и религии при завоевании Прибалтики в XIII веке*, [w:] *Вопросы историографии Латвийской ССР*, ред. М. Козьмина, Рига: Звайгзне 1967, s. 20-39, *Ученые записки ЛГУ им. П.Стучки: Исторические науки*, т. 82, вып. 5.

РОМАНОВА Е.Д., *Свободный общинник в Русской Правде*, „История СССР" 1961, № 4, s. 76-90.

РОНИН Владимир Карлович, *Обычай, договор и реальность в международных отношениях раннего средневековья*, [w:] *Общество, государство, право России и других стран Европы. Норма и действительность. Ранний и развитой феодализм. Чтения, посвященные памяти академиков С.Д. Сказкина и Л.В. Черепнина. Тезисы докладов и сообщений*, Москва: Институт истории СССР АН СССР 1983, s. 79-81.

РЫБАКОВ Борис Александрович, *Исторический взгляд на русские былины*, „История СССР" 1961, № 5, s. 141-166; № 6, s. 80-96.

РЫБАКОВ Борис Александрович, *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.*, Москва: Наука 1982.

РЫБАКОВ Борис Александрович, *Новая концепция предистории Киевской Руси (Тезисы)*, „История СССР" 1981, № 1, s. 55-75; № 2, s. 40-59.

РЫБАКОВ Борис Александрович, *Полюдье*, [w:] *Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. София, сентябрь 1980 г.*, Москва: Наука 1980, s. 3.

САЛОВ Владимир Иванович, *Антинаучный характер западногерманского „остфоршунга"*, [w:] *Критика западногерманского „остфоршунга"*, ред. коллегия: Х. Бартель и др., Москва: Наука 1966, s. 72-90.

САХАРОВ Анатолий Михайлович, *Феодализм*, [w:] *Советская историческая энциклопедия*, глав. ред. Е.М. Жуков, т. 15, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия" 1975, kol. 19-43.

СЕМЕНОВ Виктор Федорович, *История средних веков*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство 1956.

СКАЗКИН Сергей Данилович, *Классики марксизма-ленинизма о феодальной собственности и внеэкономическом принуждении*, „Средние века" 1954, вып. 5, s. 5-14.

СМОЛЕНСКИЙ Николай Иванович, *Принцип историзма в национально-политической историографии Германии XIX в.*, „Средние века" 1978, вып. 42, s. 219-239.

Советская историография Киевской Руси, отв. ред. В.В. Мавродин, Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние 1978.

СОКОЛОВА Марианна Николаевна, *От попыток создания глобальной истории к субъективизму и индетерминизму (О некоторых тенденциях развития современной французской буржуазной историографии)*, [w:] *Критика современной буржуазной и реформистской историографии: сборник статей*, отв. ред. А.А. Искендеров, Москва: Наука 1974, s. 173-196.

СПИРУ Василий, *Ostforscher – Ostfälscher – Ostfahrer (Западногерманские Остфоршеры на службе политики реваншизма)*, „История СССР" 1960, № 1, s. 237-249.

СТРОДС Хейнрих, *История прибалтийских народов и послевоенный остфоршунг*, „История СССР" 1972, № 2, s. 154-165.

ТАРЛЕ Евгений Викторович, *Сочинения*, т. 12, Москва: Изд-во Академии наук СССР 1962.

ТИХОМИРОВ Михаил Николаевич, *О месте Ледового побоища*, „Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии" 1950, т. 7, s. 88-91.

ТУЛЬЧИНСКИЙ Моисей Рувимович, *Адвокаты реванша: Западногерманский „остфоршунг" на службе боннской реваншистской политики*, Москва: Наука 1963.

ТУЛЬЧИНСКИЙ Моисей Рувимович, *О преемственности боннской и нацистской историографии стран Центральной и Восточной Европы*, [w:] *Критика западногерманского „остфоршунга"*, ред. коллегия: Х. Бартель и др., Москва: Наука 1966, s. 122-152.

ТУМАНОВ В.А., ЛЕНЦМАН Я.А., ГУТНОВА Е.В., *Государство*, [w:] *Советская историческая энциклопедия*, глав. ред. Е.М. Жуков, т. 4, Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия" 1963, kol. 648-662.

ФЕВР Люсьен, *Бои за историю*, статьи А.Я. Гуревича, Москва: Наука 1991.

ФЁДОРОВ Георгий Борисович, ПОЛЕВОЙ Лазарь Львович, *„Царства" Биребисты и Децебала, союзы племён или государства? (I в. до н.э. – начало II в. н.э.)*, „Вопросы истории" 1984, № 7, s. 59-80.

ЧЕШИХИН Евграф Васильевич, *История Ливонии с древнейших времен*, т. 2, Рига: Тип. А.И. Лицинского 1885.

ШАСКОЛЬСКИЙ Игорь Павлович, *Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII-XIII вв.*, Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние 1978.

ШАСКОЛЬСКИЙ Игорь Павлович, *Борьба шведских крестоносцев против Финляндии (XII-XIV века)*, „Исторический журнал" 1940, № 4-5, s. 102-112.

ШАСКОЛЬСКИЙ Игорь Павлович, *Папская курия – главный организатор крестоносной агрессии 1240-1242 гг. против Руси*, „Исторические записки" 1951, № 37, s. 169-188.

ШЕВЕЛЕНКО Анатолий Яковлевич, *К вопросу об образовании класса крепостных крестьян в Шампани IX-X вв.*, [w:] *Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.)*, Москва: Издательство Московского университета 1957, s. 47-62.

ШЕВЕЛЕНКО Анатолий Яковлевич, *К типологии генезиса феодализма*, „Вопросы истории" 1971, № 1, s. 97-107.

ШЕВЧЕНКО Фёдор Павлович, *Вклад Киевского университета в изучение истории Великого Княжества Литовского*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Историография*, отв. ред. Ю. Юргинис, Вильнюс: [s.n.] 1978, s. 37-42.

ШИМЕНАС Валдемарас, *Великое переселение народов и балты*, [w:] *Археология и история Пскова и Псковской земли 1989. Тезисы докладов научно-практической конференции*, отв. ред. В.В. Седов, Псков: [s.n.] 1990, s. 72-74.

ЭНГЕЛЬМАН Август, *Хронологическіе исследованія в области русской и ливонской исторіи, в XIII и XIV столетіях*, Санктпетербург: Императорская академія наук 1858.

ЮРГИНИС Юозас, *Судьба архива Тевтонского ордена*, [w:] *Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР: Источниковедение*, отв. редактор Ю. Юргинис, Вильнюс: [s.n.] 1978, s. 21-26.

ЮРАСОВСКИЙ Алексей Владимирович, *Грамоты XI – середины XIV века в составе русских летописей*, „История СССР" 1982, № 4, s. 141-150.

ЮРГИНИС Юозас, *Польское „ополе" и литовский „лаукас"*, [w:] *Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв.*, под редакцией Б.А. Рыбакова, Москва: Наука 1974, s. 289-296.

Indeksy

Zasady zapisu nazw osobowych i geograficznych

Nazwiska obcojęzyczne starłyśmy się zapisywać w formie oryginalnej, np. Albert Suerbeer, Ludwig von Baczko, Edvardas Gudavičius. Wyjątkiem od tej zasady jest zapis nazwisk obcojęzycznych (władców, papieży, autorów źródeł czy innych wybitnych postaci), które już utrwaliły się w polskiej historiografii (np. Piotr z Dusburga).

Nazwiska oryginalnie zapisywane cyrylicą (rosyjskie, ukraińskie, białoruskie) transkrybowałyśmy z uwzględnieniem zasad ortografii polskiej. Utrzymanie tej zasady było problematyczne w odniesieniu do historyków pochodzenia białoruskiego i ukraińskiego, których imiona były w wielu dotychczasowych publikacjach przekładne na język polski (np. Włodzimierz) albo zapisywane fonetycznie zgodnie z ich brzmieniem po rosyjsku (np. Władimir zamiast Wołodymyr czy Uładzimier). Starałyśmy się przywrócić pierwotne wersje imion, np. Wołodymyr Antonowycz, Uładzimier Piczeta.

Największym wyzwaniem było konsekwentne użycie w polskim przekładzie form imion litewskich książąt, szczególnie – mniej znanych, którzy dotychczas nie byli często przywoływani w polskiej historiografii. Wybrałyśmy je w oparciu o to, jak są stosowane w trzech publikacjach: Henryka Łowmiańskiego *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* (t. 1-2, 1931-1932), w wydaniu źródłowym pod redakcją Dariusza Dąbrowskiego i Adriana Jusupovića *Kronika halicko-wołyńska* (2017) oraz w monografijach Dariusza Dąbrowskiego *Daniel Romanowicz. Król rusi (ok. 1201-1264). Biografia polityczna* (2012) i *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze* (2016). Jednocześnie w indeksie osobowym w nawiasach zostały zamieszczone litewskie wersje tych imion. Podobnie postąpiłyśmy z litewskimi nazwami geograficznymi.

Starałyśmy się stosować podobną zasadę w przypadku nazw geograficznych, używając ich form historycznych z podaniem w nawiasie nazwy współczesnej, np. Amboten (łot. Embūte). Polskie wersje toponimów, szczególnie tych odnoszących się do małych miejscowości, czerpałyśmy z map topograficznych powstałych na przełomie XIX i XX w. oraz ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*.

Indeksy obejmują tekst główny i tekst aneksów. Nazwiska i nazwy geograficzne użyte w przypisach nie zostały uwzględnione, chyba że wystąpiły one w cytowanych źródłach lub w komentarzach, wtedy jednak – z pominięciem zawartych w przypisach przywołań bibliograficznych.

Indeks osób

A

Abraham Władysław 61
Acukas Jonas 72
Adalgot, bp magdeburski 175
Adam Bremeński (Adam von Bremen), kronikarz niemiecki 167
Adolf (łac. Adolfus), franciszkanin 303, 307, 314, 414
Ajszwno Ruszkowicz (lit. Vaišna), ks. ziemi upickiej 212, 263, 315
Albert Ryski, bp ryski 234, 281
Albert Suerbeer, abp ryski 266, 270-271, 282, 295, 305-308
Alekna Antanas 70
Aleksander IV, papież 308-311, 315, 321, 326, 338, 345, 353, 369
Aleksander Newski, w. ks. kijowski i włodzimierski 255, 287, 356
Aleman, ks. żmudzki 322, 324-326, 328, 330, 334, 343, 348-349, 351, 360, 363
Aleps, kapłan pogański 38
Al-Idrisi, arabski geograf, kartograf 168-169
Amelung Friedrich 49
Ammann Albert Maria 87-88, 105
Andersen Hans Christian 374
Andreas (magister) Andreas von Stirland
Andreas von Stirland, mistrz inflancki 42, 45, 61, 68, 70, 194, 271-276, 278, 280, 282-284, 288, 293-296, 301-302, 314, 319, 322, 342
Andreas, brat-rycerz zakonny 302, 314
Andrês → Andreas von Stirland
Andrijaszew Ołeksandr (ukr. Андріяшев Олександр) 58
Anna Mścisławówna, żona Daniela Romanowicza 254
Anne (meister) → Anno von Sangershausen
Anno von Sangershausen, mistrz inflancki, w. mistrz krzyżacki 325-327
Antioch, Seleucyda 155
Antonowycz Wołodymyr (ukr. Антонович Володимир) 55-56, 91-92
Anysas Martynas 101
Arbusow Leonid Jr., syn Arbusowa Leonida starszego 88
Arbusow Leonid starszy 51, 78-80
Arminiusz, wódz Cherusków 372
Arndt Wilhelm 52
Attyla, wódz Hunów 249
Aubry de Trois-Fontaines, kronikarz cysterski 39
Auns Muntis 116
Avižonis Konstantinas 13, 97

B

Bacon Robert, angielski franciszkanin, filozof 232
Baczko Ludwig von 32, 34
Bahalij Dmytro (ukr. Багалій Дмитро) 55
Balduinus IV, król jerozolimski 407
Baldwin von Alna, legat papieski, bp Semigalii 235-236
Balodis Francis 92
Bałakłaj, car zawołżański 246, 249
Baranauskas Tomas 210, 313
Barg Michaił (ros. Барг Михаил) 125
Baronas Darius 16, 142, 164, 354
Barthold Friedrich Wilhelm 49
Bartholomäus Hoenecke, kronikarz inflancki 219
Bartłomiej Anglik 232

Basanavičius Jonas 59
Baškys Vytautas 413
Batiuszkow Pompej (ros. Батюшков Помпей) 56, 92
Batory Stefan 422
Batu-chan, chan Złotej Ordy 246-251, 261
Batūra Romas 102, 203-205, 209, 215, 249, 251
Benninghoven Friedrich 113, 241-245
Bernard von Haren, komtur 329
Bernardus, bp Semigalii 229
Bernhart → Bernard von Haren
Bērziņš Jānis 93
Bielenstein August 51
Bieliajew Iwan Dmitriewicz (ros. Беляев Иван Дмитриевич) 57-58
Bieliajew Joann Iwanowicz (ros. **Беляев Иоанн Иванович**) 57, 90, 92
Bielowski August 373
Bieniak Janusz 165, 426
Bikszi (lit. Bikšys), ks. dziawołtowski 157, 189-190, 312-313, 412
Biļķins Vilis 93
Biruta, żona w. ks. litewskiego Kiejstuta 208
Bitaitis Jonas, pseud. → Staugaitis Jonas
Bixe → Bikszi
Blanke Fritz 86, 107
Blasius, św. 346
Bloch Marc 19, 63, 73, 124, 136, 174, 417-418
Blunk Paul 82
Bobrzyński Michał 54, 61
Bogusławski Wilhelm Józef 39
Bolesław Chrobry, kr. Polski 172, 372
Bonawentura, św., generał franciszkanów 304
Bončkutė Roma 68
Bonifacy Winfrid, św. 172
Bonk Hugo 52, 81
Bonnell Ernst 35, 52, 358
Boockmann Hartmut 112
Borza (lit. Bardys), brat Trojdena 188
Brackel Harald von 35
Briancew Pawieł (ros. Брянцев Павел), 55-56
Bruiningk Hermann von 78
Brundage James A. 115
Brunner Otto 19
Bruno (Bonifacy) z Kwerfurtu, św. 52, 135, 144, 163-165, 167, 172-173, 416, 426-427
Bruno, św. → Bruno (Bonifacy) z Kwerfurtu
Brylingerum Nicolaum**,** drukarz 407
Buchholz Franz 49
Budykid (lit. Butigeidis), brat Budywida, w. ks. litewski 314
Budywid (lit. Butvydas; też Pukuwer), w. ks. litewski 314
Bulewicze 58, 156-157, 159, 182, 218-220, 222-224, 244, 265, 290, 411-412
Bumblauskas Alfredas 16, 27, 122, 126, 163, 413, 415-416, 418, 427
Bune (lit. Bunys) 190, 197, 312, 411-412
Bunge Friedrich Georg von 34
Burchard von Hornhausen, mistrz krajowy inflancki 166, 301, 327, 330-331, 336-339, 342
Burgardus, Burgardus de Hornhusen → Burchard von Hornhausen
Burkart → Burchard von Hornhausen
Burundaj, wódz tatarski 40, 183, 247, 315, 317-321, 349, 360, 362, 366
Busch Nicolaus 88
Butegeyde → Budykid
Butejk (lit. Buteikis) → Pukejk
Butkus Saulius 408
Butowit Ruszkowicz (lit. Butautas), ks. ziemi upickiej 156-157, 211, 313-314
Büttner Alfred 35
Bystroń Jan Stanisław 146

C

Caro Jakob 37
Caspar Erich 84-85
Cezar Gajusz Juliusz 27, 151
Chlodwig, król Franków 372, 425
Chodynicki Kazimierz 61
Chrystian, bp litewski 62, 86, 107, 146, 206, 288, 305-310, 312, 314, 321, 360
Chudzinski Erich 78
Chwał, dowódca wódz wojsk Mendoga 302, 317
Cunradus → Konrad Mazowiecki

Č

Čepas Motiejus 59

D

Danenbergowie, ród 238
Daniel Halicki, syn Romana, ks. wołyńsko-halicki, kr. Rusi 40, 156-157, 186, 201, 247, 252-256, 261, 263, 267-271, 276, 282,

289, 291-293, 299-300, 312, 316-319, 361-362, 410
Danilewicz Wasyl (ukr. Данилевич Василь) 58
Daniłowicz Ignacy 41-42
Dannenberg → Heinrich von Dannenberg
Daszkiewicz Mykoła (ukr. Дашкевич Микола) 55-56
Daugeruthe (lit. Daugerutis, Dangerutis), ks. litewski 134, 160, 187, 227-228, 231, 262, 410
Daugirdaitė-Sruogienė Vanda 70
Dauksza Mikołaj 250
Dietrich von Grüningen, w. mistrz Zakonu Krzyżackiego 257, 260, 270, 283
Dietrich von Hazeldorf 238
Dietrich von Meissen, bp naumburski 306
Długosz Jan 37, 308
Donner Franz 81
Donner Gustaw Adolf 87-88
Dowiat (lit. Daujotas), ks. litewski 156-157, 159-160, 187, 189, 199-200, 255, 411
Dowiaty, ród 200
Dowkont Szymon (lit. Simonas Daukantas) 43-45, 58, 61, 68, 363
Dowmunt (Tymoteusz; lit. Daumantas), ks. nalszczański, zabójca Mendoga, ks. Pskowa 30, 135, 192-193, 195-197, 199-202, 220, 367-369, 410
Dowmuntowa, żona Dowmunta, siostra Marty 195, 410
Dowsprunk (lit. Dausprungas), ks. litewski 31, 152, 156-157, 159-160, 185-187, 189, 200, 207-208, 227-228, 253-255, 265, 268, 410-411
Dowsprunkowiczie 186, 265-266, 269, 276, 289, 313-315, 322, 366
NN córka Dowsprunka, siostra Towciwiła i Gedwida, żona Daniela Halickiego 253-254, 410
Dubonis Artūras 16, 20, 147-148, 188, 210, 274, 409
Duby Georges 19, 125, 417
Dundulis Bronius 419, 423
Dutze → Tusche
Dymitr, namiestnik ks. halickiego Daniela 247

E

Eberhard von Sayn, mistrz krajowy Niemiec 293, 301, 323
Edivydas → Edywid (Gedwid)
Edywid (Gedwid) (lit. Edivydas, rekonstrukcja: Gedvydas), ks. litewski, bratanek Mendoga 40, 179, 184-187, 201, 203, 207, 221-223, 251, 253-255, 265-267, 293, 295, 300, 410
Edywił (Gedywił) Bulewicz (lit. Edivilas, rekonstrukcja: Gedivilas), ks. ziemi szawelskiej 156-157, 159, 218, 223
Ehret Joseph (lit. Juozas Eretas-Jakaitis) 93
Eike von Repgow 244
Engelbert, bp kurlandzki 257
Engelmann August 35
Engels Friedrich 94, 127, 129
Erdywid 30
Erdywił (Gerdywił, Girdiwił) (lit. Erdvilas, rekonstrukcja: Gerdvilas, Girdvilas), ks. żmudzki 156-157, 222-224, 248-249, 266, 411
Eryk, król Danii 191
Eustachy Konstantynowicz, dowódca wojsk Mendoga 302, 361
Ewald Albert Ludwig 48, 79, 86, 258-260

F

Febvre Lucien 63, 73, 417
Ficker Julius 46
Filip, litwin, tłumacz 49, 281
Forstreuter Kurt 105-108,
Franciscus de Moliano, legat papieski 349
Franciszek, św. 304
Fredericus secundus → Fryderyk II Hohenstauf
Freibergs Gunar 281
Friedrich von Pernstein, abp ryski 106
Fryderyk II Hohenstauf, ces. rzymski 233-235, 263, 283, 286
Frydrychowicz Romuald 49
Fulco → Pełka (Fulko)

G

Gabrys Juozas 70
Gall Anonim, kronikarz 127, 169
Gasztołd Olbracht, kanclerz wielki litewski 249
Gasztołdowie, ród 421
Gautier Léon 53
Geda Sigitas 415
Gejza, w. ks. węgierski 19, 372, 425

Georg von Eichstätt, mistrz inflancki 347-348
Gerard, abp Bremy 234
Gerdeń (lit. Gerdenis), ks. nalszczański 185, 190, 197, 199, 312, 412
Gerdine, Gerdine de Nailse → Gerdeń
Gerstuchen (lit. Girstutis), syn Mendoga 312, 410
Gidžiūnas Viktoras 101
Giedroyciowie, ród 198
Giedroyć Michał, historyk 31
Giedymin, w. ks. litewski 16, 106, 130, 143, 146, 185, 204, 208, 217, 366, 425
Giedyminowicze, dynastia 75, 197, 366, 401
Giesebrecht Wilhelm von 46
Gineike → Gingeike
Gingeike (lit. Gineika) 71, 134, 179, 196, 212, 261-262, 326
Giovanni da Pian de Carpine, legat 252, 263
Girdzijauskas Vytautas 419
Girkontas Robertas 27
Gleb, ks. wołkowyski, teść Romana Daniłowicza 300, 318
Godebski Cyprian 373
Goethe Johann Wolfgang 32
Goff Jacques Le 123, 170, 417
Goll Jaroslav 91
Gołubowski Petro (ukr. Голубовський Петро) 58
Gotort (lit. Gotortas) 197
Goya Francisco 428
Górski Karol 307
Granowski Timofiej (ros. Грановский Тимофей) 39
Graus František 417
Grekow Borys (ros. Греков Борис) 94, 420
Grinius Kazys 59
Grunau Szymon 45, 72
Grzegorz IX, papież 232, 234-238
Gudavičius Edvardas 9, 11-12, 14-21, 23,35, 43, 52, 57, 59, 79, 99, 122, 126, 148, 163-165, 167, 169, 182, 188, 190-191, 194, 196, 202, 204, 208-210, 212, 218, 227, 230, 233, 236, 247-248, 312, 342, 410-413, 415-428
Guibert de Nogent, kronikarz 237
Guillelmus Tyrius → Wilhelm z Tyru
Guizota François 33
Guriewicz Aron (ros. Гуревич Арон) 19, 122-125
Gza, Gzak → Kza, Koza (Gza, Gzak)

H

Halecki Oskar 418
Hartmann von Aue 368
Hartmund von Grumbach, mistrz krajowy Prus 338
Hazeldorf → Dietrich von Hazeldorf
Hazeldorfowie, ród 238
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 39
Heidenreich, bp chełmiński 285, 287, 295, 303, 307, 414
Heinrîch → Heinrich von Lützelburg
Heinrich Botel (Henricus Botel), w. marszałek Zakonu Krzyżackiego 339-340, 342
Heinrich von Dannenberg 238
Heinrich von Lützelburg, franciszkanin, bp kurlandzki 236, 294, 303
Heinrich, dominikanin, bp Jotwy 260, 307
Hellmann Manfred 106, 112-114
Helmold, kronikarz niemiecki 167
Henricus Marscalcus → Heinrich Botel
Henryk Łotysz, kronikarz 39, 49, 52, 57, 70, 115, 131, 136-141, 152, 160, 165-167, 184, 187, 212, 227-228, 230, 232-233, 281
Herder Johann Godfried 32-33, 107, 109
Hermann von Balk, mistrz krajowy Zakonu Krzyżackiego 83, 407
Hermann von Salza, w. mistrz Zakonu Krzyżackiego 47, 49, 66, 84, 176, 407
Hermann von Wartberge, kronikarz 213, 257
Herod Wielki, kr. Judei 155
Herodot 153
Herold Johannes Basilius, historyk 407
Hildebrand Herman 50
Hirsch Theodor 50
Hocij Mychajlo 112
Hoffheinz Gustav Theodor 49
Hohenstaufowie, dynastia 283
Höhlbaum Konstantin 51
Honoriusz III, papież 233
Hruszewski Mychajło (ukr. Грушевський Михайло) 92, 228-229, 261, 269, 277, 290
Hryckiewicz Anatol 423
Hubatsch Walther 110

I

Igor, Igor Światosławowicz, bohater utworu *Słowo o pułku Igora* 137, 373, 375-391, 393-406

Ilarienė Inga 27
Ilja Muromiec, ruski bohater 173
Iłowajski Dmitrij (ros. Иловайский Дмитрий) 54-55, 57, 90, 92
Innocentius → Innocenty IV
Innocenty III, papież 174, 234, 286
Innocenty IV, właśc. Sinibaldo Fieschi, papież 37, 79, 85, 213, 260, 282-288, 294, 296, 299, 305-308, 310, 352-353, 414
Iohannes de Vechte, ksiądz 138
Iohannes, brat-rycerz zakonny 302, 314
Ivinskis Zenonas 13, 19, 59, 73-74, 77, 85, 90, 96, 100-102, 106, 113, 116-119, 151, 154, 196, 227, 242, 288, 352, 371
Iwan Asen, car bułgarski 234
Iwanow Petro (ukr. Іванов Петро) 58
Izasław, ks. nowogródecki 253, 300

J
Jablonskis Konstantinas 13-14, 117, 132
Jacques Pantaléon → Urban IV
Jafet 403-405
Jagiełło → Władysław Jagiełło,
Jakštas Juozas 96-98, 102
Jakubowski Jan 61
Jamont, legendarny ks. 249
Jan Chrzciciel, św. 185
Jannau Heinrich Johann von 34
Janušis Feliksas 59
Jardenj → Gerdeń
Jarmałowicz Mykoła 202
Jarosław Mądry, w. ks. Rusi, syn Włodzimierza Wielkiego 173, 376, 382
Jarosław Wsiewołodowicz, w. ks. kijowski i włodzimierski 138-139
Jarosławna, żona Igora Światosławowicza 393, 397, 402, 405
Jaroszewicz Józef 42
Jasas Rimantas 100, 250, 360
Jatulis Paulius 101
Jaunutis → Jewnuti
Jedymin → Giedymin
Jedywid → Edywid (Gedwid)
Jerdywił → Erdywił (Gerdywił, Girdiwił)
Jerzy Lwowicz, ks. halicki 312
Jesbuto 218
Jewnuti, w. ks. litewski, syn Giedymina 250
Johansen Paul Johansenas 88, 112
Johnsen Wilhelm 49
Jonynas Ignas 65, 71, 73-75
Jostizlaus 185
Jothardus 185
Jucewicz Ludwik Adam 146
Judki(lit. Juodikis, Judikis), ks. dziawołtowski 157, 189, 190
Jugajło → Lugajło
Julian Apostata, ces. rzymski 251
Jurginis Juozas 14, 27, 99-100, 104-106, 119-120, 126, 130, 132, 159, 203, 420
Juries → Georg von Eichstätt

K
Kahl Hans-Dietrich 111
Kajdan (Kadan), wódz tatarski 249
Kallmeyer Theodor 35
Kamieniecki Witold 61-62
Kantak Kamil 65
Kapetyngowie, dynastia 170
Karalius Laimontas 16
Karamzin Nikołaj (ros. Карамзин Николай) 39, 43-44, 93
Karol, królewicz szwedzki 338
Karolingowie, dynastia 125
Karsawin Lew 96
Kazimierz Jagiellończyk, w. ks. litewski, kr. Polski 128
Kazimierz, ks. kujawski 263, 362
Keinstut → Kiejstut
Keyser Erich 87
Kętrzyński Wojciech 54, 68
Kiejstut (lit. Kęstutis), w. ks. litewski, syn Giedymina156, 184, 214, 366
Kintibut Ruszkowicz (lit. Kintibutas, inne formy: Kintenis, Gintbutas, Gimbutas), ks. ziemi upickiej 156-157, 211
Kirkienė Genutė 16, 27
Kitenij Ruszkowicz (lit. Kitenis, inne formy: Gytenis, Gydenis), ks. ziemi upickiej 156-157, 211
Kitkauskas Napoleonas 207-208
Klemens IV, papież 93, 352, 354
Klimas Petras 75, 96
Kluczewski Wasilij (ros. Ключевский Василий) 55, 91
Koch Adolf 49
Koczy Leon 65
Kojałowicz Michaił (ros. Коялович Михаил) 89, 91

Konrad Mazowiecki, ks. na Mazowszu i Kujawach 140, 253, 295, 361
Korczak Lidia 9-10, 31
Korzeniewska Katarzyna 9-10, 116, 421
Kosman Marceli 103
Kotzde Wilhelm 83
Kotzebue Augusta von 32, 44
Kowdiżad Tjudijaminowicz, wódz wojsk Mendoga 362
Kraszewski Józef Ignacy 42
Krollman Christian 81, 83-84
Krumbholtz Robert 77
Krzywicki Ludwik 60
Kučinskas Antanas 74
Kujot Stanisław 54
Kukolnik Paweł (ros. Кукольник Павел) 40
Kulikauskas Pranas 188
Kunas, syn Palemona 246, 248, 250
Kurdas, ces. zawołżański, syn Bałakłaja 246, 249
Kuzmin Apollon (ros. Кузьмин Аполлон) 374-375, 399
Kza, Koza (Gza, Gzak), chan kumański 380, 382, 387, 392, 395, 398

L
Labuda Gerard 102
Langwinus → Lingwen
Latkowski Juliusz 27, 60-62, 64, 66, 68-69, 276
Lelewel Joachim 38-39
Lengewîn → Lingwen
Lenin 126, 149
Lenzki A., student 41
Leonavičiūtė Inga 9-10, 16, 164, 412, 415
Leontowicz Fedir (ukr. Леонтович Федір) 90
Lesij (lit. Liesis), brat Trojdena 188
Lesmaitis Gediminas 210, 417
Leszek Biały (zm. 1227), ks. Polski 286
Lichaczow Dmitrij (ros. Лихачев Дмитрий) 373
Likiejk (Legeyke; lit. Ligeikis, Liekis), ks. dziawołtowski 157, 189-190, 312-313, 412
Lingwen (lit. Lengvenis), ks. litewski 134, 196, 199-200, 212, 260-263, 269, 273, 312, 315, 322, 326, 349, 410-412
Liulevičius Vincentas 151
Lohmeyer Karl 79-80
Löwis of Menar Karl von 78
Lubawski Matwiej (ros. Любавский Матвей) 90
Luchtanas Aleksiejus 188
Ludwik Bawarski, ces. rzymski 225
Lugajło (lit. Liugaila), ks. nalszczański 190, 197, 199
Lumbi (lit. Liumbis, Liumpis), ks. nalszczański 197, 199
Lygeyke → Likiejk

Ł
Ławor (Owłur), Kuman 393-395, 397-398
Łowmiański Henryk 12, 14-15, 27, 60, 63-65, 71, 73, 76, 94, 98-99, 103-104, 116, 122, 126-127, 130, 133, 135, 148, 151, 160, 176, 178, 182-183, 190-191, 194-195, 198, 202-203, 210-211, 244, 273-274, 302, 418, 422, 424-425

M
Mačiulis-Maironis Jonas 68
Maironis → Mačiulis-Maironis Jonas
Maleczyński Karol 65, 296
Manusadžianas Paulius 415
Margarete (Margarethe), św. Małgorzata320, 339-340
Margier, ks. litewski, dowódca obrony Pilenen 134
Maria, św. 288, 310, 407
Marta (lit. Morta), królowa Litwy, żona Mendoga 19, 193-195, 295, 312, 350, 353, 355, 359-360, 367, 369, 410
Martha → Marta
Marthe → Marta
Marx Karl 121, 124
Maschke Erich 33, 85-86
Mato (Matto), Pomezan, syn Pipina 339-340
Matulaitis Stasys 71
Matusas Jonas 75
Matuzowa Wiera (ros. Матузова Вера) 114
Mauclère Jean 93
Mazeika Rasa Joan 204
Mažiulis Vytautas 203
Mendog *passim*
Merkel Garlieb Helwig 35
Merkury Smoleński, św. Kościoła prawosławnego 251
Merkury z Cezarei, św. 251
Merkys Vytautas 104
Merowingowie, dynastia 124, 276, 371
Meyer Benedictsen Åge 93

Meyer Leo 51
Michalon Litwin 174
Michał Chrobry, ks. moskiewski księciem 266
Michaud Joseph-François 33
Miecław, ks. Mazowsza 372
Mieszko I, ks. Polski 19, 372, 425
Milgerin (lit. Milgrynas) 71, 134, 179, 196, 212, 261-262, 326
Mingajło (lit. Mingaila), legendarny ks. litewski 71, 249
Mitteis Heinrich 19, 121
Montwił, potomek Palemona, wnuk Kunasa 71, 246-248, 250
Mortensen Gertruda 82
Mortensen Hans 82
Mścisław II Udały, ks. ruski 254
Mulevičius Leonas 25, 27
Murawjow Michaił 40

N
Nalub, syn Skloda 341
Napiersky Karl (Carl) Eduard von 35, 46
Napiersky Leonhard von, syn Karla Eduarda von Napierskiego 35
Narbutt Teodor 44-45, 408
Naruszewicz Adam 37, 39
Narymunt, legendarny w. ks. litewski 30
Nauburas Martynas Emilis 101
Nazarowa Jewgienija (Назарова Евгения) 114
Ndlambe, wódz afrykańskiego plemienia Khozu 153
Neron, ces. rzymski 155, 249
Nethimer, „król", wymieniony w relacji mnicha Wiperta 135, 163, 172, 427
Ngqika, wódz afrykańskiego plemienia Khozu 153
Niedermeier Hans 111
Nieusychin Aleksandr (ros. Неусыхин Александр) 19, 120-121, 123-124, 127, 420
Nikolaus von Nauen, bp ryski (1229-1253) 235-236, 271, 282, 288, 301
Nikžentaitis Alvydas 16, 18, 142, 423
Nyberg Tore Samuel 115

O
Oberpfalzer František 91
Obrębska-Jabłońska Antonina 373
Ochmański Jerzy 104, 182, 203, 307
Oehler Max 80
Olegowiczeród książąt ruskich 139, 173, 390
Olgierd (lit. Algirdas), w. ks. litewski, syn Giedymina 130, 137, 156, 211, 366
Onacewicz Ignacy Żegota 41-42
Oporinus Ioannes, drukarz 407
Osten-Sacken Paul von der 77
Otto von Freising, bp, kronikarz 174
Otton III, kr. Niemiec, ces. rzymski 172-173
Overaitė Stasė 27
Owłur → Ławor (Owłur)

P
Pabst Eduard 34-35, 52
Pakarklis Povilas 18, 96-97, 423
Palacký František 91
Palemon, legendarny ks. 70, 249
Papée Fryderyk 64, 202
Parbsen → Parnus (Parbus)
Parbusse de Nere → Parnus (Parbus)
Parbusse iunior → Parnus (Parbus) Młodszy
Parnus (Parbus) Młodszy 312
Parnus (Parbus), ks. ziemi wilejskiej 213-214, 217, 283-286, 288, 294 312, 314, 352, 360, 412
Paszkiewicz Henryk 64-65, 116, 137-138, 151, 154-156, 158, 160, 251, 255, 273
Paszuto Władimir (ros. Пашуто Владимир) 14, 27, 73, 86, 88, 94-95, 97-99, 119, 126, 130, 158-159, 203, 227, 245, 255, 422
Paweł Włodkowic (łac. Paulus Vladimiri) 110-111
Pełka (Fulko), abp gnieźnieński 306
Perlbach Max 47-48, 50, 80
Petkevičaitė-Bitė Gabrielė 67
Petrauskas Rimvydas 9, 11
Petrus, bp poznański 306
Pfitzner Josef 89
Philippi Rudolf 50
Philippus → Filip
Piczeta Uładzimir (biał. Пічэта Уладзімер) 90-91
Piotr Damiani, św. 165
Piotr z Dusburga (niem. Peter von Dusburg), kronikarz 32, 47, 80, 114-115, 130, 135, 165-166, 215-217, 225, 237, 338, 340-342, 353, 360
Piotr, św. 285-286
Pipin, o. Matona340

Plikosowa, z Ruszkowiczów 156-157, 211
Poblocki Leon von 52
Pojata (Pojata, Pojewta, Poiąta; lit. Pajauta), legendarna litewska księżniczka 250
Pojata Helena, pseud. → Skirmuntt Konstancja
Potkowski Edwarda 103
Powierski Jan 103, 263,
Poyssenot Philibert 407
Prandota, bp krakowski 354
Preuss Theodor 77
Priesniakow Aleksandr (ros. Пресняков Александр) 90
Prochaska Antoni 60-61
Propolanis Kazimierz (lit. Prapuolenis Kazimieras) 67
Prutz Hans 49
Przemysł II Ottokar, kr. Czech 66, 91, 323
Ptolemeusz 168
Pukejk (lit. Pukeikis, rekonstrukcja: Buteikis), ks. dziawołtowscy 157, 189, 313

R

Ragauskas Aivas 27, 151
Ranke Leopold von 36, 46, 51
Reh Paul 49
Renner Johann 29
Repek (lit. Rupeikis, Repeikis), syn Mendoga 187, 312, 369, 410
Replen → Rukl (lit. Ruklys)
Reynolds Susan 148-149
Rhode Gotthold 112
Richter Alexandr von 34
Rivius Jan Fryderyk 369, 408-409
Roepell Richard 37
Rogge Adolf 49
Rogow Aleksandr 249
Rołowa Aleksandra (ros. Ролова Александра) 105-106
Roman, syn Daniela Halickiego 40, 254, 292, 300, 312, 316, 318-319, 362
Romanowa, żona ks. Romana Mścisławowicza, matka Daniela i Wasylka156-158
Romuald, św. 164-165
Rościsław Michajłowicz, ks. halicki 255
Rowell Stephen C. 31, 164, 189, 204-205, 366
Rühl Franz 49
Rukl (lit. Ruklys), syn Mendoga 187, 312-313, 369, 410
Ruszki (lit. Ruškis), ks. litewski 211
Ruszkowicze, ród 156-157, 159, 182, 212-214, 219, 263, 322, 411
Rybakow Borys (ros. Рыбаков Борис) 98, 153
Ryngold (lit. Rimgaudas, Ringaudas), legendarny ks. litewski 31, 38, 43, 45, 68, 71, 93, 116

S

Salys Antanas 219
Samsonowicz Henryk 122
Samuel Aba, kr. Węgier 372
Sarwa Andrzej 373
Saxo Gramatyk, kronikarz duński 112
Schabbe → Schabe
Schabe (lit. Skabys, Šabys) 190, 312, 334-335
Schirren Carl 35
Schlesinger Walter 109
Schlosser Friedrich Christoph 36
Schlözer Kurd von 49
Schnürer Gustav 88
Schonebohm aus Ottweiler Fritz 78
Schumacher Brunon 81-82
Schwartz Philipp 51
Sclode → Sklod
Scumandus → Skomand
Sem 403-404
Seraphim August 50, 69, 79
Seraphim Ernst 78-79
Siemowit, ks. mazowiecki, ojciec Konrada Mazowieckiego 338, 361
Sievert z Turyngii, brat zakonny 355
Sinderamus, brat-rycerz zakonny 303, 314
Sinibaldo Fieschi → Innocenty IV
Sittherus, brat-rycerz zakonny 302, 314
Skazkin Siergej (ros. Сказкин Сергей) 125
Skirgiełło, ks. litewski, syn Olgierda 246
Skirmunt, palemonowicz 246, 248-249
Skirmuntt Konstancja 66-67
Sklod (Sclode), sambijczyk, ojciec Naluba 341
Skomand, wódz Jaćwięgów 142-143
Skurvydaitė Loreta 10, 16, 27
Smoleński Władysław 62
Smolka Stanisław 39
Sobieski Wacław 65-66
Sołowjow Siergiej (ros. Соловьёв Сергей) 57
Sprudejk Bulewicz (lit. Sprudeikis), ks. ziemi szawelskiej 157, 159, 218

Stakauskas Juozapas 11-12, 27, 60, 76-77, 96, 98-99, 116, 279, 283, 305, 307-308, 352, 422
Stalin 99
Staniewicz Szymon 44-45
Staričenkaitė Rima 27
Staugaitis Jonas (pseud. Bitaitis Jonas) 59, 304
Stecse (Stexe; lit. Steksė, Stakys), ks. litewski 160, 184, 187, 227, 231, 410
Stefan Święty, ks. i kr. Węgier 372
Stengel Edmund Ernst 87
Strehlke Ernst 50-51
Stryjkowski Maciej 30, 117, 199, 249, 251, 409
Sudarg, wielmoża żmudzki 217
Suelgate (lit. Žvelgaitis), ks. litewski 131, 134, 136, 139, 160, 212, 236
Surmin, wielkoksiążęcy starosta 215-216
Suxe (lit. Suksė, Šiukšta), ks. nalszczański 197, 199
Sužiedėlis Simas 74, 96
Swelken (lit. Svalkenis), brat Trojdena 188 Sybel Heinrich von 46, 53, 87
Sylwester II, papież 172
Syrwid Ruszkowicz (lit. Sirvydas), ks. ziemi upickiej 212, 317
Szaskolski Igor 98
Szujski Józef 39
Szulc Dominik 39
Szwarn (lit. Švarnas), w. ks. litewski, s. Daniela Halickiego 92, 195, 246, 249, 254, 299-300, 313, 316, 361, 410
NN żona Szwarna, c. Mendoga 195, 254, 299, 313, 410
Szyrwid Konstanty 250

Ś

Światosław Wsiewołodowicz, w. ks. kijowski 377-378, 385-389, 393, 395-397, 404
Świętopełk, ks. pomorski 84, 259-260, 304, 353-354

Š

Šalkauskis Stasys 75,76
Šapoka Adolfas 71, 75, 96, 151, 153-154
Ščavinskas Marius 164
Šležas Paulius 75, 266
Šmidtas Eligijus 142
Šturms Eduard 93
Švābe Arveds 92-93, 232
Švedas Aurimas 99

T

Tacyt 126, 146, 167, 233
Tannhäuser, poeta 354
Tarvel Enn 423
Taube Michael Freiherr von 87-88, 105, 113
Teofil → Towciwił
Theodericus Brudegame 138
Theodericus de Hassendorp, brat-rycerz zakonny 302, 314
Thierry Augustin 33
Thietmar, bp merseburski, kronikarz 52, 165, 427
Tobien Alexander 89
Töppen Max 29, 46-47, 50
Totoraitis Jonas 27, 60, 68-69, 77, 251, 321, 352
Towciwił (lit. Tautvila), ks. litewski, polocki30, 45, 90, 92, 101, 113, 179, 184-187, 201, 203, 207, 220-222, 253-255, 262, 265-272, 275-277, 280, 282-283, 286, 288-293, 295, 300-301, 315, 317-320, 322, 358, 369, 410, 412
Traniât, Traniâte → Trojnat (lit. Treniota)
Transehe-Roseneck Alexander von 89
Treitschke Heinrich von 80
Trimonienė Rita 16
Trinota → Trojnat (lit. Treniota)
Trojden (lit. Traidenis), w. ks. litewski 20, 142, 154, 188-189, 372
Trojnat (lit. Treniota), w. ks. litewski, 72, 113, 130, 134, 152-153, 196-197, 200, 202, 227, 246, 249, 263, 266, 289, 349-353, 357, 359-360, 362-364, 367-369, 372, 410
Trumpa Vincas 154
Tumler Marian 108
Tusche (Dutze) (lit. Tučius, Dučius) 71, 101, 134, 179, 196, 212, 261-262, 326
Tuwim Julian 373
Tymieniecki Kazimierz 65
Tytus Liwiusz 43

U

Urban IV (właśc. Jacques Pantaléon), papież 353-354, 356-358
Urban William 115
Ustriałow Nikołaj (ros. Устрялов Николай) 41

V

Vaitkevičius Bronius 27
Vaitkevičius Gediminas 208

Vaitkunskienė-Nakaitė Laima 135
Varakauskas Rokas 14, 100
Vasiliauskas Kazimieras 413
Vege (lit. Vegys) 312
Vėlius Gintautas 188
Vėlius Norbertas 309
Venslovas Motiejus 59
Vesegele (lit. Viešgaila) 312
Vesthard, ks. semigalski 229-230
Vissewalde de Gercike → Wsiewołod z Gercike
Vithenus → Witenes
Vitkūnas Manvydas 142
Vitus → Wit
Voigt Johannes 33-34, 44, 47-48, 53, 87
Volchardus de Harpenstede, ksiądz 138
Volkaitė-Kulikauskienė Regina 27, 188, 423
Volter Eduard 75
Vualdemarus secundus, kr. Danii 407
Vydūnas 76
Vykintas → Wykint

W

Waitz Georg 46-47, 51, 53, 88
Walther von der Vogelweide, poeta 337
Warus, wódz rzymski dowódca 151
Wasilewski Leon 62
Wasylko Romanowicz, brat Daniela Halickiego 156-157, 252, 256, 263, 267, 270, 300, 317-320
Weber Georg 53, 93
Weber Lotar 49
Weber Maks 148-149
Weise Erich 110-111
Wenskus Reinhard 109
Wercyngetory, ks. wódz Arwernów 372
Werminghof Albert 49
Werner von Breithausen, mistrz inflancki 348, 357-358
Wernicke Carl 53, 86
Widera Bruno 104
Wigand von Marburga, kronikarz 137, 183, 216
Wigant, Wigint, Wigunt → Wykint
Wijuk Kojałowicz Wojciech 30, 44
Wilhelm Urenbach, w. mistrz krzyżacki 257
Wilhelm z Modeny (Guglielmo di Modena), legat papieski 87, 115, 165, 214, 230-232, 235, 238, 256-257, 260
Wilhelm z Tyru, abp Tyru, kronikarz 407
Wilikaił (lit. Viligaila), ks. litewski 156-157, 159, 160, 187, 189, 200
Wiliński Kazimierz 103
Wincenty Kadłubek, kronikarz 169
Winkelmann Eduard August 35
Winter Eduard 105
Wipert, mnich 135
Wissewaldus → Wsiewołod z Gercike
Wiszli Ruszkowicz (lit. Velžys, Višlys), syn Wiżejki, ks. ziemi upickiej 156-157, 159, 211
Wiszniakow Jewgienij (ros. Вишняков Евгений) 90
Wiszymunt Bulewicz (lit. Vismantas), ks. ziemi szawelskiej 155-157, 159, 193-194, 202, 218-220, 241, 290, 410
Wit, dominikanin, bp Litwy 206, 306-308
Witenes (lit. Vytenis), w. ks. litewski, syn Budywida 135, 249, 366
Witold (lit. Vytautas), w. ks. litewski, s. Kiejstuta 11, 16, 21, 45, 61, 72, 89, 208
Wiżejk Ruszkowicz (lit. Vyžeikis, Vyžeitis), ks. ziemi upickiej 156-157, 159, 211
Władymirski-Budanow Mychajło (ukr. Владимирський-Буданов Михайло) 90
Władysław Jagiełło, w. ks. litewski, kr. Polski 145, 315
Władysław Odonic, ks. wielkopolski 185
Włodarski Bronisław 65, 102, 155
Włodzimierz Glebowicz, ks. perejasławski 387-389, 397
Włodzimierz Stary → Włodzimierz Wielki
Włodzimierz Wielki, władca Rusi 173, 376, 392, 400-401, 404
Wojciech, św. 165, 172
Wojdyłło (lit. Vaidila) 130
Wojsiełk (lit. Vaišelga), w. ks. litewski, syn Mendoga 134, 183, 188-190, 192, 195, 200, 254, 292, 299-300, 312-313, 318-319, 349, 367, 369-370, 410, 412
Wolkwin (Volkwîn), w. mistrz inflancki 236-238, 244, 272
Woluzjan, ces. rzymski 47
Wołonczewski Maciej (lit. Valančius Motiejus) 45
Wonibut Ruszkowicz (lit. Vembutas), ks. ziemi upickiej 156-157
Wölky Karl Peter 50
Wróblewski Romuald 103

Wsiewołod Światosławowicz, ks. kurski i trubecki, brat Igora 378, 380-381, 383-386, 396-397, 401
Wsiewołod z Gercike 228, 231
Wulstan 167
Wunder Heide 106
Wykint (lit.Vykintas), ks. żmudzki 30, 61, 74, 156-157, 193-194, 202, 220-224, 239, 241, 243-244, 265-269, 271, 275-276, 286, 289, 290, 292, 322, 410-412
Wynricus (niem. Winrich von Kniprode), w. mistrz Zakonu Krzyżackiego 214
Wyszyński Paweł (lit. Povilas Višinskis) 67

Y
Yčas Jonas 35, 71-72

Z
Zabiela Gintautas 145, -199, 201, 208-210, 215, 218, 313
Zajączkowski Stanisław 27, 62, 64, 74, 82, 84-86, 195, 239-240, 265
Zebeden, rzekomy brat Nethimera 427
Zeissberg Heinrich Ritter von 37
Zimin Aleksandr (ros. Зимин Александр) 374-375
Zubryckij Dionizy (ros. Зубрицький Денис) 40, 89

Ż
Żywinbud (lit. Živinbudas), ks. litewski 156-160, 187, 189, 228, 255, 411

Ž
Žebrys Kazimieras 67

А
Аишьвно Рушьковичь → Ajszwno Ruszkowicz
Андреи → Andreas von Stirland
Андрей Олгордович, syn w. ks. litewskiego Olgierda 401-402
Анна Половецкая, matka Rościsława Wsiewołodicza 254, 395
Антиохъ Сурьскыи → Antioch
Афетъ → Jafet

Б
Баидаръ, wódz tatarski 249
Батый → Batu-chan
Беляев Иван Дмитриевич → Bieliajew Iwan Dmitriewicz
Беляев Иоанн Иванович → Bieliajew Joan Iwanowicz
Беловолодъ Просовичь, wojownik Igora 386
Бечакъ, wódz tatarski 249
Бикши → Bikszi (lit. Bikšys)
Бирюи, wódz tatarski 249
Богдан Нарбутовичъ 129
Бонякъ, chan kumański 387
Борис Вячеславич, ks. czernihówski 382
Боянъ, legendarny śpiewak-poeta 376-377, 392, 395, 400
Брячислав Василькович, brat Izjasława Wasilkowicza 391
Буи Туръ Всеволодъ → Wsiewołod Światosławowicz
Булевичи → Bulewicze
Буранда → Burundaj
Бутовить → Butowit (lit. Butautas) Ruszkowicz

В
Василко → Wasylko Romanowicz
Василько Святославич, ks. polocki 391
Велес, słowiański bóg 377
Виликаилъ → Wilikaił (lit. Viligaila)
Вижеикъ → Wiżejk Ruszkowicz
Висимотъ → Wiszymunt Bulewicz
Вишимут → Wiszymunt Bulewicz
Вишлии → Wiszli Ruszkowicz
Владимер Андреевич, ks. moskiewski 400-401
Владимер стары → Włodzimierz Wielki
Владимир Киевский → Włodzimierz Wielki
Воидила → Wojdyłło
Воидило Михновичъ 129
Воишелкъ, Вошелкъ, Вышелк, Вышелгъ → Wojsiełk
Володимер, ks. wołyński, syn Wasylka Romanowicza 362
Володимерь, Владимир Игоревич, ks. Putywlia, syn Igora Światosławowicza 378, 380, 386-387, 396
Володимеръ (Володимиръ), Володимеръ Глебовичъ → Włodzimierz Glebowicz
Вонибут → Wonibut Ruszkowicz
Всеволод Василькович, brat Izjasława Wasilkowicza 391

Всеволодъ, Всеволод Святославич Буй--Тур → Wsiewołod Światosławowicz
Всеволод Городеньски, ks. grodzieński 173
Всеволод Юрьевич, w. ks. kijowski 389
Всеволод Ярославич, brat Ingwara Jarosławicza 390
Всеславъ, ks. połocki, w. ks. kijowski 391-392
Выкинт; Выконт; Выкынтъ → Wykint

Г
Гердень → Gerdeń (lit. Gerdenis)
Гза, Гзакъ → Kza, Koza (Gza, Gzak)
Глеб → Gleb
Глеб Ростиславич, ks. riazański 387, 389
Григорий, ihumen klasztoru połonińskiego 312
Гкрумпий, legendarny ks. litewski 248

Д
Давидъ, Давидъ Смоленьски, ks. smolenski, brat Ruryka 387-389, 392
Дажь-бог, bóstwo wschodniosłowiańskie 382, 384
Данилъ → Daniel Halicki
Диверикс, Диверикъз, bóstwo litewskie 281
Дивъ, Дивь, mityczna istota 379, 386
Дмитрий Александрович, ks. perejasławski, w. ks. włodzimierski 357
Дмитрий Волыньский, wódz wojsk Dymitra Dońskiego 401
Дмитрий Иванович Донской, w. ks. moskiewski 400-402, 404
Дмитрей Олгордович, syn w. ks. litewskiego Olgierda 401
Довъспрункъ → Dowsprunk
Довъят → Dowiat
Домонтомъ, Довъмонтъ → Dowmunt

Е
Евнути → Jewnuti
Едивид → Edywid (Gedwid)
Едивил → Edywił (Gedywił) Bulewicz
Едимей → Giedymin
Едимантовы → Giedyminowicze
Екшис, legedarny towarzysz Palemona 248
Елдечюкъ, chan kumański 385-386
Енис Воитъкович 129
Ерасимъ 185
Ерденъ, Ерденевъ → Gerdeń
Ерьдивилъ → Erdywił (Gerdywił, Girdiwił)
Етебич, chan kumański 382

Ж
Желислав, bojar w służbie Wasylka Romanowicza 362
Живинъбудъ → Żywinbud

И
Игорь, Игорь Святославич → Igor Światosławowicz
Инъгварь, ks. lucki 390
Ираклеи, s. Daniela Halickiego 254
Иродъ Ерусалимсъкыи → Herod Wielki
Изяслав Ярославич, s. Jarosława Włodzimierzowicza 138
Изяславъ Новгородский → Izasław, ks. Nowogródka
Изяславъ Василькович, brat Wsiewołoda Wasilkowicza 391

К
Каиданъ → Kajdan (Kadan)
Кгровжис, legendarna osoba 248
Кинтибуть → Kintibut Ruszkowicz
Китений Kitenij Ruszkowicz
Кза → Kza, Koza (Gza, Gzak)
Кобякъ, chan kumański 385, 393
Ковдижадъ Тюдияминовичь → Kowdiżad Tjudijaminowicz
Коза Бурнович → Kza, Koza (Gza, Gzak)
Колобич, chan kumański 382
Кондрат → Konrad mazowiecki 253
Кончакъ, chan kumański 380, 382, 386-387, 390, 394-395
Копти в Улашевичихъ, chan kumański 386
Корилъ 220
Кююкъ (Gujuk), w. chan tatarski 249

Л
Лаворъ → Ławor (Owłur)
Лговичи → Olegowicze
Левъ, syn Daniela Halickiego 254
Ликиикъ → Likiejk (Legeyke; lit. Ligeikis, Liekis)

М
Мамай, Момай, wódz tatarski 401, 404-406
Марья, żona Mikuły Wasiljewicz 402
Мартин Мякгутевич 129

Меидеина, bóstwo litewskie 281
Меньгу (Mengu), w. chan tatarski 249
Микула Васильевич, wódz z Kołomny 402
Михаил, bojar Romanowiczów 319
Михаил Всеволодич, ks. czernihowski i halicki 253
Михалко Гюргевичь 383
Монтвин → Montwił
Мстиславъ, syn Daniela Halickiego 254
Мьстиславъ, ks. kijowski 173
Мстислав Храбрый, ks. tmutarakański i czernihowski, syn Włodzimierza Wielkiego 376, 390

Н
Наруш Билевичъ 129
Неронъ Римъскыи → Neron
Нънадеев, bóstwo litewskie 281
Ноев 403

О
Овлуръ (Влуръ) → Ławor (Owłur)
Олгирд, Ольгердь → Olgierd
Олговичи → Olegowicze
Олег Гориславлич → Ол(ь)говъ Святославич
Олег(ъ) Святьславлич, ks. kurski i czernihowski, syn Igora Światosławowicza 382, 386
Ольга Глебовна, żona Wsiewołoda Światosławowicza 382
Ол(ь)говъ Святославич, dziad Igora Światosławowicza 378, 382
Ольстин Олексич, wódz wojsk Jarosława Wsiewołodowicza 378, 380,
Остафьи Костянтиновичь → Eustachy Konstantynowicz

П
Павел Воитъковичъ 129
Пликосова → Plikosowa
Пукеикъ → Pukejk

Р
Ревба, poseł Towciwiła 261
Ределя, ks. Kasogów 376
Репекь → Repek
Роман → Roman
Роман, ks. z Rurykowiczów 368
Роман Нездилович, wódz wojsk Światosława Wsiewołodowicza 378
Роман Святъславич Красный, ks. tmutarakański 376, 390
Романъ Кзичь, chan kumański, syn Kza 385
Романова → Romanowa
Ростиславъ → Rościsław Michajłowicz
Ростислав Всеволодович, ks. perejasławski 252, 255, 289, 394-395
Рукля → Rukl
Рушьковиче → Ruszkowicze
Рюрик Ростиславич, 388-389, 392, 396

С
Святоплъкь, w. ks. kijowski, wnuk Jarosława Mądrego 382, 405
Святослав(ъ) Олговичь, ks. rylski 378, 380-381, 385-386
Святослав Ольгович, ks. nowogrodzko-siewierski i czernihowski, ojciec Igora Światosławowicza 385
Святославъ, Святославъ Всеволодичь → Światosław Wsiewołodowicz
Симъ → Sem
Сирвид → Syrwid Ruszkowicz
Скилмонт, 248
Скоменд (lit. Skalmantas), przodek dynastii Giedyminowiczów 401
Скомондъ → Skomand
Сомовит → Siemowit 361
Стрибог, bóstwo wschodniosłowiańskie 381
Спрудейк → Sprudejk
Сташко Павлович 129
Степан Медушник, bojar Wasylka Romanowicza 362, 488

Т
Тевтевилъ → Towciwił
Тегак, chan kumański 291
Телявели, bóstwo litewskie 281
Терьтробич, chan kumański 382
Токсобич, chan kumański 382
Тренята → Trojnat
Троиден → Trojden
Троян, bóstwo wschodniosłowiańskie 377, 381, 391

У
Урдю, wódz tatarski 249

Х
Хамъ 403
Хвалъ → Chwał
Хлеб → Глеб Ростиславич
Ходына, leg. śpiewak 395
Хръсъ (Хорсъ), bóstwo wschodniosłowiańskie 392

Ч
Чилбукъ, chan kumański 385

Ш, Щ
Шарокань, chan kumański 386
Шварн, Шеварн → Szwarn

Ю
Юдьки → Judky
Юрий Львович → Jerzy Lwowicz

Я
Ян Войтъковичъ 129
Ярасимъ → Ерасимъ
Ярослав Всеволодович, ks. czernihowski, brat Światosława Wsiewołodowicza 378, 380-382, 387, 389, 391-392, 395
Ярославъ → Jarosław Mądry
Ярославь великыи → Jarosław Mądry
Ярослав старый → Jarosław Mądry
Ярославна (Ефросинья Ярославна) → Jarosławna

Indeks nazw geograficznych i etnicznych

A
Aboa (łot. Abava), rzeka 232
Agłona (łot. Aglona) 369, 408
Aistowie (Estowie) 167, 169
Alemannia → Niemcy
Alene (łot. Oliņkalns), gród 166
Allciten, gród 191
Alstra, rzeka 427
Alze, gród 191
Amboten (łot. Embūte), zamek 48, 134, 258-260, 272, 324, 367, 424
Anboten → Amboten
Anglia 206, 286
Apostolica Sedes → Stolica Apostolska
Aragonia 286
Armagh, miasto 270
Ascheraden (łot. Aizkraukle), zamek 138, 273, 357
Asscrade → Ascheraden
Asseboten (łot. Aizpute), gród 347, 349
Athos (Święta Góra) 300, 312
auksztockie plemię 213-214
Auksztota (Auksztocianie) 56, 156, 181, 191, 213-214, 216-217, 225
Austheithen → Auksztota
Austria 310, 320
Azja 404

B
Bałkany 252
Baltic Countries → Bałtyckie kraje
Bałtyk, Morze Bałtyckie 12, 18, 38, 53-55, 65-66, 70, 82-84, 87, 95, 100, 108, 112-115, 136, 153, 166-168, 175-176, 179, 233-234, 328, 343, 354, 414, 423
Bałtowie, plemiona bałtyjskie 18, 32, 37-39, 48, 56, 59, 61-62, 65-66, 70-71, 79-80, 127, 140, 142-143, 151, 155, 163, 164-167, 169, 171-172, 177, 178-179, 181, 182, 198, 203, 217, 219, 232-233, 248, 255-256, 297, 332, 345, 363, 365, 407, 426
bałtycki region 19, 245, 260, 283, 293, 311, 321, 354
bałtyckie kraje 66, 88, 110, 179, 198, 235, 245, 284
bałtyjskie plemiona → Bałtowie
Basilea (Bazylea) 407
Berczuny (lit. Berčiūnai, rej. jezioroski), wieś 196
Berlin 13, 73
Betegalle → Betygoła
Betygoła (lit. Betygala), ziemia betygolska 221, 223, 296, 305, 412
Białoruś (Białorusini) 181, 198, 202, 248, 423
Biedaki (lit. Bėdakai), wieś 322
Birgelau (Bierzgłowo), zamek 362
Birgelow → Birgelau
Bisena (lit. Bisenė), gród 215-216, 218
Biurwaty (łat. Biverwate; lit. Bebirvaitė), gród 225
Bizancjum 123, 168, 170
Bołdykiszcki (lit. Baldikiškiai) 183
Botoki (lit. Batakiai), miasteczko 216
Brasław (biał. Браслаў), miasto 198
Brasław, rejon 198
Brema 176, 234
Briańsk (ros. Брянск) 368
Brydwojże (lit. Bridvaišis), jezioro 219
Brunszwik 238
Bubie (lit. Bubiai), grodzisko 219
Bug, rzeka 257

Bulainie (lit. Buleinė), 219
Bułgaria 38
Buniany (biał. Буняны; lit. Bunionys), wieś 197
Businne, gród 219

C
Calven → Kowale
Canterbury 204, 206-207
Carsovia → Korszów
Carsowite → Korszów
Ceklis (lot. Ceclis), ziemia Ceklis 222, 365
Cerkliszki (lit. Cirkliškis), grodzisko 199
Cesarstwo Bizantyńskie → Bizancjum
Cesarstwo Łacińskie 178
Cesarstwo Rzymskie 170, 172, 174
chełmińska ziemia 260, 361, 363
Chełmno (niem. Culm, Kulm) 295, 301, 303, 361
Chorwacja 206
Cirznensis terra → Czersk
Cytowiany (lit. Tytuvėnai), miasto 219
Colmensis terra → Chełmno, ziemia chełmińska
Crase → Kroże
Cresmen → Krasima
Culm → Chełmno
Culmen terra → Chełmno, ziemia chełmińska
Curones → Kurowie
Curonia → Kurlandia
Curonienses → Kurowie
Czechy 89, 110, 170-171, 177, 310, 353
czernihowska ziemia 252
czernihowski wołost 387
Czernihów (ukr. Чернігів), miasto 229, 247, 381-382, 385-387, 395, 397
Czersk, ziemia czerska 361

D
Dacia → Dania
Dajnowa → Jotwa
Dania 179, 238, 340, 353
Degucie (lit. Degučiai), grodzisko 199
Deynowe → Jotwa
Denowe → Jotwa
Dernen, ziemia Dernen 256
Dlugosedle 362
Dniepr, rzeka 168, 231, 252, 316, 368, 387-388, 393, 395, 402-403
Doben (łot. Dobene, śr.-g.-niem. Dobên), 335-337, 345
dolina Świętoroga w Wilnie 205
Doniec (Siwerśkyj Doneć; ukr. Сіверський Донець) 376-381, 383-384, 386-387, 389-390, 394, 399, 400, 402, 405
Doniec (ukr. Донецьке городище), gród 395, 399
Dorben → Durben
Dorpat (obecnie Tartu) 230-231, 387, 303, 357-358
Dryświaty (lit. Drūkšiai), wieś 198
Druck (biał. Друцак) 30, 247-248
Dubinki (lit. Dubingiai), ziemia dubińska 199
Dubissa (lit. Dubysa), rzeka 217, 219
Duna → Dźwina
Dünamünde (Dyjament; łot. Daugavgrīva), klasztor 362
Durbe, rzeka 339
Durben (łot. Durbe) 18, 32, 42-43, 45, 55-56, 58, 60-61, 65, 68, 70-71, 73, 83-84, 93, 101, 113, 117, 166, 320, 340-343, 345, 347, 424
Dyneburg (łot. Daugavpils), gród 273, 408
Durbin fluvius → Durbe, rzeka
Duringen lant (Turyngia) 355
Dussethe, rzeczka 273
Dziawołtwa, ziemia dziawołtowska 145, 157, 181-182, 189-191, 197-200, 203, 219, 269, 313, 320, 411-412
Dzierzgoń (niem. Christburg), zamek 106
Dziewałtów (lit. Deltuva), miasteczko 189, 411
Dziewieniszki (lit. Dieveniškės), miasteczko 192
Dzisna (biał. Дзісна́), miasto 198
Dźwina (łot. Daugava), rzeka 87, 137-140, 165-166, 168, 171, 178, 228, 231, 233, 235-236, 257, 333, 345, 357, 391

E
Eastland → Aistowie (Estowie)
Ebstorf, klasztor 232
Eisten → Estonia (Estowie)
Eistlant → Estonia (Estowie)
Ejragoła (lit. Ariogala), ziemia ejragolska 213, 223, 296, 412
Ejszyszek (lit. Eišiškės), miasto 198, 210

Elbląg 303
Eregalle → Ejragoła
Ermen → Warmowie
Estenes → Estonia (Estowie)
Estonia (Estowie) 34, 46, 77-78, 88, 131, 136, 140, 228, 231, 233, 238, 326, 330, 338, 340, 346, 348
Europa (Europejczycy) 17, 21, 71, 73, 76, 88-89, 109, 126, 167, 169-175, 177-178, 288, 345, 372, 415, 417-418, 420, 428
Europa Środkowa 112, 122, 149-150, 303, 415
Europa Wschodnia 81, 105, 112
Europa Zachodnia 11-12, 96, 123, 170, 426

F
Finlandia 236
Francja 171, 175, 206
Frankowie 94, 130, 170
Fryburg 11
Fryzja 353

G
Gadonów (lit. Gadūnavas), miasteczko 221
Galia 151
Galindia (Galindowie) 47, 310
Galwe, jezioro 211
Gatakiemis, wieś 197
Gdańsk 303
Gerceke → Gercike
Gercike (łot. Jersika), księstwo 138, 228, 231-232
Germania (Germanie) 146, 167, 407
Getynga 107
Giedrojcie (lit. Giedraičiai), miasteczko 190, 192, 198-199, 411
Giedwidzie (lit. Gedvydžiai, ob. część Wilna) 185
Giedwidzie (lit. Gedvydžiai, rejon szawelski), wieś 222
Giełwany (lit. Gelvonai), miasteczko 190
Gierdywiły (lit. Gerdvilai), wieś 223
Girdany (lit. Girdėnai), wieś 197
Gyrdwiliszki (lit. Girdviliškės) 223
Gniezno 204, 207
gnieźnieńska metropolia 207
Goci 248
gojżowska ziemia 216
Goldingen → Goldynga
Goldynga (łot. Kuldīga), zamek i komturia 258, 325, 329-331, 347
Gotlandia 353
Grecja 385
Grobin (łot. Grobiņa), gród 364
Grodno (biał. Гродна) 292, 319-320
Grunwald 342
Gubiniten, wieś 256
Gudowie → Rusini (Gudowie)

H
halicka ziemia 255
Halicko-Wołyńskie Księstwo 17, 91-92, 270, 276, 300, 310, 317, 362, 367
Halicz 40, 252-253, 255-256, 276, 292, 301, 316-317, 322
Haliczanie 256, 267-269, 289, 291, 316, 318,
Heiligenkreuz, klasztor 320
Hierosolyma → Jerozolima
Holszany (biał. Гальшаны) 192, 411-412
Horodyszcze (biał. Гарадзішча) 203

I
Ietuesi → Jaćwięgowie
Ietwesen → Jaćwięgowie
Ignalino (lit. Ignalina)
ignaliński rejon 198
Imperium rzymskie → Cesarstwo Rzymskie
Impilty (lit. Įpiltis), gród 222, 364-365
Indoeuropejczycy 119
Inflanty (łac. Livonia; niem. Livland, Nieflant) 13, 18, 40, 50, 78, 101, 113, 140, 151, 166, 178, 211, 218, 222, 224, 228-231, 233-236, 245-246, 258, 260-262, 267, 269-271, 276-278, 293, 295, 301, 303, 308, 310, 314, 321-323, 326-327, 332, 335, 337-340, 342, 345-346, 348-349, 351, 355-360, 363, 407,
Inkietry (lit. Inketriai), włość 199
Inturki (lit. Inturkė), wieś 199

J
Jaczwanszitas → Jaćwięgowie
Jaćwięgowie 39, 55, 58, 62, 102, 139, 142, 166, 169, 182-183, 201, 256, 263, 267, 281, 289, 291-292, 299-310, 310, 319-320, 328, 390
Jarosław (rus. Ярославль), gród 261, 373
Jaszden → Jazdów
Jawniuny (lit. Jauniūnai), wieś w rejonie janiskim 241, 243

Jazdów (ob. Ujazdów), gród ks. mazowieckich 361
Jerozolima 234, 407
jezioroski rejon 197-198
Jeziorosy (lit. Zarasai), miasto 196
Jotwa 30, 256, 267, 296, 301, 307-311, 319-320, 412
Józefowa Góra (lit. Juozapinės kalnas) 413
Judikiai (lit. Juodikiai), wieś 190
Junigeda (Wielona), ziemia Junigedy 144, 215-217
Junigede (castrum) → Wielona (lit. Veliuona)
Juodikė, łąka 190
Jurbork (lit. Jurbarkas) 215-218, 224, 337

K

Kajała, rzeka 381-386, 393, 396, 404-406
Kajmele (lit. Kaimelis), wieś 217
Kalgen (łat. Calige), miejsce bitwy 363
Kałka, rzeka 141, 406
Kalsheim, równina 215
Kaltenynen (lit. Kaltinėnai) 221
Kamienetz 93
Kamieniec 362
Karelia 140
Karpaty 312, 390
Karschowen → Korszów
Karsoto → Korszów
Karsowe → Korszów
Kartupėnai, grodzisko 215, 218
Karuse, miejsce bitwy 136
Kent, Królestwa Jutów 204, 206
Kernowen → Kiernów
Khozu, plemię 153
Kiejdany (lit. Kėdainiai)
kiejdański rejon 223
Kielmy (lit. Kelmė) 221
kiernowska ziemia 188, 412
Kiernów (lit. Kernavė) 101, 183, 188-190, 273, 411
Kijów (ukr. Київ) 247, 249, 252, 316, 377-378, 380, 382, 384-385, 387-388, 390-392, 395-397, 400-401, 403-404
Kiovia → Kijów
Kłajpeda (lit. Klaipėda), zamek 75, 84, 225, 323, 327, 329, 331, 338, 345, 364-365
kłajpedzka komturia 329
Kojdanów 249
  miejsce bitwy 246, 249
Kolajna (łac. Colayne; lit. Kolainiai), gród 215-216, 218
Konstantynopol 178
Kopwech, droga 273
Kormiałowa (lit. Karmėlava) 184
Korsakiszki (lit. Karsakiškis) 68
Korszowska Równina 217
Korszów (lit. Karšuva), ziemia korszowska 166, 218, 222, 224-225, 337-339, 345
Korytowo, wieś 185
Kowale (lit. Kalviai), gród 191
Kowno (lit. Kaunas) 15, 71-72, 214, 218, 417
Kozielsk (rus. Козельск) 252
Kraków 37, 303
Krasima (lit. Kresmena) 256
Kretony (lit. Kretuonys), wieś 199
Kretynga (lit. Kretinga), gród 222, 364-365
Kreuzburgu (Krzyżbork; ob. Sławskoje), zamek 364
Krewo (biał. Крэва) 315, 416
Kroż, ziemia 221, 296, 412
Kroże (lit. Kražiai) 221-222
Królewiec (niem. Königsberg) 107, 288, 411-412
Księstwo Smoleńskie 231
Kubesele (łac. Cubbesele; ob. łot. Krimulda) 136
Kucharskinie (lit. Kukariškė), grodzisko 217
Kulen → Kulene
Kulene (łac. Kulene; lit. Kuleiniai), ziemia Kulaine 219, 221-222, 296
Kulikowe Pole, miejsce bitwy 403
Kulpa (lit. Kulpė), rzeczka 241
Kumani (Połowcy) 58, 268, 289-290, 376-380, 382, 385-397, 400, 402, 404-405
Kûren → Kurowie
Kurkle (lit. Kurkliai), miasteczko 189
Kurlandia (niem. Kurland) 30, 56, 74, 78, 167, 231-233, 235-236, 240, 257, 259, 287, 323-325, 329-330, 333-334, 339-340, 347, 353, 364, 414
Kûrlant → Kurlandia
Kuronia → Kurlandia
Kurońska Mierzeja 233, 323
Kuroński Zalew 232
Kurowie 55, 72, 93, 166, 169, 182, 222, 231-233, 235, 240, 245, 257-259, 270, 279, 323-326, 329-331, 333, 338-340, 345, 347, 364-365
Kursk (ros. Курск) 378, 396, 401

Kuwerlant → Kurlandia
Kwerfurt 172, 426
Kymel (lit. Kimelis albo Kiemelis), gród 217

L
Lammato (Lammatowie) 214, 233
Lasen (łot. Lažas), gród 364
Latava, rzeka 210, 273
Lebusas 237
Lectonia → Litwa
Lemovi 233
Lenene (Ławena, lit. Lėvuo), rzeczka 273
Lenewarden, Lenewarten, Leneworten → Lennewarden
Lengveniškės 196
Lennewarden (łot. Lielvārde) 138, 228, 346-348
Let(t)hi → Łatgalowie
Lethones, Lethowini → Litwa
Lethoni, Lethowie, Lettowe →Litwa
Letonia → Litwa
Letten → Łatgalowie
Lettowia (flumen) → Latava
Leucovia → Litwa
Lewant 115, 176, 233
Lida (biał. Ліда), miasto 131, 198, 210
Lietuva → Litwa
Likiszki (lit. Likiškės), wieś 313
Litten → Łatgalia (Łatgalowie)
Lithovia → Litwa
Litua → Litwa
Litwa *passim*
Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka 104
Litwa Zawilejska 197
Liugailiškės (Lugayliszki) 190
Liumpiškės, wieś 197
Liuonia, Livonia, Lyvonia → Inflanty
Lîven → Liwowie
Liwowie 137-140, 166-167, 178, 228, 230, 233, 238, 326, 330, 348, 351, 359
Lodenbeke, rzeczka 273
Lokowe → Ławkowo
Lubawa (niem. Löbau), gród 364
Lubeka 237, 284
Lukowe → Ławkowo
Lund 206, 238
Lüneburg 238
Luthawia → Litwa
Livones, Lyvones → Liwowie

Ł
Łaba (niem. Elbe) 168
Łatgalia (Łatgalowie) 87, 139-140, 143, 166, 178, 200, 230-231, 238, 326, 330, 348, 351, 357, 359, 408
Ławkowo (lit. Laukuva), miasteczko 221-223, 241, 243, 296, 305, 412
Łazduny (lit. Lazūnai) 192
Łengwieny (lit. Lengveniai), wieś 322
Łyngmiany (lit. Linkmenys), wieś 199
Łotowiany (lit. Latavėnai) 67
Łotwa (Łotysze) 34, 46, 72, 77, 83, 88, 92-93, 101, 114, 116, 167, 408
Łuck (ukr. Луцьк) 316
Łuki 138

M
Madziarowie 125
Magdeburg 232
malacki rejon 198, 313
Malaty (lit. Molėtai)
Mała Litwa 77
Malejsze (lit. Malaišiai), gród 191
Mallaisen, Mallaysen → Malejsze
Marburg 107, 137, 183, 216
Masovia → Mazowsze
Mazowsze 156, 256, 263, 311, 360-363
Medennen, Meddennen, gród 191
Mediolan 284, 288
Megowe, ziemia Megowe 365
Mejszagoła (lit. Maišiagala) 183, 190
Memele → Niemen
Merecz (lit. Merkinė), miasteczko 210
Mereczanka (lit. Merkys), rzeka 203, 210
Merkes (łot. Markaišu), gród 364
Mesiothe, Mesyote → Mežotne
Mežotne (łot. Mežotne) 229-230
Miedniki, ziemia miednicka 190, 222, 413
Mielnik 261, 315, 319
Mimela → Kłajpeda
Mincza (lit. Minčia), wieś 199
Miśnia 237
Moczulany (lit. Mažulonys), wieś 199
Modena 237-238
Moguncja 178
Mohylew (biał. Магілёў) 145
Monachium 73
Morawy 293, 304, 310, 385
Morea 178
Moskwa 373, 400-402

Mozyrz (biał. Мазыр) 246
Munduny (lit. Mindūnai), wieś 313
muromska ziemia 252
Musza, rzeka 241, 273

N
Nadrowia 256, 296, 365
Nalexe → Naliszki
Naliszki (lit. Noliškis) 191-192
Nalsani → Nalszczany
Nalsen → Nalszczany
Nalszczany, ziemia nalszczańska 182-183, 189-193, 196-201, 212, 231-232, 261, 269, 273, 281, 312-313, 318, 320, 357, 367, 411-412
Natangen → Natangowie
Natangowie 338, 341
Naumburg 306
Nebel (Небель), gród 362
Nederowe → Nadrowia
Nerge → Wilia
Nerghe terra → Wilejska ziemia
Newa (ros. Нева), rzeka 168
Newese → Niewiaża
Nieflant → Inflanty
Niemcy 33-34, 36, 38, 51, 55, 58, 62, 66, 73, 77-80, 94, 96, 99, 104-105, 108, 110-112, 140, 151, 170-172, 175-177, 179, 229, 231-232, 273, 283-284, 293, 301, 321, 324, 346-347, 350-351, 353, 355, 365, 385, 417
Niemcy bałtyccy 34, 51, 77-78, 89, 152
Niemen (niem. Memel, lit. Nemunas), rzeka 165, 168, 183, 214-218, 225, 232-233, 305, 312, 317, 320, 365
Niemenczyn (lit. Nemenčinė), miasto 189-190, 198-199
Niewiaża (lit. Nevėžys), rzeka 211, 216
Nizina Środkowolitewska 181
Nyeriz, Nieriz → Wilia
Nordsee → Północne Morze
Normanowie 125, 153
„Nowa Europa" 16, 169-173, 177, 286
Norwegia 179, 353
Nowenene → Dyneburg
Nowogród (rus. Великий Новгород) 78, 136, 138-140, 228-229, 238, 248, 252-253, 291, 315-317, 320, 355-358
Nowogród Siewierski (ukr. Новгород-Сіверський) 377-378, 386-387, 395-396, 400
Nowogródek (biał. Навагрудак) 45, 56, 71, 203, 248, 253, 268, 291-292, 299-300, 312, 317, 319-320
nowogródzka ziemia 319

O
Oikumene 168
Ołdykiszki (lit. Aldikiškiai) 183
Onikszty (lit. Anykščiai) 209, 309
onikszтyńska włość 309
Opemele (Upemolle), ziemia Opemele 211, 218
Opiten → Upita, ziemia upicka
Osilianes → Sarema
Osiliani → Sarema
Ôsterhap, cieśnina między Saremą a Kurlandią 136
Ostsse → Bałtyk, Morze Bałtycka
Oszmiana (biał. Ашмяны) 197
oszmiański powiat 197
Ouchsteten → Auksztota
Oukaym (lit. Aukaimis) 216, 218, 225

P
Pagodia → Pogezania
Palatavis, grodzisko 210
Parsen 221
Parsepil, Parssepil 221
Paryż 63, 422
Pastow → Postowa, ziemia postowska
Pejpus, jezioro, miejsce bitwy 83, 95, 258
Peragodia → Pogezania
Peresopnica (ukr. Пересопниця) 263, 315
Pernarowo (lit. Pernarava), miasteczko 214
pernarowska włość 217
Pieštvė, rzeczka 216
Pilenen (lit. Pilėnai) 134
Pińsk (biał. Пінск) 291, 369
pińska ziemia 143
Pista (lit. Pieštvė), gród 216
Plosceke → Połock
Płock 361
Podbrzezie (lit. Paberžė), wieś 190
Pocztowo (lit. Paštuva), wieś 216
Pogezania, ziemia Pogezanii 217
Pograuda (lit. Pagraudė) 217
Pokarmin (niem. Brandenburg) 345
Polonia → Polska

Polska (Polacy) 17, 37, 40-42, 54-55, 57, 64, 66, 90, 102, 104, 108, 110, 112, 135, 140, 144, 150, 168-172, 177, 204, 207, 229, 252, 258, 267, 286, 303-305, 309-311, 319, 353, 361, 372, 425-426
Połock 30, 45, 55, 101, 138, 200, 233, 255, 266, 300, 315, 317, 369, 382, 392
Pomeranos 260
Pomesania → Pomezania
Pomezania 340, 361
Pomorzanie 260
Pomorze Zachodnie 175
Ponedele (lit. Pandėlis), miasto 196
Poniemuń (lit. Panemunė), zamek 215-216
postawski rejon 198
Postawy (biał. Паставы)
Postowa (lit. Paštuva), gród, wieś 216
postowska ziemia 216-217
Powondenie (lit. Pavandenė), miasteczko 219
Poytyszki (lit. Pajautiškės) 250
Północne Morze 82
Półwysep Sambijski 233
Praga 417
Pratenes → Prusy
Pregoła, rzeka 165
Pregora → Pregoła
Pruscia, Prussia → Prusy
Prusy 18, 32-34, 36-39, 45-48, 50, 52-53, 55-56, 58, 62, 72, 75, 77, 79-80, 82, 84-85, 91, 102, 106-107, 109-110, 127, 129, 140, 152, 164-169, 172, 224, 232-233, 236, 238, 257, 260, 263, 270, 276, 279, 304, 307, 320-321, 323, 337-342, 345, 348, 353, 361-362, 407
Prutenia, Prutheni → Prusy
Prûzen lant → Prusy
Pruzia → Prusy
Prypeć, rzeka 257
Psków (ros. Псков), miasto 137, 139, 192, 195, 238
Putenicka (lot. Putenic(k)a; lit. Pūtvė), gród 225
Putywl (ukr. Путивль), miasto 377-378, 392-393, 396, 400, 402

Q

Quedenow (Kwiednau, ob. Siewiernaja Gora) 341
Quertekeyme → Twery

R

Radziwiliszki (lit. Radviliškis), miasto 211
Rassegene, Rasseyene → Rosienie
Reims 206-207
Rekucie (lit. Rėkučiai), wieś 309
Republika Litewska 21, 164, 181, 408, 413
Revalia → Rewel
Rewel (ob. Tallinn) 238, 303, 335, 340
Riazań (ros. Рязань) 302, 361
Riga, Rîge → Ryga
Romaynen → Romajnie
Romajnie (lit. Romainiai) 216
Rôme → Rzym
Romowe, świątynia pogańska 45
Rosienie (lit. Raseiniai), ziemia rosieńska 221, 223, 296, 305
Rosja (Rosjanie) 39-41, 5, 77, 87-90, 94, 96, 98, 126, 248, 420
Rosyjskie Imperium → Rosja
Rudomino (lit. Rudamina), wieś 190
Ruscia → Ruś (Rusini)
Rusini (Gudowie, lit. rusėnai) 247-248, 250
Russia → Ruś (Rusini)
Ruszkiszki (lit. Ruškiškės), kolonia 322
Ruś Czarna 268-269, 300, 312, 318-319
Ruś Kijowska → Ruś (Rusini)
Ruś (Rusini) 30, 38, 55, 57, 90, 92, 94, 105, 123, 137, 139-141, 143, 163-165, 168-169, 173-174, 201, 225, 228-229, 231-232, 234, 236, 246, 248, 251-252, 255-256, 263, 266-268, 270, 289, 299, 300, 302, 315-316, 321, 338, 356-358, 371, 376-377, 379-380, 382-397, 400-406, 410, 420, 426
Ruś Zachodnia 55, 58, 90-91
Ruta → Woruta
Rutheni → Ruś (Rusini)
Rûzen, Rûzen lant → Ruś (Rusini)
Rüzzen → Ruś (Rusini)
Ryga 138, 143, 230-232, 234, 237, 269, 271, 275-276, 284, 288, 294, 303, 323, 326, 330-331, 335, 346-348, 355, 411-412
Rymów, gród nad rzeką Sułą 387-389, 397
Rządz, jezioro 260
Rzym 171, 234, 280, 284, 287, 306-307

S

Saksonia 176
Samayten, Sameiten, Samoita → Żmudź (Żmudzini)

Sambia (Sambowie) 66, 75, 84, 91, 167, 233, 276, 323, 338, 341, 363
Sancti Georgii castrum → Św. Jerzego zamek
Sandomiriensis terra (ziemia sandomierska) 140
Saraceni 174
Sarema (łac. Osilia; est. Saaremaa) 136, 231, 245, 287, 346
Sarthe (Sarty; lit. Sartai), jezioro 273
Sasinowie 127, 169
Saulen → Szawle, ziemia szawelska
Schalowe → Skalowia (Skalowowie)
Schawden 221
Scithia 232
Scoweas → Skalowia (Skalowowie)
Selones → Selonia (Selowie)
Selonia (Selowie) 145, 166, 182, 191-192, 196, 199, 209-210, 213, 256, 273, 309, 314, 355, 357
Selonum (łot. Sēlpils), gród 166
Semen (Samen) → Sambia (Sambowie)
Semigalia (Semigalowie) 55, 72, 74, 138, 166-167, 169, 182, 191, 211-212, 229-233, 235-236, 239-240, 258, 271-272, 275, 280, 303, 305, 307, 324, 326, 331, 334-336, 412
Semigallia (Semigalli) → Semigalia (Semigalowie)
Semegallen → Semigalia (Semigalowie)
Semigaller (flumen) → Musza
Sentane, ziemia Sentane 256
Serwecz (biał. Сэрвач), dopływ Niemna 317
Siemieniszkiele (lit. Šeimyniškėliai), grodzisko 145, 209-210, 309
Siesiki (lit. Siesikai), miasteczko 191
Sinteles (Sintelin; łot. Dzintare), gród 345, 347-349, 364
Skalowia (Skalowowie) 140, 214, 233, 256, 309, 365
Skandynawia (Skandynawowie) 166, 168-169, 171, 177
Słonim (biał. Слонім) 184, 268, 300
Słowianie 167
Słowianie Połabscy 171
Słowianie Zachodni 150, 178,
Słowianie Wschodni 182, 247-248
Smoleńsk (ros. Смоленск) 30, 251-252, 255, 266, 317, 387
smoleńska ziemia 252, 266, 317
solecznicki rejon 184
Soleczniki (lit. Šalčininkai)
Soule → Szawle
Split 206
Sprūdės kalnas → Szauksztele
Stare Troki 208, 296
Stoki (lit. Stakai), wieś 184
Stolica Apostolska 101, 174, 234, 260, 285-287, 294, 321, 345, 353-354
Strunojci Nowe (lit. Naujas Strūnaitis), wieś 199
Strunojci Stare (lit. Senas Strūnaitis), wieś 199
Sudargi (lit. Sudargo piliakalniai), zespół grodzisk 217-218
Sudata (lit. Sudota), wieś 199, 217-218
Sudowia 361, 365
Suła (ukr. Сула), lewy dopływ Dniepru 377, 390-391, 396, 400
Supraśl 157
Suzdal 90
Sużany (lit. Sužionys), wieś 198
Swelgode, wieś 236
Swenteuppe → Święta
Swurbe, półwysep na Saremie 136
Sycylia 283, 286
Syłgudyszki (lit. Saldutiškis), miasteczko 197
Synaj 158
Syria 407
Szadów (lit. Šeduva), miasto 223
Szakinów (lit. Šakyna), miasteczko 222
Szamuitas → Żmudź (Żmudzini)
Szaty (lit. Šėta) 191
Szauksztele (lit. Šaukšteliai), grodzisko 218-219
Szawkiany (lit. Šaukėnai), gmina 322
szawelska ziemia 211-212, 218-219, 239-243, 242, 265, 412
Szawle, miasto 219, 239-343, 411
bitwa pod Szawlami 18, 39, 43, 45, 53, 56, 61-62, 66, 68, 70-72, 74, 93, 101, 114, 218, 220, 232, 236, 239, 244-246, 257, 265, 267, 272, 289, 330, 334, 424
Szełoń, rzeka 136, 139
Szkudy (lit. Skuodas), miasto 329-330, 334
Szronejty (łot. Scroneyte; lit. Skronaitė), gród 225
Szubiszki (lit. Subiškis), wieś 199
Szuksciszki (lit. Šiukštiškės), wieś 197
Szwajcaria 93
Szwecja 353

Ś
Śląsk 293, 300, 304
Średniki (lit. Seredžius), miasteczko 70, 216
Św. Jerzego zamek 224, 337-339, 345
Święciany (lit. Švenčionys) 197-199, 309
święciański rejon 197-198
święciańskie włości 309
Święta (lit. Šventoji), rzeka 144, 198, 201, 273
Świr (biał. Свір), miasto 192

T
Tarbata →Dorpat
Tatarzy 246, 248, 251-252, 315, 317-321, 338, 367, 403, 406, 425
Tatari → Tatarzy
Taurogi (lit. Tauragė), gmina 322
Tauroginie (lit. Tauragnai), miasteczko 190, 197, 199
Tauroginie, gród 191
Tauropol (lit. Taurapilis), wieś 199
Tautenis (ob. Tautinis) rzeczka 241
Telsze (lit. Telšiai), miasto 196
Terweten (łot. Tērvete) 166, 229, 335
Teutoburski Las 151
Therake → Tauroginie
Toropiec 315
Toruń 208, 413
Torżok 255, 317
Towracken, Thowragen →Tauroginie
Towtwiłtowo (Tawthwyltowo, lit. Tautviltava) 184
Traby (biał. Трабы), wieś 192
Tranatyszki (lit. Tranatiškės), dwór 196
Trenaycia Kalnas 196
Troki 210, 366
Troszyn 361
Trusków (lit. Truskava), miasteczko 223
Tryszki (lit. Tryškiai), miasteczko 322
Tryszki, gmina 322
Turzysk (ukr. Турійськ) 292
Twery (lit. Tverai), gród 193-194, 220-223, 241, 243, 289-291, 367, 412
Twertekain, Twertekaymen → Twery
Twiremet → Twery
Tyltagolla (lit. Tiltagaliai, Tyłtagoła) 93
Tylża 59

U
Uciana (lit. Utena) 190
Uciana, gród 191
uciański rejon 197-198
Ukmergė 189
Ukraina (Ukraińcy) 41, 92, 248
Upemolle → Opemele
upicka włość 211
Upita (lit. Upytė), ziemia upicka 191, 211-213, 218, 261, 269, 320, 411
Upita, rzeka 211
Uspal, Uszpal→ Użpol
Utten → Uciana
Użpol (lit. Užpaliai), gród 191

V
Valkenberge → Wiłkomierz
Vambutiškės, dwór 322
Velžiai, grodzisko 211
Vesinthe (Wieszynta, lit. Viešinta), rzeczka 273

W
Wajuny (lit. Vajuonis), jezioro 199
Wiesenburg (Walewona), zamek 364
Wambuty (lit. Vembūtai), wieś 32
Wange (lit. Vangiai) 221-222, 296
Warchdach (łot. Vārtājas), zamek 332, 334
Warlen, rzeka 221
Warmowie 338, 341
Warneetyltes, Warnestilte 221
Warszawa 420
Wassenke, rzeczka 273
Welzowe, ziemia Welzowe 256
Wende → Windawa, rzeka
Wenden (Kieś, łot. Cēsis) 231, 262, 357-359, 424
Werona 264
Węgry (Węgrzy) 144, 170-171, 252, 372
Weyse, Weyze → Wiejsieje (lit. Veisėjai)
Wic → Wik
Widzieniszki (lit. Videniškės) 190
Wiejsieje (lit. Veisėjai) 256, 296
Wielkie Księstwo Litewskie (WKL) 11-12, 15, 41, 418-419
Wielona (lit. Veliuona) 144, 215-217
Wik (niem. Wic, Wiek; est. Läänemaa), kraina w Estonii 271, 363
wilejska ziemia 213-214, 269, 283, 312, 411-412
Wilia (lit. Neris), rzeka 144, 183, 185, 187-189, 197-198, 200, 203, 214, 216, 232-233, 248, 305, 307

Wilki (lit. Vilkija), miasteczko 216
Wille → Wilno
wileńska diecezja 205-206, 208
wileńska katedra 206-208
Wilno 15, 20, 102, 104, 185, 192, 203-208, 211, 295, 308, 411-412, 417-418
wiłkomierska włość 309
Wiłkomierz (lit. Ukmergė) 189, 214
Windawa (łot. Ventspils), komturia windawska 325
Windawa (łot. i lit. Venta), rzeka 232
Wirland (Vironia, obecnie Virumaa) 238
Wirynta (lit. Virinta), rzeka 67
Wisła, rzeka 232
Witebsk (biał. Віцебск) 255, 498
Włochy 171, 284, 414
Włodzimiersko-Suzdalskie księstwo 316
Włodzimierz wołyński (ukr. Володимир) 267
Wojdaty (lit. Vaidotai), wieś 211
Wołkowysk (biał. Ваўкавыск) 268, 300, 318-319
Wołyń, ziemia wołyńska 40, 90, 139-140, 154, 160-161, 228-229, 251-253, 256, 261-263, 267, 269, 313, 315-317, 362
Wornie (lit. Varniai), gmina Wornie 322
Woruta 54, 68, 75, 102, 195, 200-203, 207, 209-210, 289, 291, 295, 412
Wredaw (lit. Verėduva), wieś 213
Wrocław 81, 303
Wschód 46, 66, 76, 79, 83, 95, 109-110, 170, 234, 404
Wygontyszki (lit. Vygantiškės), wieś 221
Wysoki Dwór (lit. Aukštadvaris), miasteczko 210

Z

Zachodnia Rosja, 55-56
Zachód 76, 95, 99, 169, 204, 418
zamek w Trokach 208
zamki w Wilnie 206-207
Zdzitów (biał. Зьдзітава) 268
Zdzięcioł (biał. Дзя́тлава)291
Zdzięcioł, jezioro 291
Złota Orda 249, 316-317
ZSRR (Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich) 110, 114, 417
Zwiahel (ukr. Звягель), zamek 316-317
Związek Sowiecki → ZSRR

Ż

Żagory (lit. Žagarė), miasto 212
Żejmiana (lit. Žeimenys), jezioro 199
Żejmiana (lit. Žeimena), rzeka 198
Żejmiana (lit. Žeimena), ziemia Żejmiany 199
Żmudź (Żmudzini) 30, 43, 56, 58, 62, 71, 73-75, 84, 135, 140, 146-147, 168, 181-182, 196, 201, 206, 212, 217-219, 222-225, 236, 239-240, 258-259, 265-267, 269, 272, 274-276, 280-281, 289, 292-293, 306-307, 309, 322-325, 327-330, 334, 336-337, 341-343, 345, 348-351, 353, 360, 363, 368, 414

Ž

Žvelgaičiai, grodzisko 212

Б

Бакота (Bakota), gród 252
Бела-град (ros. Белгород, Biełgoród) 391
Берендици, plemię tureckie 378
Берестей (Brześć) 248
Берестье (Brześć) 256, 317
Болдикищь → Bołdykiszcki
Боричев, droga w Kijowie 395
Буляйне → Bulainie

В

Велея → Wilia
Вельск Bielsk) 292
Визна (Wizna) 319
Влъга, Волга, rzeka 379, 389
Волковыескь, Волковыск → Wołkowysk
Володимеръ → Włodzimierz wołyński
Вонгейте → Wange
Ворута → Woruta
Вослонимъ → Słonim
Возвягль, Възъвягль → Zwiahel
Вятиче 378
Върута → Woruta

Г

Галичь → Halicz
Глебов (ob. Глебово-Городище) 384
Городенъ → Grodno
Греци → Grecja

Д

Двина → Dźwina
Деремела, ziemia 390

Днепр(ъ) → Dniepr
Дон, rzeka 400-402
Дон → Doniec, gród
Дон(ъ), Донецъ → Doniec, rzeka
Дон великий → Doniec, rzeka
Дон малий, rzeka Uda (ukr. Уда) 394
Дорогичин 248
Дунаи, Дунай 390, 393, 395, 402, 405
Дявелътва, Дяволтва → Dziawołtwa, ziemia

Е
Ездовъ → Jazdów

Ж
Жемойте, Жемоить, Жомоть → Żmudź (Żmudzini)

З
Зелев (Zelwianka, biał. Зальвянка), rzeka 319
Залеская земля 400
земля Трояна → Русская земля → Ruś (Rusini)
Здитово → Zdzitów

К
Каменец → Kamieniec
Канина, geogr. nazwa 382
Каяла → Kajała
Киев(ъ) → Kijów
Ковуи, Коуи, lud koczowniczy 378, 380, 383, 386
Коломна (Kołomna), twierdza 400
Корачев(ъ) (Karaczew), miasto 378, 386
Корецка (ob. Корчик, Korczyk), rzeka 316
Корсунь (ob. Chersonez Taurydzki; ukr. Херсонес Таврійський) 379
Кулейни → Kulene
Курьск → Kursk
Кыев → Kijów

Л
Лида → Lida
Литва →Litwa
Луки → Łuki
Лучьск →Łuck
Ляхове, Ляхы → Polska

М
Мелник(ъ) 248, 319
Мельница (Mielnica) 362
Морава → Morawy
Москва → Moskwa

Н
Нальщаньская земля → Nalszczany
Нальшаны, Нальщаны → Nalszczany
Неман → Niemen
Немце, Немци → Niemcy
Немига, rzeka 392
Непр → Dniepr
Новагород, Новеград, Новъгородъ, Новегород Северьский → Nowogród Siewierski
Новугород → Nowogród
Новегородок, Новъгородокъ, Новымъгородокъ, Новугород → Nowogródek

О
Ольдикищь → Ołdykiszki
Оскол, rzeka 378

П
Перемышль (Przemyśl) 253
Пересопница → Peresopnica
Переяславл (Perejasław, ukr. Переяслав) 384, 387-388, 391, 394
Пиньск → Pińsk
Пиньская земля → Pińsk, ziemia pińska
Плесньск (Pleśnisko, ukr. Пліснеськ) 386
Пльсковици → Psków
Поле Половецкое → Kumani
Половецька земля → Kumani
Половци → Kumani
Полонина, monastyr 312
Полотск, Полотьск → Połock
Поморие, wybrzeży Morza Azowskiego 379
Посемье, hist. region w dorzeczu rzeki Sejm 386-387, 395
Посулие, wybrzeży Dniepru 379
Путивль → Putywl (ukr. Путивль)
Пльсковъ → Psków

Р
Рига → Ryga
Римъ, Римовъ → Rymów
Рось, rzeka 390

Русици, Русь, Рус(с)кая земля → Ruś (Rusini)
Рыльск, miasto 378
Рязан → Riazań

С
Салница, rzeka 378
Святая Гора → Athos
Семь, rzeka 387
Серпугов (Sierpuchow, Серпухов), twierdza 400
Смоленьск → Smoleńsk
Стугна, rzeka, dopływ Dniepru 394
Сула → Suła
Сурож (ob. ukr. Судак; Sudak) 379
Сюурлий, rzeka 380

Т
Татарове → Tatarzy
Твиреметь → Twery
Т(ь)муторокань, gród na Półwyspie Tamańskim 379, 382, 386, 392
Тор, rzeka 394
Тоурьск → Turzysk
Треполь (Trypol, ukr. Трипілля) 387-388
Трубечк (Trubczewsk, Трубчевск) 378

У
Угорскыи горы → Karpaty
Услонимъ → Słonim

Х
Хинова (Хинове) 386, 390, 402-405
Холм (Chełm) 254-255, 300

Ч
Черниговъ, Чрънигов → Czernihów

Ш
Шелонь → Szełoń
Щарья (Szczara, balt. Шчара) rzeka 291

Ю
Юрьевъ → Dorpat

Я
Ясольна (Jasiołda), rzeka 362
Ятвеги, Ятвяги → Jaćwięgowie

Litwa była królestwem. Na połowę XIII w. przypadło krótkie, burzliwe panowanie ochrzczonego i koronowanego litewskiego władcy – Mendoga. Odtworzenie tego okresu dziejów Litwy i poznanie jego głównego bohatera pozostaje dla badaczy przeszłości wyzwaniem. Z powodzeniem podejmowali je w XX w. wybitni historycy: polski – Henryk Łowmiański – i litewski – Juozapas Stakauskas, a w końcu także nestor litewskich mediewistów – Edvardas Gudavičius (1929-2020). To jego prace i doświadczenia w bodaj najistotniejszej mierze pozwoliły odrzucić dwudziestowieczne uwikłania, zarówno te nacjonalistyczne, jak i te narzucone litewskiej historiografii przez sowietyzm. Pod koniec ubiegłego stulecia stała się ona równorzędną partnerką w dialogu z innymi szkołami badań nad przeszłością.

W niniejszej książce Gudavičius przedstawił i ugruntował własną interpretację przełomowego momentu w dziejach swojego kraju – Litwy za Mendoga.

https://akademicka.pl

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ISBN 978-83-8368-180-1